

COMPLEXUL MUZEAL ARAD

ISTORICUL DAN DEMŞEA LA A 70-A ANIVERSARE

Editura
2011

Gutenberg Univers
ARAD - ROMANIA

<https://biblioteca-digitala.ro>

***ISTORICUL DAN DEMȘEA
LA A 70-A ANIVERSARE***

COMPLEXUL MUZEAL ARAD

***ISTORICUL DAN DEMȘEA
LA A 70-A ANIVERSARE***

**Ediție îngrijită de:
Dr. Peter Hügel și Dr. Felicia Aneta Oarcea**

Editura „Gutenberg Univers”
Arad, 2011

<https://biblioteca-digitala.ro>

**Proiect editorial coordonat de Complexul Muzeal Arad și
finanțat de Consiliul Județean Arad**

Referenți științifici: Prof. Univ. Dr. Ioan Munteanu
Prof. Univ. Dr. Corneliu Pădurean

Coperta: Călin Man

Fotografii: Florin Hornoiu

Coperta I: Dan Demșea la Biblioteca Central Universitară Cluj-Napoca,
Sala „A. Lapedatu”

Coperta IV: Casa micului nobil aromân Sava Arsici

Adresa: Complexul Muzeal Arad
P-ța G. Enescu, nr. 1, 310131, Arad, România
Tel.: 0040-257281847; Fax: 0040-257280114

Responsabilitatea morală și juridică pentru conținutul articolelor
aparține autorilor.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Istoricul Dan Demșea la a 70-a aniversare / Complexul
Muzeal Arad; ed. îngrijită de: dr. Peter Hügel și dr. Felicia
Aneta Oarcea. – Arad: Gutenberg Univers, 2011
Bibliogr.
ISBN 978-606-8204-68-0

I. Hügel, Peter (ed.)
II. Oarcea, Felicia Aneta (ed.)

94(498) Demșea, D.
929 Demșea, D.

Editura Gutenberg Univers Arad –
Editură recunoscută de C.N.C.S.I.S. – COD 272

Tipărit la S.C. Gutenberg S.A. Arad
310158 - Arad, Calea Victoriei Nr. 41
Tel.: 0257 230 670; Fax: 0257 254 339
E-mail: gutenberg@arad.astral.ro

CUPRINS

Peter Hügél, Felicia Aneta Oarcea	
<i>Dan Demșea. Istoricul arădean de ieri și de azi</i>	7
<i>Dan Demșea. Un istoric în lumea muzeului. Album</i>	24
Studii	
Eugen D. Pădurean, Alexandru Berzovan	
<i>Așezarea dacică de la Agrișu Mare – pâraul Valea Mare, județul Arad</i>	31
Vasile Mărculeț	
<i>„GESTA HUNGARORUM” despre TERRA SALANI – o formațiune politică existentă între Dunăre și Tisa la cumpăna secolelor IX-X</i>	45
Paul Krizner	
<i>Molitifelnicul românesc. Câteva considerații istorice</i>	62
Anton E. Dörner	
<i>Bucătăria curții princiare în a doua jumătate al secolului al XVII-lea</i>	73
Delia Laura Din, Petre Din	
<i>Reprezentări privind statutul femeii în familia tradițională transilvăneană a secolului al XVIII-lea</i>	90
Viorel Ciubotă	
<i>Sate și preoți din nord-vestul României în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea</i>	97
Cristian Graure	
<i>Tehnici și tendințe foto-estetice la Băile Herculane în secolul al XIX-lea</i>	122
Ionela Simona Mircea	
<i>Alba Iulia în imagini de altădată din colecția de carte poștală ilustrată a muzeului albaulian</i>	140
Corneliu Pădurean	
<i>Cărauși de minereu de fier la Dezna</i>	149
Felicia Aneta Oarcea	
<i>Fundații școlare și particulare arădene (1867-1918)</i>	154
Valer Rus	
<i>Daco-românismul în două lucrări maghiare de la sfârșitul secolului al XIX-lea</i>	170
Alin Scridon	
<i>Câteva detalii legate de spiritualitatea israelită timișoreană de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea</i>	186
Ioan Munteanu	
<i>Componente ale vieții confesionale în comitatul Torontal la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea</i>	191
Angela Dumitrescu, Mihai Părvulescu	
<i>Acțiunile învățătorilor confesionali pentru organizarea asociațiilor corale din Banat la începutul secolului XX</i>	203
Iacob Mârza	
<i>Zenovie Pâclișanu și veacul luminilor la românii ardeleni</i>	213

Gabriela Adina Marco	
<i>Încheierea unei păstoriri – Ioan I. Papp, Episcopul Aradului (1903-1925)</i>	232
Radu Ardelean	
<i>Ioan Lupăș ca istoric al bisericii</i>	245
Mircea Baron, Volker Wollmann	
<i>Inginerul minier Adolf Sieber (1882-1935) - personalitate și rol în spațiul socio-economic și cultural al Țării Zarandului</i>	270
Radu Ardelean	
<i>Un flagel european atinge Aradul: fusta-pantaloni</i>	288
Alexandru Porțeanu	
<i>Probleme ale mediului natural în relațiile româno-ungare din perioada interbelică</i>	307
Ioana Nistor	
<i>Miracolul japonez și marile crize economice mondiale</i>	324
Camil Petrescu	
<i>Întreprinderi electrotehnice din Timișoara în perioada interbelică</i>	342
Claudiu Călin	
<i>Franciscani și franciscane în Dieceza de Cenad și în cea de Timișoara între anii 1923-1949</i>	353
Eusebiu Narai	
<i>Activitatea Firmei "Schramm, Hüttel & Schmidt" din Topleț, Județul Severin în anii 1944-1948</i>	380
Radu Păiușan	
<i>Noi date despre istoricul activității Partidului Național-Popular în Banat în anul 1946</i>	393
Vasile I. Popeangă	
<i>Considerații despre schimbul epistolar Ovidiu Vuia-Pamfil Șeicaru</i>	406
Alexandru Ilie Braica	
<i>Sterie Becu (1883 [1885] ? – 1970)</i>	416
Vasile I. Popeangă	
<i>Teodor Misaroș (1921-1983), istoric al comunităților ortodoxe române din Ungaria</i>	425
Horia Truță	
<i>Mesaj și estetică în arta monumentală arădeană</i>	435
Rodica Elena Colta	
<i>Atitudinea comunităților tradiționale românești față de anumite norme europene</i>	443

DAN DEMȘEA. ISTORICUL ARĂDEAN DE IERI ȘI DE AZI

Unii oameni străbat cursul vieții neobservați. Alții răspândesc, prin simpla lor prezență, parfumul nobil al unei civilizații, culturi și tradiții în care s-au format. Dan Demșea e exponentul unei generații de istorici, care și-a legat numele de Arad. Intelectualii îl asemuiesc cu o veritabilă „enciclopedie”. Capabil de a se opri la fiecare amănunt neobservat de cei mai mulți dintre noi, el construiește și dă viață oricărui fapt istoric. Sensibilitatea și dorința de cunoaștere l-au purtat în diverse „lumi”, pe care și le-a creat din cărți, muzică, istorie, filozofie. Fiecărui obiect, care i-a căzut sub observare, în vremea cât a lucrat la Muzeul din Lipova sau la Oficiul Național de Patrimoniu Arad din cadrul Complexului Muzeal Arad, i-a scris o istorie.

De-a lungul carierei profesionale a manifestat o avidă sete de cunoaștere. A colindat bibliotecile și arhivele publice și particulare din țară și străinătate, dar și așezările arădene. Nu l-au împiedicat nici regimurile politice, nici vicisitudinile vieți. A căutat mereu să exploateze din fiecare neprevăzut partea pozitivă și să facă din el o experiență unică. Și-a clădit propriul univers al cunoașterii, o lume a lui, în care se refugiază oricâte ori are ocazia. Fie și preț de câteva minute. Cu generozitatea-i cunoscută, Dan Demșea îl împărtășește fie prin viu grai, fie prin scris celui interesat, în stilul său narativ inconfundabil.

Cu un spirit oratoric cunoscut și apreciat, Dan Demșea poartă cu el o istorie a Aradului de odinioară. Povestește dezinvolt despre o „lume prin care a trecut” fie răsfoind tomuri, vrafuri de documente, fie ca martor implicat. A imaginat scenele istoriei. Le-a dat viață. Ascultându-l, te vrăjește și devii un spectator uimit în fața evenimentialului descris. Te poartă, astfel, în tainele frumosului istoric.

Prin întreaga sa activitate istorică și muzeografică, a contribuit la edificarea culturii și tradiției din părțile arădene. Dubla preocupare i-a incumbat salvagardarea și valorificarea patrimoniului cultural al județului.

Volumul omagial, dedicat istoricului Dan Demșea, reprezintă un exercițiu de recunoștință al arădenilor față de unul din concitadinii lor care face cinste urbei, dar și un prinos adus de comunitatea științifică românească unuia din truditarii ei de excepție.

La ceas aniversar, când pășește pragul spre al optulea deceniu de viață, colectivul muzeului arădean, alături de colegi și istorici din țară, îi urează viață îndelungată, sănătate și o activitate publicistică rodnică.

AD MULTOS ANNOS !

1. Biografia¹

Dan Demșea s-a născut în orașul Arad, în data de 29 decembrie 1941, într-o familie de părinți funcționari, angajați ai Judecătoriei din Arad. Bunicii, Vladimir (originar din Satchinez) și Ion (originar din Chișineu Criș), erau, unul frizer, iar celălalt, agricultor.

Clasele elementare, liceul (de patru ani) și cei trei ani de școală postliceală sanitară de asistent în igienă, le-a urmat între anii 1948-1962. În perioada 1962-1967 a frecventat cursurile Facultății de istorie de pe lângă Universitatea București, obținând diploma în specialitatea istorie universală modernă și contemporană.

Cele șase luni ale școlii de ofițeri în rezervă le-a efectuat între august 1967-ianuarie 1968. De la 1 martie 1968 până în anul 2006 a funcționat în calitate de muzeograf (întâi la Lipova, până în noiembrie 1975, apoi la Arad până la sfârșitul anului 2006, încă doi ani după pensionare).

Pasiunea pentru cercetare l-a făcut ca în perioada petrecută la **Muzeul de istorie și etnografie din Lipova**, să cunoască și să aprofundeze istoria locală – a monumentelor, siturilor, locurilor și cetăților Lipova, Șoimoș cât și a localităților din fostul raion Lipova, printre altele, pe linie de toponimie. A efectuat numeroase cercetări de teren, contribuind la augmentarea bibliotecii, colecției de istorie și etnografie a muzeului din orașul Lipova. Totodată a întreprins asidui documentări în bibliotecile și arhivele personale cât și arhivele și bibliotecile instituțiilor de stat din Arad, Lipova, Timișoara, Lugoj, Deva, Oradea, Sibiu, Brașov, Cluj și București. Acestea au fost în parte valorificate în reviste de specialitate și în ziare.

Sub îndrumarea arheologului Vasile Boroneanț (de la Institutul de arheologie din București) a efectuat sondaje arheologice, în primăvara anului 1970, la punctul Lipova-Hodae, urmat de o serie de periegeze la vest de Lipova, iar în anul 1971 au continuat la punctul Conop-Pătul și în jurul acestuia. Ambele săpături au îmbogățit patrimoniul muzeului din Lipova. Cele două sondaje amintite au fost valorificate în publicația "Ziridava" a Complexului Muzeal Arad. Ca urmare a acestor cercetări, în 1975, a obținut atestatul de muzeograf în arheologie.

Aria preocupărilor sale a vizat și domeniul etnografic. A întreprins, în această direcție, între anii 1968-1973, o serie de cercetări și achiziții în teritoriul fostului raion Lipova, în folosul muzeului din Lipova. În privința conservării patrimoniului etnografic existent la instituția muzeală din orașul Lipova a obținut concursul unei echipe de la I.C.P.I.L. (Pipera) din București pentru dezinsecția și dezinfectia pieselor de lemn păstrate în demisolul clădirii.

Între anii 1968-1974, interval de timp în care instituția muzeală din Lipova a avut finanțare din partea Consiliului Popular al orașului Lipova, nu a fost an în care să nu fi fost necesare reparații curente la structura de lemn din podul corpului principal, mai ales la vecinătatea cu casa de pe str. N. Bălcescu nr. 24 unde constatase distrugerile provocate de ciuperca Buretele de pădure (*Merulius lacrimans*). Oricum, clădirea muzeului era

¹ Prezentarea biografică a istoricului arădean Dan Demșea se bazează pe un Curriculum Vitae scris de acesta în 20 iunie 2007.

infestată, necesitând reparații ulterioare în deceniul următor din partea Muzeului Județean Arad.

În cursul anului 1972, muzeograful Dan Demșea a achiziționat biblioteca învățătorului local Iuliu Puticiu, ce număra peste 1000 de volume.

A întreținut numeroase colaborări cu instituțiile de resort din Arad, și Timișoara pentru conservare și restaurarea unor piese de bronz cât și a unor picturi (întocmind fișe de conservare însoțitoare ale fișelor analitice de evidență).

La începutul anului 1972, a fost admis la concursul pentru doctorat, de pe lângă Institutul de istorie "Nicolae Iorga" cu teza *Mișcarea națională a românilor în părțile Aradului*, susținându-și cele două examene și referate în cursul anilor 1973 și 1974.

Până în 2006, activitatea sa s-a desfășurat la *Muzeul Județean Arad*, devenit Complexul Muzeal Arad. Aici, a activat în cadrul Oficiului pentru patrimoniul cultural național în următoarele domenii sau specialități: artă decorativă (fișe analitice de evidență pentru piese de cult de secol XVII-XVIII în anul 1976), istorie (1977-1979, pentru care era atestat), conservare-restaurare (în calitate de conservator general, între anii 1979-1983, când, după efortul de *concentrare* a patrimoniului din județ, de la culte, a mai primit și însărcinări administrative. Nu în ultimul rând a inițiat și dus la bun sfârșit acțiuni de conservare prin gazare a patrimoniului muzeal din clădirea Palatului Cultural Arad și a patrimoniului bibliofil la sediul nou al Bibliotecii Județene Arad din str. Postăvarul (vechea Poștă) între anii 1982-1983. Câștigul l-a constituit cunoașterea și valorificarea științifică a patrimoniului cultural de pe teren (domeniul istoriei).

Numeroasele solicitări pe linie de serviciu au avut drept consecință sistarea documentării, în anul 1979, pentru teza de doctorat. Așa cum mărturisea „Singurul lucru pe care l-am reușit a fost restrângerea intervalului cronologic al tezei între anii 1848-1867. Dar calvarul meu nu se încheia atunci, deoarece supraînsărcinările continuau să mă supraîncarce”.

După anul 1980 a răspuns numeroaselor sarcini de serviciu, în răspunderea sa intrând gestiunea filmotecii și fototecii Oficiului sus-menționat (între anii 1981-1986), gestiunea generală a Muzeului județean (între 1982-1987), gestiunea custodiilor Oficiului sus-menționat (între 1982-1991), responsabilitatea protecției condițiilor de muncă (între anii 1979-1982). Pe lângă acestea, a preluat, benevol de la muzeograful Natalia Dascăl, sarcina de instructor cu probleme privind perfecționarea personalului (din anul 1985 până în anul 2003) cât și cea de evaluare pe baza *Normelor* din anul 1980.

Ca atare, în condițiile mai sus enumerate – mai ales între anii 1976-1987 – activitatea de cercetare științifică și de valorificare a acesteia, a fost simțitor îngreunată. Totuși, între anii 1976-1982 a consemnat pe fișe analitice de evidență monumentele comemorative civile și de război, coroborând informațiile din teren cu cele din „fișele de monument” din anii 1953-1956 pentru teritoriul județean (arădean). În anul 1979 a fost atestat din nou în domeniul istoriei cu lucrarea *Principii de valorificare a patrimoniului (cu o aplicare pe câteva trasee turistice)*.

La începutul anului 1988, a trecut la secția de istorie modernă, de unde s-a pensionat.

În derularea activității sale s-a bucurat de concursul soției Ioana, cu care s-a căsătorit în anul 1971. Au împreună doi copii. De la fiica sa Laura are o nepoată, Cătălina, iar de la băiatul său Alin pe nepoțelul Alexandru.

Firea sa activă l-a făcut ca după pensionarea din 1 iunie 2004 să continue să lucreze, cu intermitențe, la Complexul Muzeal Arad. Din 1 decembrie 2006 își desfășoară activitatea, în calitate de muzeograf, la Colecția de artă "Doina și Barutu Arghezi" și Centrul de cercetare a literaturii argheziene de pe lângă Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” Arad, unde inițial a înregistrat piesele colecției de artă. În prezent se ocupă de înregistrarea manuscriselor și documentelor care au aparținut scriitorului Tudor Arghezi.

2. Memoriu de activitate științifică

Istoricul Dan Demșea a publicat, de-a lungul timpului, cărți, numeroase studii, articole și cataloage.

A. Publicații

I. Cărți

1. *Istoricul Camerei de Comerț, Industrie și Agricultură a Județului Arad*, Camera de Comerț, Industrie și Agricultură a Județului Arad, Arad, 2000, 103 pp.
2. *Momente din istoria lecturii publice în municipiul și județul Arad*, Ed. Nigredo, Arad, 2006, 163 pp. (coordonator în cadrul colectivului Bibliotecii Județene A.D. Xenopol din Arad)
3. *Az Aradi Vár Története /Istoria cetății Arad – n.n./* Editura militară/ Zrinyi Kiadó, Budapesta, 1998, 174 p. (coautor: a redactat ultimul capitol, al cincelea: *Az aradi vár a világosi fegyverletétel után /în traducere din limba maghiară: Cetatea Aradului după predarea armelor la Șiria/*, p. 168-174.
4. *Arad – monografia orașului de la începuturi până în 1989*, Editura Nigredo, Arad, 1999, VIII p.+454 p.+6 p. (coautor: a redactat 13 subcapitole din cele 17 ale capitolului al IV-lea, intitulat *ORAȘUL ÎN EPOCA MODERNĂ (sec.XVIII-XIX)*, p. 87-146.
5. *De-a lungul frontierei. La aniversarea a 10 ani de colaborare între localitățile de frontieră ale județelor Békés și Arad – Határ mentén. Arad és Békés megyék határ menti települései együttműködésének 10. évfordulóján*, Gyula, 2005, 160 p.+ilustrații color+176 p. (coautor: a redactat istoricul localităților Pecica, Semlac, Nădlac, Peregu Mare, Curtici, Macea, Zerind și Pâncota).
6. *Farmecul Aradului – fotografie*, Consiliul local al municipiului Arad (Coautor; coordonator: vicepreședintele Bognár Levente), Editura&Tipografia: Dürer Nyomda, Gyula (Ungaria), 2009, 187 p.
7. *1918 – 90 ani – 2008. Marea Unire*, ediție bilingvă, Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” din Arad, Redacția Publicațiilor pentru Străinătate „România”, 2008, 120 p.
8. *Cartierul Bujac – contribuții monografice*, Arad, 2011, 142 p. (coautor: a redactat subcapitolul 3 din cadrul capitolului II: *Vechile ferme de la periferia orașului Arad: „Bujacul Mic” și „Bujacul Mare” (secolele XVIII-XIX)*, p. 26-33).

II. Cataloage științifice

1. *Alexandru Ioan Cuza – piese legate de momentul 24 Ianuarie 1859 în colecțiile Muzeului județean Arad* (autor prim; coautori: Alexandru Braica și Natalia Dascăl), Arad, 1999, 17 pp.

2. *Monumente de for public, însemne memoriale, construcții decorative și parcuri din județul Arad – Catalog selectiv*, Arad, 2007, 119 p. (coautor, alături de Horia Truță)

III. Studii științifice

1. *Atanasie Marian Marienescu – contribuții biografice*, în „Tibiscus”, II, 1971, Timișoara, 1972, p. 77-84.
2. *Morile plutitoare pe Mureș în județul Arad*, în „Tibiscus”, II, 1971, Timișoara, 1972, p. 213-232 (coautor: ing. Nicolae Zănescu).
3. *Istoricul unei biblioteci românești arădene – biblioteca Asociațiunii Naționale Arădene pentru cultura și conversarea poporului român*, în „Comunicări și referate”, Biblioteca județeană Arad, 1974, p. 71-77.
4. *Cercetările arheologice de la Lipova-Hodae*, în „Ziridava”, Arad, III-IV, 1974, p. 11-22 (coautor: dr. Vasile Boroneanț).
5. *Manuscrisul autobiografic al lui Teodor Victor Păcățian (1852-1941)*, în „Ziridava”, Arad, VIII, 1977, p. 245-256.
6. *Participări arădene la lupta pentru unitate cultural-națională între anii 1850-1860*, în „Ziridava”, Arad, IX, 1978, p. 79-89.
7. *Locuri legate de lupta poporului român pentru libertate și unitate națională pe teritoriul județului Arad*, în „Ziridava”, Arad, X, 1978, p. 823-842.
8. *Un studiu al abonaților la cărțile românești – cărțile cu prenumerați la Lipova, în Valori bibliofile din patrimoniul cultural-național*, vol. II, Consiliul Culturii și Educației Socialiste, București, 1983, p. 440-500.
9. *Începuturile Asociațiunii Naționale Arădene pentru cultura poporului român*, în „Ziridava”, Arad, XV-XVI, 1987, p. 317-333.
10. *Ioan Slavici și Lipova*, în *Buletin de informare și documentare*, /vol. I/, Societatea de științe filologice – filiala Arad, 1987, p. 67-72.
11. *O mărturie insignologică de la Marea Unire din 1 Decembrie 1918*, în „Revista muzeelor și monumentelor – muzee”, București, 1988, nr. 10, p. 46-49 (coautor: dr. Maria Dogaru).
12. *Ipoteza originii bănățene a lui Mihai Eminescu*, în „Salonul literar”, Arad, 1990, nr. 3, p. 2.
13. *Avram Iancu – „șeful mișcării românilor din Transilvania”*, în *Restituiri*, I, Deva, 1993, p. 52-57.
14. *Un inventator arădean – Lazăr Popovici*, în „Ziridava”, Arad, XVIII, 1993, p. 437-442.
15. *Delegații arădeni la Marea Unire – un studiu socio-profesional*, în „Ziridava”, Arad, XVIII, 1993, p. 271-279.
16. *Două texte inedite despre socialistul Ioan Flueraș (1882-1953)*, în „Studja Universitatis „Vasile Goldiș”, Arad, 1994, nr. 4, p. 37-39.
17. *Istoricul castelului de la Macea (1724-1994)*, în „Studia Universitatis „Vasile Goldiș”, Arad, 1994, nr. 5, p. 423-428 (coautor: arheologul Pompiliu Sarca).
18. *Aradul și avionul Vlaicu III*, în „Sargeția”, Deva, XXV, 1992-1994, p. 691-710.
19. *Ideea unei petiții-memorand în mișcarea națională (1860-1881)*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Series Historia, Cluj-Napoca, 1994, nr. 1-2, p. 107-116;
20. *Idem în limba franceză*, în „Transylvanian Review”, Cluj-Napoca, III, 1994, nr. 4, p. 86-94.

21. Dr. Aurel Vlad – *date biografice comprehensive*, în "Corviniana", Deva, I, 1995, p. 197-204.
22. Două variante ale proiectului de amenajare pentru navigație a fluviului Dunărea între localitățile Moldova Veche și Turnu Severin (1874-1879), în "Banatica", Reșița, 14, 1996, p. 235-243 (coautor: dr. Florin Dumescu).
23. Locuri și vetre în Munții Zărandului sau "Lumea lui Horea" la 1784-1785, în "Ziridava", Arad, XIX-XX, 1996, p. 171-178.
24. Avram Iancu – *modelul sacrificial în mișcarea națională românească (a doua jumătate a secolului al XIX-lea)*, în "Restituiri", II, Deva, 1994, p. 81-87; *op. cit.* în „Caietele Petro Aqua”, Petroșani, I, 2006, nr. 2/octombrie 2006, p. 14-18. (Universitatea Petroșani).
25. O scrisoare a "Comitetului Național Român" din Sibiu către Avram Iancu (30 octombrie/11 noiembrie 1848, în „Aradul cultural”, Arad, 1996, nr. 1, p. 45-47.
26. Implicațiile economice și culturale ale băncii "Gloria" din Lipova în funcționarea stațiunii balneare, în "Ziridava", Arad, XXI, 1998, p. 285-297.
27. O plachetă dedicată doctorului în drept Mihai Mărcuș, prefectul județului Arad (iunie 1922), în "Ziridava", Arad, XXI, 1998, p. 459-464.
28. Constantin Missits în mișcarea națională – contribuții documentare, în "Analele Banatului, serie nouă, Arheologie-Istorie", Timișoara, V, 1997, p. 359-368.
29. Corespondența lui Nicolae Densusianu cu intelectualii bănățeni și crișeni, în "Sargeția", Deva, XXVI/2, 1995-1996, p. 195-200.
30. Românii în preocupările istoriografiei arădene în prima jumătate a epocii moderne, în "Cele trei Crișuri", Oradea, 1996, nr. 11-12, p. 4 /partea I-a/; *ibidem*, 1997, nr. 4-6, p. 3 /partea a II-a/.
31. Crișana în strategia Comitetului Națiunii Române la 1848, în "Cele trei Crișuri", Oradea, 1998, nr. 7-8, p. 6.
32. Tânărul Vasile Goldiș – o biografie comprehensivă, în "Cele trei Crișuri", Oradea, 1998, nr. 9-10, p. 3.
33. Sinodul diecezei ortodoxe române arădene și problemele sale școlare (1848-1890), în volumul aniversar 175 de ani de la înființarea învățământului superior teologic arădean (1822-1997), Universitatea „Aurel Vlaicu” Arad, Facultatea de Teologie Ortodoxă, Arad, 1997, p. 253-270.
34. Revista "Biserica și Școala" în contextul mișcării naționale (1877-1897), în "Teologia – revista facultății de teologie ortodoxă", Arad, I, 1997, nr. 3-4, iulie-decembrie, p. 117-123.
35. Realități mentale în lumina rapoartelor poliției austriece din Guvernământul Ungariei (1849-1860). Preliminarii la o istorie a partidelor, în *Identitate și alteritate. Studii de imagologie*, vol. II, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 1998, p. 270-282.
36. Sinodalitatea în mișcarea națională – contribuții, în "Teologia – revista facultății de teologie ortodoxă", Arad, II, 1998, nr. 1-3, ianuarie-iunie, p. 93-98.
37. Ipoteza originii dinarice a lui Ioan Slavici, în *Ioan Slavici și unitatea spirituală națională*, Arad, 1998, p. 163-165.
38. Trei delegați oficiali din județul Arad la Marea unire din 1918 (Dr. Vasile Avramescu, 1873-1949; Doctorul în drept Cornel Ardelean, un om al generației vârstnice a Marii Uniri, 1864-1937; Avocatul dr. Teodor Burdan, 25.01.1872-28.03.1931, un delegat al cercului bihorean Baránd Hosszúpályi, în 1918-1998,

Aradul și Marea Unire, Editura Universității „Vasile Goldiș”, Arad, 1999, p. 199-206.

39. Apelul lui Ioan Dragoș către românii ardeleni (3 iunie 1848), în „Aradul cultural”, Arad, 1999, decembrie, p. 103-106.

40. Participarea preoțimii române arădene la viața politică locală – cazul Miron Romanul (1860-1869), în “Analele Universității „Aurel Vlaicu” din Arad, seria Teologie, fascicula Teologie și științe umaniste, 2000, p. 87-92.

41. Revoluție și mișcare națională la Arad în 1848 – luna martie (încercare de descifrare a mecanismelor), în “Sargeția”, Deva, XXVII/2, 1997-1998, p. 27-31.

42. Premisele cooperării militare româno-austriece la Mureșul inferior (aprilie-octombrie 1848), în “Sargeția”, Deva, vol. XXVII/2, 1997-1998, p. 45-54.

43. Motive și contexte pentru asociere național-politică în monarhia Habsburgică – cazul Partidului Național Român (1848-1926), în “Marisia – studii și materiale – arheologie, istorie”, Târgu-Mureș, XXVI, 2000, p. 277-282.

44. Semnificația juridico-politică a actelor Unirii de la 1 Decembrie 1918, în “Ziridava”, Arad, XXII, 2000, p.137-143.

45. Implicarea preoțimii în conducerea primului partid electoral românesc arădean (1867-1871), în Facultatea de teologie ortodoxă la zece ani de existență – simpozion aniversar, Editura Universității „Aurel Vlaicu”, Arad, 2001, p. 78-83.

46. Documente despre biblioteca Preparandiei arădene, în „Aradul Cultural”, Arad, an II, 2001, nr. 1, p. 41-49 (coautor Dan Lăzărescu).

47. Doctorul în medicină Aurel Halic și contextele Marii Uniri românești – o creionare biografică (1859-1923), în “Studia Universitatis „Vasile Goldiș”, Arad, XI, 2001, p. 180-193.

48. Învățătorul arădean – solidarități și activizări (1847-1869), în Identitate și alteritate – 3 – Studii de istorie politică și culturală (Omagiu profesorului Liviu Maior din partea Catedrei de istorie modernă a Universității „Babeș-Bolyai”, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002, p. 235-255.

49. O istorie socio-umană a comunei Săvârșin, în “Zărandul”, revistă de etnografie, vol. II, Arad, 2002, p. 262-294.

50. O analiză a registrului de decedați al bisericii Sfinții Petru și Pavel (anii 1853-1869) din Arad, în volumul bilingv sârbo-român “Aradul de-a lungul timpului”, nr. 3, Timișoara, 2002, p. 26-32 și, respectiv, p. 106-112 (în limba română).

51. Istoricul parcurilor și grădinilor decorative de pe teritoriul județului Arad – fără teritoriul municipiului Arad (partea I), în “Ziridava”, Arad, vol. XXIII, 2002, p. 182-199.

52. Funcționarii români în structurile de conducere administrativ-politică și juridică de pe teritoriul comitatului Arad (1846-1894), în “Ziridava”, Arad, XXIII, 2002, p. 234-248.

53. Avocații români arădeni în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în Societate și Civilizație în Banatul istoric (Omagiu Prof. univ. dr. Ioan Munteanu), Timișoara, 2003, p. 143-151.

54. Operațiunile militare de pe culoarul Mureșului inferior și de la Lipova până la vest de Arad (1848-1849), Partea I (5 aprilie-5 noiembrie 1848), în “Buletinul Muzeului Militar Național”, partea II, București, 2003, nr. 1, p. 239-247.

55. Zilele de preludiu ale bătăliei din data de 9 august 1849 de lângă cetatea Timișoarei, în „Analele Banatului”, Serie Nouă, Arheologie-istorie, vol. X-XI, 2002-2003/2, Timișoara, 2004, p. 463-469 (coautor: Dr. Franz Ursachi Hum).

56. *Meșteșugarii din orașul Arad (1828-1872), în Marea Unire din 1918, ideal al tuturor românilor, 1918-2003*, Arad, Fundația Universitară „Vasile Goldiș”, Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” din Arad, 2004, p. 258-277.
57. *Atitudinea bürgerilor arădeni față de evenimentele anilor 1848-1849*, în volumul bilingv sârbo-român “Aradul de-a lungul timpului”, Timișoara, 2004, nr. 5, p. 37-44 (doar în limba română).
58. *Sârbii din Banat în lumina rapoartelor de poliție ale „Erei Bach” (1849-1859 – regeste)*, în volumul bilingv sârbo-român “Aradul de-a lungul timpului”, Timișoara, 2005, nr. 6, p. 52-57 (doar în limba română).
59. *Fabricanții, comercianții și rentierii de pe teritoriul fostului comitat Arad – un demers identificator (1845-1875)*, în “Studii de știință și cultură”, Arad, an I, 2005, nr. 1, iunie, p. 57-69.
60. *Burghezia meșteșugărească română din părțile Aradului între anii 1828-1872*, în “Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”, Series Historica, Cluj-Napoca”, XLIV, 2005, p. 61-99.
61. *Cercetările arheologice de la Conop – “Cotârci” din 1972. Probleme legate de stela funerară din cimitirul de secol XII-XVII*, în “Ziridava”, Arad, XXIV, 2005, p. 43-56. (coautor: dr. Vasile Boroneanț – București).
62. *Proletariatul arădean din domeniile industriilor, comerțului, transportului și cel al intermediarilor*, în “Ziridava”, Arad, XXIV, 2005, p. 127-146.
63. *Funcționarii principali de pe teritoriul județului Arad între autonomism lingvistic și centralism (1860-1884)*, în “Ziridava”, Arad, XXIV, 2005, p. 147-158.
64. *Doctorul în medicină Ioan Hozan și brașovenii*, în „Țara Bârsei – revistă de cultură”, Brașov, 2005, p. 79-97.
65. *Bibliotecile Reuniunilor de Pompieri /orașul Arad/; Vechea bibliotecă militară din cetatea Aradului; Biblioteca Conservatorului de muzică din Arad; Casina românească din orașul Lipova; Biblioteca Direcției Județene a Arhivelor Naționale Arad; Biblioteca Centrului Eparhial Ortodox Român din Arad; Biblioteca Complexului Muzeal Arad, Biblioteca Filarmonicii de Stat din Arad; Biblioteca Școlii Populare de Artă*, în *Momente din istoria lecturii publice în municipiul și județul Arad*, Arad, Ed. Nigreso, 2006, p. 33, 34, 58, 59, 62-66, 137-138, 140-141.
66. *Structura etno-demografică și confesională a fostului comitat Arad; evoluție și erori statistice în privința unor categorii de populație (1839-1890)*, în „Populația României. Trecut, prezent, viitor”, Supliment al Masteratului de socio-antropologie istorică, vol. VII, Presa Universitară Clujeană, Cluj Napoca, 2006, p. 239-261.
67. *Istoricul parcurilor și al zonelor de agrement de pe teritoriul intravilan și extravilan al orașului Arad (secolele XIX-XX)*, în “Studii de știință și cultură” – revistă trimestrială editată de Universitatea de Vest „Vasile Goldiș”, Arad, “Vasile Goldiș” University Press, an II, 2006, nr. 2 (5), iunie, p. 56-62.
68. *Reactivarea fiefului electoral al lui Vasile Goldiș în protopopiatul ortodox român al Radnei (1930-1932)*, în „Sargeția”, Deva, XXXIV, 2006, p. 396-402.
69. *Inițiative muzeale arădene până la 1881. Colecții, colecționari, donatori, cercetători, expoziții*, în „Sargeția”, Deva, XXXIV, 2006, p. 903-908.
70. *Canalul Morilor – o binefacere. Tăierile de buclă ale râurilor – o soluție neinspirată*, în „Avancronica”, Arad, Anul V, 2007, nr. 2 (50), p. 14-15; nr. 3 (51), aprilie, p. 13.

71. *Angajarea civică a elitei sătești din Munții Zărandului (1848-1968)*, în caietul de expoziție „Cronică de familie”, Arad, 2007, 12 p.+14 ilustr. Tehnoredactare computerizată: Adelina Stoenescu
72. *Peregrinările dascălului pașoptist Nicolae Begnescu (1824-1873)*, în *Istoricul Liviu Mărghitan la a 70-a aniversare*, Editura Ramira, Arad, 2007, p. 209-215.
73. *Mica nobilime românească de pe teritoriul comitatului Arad (1845-1894)*, în „Identitate și alteritate: Studii de istorie politică și culturală”, Cluj-Napoca, IV, 2007, p. 159-193.
74. *Preocupări documentar-istorice la Vasile Goldiș: biografia exemplară a unui comerciant din orașul Lipova – David Petru Simon (1829-1893)*, în “Studii de știință și cultură” – revistă trimestrială editată de Universitatea de Vest „Vasile Goldiș”, Arad, 2007, an III, nr. 3 (10), septembrie, p. 117-125.
75. *Mica nobilime românească de pe teritoriul fostului comitat Arad (1845-1894)*, în „Arca”, Arad, XVIII, 2007, nr. 10-11-12, p. 158-172 (fără anexe).
76. *Jurnalul stegarului Ioan Silviu Tomuția (vara anului 1916)*, în *Pe drumul Marii Uniri*, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2008, p. 139-173.
77. *Avocatul Lazăr Petco în mișcarea națională românească din părțile Băii de Criș, ale Devei și ale Aradului (1835-1895) – contribuții*, în “Sargeția”, Deva, XXXV-XXXVI, 2007-2008, p. 400-421.
78. *Protopopii Petru Rațiu și Ioan Berceanu în mișcarea națională din Arad (1857-1880)*, în „Analele Banatului, Serie Nouă, Arheologie-Istorie”, Timișoara, XVI, 2008, p. 271-277.
79. *Tânărul Ioan Slavici și ipoteza originii sale sud-dunărene sau crișene*, în *In memoriam Ioan Slavici*, coordonator Eliza Triff, Timișoara, 2008, p. 155-157.
80. *Reperete activității cultural-politice ale lui Ioan Slavici la Arad (august 1872-decembrie 1873)*, în „Arca”, Arad, 2009, nr. 4-5-6, p. 95-102.
81. *Activismul cultural desfășurat de către învățătorul Iuliu Putici în anii premergători Marii Uniri*, în *Chemări spre Casa Cărții*, coordonator: prof. univ. Dr. Vasile Popeangă, Universitatea de vest „Vasile Goldiș”, Biblioteca Universitară „Tudor Arghezi”, Arad, 2009, p. 204-227.
82. *Timpul liber în orașul Arad (secolele XIX-XX) – aspectele culturale*, în „Arca”, Arad, 2009, nr. 1-2-3 (226-227-228), p. 125-133.
83. *Date genealogice și istorico-documentare referitoare la familia învățătorului și preotului Ioan Silviu Tomuția din Lupești – Arad (1889-1971)*, în *Administrație românească arădeană – Studii și comunicări*, Colecția Slaviciana – serie nouă vol. II, Arad, Editura „Vasile Goldiș” University Press, 2010, p. 112-132. Menționăm faptul că lipsesc anexele pe care le-am produs în „Ziridava”, Arad, vol. XXV/1 (vezi mai jos).
84. *Date genealogice și istorico-documentare referitoare la familia învățătorului și preotului Ioan Silviu Tomuția din Lupești – Arad (1889-1971)*, în „Ziridava”, Arad, XXV/1, p. 199-214 plus anexele: p. 215-220 (șase fotografii, două pagini de jurnal de pe front și trei reproduceri cartografice).
85. *Bunicul Vladimir Jichici*, în “Aradul de-a lungul timpului”, Timișoara, 2009, nr. 10, p. 139-146.
86. *O scrisoare a lui Ștefan Cicio Pop către soția sa – martie 1919 (Așteptarea Eugeniei întru venirea pașnică a armatei române)*, în *volumul Ștefan Cicio Pop – studii*, coordonator: prof. univ. dr. Corneliu Pădurean, Arad, 2009, p. 121-125.

87. *Palatul Sârbesc din Arad*, în "Aradul de-a lungul timpului", Timișoara, 2010, nr. 11, p. 139-146.
88. *Harta de Carte Funduară a orașului Arad (1855-1858)*, în *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări*, Colecția Slaviciana – serie nouă, Arad, vol. I, „Vasile Goldiș” University Press, 2010, p. 38-41.
89. *Dascălul și directorul școlar Porfirie Popescu din comuna de Podgorie Covăsânț (1842-1909)*, în *90 de ani de administrație românească în Arad – Culegere de studii și comunicări*, Colecția Slaviciana-serie nouă, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2010, p. 89-96.
90. *Pelerinajele și activizările social-politice interbelice ale părintelui Tomuția din Lupești (1889-1971)*, în *Școală, Cultură, Națiune. Omagiu dascălului și cărturarului profesor universitar doctor emerit Vasile Popeangă*, Coordonator: profesorul Doru Bogdan, Arad, Ed. Nigredo, 2010, p. 225-230.
91. *Programul Național al lui Ioan Tomici pentru Eparhiile Arad, Vârșeț și Timișoara (martie-aprilie 1848)*, în „Sargeția”, Deva, XXX, 2001-2002, p. 433-437.

IV. Articole (cu caracter de popularizare). Titluri selective

a. Flacăra Roșie și Adevărul din Arad:

1. *Lipova – file de istorie* (iunie 1969)
2. *Mihail Eminescu la Șoimoș* (vara 1970)
3. *Atanasie Marian Marienescu – un pionier al folcloristicii*
4. *Meșteșugurile orașului Lipova* (iulie 1971)
5. *Comerțul cu sare pe Mureș* (august 1971)
6. *Pledoarie pentru valorificarea patrimoniului etnografic* (iunie 1972)
7. *Săpături la Conop* (decembrie 1972)
8. *Popas la Muzeul din Lipova* (februarie 1973)
9. *Itinerar muzeistic lipovean* (ianuarie 1976)
10. *Cu gândul la Marea Adunare de la Alba Iulia* (noiembrie 1986)
11. *Sub semnul unei devize: „Unirea Principatelor – fericirea românilor”* (ianuarie 1989)
12. *Reparații fizice și morale caselor istorice ale Unirii* (noiembrie 1990)
13. *Salvarea Casei Naționale din cartierul Pârneava* (vara 1991 ?)
14. *Medalia comemorativă – Avram Iancu* (iulie 1992)
15. *Evoluția teritorială a orașului Arad* (martie 1993)
16. *Începuturile Asociațiunii Culturale din Arad* (octombrie 1994)
17. *Casa Națională din Arad – Pârneava (sau trecutul uitat)*, octombrie 1994.
18. *O statuie care începe să se deterioreze sub ochii noștri /Fântâna Eliberării/* (vara 1995);
19. *Aradul în pregătirea Adunării naționale de la Alba Iulia – 1 Decembrie 1918*; noiembrie 2005;
20. *Casa cu lacăt*, martie 2006;
21. *De ce numim Piața Romană „La Boul Roșu” ?* martie 2006;
22. *Salvarea vechii biblioteci și arhive a Conservatorului din Arad*, martie 2006;
23. *Povestea canalizării vechiului Arad*, aprilie 2006;
24. *Cimitirul de sub stadionul C.F.R.*, iulie 2006;

b. Știrea, Arad:

25. *E vremea Nedeilor în Munții Bihării* (august 1994)
26. *Cei 13 generali tragici* (oct. 1995)

27. Numai unul din elită – și cât a făcut ! Dar mai mulți ? (noiembrie 1995);

c. Arca, Arad

28. *Limitele mediatizării istoriei* (decembrie 1995)

d. Observatorul, Arad

29. *Cartierul vestigial al Aradului* (februarie 1998)

30. *Parfumul Aradului de odinioară* (august 1999)

31. *Pentru cei 13 martiri ai națiunii maghiare* (septembrie 1999)

e. Agenda Zilei

32. *Falsificata aniversare pentru statul român, din 1945 încoace* (Simpozion dedicat zilei de 9 mai la Casa de Cultură) /10 mai 2001/

f. Buletin de Arad

33. *Evocare Nicolae Horga Popovici, 1741-1811* /7-13 iunie 2001/

34. *Sever Bocu: 19 noiembrie 1874-21 ianuarie 1951 (50 de ani de la frângerea unui destin plenar)* /14-20 iunie 2001/

35. *Avatarurile bunurilor familiei principelui Cuza (două piese muzeale inedite)* /28 iunie-4 iulie 2001/

g. Târgul de Fete – sărbătoarea tradițională de pe muntele Găina

36. *Proiectul unui județ al Munților Apuseni* (1929) /iulie 2001/

h. Astra Arădeană

37. *Evenimente premergătoare Astei Arădene (1849-1860)* /septembrie 2001/

38. *Partituri corale din vechiul regat român în părțile Aradului* /decembrie 2001/

i. Aradul Cultural

39. *O scrisoare a Comitetului Național Român din Sibiu către Avram Iancu* (30 oct./11 noie. 1848) //nr. 1/1996//

j. Sănătate și cultură, Arad

40. *Îndeletnicirile esențiale sau nevoia de echilibru a ființei* // nr. 3/1990//

V. Editor

1. Eugen Victor Popa (Reșița), *Un sfert de veac din trecutul „Băilor Lipova”, în „Ziridava”, Arad, XVIII, 1993, p. 385-405.*

2. Mihai Veliciu, fiul, *Amintiri despre memorandistul Mihai Veliciu*, Arad, 1996, 30 p. (titlul de pe coperta I: *Tatăl meu – Mihai Veliciu*). Manuscrisul dactilografiat al autorului este datat „Sibiu, 28 iulie 1961”.

3. Marius Sturza, prof. univ dr. medicină, *Medicul Ioan Hozan, un precursor*, Arad, 1996, 48 p. (titlul de pe copertă ne aparține iar cel de pe pagina 1 aparține autorului: Dr. Marius Sturza, *Doctorul Ioan Hozan, schiță biografică*). Manuscrisul dactilografiat, semnat „Dr. Marius Sturza, profesor universitar pensionar”, este datat „Sibiu, luna iunie 1946”.

4. Preot Ilie Chebeleu (Șoimoș), *Adunarea de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918, în „Ziridava”, Arad, XXIV, 2005, p. 405-412.*

5. Nicolae Josan (Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia), *O interesantă inițiativă politică din anul 1890. Protagonisti: Alexandru Mocioni și Ioan Cavaler de Pușcariu*, în „Ziridava”, Arad, XXIV, 2005, p. 159-178.

6. Alexandru Marta, *Amintiri din prietenia mea cu Dr. Ioan Suciu din Șistaroveț, fost ministru și apoi notar public în Chișineu-Criș, în capitolul Anexe al cărții monografice scrisă de Rodica Colta, Doru Sinaci și Ioan Traia, Căprioara: monografie, Arad, 2011, între paginile 256-269.*

B. Prezentări de publicații și susținerea unor comunicări științifice:

1. Muzeul Banatului Timișoara, martie 1969, *Despre Gărzile Naționale Române din părțile Radnei și Lipovei*.
2. Liceul „Ioan Slavici”, iunie 1969, *Despre breasla olarilor din Lipova în sec. al XIX-lea*.
3. Muzeul Județean Arad, august 1969, „*Gând Tineresc—revista elevilor Școlii de subofițeri de rezervă infanterie Radna*” /1944-1945/.
4. Muzeul Județean Arad, mai 1970 *O piesă arheologică inedită în colecțiile Muzeului din Lipova /Toporul cu brațele în cruce din colecția veche a muzeului lipovean/,* coautor: arheologul Dan Monah de la Muzeul Județean Piatra Neamț.
5. Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă, București, sediul Muzeului de istorie a Municipiului, decembrie 1970, *Breasla olarilor din Lipova (sec. XIX)*.
6. Muzeul Banatului Timișoara, aprilie 1971, *Atanasie M. Marienescu și Lipova*.
7. Muzeul Etnografic al Transilvaniei, octombrie 1972, *Mărturii despre olarii lipoveni*.
8. Biblioteca Municipală Arad, decembrie 1973, *Istoricul unei biblioteci românești: Biblioteca Asociațiunii Naționale Arădane*.
9. Societatea de științe filologice, Filiala Arad, Holul Teatrului, *Legăturile lui Slavici cu Lipova*.
10. Muzeul Județean Arad, Secția muzeală din Lipova, Sala de festivități a Consiliului Popular Lipova, sub egida Universității Populare din Lipova (organizator Dan Demșea al primei Sesiuni de comunicări științifice cu tema „Din trecutul și prezentul Lipovei”, invitând 11 specialiști), *Precizarea unor planuri ale cetății Lipova* (coautor: muzeograful local Radu Păiușan), *Gărzile Naționale la Lipova în 1918*.
11. Muzeul Județean Arad, Sala Studio a Teatrului de Stat, mai 1977, *Acțiuni de solidaritate culturală românească la Arad după revoluția de la 1848*.
12. Muzeul de Istorie al R. S. R., București, aprilie 1977, *Contribuția lui T. V. Păcățian la lupta pentru Unire*.
13. Universitatea cultural-științifică, Muzeul Județean Arad, Sala Studio a Teatrului, mai 1978, *Locuri istorice din județul Arad legate de Unire*.
14. Comitetul Județean de Cultură și Educație Socialistă Arad (prescurtat CJCES), Universitatea cultural-științifică, Societatea de istorie, Inspectoratul Școlar, Muzeul Județean Arad, Sala „Casei Prieteniei”, noiembrie 1980, *Aspecte din activitatea istoriografică a lui Vincențiu Babeș*.
15. Consiliul Culturii și Educației Socialiste București, Sesiunea „Valori Bibliofile” de la Arad, mai 1981, *Un studiu al abonaților – carte cu prenumerați la Lipova /1818-1858/*.
16. Consiliul Popular al Orașului Lipova, Săptămâna Culturală, mai 1983, *Elemente de continuitate și unitate pe teritoriul carpato-danubiano-pontic*.
17. C.J.C.E.S., Casa Corpului Didactic, Inspectoratul Școlar al Județului Arad, ediția XII a Primăverii Arădene, mai 1984, la Liceul „Ioan Slavici”, *Atanasie Marian Marienescu – luptător pentru drepturile social-politice ale românilor transilvăneni*.
18. Muzeul Județean Hunedoara, Deva, sala Casei de Cultură, octombrie 1986, *Atitudinea țărănimii față de înrolări în lumina rapoartelor oficiale (1848)*.

19. C.J.C.E.S. Sălaj, Muzeul de Istorie și Artă Zalău, februarie 1987, *O mărturie insignologică de la Marea Unire din Alba Iulia* (coautor Maria Dogaru).
20. Muzeul de Istorie al Județului Caraș-Severin, iunie 1987, *Atanasie Marienescu și cauza națională românească*.
21. Zilele Institutului de istorie și arheologie, Cluj-Napoca, mai 1988, *Un studiu socio-profesional al delegaților arădeni la Adunarea Națională de la Alba Iulia (1 Decembrie 1918)*.
22. Complexul Muzeal Golești, decembrie 1989, *Atanasie Marian Marienescu și emigrația pașoptistă*.
23. Muzeul Județean Arad, decembrie 1989, *Casina română din Lipova (sec. XIX-XX)*.
24. Muzeul Marinei române, Constanța, octombrie 1990, *Inventatorul Lazăr Popovici din Arad (sec. XIX)*.
25. Muzeul Memorial „Ioan Slavici”, Șiria, noiembrie 1990, *Alexandru Mocioni – dimensiunile filosofice*.
26. Muzeul de Istorie și Artă al Municipiului București, noiembrie 1990, *Semnificația istorică și juridică a actelor Marii Uniri, emise la Arad de către Consiliul Național Român Central*;
27. Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” Arad, noiembrie 1990, *Vasile Goldiș – profesorul*.
28. Muzeul Județean Arad, Sala Unirii, noiembrie 1990, *Delegații arădeni la Marea Unire*.
29. Universitatea Tehnică Oradea, aprilie 1991, *Ioan Popovici Desseanu și Banca „Albina” din Sibiu*.
30. Filiala Arhivelor Statului Arad, septembrie 1991, *Nobilimea română din părțile Aradului (2/2 XIX)*.
31. Muzeul Memorial „Ioan Slavici” Șiria, octombrie 1991, *Iuliu Traian Mera și Memorandumul*.
32. Muzeul Județean Arad, Sala Unirii, noiembrie 1991, *Câteva date despre tipografiile românești arădene până la 1918*.
33. Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia, noiembrie 1991, *Simion Bărnuțiu într-o corespondență inedită (1861)*.
34. Complexul Muzeal Arad, iunie 1992, *Juriștii români din Baroul arădean și Memorandumul*.
35. Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă Plastică Lugoj, iunie 1992, *Generația arădană a Memorandumului*.
36. Casa de Cultură din Brad, septembrie 1992, *Avram Iancu – „șeful mișcării române din Transilvania”*.
37. Muzeul Județean Deva, octombrie 1992, *Avocați hunedoreni în Baroul arădean (2/2 XIX)*.
38. Universitatea din Oradea, aprilie 1993, *Implicațiile economice și culturale ale Băncii „Gloria” din Lipova (1919-1948)*.
39. Zilele Academice Arădene, Sala Unirii, mai 1993, *Aurel Vlad – membru al Consiliului Național Român Central din Arad*.
40. Direcția Muzeelor, Muzeul Județean Arad, noiembrie 1993, *Istoricul colecției de epocă modernă a muzeului arădean*.
41. Prefectura și Muzeul Județean Arad, Casa Armatei, noiembrie 1993, *Familia Misici din Lipova și crearea României Mari*.
42. Teatrul de Stat Arad, februarie 1994, *Alexandru Gavra – dramaturg*.

43. Muzeul memorial „Ioan Slavici” Șiria, martie 1994, *Alexandru Mocioni – gânditorul*.
44. Muzeul Civilizației Dacice și romane, Deva, martie 1994, *Clubul românilor tineri din Arad (1869-1871)*.
45. Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” Arad, aprilie 1994, *Ioan Flueraș – contribuții biografice*.
46. Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă Plastică Lugoj, mai 1994, *Ideea de memorand între 1860-1881*.
47. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj, iunie 1994, *Ideea unei petiții-memorand în mișcarea națională românească (1860-1881)*.
48. Muzeul Civilizației Dacice și romane, Deva, iulie 1994, *Sacrificiile omenesci din subcercul Hălmaگیului în revoluția de la 1848*.
49. Muzeul Civilizației Dacice și romane, Deva, septembrie 1994, *Sinodalitatea în mișcarea națională românească /la Arad/între 1870-1905*.
50. Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” Arad, octombrie 1994, *Din istoricul castelului Macea*.
51. Muzeul Civilizației Dacice și romane, Deva, octombrie 1994, *Familia Petco în mișcarea națională*.
52. Complexul Muzeal Arad, noiembrie 1994, *Terminologia juridico-politică a actelor Marii Uniri*.
53. Prefectura Județului Arad, Muzeul Județean Arad, 21 decembrie 1994, *Aradul și revoluția de 1848*.
54. Muzeul Județean Arad, Liceul „Vasile Goldiș” Arad, 24 ianuarie 1995, *O domnie, un destin*.
55. Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă Plastică Lugoj, mai 1995, *Valeriu Braniște și Lugojul*.
56. Muzeul Civilizației Dacice și romane, Deva, august 1995, *Atitudinea poliției austriece față de ideea unei republici europene în deceniul post-pășoptist*.
57. Societatea de istorie și retrologie agrară, Liceul „Moise Nicoară” Arad, august 1995, *Toponimie și agricultură montană la Conop – Arad*.
58. Muzeul Județean Arad, noiembrie 1995, *Medicul Lazăr Popovici – o biografie culturală și politică*.
59. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, noiembrie 1995, *Dr. Constantin Misici și Traian Vuia – o prietenie și un ideal*.
60. Liceul Pedagogic Arad, Adunarea generală a Asociației Istoricilor din Transilvania și Banat, decembrie 1995, *Asociații și societăți locale*.
61. Palatul Cultural, Sala Studio, Colocviul științific Deceniul Unionist (1856-1866), 23 ianuarie 1996, moderator, tema *Sociologia circulației pieselor Unirii Principatelor Române între anii 1856-1996*.
62. Muzeul Banatului Timișoara, 24 ianuarie 1996, *Soarta unor piese memorial-documentare din familia lui Alexandru Ioan Cuza*.
63. Muzeul Județean de Istorie și Artă, Zalău, 9-10 mai 1996, *Crișana în strategia Comitetului Național Român (toamna anului 1848)*.
64. Sala festivă a Primăriei orașului Chișineu-Criș, Evocarea personalității lui Mihai Veliciu, 9 iunie 1996, *lansarea broșurii biografice a lui Mihai Velici Junior „Tatăl meu – Mihai Veliciu”*.
65. Sala festivă a Centrului Militar Arad, septembrie 1996, *Monumente comemorative ale Primului Război Mondial în părțile Aradului (1914-1919)*.

66. Muzeul Județean Arad, noiembrie 1996, *Generalul Alexandru Vlad (1876-1941) – o biografie politică*.
67. Casa Sfatului, Brașov, noiembrie 1996, *Tânărul Goldiș*.
68. Universitatea de Vest Timișoara, 14 decembrie, *Dosarul de poliție al lui Atanasie Marian Marienescu (1860)*.
69. Universitatea Banatului Timișoara, martie 1997, *Sever Bocu și I.Dimitrie Duciu*.
70. Universitatea „Aurel Vlaicu” Arad, Facultatea de Teologie, *Sinodul diecezan ortodox arădean și problemele sale școlare (sec. XIX)*.
71. Muzeul Banatului Timișoara, septembrie 1997, *Situația funcționarilor români arădeni (1848-1895)*.
72. Consiliul Județean Arad, noiembrie 1997, *Toponime din județul Arad pe cale de dispariție din memoria locală*.
73. Universitatea „Aurel Vlaicu” Arad, Facultatea de Teologie, *Mișcarea națională în „Biserica și Școala”*.
74. Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă plastică Lugoj, Sesiunea „Spațiile alterității” II, decembrie 1997, *Rapoartele de poliție austriece despre grupările politice din Ungaria (1849-1860)*.
75. Școala Normală „Dimitrie Țichindeal” Arad, ianurie 1998, *Avatarurile unei biografii: profesorul Dimitrie Horvath*.
76. Muzeul Banatului Montan Reșița, aprilie 1998, *Cooperarea garnizoanei cetății Arad cu regimentele românești de graniță (1848-1849)*.
77. Universitatea Oradea, mai 1998, *Revoluție și mișcare națională la Arad în 1848*.
78. Muzeul Județean Arad, mai 1998, *Colaborarea țărănimii române cu cetatea Aradului la 1848*.
79. Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă Plastică Lugoj, iunie 1998, *Aspecte ale refuzului înscrierii în gărzile naționale la 1848 în părțile Aradului*.
80. Muzeul Județean Arad, septembrie 1998, *Simpozion Dr. Caius Lepa (1898-1978), organizator, 11 participanți*.
81. Casa de Cultură din Brad, septembrie 1998, *Revoluție și mișcare națională la Arad în martie 1848 (încercare de descifrare a mecanismelor)*.
82. Cercul Militar Arad, septembrie 1998, *Sala mare, Luptele de la Șanțul anticar – Păuliș*.
83. Complexul Muzeal Arad, noiembrie 1998, *DR. Aurel Mărcuș – portret biografic*.
84. Palatul Culturii, Târgu Mureș, Sala Mică, decembrie 1998, *Considerații privitoare la Partidul Național Român din Monarhia habsburgică*.
85. Cercul Militar Arad, Sala festivă, *Monumente comemorative ale primului război mondial în părțile Aradului (1914-1919)*.
86. Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă Plastică Lugoj, Sesiunea „Spațiile alterității” III, decembrie 1998, *Dinastia de Habsburg între naționalism și socialism în perioada provizoratului*.
87. Complexul Muzeal Arad, ianuarie 1999, *Circulația a două piese muzeale legate de familia domnitorului Alexandru Ioan Cuza – o ipoteză*.
88. Palatul Administrativ Arad, mai 1999, *moderator al Simpozionului 80 de ani de administrație a statului român la Arad*.
89. Universitatea de Vest Timișoara, mai 1999, *Pavel Rotariu la „Luminătorul” din Timișoara*.

90. Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă Plastică Lugoj, iunie 1999, Sesiunea „Spațiile alterității” IV, *Speranțele funcționarilor români – contextele social-politice (1850-1861)*.
91. Primăria Arad, Sala festivă, 1 octombrie 1999, *Analiza manuscrisului „Adevărul înainte de toate”* (Franz von Frivisz)
92. Muzeul de istorie militară, Budapesta, 14 octombrie 1999, *Săpăturile din 1930 de lângă cetatea Aradului*.
93. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, noiembrie 1999, *Familii nobiliare arădene române în părțile Albei*.
94. Muzeul Județean Arad, noiembrie 1999, *Evenimentele lunii noiembrie 1918 în mărturia orală a lui Petru Suciu (1968)*.
95. Palatul Administrativ, 2 iunie 2001, Colocviul: *Monumentul unirii Transilvaniei cu patria mamă* (coordonator)
96. Palatul Administrativ, 9-10 noiembrie 2001, Sesiunea de comunicări științifice: *Satul românesc și Marea Unire* (coordonator)
97. Palatul Administrativ, 8-9 noiembrie 2002, Sesiunea de comunicări științifice: *Istorie și metodologie* (coordonator)
98. Primăria Arad, Sala 63, august 2008, *Două scrisori din Fondul personal Ștefan Cicio Pop*.
99. Primăria Arad, Sala 63, noiembrie 2008, *Date genealogice despre familia Tomuția*.
100. Muzeul Civilizației Dacice și romane, Deva, iunie 2009, *Istoria interbelică a unei firme de construcții civile pe teritoriile județelor Arad și Hunedoara*.
101. Primăria Arad, Sala 63, august 2009, *Tradițiile industriale în județul Arad (secolele XIX-XX)*.
102. Consiliul Județean Arad (noul sediu), septembrie 2009, *O proiectată expoziție Mocioni la Căpălnaș (1986)*.
103. Castelul Purgli, Șofronea, octombrie 2009, *Familiiile Crăciun Caracioni de pe cursul Mureșului inferior (sec. XVIII-XIX)*.
104. Universitatea „Aurel Vlaicu”, Sala de curs a Facultății de Istorie, octombrie 2009, *Un studiu istorico-urbanistic al cvartalului cuprins între străzile Gr. Alexandrescu, Cozia, Tribunalul Dobra și latura sudică a Pieții Avram Iancu*.
105. Primăria și Complexul Muzeal Arad, 30 octombrie 2009, *Istoria colecțiilor muzeale ale Universității „Vasile Goldiș” Arad*.
106. Consiliul Județean Arad, Sala de ședințe, noiembrie 2009, *O încercare de reconstituire a arborelui genealogic al familiei de dascăli și preoți Popescu din Podgoria Aradului*.
107. Universitatea „Aurel Vlaicu”, Casa Ștefan Cicio Pop, Arad, 30 noiembrie 2009, *Calvarul familiei preotului Ioan Popescu din Pecica (februarie 1919)*.
108. Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Arad, Conferința științifică „Personalități arădene și transilvănene”, Arad, 14 octombrie 2011, *Strădaniile protopopului Vasile Caracioni pentru adevărarea titlului nobiliar în cuprinsul comitatelor vecine Arad și Timiș (1830-1839)*

C. Expoziții

I. Expoziții permanente:

1. Proiectul tematic al expoziției permanente *Mocioneștii în mișcarea națională în fosta sală de bibliotecă de la palatul din satul Căpălnaș*; nu a fost pus în practică din cauza evenimentelor revoluționare din anul 1989;

2. Realizarea proiectului și a expoziției permanente *Muzeul apei* la cele patru nivele superioare ale Turnului de Apă din Arad (2003-2004)

II. Expoziții temporare (titluri selective):

1. *180 de ani de la Revoluția franceză* (incluzând și perioada napoleoniană) în colecția Sever și Marilina Bocu; la sediul din Lipova în 1969;
2. *Luptele de la Păuliș* (septembrie 1944); la sediul din Lipova în 1969;
3. *O istorie a ceasornicelor în colecțiile din orașul Arad*; Arad, 1976;
4. *Școala din Macea, izvor de cultură /și/ factor al afirmării unității de limbă și neam* (în colaborare cu prof. emerit Vasile Popeangă din Arad); noiembrie 1989; locul: noua clădire a Școlii Generale din comuna Macea;
5. *Momente din istoria „Astrei arădene”*, Biblioteca Județeană „A.D.Xenopol”, octombrie 1994
6. *Asociaționismul la Arad*; decembrie 1995; la Liceul Pedagogic Arad; cu ocazia Sesiunii Asociației istoricilor din Transilvania și Banat;
7. *Un pionier local în domeniul fizio-balneo-terapiei: dr. Ioan Hozan*; în holul Consiliului Popular Lipova; 28 septembrie 1996;
8. *100 de ani de portret fotografic /în colecțiile Muzeului Județean Arad/*; Sala Clio, noiembrie 1997;
9. *180 de ani de la trecerea în eternitate a lui Dimitrie Țichindeal*, Liceul „Dimitrie Țichindeal”, Arad, ianuarie 1998
10. *Foc și apă*; în colaborare cu Natalia Dascăl și Horia Truță la Turnul de Apă, cu concursul Grupului de Pompieri Arad și al Bibliotecii Județene Arad; în 2007;
11. *Cetatea Aradului între anii 1849-1857*; în sala mare de la etaj a expoziției permanente (secția de istorie modernă); în colaborare cu Natalia Dascăl;
12. *Relicviile celor 13 generali martiri de la Arad din 6 octombrie 1849*; la Szeged în 1993; la sala „Clio” din Arad în 1998; la Békéscsaba și Budapesta în 1999; în colaborare cu Margareta Kovács și Natalia Dascăl;
13. *1834 – Arad – oraș liber regesc*; în colaborare cu directorul Peter Hügel și Natalia Dascăl;
14. *O istorie a Băilor Moneasa*; la Hotelul „Moneasa”; în colaborare cu Biblioteca Județeană „A. D. Xenopol” Arad;
15. *Clerici și mireni în Eparhia Aradului*; la Turnul de Apă; în colaborare cu Horia Truță și Centrul Eparhial Ortodox Român din Arad în 2006;
16. *Cronică de familie* (pe tema Angajarea civică a elitei sătești din Munții Zărandului (1848-1968) la Sala „Clio” în 2007

D. Prezentări media (titluri selective):

Consultant științific pentru filmele dedicate Marii Uniri:

1. *Pagini din cronica Marii Uniri* (regizor Pompiliu Gâlmeanu de la Studioul Alexandru Sahia București), ianuarie 1989
2. *Edificii și locuri memoriale* (regizor Paul Orza de la „Sahia film București”), septembrie 1989
3. Patru filme documentare despre evenimentele din noiembrie 1918 (regizor Vasile Bogdan de la TVRTimișoara) între anii 1991-2003

Editorii

Dan Demșea
Un istoric în lumea muzeului.
Album

Il. 1. Călătorie cu trenul

**Il. 2. În expoziția
temporară de ceramică
de la Lipova (1968)**

**Il. 3. Colegi de ieri și
de azi la Chisindia
(de la stânga la
dreapta: Mircea Barbu,
Bârnețiu Florin,
Dan Demșea, medicul
Motoc, o călăuză,
Pascu Hurezan)**

Il. 4. Simpozionul "Revoluția europeană și contextualitățile arădene 1848-1849"

**Palatul Administrativ Arad,
1 octombrie 1999**

**(de la stânga la dreapta:
Achim Alexa, Dan Demșea,
Pascu Hurezan)**

**Il. 5. Expoziția "Revoluția europeană și contextualitățile arădene 1848-1849",
Sala "Clio", 1 octombrie 1999
(de la stânga la dreapta:
George Pascu Hurezan-director,
Mária Matekovits,
András Király, Dan Demșea)**

**Il. 6. Simpozionul "Aradul și Istoria României",
Palatul Administrativ Arad,
30 noiembrie 1999
(de la stânga la dreapta:
Alexandru Porțeanu,
Alexa Achim, Pascu Hurezan,
Dan Demșea)**

**Il. 7. Emisiune TV
"1 Decembrie 1918",
Complexul Muzeal Arad,
noiembrie 2005
(de la stânga la dreapta:
Dan Demșea,
Horia Medeleanu,
Vasile Bogdan,
Stelean Boia,
Corneliu Pădurean)**

**Il. 8. Colocviul
"Personalități arădene",
Biblioteca Județeană
"A.D. Xenopol" Arad
(de la stânga la dreapta:
Emil Șimăndan, Peter Hügel,
Corneliu Pădurean,
Dan Demșea, Florin Didilescu,
Augustin Mureșan,
Rodica Elena Colta,
Eugeniu Criste,
Pavel Vesa, Vasile Man)**

**Il. 9. Vernisajul expoziției
"Cronică de familie",
Sala "Clio", Arad, 2007,
(de la stânga la dreapta:
Florin Didilescu,
+Gavril Buza, Iosif Matula,
Peter Hügel, Livia Dreucean,
Dan Demșea, Dana Dreucean,
Alin Dreucean)**

**Il. 10. Festivalul de muzică
veche prin cetățile
Aradului, Lipova, 2008**

**Il. 11. Festivalul de muzică
veche prin cetățile
Aradului, Bulci, 2008**

**Il. 12. Dan Demșea la
Colecția de Artă
"Doina și Baruțu Arghezi",
Arad**

STUDII ȘTIINȚIFICE

AȘEZAREA DACICĂ DE LA AGRIȘU MARE – PÂRÂUL VALEA MARE, JUDEȚUL ARAD*

Eugen D. Pădurean**
Alexandru Berzovan***

Introducere

Localitatea Agrișu Mare se află situată la contactul dintre Munții Zarandului și Câmpia sub colinară a Cigherului, într-un relief de glacis piemontan¹. Relieful caracterizat de prezența unor culmi domoale ușor înclinate de la nord spre sud și a unor văi largi ocupate de o rețea hidrografică bogată, oferă condiții deosebit de favorabile existenței unor așezări omenești.

Prin prezenta comunicare, la repertoriul arheologic deja cunoscut al localității Agrișu Mare², mai adăugăm o nouă descoperire o așezare dacică de secolele I – III d.Hr.

Descrierea așezării

Așezarea pe care o prezentăm a fost descoperită în vara anului 1998, cu ocazia unor cercetări de suprafață efectuate în hotarul localității³. Este localizată la 46° 15' 33.55" N, respectiv 21° 45' 01.34" E (coordonatele reprezintă, convențional, centrul așezării), la circa 380 m de actualul colț sud-estic al satului în zona confluenței pârâului Valea Mare cu pârâul Culia (numit pe unele hărți, Pârâul Bolundului). Am putut constata că așezarea ocupă o suprafață destul de mare, pe terasele din stânga și din dreapta Văii Mari (vezi pl. I/2 și pl. IX). Pe malul drept mai înalt al pârâului Valea Mare, se observă cu ușurință în profilul natural conturul unei locuințe adâncite (vezi pl. III/2).

Boturile de terasă situate în imediata apropiere a confluenței celor două pâraie au fost delimitate de restul teraselor prin intermediul unor șanțuri, rezultând astfel două incinte cu aspect de fortificație, incinte pe care le-am denumit convențional incinta A și incinta B. Le vom descrie în cele ce urmează.

Incinta denumită de noi A (46° 15' 33.74" N, 21° 45' 03.35" E) se găsește pe malul drept al Văii Mari, la confluența sa cu pârâul Culia. De o

*Comunicare susținută la simpozionul „Cultură și civilizație în Banatul istoric. Istoria învățământului din Banat”, Universitatea de Vest, Timișoara, 25-26 mai 2011.

**Colaborator extern al Complexului Muzeal Arad, padurean.eugen@yahoo.com.

***Masterand în cadrul Universității „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca, berzovanalexandru@gmail.com.

¹ P. Tudoran, *Țara Zarandului – studiu geoecologic*, Ed. Academiei, București 1983, p. 49 și fig. 19; Pop P. Grigor, *Dealurile și câmpia de vest*, Oradea, 2005, p. 89.

² Vezi în acest sens *Repertoriul arheologic al Mureșului inferior*, Ed. Orizonturi Universitare, Timișoara 1999, loc. Agrișu Mare, p. 31-32.

³ Ulterior, în luna septembrie a anului 2011, autorul și coautorul acestui articol au salvat din perimetrul așezării, mai exact din albia pârâului Valea Mare, mai multe fragmente ceramice, litice și osteologice, care alături de cele salvate în anul 1998, vor fi donate, după publicare, Complexului Muzeal Arad.

formă elipoidală, având un mic platou în partea superioară (16, 50 x 12 m), domină cu circa 5 m diferență de nivel firele celor două văi, delimitându-se clar de terenul din jur (vezi pl. II/1,2 și pl. III/1). În partea de sud-est, incinta este despărțită de terasele adiacente printr-un șanț adânc de 2 m și cu o deschidere de circa 6,5-7 m. De pe pantele erodate am putut salva mai multe fragmente ceramice lucrate cu mâna și la roată și mai multe fragmente de chirpici, sesizând totodată prezența unor urme consistente de cenușă și de arsură.

Incinta denumită de noi B se găsește în imediata apropiere a incintei A, pe malul stâng al Văii Mari, fiind încadrată de pârâul Culia (45° 15' 32.84" N, 21° 45' 01.59 E"). Este separată de terasa adiacentă printr-un șanț în formă de arc de cerc (vezi pl. IV/1, 2) lung de cca. 30 m, cu o deschidere la gură de cca. 5 m. și o adâncime de 1, 70 m. Platoul închis de șanț are dimensiunea de 30x 28 m. Din malul înalt prăbușit al incintei B am putut recolta câteva fragmente ceramice și de chirpici.

Ne întrebăm dacă cele două incinte delimitate de câte-un șanț vor fi format sau nu inițial o singură suprafață. În situația în care șanțul incintei A ar fi fost racordat la șanțul incintei B ar fi rezultat o „fortificație” interesantă și curioasă în același timp, formată din cele două boturi de terasă izolate, printre care s-ar fi strecurat firul văii Pârâul Mare.

Descrierea materialului arheologic

Materialul arheologic descoperit, nu prea bogat, constă din fragmente ceramice, fragmente de chirpici, material litic și material osteologic. Ceramica este foarte fragmentară. Întâlnim atât ceramica lucrată cu mâna, cât și ceramică lucrată la roata olarului. În stadiul actual al cercetărilor, în cadrul materialului salvat, procentual, domină ușor ceramica lucrată la mână.

a) Ceramica lucrată cu mâna: pasta conține mult nisip, paiete de mică și pietricele în procent scăzut. Culoarea predominantă este cea brună, brun-gălbuie, uneori cu pete negricioase. Am putut reconstitui cu certitudine următoarele forme: *vasul-borcan* (pl. V/2; pl. VI/1), *strachina* (pl. VII/2), *cana* (pl. V/3, VI/4), *vasul-pepene* (pl. V/1). Ornamentele, destul de sărace, constau din ornamente plastice – brâu alveolar orizontal (pl. V/2; VI/3), sau ornamente incizate – striuri orizontale, pe un mic fragment ceramic neilustrat.

b) Ceramica lucrată la roata olarului: este confecționată din pastă fină, bine arsă, majoritar cenușie cu diverse nuanțe: cenușiu-albăstruie, gri-negricioasă, neagră la exterior și interior cu miezul cenușiu. Fragmentele ceramice cărămizii la interior și exterior și miez cenușiu sunt în număr redus. Două mici fragmente ceramice din pastă fină bine arsă, de culoare roșie-cărămizie pot fi de factură provincial-romană. Am putut reconstitui următoarele forme: *chiupul de mari dimensiuni* – judecând după fragmentele de pereți groși de cca. 1,6 cm (pl. VII/5), *chiupul mijlociu* cu buza profilată „în trepte” (pl. VII/3), *vasul-pepene* transpus la roată (pl. VII/1-2), *castronul* cu buza rotunjită (pl. VII/4, 7), *fructiera* cu buza nu prea lată – 4,5 cm (pl. VIII/1). Ornamentele de pe ceramica lucrată la roată constau din linia meandrică lustruită, realizată cu ajutorul unui instrument bont (pl. VII/5;

VIII/3), linii mici scurte, oblice spre dreapta, încadrate de caneluri orizontale (pl. VII/6).

c) Obiecte de uz gospodăresc: dintr-o placă de piatră, dreptunghiulară (14cm x 7, 5 cm x 1,5-2 cm) sa obținut prin perforație transversală o greutate, utilizată probabil la războiul de țesut sau poate chiar la pescuit (pl. VIII/2).

d) Fragmente de chirpici: din profilul natural situat pe malul drept al Văii Mari, dar și din albia pâ râului și din zona incintei A, am salvat fragmente de chirpici cu impresiuni de material lemnos. Ele provin fie de la pereții incindiați ai unor locuințe, fie, în unele cazuri, de la podina lor.

Discuții

Pentru ceramica așezării prezentate de noi, analogiile existente sunt foarte numeroase – astfel, în zona arădeană ceramica descoperită de noi își găsește analogii în stațiuni precum Arad- „Pădurea Ceala”⁴, Moroda – „Seliște”⁵, Cicir – „La Gropi”⁶, Bârsa – „Valea Inicului”⁷, Chesinț – „Pârâul Roșia”⁸, Sâmbăteni – „Către Cicireni”⁹, Sântana¹⁰. Analogii numeroase pentru formele existente aici întâlnim și în zona sud-carpatică, în mediul culturii Chilia – Militari în așezări precum cele de la Mătăsaru, București-Militari, Chilia¹¹.

Repertoriul formelor ceramice, ornamentica dar mai ales analogiile existente, fac aproape sigură atribuirea fără rezerve a acestei așezări unei comunități dacice.

Dacă atribuirea etnică nu comportă prea multe discuții, încadrarea cronologică a așezării este destul de problematică. Materialului arheologic fragmentar salvat nu a permis decât o reconstituire probabilă a unor tipuri de vase, tipuri cu o existență de lungă durată în cadrul culturii materiale dacice. În aceste condiții, lipsiți de orice fel de repere cronologice mai sigure și operând doar în baza analogiilor existente, nu putem decât cu datări destul de largi, ce comportă o anumită doză de precauție.

Astfel, puținele materiale arheologice salvate în cadrul incintelor A și B ar putea fi datate, cu rezervele de rigoare, în intervalul secolelor I-II d. Hr. O astfel de încadrare ar putea fi sprijinită de prezența fragmentului de

⁴ I. H. Crișan, *Continuitatea dacică în Câmpia Aradului*, în *Apulum*, VII/1, p. 16 și fig. 1, 2, 3; E. Dörner, *Urme ale culturii materiale dacice pe teritoriul arădan*, Muzeul Județean Arad, Arad 1968, p. 24.

⁵ S. Dumitrașcu, D. Mălăiescu, Fl. Dudaș, *Așezarea dacică de la Moroda din sec. II-IV e.n.*, în *Lucrări Științifice Oradea*, seria B, 1970, p. 161-167, pl. I – V.

⁶ I. H. Crișan, *op.cit.*, p. 247-248 și fig. 4.

⁷ Ceramică gri cu consistență „cretoasă”, ornamentată cu benzi vălurite, databilă larg în intervalul secolelor I-II d.Hr. Cercetări de teren inedite (1998).

⁸ E. Pădurean, *Contribuții la repertoriul arheologic de pe Valea Mureșului și a Crișului Alb*, în *Crisia*, XV, 1985 p. 30; Ibidem, p. 38 și pl. II/1-8.

⁹ Idem, *Așezări de secol III-IV pe cursul inferior al Mureșului*, în *Crisia*, XVIII, 1988, p. 388, pl. X/4-16; XI/1-8.

¹⁰ E. Dörner, *op.cit.*, p. 17.

¹¹ Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, Ed. Academiei, București 1984, p. 32-33, 35, și pl. XI/1-6, XII/4, pl. XVI/11-12, și altele.

buză de fructieră din pastă cenușie, lucrat la roată, specific mai degrabă epocii regatului dacic¹², descoperit la marginea șanțului ce izolează incinta B. Ceramica lucrată cu mâna și la roată salvată din profilul natural unde am observat locuința adâncită și din albia pâ râului Valea Mare, pe baza analogiilor prezentate mai sus, aparține unui nivel mai târziu (probabil sfârșit de secol II- început de secol III d.Hr.). În aceste condiții, par a se contura existența a două perioade de locuire dacică: în secolele I-II d. Hr., respectiv II-III d. Hr.

Cât privește funcționalitatea celor două incinte, ele puteau să fi avut, ipotetic, rolul unor mici fortificații. Astfel, în zona de vest a Daciei pre-romane cunoaștem numeroase puncte fortificate dacice de dimensiuni similare, la Clit¹³, Botfei¹⁴ și poate la Săvârșin – „Dealul Cruntava”¹⁵. Cu toate acestea, dată fiind poziționarea celor două incinte într-o zonă joasă, de vale, dar și arealul de vizibilitate destul de redus pe care îl au, fac puțin probabilă interpretarea lor drept fortificații cu rol militar. Mult mai probabil, cele două șanțuri puteau delimita anumite spații având o funcționalitate aparte de restul așezării – locuințe ale unor nobili locali, spații dedicate unor activități culturale, etc. Trecând peste aceste considerente, mai mult sau mai puțin speculative, suntem de părere că doar demararea unor investigații sistematice ar fi în măsură să lămurească rosturile celor două amenajări.

Considerații finale

Piemontul nord-vestic al Munților Zarandului a fost, se pare, destul de intens locuit de către daci, atât în epoca regatului cât și în perioada stăpânirii romane. Astfel, la Agriș – „Dealul Mălăiește” (46° 15' 38" N, 21° 45' 17" E), punct situat în imediata apropiere a așezării prezentate de noi, a fost salvat material ceramic dacic datat larg în secolele II – I î. Hr.¹⁶ La circa 1 km vest de așezarea prezentată în această comunicare, din malul înalt al pâ râului Almașului (46° 16' 1.16" N, 21° 43' 50.83" E), au fost salvate, între altele, mici fragmente ceramice, ce pot fi încadrate, cu rezervele de rigoare, în secolele I î. Hr. – I d. Hr. (vezi pl. I/1). În localitatea învecinată, Măderat,

¹² Vezi discuția la I. Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic*, Ed. Academiei, București 1981, p. 75; Gh. Bichir, *op.cit.*, p. 23.

¹³ S. Dumitrașcu, *Cetățuia dacică de la Clit*, în *Lucrări Științifice*, IV, B, Oradea, 1970, p. 142-160; Idem, *Dakco hradisko e Clite*, în *Vyschodoslovensky Pravek*, 2, Kosice, 1971, p. 31-49.

¹⁴ Fortificație dacică de tip promontoriu-barat, asemănătoare cu cea de la Clit – „Gurețul Negrilor”, datată larg în secolele I î. Hr.-I d.Hr., cf. E. Pădurean, A. Berzovan, *Fortificația dacică de la Botfei – „Cetățeaua Înaltă”*, ms, 2011.

¹⁵ Fortificație de mică întindere descoperită de autor (E. Pădurean) în anul 1988 pe Dealul Cruntava. Micul platou, cu o poziție strategică deosebită, este despărțit de culme printr-o șa amenajată prin taluzarea pantelor. De pe pante s-au recoltat fragmente de chirpici. Fortificația poate aparține, ipotetic, epocii dacice fiind în imediata apropiere importantului punct de la Săvârșin – „Dealul Cetățuia”.

¹⁶ *Repertoriul arheologic al Mureșului inferior*, Ed. Orizonturi Universitare, Timișoara 1999, loc. Agrișu Mare, p. 31.

avem alte două importante aşezări dacice ce se datează tot pe parcursul epocii regatului¹⁷.

Urmele de epocă romană existente în zonă, sunt la rândul lor destul de numeroase. Astfel, urmele unei aşezări dacice din această perioadă au fost surprinse la Agrişu Mare, în punctul numit „Între Văi”¹⁸, în vreme ce în localitatea învecinată, Măderat, am putut constata prezenţa a cel puțin trei puncte distincte cu descoperiri ce pot fi încadrate pe parcursul secolelor II-III d. Hr.¹⁹. Este greu de spus dacă spațiul în discuție a făcut vreodată parte din Provincia Dacia²⁰ – cu toate acestea, chiar și în cazul în care limesul ar fi trecut pe undeva pe la est de acest punct²¹, e greu de admis ca romanii să nu fi controlat într-un fel sau altul zona.

Clarificarea problemelor ridicate de obiectivul prezentat de noi, va rezulta abia după efectuarea unor săpături sistematice în zonă.

Explicațiile planșelor:

Planșa I: 1. Așezări dacice din epoca regatului în zona localității Agrişu Mare; 2. Așezarea dacică de la Agrişu Mare – Valea Pârâul Mare, imagine de satelit Google Earth cu elevația exagerată de trei ori.

Planșa II: 1. Incinta A și profilul natural al terasei; 2. Incinta A și zona de confluență a celor două pârâuri, imagine de ansamblu.

Planșa III: 1. Incinta A, privită dinspre nord; 2. Profilul natural în care se poate observa în stratigrafie o locuință adâncită.

Planșa IV: 1. Incinta B, văzută de pe platoul incintei A; 2. Șanțul ce delimitează incinta B.

Planșa V: 1,2,3. Ceramică lucrată cu mâna.

Planșa VI: 1,2,3,4. Ceramică lucrată cu mâna.

Planșa VII: 1,2,3,4,5,6,7. Ceramică lucrată la roata olarului.

Planșa VIII: 1, 3. Ceramică lucrată cu roata olarului; 2. Greutate din piatră.

Planșa IX: Așezarea dacică de la Agrişu Mare – Valea Pârâul Mare Imagine de satelit Google Earth, cu elevația exagerată de trei ori.

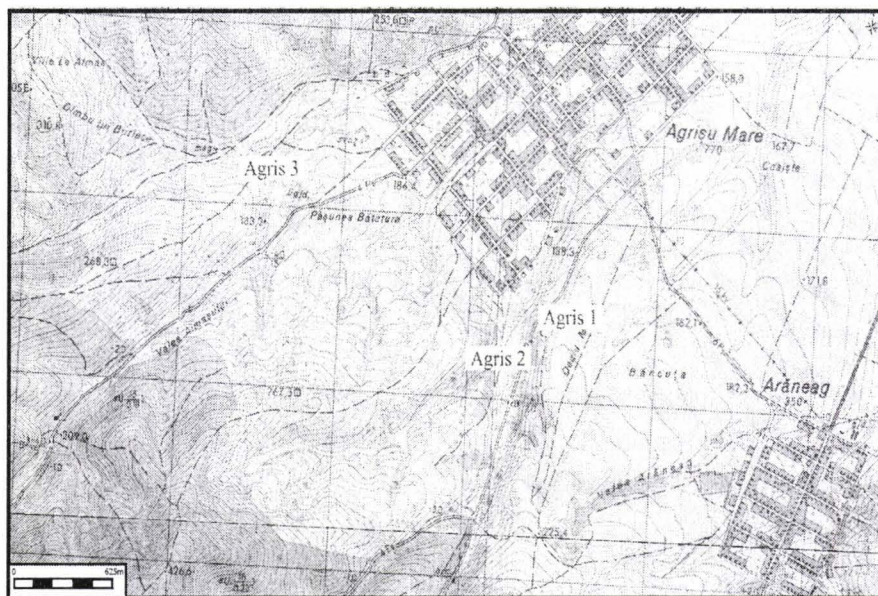
¹⁷ E. Pădurean, A. Berzovan, *Despre două aşezări dacice (sec. I î.Hr. – sec. I d.Hr.) de la Măderat (jud. Arad)*, comunicare susținută la Sesiunea Științifică anuală de istorie, „Cultură și Civilizație în Banatul istoric”, Ediția XX-2010, Universitatea de Vest, Timișoara, 26-27 mai 2010. Materialul arheologic va fi publicat într-o comunicare viitoare.

¹⁸ E. Pădurean, *Așezări de secol III-IV pe cursul inferior al Mureșului*, în *Crisia*, XVIII, 1988, p. 381.

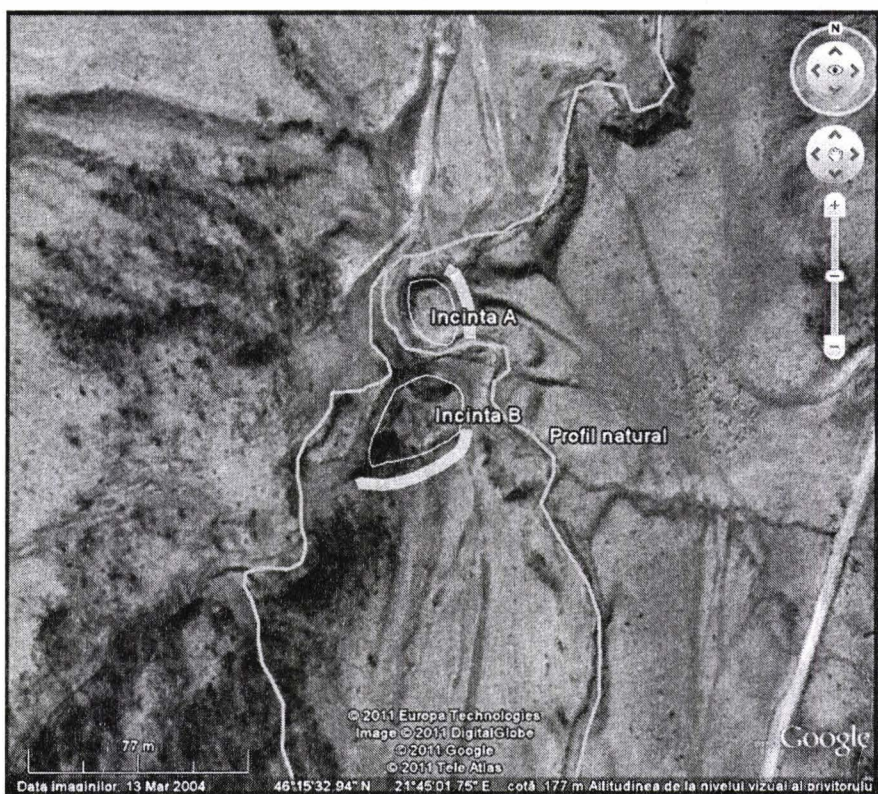
¹⁹ Vezi supra, nota 17.

²⁰ E. Pădurean, *Cu privire la problema valurilor, a drumului roman și a unui posibil traseu al limesului în jud. Arad*, ms, 2011.

²¹ S. Dumitrașcu, *Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei Romane*, în AMN; VI, 1969, p. 483-491.

1

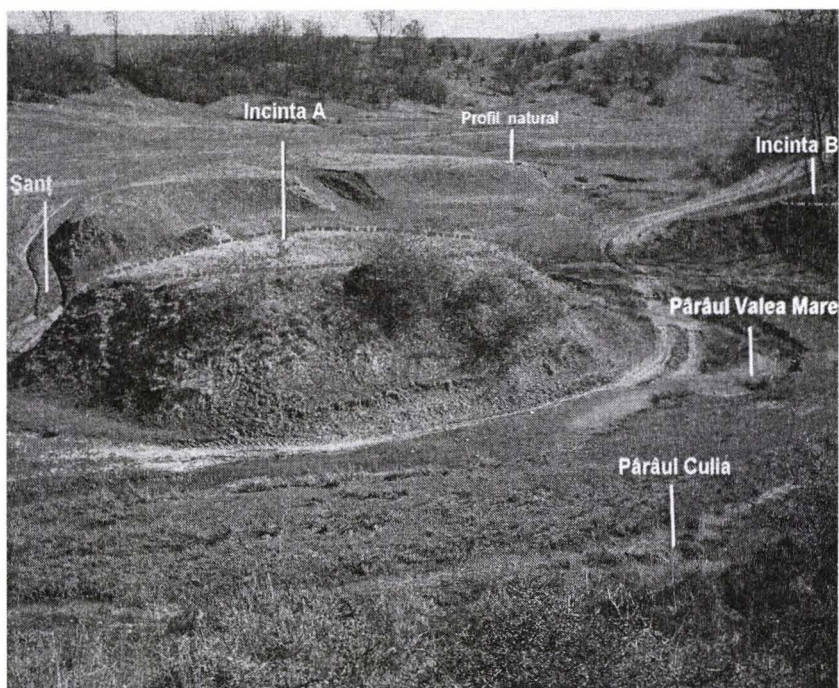

2

PLANŞA I

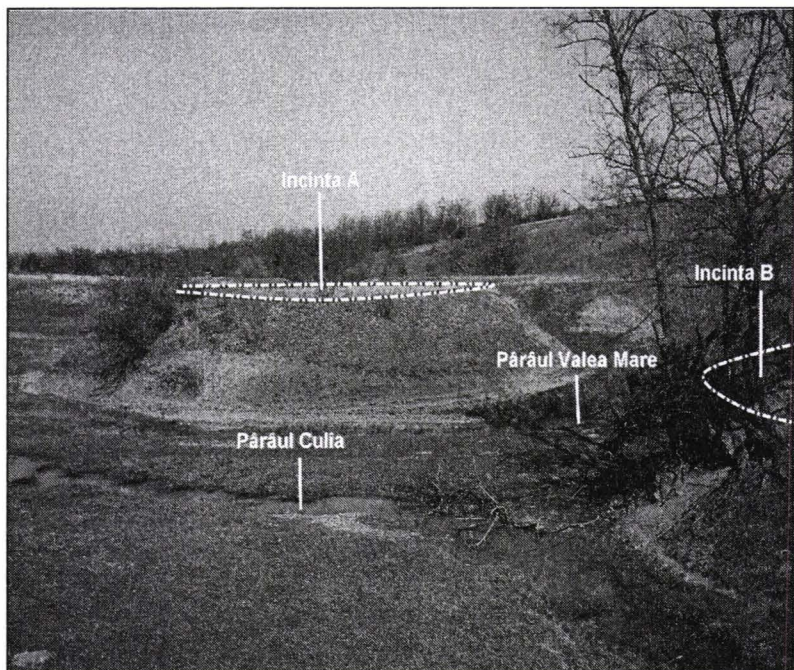

1

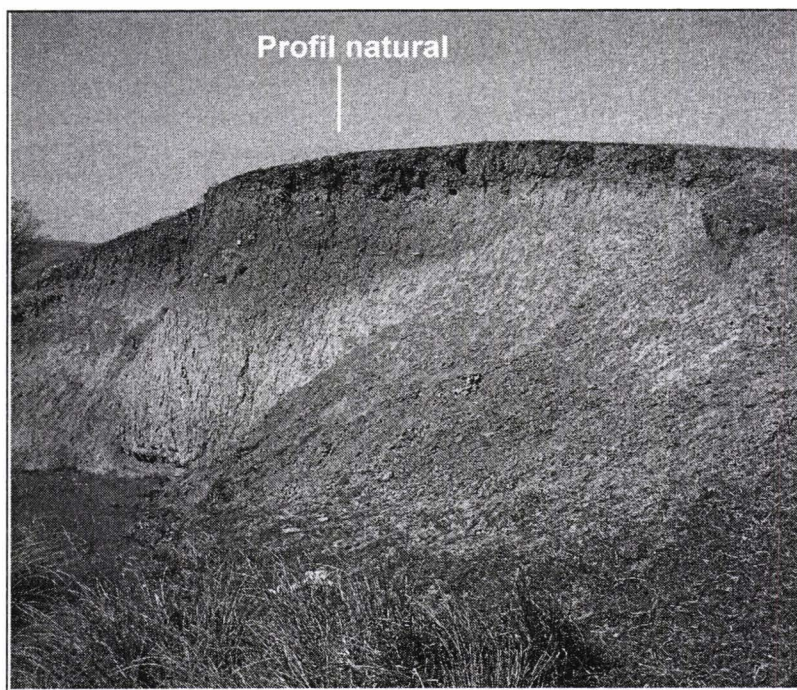

2

PLANȘA II

1

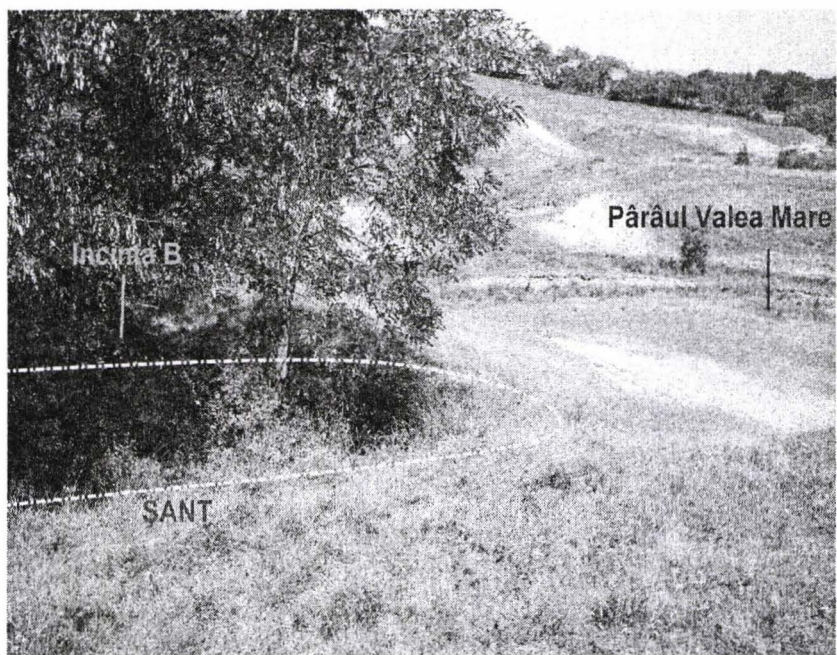

2

PLANȘA III

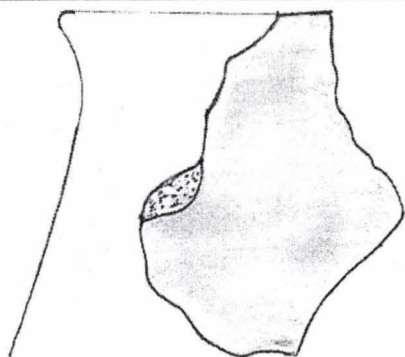

1

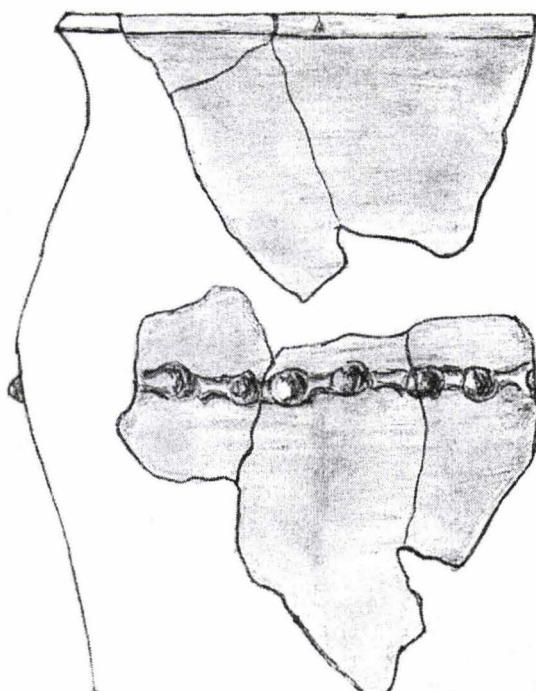

2

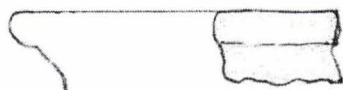
PLANȘA IV

1

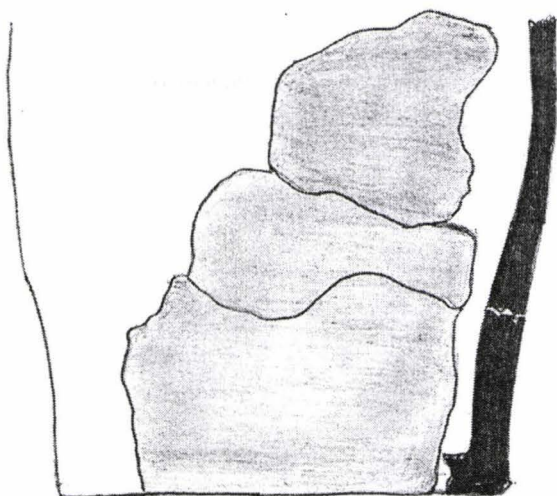
2

3

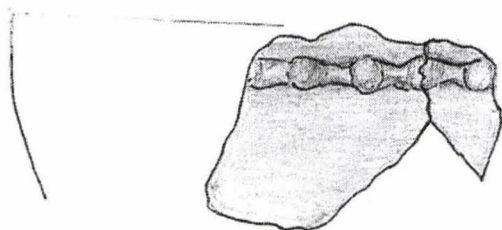
PLANȘA V

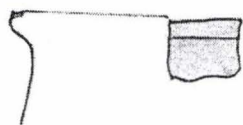
1 0 1cm 5cm

2 0 1cm 5cm

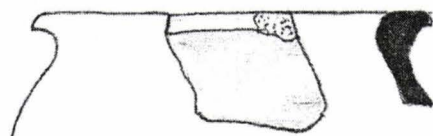

3 0 1cm 5cm

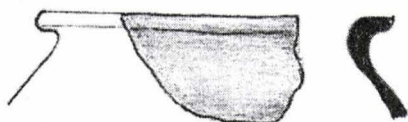

4 0 1cm 5cm

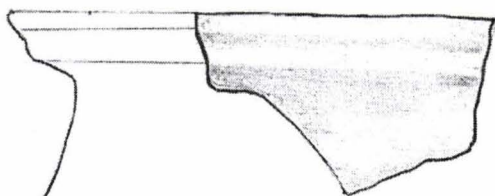
PLANȘA VI

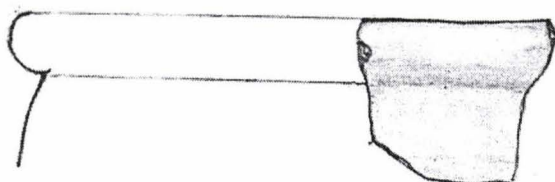
1

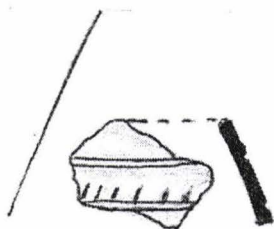
2

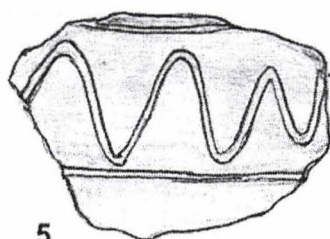
3

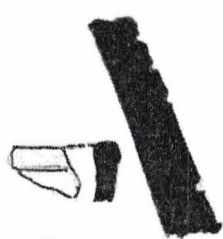
4

6

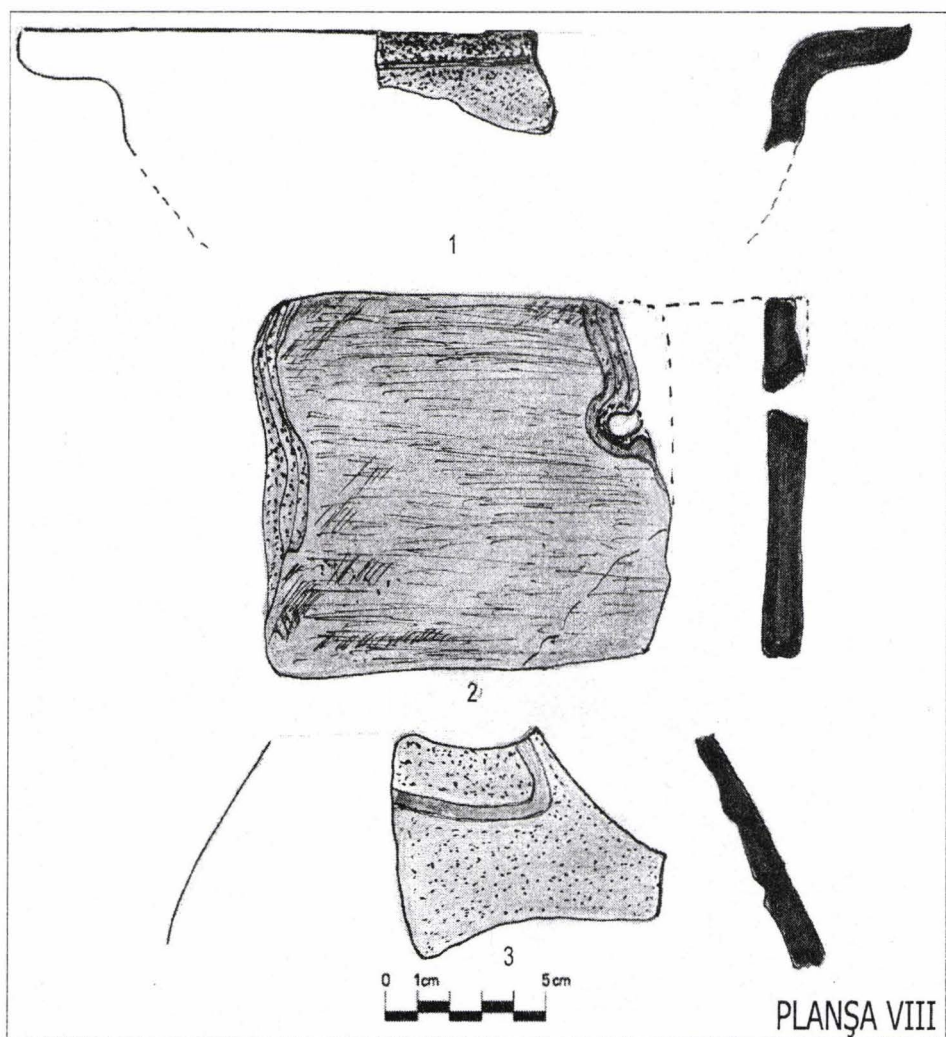

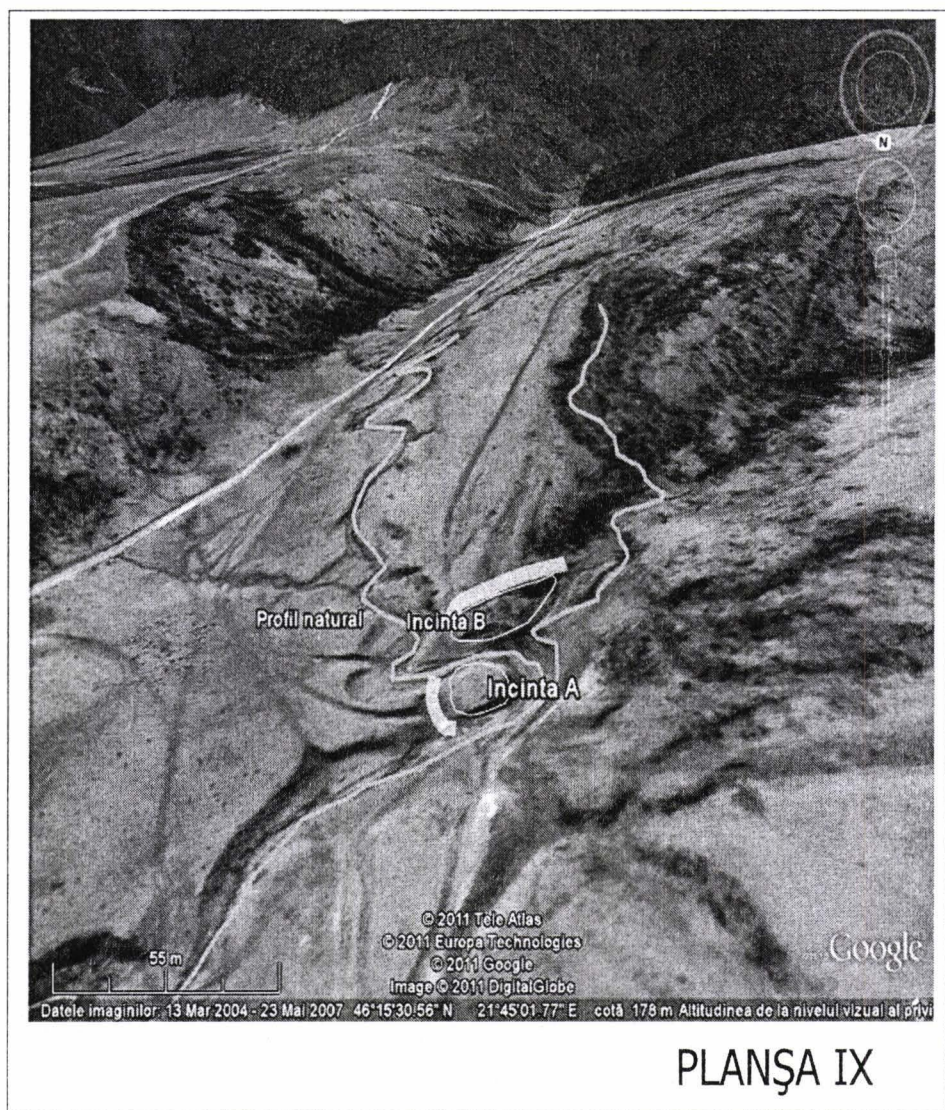
5

7

PLANȘA VII

„GESTA HUNGARORUM” DESPRE TERRA SALANI – O FORMAȚIUNE POLITICĂ EXISTENTĂ ÎNTRE DUNĂRE ȘI TISA LA CUMPĂNA SECOLELOR IX-X.

Vasile Mărculeț*

Pătrunderea violentă a ungarilor în Pannonia la sfârșitul secolului al IX-lea (896) a însemnat o lovitură fatală dată modului de viață și organizării politico-sociale din zonă. Populația autohtonă a fost supusă iar formațiunile sale politice, aflate pe diferite nivele de organizare, au sucombat sub loviturile cuceritorilor.

Populația Pannoniei la cumpăna secolelor IX-X. La sosirea în Câmpia Pannonică, ungurii găseau aici o populație sedentară avându-și o organizare politică și socială proprie, eterogenă însă din punct de vedere etnic. În rândul acestui conglomerat de populații se detașau însă, atât ca număr, cât și ca importanță, elementele romanice – românii (*blachii, blackii, blacii, blazii, volohii, vlahii*) – și slavii.

Realitățile etnice din Câmpia Pannonică de la cumpăna secolelor IX-X își găsesc reflectarea în diferite surse medievale. Avem aici în vedere, în primul rând, izvoarele literare, respectiv o serie de cronică, inclusiv gestele maghiare din secolele XII-XIII, sau alte asemenea producții literare tardive. Spre exemplu, referindu-se la locuirea Pannoniei la sosirea ungarilor, notarul anonim al regelui Bela (Anonymus notarius) consemna în a sa *Gesta Hungarorum* (sec. XII) că „această țară o locuiesc slavii (slavii, n.n.), bulgarii și blachii, adică păstorii romanilor [...]. Și cu drept cuvânt se spunea că pământul Pannoniei ar fi pășunile romanilor, fiindcă și acum romanii pasc pe moșiile Ungariei”¹. O informație asemănătoare ne transmite și cronicarul Simon de Keza (sec. XIII) care susține că în urma distrugerilor provocate de huni, locuitorii romanici ai Pannoniei s-au refugiat în Italia, numai „blackii care fuseseră păstorii și colonii lor (ai romanilor, n.n.) rămânând de bună voie în Pannonia”².

Păstorii romanilor din gestele maghiare sunt categoric identificați cu vlahii în alte izvoare literare. Astfel, lucrarea *Descriptio Europae Orientalis* (1308), relatează că „între Macedonia, Achaia și Thessalonikul se găsește un oarecare popor, foarte mare și răspândit, care se numește blazi, care altădată au fost păstori ai romanilor și din cauza terenului roditor și plin de verdeață trăiau odinioară în Ungaria, unde se aflau pășunile romanilor. Dar, în urmă, fiind

* Colegiul Tehnic „Mediensis” din Mediaș, str. Sticlei, nr. 9, e-mail: vasmarculet@yahoo.com.

¹ Anonymi Bele regis notarii, *Gesta Hungarorum* – Secretarul anonim al regelui Bela, *Faptele ungarilor, în Fontes Historiae Daco-Romanorum* (Izvoarele istoriei românilor), ed. G. Popa-Lisseanu, vol. I, București, 1934, IX (în continuare: Anonymus).

² Simonis de Keza, *Chronicon Hungaricum* – Simon de Keza, *Cronica ungarilor, în Fontes Historiae Daco-Romanorum* (Izvoarele istoriei românilor), ed. G. Popa-Lisseanu, vol. IV, București, 1935, IV, 1 (în continuare: Simon de Keza).

izgoniți de aici de unguri, au fugit în acele părți”³. O asemenea identificare se regăsește și în *Chronicon pictum Vindobonense* (1358), care afirmă că după părăsirea Pannoniei de către latinofonii urmași ai romanilor în urma incursiunilor hunilor, „vlahii care erau colonii și păstorii lor rămaseră de bunăvoie lor în Pannonia”⁴. Asemenea informații cu privire la romanitatea românilor și la autohtonitatea în Pannonia în epoca la care ne referim ne oferă și alte surse medievale. Nu insistăm însă aici asupra lor, întrucât ele au fost analizate de alți specialiști în lucrările lor⁵.

La descinderea lor în Pannonia, ungurii au întâmpinat încă de la început o rezistență dărză și generală din partea populației autohtone, a românilor și slavilor îndeosebi. Astfel, vechea cronică rusă consemnează faptul că venind dinspre răsărit, ungurii „mergeau grăbiți prin munții cei înalți, care s-au numit ungurești și începură să lupte cu volohii și cu slavii care trăiau acolo”⁶. Ca urmare, subscriem părerii acelor specialiști care consideră afirmă că descălecarea ungurilor în Pannonia „n-a fost deci lipsită de violență, nu a reprezentat o idilică descindere pastorală”, așa cum caută să o prezinte unui istorici mai vechi sau mai noi⁷.

Terra Salani – întindere teritorială; structura etnică; organizare internă. Debușarea violentă a ungurilor în Câmpia Pannonică a însemnat stoparea brutală a evoluției firești, în cadre politico-statale proprii, a populației autohtone și lichidarea formațiunilor politice ale acesteia, aflate în diferite stadii de dezvoltare și organizare. Acțiunile militare maghiare în scopul ocupării spațiului dintre Dunărea mijlocie pannonică și Tisa și de la răsărit de Tisa s-au lovit de rezistența unor formațiuni autohtone româno-slave, numite *ducate* de Anonymus, respectiv cele conduse de Salanus, Menumorut, Glad și Gelu.

Primul dintre aceste ducate, care va intra în contact cu ungurii, a fost cel condus de ducele Salanus – *Terra Salani*. Timp de peste un deceniu sau chiar un deceniu și jumătate (896-c.907/912), *Terra Salani* se va opune penetrării ungurilor în regiunile dintre Dunărea mijlocie pannonică și Tisa.

Importanța și rolul acestei formațiuni politice în plan regional este relevată de spațiul pe care i-l acordă narațiunea notarului anonim. Astfel,

³ Anonymi geographi, *Descriptio Europae Orientalis* – Geograful anonim, *Descrierea Europei orientale*, în *Fontes Historiae Daco-Romanorum* (Izvoarele istoriei românilor), ed. G. Popa-Lisseanu, vol. II, București, 1934, IV (în continuare: Anonymi geographi).

⁴ *Chronicon pictum Vindobonense* – *Cronica pictată de la Viena*, în *Fontes Historiae Daco-Romanorum* (Izvoarele istoriei românilor), ed. G. Popa-Lisseanu, vol. XI, București, 1937 (în continuare: *Chronicon pictum*).

⁵ Pentru prezentarea și discuțiile asupra acestor izvoare literare, vezi: S. Brezeanu, în *RdI*, 34, 1981, 7, p. 1324-1325 și notele 56-66; I.A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996, p. 78-83 (în continuare: *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV*); Idem, *Istoria Transilvaniei medievale: de la etnogeneza românilor până la Mihai Viteazul*, Cluj-Napoca, 1997, p. 75-80 (în continuare: *Istoria Transilvaniei medievale*).

⁶ *Cronica lui Nestor*, în *Fontes Historiae Daco-Romanorum* (Izvoarele istoriei românilor), ed. G. Popa-Lisseanu, vol. VII, București, 1934, XIX (în continuare: *Nestor*).

⁷ L. Borcea, I. Tepelea, *Menumorut*, București, 1988, p. 57-58.

dintr-un total de 54 de capitole ale cronicii, nu mai puțin de 14 conțin informații, mai ample sau mai lapidare, referitoare la ea⁸. În pofida acestui fapt, istoriografia românească – cea maghiară, din motive ușor de înțeles asupra cărora considerăm că nu este cazul să insistăm aici, contestă aproape unanim veridicitatea cronicii lui Anonymus – l-a uitat însă aproape cu desăvârșire, spațiul pe care i-l acordă diferitele lucrări fiind infim în economia acestora⁹. De unde survine acest dezinteres față de ducatul condus de Salanus este greu de spus. Bănuim că el se datorează faptului că, atât înainte, cât și după 1918, teritoriile sale au rămas în afara granițelor Transilvaniei, respectiv ale României.

Știrile referitoare la *Terra Salani*, cuprinse în *Gesta Hungarorum*, ne furnizează o serie de informații interesante și însemnate privind întinderea, geneza, structura etnică și socială, organizarea internă și instituțiile, precum și relațiile sale externe. Asupra acestor aspecte ne vom opri în continuare.

*

La sosirea ungarilor în Pannonia, *Terra Salani* ocupa, conform relatării lui Anonymus, întregul teritoriu dintre Dunăre și Tisa. „Țara însă care este situată între Dunăre și Tisa – afirmă Anonymus – a ocupat-o pe seama sa Keanus, marele duce al Bulgariei, strămoșul ducelui Salanus, până la fruntariile ruthenilor și polonilor”¹⁰. Aceeași aserțiune este reluată de cronicarul anonim într-o parte a lucrării sale, unde consemnează că locuitorii din regiunea cetății Munkács erau, „oamenii ducelui Salanus” și că „după moartea lui Atthila, marele duce Keanus, strămoșul ducelui Salanus, plecând din Bulgaria, cu sprijinul și sfatul împăratului grecilor ocupase acea țară” în care au fost aduși slavi „din țara Bulgariei până la hotarul rutenilor și cum în prezent Salanus, ducele lor, îi conduce și pe ei și pe ai lor”¹¹.

Informațiile notarului anonim ne permit concluzia că la sosirea ungarilor în Pannonia, *Terra Salani* ocupa o arie teritorială întinsă, cuprinsă între aproximativ cursul mijlociu al Dunării pannonice cu afluentul său Ipel,

⁸ Anonymus, XI, XII, XIV, XVI, XIX, XX, XXX, XXXII, XXXIII, XXXVIII, XXXIX, XL, XLI, XLII.

⁹ Pentru succinte referiri la ducatul lui Salanus, vezi: Gh. Șincai, *Hronica românilor*, t. I, București, 1967, p. 262-266; Idem, *Chronicon Daco-Romanorum sive Valachorum et Plurium Aliarum Nationum*, București, 1973, p. 253-257 (în continuare: *Chronicon Daco-Romanorum*); P. Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, Iași, 1990, p. 74-76, 123-125; A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. I, București, 1985, p. 317; N. Iorga, *Cele mai vechi cronici ungurești și trecutul românilor*, în Idem, *Despre cronici și cronicari*, București, 1988, p. 250; I.A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV*, p. 87-91; Idem, *Istoria Transilvaniei medievale*, p. 88-91; V. Spinei, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Iași, 1999, p. 59; Th. Năgler, *Transilvania între 300 și 1300*, în *Istoria Transilvaniei*, vol. I (până la 1541), Cluj-Napoca, 2003, p. 204; M. Rusu, *Formațiunile politice românești și lupta lor pentru autonomie*, în *Istoria României. Transilvania*, vol. I, Cluj-Napoca, 1997, p. 288-289.

¹⁰ Anonymus, XI: „Terram uero, que iacet inter Thisciam et Danubium preoccupauisset sibi Keanus magnus dux Bulgarie, auus Salani ducis, usque ad confinium Ruthenorum et Polonorum”.

¹¹ *Ibidem*, XII.

în vest, pantele sudice ale munților Metalici Slovaci, până la hotarele Galiției, în nord, Tisa cu afluentul său Bodrog în est și Dunărea în sud.

Din punct de vedere etnic, la pătrunderea ungarilor în Pannonia, *Terra Salani* conserva aceleași caracteristici ca întreaga regiune, având o populație amestecată. *Gesta Hungarorum* îi menționează ca locuitori ai ducatului condus de Salanus, în primul rând, pe slavi și bulgari, care populau întreaga regiune „până la fruntariile ruthenilor și polonilor”¹².

Despre slavi, același cronicar ne informează că „au fost aduși din țara Bulgariei până la hotarul ruthenilor”¹³. Prin relatările sale referitoare la slavi, cronicarul anonim lasă să se înțeleagă faptul că aceștia, sau cea mai mare parte a lor, nu erau autohtoni în regiune, ci locuirea lor în zonă a fost rezultatul unui proces de colonizare întreprins de țarii bulgari după cucerirea acestor teritorii.

În ceea ce-i privește pe bulgari, modul în care ei au ajuns în Pannonia nu ne este prezentat. Foarte probabil, la fel ca slavii, și ei s-au stabilit masiv în regiune tot în urma cuceririi bulgare de la începutul secolului al IX-lea, constituind, fără îndoială, pătura dominantă. De altfel, semnificativ din acest punct de vedere este faptul că însuși ducele Salanus, în pofida numelui său latinizat, este arătat a fi de origine bulgară¹⁴.

Deapre locuirea blachilor în teritoriile stăpânite de Salanus, cronicarul anonim nu ne oferă nici o informație directă. Prezența lor în regiune este însă semnalată indirect, nu numai în *Gesta Hungarorum*, ci și în alte surse¹⁵. În ceea ce-l privește pe Anonymus, acesta susține că după

¹² *Ibidem*, XI.

¹³ *Ibidem*, XII.

¹⁴ *Ibidem*, XI. XII.

¹⁵ Cf. Simon de Keza, I, IV, 1: „Blackis, qui ipsorum fuere pastores et coloni, remanentibus sponte in Pannonia”; Cf. *Chronicon pictum*, VI; Idem, în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I, Budapest, 1937, p. 268: „Vlachis qui ipsorum coloni existere ac pastores remanentes sponte in Pannonia”; Cf. Odo de Deuil, *De Ludovici VII profectione in Oriente*, în *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, t. 26, p. 62: „Terra hec tantum pabulosa est, ut dicuntur in pabula Iulii Caesaris exititise” (vezi și ediția Odon de Deuil, *Histoire de la Croisade de Louis VII*, în *Collection des mémoires relatifs a l'histoire de France*, par M. Guizot, Paris, 1825, p. 299: «Ce pays est tellement fertile en fourrages, que l'on dit que c'était là que Jules-César avait établi ses magasins»); Cf. Ricardi, *De inventa Ungaria magna* – Ricardus, *Descoperirea Ungariei mari*, în *Fontes Historiae Daco-Romanorum* (Izvoarele istoriei românilor), vol. VI, București, 1935, I; Idem, *De facto Ungariae magnae a fratre Ricardo invento tempore domini Gregorii pape none*, I, 2, în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, II, Budapest, 1938, p. 535: „Qui (septem duces cum polpulis suis) cum multa regna pertransissent et destruxissent, tandem venerunt in terram, que nunc Ungaria dicitur, tunc vero dicebatur pascua Romanorum”; Cf. Thomas Spalatensis Archidiaconus, *Historia Salonitana*, în *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, t. 26, *Scriptores*, t. III, p. 42: „Hec regio (Ungaria) dicitur antiquitas fuisse pascua Romanorum”; Cf. *Chronicon rhythmicum Sittioense*, în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, II, Budapest, 1938, p. 606: „codices maiorum, / exstitisse primitus / regnum Ungarorum / Romanorum pascua”; Cf. *Chronicon Posoniense*, în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, II, Budapest, 1938, p. 25, 30: „Vlachis qui ipsorum coloni erant,

moartea lui Atthila, „*au ocupat principii romani Pannonia până la Dunăre, unde și-au așezat păstorii lor*”, care nu sunt alții decât blachii¹⁶. Locuirea românilor în Pannonia, ca și a slavilor de altfel, inclusiv între Tisa și Dunăre, la sosirea ungurilor este afirmată și de *Cronica lui Nestor*. Aceasta înregistrează, așa cum am văzut mai sus, luptele purtate noii veniți „*cu volohii și cu slavii care trăiau acolo*”¹⁷. Interesantă este însă afirmația lui Nestor conform căruia în regiunile muntoase din nordul ducatului lui Salanus „*erau stabiliți mai înainte slavii, iar volohii supuseră țara slavilor*”¹⁸.

Din informațiile celor două surse deducem clar că la sosirea ungurilor în Pannonia, *Terra Salani*, la fel ca întreaga regiune era locuită de români, de slavi și bulgari¹⁹. Deosebit de important este faptul că, spre deosebire de cronicarul rus, notarul maghiar afirmă categoric că dintre aceștia cei mai vechi, locuitori ai ducatului au fost românii, totodată și singurii autohtoni, în timp ce ceilalți – slavii și bulgarii – au fost aduși aici în urma cuceririi bulgare de la începutul secolului al IX-lea.

Cronica notarului anonim surprinde societatea autohtonă dintre Dunăre și Tisa la cumpăna secolelor IX-X și din punctul de vedere al structurii sale sociale. Nivelul înalt atins de procesul de feudalizare a societății autohtone este relativ bine oglindit în lucrare. O serie de informații, mai extinse sau mai sumare, pe care aceasta le conține ne prezintă o societate specifică evului mediu timpuriu, complexă și relativ bine structurată din punct de vedere social.

În cuprinsul cronicii sale, Anonymus face o serie de referiri, la „*ducele Salanus și nobilii săi*”, sau numai la „*ai săi*”, cu sensul clar de apropiați colaboratori ai conducătorului formațiunii politice²⁰. Nu întâmplător acești potenți locali mai apar menționați în unele situații ca fiind „*locuitorii mai de*

vel extitere ac pastores, remanentibus sponte in Pannonia”; Cf. *Chronicon Budense*, post elapsos ab editione prima et rarissima trecentos sexaginta quinque annos, ed. Iosephus Podhradczky, Budae 1838, p. 24-25: „*Vlachis qui ipsorum coloni extitere ac pastores remanentibus sponte in Pannonia*”; Anonymi geographi, IV, XVII: „*Notandum quod inter machedonian, achayam et thesalonicam est quidam populus valde magnus et spaciosus qui vocantur blazi, qui et olim fuerunt Romanorum pastores, ac in Ungaria ubi erant pascua Romnaorum propter nimiam terre viriditatem et fertilitatem olim morabantur*”, sau „*Pannoni antem, qui inhabitabant tunc pannoniam, omnes pastores Romanorum*”.

¹⁶ Anonymus, XI.

¹⁷ Nestor, XIX.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Th. Năgler, *op. cit.*, p. 204: „După Anonymus [...] aici locuiau bulgari și slavi, care ar fi fost așezați aici de Salanus din inițiativa împăratului bizantin. După cronica lui Nestor și alte izvoare narative, aici locuia și o populație de limbă romanică, de atunci Pannonia fiind amintită ca Transdanubia și Câmpia Tisei (Alföld). Este greu de stabilit dacă acei «Blachi ac pastores Romanorum», care erau desigur români, se aflau în Transdanubia sau în Câmpia Tisei, probabil însă între Dunăre și Tisa, care fusese teritoriul cel mai dens locuit în epoca avarilor”.

²⁰ Anonymus, XXXVIII, XXXIX: „*dux Salanus et sui nobiles*”.

seamă ai țării”²¹. Informațiile cronicii sunt cât se poate de clare: prin denumirile prezentate, ele au în vedere vârfurile societății feudale locale.

Marea majoritatea a locuitorilor o reprezentau, fără îndoială, țăranii. Cronica lui Anonymus face o serie de referiri și la aceștia. În cuprinsul său ei apar numiți foarte clar, fie sub denumirea de „locuitorii țării”, având însă un statut net inferior „locuitorilor mai de seamă ai țării”, fie sub numele de „popor”²². Contextul în care cronica face referire la ei le arată fără nici un dubiu statutul de pătură socială inferioară. Ceea ce nu putem însă preciza doar pe baza informațiilor transmise de Anonymus, este dacă acești țărani, „locuitori ai țării”, erau liberi sau dependenți.

Fără îndoială, alături de păturile sociale menționate, existau în cadrul ducatului lui Salanus și alte categorii sociale specifice perioadei, probabil mult mai reduse numeric. Întrucât cronica lui Anonymus nu face nici o referire la ele, nu ne permitem să speculăm pe seama lor, dar le putem bănuî.

*

Informațiile cuprinse în cronica notarului anonim ne prezintă o formațiune politică la un nivel avansat de organizare politică, cu o putere militară însemnată și având raporturi complexe cu vecinii și cu puterile vremii din sud-estul continentului. Nu întâmplător, ci, după părerea noastră, tocmai datorită nivelului avansat de dezvoltare, *terra Salani* este denumită la un moment dat în *Gesta Hungarorum* cu termenul de „*regat (regno)*”²³.

Conform informațiilor transmise de Anonymus, la cumpăna secolelor IX-X, instituțiile statului erau, cel puțin, în parte constituite. Conducătorul său – *ducele (dux)* – are prerogativele unui adevărat suveran. El întreține o curte proprie și este înconjurat de colaboratori – „*nobilii săi*” – care-i acordă sfat în problemele cele mai importante ale guvernării, precum și concurs militar în timp de război. Ducele are de asemenea ultimul cuvânt în principalele probleme de politică externă²⁴.

Din punct de vedere militar, ducele Salanus dispunea de forțe cu o capacitate de luptă apreciabilă, fapt ce i-a permis să își asigure un ascendent asupra vecinilor săi. Referindu-se la aceste aspecte, Anonymus relatează că locuitorii din regiunile nordice ale formațiunii politice, respectiv cei care au venit primii în contact cu ungurii, i-au informat pe aceștia „*cum de prezent, Salanus, ducele lor, îi conduce pe ei și pe ai lor și câtă putere nu are ale asupra vecinilor săi*”²⁵.

Alături de forțele militare, ducele Salanus dispunea și de un sistem defensiv, relativ puternic și bine organizat, format dintr-o serie de cetăți, situate, atât în interior, cât și la hotare. Între acestea, Anonymus enumeră ca certe: „*fortăreața Hung (castrum Hung)*”, prima cucerită de unguri, „*fortăreața*

²¹ *Ibidem*, XXXIII.

²² *Ibidem*, XII, XXXII, XXXIII.

²³ *Ibidem*, XXXVIII.

²⁴ *Ibidem*, XVI, XXXIV, XXXVIII-XXXIX.

²⁵ *Ibidem*, XII: „*et qualiter nunc Salanus dux eorum se et suos teneret et quante potestatis esset circa suos uicinos*”.

Olpar lângă Tisa (castro Opar iuxta Thysiam)", „*fortăreața Borsoa (castrum Borso)*" sau „*fortăreața Zemlin (castrum Zemlin)*"²⁶. Foarte probabil, alte cetăți de apărare funcționau în unele centre mai importate ale formațiunii politice, precum „*Ugosa (Ugocsa, n.n.)*", în „*acel loc care se numește Tetel (Titel, n.n.)*" sau la „*Zoloncaman (Szalankamen, n.n.)*", toponim considerat de unii specialiști ca derivând din numele lui Salanus însuși²⁷.

Relații externe. Cucerirea maghiară. Știri numeroase și interesante ne oferă Anonymus cu privire la relațiile ducelui Salanus cu vecinii săi, precum și la cele cu puterile vremii din sud-estul continentului, Țaratul Bulgar și Imperiul Bizantin. Informațiile cronicarului cronicarului anonim, chiar acceptate cu circumspecție și spirit critic, ne relevă totuși o formațiune politică cu relații externe complexe, ale căror direcții erau bine cunoscute în epoca în care era redactată *Gesta Hungarorum*.

Cu ruthenii, vecinii din nord și nord-est, se pare, că relațiile ducelui Salanus nu au fost dintre cele mai bune. Anonymus, deși nu ne spune explicit acest lucru, ne lasă indirect să-l înțelegem din acele informații care se referă la puterea ducelui Salanus asupra vecinilor săi. Ca urmare, relatează cronicarul anonim, ducii Galiției, nu numai că au direcționat ofensiva ungarilor spre Pannonia, îndeosebi spre teritoriile ducatului condus de Salanus, ci chiar le-au acordat acestora sprijinul uman și material necesar²⁸.

Despre relațiile ducelui Salanus cu omologii săi din răsărit, ducii Menumorut, Glad și Gelu nu avem informații directe, iar cele indirecte sunt foarte puține și extrem de laconice în conținut. Deducem însă din ele că, cel puțin, raporturile lui Salanus cu Menumorut s-au răcit ca urmare a politicii de cedare în fața ungarilor adoptată inițial de Salanus, fapt ce le-a deschis acestora calea liberă spre ducatul bihorean. Sunt semnificative din acest punct de vedere reproșurile voalate pe care Menumorut i le aduce ducelui Salanus, în fața solilor lui Arpad, veniți să-i ceară și lui cedarea unei părți a ducatului său, prilej cu care ar fi afirmat că „*ne-a părut rău că ducele Salanus i-a cedat un foarte mare teritoriu, fie din dragoste, cum se spune, fie de frică, ceea ce se tăgăduiește. Noi însă, nici din dragoste, nici de frică, nu-i cedăm din pământ nici cât un deget*"²⁹. Nu știm care este gradul de veridicitate a acestor informații, dar chiar dacă el ar fi și numai parțial, pe baza lor putem conchide totuși că, foarte probabil, politica de conciliere față de unguri, promovată inițial de ducele Salanus, în totală opoziție cu cea a lui Menumorut, va fi constituit principala barieră în calea colaborării celor doi dinastați.

Mult mai numeroase și incomparabil mai bogate în conținut sunt știrile pe care Anonymus ni le transmite cu privire la relațiile ducelui Salanus cu cele două mari puteri ale Peninsulei Balcanice, Imperiul Bizantin, care, redresat politic și militar, sub primii împărați ai dinastiei Macedonene (867-1056) se înscrisese pe o traiectorie ascendentă redevenind

²⁶ *Ibidem*, XIV, XVI.

²⁷ *Ibidem*, XIII, XIV, XIX, XXXVIII, XLI.

²⁸ *Ibidem*, XII.

²⁹ *Ibidem*, XX.

puterea de altă dată, și Primul Țarat Bulgar care, sub țarul Symeon (893-927) devenise una din marile puteri ale sud-estului european.

Fundamentate pe o îndelungată tradiție ale cărei temelii fuseseră puse de stăpânirea bulgară asupra teritoriilor de pe Tisa de la începutul secolului al IX-lea, relațiile politice dintre *terra Salani* și Primul Țarat Bulgar erau consolidate de legăturile de rudenie existente la nivelul familiilor domnitoare. Astfel, din cronica lui Anonymus aflăm că „*ducele bulgarilor* (țarul bulgar, n.n.)” era „*rubedenie cu ducele Salanus*”, acesta fiind, de altfel, chiar „*unchiul său*”³⁰. Foarte probabil, din aceste considerente, țarul bulgar se va dovedi unul dintre cei mai consecvenți susținători, atât în plan politic, cât și militar, ai ducelui Salanus.

Relațiile foarte bune cu Imperiul Bizantin, unde domnea împăratul Leon VI Înteptul (886-912), s-au fundamentat pe un mai larg complex de factori. În primul rând, conducătorii politicii locali conștientizau faptul că teritoriile pe care ei le stăpâneau aparținuseră în trecut Imperiului Roman al cărui succesor legitim era, în epocă, Imperiul Bizantin. Ca urmare, basileii constantinopolitani erau percepuți, pe bună dreptate, drept urmașii de drept ai *caesarilor* romani și singurii în măsură să emită pretenții asupra fostelor teritorii ale Romei. În consecință, legitimarea lor nu putea veni decât din partea împărașilor bizantini care erau recunoscuți și acceptați ca suzeranii lor legitimi. În epoca și în regiunile pe care le analizăm, cel care a dat expresie teoretică acestei concepții politice a fost ducele bihorean Menumorut³¹, iar cel care a pus-o clar în practică a fost ducele Salanus, cel care-și moștenise stăpânirea de la un strămoș care, la rândul său, o cucerise „*cu sprijinul și la sfatul împăratului grecilor*”³². Pe de altă parte, această strânsă alianță cu Imperiul Bizantin, relevată de *Gesta Hungarorum* s-a datorat și acelei consecvente politici externe a Constantinopolului, de a grupa „*în jurul monarhiei un cortegiu de vasali*”³³. În viziunea diplomației bizantine, sublinia istoricul Ch. Diehl, „*această clientelă de vasali constituie în tot lungul frontierei o linie de acoperire, ca o primă barieră opusă invaziunii*”³⁴, care avea însă un rol mult mai complex, căci conform aceluiași istoric, aceste state vasale grupate în jurul imperiului, „*formau o frontieră avansată, ca o primă linie de apărare, care propaga, totodată, magnific, influența politică și de civilizație a Bizanțului, de-a latul lumii*”³⁵.

Strânsa alianță cu Bulgaria și cu Imperiul Bizantin va fi folosită de ducele Salanus ca element de presiune pentru a tempera pretențiile teritoriale tot mai mari ale ungarilor după penetrarea acestora în Pannonia, care l-au atacat neprovocați. Din păcate însă, ducele Salanus nu a uzat de alianța politico-militară cu Bizanțul și cu Bulgaria la momentul oportun, atunci când raportul de forțe îi era încă favorabil, permițându-le ungarilor

³⁰ *Ibidem*, XLI-XLII.

³¹ *Ibidem*, XX.

³² *Ibidem*, XII.

³³ Ch. Diehl, *Istoria Imperiului Bizantin*, Craiova, 1999, p. 95.

³⁴ *Idem*, *Bizanț. Mărire și decădere*, București, f.a., p. 78.

³⁵ *Idem*, *Istoria Imperiului Bizantin*, p. 107; Cf. H. Ahrweiler, *Ideologia politică a Imperiului Bizantin*, București, 2002, p. 36-55.

să-și consolideze pozițiile cucerite și să preia inițiativa. Politica sa ezitantă va avea consecințe dramatice pentru *Terra Salani*, care se va prăbuși sub loviturile noilor migratori. Semnificativ din acest punct de vedere este faptul că primele succese înregistrate de unguri în acțiunea de cucerire a ducatului dintre Dunăre și Tisa au fost obținute exclusiv pe cale diplomatică.

Cucerirea formațiunii politice conduse de Salanus a fost realizată de unguri în etape succesive, ce pot fi identificate pe baza informațiilor transmise de Anonymus. Confuzele știri ale notarului anonim nu ne permit însă datarea exactă a acestor etape, fapt ce devine posibil, dar cu relativă aproximare, prin coroborarea informațiilor referitoare la conflictul ducelui Salanus cu ungurii cu evenimentele politico-militare din regiune ai căror protagoniști au fost, în primul rând, ultimii.

Într-o primă etapă, probabil chiar în cursul anului 896, după pătrunderea în Pannonia, la instigațiile și cu concursul conducătorilor rutheni, ungurii au ocupat teritoriile nord-estice ale stăpânirilor lui Salanus, situate între hotarele ruthenilor și râul Laborc, grupate în jurul cetății Hung. Prezentând acțiunile întreprinse de unguri în această fază, *Gesta Hungarorum* relatează că „ducele Almus și nobilii săi [...] veniră călări la fortăreața Hung ca să o ocupe. Și pe când își așezau tabăra lângă ziduri, comitele acelei fortărețe, cu numele Laborcy, ceea ce în limba lor înseamnă duca, luând-o la fugă s-a dus grăbit spre fortăreața Zemlun. Dar soldații ducelui urmărindu-l, l-au prins lângă un fluviu și l-au spânzurat cu un ștreang în locul acela”³⁶.

Cine a fost acest duce Loborcy, cu un sfârșit atât de tragic, care are această meteorică apariție în *Gesta Hungarorum*, nu știm. Coroborând însă informațiile referitoare la teritoriile controlate de el pe care ni le oferă Anonymus, cu cele pe care același cronicar ni le transmite cu privire la înfrinderea stăpânirilor lui Salanus, „până la fruntariile ruthenilor și polonilor”, am putea conchide că acest duce Loborcy trebuie să fi fost un colaborator de încredere al ducelui Salanus, foarte probabil, fie un vasal al acestuia care își avea stăpânirile grupate în jurul cetății Hung, fie comandantul acestei fortărețe și al trupelor care apărau această regiune de frontieră.

Ocuparea de către unguri a teritoriului de la hotarul nord-estic al formațiunii politice conduse de ducele Salanus a reprezentat doar preludiul acțiunii de cucerire propriu-zise a ducatului dintre Dunăre și Tisa. Procesul va fi desăvârșit de Árpád (896-907), fiul și succesorul lui Almus la conducerea triburilor maghiare pătrunse în Pannonia, și de fiul acestuia Zulta sau Zsolt (907-c.947)

Acest prim succes maghiar a fost urmat de o perioadă de câțiva ani de liniște în relațiile dintre unguri, conduși din 896 de Árpád, și ducele Salanus. Este epoca în care noul conducător al ungurilor își îndreaptă atenția spre vest, călăreții săi ajungând până în nordul Italiei (899-900), în Carintia, Austria și Bavaria (900-901) în Moravia (902). Totodată, în anul

³⁶ Anonymus, XIII.

900, unгурii „ocupă ținuturile pannoniene aflate sub stăpânire franco-bavareză, ceea ce le asigura dominația întregului șes din bazinul Dunării Mijlocii”³⁷.

O a doua etapă a acțiunii maghiare de cucerire a ducatului lui Salanus debutează, conform informațiilor transmise de Anonymus, în anul 903. Foarte probabil, unele insuccese înregistrate în vest, îndeosebi în Bavaria (902), dar și desăvârșirea cuceririi regiunilor de pe malul drept al Dunării Mijlocii, l-au determinat pe Árpád să-și redirecționeze acțiunile militare la răsărit de fluviu. Ca urmare, atenția lui s-a îndreptat din nou spre terra Salani dintre Dunăre și Tisa. „În anul 903 de la întruparea Domnului, ducele Árpád, trimițându-și oștirile a ocupat tot pământul dintre Tisa și Budrug (Bodrog, n.n.), până la Ugosa (Ugocsa, n.n.), împreună cu toți locuitorii săi, și a asediat fortăreața Borsoa (Borsova, n.n.) și, după lupte, a cuprins-o a treia zi, i-a dărâmat zidurile și soldații ducelui Salanus pe care i-a găsit aci a poruncit să fie duși, legați în lanțuri, în fortăreața Hung”³⁸.

Reacția ducelui Salanus, la agresiunea maghiară a fost una extrem de palidă. Probabil, surprins de lovitura primită, după ce „a aflat de la oamenii săi, scăpați cu fuga, despre toate câte s-au întâmplat”, Salanus „n-a mai îndrăznit să ridice mâna” împotriva unгурilor, afirmă Anonymus³⁹. În locul unei riposte ferme, singura în măsură să se impună invadatorilor, el s-a limitat la a trimite soli la Arpad, „după datina bulgărească, cum este obiceiul lor, a început să amenințe”, și „le-a pretins să-și îndrepte purtările lor cele urâte și nu care cumva să cuteze să treacă peste fluviul Budrug, pentru ca nu cumva, venind el cu ajutorul grecilor și al bulgarilor, să le ceară socoteală de fapta lor cea urâtă și să nu lase pe nimenea care, întorcându-se acasă, să vestească bucuria scăpării sale”⁴⁰.

Amenințările lui Salanus nu l-au impresionat însă pe Arpad care, fără îndoială, a sesizat în spatele lor, în absența oricărei riposte armate a acestuia, o nesiguranță și o slăbiciune a ducelui pannonian. Ca urmare, el și-a sporit pretențiile teritoriale și, conform informațiilor transmise de Anonymus, căpetenia maghiară le-ar fi răspuns solilor lui Salanus: „Cu toate că strămoșul meu, prea puternicul rege Athila, a stăpânit țara care este așezată între Dunăre și Tisa, până la frontiera bulgarilor și pe care el o deține: totuși eu nu de teamă de greci și de bulgari, că n-aș fi în stare să le rezist, ci pentru considerațiunea ducelui voastru Salanus, cer din dreptul meu o părțică pentru vitele mele și anume pământul până la fluviul Souiou (Sajó, n.n.)”⁴¹. Totodată, vicleanul șef unгур, i-a mai solicitat ducelui Salanus să-i trimită „din bunătatea lui două ulcioare pline cu apă de Dunăre și un braț de iarbă din câmpia nisipoasă de la Olpar, pentru ca să pot face proba dacă iarba din prundișul Olpar este mai bună decât iarba din Scythia, adică din Dentumoger, și dacă apa de Dunăre este mai bună decât apa din Thanais (Don, n.n.)”⁴².

³⁷ V. Spinei, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Iași, 1999, p. 68.

³⁸ Anonymus, XIV.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

Bizara cerere a lui Árpád, în realitate o formă mascată a pretențiilor de „pământ și apă”, nu făcea decât să ascundă alte obiective teritoriale ale noilor veniți. Pentru a adormi și mai mult suspiciunile ducelui Salanus, Árpád și-a trimis proprii soli la curtea acestuia, căpeteniile Oundu și Ketel prin care i-a trimis acestuia „doisprezece cai albi și douăsprezece cămile și doisprezece băieți cumani și ducesei dousprezece fete ruthene foarte cuminți și dousprezece blăni de ermelin și dousprezece blăni de samur și dousprezece mantale aurite”⁴³. Intențiile reale ale lui Árpád, mascate de aceste manifestări de bunăvoință sunt relevate de faptul că alături de cei doi soli el l-a trimis la curtea lui Salanus și pe un anume Turzol, „ostaș cuman (miles cumanus)”, care avea misiunea de a acționa „ca spion, care să observe calitatea pământului și, întorcându-se mai repede, să raporteze domnului său, ducelui Árpád”⁴⁴.

Atitudinea binevoitoare a lui Árpád l-a înșelat pe Salanus cu privire la adevăratele intenții ale căpeteniei maghiare. Ca urmare, convins de bune intenții ale acestuia, el a satisfăcut toate cererile șefului maghiar căruia „i-a mai dăruit, cu locuitori cu tot, întregul teritoriu până la fluviul Souyoy (Sajó, n.n.)”⁴⁵. În urma satisfacerii de către ducele Salanus a cererilor lui Árpád, între cele două părți era încheiată pacea, iar solii lui Salanus, care, alături de cei ai lui Árpád, îi comunicaseră căpeteniei maghiare noul succes înregistrat, au fost lăsați „să se întoarcă acasă, încărcăți cu daruri, și ducând cu sine pacea”⁴⁶.

Cu acest succes diplomatic al lui Árpád, se încheia cea de-a doua etapă a acțiunii de cucerire a ducatului dintre Dunăre și Tisa de către unguri. La finalul acesteia, în urma cedărilor repetate în fața pretențiilor maghiare ale ducelui său, *terra Salani*, pierduse – între 896 și 903 – aproape o treime din teritoriul său.

Pacea din 903 dintre Salanus și Árpád a fost de scurtă durată. Cel care a avut inițiativa ruperii ei a fost Árpád care, încurajat de succesele înregistrate de forțele sale în luptele cu cele ale ducilor Menumorut din Crișana și Gelu din regiunile intracarpătice, și-a trimis solii, pe căpeteniile Etu și Voyta (Boyta), la ducele Salanus „să-i vestească victoria lui Thosu și a lui Bulsuu, precum și a lui Tuhutum și să-i ceară țara până la fluviul Zogea (Zagyva, n.n.)”⁴⁷. Însălmântat de succesele militare ale ungarilor, Salanus a acceptat toate cererile lui Árpád. „Când a auzit acestea – consemnează Anonymus cu privire la aceste evenimente – ducele Salanus a fost cuprins de o mare spaimă și teritoriul pretins de la el, de frică l-a cedat ducelui Árpád până la fluviul Zogea”⁴⁸.

Succesul obținut de Árpád pe cale diplomatică în această fază a fost întregit de unul militar. Prezintănd evenimentele legate de agresiunea ungarilor împotriva ducatului lui Salanus, Anonymus relatează succint că după ce au atins râul Galga (afluent al râului Zagyva) de aici, ungurii „au mers pe malurile Dunării și trecând râul Wereuecca (Veröce, n.n.) și-au așezat

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*, XIV-XV.

⁴⁵ *Ibidem*, XVI.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, XXX.

⁴⁸ *Ibidem*.

tabăra lângă fluviul Ypul (Ipel/Ipoly, n.n.) [...]. Atunci toți slavii (slavii, n.n.) locuitorii țării, care dintru început erau ai ducelui Salanus, de frica lor, s-au supus de bunăvoie, nimeni neîndrăznind să ridice mâna și slujeau cu atâta teamă și groază, ca și când ar fi fost de mai înainte domnii lor”⁴⁹.

Datarea acestei a treia etape din acțiunea de cucerire a ducatului condus de Salanus de către unguri este relativ dificil de realizat în absența unor informații certe. Totuși, o serie de informații transmise de Anonymus ne permit să aproximăm cu destulă exactitate perioada de timp în care ea s-a consumat. Din informațiile cronicarului anonim, constatăm că această a treia etapă a agresiunii maghiare împotriva ducatului lui Salanus este plasată de acesta între luptele cu Menumorut și Gelu și devastarea Boemiei. Așa cum am demonstrat într-un alt studiu, luptele cu Menumorut au debutat în anul 903⁵⁰. Având în vedere faptul că acestea s-au derulat în mai multe etape, fiind urmate apoi de cele împotriva lui Gelu, considerăm că ele s-au prelungit, cu certitudine, cel puțin, până în anul următor⁵¹. În ceea ce privește devastarea Boemiei, ea s-a produs în anul 907⁵². Coroborând aceste informații, credem că nu greșim considerând că această a treia etapă a cuceririi ducatului lui Salanus de către unguri s-a consumat, foarte probabil, prin anii 905-906.

La finalul acestei a treia etape a ofensivei maghiare împotriva sa, situația formațiunii politice dintre Dunăre și Tisa devenise dramatică. În această epocă, *Terra Salani*, deși dispunea de o capacitate militară însemnată, pierduse circa jumătate din teritoriile sale, fără a opune nici cea mai mică rezistență ungarilor.

Ultima etapă a acțiunii de cucerire a ducatului lui Salanus s-a consumat după anul 906, când anume vom încerca să arătăm în paginile care urmează. Paradoxal, de această dată, susține cronicarul anonim, declanșarea ostilităților, care vor avea ca rezultat sucombarea formațiunii sale politice, i-a aparținut lui Salanus care, „aflând despre puterea și faptele ungarilor, s-a temut ca nu cumva, împinși de mânie să-l gonească într-o zi din regatul său”⁵³.

În scopul declanșării contraofensivei împotriva ungarilor, ducele Salanus a făcut apel la puternicii săi aliați, Imperiul Bizantin și Țaratul Bulgar. Ca urmare, la sfatul și cu acordul colaboratorilor săi apropiați, el „a trimis soli la împăratul grecilor și la ducele bulgarilor ca să-i trimită ajutor să se lupte cu Árpád, ducele ungarilor”⁵⁴. Răspunzând favorabil cererii sale de

⁴⁹ *Ibidem*, XXXIII.

⁵⁰ V. Mărculeț, *Asupra relațiilor ducelui Menumorut cu Imperiul Bizantin. Considerații pe marginea unor informații din Anonymus*, în *Transilvania*, 3, 2002, p. 75.

⁵¹ Cf. Gh. Șincai, *Hronica românilor*, I, p. 263-266, unde datează luptele ungarilor cu Menumorut și Gelu în anii 904-904.

⁵² L. Musset, *Invaziile*, vol. II: *Al doilea asalt asupra Europei creștine (secolele VII-XI)*, București, 2002, p. 59; V. Spinei, *op. cit.*, p. 69; Cf. Fr. Dvornik, *Slavii în istoria și civilizația europeană*, București, 2001, p. 3.

⁵³ Anonymus, XXXVIII.

⁵⁴ *Ibidem*.

ajutor, basileul bizantin și țarul bulgar „*au trimis ducelui Salanus o mare armată*” care a făcut joncțiunea cu forțele acestuia la Titel⁵⁵.

Colaborarea lui Salanus cu Bizanțul și Bulgaria pare a-și afla confirmarea și în alte surse. Informații în acest sens ne oferă Liutprand de Cremona în relatările sale⁵⁶, precum și alți cronicari apuseni din secolele XI-XIII, precum Albericus, Helinandus sau Sigebertus, care le utilizează pe cele furnizate de Liutprand⁵⁷. De asemenea, în direcția susținerii aceleiași concluzii pledează și unele surse sigiligrafice. Astfel, un sigiliu descoperit la Dunaszekcső, datat în secolul al X-lea îl menționează pe „*Leon, basilikos protspatharios kai genikòs logothetes*”, un înalt funcționar din departamentele financiare ale Imperiului Bizantin⁵⁸. Referindu-se la importanța acestei descoperiri, istoricul Al. Madgearu susține că „*descoperirea sigiliului în zona stăpânită de unguri s-ar putea explica prin trimiterea unui mesaj către comandantul unui corp expediționar bizantin, care participa acolo la un conflict*”⁵⁹, concluzie la care subscriem și noi.

Ezitățile ducelui Salanus în raporturile cu ungurii aveau să se manifeste chiar și în aceste condiții. Încercând să evite o confruntare militară cu aceștia, „*ducele Salanus și nobilii săi, după ce s-au sfătuit împreună, au trimis soli la ducele Árpád spunându-le să părăsească țara și să caute să se întoarcă acasă în pământul natal*”⁶⁰.

Survenită mult prea târziu, această poziție de forță adoptată de Salanus nu i-a mai impresionat pe ungurii. Ca urmare, căpetenia maghiară nu numai că a respins cererile sale, dar mai mult, el a revendicat întreaga stăpânire a acestuia, specificându-le solilor lui Salanus că „*țara care este situată între Dunăre și Tisa și, în afara de aceasta, apa Dunării care curge de la Ratisbona în Grecia, le-am cumpărat cu banii noștri, în timpurile când eram noi veniți, și ca preț i-am trimis doisprezece cai albi și altele [...]. Chiar el lăudându-și bunătatea țării sale, a trimis un braț de iarbă din câmpia nisipoasă de la Olpar și două ulcioare de apă de Dunăre. De aceea, povățuim pe stăpânul vostru, ducele Salanus, să părăsească țara noastră și să plece cât mai degrabă în țara bulgărească, de unde a descălecat strămoșul său, după moatea regelui Athila, răș-strămoșul nostru*”⁶¹.

În noile condiții, diplomația a cedat locul confruntării militare între cele două părți. Confruntarea decisivă a avut loc pe câmpia Olparului, în apropierea Tisei. Bătălia a fost, se pare, deosebit de violentă dacă avem în vedere știrile despre ea transmise de *Gesta Hungarorum*. Prezentând

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Liutprand, în *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum stirpe Arpad descendendum* ab A.F. Gombos et C. Csapodi, vol. II, Budapest, 1938, p. 1470.

⁵⁷ Albericus, în *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, I, p. 24; Helinandus, în *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, II, p. 1127; Sigebertus, în *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, III, p. 2126.

⁵⁸ Al. Madgearu, Voievodatul lui Menumorut în lumina cercetărilor recente, în *Analele Universității din Oradea. Seria Istorie-Arheologie*, 11, 2001, p. 43.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ Anonymus, XXXVIII.

⁶¹ *Ibidem*.

desfășurarea acesteia, cronica notarului anonim consemnează că „amândouă armatele dușmane s-au înhățat la luptă și au început să se bată între ele cu înverșunare. Și după ce întreaga oaste a ducelui Árpád s-a angajat în luptă, față în față, în contra grecilor, cădeau foarte mulți dintre greci”⁶². Când balanța victorie a început să încline spre ungurii, iar ducele Salanus „a văzut că ai săi dau înapoi din luptă, spre a-și scăpa viața, a luat-o la fugă și s-a dus în grabă spre Alba Bulgariei (Belgradul, n.n.)”⁶³. Forțele maghiare au obținut o victorie completă, încheiată cu mari pierderi în rândurile adversarilor lor, din rândul cărora mulți s-au înecat în Tisa în încercarea lor disperată de a se salva prin fugă. „Dar grecii și bulgarii, cuprinși de spaima ungarilor, – relatează Anonymus – au uitat drumul pe care veniseră și puși pe fugă, ca să acape cu viață, au socotit Tisa drept o apă mică și au căutat să o treacă cu înotul. Fiindcă însă erau cuprinși de teamă și groază de frica ungarilor mai toți au murit în fluviul Tisa și de abia au mai scăpat câțiva care să ducă împăratului vestea nenorocirii lor. Din această cauză, locul acela, unde au murit grecii, din ziua aceea și până astăzi, poartă numele de vadul Grecilor”⁶⁴.

Victoria deplină de pe câmpia Olparului a însemnat lichidarea independenței formațiunii politice dintre Dunăre și Tisa, condusă de ducele Salanus. În urma acestor dramatice evenimente politico-militare, *Terra Salani* își înceta existența, întregul său teritoriu intrând sub stăpânirea ungarilor, care „au ajuns la portul Zoloncaman” și au adus sub stăpânirea lor „toate populațiunile de lângă Tisa și Dunăre”⁶⁵.

Succesul obținut trebuia consolidat, iar acest lucru nu era posibil atâta timp cât fostul duce Salanus se afla refugiat la Belgrad sub protecție bulgară. Din acest motiv, căpeteniile maghiare „au hotărât să trimeată, din pricina ducelui Salanus, o armată dincolo de Dunăre, împotriva Albei Bulgariei”⁶⁶. Corpul expediționar maghiar, comandat de căpeteniile Lelu, Bulsuu și Botond, a trecut Dunărea pe la confluența cu Sava și „au început să se îndrepte călări către cetatea Alba Bulgariei”⁶⁷. Împotriva invadatorilor, „ducele Bulgariei, rubedenie cu ducele Salanus, a venit cu o mare oaste spre a se bate cu ei, cu ajutorul grecilor”, dar în confruntarea ce a avut loc în apropierea Dunării, ungurii au obținut o nouă victorie în cursul căreia, „au fost omorâți foarte mulți dintre greci și bulgari și unii dintre ei au fost făcuți prizonieri. Dar, când a văzut ducele Bulgariei că ai săi dau înapoi în luptă, a luat-o la fugă ca să-și scape viața și a intrat în cetatea Alba”⁶⁸. Spre a evita devatarea țării sale, țarul bulgar, susține Anonymus, s-a adresat celor trei căpetenii maghiare, „rugându-i stăruitor să mijlocească pacea, dându-le pe deasupra de știre că nu reține partea ducelui Salanus, unchiul său. Ci că el, ca supus, va sluji cu credință lui Árpád, ducele Ungariei, și-i va plăti un tribut anual”⁶⁹. Succesul repurtat de unguri asupra

⁶² *Ibidem*, XXXIX.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*, XLI.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*, XLII.

bulgarilor și bizantinilor își află, se pare, confirmarea și în informațiile transmise de Liutprand de Cremona care susține, la rândul său, că aceștia au obținut victoria „făcând tributare neamurile bulgarilor și grecilor”⁷⁰. Prin această înțelegere bulgaro-maghiară, ale cărei prevederi nu le discutăm aici, soarta ducelui Salanus și a formațiunii sale politice era pecetluită definitiv.

În acest punct al studiului nostru considerăm oportun să încercăm o datare a ultimei etape a acțiunii de cucerire a ducatului lui Salanus de către unguri. Informațiile de care dispunem, sumare și controverse totodată, fac însă deosebit de dificil acest demers⁷¹. Formularea unui răspuns pertinent și veridic impune parcurgerea, chiar și numai succintă, cel puțin, a celor mai importante dintre aceste informații.

Așa cum am putut constata, Anonymus plasează evenimentele în discuție în timpul domniei lui Árpád, fără a propune însă o datare exactă. Pentru o asemenea datare se pronunță și cronicarii din secolele XI-XIII, care propun anii 906-907⁷². O datare identică propune și *Chronicon pictum Vindobonense* care, fără a face vreo referire la luptele cu Salanus, oferă ca dată a campaniei maghiare în Bulgaria anul 907⁷³. În ceea ce ne privește, susținem că nici una din cele două expediții maghiare în discuție nu a putut avea loc înainte de ultimul an de domnie a lui Árpád. Ca urmare, considerăm anul 907 ca un *terminus post quem* al expedițiilor maghiare împotriva lui Salanus și a bulgarilor.

În ceea ce privește *terminus ante quem*, credem că el poate fi identificat prin coroborarea unor informații provenite din alte surse decât *Gesta Hungarorum*. Astfel, spre deosebire de celelate surse, Simon de Keza datează expediția în Bulgaria la începutul domniei împăratului german Konrad I (911-918)⁷⁴. Revenind la informațiile transmise de Anonymus, am văzut că el insistă pe o strânsă colaborare politico-militară antimaghiară între Imperiul Bizantin și Țaratul Bulgar. Analiza relațiilor bulgaro-bizantine în epoca menționată, ne permite însă concluzia că această colaborare a fost posibilă doar până la moartea împăratului Leon VI (11 mai 912), mai exact între anii 904-912⁷⁵, întrucât politica nechibzuită promovată în scurtă sa domnie de succesorul său, Alexandros (912-913) a indus o puternică stare conflictuală în raporturile dintre cele două puteri⁷⁶. De altfel, ostilitatea bulgaro-bizantină survenită după moartea împăratului Leon VI și

⁷⁰ Liutprand, în *loc. cit.*, p. 1470: „*Bulgarorum gentem atque Grecorum tributarium fecerant*”.

⁷¹ Pentru unele datări propuse de unii istorici din secolele XVIII-XIX, vezi: Gh. Șincai, *Hronica românilor*, I, p. 265; Cf. V. Mărculeț, *op. cit.*, p. 75.

⁷² Albericus, în *loc. cit.*, p. 24; Helinandus, în *loc. cit.*, p. 1127; Sigebertus, în *loc. cit.*, p. 2126; Cf. Al. Madgearu, *op. cit.*, p. 42-43, unde emite îndoieli asupra veridicității acestei datări.

⁷³ *Chronicon pictum*, XXXI-XXXII.

⁷⁴ Simon de Keza, II, I, 12-13.

⁷⁵ Gy. Moravcsik, *Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen*, în *Revue des Études Sud-Est Européennes*, VII, 1969, 1, p. 173-174; Al. Madgearu, *op. cit.*, p. 173-174.

⁷⁶ S.B. Dașkov, *Dicționar de împărați bizantini*, București, 1999, p. 223-224.

pe acest fond colaborarea bulgarilor cu ungurii împotriva Bizanțului la care face indirect referire Anonymus⁷⁷, își află reflectarea într-o lucrare cu caracter hagiografic, *Miracula Sancti Georgii*, care consemnează faptul că prin jurul anului 917 Bizanțul a fost atacat de bulgari, unguri, sciți (pecenegi), moesieni și turci⁷⁸. Pe baza acestor informații, considerăm deci anul 912 ca *terminus ante quem*, atât al ultimei campanii maghiare împotriva ducelui Salanus, cât și al expediției împotriva Bulgariei.

Considerații finale. La sosirea în Pannonia (896), ungurii întâlneau între Dunăre și Tisa o formațiune politică – *Terra Salani* – locuită de slavi, bulgari și blachi, ultimii autohtoni în regiune, condusă de un duce, numit Salanus, rudă cu țarii bulgari. La cumpăna secolelor IX-X, *Terra Salani* înregistra un nivel avansat de dezvoltare și organizare internă și dispunea de o forță militară apreciabilă, jucând un rol important în regiune, atât datorită puterii sale, cât și legăturilor strânse de colaborare cu Imperiul Bizantin și Țaratul Bulgar, protectorii și aliații săi. Contactul cu ungurii, a fost unul violent, ce a stopat brutal evoluția politico-statală normală a formațiunii politice dintre Tisa și Dunăre punând capăt existenței sale.

Cucerirea maghiară a fost un proces de lungă durată, realizat în etape succesive, timp de peste un deceniu, în cursul căruia Árpád a îmbinat cu deosebită abilitate forța armată cu diplomația. Ea a fost facilitată de faptul că în primele etape ale ofensivei maghiare, ducele Salanus a adoptat o politică ezitantă și conciliantă în raporturile cu noii veniți. Într-o primă etapă, consumată chiar în anul penetrării în Pannonia (896), ungurii au ocupat teritoriile nord-estice ale ducatului lui Salanus, situate între hotarele ruthenilor și râul Laborc, grupate în jurul cetății Hung, aflate sub controlului unui duce, Lohorcy, probabil un vasal sau un colaborator apropiat al lui Salanus. Într-o a doua etapă, ce a debutat în anul 903, ungurii i-au smuls ducelui Salanus teritoriile dintre Tisa și Bodrog, până la Ugocsa, împreună cu fortăreața Borsova. Lipsa de ripostă a lui Salanus, care s-a limitat doar la a profera o serie de amenințări, l-a determinat pe Árpád să-și sporească cererile pretinzându-i ducelui, și obținând din partea acestuia, teritoriile până la râul Sajó. Prin 905-906, încurajat de succesele înregistrate în luptele cu ducii Menumorut din Crișana și Gelu din regiunile intracarpătice, Árpád i-a pretins ducelui Salanus, teritoriul până la râul Zagyya, pe care acesta, înspăimântat de succesele militare ale ungarilor, i l-a cedat. Succesul obținut de Árpád pe cale diplomatică în această fază a fost întregit de unul militar, căpetenia maghiar ocupând prin forța armelor regiunile delimitate de râul Galga (afluent al râului Zagyya), Dunăre, râul Wereuecca Veröce și râul Ipel/Ipoly. La finalul acestei a treia etape a ofensivei maghiare împotriva sa, *Terra Salani* pierduse circa jumătate din teritoriile sale, fără a opune nici cea mai mică rezistență.

⁷⁷ Anonymus, XLII.

⁷⁸ *Miracula S. Georgii*, ed. J.B. Aufhauser, Lipsiae, 1913, p. 20; Cf. V. Spinei, *op. cit.*, p. 75, unde emite îndoieli asupra veridicității izvorului, pe motiv că „reunirea într-o singură tabără a unor populații cu interese divergente pare cel puțin suspectă, astfel că în textul citat este posibil să se fi strecurat anumite confuzii”.

Ultima etapă a acțiunii de cucerire a ducatului lui Salanus s-a consumat la o dată cuprinsă între c. 907 și c. 912, cel mai probabil în primul an al intervalului. De această dată, inițiativa declanșării ostilităților, care vor avea ca rezultat sucombarea formațiunii sale politice, i-a aparținut lui Salanus care, în scopul declanșării contraofensivei împotriva ungarilor, a făcut apel la puternicii săi aliați, Imperiul Bizantin și Țaratul Bulgar. Confruntarea dintre unguri și ducele Salanus, susținut de forțe militare bulgare și bizantine, a avut lor pe câmpia Olparului, în apropierea Tisei, încheindu-se cu o categorică victorie maghiară. Ducele Salanus a reușit să se salveze prin fugă și să se adăpostească în cetatea Belgradului, sub protecție bulgară. În urma acestor dramatice evenimente politico-militare, *Terra Salani* își înceta existența, întregul său teritoriu intrând sub stăpânire maghiară. O expediție militară, întreprinsă de unguri împotriva bulgarilor în același interval de timp (c. 907-c.912), soldată cu un nou succes, anula orice posibilitate a lui Salanus de a reintra în posesia fostului său ducat și consolida stăpânirea maghiară asupra teritoriilor cucerite între Dunăre și Tisa.

MOLITFELNICUL ROMÂNESC. CÂTEVA CONSIDERAȚII ISTORICE

Paul Krizner*

Introducere

Studiul de față încearcă să își aducă un modest aport la prezentarea uneia din cele mai vechi cărți de cult ale Bisericii, a *Molitfelnicului ortodox*, datând din secolul al IV-lea. Lipsa unor volume care să cuprindă o explicație a acestei cărți de cult ne-a îngreunat cercetarea, bazându-ne doar pe operele unor mari liturghişti și pe studii de specialitate. Aportul nostru nu face altceva decât să prezinte detaliat evoluția *Molitfelnicului* în decursul istoriei cultului Bisericii Ortodoxe.

Cuprinsul *Molitfelnicului* este destul de variat pornind de la 30 de piese și ajungând până la 124 în edițiile de azi, motiv pentru care am prezentat cuprinsul *Molitfelnicului* ortodox grec.

Dezvoltarea acestei cărți de cult s-a făcut în timp, iar pe teritoriul țării noastre primele tipărituri de acest gen apar în limba slavonă, limbă folosită în cultul local până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. O trecere directă de la limba slavonă la limba română nu se putea face și s-a recurs la trecerea lentă, inclusiv prin tipărituri, astfel avem așa numitele cărți bilingve sau slavo-române; și *Molitfelnicul* cunoaște o astfel de ediție, iar ulterior apare *Molitfelnicul* ortodox în limba română, care va ține vie conștiința religioasă și națională a credincioșilor.

În ceea ce privește diferențele tipiconale ale *Evhologhionului* sau *Molitfelnicului* ortodox, acestea sunt destul de vaste, ținând seama de zona în care au apărut, cum sunt de exemplu edițiile din Transilvania, care prezintă rânduiele inedite și datorită influenței catolice din secolul al XVIII-lea.

Motivul pentru care am ales să cercetez această temă se datorează înclinației pe care o am și pentru fascinația ritualului și al liturgicii Bisericii Ortodoxe și am convingerea că cele ce sunt prezentate în studiul de față reprezintă un modest aport la marea bibliografie care s-a ocupat de cercetarea acestei cărți de cult, indispensabilă unui preot.

Primele mențiuni istoriografice ale Molitfelnicului

Pentru identificarea primelor mențiuni istoriografice ale *Molitfelnicului* sau *Evhologhionului* trebuie să mergem la izvoarele acestuia. Ținând seama de cuprinsul acestei cărți de cult, în care se găsesc și Moliftele Sfântului Vasile cel Mare, ale Sfântului Ioan Hrisostom sau Gură de Aur, putem afirma că această carte de cult începe să se alcătuiască încă din secolul IV și durează până în jurul secolului IX¹. Formarea acestei cărți are la bază și textele manuscrise ale Sfântului Iacov, Sfântului Marcu, prima Liturghie sumară pe care o găsim în Constituțiile Apostolice și Liturghiile celor trei mari Sfinți Părinți ai Bisericii primare: Sfântul Vasile cel Mare, Arhiepiscop

* Profesor la Școala Generală Grăniceri-Șiclău, jud. Arad, Adresa: Str. Gheorghe Lazăr, nr. 6, Ap.1, Arad, Jud. Arad, paul_krizner@yahoo.com.

¹ Ene Braniște, *Liturgica Generală*, București, 1993, p. 653.

de Cezarea Capadociei (330-379)², a cărei Liturghie se săvârșește de 10 ori pe an, a Sfântului Ioan Hrisostom sau Gură de Aur, Patriarh al Constantinopolului (354-604)³, a cărei Liturghie se săvârșește în majoritatea zilelor din cursul anului bisericesc și Grigore cel Mare, Papă al Romei (540-604)⁴, fiindu-i atribuită Liturghia Darurilor mai înainte sfințite, săvârșită în Postul Mare, de aceea prima carte de acest gen se numea *Liturghierul-Molitfelnic*.

Ca perioadă de început a alcătuirii *Evhologhionului* putem spune că este veacul al IV-lea, iar dezvoltarea sau evoluția sa a durat mai bine de cinci secole, când în secolul IX se cunoaște apogeul dezvoltării acestei cărți⁵.

În secolul al XI-lea s-a descoperit în Sfântul Munte Athos un *Evhologhion* a lui Serapion⁶, care a fost episcop de Thumis sau Thumuis, această carte datând din secolul al IV-lea⁷. Se pare că acest episcop nu este altul decât contemporanul și bunul prieten a Sfântului Atanasie cel Mare, iar orașul Thumis se afla undeva în Egiptul de jos în apropierea Alexandriei⁸. Autorul acestei cărți, chiar dacă poartă numele episcopului Serapion, se pare că nu este el cel care l-a alcătuit, ci doar a făcut unele modificări de adaptare a anaforalei liturgice la cerințele vremii sale⁹, când creștinii ortodocși se luptau împotriva ereziei lui Arie¹⁰. Tot Serapion a modificat rugăciunea undelemnului și a îmbogățit textul unor rugăciuni, încadrându-le într-o grupă separată și punând la supratitlu numele de Serapion¹¹. Acest *Evhologhion* a lui Serapion are la bază un *Arhieraticon* scris cu mult înainte de anul 300¹², dar care nu s-a mai păstrat.

Toate *Evhologhioanele*, fie în manuscris, fie tipărite din următoarele secole își au izvor din *Evhologhionul Codicelui Barberini* atestat în secolul VIII¹³, păstrat în două exemplare, unul în Biblioteca Vaticanului și unul în

² Ioan G. Coman, *Patrologie*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1956, pp. 163-164.

³ *Ibidem*, pp. 199-202.

⁴ *Ibidem*, pp. 318-319.

⁵ E. Braniște, *op. cit.*, p. 653.

⁶ Ioan I. Ică jr., *Canonul Ortodoxiei, vol. I: Canonul Apostolic al primelor secole*, Editura Deisis/Stavropoleos, 2008.

⁷ Ioan Floca, *Molitfelnicul ortodox – studiu istorico-liturgic cu privire specială asupra Molitfelnicului românesc până la sfârșitul secolului XVIII-lea*, în „Mitropolia Ardealului”, An VII (1962), nr. 1-2, p. 94.

⁸ Nicolae Popoviciu, *Epicleza euharistică*, București, 2003, p. 146.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Referitor la erezia lui Arie sau Arianismul se pot studia lucrările lui Nicolae Chifăr, *Istoria Creștinismului*, Iași, 2000, vol. II, p. 11-29; Emanoil Băbuș, *Introducere în Istoria Bisericească Universală*, București, 2003, pp. 97-102.

¹¹ I. Floca, *op. cit.*, p. 94.

¹² *Ibidem*.

¹³ Codicele Barberini este cel mai vechi codice *Evhologhiu* păstrat. Mănăstirea Sfântul Marcu din Florența deținea acest Codice, despre care Iacob Goar spunea că a fost dus din răsărit de către un ierarh la Sinodul de la Florența. În secolul al XVI-lea, Cardinalul Barberinus îl avea în biblioteca personală și aici Iacob Goar îl găsește

biblioteca episcopului Porfirie, actualmente în Biblioteca împărătească din Petersburg¹⁴, care, după unii istorici, datează de la sfârșitul secolului al VIII-lea, iar după alții de la începutul secolului al IX-lea¹⁵.

Primele tipărituri ale *Evhologhionului* sau *Molitfelnicului*¹⁶ apar abia în secolul al XVI-lea, iar până atunci găsim folosite *Evhologhioanele* în manuscris alcătuite sub formă de Codice, cum este și Codicele Barberini din secolul al VIII-lea. Până în secolul al XVI-lea *Evhologhioanele* erau scrise pe pergament, pe foi de hârtie sau membrană, cu unicale¹⁷ sau cu litere cursive minuscule ori majuscule; ca o caracteristică din punct de vedere paleografic este aceea că numele des folosite sunt prescurtate, cum ar fi: Τς (Τεος) sau Θς (Θεός), iar chenare de linii simple încadrează paginile acestor manuscrise¹⁸.

După înființarea tiparului în 1444-1445 de către Johannes Gensfleisch cunoscut sub numele de Gutenberg, la Mainz, la nici 100 de ani, apare prima carte *Evhologhion* tipărită, așa numita ediție princeps a *Evhologhionului cel Mare* din 1526 de la Veneția cuprinzând și cele trei Liturghii¹⁹. Astfel că, de la ediția princeps a *Evhologhionului celui Mare* din secolul al XVI-lea, urmează alte ediții pe parcursul secolelor XVI și XVII care se răspândesc în întreg orientul ortodox.

Pentru edițiile românești ale *Evhologhionului* sau *Molitfelnicului* s-a folosit traducerea *Evhologhionului* de la Veneția a lui Nicolae Glichis din 1691, ediție nepăstrată²⁰. Datorită răspândirii *Evhologhionului* prin diferite Biserici locale cuprinsul acestuia s-a dezvoltat și uniformizat în funcție de nevoile creștinilor și a problemelor acestora.²¹ Biblioteca Academiei Române are spre păstrare mai multe exemplare din edițiile acestui *Evhologhion* sau *Molitfelnic* intitulat *Evhologhion sive rituale graecorum complectus ortus et ordines divinae liturgiae*, editat cu note critice de Iacob Goar la Paris în 1647,

la 1647, după care cartea trece ulterior în proprietatea Bibliotecii Vaticanului, unde se pare că se găsește și azi. Conținutul acestui *Evhologhion* grecesc se poate vedea la Ioan I. Ică jr., *op. cit.*

¹⁴ Vasile Mitrofanovici, Teodor Tarnavski, Nectarie Nicolae Cotlarciuc, *Liturgica Bisericeii Ortodoxe cursuri universitare*, Cernăuți, 1929, p. 266.

¹⁵ I. Floca, *op. cit.*, p. 94.

¹⁶ Este vorba de *Evhologhionul* grecesc, acesta fiind izvorul de răspândire la celelalte Biserici autocefale, care pe parcursul istoriei, fie l-au adaptat, fie l-au completat, în funcție de cerințele vremurilor.

¹⁷ *Unical-ă*, scriere unicală, înseamnă scriere cu majuscule derivate din litere romane capitale (deosebindu-se de acestea prin rotunjimea formelor); Unical din latinescul *unicalis*, cf. *Dicționarul Limbii Române Moderne*, București, 1958, p. 904, col. II.

¹⁸ I. Floca, *op. cit.*, p. 95.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, p. 96.

iar alte ediții²² se păstrează în limba greacă sub denumirea: *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*²³.

Alte ediții ale *Evhologhionului* apar la Roma pentru ritul grecilor uniți sau a Bisericii Greco-Catolice²⁴, astfel că, la 1754 avem tipărită prima ediție a *Evhologhionului* de acest fel, care are la bază ediția ortodoxă de la Veneția din 1727²⁵. Următoarea ediție apare tot la Roma în 1872, având un scop precis, și anume acela de propagandă a uniației. Totuși și la întocmirea acestei ediții s-a ținut seama de ediția *Evhologhionului* lui T. H. Demetrius din 1777 de la Veneția – reprezentând ediția cvasi-oficială a bisericii Greco-Catolice²⁶.

Literatura istoriografică privind Molitfelnicul românesc

Despre această carte de cult numită *Molitfelnic* sau *Evhologhion* s-au scris numeroase studii, atât din punct de vedere liturgic, cât și istoric.

Renumitul liturghist Ene Braniște dedică un capitol în lucrarea sa *Liturgica Generală*²⁷ cărților de cult sau de ritual, unde prezintă *Molitfelnicul* din punct de vedere liturgic, amintind cuprinsul acestuia. Alături de el, s-a mai ocupat de prezentarea cărților de cult și profesorul de liturgică bucureștean Petre Vintilescu²⁸, iar la Cernăuți Vasile Mitrofanovici²⁹ tipărește în 1909 o lucrare unde scoate în evidență importanța acestei cărți de cult. Studiile cu privire la cuprinsul *Molitfelnicului ortodox* sunt destul de vaste, astfel că de cercetarea lor s-a ocupat, printre alții, și doctorandul din acea vreme Liviu Streza, actualmente Laurențiu Streza, Mitropolitul Ardealului, publicând în 1974 un studiu cu privire la *Molitfelnicele* în manuscris³⁰, unde prezintă cuprinsul fiecărei piese cercetate. Părintele Dumitru Bălașa prezintă manuscrisul unui *Molitfelnic* atașat la *Evhologhionul* cronicarului Dionisie³¹.

O contribuție la îmbogățirea istoriografiei liturgice o face și cercetătorul Marin Mălinaș, care scrie despre manuscrisele din Bihor, unde prezintă și anumiți copiiști din secolele XV-XVIII³². Tot pe această zonă,

²² Din anii 1752, 1759, 1765, 1775, 1792.

²³ I. Floca, *op. cit.*, p. 96.

²⁴ Mircea Păcurariu, *Uniația în Transilvania în trecut și astăzi*, Editura Episcop Nicolae Popovici, Oradea, 2006.

²⁵ I. Floca, *op. cit.*, p. 95.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ E. Braniște, *op. cit.*, pp. 644-672.

²⁸ Petre Vintilescu, *Liturghierul explicat*, București, 1972, p. 384.

²⁹ V. Mitrofanovici, T. Tarnavski, N. N. Cotlarciuc, *op. cit.*

³⁰ Liviu Streza, *Manuscrise românești în Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului*, în „Mitropolia Ardealului”, An XIX (1974), Nr. 4-6, pp. 233-249.

³¹ Dumitru Bălașa, *Contribuția cronicarului Dionisie Ecclesiarhul Mitropoliei din București la îmbogățirea Molitfelnicului românesc – un alt manuscris inedit*, în „Mitropolia Ardealului” An XCIX (1981), nr. 5-6, pp. 669-674.

³² Marin Mălinaș, *Manuscrise liturgice din Bihor*, în „Biserica Ortodoxă Română”, An XCIII (1957), nr. 9-10, pp. 1128-1138.

Chiril Pistrui³³ reușește să publice un studiu cu privire la manuscrisele din Biblioteca Episcopiei Ortodoxe din Oradea, unde oferă date inedite cu privire la însemnările tipiconale ce se găseau pe *Molitfelnicile* manuscrise cu privire la Taina Cununii. O prezentare sistematică și generală a *Molitfenicului* o face părintele profesor Ioan Floca, pornind de la primele manuscrise slave și până la edițiile *Molitfelnicelor* în limba română³⁴.

Literatura istoriografică a *Molitfenicului* este destul de vastă, astfel printre cercetătorii care s-au ocupat de această carte de cult amintim pe Ioan Bianu, Nerva Hodoș³⁵ și Constantin Mălinaș³⁶, care au reușit publicarea cărții vechi românești de unde avem date inedite cu privire la *Molitfelnic*. O contribuție importantă asupra alcătuirii bibliografiei românești vechi a avut-o și clericul Ștefan Moldovan, care și-a adus contribuția la *Bibliografia Românească veche*.³⁷

Tot un cercetător de seamă, Florian Dudaș, s-a ocupat îndeaproape de cercetarea *Molitfelnicelor* din zona Bihorului, care a deslușit unele taine ale acestora.³⁸ Nu în ultimul rând, profesorul Pavel Cherescu s-a ocupat de *Molitfelnicile* existente în Biblioteca Mitropoliei Sibiului³⁹.

O preocupare pentru trecerea de la slavonism la românism o manifestă părintele profesor academician Mircea Păcurariu⁴⁰ prin cercetarea sa istoriografică.

Datorită costurilor mari pentru achiziționarea unui *Molitfelnic* tipărit, iar unele parohi nu-și puteau permite o astfel de carte, s-a recurs la copierea lui, în manuscrise, astfel preotul putea răspunde nevoilor sau trebuințelor parohienilor săi. De prezentarea acestor manuscrise din Biblioteca Mitropoliei Sibiului s-a ocupat și preotul Chiril Pistrui.⁴¹

Molitfelnicile în manuscris au fost achiziționate de unele parohii sau donate de unii preoți care în timp au reușit să-și cumpere o carte tipărită,

³³ Chiril Pistrui, *Manuscrise românești și slave în Biblioteca Episcopiei Ortodoxe Române a Oradei*, în „Biserica Ortodoxă Română”, nr. 5-6, 1974, pp. 774-790.

³⁴ I. Floca, *op. cit.*, pp. 93-115.

³⁵ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche, 1505-1830*, vol. I-III, București, 1903, 1910, 1912-1916 (vol. III în colaborare cu Dan Simionescu).

³⁶ Constantin Mălinaș, *Catalog de carte veche românească 1643-1830*, Oradea, 1993.

³⁷ Florian Dudaș, Ștefan Crișan, *Contribuțiile clericului Ștefan Moldovan la Bibliografia Românească veche*, în „Biserica Ortodoxă Română”, An XCIX (1981), nr. 3-4, p. 421.

³⁸ Florian Dudaș, *Vechile tipărituri românești din bisericile Bihorului sec XVI-XVII*, Editura Episcopiei Ortodoxe Române Oradea, 1979, Idem, *Vechile manuscrise românești din Țara Bihorului*, vol. I-II, Biblioteca Revistei „Familia”, Oradea, 2007.

³⁹ Pavel Cherescu, *Contribuții la studiul istoriei Bisericii Ortodoxe Române (sec. XVIII-XIX)*, Editura Adsumus, Oradea, 2001.

⁴⁰ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, București, Vol. II, 1994, Idem, *Uniația în Transilvania în trecut și astăzi*, Oradea, 2006, pp. 47-57, Idem, *Legăturile Bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII*, Sibiu, 1968, pp. 85-120 (extras din „Mitropolia Ardealului” An XIII (1968), nr. 13).

⁴¹ Chiril Pistrui, *Manuscrise slave în Biblioteca Mitropoliei Ortodoxe din Sibiu*, în „Mitropolia Ardealului” An XV (1970), nr. 11-12, pp. 826-838.

după cum menționează părintele Titus Roșu⁴². În Transilvania circulația manuscriselor s-a datorat și refuzului autorităților habsburgice de a aproba tipărirea cărților de cult ortodoxe, având în vedere faptul că de la 1698-1701, ortodocșii din Transilvania au fost obligați să treacă la uniație. De manuscrisele care s-au mai păstrat de pe teritoriul acestui principat s-a ocupat profesorul Chiril Pistru⁴³.

Transcrierea sau copierea în manuscrise a cărților de cult au fost făcute de diverși copişti, atât din Transilvania, proveniți din părțile Moldovei, cum reiese din studiul lui Virgil Molin⁴⁴, dar și din părțile Bihorului și a Aradului. Printre numeroșii copişti îl amintim aici pe diaconul Ion din Budești, care, după Rodica Rădulescu⁴⁵, se îndeletnicea cu acest meșteșug. O listă cu însemnări de copişti o găsim și în lucrarea profesorului Gabriel Ștrempel⁴⁶, mergând cu prezentarea lor până la anul 1800. De copişti din Transilvania și în special de cei din Bihor s-a ocupat și Atanasie Popa⁴⁷.

Molitfelnicul în serviciu divin. Istoric și tematică

1. Câteva considerații generale

Cărțile de cult folosite de Biserica Ortodoxă se împart în două mari categorii: cele de strană, a serviciului divin public, cum ar fi *Mineele*, *Apostolul*, *Acatistierul*, *Antologhionul*, *Panihida* etc. și cărțile liturgice, folosite de preot, atât în serviciul divin public, cât și în cel particular, acestea fiind *Liturghierul*, *Evangelhia*, *Molitfelnicul*, *Tipicul*, *Aghiasmatarul*, *Arhieraticonul*, etc.

Molitfelnicul în serviciul divin public, cât și în cel particular, are o mare importanță datorită complexității cuprinsului, care răspunde cerințelor și nevoilor credincioșilor. Această carte cuprinde Sfintele Taine, Rugăciuni, Ierurgii, Molifte, de care creștinul are nevoie pe întreaga perioadă a vieții sale.

Denumirea de *Molitfelnic*, *Molitvelnic* provine din slavonescul *molitvinikû*, însemnând **rugăciune**, **cuvânt**⁴⁸, iar din limba greacă avem denumirea de *Evhologhiu* – *εὐχολογίου τὸ εὐχὴ λόγος*, *Evhologhion*, *evhi logos* însemnând **rugăciune**, **cuvânt**, de la *εὐλόγω*-*evlogo* însemnând **binecuvântare**⁴⁹. În general numele acestei cărți de cult s-a păstrat cu unele

⁴² Titus Roșu, *Cinci manuscrise Bihorene din secolul al XVIII-lea*, în „Mitropolia Banatului”, An XXII, nr. 4-6, pp. 246-249.

⁴³ Chiril Pistru, *101 Manuscrise în Transilvania – secolele XII-XVII*, în „Biserica Ortodoxă Română”, An XCIX (1981), nr. 5-6, pp. 643-653.

⁴⁴ Virgil Molin, *Copişti moldoveni în Banat la începutul secolului al XVIII-lea*, în „Mitropolia Olteniei”, 1964, nr. 11-12, pp. 859-869.

⁴⁵ Rodica Rădulescu, *Un copist arădean necunoscut*, în volumul „Patrimoniul național cultural”, vol. II, București, 1983.

⁴⁶ Gabriel Ștrempel, *Copişti de manuscrise românești până la 1800*, Vol. I, 1959.

⁴⁷ Atanasie Popa, *Copişti moldoveni din Transilvania în secolele XVII-XVIII*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, An XV (1969), nr. 7-9, pp. 468-458-467, Idem, *Copişti și manuscrise în Bihor secolele XVII-XVIII*, în „Crisia”, 1979, pp. 323-336.

⁴⁸ Ioan M. Stoian, *Dicționar Religios*, București, 1994, p. 175, col I.

⁴⁹ Ene Braniște, Ecaterina Braniște, *Dicționar Enciclopedic de cunoștințe religioase*, Caransebeș, 2001, p. 309, col I.

diferențe de zonă, cum ar fi *Molitvenic*, aceasta fiind ediția slavă de la Târgoviște din 1545. Diaconul Coresi tipărește o carte de cult în 1564 la Brașov pe care o numește *Molitevnic*. Mitropolitul Dosoftei la Iași, în 1681, numește această carte *Mltvnic*=*Moltănic*. Ediția de la Bălgrad din 1688 apare denumirea de *Molit κ-vnic*. Edițiile de la Râmnic apar sub denumirea de *Molitvenic-κ*⁵⁰. Tot numele de *Molitvenic-κ* poartă edițiile de la București din 1794 și Sibiu 1874.⁵¹

O altă denumire a acestei cărți de slujbă este, după cum am menționat mai sus, și denumirea greacă de *Evhologhion ce să zice și Molitκvnic*, cum ar fi ediția de Bălgrad 1689 sau Râmnic 1730. Alte ediții intitulate *Evhologhion* sunt și cele de la Buzău⁵², Râmnic 1706, Târgoviște 1713, București⁵³, Iași 1749, 1754, Blaj 1815 și 1913⁵⁴.

Denumirea de *Evhologhion* o poartă unele ediții de secol XIX, menționând aici pe cele de la București din 1808, *Evhologhionul sau Carte de rugăciuni*, București 1888, și *Evhologhionul Bogat*⁵⁵.

O altă denumirea a acestei cărți de cult, dar care este rar întâlnită, folosită mai mult în părțile Moldovei, provenind la noi în țară din Rusia ortodoxă, este așa-numitul *Trebnic*, acesta fiind tipărit în trei ediții: unul ar fi *Trebnicul slav* de la Câmpulung din 1635 și două ediții ale *Trebnicului român* de la Chișinău din 1920, respectiv 1926.⁵⁶

Variația titlului de la *Molitfelnic* la *Evhologhion* sau *Trebnic* pe teritoriul țării noastre se datorează influențelor culturii bisericești, fie cea slavă, fie cea greacă, iar influența rusească apare sub Mateiu Basarab când cartea se numea, ca și în Biserica Rusă, *Trebnic*, iar în vremea lui Constantin Brâncoveanu se folosea denumirea greacă a cărții, cea de *Evhologhion*.⁵⁷

În zilele noastre denumirea acestei cărți liturgice este de *Molitfelnic* – cuprinzând slujbe, rânduiele și rugăciuni săvârșite de preot la diferite trebuințe din

⁵⁰ Edițiile de Râmnic sunt cele din anii: 1730, 1758, 1768, 1782, 1793 și toate poartă aceeași denumire.

⁵¹ Niculae M. Popescu, *Diortosind Molitfelnicul – Ediția Sfântului Sinod*, în „Biserica Ortodoxă Română”, An LV (1937), nr. 11-12, p. 696.

⁵² Din anii 1699, 1701, 1747.

⁵³ Din anii 1729, 1741, 1747.

⁵⁴ O parte din edițiile de la Blaj sunt ediții uniate pentru propaganda Bisericii Greco-Catolice în Transilvania. Ediția din 1913 este a III de acest gen, fiind tipărită de Arhiepiscopul și Mitropolitul de Alba Iulia și Făgăraș, Victor Mihály de Apșa. Această ediție are la bază *Evhologhionul* ortodox grec, având ca deosebire înlocuirea termenului *Sfântul Duh* cu *Sfântul Spirit*, sau în loc de *rob* se folosește *serv*; și în loc de *miluiește-ne*, *îndură-te*.

⁵⁵ Edițiile din 1896, 1910, 1920, 1926 poartă denumirea de *Evhologhionul Bogat*.

⁵⁶ N. M. Popescu, *op. cit.*, p. 696.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 697.

viața creștinilor⁵⁸, denumire neschimbată încă de la edițiile din 1854, respectiv 1859, apărute sub Mitropolitul Nifon la București⁵⁹.

2. Ce este Molitfelnicul?

Molitvenicul, Moltvelnicul, Molitfelnicul, Molitevelnicul, Evhologhionul adică *Molitvelnicul, Evhologhionul sau Trebnicul*⁶⁰ face parte din categoria cărților de cult folosite de preot la diverse nevoi ale creștinilor, răspunzând cerințelor acestora prin rugăciunile ce sunt cuprinse în această carte de cult. Această carte răspunde cerințelor și nevoilor vieții creștinului de la naștere până la moarte, cuprinzând cele Șapte Sfinte Taine ale Bisericii Ortodoxe⁶¹, dar și ierurgii și rugăciuni la diferite trebuințe ale creștinului.⁶² Cuprinzând Sfintele Taine și slujbe la diferite trebuințe, și ierurgii, *Molitfelnicul* a fost numit și cartea de *căpătări a evlaviei ortodoxe*.⁶³

Aurel Popoviciu, duhovnicul de la Seminarul sibian și profesor de muzică bisericească și tipic, spune că *Molitvelnicul* cuprinde *rânduielele sfintelor taine, afară de Taina Preoției*⁶⁴, a ierurgiilor și a slujbelor de care au nevoie credincioșii.

3. Cuprinsul Molitfelnicului

În decursul istoriei cultului Bisericii, cuprinsul *Molitfelnicului* a suferit diferite modificări, introducându-se și eliminându-se unele rugăciuni în funcție de necesitățile credincioșilor. Cu siguranță, pe teritoriul țării noastre a avut o importanță majoră și din punct de vedere al păstrării identității naționale și, cu atât mai mult, când s-a pus problema introducerii limbii române în cultul ortodox, ca limbă de slujire.

3. 1. Cuprinsul Evhologhionului grecesc

Pornind de la cea mai veche atestare documentară, pe care o avem din secolul al VIII-lea, așa-numitul *Evhologhionul* lui *Serapion*, *Evhologhionul* sau *Molitfelnicul* cuprinde două mari părți, și anume în prima parte este cuprinsă Liturgia de tip alexandrin urmată de anaforalele și preanaforalele⁶⁵, iar a doua parte cuprinde o serie de rugăciuni după cum urmează:

⁵⁸ *Molitfelnic*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2002.

⁵⁹ N. M. Popescu, *op. cit.*, p. 698; Paul Krizner, *Evhologhionul sau Molitfelnicul ortodox – un modest aport la explicarea denumirii acestei cărți de cult*, în „Calea Mântuirii”, Arad, An IX, Serie nouă, Nr. 5 (404), 27 ianuarie 2008, p. 2.

⁶⁰ N. M. Popescu, *op. cit.*, p. 695.

⁶¹ Sfântul Botez, Ungerea cu Sfântul și Mare Mir, Mărturisirea sau Spovedania, Sfânta Împărtășanie, Maslul, Cununia, Hirotonia sau Preoția.

⁶² Sfeștania, Însmormântarea, Parastasul, Slujba Sfințirii Crucii ce se așează la mormânt, Molifte sau dezlegări, Rugăciuni la neputințe și boli și la felurite trebuințe ale creștinului.

⁶³ E. Braniște, E. Braniște, *op. cit.*, p. 309, col. II.

⁶⁴ Aurel Popoviciu, *Tipicul Bisericii Ortodoxe întocmit pentru trebuințele preoților și ale elevilor seminariali*, Negyszeben-Sibiu, 1917.

⁶⁵ *Anaforalele* sunt rugăciuni din cadrul Sfintei Liturghii ce țin de la *Cu vrednicie și cu dreptate...* și până la rugăciunea *Tatăl nostru*, rugăciuni citite de preot în taină, iar preanaforalele sunt rugăciunile dinaintea anaforalelor.

1. Rugăciune la ungerea celor ce se botează
 2. Rugăciune la ungerea cu mir cu care sunt unși cei botezați
 3. Rugăciune pentru untdelemnul bolnavilor sau pentru pâine și pentru apă
 4. Rugăciune pentru cel ce a murit și e purtat afară
 5. Prima rugăciune a duminicii
 6. După ridicarea în picioare de la omilie, rugăciunea
 7. Rugăciune pentru catehumeni
 8. Rugăciune pentru bolnavi
 9. Rugăciune pentru aducere de roade
 10. Rugăciune pentru Biserică
 11. Rugăciune pentru Episcop și Biserică
 12. Rugăciune a îngenuncherii
 13. Rugăciune pentru popor
 14. Punere a mâinilor peste catehumeni
 15. Punere a mâinilor peste laici
 16. Punere a mâinilor peste bolnavi
 17. Rugăciunea ofrandei (euharistice) a episcopului Serapion
 18. După rugăciune frângerea iar la frângere rugăciune⁶⁶
 19. După ce frângerea e împărțită, întinderea mâinilor peste popor de către clerici
 20. După împărțire rugăciunea poporului
 21. Rugăciune pentru untdelemn și apă aduse ofrandă
 22. Întindere a mâinilor după binecuvântarea apei și a untdelemnului
 23. Sfințirea apelor (baptismale)
 24. Rugăciune pentru cei ce se botează
 25. După dezlegare/lepădare (apotage), rugăciunea⁶⁷
 26. După ungere, rugăciunea⁶⁸
 27. După botezare și ridicare (din apă) rugăciunea⁶⁹
 28. Punere a mâinilor la așezarea diaconilor
 29. Punere a mâinilor la așezarea prezbiterilor
 30. Punere a mâinilor la așezarea unui episcop
- În total sunt cuprinse un număr de 30 de rugăciuni, fiind aranjate fără nici o sistematizare⁷⁰.

3. 2. Cuprinsul Molitfelnicului slav

Plecând de la afirmația că toate *Evhologhioanele* și *Molitfelnicele* de pe întreg ținutul ortodox au ca model *Evhologhionul* grecesc, putem spune că și din punct de vedere al cuprinsului, *Molitfelnicele* slave au avut ca model cuprinsul acestei cărți de cult.

Prezentăm mai jos cuprinsul unui *Molitfelnic* slav datând din secolul al XVI-lea, scris în Transilvania undeva în ținuturile Brașovului⁷¹:

⁶⁶ *Învrednicește-ne și de cuminecarea aceasta...*, a se vedea Ioan I. Ică jr., *op. cit.*, p. 873.

⁶⁷ *Doamne Atoateîitorule, pecetluiește consimțământul robului Tău...*, cf. *Ibidem*, p. 874.

⁶⁸ *Binefăcătorule iubitorule de oameni...*, cf. *Ibidem*, p. 875.

⁶⁹ *Dumnezeule, Dumnezeu al adevărului, Ziditorule a toate...*, cf. *Ibidem*, p. 875.

⁷⁰ I. Floca, *op. cit.*, p. 94.

1. Rânduiala Sfântului Botez
2. Rânduiala la opt zile după Botez
3. Logodna și cununia
4. Mărturisirea
5. Rânduiala la ieșirea sufletului
6. Îngroparea laicilor
7. Parastasul
8. Sf. Maslu
9. Sfințirea untdelemnului la morți (monahi și mireni)
10. Sfințirea apei la Sânta Arătare (Bobotează)
11. Sfințirea apei la 1 august și la fiecare început de lună
12. Slujba spălării Sfințelor Moaște
13. Ungerea cu Sfântul Mir
14. Slujba la Înălțarea Sf. Cruci
15. Rânduiala Sfințirii bisericii renovate
16. Rugăciuni la diferite întâmplări
17. Rânduiala primirii latinilor
18. Paraclisul Maicii Domnului
19. Diferite canoane normative ale Sf. Apostoli și Sf. Părinți
20. Vecernie, Utrenie, Vosglasuri, Otpusturi

După cum putem observa, cuprinsul acestui *Molitfelnic* manuscris slavon este destul de bogat, având rânduiele și rugăciuni care răspundeau cerințelor credincioșilor acelor vremi. Ca idee generală, *Molitfelnicele* au păstrat structura ediției grecești pe care am prezentat-o, cu unele eliminări și adaosuri, în funcție de cerințele „poporenilor”.

Concluzii

În ceea ce privește secolul al XVIII-lea, putem spune că acum s-au tipărit cele mai multe ediții ale *Molitfelnicului* românesc, numărul lor ridicându-se la 22 de astfel de cărți de cult. Acest secol poate fi numit și datorită tipăririi acestor cărți de slujbă bisericească, *secolul luminii*⁷².

În marea lor majoritate *Molitfelnicele* tipărite în secolul XVIII, urmează rânduiala *Evhologhionului* grecesc tipărit de Nicolae Glichis în 1690 la Veneția⁷³, astfel că din 22 de *Molitfelnice* românești, un număr de 14 urmează rânduiala cuprinsului grecesc, două au adaosuri slave, iar șase urmează *ustavul moschicesc*⁷⁴.

Începând cu *Evhologhionul* tipărit de vrednicul Mitropolit Daniil la București în anul 1729 observăm că el scoate definitiv din cuprins Liturgiile, acestea formând o carte de cult de sine stătătoare, numită *Liturghier*.

⁷¹ Chiril Pistrui, *Manuscrise slave în Biblioteca Mitropoliei Ortodoxe din Sibiu*, în „Mitropolia Ardealului”, An XV (1970), Nr. 11-12, p. 36.

⁷² Dimitrie Bejan, *Ediții românești ale Molitfelnicului ortodox*, în „Biserica Ortodoxă Română”, An LIV (1936), nr. 11-12, p. 690.

⁷³ I. Floca, *op. cit.*, p. 95.

⁷⁴ D. Bejan, *op. cit.*, p. 690.

Veacul al XIX-lea nu a fost atât de bogat în tipărituri cu privire la *Molitfelnice*, văzând lumina tiparului doar 19 astfel de cărți de cult⁷⁵. În secolul XX, până la recunoașterea autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române din 1925, apar șapte *Molitfelnice*, dintre care trei la București, fiind ediții sinodale, două la Blaj și două *Trebnice* la Chișinău. Cuprinsul acestor cărți suferă modificări de la o ediție la alta, adăugându-se și eliminându-se diferite rugăciuni și rânduiele, astfel că cele mai multe piese le are *Trebnicul cel Mare* de la Chișinău din 1908, care conține în total 153 de rânduiele și rugăciuni.⁷⁶ în timp ce a treia ediție sinodală de la București din 1910 cuprinde un număr de 111 rugăciuni și rânduiele⁷⁷.

Evhologiu din 1888, tipărit în vremea regelui Carol I, ediție sinodală, cuprinde un număr de 100 piese⁷⁸, iar *Evhologiu* din 1910 este alcătuit din 111 piese⁷⁹.

Trebuie menționat faptul că în anul 1937 apare o nouă ediție a *Evhologhiului* la București, ediție sinodală, îngrijită de profesorul Niculae M. Popescu, care este alcătuită dintr-un număr de 108 piese în care sunt cuprinse, se pare că pentru ultima dată în *Molitfelnice*, Rugăciuni cu privire la trecerea ereticilor, a schismaticilor, a evreilor la ortodoxie. Această ediție este urmată de edițiile din 1950, 1976, 1992, 1998 care nu diferă nici la numărul de piese, dar nici în ceea ce privește conținutul ritualului, față de cea din 2002, uzitată astăzi în bisericile ortodoxe de pe teritoriul României.

⁷⁵ Cinci urmează rânduiala edițiilor grecești, patru rânduiala edițiilor slave, iar restul de zece sunt alcătuite după rânduiala edițiilor grecești, dar cu adaosuri din *Molitfelnicele* slave.

⁷⁶ D. Bejan, *op. cit.*, p. 692.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ Pentru mai multe date cu privire la cuprinsul acesteia a se vedea *Evhologiu*, București. 1888.

⁷⁹ Vezi *Evhologiu*, Ediția a III-a, București, 1910.

BUCĂTĂRIA CURȚII PRINCIARE ÎN A DOUA JUMĂTATE AL SECOLULUI AL XVII-LEA

Anton E. Dörner*

Istoriografia transilvăneană din ultimii 150 de ani nu a arătat o atenție deosebită față de o temă de cercetare extrem de interesantă, precum curtea princiară. Dacă azi avem informații relativ vaste despre forma de organizare și activitatea unor instituții similare din Franța, Germania sau Austria, nu același lucru se poate afirma și despre Transilvania. Din subiectul darnic amintit, dar – din păcate – încă nevalorificat din punct de vedere științific a fost extras un singur aspect, respectiv felul în care funcționa bucătăria principelui. Problematica aleasă nu este una întâmplătoare. Textele vremii (în special literatura memorialistică) fac adesea referiri la mesele copioase servite la curte, la diversitatea felurilor de mâncare și specialitățile culinare agreate de diverse personalități marcante ale timpului, apoi la angajări de bucătari pricepuți locali sau străini, rețetare etc., fără însă să se facă aproape nici o referire la locul de preparare ale acestor preparate delicioase. Destul de rar se întâmplă chiar, păstrarea vreunui nume legat de serviciul amintit, cu toate că principele intra într-un contact zilnic cu rodul muncii lor.

Activitatea bucătăriei era în strânsă legătura cu obiceiurile de masă ale nobilimii transilvănene. Deșteptarea la curte avea loc dis-de-dimineață, obligatoriu înainte de trezirea principelui. În timp ce participa la ceremonialul ieșirii din dormitor al suveranului, urmat, apoi, de primul serviciul divin, persoanele însărcinate cu prepararea mesei cotidiene își luau postul în primire. În primul moment al zilei ei nu aveau un rost anume, întrucât curtenii serveau mai mult lichide: fiertură de scorțișoară, lichior (*aquavita*), precum și țuica tradițională. Toate trei, pe bază de alcool, se foloseau și ca medicament în epocă, servind în tratarea diverselor boli, motiv pentru care se puteau achiziționa și de la diverse farmacii. La rând cu bărbații serveau și curtezanele aceleași băuturi, cu observația că ele îmbunătățeau rețetarul, respectiv: turnau într-o tavă țuica, o amestecau cu miere, 2-3 smochine, ori stafide, după care aprindeau conținutul pentru o perioadă de timp până se dizolvau componentele, după care lichidul astfel obținut se putea servi fierbinte sau rece¹. Cafeaua, ciocolata caldă sau rachiul de trandafir încă nu erau la modă².

Dacă micul dejun nu avea un rol deosebit în viața cotidiană a nobilimii transilvănene, în schimb, cu atât mai important era prânzul și cina. Primul începea devreme la ora 10 dimineața la debutul secolului XVII, iar la finele aceluiași veac cu un ceas mai târziu³, iar durata ei de servire se

* Institutul de Istorie „George Barițiu”, Cluj-Napoca, str. M. Kogălniceanu, nr. 12-14, dorneranton@yahoo.com

¹ Apor Péter, *Metamorphosis Transylvaniae*, în *Magyar emlékirók 16-18 század*, Budapesta, 1982, p. 591 (în continuare Apor)

² Apor, p. 591

³ Radvánszki Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, I., Budapesta, 1896, p. 470 (în continuare Radvánszki)

întindea pe parcursul a aproximativ 2 ore⁴; în cazul în care la masă se invitau diverși oaspeți, răstimpul creștea peste limita amintită. La fel se întâmplă și cu oficierea mesei de seară, care suportă o modificare orară în perioada mai sus amintită, de la 6 la 7⁵ și se prelungea, apoi, mult în noapte. Astfel, se poate ușor observa că munca prestată de personalul bucătăriei princiare întrecea ușor 16-18 ore pe zi.

De întreaga activitate răspundea **maestrul bucătăriei** (*konyhamester*)⁶. Acesta era desemnat de principe din rândul nobililor de la curte, fiind unul dintre oamenii săi cei mai de încredere. La intrarea în funcție depunea un jurământ de fidelitate pe care apoi îl întărea și printr-o formă scrisă. Numărul lor nu era stabilit cu exactitate. În general, se poate da cifra de patru-cinci persoane⁷, cu obligația ca cel puțin doi dintre ei să se afle în

⁴ Bethlen Miklós élete leirása magától, în Kemény János és Bethlen Miklós művei, Budapest, 1980, p.516

⁵ Kővári László, *Magyar családi s közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából*, Pest 1860, p.60. (în continuare Kővári)

⁶ Filologul T. Szabó Attila în dicționarul său consacrat istoriei termenilor limbii maghiare care au circulat în Transilvania (*Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, VII. (Kl — Ly), Cluj-Budapesta, 1995, traduce expresia de „*konyhamester*” cu „*maistru bucătar, bucătar-șef*” (p. 217). Tot prin „*bucătar*” traduc și dicționarele contemporane (Cheresteșiu Victor, *Magyar-román szótár*, I, Cluj-Kolozsvár, 1929, p. 1018). Or, cuvântul maghiar de bază „*konyha*” are o singură formă echivalentă în limba română, și anume ceea de „*bucătărie*” și nici o altă accepțiune. Pentru „*bucătar*” limba maghiară are corespondenta de „*szakács*”. Prin urmare, concordantul românesc pentru „*konyhamester*” ar fi din punct de vedere filologic formele de „*mai-marele bucătăriei*” sau „*maestrul bucătăriei*”. Acceptarea formei din dicționar ar fi creat o confuzie totală, în condițiile în care în actele vremii apare frecvent și forma de „*főszakács*” care se traduce-de data aceasta corect-tot prin „*bucătar-șef*” și „*maistru bucătar*”. Pentru a înlătura orice confuzie de termeni, s-a considerat util folosirea, în continuare, în studiu a formelor de „*mai-marele bucătăriei*” sau – fiind vorba de o veche funcție dispărută de mai multe sute de ani – „*maestrul bucătăriei*”. Nici istoric echivalența cuvântului „*konyhamester=bucătar*” nu are o acoperire în realitate; bucătarul, prin natura muncii sale, trebuia să aibe vaste cunoștiințe gastronomice, în timp ce deținătorul funcției de „*mai-marele bucătăriei*” putea foarte bine să nu aibe de loc o asemenea noțiune. Exista, de asemenea, între cei doi și o diferență de statut social: maestrul bucătăriei era întotdeauna de spiță nobilă în timp ce subordonatul său se situa pe o scară ierarhică inferioară (om liber sau iobag).

⁷ Evagélius Országos Levéltár (EOL) Budapest, *Radvánszki Béla hagyatéka*. 9 téka, 8 tétel [Arhiva Evanghelică de Stat Budapesta, fondul: Lăsămîntul Radvánszki Béla, cutia 9, nr. 8] sunt precizați un număr de cinci maestri ai bucătăriei care funcționau concomitent la curte (în continuare se va cita sub forma EOL-RB)]. Întrucât fondul a suferit între timp o mică reorganizare arhivistică prin contopirea materialelor referitoare la Transilvania, respectiv cutiile 9 și 10, întruna singură, motiv pentru care nu se va mai preciza în continuare numărul cutiei, ci doar cota unde se regăsește informația. De asemenea, trebuie menționat, că fondul nu beneficiază de o numerotare a filelor, deci în citările care se vor face, se va preciza doar poziția actului în cadrul cutiei. Mulțumesc pe această cale domnului director dr. Czenthe

permanență la palat⁸. Într-un anumit context istoric (nuntă princiară, sosirea unor solii numeroase, campanie militară) putea fi chiar mai mare⁹. În cazul existenței mai multor responsabili se producea o ierarhizare pe care o decidea principele; unul primea apelativul de prim-maestru al bucătăriei (*főkonyhamester*), în timp ce un altul pe cel de vice (*vicekonyhamester*)¹⁰. Noua titulatură conferită presupunea și atribuții suplimentare în exercitarea funcției.

Atribuțiile de serviciu erau complexe, fiind reglementate de instrucțiuni¹¹ în care se vizau cu precădere activitatea de supraveghere, coordonare și control a angajaților din subordine. Slujba nu necesita neapărat cunoștințe gastronomice deosebite, ci mai degrabă unele de ordin matematic, dar și o bună pricepere de organizare a unei mulțimi constând din mai multe sute de persoane. Atenția supremă în cadrul funcției consta în grijă deosebită față de viața și sănătatea suveranului, pentru a preveni orice eventuală tentativă de otrăvire a acestuia sau a curtenilor care îl înconjurau. Acesta este și motivul pentru care toate mâncărurile pregătite

Miklós pentru tot sprijinul de specialitate pe care mi l-a acordat în cercetarea efectuată în fondurile arhivei pe care o conduce.

⁸ Magyar Országos Levéltár (MOL)–Erdélyi Fiscalis Levéltár (F 234)[Arhiva de Stat a Ungariei- fondul: Arhiva fiscală a Transilvaniei (MOL-F 234)] (în continuare F 234), Rola film: 32405, Miscellanea Nr. 83. Fasc. anul 1680 sunt precizați doar doi, Farkas Pál și Lukács Balás. În 1666 erau trei, nobilii Nagy Jakab, Pap Mihály și Jászai Mihály (*Történeti tár* (în continuare *Tört. tár*) 8 , 1894, p. 560)

⁹ Jakab Elek, *Történelmi emlékek Bornemisza Anna fejedelemlő irásai közül*, în, *Tört. tár*, 1893, p. 162 amintește sub genericul de „*konyhabeliek*” [=personal al bucătăriei] pentru anul 1683 un număr de 10 persoane. Întrucât bucătarii, administratorii bucătăriei și ușierii sînt cuprinși în statistici separate, rămân în discuție doar maeștrii bucătăriei , persoana care condimenta alimentele (*borsoló*) și spălătorul de vase (*tálmosó*); cum cei din urmă erau în toate perioadele istorice doar în număr de cel mult doi, putem trage concluzia că numărul mai-marilor bucătăriei a sporit. La fel se întâmplă și pentru anii următori când în 1684 și 1688 în categoria personal de bucătărie sunt amintiți – în aceleași condiții – un număr de 8 persoane.

¹⁰ MOL-F. 234 rola 32405 amintește sub forma de *Feo konyhamester* Farkas Pál și *vice konyhamester* Lukács Balás. De menționat că reputatul istoric maghiar Trocsányi Zsolt, autor a multor lucrări de referință privind istoria instituțională a Transilvaniei], în lucrarea *Erdély központi kormányzata 1540-1690 [Conducerea centrală a Transilvaniei 1540-1690]*, Budapesta, 1980 nu amintește personajele mai sus pomenite, cu toate că subiectul cărții o impunea, cu atât mai mult, cu cât, el a abordat în capitole aparte teme, precum intendentul curții, șeful grăjdarilor curții sau stolnicul.

¹¹ Sunt cunoscute un număr de două instrucțiuni pentru funcția de maestru al bucătăriei; prima emisă de principele Gheorghe Rákóczi I în 12 mai 1634, din care s-a păstrat doar un fragment (primele două puncte ale reglementării) și alta din 23 noiembrie 1671 care nu are precizat emitentul și nici locul redactării, ceea ce i-a făcut pe unii istorici să suspecteze originea princiară a actului (*Teleki Mihály udvartartási naplója (1673-1681)*, ediție îngrijită de Fehér János, Cluj, 2007, p. 34)

trebuiau mai întâi degustate de el, în solidar cu bucătarul șef și stolnic¹² care mai apoi avea obligația să însoțească cortegiul de la bucătărie până la palat.

Potrivit reglementărilor în vigoare, mai-marele bucătăriei trebuia să se informeze la principe asupra numărului de persoane care vor servi masa de prânz sau cină în ziua respectivă la curte. În funcție de rezultatele discuției se stabileau felurile de mâncare și numărul porțiilor care reveneau fiecărui comesean (hrană caldă și rece, număr de pâini și felul acestora etc.). De multe ori, din cauza programului aglomerat al suveranului, consultarea privind regimul de hrană zilnică se hotăra cu intendentul curții căruia era, de altfel, ierarhic direct subordonat¹³.

Fixarea rațiilor alimentare ale curtenilor, maestrul o făcea după o metodă simplă; fiecare își avea locul său bine stabilit la masă, poziție pe care nu o putea schimba decât cu o aprobare prealabilă. În anul 1659 la palatul princiar din Alba Iulia existau în sufragerie un număr de 18 mese, fiecare cu responsabilul ei¹⁴. Acesta din urmă putea furniza orice informație legată de comeseii săi, câți sunt prezenți în ziua respectivă și câți învoiți. Astfel, în funcție de cifră și necesități se stabilea volumul de alimente ce urma a fi scoasă din magazie¹⁵. Probleme serioase puneau însă retribuțiile în natură

¹² *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617-1708* (în continuare *Magyar udvari rendtartás*), Budapest, 2001, p. 190 „Az magunk asztalára adandó étkeket mind konyhamesterink, főszakácsunk és főasztalnokunk tartozzanak életek és tisztsségek vesztése alatt megköstolni [preparatele culinare pregătite pentru masa noastră au obligația sub amenințarea pierderii funcției și a vieții să fie degustate de maestrul bucătăriei, bucătarul șef și prim stolnic]”

¹³ *Ibidem*, p. 69. În instrucțiunea intendentului curții se solicită vigilență maximă la bucătărie, să verifice personalul care se ocupă cu pregătirea bucatelor, iar „maestrul bucătăriei cu câtă loialitate se poartă [*konyhamesteriünk micsoda hűséggel viseli magát*]”

¹⁴ Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale. *Fondul familiei Kemény XIX/1600* (în continuare *Kemény XIX/1600*), p. 1. La masa cu numărul 16 precizat în act stăteau persoanele din bucătărie (bucătarii și administratorii bucătăriei). Mastru avea în grijă masa cu numărul 2 care era în imediata vecinătate cu cea a principelui.

¹⁵ *Tört. tár*, 1894, p. 562 se publică un necesar al curții din 31 mai 1666

„Urunk honyha limitatioja per diem

[Necesarul bucătăriei Domnului nostru pe zi]

<i>Tehénhús</i>	[carne de vită]	libr. 100
<i>Berbécs</i>	[berbec]	nro 4
<i>Bárány</i>	[miel]	nro 4
<i>Tyúk</i>	[găină]	nro 26
<i>Lúd</i>	[gâscă]	nro 2
<i>Méz</i>	[miere]	oct. 1
<i>Vaj</i>	[unt]	oct 2
<i>Író vagyis szinvaj</i>	[unt nestors]	oct 1
<i>Asztal czipó die pro</i>	[pânișoară de masă pe zi]	nro 12-24
<i>Köz czipó die pro</i>	[pânișoară comună pe zi]	nro 12-24
<i>Bor éteekben</i>	[vin pentru mâncăruri]	oct. 6
<i>Borsó</i>	[mazăre]	metr. 1
<i>Köleskása</i>	[păsat de mei]	oct 4

ale nobililor și a servitorilor (*prebenda*) stipulate în convențiile încheiate. Onorarea zilnică ale acestora ducea în fața bucătăriei la zarvă, îmbulzeală, certuri și chiar bătăi¹⁶. Situația de haos ce începea să devină un fapt obișnuit, dă semne de îmbunătățire în a doua jumătate al veacului XVII. Dacă în perioada principelui Bethlen ordinea o impunea un număr de 10 soldați ai curții care își exercitau atribuțiile chiar în față intrării în clădire cu scopul vădit de a preîntâmpina faptele de dezordine și furturile¹⁷, s-a ajuns ca în timpul lui Gheorghe Rakóczi I, militarii să dispară deja, iar cota zilnică să fie achitată în baza tabelului afișat direct pe ușa bucătăriei¹⁸.

Problema sustragerilor alimentare de la curtea princiară nu constituie un fenomen specific transilvănean. Toate marile puteri occidentale europene se confruntau cu acest fapt de la Paris și până la Viena¹⁹. Metodele diferite, uneori ingenioase, la care recurgeau bucătarii pot fi deduse din instrucțiunile date maeștrilor bucătăriei. Astfel, în supa servită nu se punea cantitatea prescrisă de carne și legume, fiind adesea neconsistentă, diluată cu prea multă apă²⁰; se profita aici de faptul că zeama

<i>Árpakása</i>	[arpăcaș]	oct 4
<i>Fejér liszt</i>	[făină albă]	metr. ½
<i>Szalonna</i>	[slănină]	libr. 10
<i>Tyúkmony</i>	[ouă]	nro. 60
<i>Malacz</i>	[purcel]	nro 1
<i>Kappannt,kövérttyúk</i>	[clapon, găină grasă]	nro 1
<i>Tyúkfı</i>	[pui]	nro 3
<i>Lúdfı</i>	[gâsculiță]	nro. 2
<i>Eczet</i>	[oțet]	urn. nro.1

Káposzta, vereshagyma, petreselyem, fokhagyma ó és új, mogyoróhagyma, saláta, alma, dió, körtvély, asszú szilva, tárkony, kapor, hal, pizstráng, olaj tej, tejjel illendőképpen [varză, ceapă roșie, pătrunjel, usturoi căpățână și de primăvară, ceapă franțuzescă (hașmă), salată, mere, nuci, pere, prune uscate, tarhon, mărar, pește, păstrăv, ulei, lapte, smântână cum se cuvine]"

¹⁶ Toldy Ferenc, *Historiai forgácsok*, în, *Új magyar muzeum*(în continuare *Új magyar muz.*), 1852, p. 684 „Szokott nagy kiáltással való tolyongás is és szitkozással való harcolás az étkek feladásakor lenni [la aducerea la masă a preparatelor se făcea de obicei printre strigături puternice, împingeri și certuri]"

¹⁷ *Új magyar muz.*, 1852, p. 684.

¹⁸ Koncz József, *I Rákóczi György konyhai rendtartása*, în *Tört. tár*, 1882, p. 395-396.

¹⁹ Nu era un secret pentru nimeni că la Viena jumătate din locuitorii orașului trăiau din alimentele subtilizate de la bucătăria împăratului. Nivelul corupției se poate deduce din câteva exemple din registrele de socoteli ale funcționarilor austrieci; anual se consuma doar pătrunjel la nivelul de 4000 de florini. Soția suveranului Iosif I avea obiceiul ca seara, înainte de culcare, să servească o înghițitură de vin, dar nu mai mult. În scripte apare consemnat cu 96 de litri anual. În sfârșit, împărăteasa Amalia Elisabetha avea un tabiet, să dea papagalilor săi preferați o bucătică de pâine înmuiată în vin. În socoteli, în contul papagalilor a fost consemnat anual 2 butoaie de vin nobil, dar și alte 750 de litri folosite la îmbăierea lor (vezi exemplele la Supka Géza, *Habsburg-krónika*, Budapesta, 1986, p. 226)

²⁰ *Tört. tár*, 1882, p. 395 „necsak lével tölcsek az tálat [nu numai cu zeamă să se umple castronul]"

nu era încă un fel de mâncare agreată de nobilimea din Transilvania, mulți, chiar gustoasă fiind, preferau să renunțe la ea. „Se greșea” la numărul de farfurii cu mâncare care se servea comensalilor; bucatele treceau prin fața maestrului care o înregistra, o prelua bucătarul șef și lua calea sălii de mese din palat, dar până acolo cantitatea se diminuea considerabil²¹. Alt prilej de fraudare o oferea sosirea unor delegații străine sau serbarea unui eveniment, când se gătea ca de obicei, dar cu un volum mai mare de alimente scoase din depozit, diferența, desigur, dispărând imediat²². În anumite cazuri se recurgea chiar și la compromiterea unor feluri întregi de mâncare printr-un mod abil: se presăra o cantitate mare de condiment care îl făcea neconsumabil; desigur, anumite ingrediente de bază erau deja anterior subtilizate. Sistemul odată descoperit se introduce metoda răspunderii colective: condimentarea să o facă bucătarul șef împreună cu alți doi bucătari vechi în meserie²³; s-a înființat chiar un nou post onorific specific de condimentator (*borsoló*) astfel, responsabilitatea fiind preluată în întregime de acesta.

Teoretic din bucătărie nu avea voie să iasă nimeni cu vreun aliment, înafara bucătarului șef, care primea 3 porții de mâncare pe care o putea duce la domiciliul său, cu știința și în prezența maestrului bucătăriei, obicei păstrat de pe timpul lui Gabriel Bethlen²⁴ tot veacul. Chiar și obligațiile în natură ale angajaților pe care o primeau zilnic trebuiau să fie consumate pe loc. O îmbunătățire evidentă față de perioada când se subtiliza masiv pe sub haină, în diverse recipiente sau prin intermediar²⁵. O eradicare a fenomenului până la finele veacului XVII nu se constată; chiar și acum feciorii de bucătărie furau slănina, în timp ce bucătarii vinul și mierea²⁶; tot

²¹ Ibidem, „...legelsöbben fő szakácsunk igen reá vigyázzván,hány tál étket adnak fel mindenik fogáskor, nem csak vendégségkor konyha mesterünk is arra szorgalmatos gondot viselve [în primul rând bucătarul șef să aibe grijă, câte străchini cu mâncare se servesc la fiecare fel, nu numai când sunt oaspeți, la fel și maestrul bucătăriei să urmărească sârguincios]”

²² Ibidem, „...vigyázzanak...hogy vendégségkor hány asztalra főznek [să aibe de grijă...ca la oște pentru câte mese gătesc]”

²³ Ibidem, „...Az borsolásban pedig ilyen mód observáltassék: az fő szakács,két öreg szakácsával együtt borsoljon mindenkor,mások ne,ebben is mértékletességet követvén,mert néha annyira borsolják,sáfránozzák, nem is ehetik ember benne [în condimentare să se facă după următorul mod: întotdeauna bucătarul șef, împreună cu alți doi bucătari să condimenteze, iar alții nu, dar și ei cu măsură, întrucât, uneori îl piperează și pun sofran atât de mult, încât omul nu îl poate consuma]”

²⁴ Új magyar muz.,1852, p. 684.

²⁵ Magyar udvari rendtartás, p. 70 „...Az szakácsokra vigyáztasson, hogy húst, halat, vajat, mézet, fűszerszámot, semmit egyszóval,házokhoz szállásokra ne lopjanak, fazakakban az főtt,sült étkeket ki ne hordják, könnyös alatt ki ne adják, az mint ez szokásban vöttek [să se aibe grijă la bucătari carne, pește, unt, miere, condimente într-un cuvânt nimic să nu fure sau să ducă la casele sau domiciliile lor, să nu care în recipiente mâncărurile gătite sau fripte, să nu dea altora să le scoată pe sub haină]”.

²⁶ MOL.Teleki család marosvásárhelyi levéltára.Új rendezés. (P 658), 22 csomó, nr. 3358 (în continuare MOL-P.658) [Arhiva familiei Teleki de Tîrgu Mureș. Noua organizare, pachetul 22, nr. 3358] „...az mint hallatik a kukták a faluban majorban hova

cei din urmă "duceau"- desigur doar sub pretext - rația de carne a angajaților grăjdari dacă aceștia nu ajungeau la timp la masă²⁷.

În general, atât la prânz, cât și la cină, mai marele bucătăriei trebuia să asigure servirea a câte trei feluri de mâncare²⁸, obicei curent în toată Europa timpului. Fiecare fel însă însemnau câte 3-4 farfurii de specialități culinare care însumate duceau la cifra de 9-12 porții la prânz și cam tot atâtea seara²⁹. Cantitatea se reducea în perioada de post, dar nu semnificativ.

Bucătăria

Bucătăria constituia serviciul princiar cel mai bine cunoscut la curte. Rodul activității se vedea zilnic și stârnea comentarii – pozitive sau negative - pe măsură. Locația ei era în afara palatului, în corpurile de clădiri anexe. Inițial, masa se prepara aici pentru toată lumea, curtean sau slujitor deopotrivă. La sfârșitul secolului însă se făcea distincție între mâncarea pregătită elitei nobiliare (*felsőkonyha*) și cea a categoriei inferioare a servitorilor (*alsókonyha*), fiecare cu personalul său bine stabilit³⁰ și necesități specifice³¹.

elhorgyák a szallónát...a szakácsok is megh szokták vala,hogy az etekben valló bort és mézet magoknak szokták el fécserleni [după cum se aude băieții de bucătărie cară în măierieștea așezării și in sat slănina ... și bucătarii s-au obișnuit ca vinul pentru mâncare și mierea să le rețină pentru ei]"

²⁷ Ibidem „...noha pedig nincsenek az Lovászok mind jelen,ollyankor hamissan a szakács ki ne vigye a húst [iar când îngrijitorii de cai nu sunt prezenți, bucătarul să nu scoată mincinos carnea]"

²⁸ Apor, paragrafele 3 și 4 referitoare la obiceiurile de masă ale nobilimii mari din Transilvania și ale principelui țării, p 591- 607

²⁹ Kővári, p. 62. în calculele pe care le face ajunge la concluzia că nobilimea de la curte consuma zilnic la prânz cel puțin 48 de farfurii de mâncare. O statistică a numărului de porții cu mâncare servite cu prilejul unui prânz princiar pentru Transilvania nu există. Prezenta estimare s-a făcut folosindu-se datele publicate referitoare la reședințele nobiliare maghiare care au condus o evidență a felurilor servite (vezi Radvánszki, p. 476-477 și a lucrării manuscrise a lui Keszei János, *Bornemisza Ana fejedelemasszony udvari szakácskönyve* (1680), aflată la EOL-RB, nr 4). Oricum, cantitatea consumată la un prânz princiar este minimă față de valorile contabilizate la curțile împărătești europene (felul întâi-27 farfurii de mâncare de persoană, felul doi – 30 de farfurii și felul trei (fructe) 83 de porții; la fel și cina se ridica la 103 farfurii pe cap de comesean!)

³⁰ MOL-F.125 Collectio historico-diplomatica 1666-1771. *Miscellanea Apaffiana. Curiosa oeconomica*. (în continuare MOL-F125) f. Udvertartási vegyes iratok [Diverse acte economice ale curții princiare], f.106, rola 45203

³¹ Ibidem, rola 45204, p. 120 Actul din 1686 ianuarie 11 care prezintă necesitățile de carne de vită al „bucătăriei de sus”. Să fi fost oare identic cu „bucătăria mică” din aripa apartamentelor principesei unde gătea o bucătăreasă pentru principele Apafi? (vezi Apor, p.603) O bucătăreasă cu contract la curtea princiară este amintită în registrele de socoteli ale Blajului (MOL-F125 d. *Conventiok*, p.53 rola 45203):

Főző Asszony fizetése [leafa femeii care gătește]

Kész pénz fizetése per annum [salariul anual]

fl. 5

Buzára

[grâu] metr

Cub. 5

Munca la bucătărie debuta dis-de-dimineață și se termina seara târziu. Primii începeau feciorii de bucătărie cu: aducerea lemnului, ațâțarea focului, măturatul, pregătirea oalelor și castroanelor pentru fiert etc. Alții pregăteau ciuberele de apă goale și apoi plecau la distanțe de zeci de km, la izvoare de munte dinainte știute, unde le umpleau. Aspectul din urmă l-a rezolvat principele Bethlen prin construirea unei conducte de aducțiune care făcea ca prețiosul lichid să vină direct la bucătăria curții din Alba Iulia³². Intrau apoi în activitate bucătarii și administratorii bucătăriei cu preocupările lor gastronomice.

Sarcina primordială a tuturor care lucrau în acest compartiment era apărarea vieții și sănătății principelui. În acest context toți trebuiau să îndeplinească niște cerințe clare legate de îmbrăcăminte și igiena personală, modul de comportament în colectivitate sau felul de manipulare a alimentelor sosite la bucătărie.

Sub aspectul ținutei toți trebuiau să poarte întotdeauna haine albe curate, bonetă, pantalon specific cu șnur, halat tunică, șorț petrecut. Cămășile se schimbau săptămânal sau oricând situația o impunea³³. Aspectul fizic cotidian și starea de sănătate constituia o altă prioritate "ca nu cumva vreunui străin să-i stârnească silă"³⁴. Părul lung, mustața sau barba nu constituiau un impediment în practicarea meseriei dacă se respectau toate regulile de igienă.

În aceeași cerință de bază se înscria și felul în care erau ținute zilnic ustensilele de lucru. "Ucenicii bucătari să fie obligați, dacă e cazul, chiar cu biciul, să se îngrijească ca toate cele aparținătoare bucătăriei să fie ținute foarte curat"³⁵. În fiecare seară vesela era atent spălată și uscată, iar dimineața, înainte de folosire, clătită din nou. De asemenea, se cerea ca întreg personalul să evite stricăciunile: vasele de lut să fie atent manipulate, apoi paharele să fie atent așezate pentru a se preîntâmpina spargerea sau

<i>Czipója per diem</i>	[pâinișoare pe zi]	<i>nr.4</i>
<i>Kender</i>	[cânepă]	<i>gel. nr. 3</i>
<i>Főrevaló egy</i>	[acoperitor de cap nr. 1]	<i>aut den 60</i>
<i>Saruia per kettő</i>	[încălțăminte 2 perechi]	<i>nr. 2</i>

³² Szalárdy János, *op.cit.*, p.96. Apa de băut constituia o problemă serioasă la Alba Iulia. În memoriile sale, principele Ioan Kemény descria perioada din tinerețe când, în calitate de paharnic a lui Gabriel Bethlen, pleca în toii ierni cu butoaiile, odată la apa Sebeșului, altădată la Micești, în căutarea unei ape curate de băut (vezi, *Kemény János önéletirása*, în, *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Budapesta, 1980, p. 65 (în continuare, *Kemény önéletirása*))

³³ În aproape toate contractele încheiate de oamenii din bucătărie sunt precizați banii pe care îi primeau pentru pânza albă de bumbac din care apoi își confecționa fiecare hainele necesare meseriei. Uneori sunt prevăzute sume specifice cu destinație directă pentru cămași, șorți, pantalon, acoperământ pentru cap etc. (vezi, EOL-RB, I *Apafi Mihály erdélyi fejedelem udvari népének conventiós könyve* [Registrul de convenții al curtenilor principelui transilvănean Mihail Apafi I] (în continuare, I *Apafi conventiós könyve*))

³⁴ MOL-P 658, „...hogi az üdegenektől, megh ne utaltassanak”

³⁵ *Ibidem* „...Az szakács Inassokat pedig reá erőltesse korbácsalis, hogi minden féle konyhához valloeszközöket, igen szép tisztán tarcsanak ”

deteriorarea lor. În cazul în care vreun ucenic sau bucătar distrugea cu intenție vreun obiect de inventar acesta putea fi aspru pedepsit, în speță bătut³⁶.

Alimentele necesare preparării mesei (carne, zarzavaturi, legume, fructe etc.) veneau pe filiera prefectului însărcinat cu problemele bucătăriei (*praefectus culinae*)³⁷ și le preluau de la ei bucătarii-șefi. Acestea trebuiau să fie proaspete, cu un aspect exterior plăcut vederii, produsele de carmangerie fragede, fără miros, ținute curat și tranșate în prealabil; la fel și în cursul preparării, grija majoră era ca mâncărurile să fie curat pregătite, supele bine strecurate, vasele utilizate periodic spălate.

În fruntea bucătăriei stătea **maestrul**, iar în subordinea lui stăteau **bucătarii** (*szakácsok*), **administratorii** (*sáfárok*), **condimentatorii** (*borsoló*),

³⁶ Ibidem „...Arrais rea vigyázon eö Kegyelme,hogi a szakácsok,a föld fazékakat, csuprokat,szelkeket [?] az mi az eö képekbem jár,Tisztán tarcsák,és romlástol megh oltalmazték, seöt az Inassok közzül, ha mellyük szánzándékkal cselekedne, csapassa megh jol [Domnia Voastră să se îngrijească și de aceea, ca bucătarii oalele de lut, cănila, și [cuvânt necunoscut] care sunt în grija lor, să le țină curat, să le ferească de stricăciuni, iar dacă din rândul ucenicilor [ar strica] cu bună știință,să fie plesnit bine]”

³⁷ Új magzar muz., 1852, p.684. Îngrijitorul ediției cărții *Magyar udvari rendtartás*, p. 70, în nota 2 face afirmația după care prefectul menționat în instrucțiune ar fi prefectul general al principelui. Fondul de acte ale baronul Radvánszky aduce însă o precizare importantă în această chestiune, prin păstrarea contractelor încheiate de nobilii Jacobus Nagy Culinae și Michaelis Pap cu principele țării, în care ambii apar angajați pe postul de „prefect al bucătăriei noastre (*culinae nostrae praefecti*)”. Întrucât până acum în literatura de specialitate funcția și beneficiile ce rezultau din ea au rămas neștiute, prezentăm cele două poziții ale înțelegerii din EOL-RB, I *Apafi conventiós könyve*

Conventio nobilis Jacobi Nagy Culinae nostrae praefecti cujus annus incipit die [loc liber]

*Lészen kész pénz fizetése per annum [va avea un salariu anual de] fl. 70
Köntösére nyolcz sing fájlándis posztó [8 sing (circa 5 metri) de postav
fin englezesc]*

*Egy rókáláb bérlés két esztendőre [o cătușeală din picior de vulpe
o dată la doi ani]*

Két bokor csizma [două perechi de cizme]

Buzája tizenkét kisköböl [12 câble mici de grâu]

Két személyre 6 czipó [6 pâinișoare pentru două persoane]

Bora per diem hat itze [6 jumătăți (circa 5 litri) de vin]

Két lovára abrak,széna [nutreț și fân pentru doi cai]

[Datum in Fogaras etc.M[ichael] A[pafy]]

*Conventio nobilis Michaelis Pap culinae nostrae praefecti cujus annus incipit
1 Aprilis 1665 .*

Ugyanolyan mint az előbbié, csakhogy rókamál béllést kap vagy

helyette 12 forintot [la fel ca precedentul, numai că la cătușeală

va primi o blană făcută din pielea de pe burta vulpii sau 12

forinți]

Datum in Fogaras etc. M[ichael] A[pafy]

feciorii de bucătărie (*kukta*), spălătorii de vase (*tálmós*) și ușierii (*ajtonállok*)³⁸.

1. Bucătarii

Ei asigurau, de facto, prin munca lor zilnică hrana a câtorva sute de persoane de la curte. În exercitarea meseriei aveau nevoie de cunoștințe temeinice de gastronomie, motiv pentru care înainte de angajare ei trebuiau să facă dovada priceperii lor, trecând un test culinar general. Forma de organizare a bucătăriei princiare semăna mult cu o structură breslașă. În registrele de socoteli princiare se amintesc permanent de ucenici (*konyhainas*), calfe (*konyhalegény*), meșteri (*konyhamester*) și chiar starostele bucătar (*öregmester*). Fiecare avea locul său bine determinat în procesul preparării felurilor de mâncare, iar durata pe care încheiau contractele de muncă oscilau între un an și pe viață. Rulajul destul de mare al personalului s-a datorat acțiunii de perfecționare profesională, când tinerii plecau pe diverse rute europene pentru dobândirea de experiență în practicarea meseriei. În fruntea ierarhiei stătea bucătarul-șef.

a. Bucătarul-șef

Funcția era primordială în cadrul bucătăriei întrucât ocupantul ei trebuia să fie cel mai bine informat despre ceea ce se întâmpla în colectivitatea în care lucra. Teoretic, maestrul bucătăriei avea - conform instrucțiunilor princiare - atribuții de conducere deplină, însă din cauza altor obligații politice și protocolare, lăsa prerogativa sa pe seama bucătarului-șef. Oricum, amândoi răspundeau solidar în fața intendentului curții atât în probleme de specialitate, cât și de personal. Din directiva principelui Bethlen din 1620 reiese că maestrul nu trecea decât arar pe la bucătărie, fiind acum obligat să se prezinte zilnic aici³⁹. Cu siguranță, absențele prelungite au constituit și motivul pentru care nimeni din personalul din subordine nu asculta de indicațiile sale⁴⁰. Măsurile luate imediat au dus, în curând, la remedierea situației și la îmbunătățirea raporturilor tensionate bucătar șef-maestru bucătar. Ulterior, la sfârșitul veacului, o serie de obligații din regulament au fost preluate prin regulament de cel din urmă.

În ceea ce privește atribuțiile concrete pe care le avea în cadrul bucătăriei, prioritatea maximă o constituia calitatea și cantitatea mâncărilor care ajungeau pe masa principelui, prevedere stipulată încă în regulamentul din anul 1634. La fel, răspundea cu viața de preparatele sale, motiv pentru care – alături de maestrul bucătăriei și stolnic – degusta fiecare fel înaintea servirii. Porționarea ținea tot de resortul său, precum și ordinea

³⁸ În instrucțiunile din 1659 privind servirea mesei se prevede ca numai bucătarii și administratorii bucătăriei puteau servi masa în palat și aveau masa lor rezervată (vezi Kemeny XIX/1600, p. 2: *Szakácsok,Sáfárok Konyha mestertül [halgassanak]*) în timp ce spălătorii de vase, băieții de bucătărie și ușierii mâncau împreună cu slugile principelui. De condimentatori nu se amintește nimic.

³⁹ *Magyar udvari rendtartás*, p. 70 „...igen szükséges,hogy maga is minden nap az konyhán való állapotot megtekintse [ar fi foarte necesar ca și el să vadă situația din bucătărie zilnic]”

⁴⁰ *Ibidem* „...sőt alatta valók sem félnek semmit tőle [mai mult, nici subordonații nu se tem deloc de el] ”

servirii celor gătite; mai întâi, trimeea în sufragerie mîncarea rezervată suveranului, apoi pe aceea a fiul său, după care urmau ceilalți comeseni⁴¹. Urmărea cu o grijă deosebită ca niciun participant să nu rămână fără rația prevăzută, pentru a nu exista plîngeri în acest sens⁴².

În cadrul bucătăriei trebuia să impună niște cerințe stricte care să fie și respectate. În afară de curățenia mai sus amintită, purta o responsabilitate privind suma alimentelor, lemnului sau lumînărilor consumate. Rapoartele contabile pe care le făcea în acest sens erau zilnice sau săptămânale. Urmărea atent ca nimeni să nu gătească la servicii în scop personal, chiar dacă o făcea din alimentele sale proprii, fapta celui vinovat fiind pedepsită. La fel, supraveghea recipientele cu mîncare care ieșeau de pe ușa bucătăriei și încotro se îndreptau. Singur el avea dreptul dintre toți - cu știința și acceptul maestrului bucătărie - să transporte la domiciliul său 3 farfurii cu preparate zilnic. Orice act de neglijență, furt, comportament indecent (bătaie, beție) trebuia deîndată făcut cunoscut superiorilor.

Numărul bucătarilor șefi de la curte oscila între doi și trei. Datorită eforturilor deosebite pe care o solicita meseria, se schimbau între ei periodic - ca și aproape întreg personalul de la curte -, astfel, ca cel puțin doi dintre ei să fie în permanență prezenți la bucătărie. Merită a fi menționat, de asemenea, că ei locuiau în casele lor proprii sau în chirie în apropierea palatului princiar.

b. Bucătarii

Bucătării-șefi în munca lor primeau un sprijin deosebit de mare din partea meșterilor bucătari (*mesterszakács*) și a bucătarilor propriu-ziși (*szakács*), întrucât ei nu luau parte în toate fazele gătitului, precum sacrificarea, jupuirea și tranșarea animalelor, jumulirea păsărilor, amestecarea felurilor de mîncare pe foc, rotirea fripturii la frigare etc.

Toate aceste etape erau suplinite de bucătari care dispuneau deja de un bagaj de cunoștințe suficient de mare pentru această activitate. Volumul mare de muncă făcea ca și ei să beneficieze, la rîndul lor, de sprijin din partea ajutorului de bucătar (*szakácssegéd*). Pentru a-și demonstra calitățile înainte de angajare erau supuși întotdeauna unui examen. Alături de priceperea de a găti se urmăreau și calitățile umane ale viitorilor slujbași; aceștia trebuiau să fie îmbrăcați curat, să se poarte prietenos și respectuos cu superiorii, să nu facă excese în viața privată, de preferință să fie căsătorit. Recomandarea unui nobil de vază conta mult la angajare.

Diversele apelative folosite, precum și retribuțiile anuale demonstrează că în rîndul bucătarilor exista o ierarhie bine stabilită. În frunte stăteau meșterii bucătari. Aceștia erau de cele mai multe ori profilați pe diferite domenii de specialitate: supe, preparate reci, fripturi și pregătirea vînatului sau peștelui, patiseri, cofetari, brutari etc. În serviciul principelui activau întotdeauna persoane perfecționate pe specialități de patiserie (*tésztamives*)⁴³. Realizările lor aveau o deosebită trecere la curte. În prestarea

⁴¹ Tört.tár, 1882, p. 395

⁴² Ibidem, p. 396.

⁴³ O întrebare ar fi totuși. În limba maghiară termenul se asociază cel mai adesea cu cel de „cofetar”, deci o persoană care prepară o prăjitură dulce. O altă accepțiune a cuvîntului este și de „patiser”, în care se folosește ca ingredient carnea în combinație

obligățiilor curente se foloseau și ei de ajutoare, care, la rândul lor, se străduiau să învețe cât mai bine meseria.

În registrele de venituri și cheltuieli apar și meșteri bucătari străini, în special germani, pentru pregătirea unor mâncăruri specifice nației lor, agreate, mai de grabă, de oaspeții de peste hotare sosiți în vizită la principe. La fel și cei din Transilvania, la rândul lor, făceau deplasări de durată pe la diverse curți europene pentru a se documenta în secretul artei culinare locale. La întoarcere primeau aprecieri concretizate prin titlul de "meșter bucătar" și o recompensă materială pe măsură.

Mulți bucătari își practicau meseria în slujba suveranului timp îndelungat, de ordinul deceniilor. De experiența lor beneficia toată elita nobiliară. Odată cu trecerea anilor, ei deveneau așa zișii „bucătari bătrâni”. Desigur, de la ei nu se mai cerea un efort fizic deosebit, motiv pentru care aveau voie să se folosească de un scaun rezervat în incinta bucătăriei și să se mai odihnească în cursul zilei. Probabil tot ei aveau misiunea să deguste - într-o primă fază - mâncarea terminată⁴⁴. Acțiunea de sărare sau condimentare se petrecea doar în prezența bucătarului-șef și a lor⁴⁵.

În categoria bucătarilor figurau doar oameni simpli cu statut de iobag sau de om liber, care au ajuns la curte nu datorită originii nobiliare sau rangului, ci doar priceperii în meserie. Elitele epocii căuta asemenea persoane pricepute în arta gătitului pe domeniile lor, îi sprijineau să se perfecționeze în arta gătitului, după care scoteau un profit bun prin vânzarea către alții⁴⁶. Interesați erau mulți.

În ceea ce privește numărul bucătarilor aflați în serviciul princiar din a doua jumătate a veacului XVII-lea, cifrele diferă. În registrul de convenții al principelui Apafi I dintre anii 1665-1688 găsim următoarea situație⁴⁷:

Nr. Crt.	Numele și prenumele	Ocupația	Anul angajării	Salariul în ft.
1.	Johannis Fogarassi	bucătar	1666	28
2.	Szakács Barthos	bucătar	1666	16
3.	Török Péter	bucătar	1665	35
4.	Nándorfi Kis Miklos	bucătar	1665	26
5.	Kis Miklos	bucătar	1665	40
6.	Szakács Bukur	bucătar	1665	40
7.	Hurcz Simon	bucătar	1665	20
8.	Johannis Fogarassi	bucătar	1665	28
9.	Fogarasi Kiss Miklos	bucătar	1671	40

cu un aluat format din ou, lapte, făină etc. și care se pune la cuptor sau fiert (găluște, tăiței).

⁴⁴ *Magyar udvari rendtartás*, p. 191.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 190, „...az főszakács két öreg szakáccsal együtt borsoljon mindenkor [bucătarul șef împreună cu doi bucătari bătrâni să condimenteze întotdeauna]”

⁴⁶ Kemény, XVII, nr. 1377

⁴⁷ EOL-RB, I *Apafi conventiós könyve*

10.	Tésztaműves Ráduly	bucătar	1669	40
11.	Fogarasi Márjás	bucătar	1670	40
12.	Mondrai Stojka	bucătar	1669	32
	Hondorffi Kiss Miklos	bucătar	1669	26
14.	Johannis Fogarassi	bucătar	1664	28
15.	Petri Török	bucătar	1669	26
16.	Almakeréki Gergely	bucătar	1669	16
17.	Molnár Bartos	bucătar	1669	16
18.	Dragusi Kristán	bucătar	1667	8
19.	Molnár Márton	bucătar	1670	8
20.	Ujfalvi Boldizsár	bucătar	1670	6
21.	Philip	bucătar	1676	8
22.	Ivánk	bucătar	1682	3
23.	Hondorfi Miklos	bucătar	1684	8
24.	Kádár István	bucătar	1684	10
25.	Rudály Mihok	bucătar	1684	6
26.	Ujfalvi Boldizsár	bucătar	1684	6
27.	Török Péter	bucătar	1684	26
28.	Szász Márton	bucătar	1684	10
29.	Bukur István	bucătar	1684	28
30.	Fogarasi Mariás	bucătar	1684	28
31.	Bethleni Kelemen	bucătar	[1684]	10
32.	Raduly	meşter bucătar	1684	40
33.	Petrelényi Filep	bucătar	1684	25
34.	Szölösy István	bucătar	1684	25
35.	Molnár Bartus	bucătar	1684	26
36.	Alveniczei Algya	bucătar	1684	6
37.	Rolomberki Máthé	bucătar	1685	8
38.	Kesmárki György	bucătar	[1685]	25
39.	Hondorfi Miklos	bucătar	1688	26
40.	Fogarasi Mariás	bucătar	1688	28
41.	Kesmárki György	maistru bucătar	1688	25
42.	Petrelényi Filep	bucătar	1688	25
43.	Török Péter	bucătar	1688	26
44.	Raduly	meşter bucătar	1688	40
45.	Molnár Bárens	bucătar	1688	16
46.	Szász Márton	bucătar	1688	10
47.	Kádár István	bucătar	1688	10
48.	Ebesfalvi János	maistru bucătar	1688	-

49.	Rudály Mihok	bucătar	1688	6
50.	Ujfalvi Boldizsár	bucătar	1688	6
51.	Radnothi István	bucătar	1688	6
52.	Alsóveniczai Aldgya	bucătar	1688	6
53.	Felsőkommánai Brótya	bucătar	1688	6
54.	Szaráta János	bucătar	1688	6
55.	Rosomberki Máté	bucătar	1688	8
56.	Raduly	patiser	1665	40

Odată cu trecerea timpului în practicarea meseriei și sporirea cunoștințelor culinare, asistenții meșterilor săltau pe o treaptă superioară în schema prezentată, devenind așa zișii „băieți de bucătărie „(*kukta*). Din acest moment, în limbajul comun, ei erau asimilați deja cu categoria bucătarilor (dar cu un salariu mai mic) cu șanse reale să devină cât de curând calfe, iar mai apoi meșteri bucătari.

Activitatea era în exclusivitate rezervată bărbaților; cu toate acestea în timpul principelui Apafi funcționa și o femeie pe care o amintește în jurnalul ei economic principesa Ana Bornemisza⁴⁸. Nu se cunosc - din păcate - alte detalii în această chestiune. De menționat, că și în anturajul principesei Ecaterina de Brandenburg - după memoriile principelui Ioan Kemény - existau mai multe bucătărese și ajutoare ale lor de sex feminin, care găteau preparate specifice germane⁴⁹.

Bucătarii locuiau - de cele mai multe ori - în satele limitrofe (stabil sau închiriau locuințe), dar aveau și o cameră situată în imediata vecinătate a bucătăriei, spațiu pe care nu aveau voie să o părăsească decât pentru perioada slujbelor zilnice⁵⁰. Prânzul și cina o luau împreună cu toți angajații bucătăriei la masa bucătarului șef, desigur după ce principele termina de mâncat.

În timpul campaniilor militare sau vizite protocolare o parte dintre bucătari și ajutorii lor aveau obligația să-l însoțească pe suveran.

c. Condimentatorii

Condimentatorul a constituit, mai degrabă, o funcție insolită la curtea princiară care ridică însă câteva semne de întrebare. Într-o analiză de ansamblu se poate constata că personajul nu făcea parte din rândul oamenilor din bucătărie: avea un program fix, aparte de persoanele cu care lucra, nu servea prânzul și cina la masa rezervată maestrului bucătăriei și apare adesea alături de cei care serveau la masa principelui. Salariul și celelalte facilități în natură depășesc toate veniturile similare din cadrul bucătăriei. Singura certitudine constituie faptul că activitatea depusă se desfășura în directă legătură cu gătitul.

Prima atestare a funcției în Transilvania, încă în epoca principelui Gabriel Bethlen, o datorăm lui Ioan Kemény care în memoriile sale face referiri la deținătorul slujbei, Teke Sándor, care pierde în campania militară

⁴⁸ vezi nota 31

⁴⁹ Kemény önéletírása, p. 141.

⁵⁰ Tört.tár, 1882, p.396

din Moravia⁵¹. Ulterior, în instrucțiunile lui Rákóczi I din anul 1634 se dau și câteva date explicite cu privire la obligațiile pe care le aveau: "În ceea ce privește condimentarea mâncărilor, găsim de cuviință următoarele: condimentatorul dimineața la ora nouă și seara la ora cinci întotdeauna să fie prezent și până la terminarea servirii ultimului fel de mâncare să nu părăsească bucătăria. În acțiunea de piperare se va proceda astfel: bucătarul șef, împreună cu alți doi bucătari bătrâni să condimenteze, alții nu, dar și aici să se aibe în vedere măsura, căci, câteodată se condimentează atât de mult, că omul nici nu o poate mânca. După condimentare, la predarea mâncării, cei care au efectuat-o o degustă întâi, urmat de trei bucătari, iar apoi de maestrul bucătăriei, rânduială care să fie atent urmărită"⁵². Prin urmare, obligația lui era să fie prezent în cele două momente importante ale vieții de curte: finalizării prânzului (ora 9) și apoi a cinei (ora 5), nicidecum la activitatea de gătit. Probabil că nici nu aveau cunoștințe necesare pentru această îndeletnicire. Gândul ne duce, mai degrabă, la ingredientele folosite în ultima fază a preparării care erau foarte scumpe, greu de obținut, ca urmare, trebuiau administrate cu grijă.

Numărul condimentatorilor în timpul lui Apafi erau între doi și patru, cu mențiunea că nu toți trebuiau să fie prezenți în același timp la curte. Exista o ierarhizare și în rândul lor⁵³ la fel, se poate demonstra și apartenența la categoria nobiliară a tuturor celor care au ocupat funcția⁵⁴. În ceea ce privește salariul acestora, în temeiul contractelor încheiate, el se ridica la 60 de forinți, la care se mai adăugau și alte bunuri în natură sau bani, atât pentru ei, cât și pentru servitorii lor⁵⁵. Pe vremea lui Bethlen mai

⁵¹ Kemény önéletírása, p. 44.

⁵² Magyar udvari rendtartás, p. 190-191 "Az mi az étekborsolást [fűszerezést] illeti, méltónak ítéljük, hogy az borsoló reggel kilenc órakor, este pedig öt órakor mindenkor jelen legyen és utolsó fogásig konyhánkról ki nem menjen. Az borsolásban pedig ilyen mód observáltassék: az főszakács két öreg szakácsával együtt borsoljon mindenkor, mások ne, ebben is mértékletességet követvén, mert néha annyiraborsolják, sáfránozzák, nem is ehetik ember benne. Borsolás után az kik az étket borsoltákétekadáskor kit elsőben fel szokták adni, azután renddel, az borsoló elsőben, azután az háromszakács, utána konyhamesterink megkóstolván, erre igen nagy és szorgalmatos vigyázás kívántatik."

⁵³ D.J.A.N. Cluj, Fondul socoteli princiare, nr. 38 f. 182 veso. Pentru anul 1682 se precizează: "Fő borsoló Vidányi János, Vice borsoló Kabos László"

⁵⁴ Idem, p. 8 "Borsoló Vidányi György Uramnak". La fel apare și la Kemény (vezi Kemény önéletírása, p. 44)

⁵⁵ EOL-RB, I Apafi conventió könyve. Întrucât contractele lor sunt foarte apropiate se va da doar un exemplu:

Nagyidai Ferenc egyik borsolónak conventiója, kinek esztendeje kezdetik 2 Aprilis Anno 1687 [Convenția a unui dintre condimentatori, Nagyidai Ferenc, care începe activitatea la 2 aprilie 1687]

Leszen esztendeig késpénz fizetése [va avea un salariu anual de] ft.60

Gránát vagy fájlándis posztója egyik esztendőben negyedfél, másokban hét sing [postav fin într-un an 3,5 și în celălalt 7 sing]

Két lovára széna abrak az ifakkal [fân și nutreț pentru 2 cai de] ft.14

Magának két asztal czpója. Szolgájának három köz [pentru el 2 pânișoare de masă, iar pentru slugă 3 obișnuite]

Datum in Fogaras etc.

aveau prevăzute și dreptul la trei feluri de mâncare pe zi la prânz și seara⁵⁶.

d. Administratorii bucătăriei

Administratorii aveau atribuții legate de cumpărarea produselor necesare bucătăriei princiare de pe piața locală, în special, cele din categoria care trebuiau consumate zilnic proaspete sau nu se produceau pe domeniile fiscale (mirodenii, fructe exotice, dulciuri), dar și diverse vase pentru pregătirea și conservarea alimentelor. În afara serviciilor pieții, ei mai aveau obligații în legătură cu împărțirea de alimente (pâine, carne, vin) celor care nu beneficiau de hrană caldă la curte.

Deși serviciul nu intra în categoria posturilor importante, salariile pe care le primeau se apropiau de cele ale bucătarilor (7-26 forinți). De menționat că ei achiziționau marfă pentru ambele bucătării princiare. Numărul lor nu era exagerat de mare; în perioada 1665-1688 au încheiat contracte de muncă cu principele Transilvaniei doar un număr de opt administratori⁵⁷.

e. Spălătorii de vase

Ținând cont de îndeletnicirea lor, s-ar putea crede că ei făceau parte din rândul personalului auxiliar de la bucătărie. Realitatea se pare că este alta. Numele unora care apar, la o anumită dată, înregistrați astfel, peste decenii sunt evidențiați în categoria bucătarilor sau a achizitorilor de alimente. Prin urmare, sub îndeletnicirea de spălător de vase, trebuie văzuți tinerii viitori specialiști în domeniul bucătăriei. Desigur, acum încă se acomodau cu meseria aleasă – mai mult prin intermediul observării altora – și erau puși la tot felul de munci care nu aveau o legătură imediată cu activitatea de bucătar, dar cu siguranță, se obișnuiau cu ordinea cazon, curățenia personală și a locului de muncă sau disciplina necesară ocupației. Nu există instrucțiune în care să nu se ocupe și de soarta ucenicilor sau a băieților de bucătărie, iar uneori se afirmă chiar explicit că datoria tânărului este de a ține vasele curate, care presupune, desigur, și acțiunea de spălare a lor⁵⁸.

Surprinde suma anuală cu care au fost angajați unii la curte: ucenicul la 6 forinți (se înscrie la un nivel normal al salariilor plătite), dar există și unul menționat cu 25 de forinți, cifră ce depășește chiar și retribuiția unor bucătari consacrați⁵⁹.

f. Ușierii

Ușierii erau, cu certitudine, sigurele persoane amintite în componența bucătăriei, care nu aveau nici o legătură cu activitatea concretă de gătit. Ocupația lor principală se canaliza pe două direcții: apărarea securității incintei și asigurarea apei necesare procesului pregătirii mesei. În prima calitate aveau obligația de a opri pe oricine (chiar nobil cu rang înalt)

⁵⁶ *Tört. tár*, 1862, p.178

⁵⁷ vezi, EOL-RB, I *Apafi conventiós könyve*.

⁵⁸ MOL-P 658 "...Az szakács Inassokat pedig reá eröltesse korbácsalis,hogi minden féle konyhához vallo eszközöket, igen szép tisztán tarcsanak, fogassokatis csináltatna [ucenicii bucătari să fie obligați, chiar cu biciul, ca să țină extrem de curate toate ustensilele din bucătărie, făcându-se în acest scop și un stativ]

⁵⁹ EOL-RB, I *Apafi conventiós könyve*

de a pătrunde în spațiul rezervat preparării prânzului și cinei. Paza obiectivului se făcea toată ziua în număr pereche; perioada de o oră cât putea lipsi pentru slujba bisericească trebuia să fie acoperită de ceilalți colegi. Orice abatere disciplinară (părăsirea în necuviință a postului, somn în serviciu, consum de alcool) era analizată imediat de către superiorii direcți, precum intendentul de curte și maestrul bucătăriei, iar vinovatul aspru pedepsit. În cadrul bucătăriei el trebuia să aibe grijă de existentul tuturor ustensilelor și de procurarea apei zilnice necesare gătitului. În ultim caz, el răspundea de acuratețea vasului cu care scotea apa din butoi, starea igienică a recipientului de păstrare, de cât de etanș se prezintă capacul de închidere în perioada transportului, cât de sigur și apărat de intemperii este locul de conservare etc.⁶⁰.

Ușa bucătăriei era păzită – în general – de 8 ușieri, cu schimbul, patru într-o săptămână și alți patru în cealaltă⁶¹. În timpul lui Apafi se făcea diferență dintre cei care păzeau ușa palatului și cei a bucătăriei. În registrele de socoteli princiare sunt evidențiați cinci ușieri⁶². În situații limită se disloca un număr de 10 pedestrași din rândul armatei princiare⁶³.

La intrarea în funcție toți depuneau un jurământ de credință⁶⁴. Retribuția anuală era de 10 forinți, precum și câteva facilități în natură.

În paralel cu pregătirea felurilor de mâncare, în sufrageria situată la parterul palatului princiar se așterneau mesele pentru ospaț. Adunarea curtenilor se făcea doar după semnalul dat de bucătarul șef cu ajutorul unui clopoțel aflat la bucătărie prin care se anunța că masa este gata pentru a fi servită. Urma ceremonialul de intrare la masă și servirea propriu-zisă a bucatelor pregătite, ce constituie un alt subiect.

⁶⁰ Tört. tár, 1882, p. 395 " ...kik erős hittel legyenek kötelesek konyhánk körül és hivataljok szerint való szolgálatra s konyhánkon levő minden eszközöknek szorgalmatos gondviselésére, vizhordatás, arra tiszta edénytartásra és abból tiszta edénynyel való kimerítésére, hordására és fedél alatt való tisztántartására minden helyben és mind úton is [...care să fie obligați printr-o credință puternică față de serviciul lor la bucătărie și atribuțiilor prescrise profesionale, să aibe grijă față de toate ustensilele din bucătărie, adusul apei și igiena vaselor pentru scosul ei, transportul pe drum, curățenia locului de păstrare și adăpost]

⁶¹ Ibidem

⁶² D.J.A.N., Cluj, Fondul socoteli princiare, nr. 38, p. 117, 158, 170 veso.

⁶³ Magyar udvari rendtartás, p 71.

⁶⁴ Forma jurământului de credință față de principe, vezi MOL-F. 125 rola 45203

REPREZENTĂRI PRIVIND STATUTUL FEMEII ÎN FAMILIA TRADIȚIONALĂ TRANSILVĂNEANĂ A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Delia Laura Din*,
Petre Din**

Acest studiu își propune câteva reflecții asupra comportamentului feminin în viața de cuplu și reliefarea statutului acesteia în cadrul familiei tradiționale transilvănene. Demersul nostru dorește a conceptualiza o imagine asupra chestiunii abordate utilizând în mod deosebit drept surse perspectivele călătorilor străini care tranzitează spațiul transilvănean în secolul al XVIII-lea. Familia în perioada premodernă oferă societății mecanisme de gestionare a economiei feudale, obiceiurile cutumiare care rezolvă diferendele de natură justițiară în comunitate, toate acestea transformă familia într-o matrice socio-culturală și genetică a lumii tradiționale românești¹.

Discutând despre relațiile de cuplu transilvănean ale secolului al XVIII-lea se impune să precizăm câteva trăsături politico-istorice ale acestui spațiu românesc: caracterul rural al societății românești, semnificația majoră a tradițiilor în viața comunității românești și nivelul intelectual extrem de redus. Pe baza acestor premise se poate discuta de un conservatorism în domeniul vieții private, fapt care se reflectă cel mai pregnant în statutul femeii în societatea tradițională românească.

În contextul sensibilității erotice din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea transilvănean, căsătoria reprezintă o formulă fericită ce satisface atât necesitatea imperioasă a tinerilor cât și exigențele discursului confesional. În acest sens, este semnificativă afirmația lui Petru Maior: „Pentru aceea să se căsătorească ca cu fiii care se vor naște dintr-înșii să se înmulțească fiii ascultători ai sfintei Biserici și moștenitorii raiului. Ci mulți sunt cei care numai pentru pofta lor dobitocească vor să se căsătorească. Aceștia asemenea sunt dobitoacelor celor fără de minte. Ba unii prin dragostele cele spurcate mai înainte în inimile lor cuibărite, pângăriți vor să ajungă la căsătorie. Nu prin aceste mijloace, iubiților tineri, se cuvine a se căsători, ci cu rugăciunea și cu ascultarea”².

Pentru a pătrunde în momentul de debut al constituirii unei familii, nunta, introducem în studiul nostru reprezentările lui Nicolae Stoica de Hațeg, fin receptacol al realității bănățene. El menționa că, efectuarea unei

*Universitatea Lucian Blaga Sibiu, Facultatea de Inginerie. turcudelia28@yahoo.com

**Grupul Școlar Industrial Construcții de Mașini Mârșa-Avrig, jud. Sibiu. petre_din@yahoo.com

¹Mihaela Grancea, *Relațiile călătorilor străini despre statutul femeii în familia tradițională românească din secolul al XVIII-lea*, în „Caiete de Antropologie Istorică”, Anul II, nr. 1(3), Cluj-Napoca, 2003, p. 17

²Petru Maior, *Predici cu învățături în toate Duminicile și Sărbătorile anului editate acum întâia oară cu litere latinești după ediția din Buda de la 1811 de Dr. Elie Dăianu*, Cluj, 1906, p. 82

căsătorii se afla, în primul rând, în „voia” părinților; primul demers realizat era cel al „cercatului”, tatonare rituală, după ce în prealabil, la nivelul familiei se stabilește fata ce urmează a fi pețită: „părinții junelui fac pâini, azime, ceva friptură, brânză, ouă, băutură, dând știre cu desagii încărcăți, seara, la cei cu fata merg de sunt chemați și primiți, iară fără știre nechemați, nu să primesc”; la fetele din familie bună, harnice, se întâlnesc uneori mai mulți pețitori: „Că la părinți buni, cu fete de omenie, la lucruri bărbate bine lucrătoare câte în vreo seară și mai multe rânduri de-așa pețitori sunt poștiți în casă”. Iluministul bănățean menționează că „tinerii sunt la mese așezați și cinstea lor pe masă. Părinții fetei, și ei la masă bucate, băutură scot, toți se așează și să vorbesc” stabilind ziua logodnei: „ziua credinței de-a să vedea tinerii o rânduiesc”³.

Încredințarea este o ceremonie ce implică participarea rudelor celor doi tineri: „Atuncea, aducându-se cu cinste, tinerii cu inele pe degete, părinții unii cu alții, cu neamuri adunate, șed la mese, alte neamuri pe fată de față înaintea tuturor o aduc și stă; încă și cu lumânarea în mână, toată a se vedea bine. Părinții fetei întreabă pe fecior: place-i fata lor? Părinții feciorului întreabă fata: place feciorul lor? Și zicând că-și plac, junele luând de la tată sau mamă bani de dar, el să întinde, fata îi vine darul ei în mână îl dăruiește, și alții câte ceva în mână îi dăruiesc, ea se numește fată dăruită....iară părinții de cununie când să fie intră se leagă și în cuscrie să leagă”⁴.

Dacă până acum etapele căsătoriei au presupus implicarea neamurilor de sânge și rituale, a membrilor solidarităților de vârstă, de aici înainte este implicat ansamblul comunitar: „Cu două zile înaintea nunții, precum părinții fetei, cu plosca cu băutură, prin un neam al lor, nu numai ca neamuri, ci și la alți voitori de bine trimite în sat a arăta, care ce pot a le ajuta”⁵.

Specific tuturor momentelor rituale trăite comunitar, apelul la tradiție este esențial. Mirele îmbracă la nuntă haine noi, „cămașă albă și cioareci noi, ungurești” dar și „țoale vechi adunate, sute de ani păstrate în sat, neam în neam ținute, adică cizme roșii Rakoți, brâu roșu, șal turcesc lung de mătase sau de lână, brăciri cu mărgeale, pistol și teacă mare”⁶.

Depășind savuroasa desriere a nunții bănățene, realizată de Nicolae Stoica de Hațeg, facem precizarea că familia tradițională se bazează pe o autoritate totală a soțului asupra soției. Ea se manifestă uneori ca o tiranie manifestată cel mai adesea prin faptul că femeia avea întreaga responsabilitate a gospodăriei și a creșterii copiilor. În declarațiile călătorilor străini din secolul al XVIII-lea, românele erau percepute ca fiind supuse soțului și se disting prin hărnicie. Ele nu se așează cu soții la masă, stând întotdeauna în picioare, ocupându-se în același timp de alte treburi

³ Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, Ediție de Damaschin Mioc, Timișoara, 1981, p. 156

⁴ *Ibidem*

⁵ *Ibidem*, p. 157

⁶ *Ibidem*, p. 158

gospodărești⁷. Chiar și când este gravidă nu face excepție de la această regulă, ocupându-se de problemele gospodăriei și creșterea copiilor. Singura muncă unde femeia nu este acceptată este păstoritul. Ea nu are voie să se apropie de stâna de oi, decât în anumite momente și pentru scurte momente de timp, de obicei când ducea mâncare la ciobani.

Chestiunea căsătoriei tradiționale, reflectată în literatura confesională prin supunere și smerenie, devine subiect în predicile lui Petru Maior. „Două plase de dragoste sunt: una se cheamă dragoste de prietășug și este când iubim pe cineva însuși pentru el și pentru ca să-l facem lui bine; alta se cheamă dragoste de poftă și este când iubim pe cineva nu pentru dânsul, ci pentru noi, nici ca să-i facem lui bine. Cu plasa cea dintâi iubim pe prieteni și aceasta dragoste este aceea care într-adevăr e vrednică de numele dragostei. Cu cealaltă soarte de dragoste iubim și câinii noștri și caii sau ca să zic mai bine nu-i iubim pe ei, ci iubindu-i pe ei ne iubim pe noi înșine, pe noi pentru ei, adecă iubim folosul nostru, iubim desfătarea noastră. Porunca care e să iubim pe Dumnezeu peste toate ne îndatorește să iubim cu plasa cea dintâi a dragostei”⁸.

Statutul femeii în familia tradițională revine obsesiv în literatura secolului al XVIII-lea.. „Muierile să fie plecate bărbaților lor ca și Biserica lui Hristos și bărbații să-și iubească muieria ca și Hristos Biserica”⁹.

Aceste valori și modele culturale existente în cadrul unei familii transilvănene pot fi considerate relații de autoritate patriarhale. Patriarhatul a apărut la origini prin autoritatea necondiționată a tatălui asupra familiei iar modelul cel mai concret s-a reflectat prin cel al familiei evreiești descrise în Vechiul Testament.

Un rol important în explicitarea conceptului de familie patriarhală îi revine sociologului Max Weber. În opinia acestuia, conceptul semnifică autoritatea paternală asupra soției și copiilor săi, cea mai mare parte a obligațiilor în gospodărie îi revin femeii, educația copiilor are loc predominant în familie, decalaj mare de nivel de școlarizare între bărbați și femei, femeile muncesc în cămin (ca și casnice, în agricultură și meșteșuguri), copiii participă la treburile gospodăriei, stabilitate și coeziune familială, număr mare de copii într-o familie, protecția emoțională este asigurată de familie și coabitări frecvente între generații¹⁰.

Femeile care își derulează activitățile în gospodărie (soția și fiicele) alături de băieții necăsătoriți reprezintă subiectul asupra căroră acționează autoritatea tatălui. Se impune să precizăm că acest tip de autoritate nu are o jurisdicție oficializată, suportul acesteia fiind cutumele ancestrale.

În analiza autorității bărbatului asupra femeii, Pierre Bourdieu evidențiază importanța ideii de control, un control total asupra corpului

⁷ Florin Mureșan, *Aspecte din viața satului românesc din nord-estul Transilvaniei la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în „Revista Bistriței”, Cluj-Napoca, 2001, p. 180

⁸ Petru Maior, *Predici sau învățăături la toate Duminicile și Sărbătorile anului*, ediția din Buda de la 1811, de Elie Dăianu, Cluj, 1906, p. 403

⁹ Laura Stanciu, *Căsătorie, moralitate și condiția femeii în viziunea Școlii Ardelene*, în *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 385

¹⁰ Apud Max Weber, *Economy and society*, University of California Press, 1978, p. 880

soției, asupra bunurilor sale materiale și concretizat prin conceptul de putere simbolică.¹¹ Conform acestui concept femeia în societatea tradițională nu avea capacitatea de decizie și, de multe ori nu era nici consultată de soț. Văduva Moldovan Maria din Nușfalău (Sălaj) declară într-o plângere adresată magistratului orașului, că soțul ei care a murit în 1744, a cedat comunei locurile arabile încă de când se afla în viață. Pentru ele văduva plătea 3 florini renani. Murind soțul, ea a rămas și fără pământuri și cu datorii și bani, pentru un pământ care nu-i aparține¹².

În caz de deces al unuia dintre soți, fapt ce se realiza destul de des, având în vedere condițiile dificile ale existenței și impactul epidemiilor, care începând cu secolele XVII și XVIII au atins și spațiul românesc, văduvul sau văduva se putea recăsători. Dacă nenorocirea se repeta, căsătoria se realiza a doua oară, dar pentru a treia oară se impunea aprobarea expresă a episcopului.

În constituirea unui cuplu, problematica complexă a iubirii avea un statut marginal, căsătoria fiind doar o convenție uzuală subordonată patronajului tradițional reprezentat de Biserică și părinți. Pe acest fundal statutul femeii a fost influențat în manieră decisivă de modelul religios care făcea apologia supunerii femeii față de bărbat.

„Hristos este capul nostru al bărbaților, iar noi al femeilor

Noi suntem slava lui Dumnezeu iar femeia este slava noastră

Nu noi suntem din femeie, ci ea din noi

Nu noi suntem pentru ea, ci ea pentru noi

Dacă disprețuiești pe bărbat, rușinează-te de îngeri”¹³.

Dar nu este în discuție o superioritate absolută a bărbatului căci același Ioan Gură de Aur face următoarele precizări: „Nici bărbatul fără femeie, nici femeia fără bărbat întru Domnul”¹⁴. Altă explicație a condiției femeii este oferită tot de Sfântul Ioan Gură de Aur. „Supunerea femeii bărbatului este consecința căderii din rai. Femeia de bună voie și-a generat acest statut”¹⁵.

Începând din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, călătorii occidentali fac tot mai dese călătorii în spațiul transilvănean, fiind atrași de pitorescul și exotismul civilizației românești. Reprezentările călătorilor străini sunt nu doar o multitudine de imagini și viziuni sugestive, dar și inegalabilă sursă de informații pentru orice cercetător. Ele cuprind informații privind viața socială, politică și administrativă, dar și mentalitățile timpului și viața cuplului transilvănean.

¹¹ Puterea simbolică la Bourdieu nu este recunoscută ca o acțiune agresivă la adresa unui individ sau grup, instituție socială, motiv pentru care ea este mult mai eficientă decât violența socială. Ea își propune doar perpetuarea unei autorități și a unui sistem de valori.

¹² Vasile Bichigean, *Material documentar*, Arhiva someșană, nr. 17, 1933, p. 218

¹³ Sfântul Ioan Gură, *Cugetări despre viața de familie. Cele cinci superiorități ale bărbaților față de femei*, traducere de Pr. Marcel Hanceș, Prefața de P. S. Lucian Lugojanu, Editura Învierea, București, 2005, pp. 211 - 224

¹⁴ *Ibidem*

¹⁵ *Ibidem*

Un segment important al călătorilor străini discută despre statutul socio-economic în cadrul familiei patriarhale. Domenico Sestini, Francesco Grisellini, Johann Ehrler fac referiri asupra hărniciei și responsabilitatea femeii în mediul rural transilvănean. „Tot timpul, cât merg, călătoresc, șed ori se plimbă, ele se îndeletnicesc cu torsul, ori cu vreun alt lucru necesar gospodăriei”¹⁶. Bărbații sunt percepuți ca fiind mai detașați față de problemele gospodăriei și de responsabilități în viața de cuplu. „Bărbații sunt mai indiferenți față de sârbi în ceea ce privește muncile câmpului, un sârb muncind cât doi astfel de oameni luați împreună. Sârbul se dedică din toate puterile muncilor câmpului, cultivat cu multă strădanie; mai curând trage de la gură decât să lase vitele să-i îndure lipsuri. Acestea nu se prea întâmplă la români. Ei își lasă vitele cel mai adesea în libertate, pe unde apucă, și se sinchiesc puțin de viitorul acestora. Femeile lor îndreaptă totul, împlinind cu hărnicia lor tot ce-i de lipsă atât la câmp cât și acasă”¹⁷.

Un alt călător este Francesco Grisellini, autorul primei monografii dedicate istoriei Banatului, care face o diagnoză precisă a realității feminine locale. „Românii se căsătoresc foarte tineri, astfel că dacă o fată a împlinit abia 18 ani, ea este deja cerută în căsătorie. Flăcăul împărtășește întotdeauna părinților dragostea sa. Aceștia, dacă nu i-au ales o mireasă convin cu părinții fetei iubite, cărora le oferă o sumă de bani, pe potrivă mijloacelor lor”¹⁸.

Reprezentările călătorilor străini prezintă femeia din mediul rural, ca având un rol complex și dinamic. Ei i se rezervă importante funcții socio-economice și educative, care în final determină consolidarea relațiilor familiale. Acești călători evidențiază dragostea și respectul în familie, cultul căsătoriei și educația oferită copiilor¹⁹.

Datorită faptului că familia românească a păstrat autoritatea paternală și că i-a rezervat soției un rol activ în spațiul gospodăriei rurale, călătorii străini califică aceasta ca fiind o realitate pozitivă, prin comparație cu familiile occidentale, aflate în criză.

Dacă în epoca premodernă, femeia era reprezentată ca un instrument al Satanei²⁰, vinovată de excesele instinctuale, Secolul Luminilor schimbă în mod radical această perspectivă. Reprezentarea femeii în societatea occidentală alternează între ipostaza de manifestare a voluptății umane și femeia ca triumful individului și amfitrioana unor saloane ale epocii²¹.

¹⁶ J. J. Ehrler, *Banatul de la origini până acum – 1774*, Prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Editura Banatul de Vest, Timișoara, 2006, p. 53.

¹⁷ *Ibidem*

¹⁸ Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Prefață de Costin Feneșan, Editura Facla, Timișoara, 1984, p. 173

¹⁹ Mihaela Grancea, *Călători străini prin Principatele dunărene, Transilvania și Banat (1683 - 1789). Identitate și alteritate*, Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2002, p. 84

²⁰ Jean Delumeau, *Frica în Occident (secolele XIV - XVIII), O cetate asediată*, vol. 1, Editura Meridiane, București, 1986, p. 193

²¹ Mihaela Grancea, *op. cit.*, p. 207

Stephan Ignaz Raicevich (1739-1792), din Raguza, secretar al lui Alexandru Ipsilanti pentru limbile franceză și italiană, este impresionat de devotamentul femeii în societatea tradițională transilvăneană prin hărnicia femeilor care, sunt mult mai harnice decât bărbații, prepară pânză și stofe pentru utilizarea lor în cadrul familiei²².

Referindu-se la realitățile societății transilvănene, Abatele Pizzagalli, călător prin Europa secolului XVIII, aduce noi informații despre viața de cuplu. „Poporul acesta cu inimă curată, este primitor-vara, femeile lor poartă numai o cămașă, două șorțuri de mai multe culori, ce atârnă de la mijloc în jos, și sunt desfăcute în părți, cu sufletul lipsit de viclenie, căutătura veselă, își țin căsnicia aproape după obiceiul scitic, ca și după obiceiul amazoanelor și al indiențelor”²³. Același personaj face apologia femeii transilvănene în Secolul Luminilor. „Românele încăleacă pe cai, mână căruțele, le place să arate un spirit bărbătesc și astfel se vede că aceste neamuri trăiesc mai fericite decât altele, căci trăiesc cu mai multă simplitate”²⁴.

Călătorii occidentali, care tranzitează spațiul transilvănean subliniază dimensiunea pozitivă a femeii surprinsă în ipostaza de soție, mamă și gospodină. Aceste reprezentări sunt realizate pentru a sugera prin contrast contemplativitatea soților. „Românele sunt supuse, prietenoase, foarte harnice și pline de bunăvoință. Femeia muncește la câmp, vede de copii și de casă, toarce, țese pentru nevoile casei și pentru vânzare, își face și își spală îmbrăcămintea, crește și vinde la târg păsări, toarce din furcă în timp ce merge cu căruța sau se află pe jos, pe când bărbatul doarme fiind băut”²⁵.

În descrierea sa din 1785, călătorul austriac Johann Lehmann menționează că românii transilvăneni își tratează soția „ca și cum n-ar face parte din neamul omenesc”²⁶. Condiția femeii transilvănene este completată prin recomandarea adresată de acesta bărbaților „ca femeile să nu mai fie tratate ca celelalte bunuri sau posesiuni ale lor”²⁷.

Relatările călătorului austriac converg spre ideea statutului inferior al femeii în raport cu bărbatul de-a lungul secolului al XVIII-lea. Femeia transilvăneană pare să lipsească din istorie considerându-se că principalele obiective sunt de a fi mame și de îndeplini diverse munci gospodărești pentru subzistența familiei. Statutul femeii în societate a avut un caracter patriarhal, determinat de sistem să conviețuiască într-o ipostază inferioară bărbatului, exersând atitudini reverențioase față de soț, atât în spațiul public cât și în cel privat.

²² Stephan Ignaz Raicevich, *Voyage en Valachie et en Moldavie*, Paris, 1982, p. 143

²³ Abatele Pizzagalli, *Călătoria prin Bucovina, Moldova și Transilvania, 1789*, în *Călători străini prin Țările Române*, vol. X , partea a 2 – a, coordonator Paul Cernovodeanu, Editura Academiei Române, 2001, București, pp. 957 - 958

²⁴ *Ibidem*

²⁵ Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, Editura Eminescu, București, p. 426

²⁶ *Ibidem*, pp. 28 - 29

²⁷ *Ibidem*.

I. L. Carra, călător francez prin spațiul românesc al epocii Luminilor, preceptor al copiilor domnitorului Grigore Alexandru Ghica, ne oferă informații explicite care atestă statutul inferior al femeii în raport cu bărbatul în societatea vremii. „Roabe ale părinților, ale bărbatilor lor și ale amanților lor, femeile moldovene și române nu cunosc alte legi, alte voinți mai mari decât ale bărbatilor. Deși slobode ele nu ies decât rareori și niciodată singure; trândăvia și neștiința adâncă în care trăiesc sunt într-adevăr pricinile credinței și supunerii lor. Bărbatul vorbește și femeia, tremurând, vine de-i sărută mâna și-i cere iertăciune”²⁸.

Dora d'Istria, scriitoare de talent și colaboratoare la diferite reviste de prestigiu din Occident, cu ocazia unei călătorii în Transilvania, face numeroase aserțiuni referitoare la statutul femeii române din Transilvania. Admirația ei față de frumusețea și naturalețea româncelor este incontestabilă. „Superioare bărbatilor prin hărnicia și veselia lor, ele sunt regine în căminul domestic, în acest Orient unde chiar creștinii sunt dispuși a considera soția lor ca pe o servitoare. Nimic din pozițiunea lor nu este de fire a le umili. Serviciile ce fac le atrag respectul. De multe ori am văzut pe occidentali privind mariajul ca un târg foarte împovărat. Țăranii români nu sunt de părerea aceasta. Ei se însoară de îndată ce pot, siguri fiind a găsi ajutorul ce Țernul în bunătatea sa a voit să dea omului. De câte ori nu m-a prins mirarea de ardoarea neobosită a româncelor, pe care le vedeam semănând, torcând, țesând, brodând și încălecând cu semeția unor adevărate amazoane!”²⁹.

Condiția femeii de inferioritate în viața de cuplu este tot mai des reiterată în descrierile călătorilor străini. „Româncele arată soților mare respect, căci bărbatul reprezintă în toate împrejurările mâna dreptății, ce se cuvine a fi venerată”³⁰.

La finalul actualului studiu se impune formularea următoarelor concluzii:

1. Relatările călătorilor străini care vizitează Transilvania și Banatul în secolul XVIII, apreciază în manieră pozitivă rolul social al femeii în familia patriarhală românească, adică de mamă și de soție. Această reprezentare este alimentată de preocupările socio-economice ale Curții Vieneze, de a dezvolta familia rurală transilvăneană.

2. Autorii acestor reprezentări care au călătorit mai mult timp în spațiile românești subliniază statutul inferior al soției în interiorul cuplului domestic. Ei menționează faptul că femeia trăiește într-un univers al constrângerilor exterioare, ceea ce perpetuează condiția sa de personaj marginal în cadrul familiei tradiționale românești.

²⁸ Vasile Panopol, *Românce văzute de străini*, București, Editura Cartea Românească, 1943, p. 54.

²⁹ Margareta Miller Verghy, Ecaterina Săndulescu, *Evoluția scrisului feminin în România*, București, Editura Bucovina, 1935, pp. 11–18.

³⁰ J. J. Ehrler, *op. cit.*, p. 49

SATE ȘI PREOȚI DIN NORD-VESTUL ROMÂNIEI ÎN A DOUA JUMĂTATE A VEACULUI AL XVIII-LEA

Viorel Ciubotă*

La jumătatea veacului al XVIII-lea Curtea de la Viena se afla într-un efort intens de modernizare a imperiului, ceea ce presupunea în primul rând cunoașterea exactă a numărului supușilor și a stării lor materiale și aceasta atât pentru o mai bună administrare a resurselor întinsei monarhii, în special prin creșterea masei impozabile, dar și pentru îmbunătățirea situației materiale a majorității supușilor lăsați la bunul plac al nobilimii în trecut. Este de la sine înțeles că aceste eforturi ale Curții Imperiale s-au lovit, în regatul Ungariei și Transilvania de rezistența înverșunată a nobilimii care nu dorea intervenția statului în relațiile cu supușii¹.

Este clar că s-a reușit în cele din urmă introducerea de reglementări care au avut un rol important în dezvoltarea statului.

Aceeași atitudine o întâlnim și în domeniul ecleziastic mai ales că cererile episcopilor erau numeroase, iar fondurile insuficiente. Efortul acesta de conscriere a parohiilor, a numărului de credincioși, a veniturilor preoților sunt vechi, datând încă din timpul împăratului Carol al VI-lea care în 1733 încerca prin intermediul comitatelor realizarea unei astfel de conscrieri, eșuată de altfel².

Noua conscripție din anul 1741 a episcopiei nu are rezultate credibile³. Pentru că altfel cum ne-am putea explica cum o comunitate mare cum este cea din Tăuții de Sus, alcătuită din 118 case, plătea preotului doar suma de 46 florini și 77 dinari pe când cea din imediata apropiere Mănăstur alcătuită din 20 case plătea 43 florini și 68 dinari⁴. La fel atrage atenția numărul mic de case conscrise. De exemplu într-o localitate mare cum este Bixadul sunt conscrise doar 50 de case când aici găsim doar peste 10 ani peste 600 de locuitori greco-catolici⁵. Și exemplele ar putea continua.

Revine în 1747 împărăteasa Maria Tereza care dispunea conscrierea veniturilor preoților uniți din dieceza Mukacevo, conscripție care pentru comitatul Satu Mare prezintă rezultate catastrofale⁶. Putem afirma însă că și această conscripție este contrazisă în mod flagrant de rezultatele vizitației

* Muzeul Județean Satu Mare, str. V. Lucaciu 21, e-mail: ciubotasm@yahoo.com

¹ Despre perioadă s-a scris deosebit de mult, dintre lucrări citând doar David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967; Hajdu Lajos, *II József igazgatási reformjai Magyarországon*, Budapest, 1982; Angelika Schaser, *Reformele iozefine în Transilvania și urmările lor în viața socială*, Sibiu, 2000.

² Ovidiu Ghitta, *Nașterea unei biserici. Biserica greco-catolică din Sătmăr în primul ei secol de existență (1667-1761)*, Cluj Napoca, 2001, p. 177-184.

³ Udvari István, *Szatzmár vármegyei görög katolikus parókiák 1741 évi összeírása*, în „Relații interetnice în zona de contact româno-maghiaro-ucraineană din secolul al XVIII-lea până în prezent, Satu Mare – Tübingen, 1999, p. 95-116.

⁴ *Ibidem*, p. 102.

⁵ *Ibidem*, p. 106.

⁶ Ovidiu Ghitta, *op. cit.*, p. 191.

canonice pe care episcopul de Eger, Francisc Bárkoczi (1710-1765) o întreprinde în 1748 în comitatele Szabolcs, Ugocea, Satu Mare, Maramureș și Bereg⁷.

Concluziile acestei vizitații sunt catastrofale vis-a-vis de parohiile și preoții greco-catolici, fiind mai aproape de adevăr decât toate cele anterioare⁸. Ce era și mai rău aceste concluzii au ajuns și la cunoștința tuturor factorilor de decizie din Imperiul Habsburgic, fiind de așteptat ca acest fapt să aibă consecințe negative atât asupra eforturilor lui Olsavszky de a ieși de sub tutela episcopului de Eger, dar și asupra cuantumului subsidiilor alocate anual de către Curtea de la Viena.

Acestea sunt auspiciile deloc favorabile cu care Mihail Olsavszky începe în anul 1750 o lungă vizitație canonică a diecezei de Mukacevo începând cu comitatele Zemplen și Saaros în anul 1750, Abauj, Borsod, Szabolcs, Satu Mare, Ugocea și Maramureșul în 1751 iar în 1752 Bereg și Ungul.

Vizitației din anul 1751 îi cunoaștem calendarul de desfășurare datorită descoperirii notațiilor zilnice făcute de unul din membrii suitei episcopului⁹: „*Diarium visitae in anno 1751 in co<mi>t<a>tis 6 facte juxta*”. Vizitația începe în 30 mai în Kolczino (comitatul Borsod), 31 mai Hejokeresztur, 3 iunie Boldogkö, 5 iunie Tokai, 6 iunie Timar (comitatul Szabolcs), 7 iunie Balsa, 8 iunie Buly și Búd, 9 iunie Hajdúböszörmény, 10 iunie Hajdúdorog, 11 iunie Ujfehertó, și Huguai, 12 iunie Nyíregyháza, Oros, Nyírpázone, Napkor, 13 iunie Nagykálló, Kallosémien și Mariapocs. În 22 iunie intră în comitatul Satu Mare unde primele parohii vizitate sunt Nyírvasvári și Mérek-ul.

În 23 iunie vizitează Careiul, unde prânzul îl ia la castelul familiei Károlyi. În aceeași zi vizitează Căpleniul. În 24 iunie vizitează Ciumeștiul și Sanislăul (*ibique occurrente numerosa plebe vesperi visitata Ecclesia*), în 25 iunie vizitează Resighea și Curtuișeniul (azi în județul Bihor). În 26 iunie Dindeștiul și Vezendiul. În 27 iunie Tireamul și Ghenciul, în 28 iunie Sânmiclăușul, Chegea, Supuru de Sus și Supuru de Jos. Începând cu 30 iunie (duminică), Hurezu, Craidorolț, Pișcari, Terebești, Ghilvacii, Mădăras. În 2 iulie Giungiul unde înnoptează. În 3 iulie Șandra, Socondul, Ghirișa, noaptea dormind la castelul din Ardud. În 4 iulie rămâne aici din cauza unei ploi puternice.

În 5 iulie Tătărești, Necopoi, Homorodu de Sus și Homorodu de Jos, Cuța, Solduba, Măriuș, Sâi, Rușeni și Cărășeu (unde înnoptează). În 6 iulie vizitează Lipăul (unde ia prânzul la d-l Flora), Amați, Valea Vinului, Roșiori, Pomi (unde l-a așteptat protopopul din Borlești). În 7 iulie (duminică) s-a oprit la Borlești unde a oficiat slujba, iar apoi a plecat în Crucișor.

⁷ Dr. Kiss János, Dr. Sziklay János, *A katolikus Magyarország*, Budapest, vol. I, 1902, p. 234.

⁸ *Ibidem*, *La visite pastorale de l'évêque Manuel Olsavszky dans les comitats de Satu Mare et de Maramureș (1751)*, în „Church and Society in Central and Eastern Europe, Cluj Napoca, 1998, p. 239-240.

⁹ Arhiva de Stat a regiunii Transcarpatia, fond 151, opis 1, inv. 1328, f. 29-30.

În 9 iulie vizitează Aciua, Bicăul și Ardușatul. În 10 iulie Tămaia, Fărcașa. În 11 iulie Recea și Mocira. În 12 iulie Satu Nou de Jos, Groși unde ia prânzul la protopopul Pintye. Aici vine și protopopul Tătar, din Țara Oașului pentru a-i furniza probabil datele despre parohiile din această zonă. În aceeași zi mai vizitează Chechișul, Șindrestiu, înopțând la Dănești.

În 13 iulie vizitează Negreia, Cărpinișul, Șurdeștiul, Șișestiul. A doua zi Rus, Tăuții de Sus, Dumbrăvița, Ungurașul, Firiza. În 15 iulie vizitează Satu Nou de Sus. Mai sunt doar două notări scurte: "*In Busak noctem eginis*" și "*Sequentem in Nagy Sikarlo dein ad Szinervaralya*"¹⁰.

De remarcat că pentru comitatele Abaujvár și Szabolcs datele pot fi controlate în protocolul propriu zis al vizitației, mai ales că în anumite localități episcopul, după slujbă, a confirmat tinerii din localitate și din cele vecine¹¹.

Revenind la vizitația episcopului în comitatul Satu Mare vom remarca încă de la început că există diferențe extrem de mari între protocolul întocmit în timpul vizitației și informarea pe care episcopul o trimite Consiliului Locumtenențial și împărătesei Maria Terezia¹². În ceea ce privește numărul Greco catolicilor sătmăreni în protocolul vizitației, însumează 28.606 suflete din care 23.747 (83%) erau considerați apti pentru împărțășire contribuind la susținerea bisericii și preotului și 4859 (17%) erau denumiți "hospites" (oaspeți), probabil noii veniți în parohie, cei foarte săraci și care în marea lor majoritate nu contribuiau la întreținerea preotului și bisericii.

Adăugând la aceste cifre și copii de până la 8 ani care nu erau împărțășiți putem ajunge la un număr de 32-35.000 de suflete Greco-catolice în comitatul Satu Mare. Și poate și mai mult dacă ținem seama că peste 35 de ani, în 1786 în comitat găsim 74.102 de greco-catolici¹³, date aproape identice cu cele din Șematismul întocmit în anul 1792 și rămas nepublicat până în anul 1994 și care consemna existența în Sătmar a 72.583 suflete greco-catolice¹⁴.

În raportul pe care îl trimite Consiliului Locumtenențial episcopul Olsavszky trece la comitatul Satu Mare doar 10.629 de suflete!!! Situația este la fel și la celelalte comitate vizitate în anii 1750-1752: comitatul Szabolcs 9432 suflete în loc de 12.086, comitatul Bereg 11.845 suflete în loc de 14.937

¹⁰ Introducere: „*La Busag noapte grea*” și următoarea în Cicârlău după aceea în Seini

¹¹ *Ibidem*, inv. 1289, f. 1v – 32. De remarcat că în comitatul Satu Mare nu există notate asemenea activități.

¹² Această informare este dezbătută amănunțit de istoricul clujean Ovidiu Ghitta, *La visites pastorales de l'évêque Manuel Olsavszky dans les comitats de Satu Mare et de Maramureș (1751)*, în „Church and Society in Central and Eastern Europa”, Cluj Napoca, 1998, p. 238-253.

¹³ G. Barbul, *Populația județului Satu Mare la 1786 Date statistice prezentate*, în Anuarul Institutului român de la Sofia, octombrie 1940, p. 203-210.

¹⁴ Bendász István, Koi István, *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészsegeinek 1792 évi katalógusa*, Nyíregyháza, 1994, p. 80-87.

etc.¹⁵. Motivul acestei falsificări a realității nu poate fi decât faptul că solicita ajutoare bănești în cuantum mai mare de la Curtea Imperială de la Viena motivând cererile întotdeauna prin sărăcia și numărul mic al comunităților.

Din totalul celor 118 comunități greco-catolice consemnate în protocolul vizitației (în raport doar 108 comunități), 4,23% (5 comunități) aveau între 1-50 de suflete, 15,25% (18 comunități) aveau între 51-100 de suflete, 31,35% (37 comunități) aveau între 101-200 suflete, 24,57% (29 comunități) aveau între 201-300 suflete, 12,71% (15 comunități) aveau între 301-400 suflete, 6,77% (8 comunități) aveau între 401-500 suflete, 5,93% (7 comunități) aveau între 501-1000 suflete și 0,84% (1 comunitate) aveau peste 1000 de suflete. Comunitățile cu peste 200 de locuitori reprezentau peste 40% din total ceea ce ne arată că ele puteau fără probleme să-și susțină preotul și biserica¹⁶.

Printre comunitățile cu peste 500 de locuitori se numără: Sanislău, Ciumești, Dindești, Bixad, Certeze, Șișești, Pomi, Medieșu Aurit, extrem de bine populate atât în trecut cât și în prezent.

În comitat existau 104 biserici greco-catolice din care 98 erau din lemn, 1 din cărămidă și 5 nespecificate. Dintre acestea 40 erau acoperite cu paie, 3 cu trestie și 49 cu șindrilă. La 13 nu se specifică felul acoperișului. Treizeci și patru dintre biserici aveau turnuri sau turnulețe, numai cea ruteană din Carei avea trei turnuri.

Deși lacunare, protocolul ne oferă date și despre vechimea bisericilor. Astfel patru erau nou ridicate: Carei – parohia română, Sătmărel, Valea Vinului și Aciua. Exista una ridicată cu șase ani înainte (Ardusat în anul 1745), două ridicate cu 18 ani înainte (Merk în 1733 și Chilia în 1733), 1 ridicată cu opt ani înainte (Moftinu Mic în 1743), 1 ridicată cu 20 de ani înainte (Pișcari în 1731), 1 ridicată cu 50 de ani înainte (Ghilvaci în 1701) și una ridicată cu 200 de ani înainte (Homorodu de Mijloc în 1551)¹⁷. După hram cele 104 biserici se împărțeau în felul următor: 49 aveau hramul Sfântul Arhanghel Mihail (49,49% din total), 11 aveau hramul Sfânta Paraschiva, 9 aveau hramul Sfântul Nicolae, 7 aveau hramul Nașterea Fecioarei Maria, 7 aveau hramul Înălțarea la cer a Fecioarei Maria, 4 aveau hramul Buna Vestire, 2 aveau hramul Înălțarea la cer a Domnului, 2 aveau hramul Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril, 2 aveau hramul Sfântul Arhanghel Gavril, 2 cu hramul Călătoria Sfintei Fecioare și câte una cu hramurile: Pogorârea Duhului Sfânt asupra Apostolilor, Sfântul Vasile cel Mare, Sfântul Dimitrie și Protecția Fecioarei Maria¹⁸. La cinci nu se specifică hramul. Parțial protocolul menționează și cine a sfințit o parte dintre aceste biserici. Într-un singur caz la sfințirea bisericii din Mintiul Sătmărulei a participat episcopul Bizanczy (deci anterior anului 1733 când acesta moare), în rest ele sunt binecuvântate de protopopii locului: nouă de protopopul

¹⁵ Datele sunt luate din Udvari István, *Ruszinok a XVIII században*, Nyíregyháza, 1994, p. 70 și Arhiva de Stat a regiunii Zakarpattia, fond 151, opis 1, inv. 1328 și 1290.

¹⁶ Arhiva de Stat a Regiunii Zakarpattia, fond 151, opis 1, inv. 1328.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

Francisc Rakoveczky din Medieșu Aurit¹⁹, trei de protopopul Simeon din Căpleni²⁰, patru de protopopul Simeon din Borlești²¹, două de protopopul Mihai Tătar din Bixad²², două de la protopopul Ioan Bileczky din Mintiu²³, două de protopopul Ștefan Kontros²⁴, două de protopopul Petru Pintye din Groși²⁵. Biserica din Mădăras a fost binecuvântată de protopop (nu i se specifică numele) în timpul episcopului De Camellis, deci cândva înainte de anul 1706, anul morții ierarhului²⁶. Câte o biserică au binecuvântat protopopii Simeon Papp, Simeon Miklos, Ioan Szemak protopopul de la Satu Mare²⁷, Mihai Farkas, Lupu Papp, Dimitrie din Negreia, Ioan Popa din Șișești, Ioan Petkovszky, Andrei Popa din Districtul Baia Mare, Dimitri Selitra din Veliatin (Ucraina), Teodor Pap din Medieșu Aurit²⁸.

O situație extrem de interesantă ne este dezvăluită de părțile din vizitație referitoare la preoți. În cele 98 de parohii slujeau 91 de preoți (în raport apăreau 92), șapte parohii fiind vacante. Ceea ce atrage atenția este faptul că un mare număr de preoți, 44 (48,35%) sunt pregătiți și sfințiți în mediul ortodox, demonstrând faptul că nici după 60 de ani de existență eparhia de Mukacevo nu reușea să pregătească un număr suficient de preoți, deși Curtea imperială subvenționa funcționarea unei Academii teologice la Mukacevo încă din anul 1744.

În raportul trimis Curții, episcopul raporta doar 30% îndulcind cifra reală. Putem fi de acord cu punctual de vedere în ceea ce privește reticența românilor de a efectua pregătirea necesară în mediu slav²⁹, dar ce ne facem că și în alte comitate există situații comparabile cu cea din Sătmar, tineri frecventând școli din Polonia sau chiar din Transilvania sau Moldova.

¹⁹ Apare într-o listă cu acordarea de subsidii datând din anul 1734 dar purtând prenumele de Teodor, iar din 1738 apare ca preot în Medieșu Aurit și protopop al Sătmarului. Viorel Ciubotă, Liuba Horvat, Mykhailo Delean, *Biserica „Sfântul Nicole” din Mintiu – Satu Mare: Istorie și contemporaneitate*, Satu Mare – Ujgorod, 2010, p.21.

²⁰ Apare într-o listă cu acordarea de subsidii datând din anul 1741. Arhiva de Stat ..., inv. nr. 710.

²¹ Apare într-o listă cu subsidii încă în anul 1741. Arhiva de Stat..., inv. nr. 719 f. 4

²² Apare deja încă în anul 1726 în două documente figurând ca protopop. *Episcopia greco-catolică de Munkacevo Documente*, Satu Mare – Ujgorod, 2007, p. 183 și 235.

²³ Numit de episcopul Blajovszky (1742-1749) ca paroh și protopop la Satu Mare. Viorel Ciubotă, Liuba Horvat, Mykhailo Delean, *op. cit.*, p. 23.

²⁴ Apare ca protopop încă în documentul din 20 ianuarie 1727 cu mărturisirea de Credință a preoților din districtul Sătmarului. *Episcopia greco-catolică...*, p. 235.

²⁵ Apare prima dată ca protopop în Recea în anul 1727 în lista preoților din zona Baia Mare care au depus mărturisirea de credință. *Episcopia greco-catolică...*, p. 239.

²⁶ De menționat că episcopul De Camellis își începe păstoria în anul 1690, deci cândva după această dată este sfințită această biserică.

²⁷ Ioan Szemak este numit preot la Satu Mare de episcopul Blajovszky. Viorel Ciubotă, Liuba Horvat, Mykhailo Delean, *op. cit.*, p. 21.

²⁸ Numele acestora apar în protocolul vizitației din anul 1751.

²⁹ Ovidiu Ghitta, *La visite pastorale...*, p. 245-246.

Credem că trebuie să ținem seama și de dorința comunităților sătești de a avea preoți care să nu accepte inovațiile “papistașe” în slujbă religioasă.

Doar peste 10 ani aceste tendințe vor răbufni cu putere și în comitatul Satu Mare, în timpul mișcării lui Sofronie în timpul căreia episcopul Olsavszky a trebuit să promită păstrarea ritului bisericii răsăritene³⁰.

Revenind la vizitația din 1751, preoții au fost sfințiți de următorii episcopi greco-catolici: G. Bizanczy³¹ (32 preoți), Simion Olsavszky³² (2 preoți), G. Blajovszky³³ (2 preoți), Mihai Olsavszky³⁴ (9 preoți), Inochentie Micu Klein³⁵ (2 preoți). Credem că cel puțin preoții sfințiți de Bizanczy, Blajovszky și Simion Olsavszky au pregătirea tot în mediu ortodox fiind resfințiți. Este cazul preotului Ignatie Kriktus din Peleşu Mare.

Sfințit diacon de episcopul Iosif Stoica, iar ca preot de episcopul Ioan Țirca³⁶ (amândoi din Maramureș) resfințit la o dată neprecizată de episcopul G. Bizanczy, deci înainte de anul 1733 anul morții ierarhului³⁷, constituie un agreement în favoarea acestei afirmații.

Cei sfințiți de episcopii ortodoxi se împart în modul următor: Dosoftei al Maramureșului (15 preoți)³⁸, Iosif Stoica al Maramureșului (6 preoți)³⁹, episcopii Isaia⁴⁰ și Ioaniciu⁴¹ de la Arad (6 preoți), din Moldova Iacob Radovszky (al Rădăuților)⁴², mitropolitul Calinic⁴³ și episcopul Varlaam⁴⁴.

³⁰ Silviu Dragomir, *Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol. II, Sibiu, 1930, p. 212-213.

³¹ Episcop între anii 1716-1733.

³² Episcop între anii 1733-1737.

³³ Episcop între anii 1738-1742.

³⁴ Episcop între anii 1743-1767.

³⁵ Episcop al diecesei greco-catolice a Făgărașului între anii 1729-1744.

³⁶ Episcopul Ioan Țirca a păstorit în Maramureș între anii 1707-1710. A. Cziple, *Episcopul Ioan Țirca și episcopia din Maramureș în „Cultura Creștină”*, an I, p. 22-26.

³⁷ De numele lui Bizanczy se leagă cea mai amplă reorganizare a diecezei de Mukacevo din prima jumătate a veacului al XVIII, printre care și depunerea în anii 1726-1727 a mărturisirii de credință față de biserica Romei de către toți preoții eparhiei. *Episcopia greco-catolică ...*, p. 202-239.

³⁸ Episcop ortodox al Maramureșului între anii 1690 (?) – 1705. Moare în anul 1711 după ce încercase să-și reia scaunul episcopal. Era unul dintre oamenii luminați ai vremii sale, stârnind admirația chiar și a cancelarului Transilvaniei Nicolae Bethlen. M. Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, vol. II, 1981, p. 196-198.

³⁹ Episcop al Maramureșului între anii 1718-1733. M. Păcurariu, *op. cit.* p. 199-200.

⁴⁰ Poate fi vorba de doi dintre episcopii din prima jumătate a veacului al XVIII –lea: Isaia Diacovici (1706-1708) și Isaia Antonovici (1731-1748), amândoi implicați în procesul de răspândire a ortodoxismului în vestul țării. Pavel Vesa, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*, Cluj Napoca, 2006, p. 60-62 și 72-75.

⁴¹ Vichentie Ioanovici, episcop al Aradului între anii 1726-1731. P. Vesa, *op. cit.*, p. 63.

⁴² Episcop al Rădăuților începând cu anul 1745, ales în 1750 mitropolit al Moldovei de unde se retrage în 1760. M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 366 și 355.

În ceea ce privește numirea preoților în parohii cel mai mare număr l-a numit episcopul Bizanczy (29 preoți), urmat de episcopul Mihail Olsavszky cu 23 preoți, episcopul G. Blajovszky cu 10 preoți, episcopul Simeon Olsavszky cu 9 preoți și chiar 6 preoți numiți sau investiți de protopopii locului⁴⁵.

La unii dintre preoți s-a notat și naționalitatea română a lor: Constantin Olanyi de la biserica românească din Carei, Andrei Boroth de la Căpleni, Mihai Halmagy din Ciumești, Elias Nagy de la Sanislău, Teodor Papp de la Chegea, Simeon Papp de la Craidorolț, notat ca ruteano-român, Ștefan Bereș din Terebești, Ioan Marcus din Tătărești. Există notat un singur preot rutean, Simion Mikitovics, dar ruteni erau și Ignatie Kricus din Peleşu Mare, Ioan Bileczky din Mintiu-Satu Mare, Vasile Telyiha din Livada, Mihai Pisztralovoszy din Penyiszlek, Vasile Krajnikovics din Nyírvasvári și Ioan Anhelik din Merk, ultimele trei parohii aflate în Ungaria⁴⁶.

Extrem de interesant este faptul că 21 de parohii declară că au matricole parohiale, mai mult sau mai puțin complete unde se notau botezele, căsătoriile și decesele: Racșa, Bixad, Satu Nou de Jos, Groși, Chechiș, Bontăieni, Negreia, Șurdești, Ocoliș, Șișești, Rus, Chiuzbaia, Mănăstur, Seini, Apa, Băbășești, Satu Mare, Vetîș și Livada⁴⁷. Și mai interesant este faptul că nu se păstrează nici o matricolă din acea perioadă din parohiile enumerate mai sus, în schimb există Matricola botezaților din parohia Greco-catolică Iojib care datează din anul 1746 și nu este notată în protocolul vizitației⁴⁸. Acesta ne poate ridica un semn de întrebare dacă episcopul Olsavszky a fost în toate parohiile mai ales că se întâlnește de mai multe ori expresia "se zice că are matricole".

Un alt element care poate constitui un ajutor în aflarea adevărului despre vechimea bisericilor din comitatul Satu Mare îl constituie cele 79 de antimise achiziționate în general odată cu sfințirea noilor biserici sau odată cu sfințirea celor renovate. Cel mai mare număr, 67 bucăți, erau de la episcopul G. Bizanczy, zece erau de la episcopul De Camellis și unul de la mitropolitul Varlaam al Moldovei și unul de la episcopul G. Blajovszky.

Putem concluziona în mod cert că avem cel puțin 78 de parohii și biserici care datau dinainte de anul 1733, anul morții episcopului Bizanczy. Este o mărturie extrem de importantă privind viața religioasă a românilor sătmăreni.

⁴³ Mitropolitul Calinic (1743-1748) este înțaișătorului unei entități care se întindea în teritoriile moldovene stăpânite de turci având capitala la Brăila. M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 483.

⁴⁴ Episcop la Huși între anii 1734-1735 și apoi la Rădăuți între 1735-1745. M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 367-369.

⁴⁵ Arhiva de Stat a Regiunii Transcarpatia, fond 151, opis 1, inv. nr. 1328.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Arhivele Naționale Direcția județeană Satu Mare, colecția Registre parohiale de stare civilă, inv. nr.

O ultimă problemă asupra căreia dorim să ne oprim este cea a „apostaților” din comitatul Sătmar. În raportul trimis Curții episcopul notează că sunt doar 16 asemenea cazuri⁴⁹ pe când în protocolul vizitației apar cu mult mai mulți, în marea lor majoritate trecuți la calvinism fenomen ce va căpăta o extindere deosebită în veacul al XIX –lea.

La Carei sunt 3 apostatați dintre români (*ex valachis*), Ciumești 3 apostatați, Sanislău 1 apostat, Curtuișeni 3, Andrid 1, Tiream 2 (*Petrus Kocsis et Maria Vinczeler ad Helveticam confessionem transiverunt ex. Ritu Graecae ante 12 annos*), Sânmiclăuș 1, Moftinu Mic 1, Giungi 2 (*Ladislauș et Joannes Papucza iuvenes valachi in Geres pro servilijs se transferendo apostarunt Calvinismo*), Satu nou de Sus 1 (treia la Baia Mare), Tăuții de Jos 1, Seini 1, Medieșu Aurit 2, Apa 1 (căsătorit în Vilok-Ucraina), Satu Mare 4, Peleşu Mare 5, Tothfalva 1, Fülöpös 1, Tatarfalva 1. Deci un total de 36 de „apostați” trecuți din motive variate la confesiunea calvină: căsătorie, angajarea la stăpâni calvini sau chiar din motive de conștiință fără substrat material⁵⁰.

Dintr-o scrisoare din data de 30 iunie trimisă de Danil Havrilovics, unul din însoțitorii episcopului, vicarul lui Grigore Desko aflăm mai multe date despre vizita episcopului în Sătmar. El a fost însoțit de arhidiaconul Petkovszky al Sătmarului (*per Szatthmariensem totum co<mi>t<a>tum assumptus est*) și de Moyses Dragosy „*Alumnus Varadinum*” care i-a asigurat traducerea necesară în și limba română⁵¹.

Nu știm data când s-a încheiat vizitația episcopului în Sătmar și nici parohiile vizitate de la Seini la Satu Mare.

Dar protocolul vizitației ne prezintă o bogată viață spirituală a comunităților românești la jumătatea veacului al XVIII –lea. El cuprinde și date despre salariul preotului și cantorului, casele parohiale și cantonale, pământul bisericii, inventarul bisericii, de la icoane, la cărți și veșminte preoțești. Împreună toate aceste date ne oferă posibilitatea reconstituirii vieții spirituale a românilor sătmăreni în veacul al XVIII-lea.

În al doilea rând analizând protocolul vizitației și raportul întocmit de episcopul Olsavszky și expediat Curții de la Viena observăm discrepanțe mari între date mai ales ceea ce privește numărul locuitorilor greco-catolici. În spiritul unei tradiții adânc înrădăcinate în practica vremii cifrele din raport sunt cu mult mai mici decât cele reale. Episcopul nu avea nici un interes să aibă un număr mare de credincioși deoarece acest fapt i-ar fi redus drastic subvențiile pe care le primea din partea Curții Imperiale.

În altă ordine de idei credem că „reducerea drastică” pe care o operează episcopul mai ales în Sătmar neraportând peste jumătate din credincioși în majoritatea lor covârșitoare români, trebuie pusă în contextul epocii când încep să se audă voci care cer dezmembrarea românilor de la

⁴⁹ Arhimandrit la mănăstirea Secu iar din 1632 mitropolit al Moldovei până în anul 1653. De numele lui se leagă una dintre cele mai înfloritoare perioade din istoria Moldovei. M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 15-20. Menționăm că antimisul se afla într-o parohie care astăzi nu mai există, Ghirișa.

⁵⁰ Arhiva de Stat a Regiunii Transcarpatia, 151/1, inv. 1328.

⁵¹ *Ibidem*. inv. nr. 1290.

episcopia de Mukacevo și arondarea lor la nou creată episcopie greco-catolică română de la Oradea.

Din cauza rezistenței înverșunate a episcopilor ruteni vor trece mai bine de 70 de ani până când acest deziderat se va împlini sub păstoria episcopului Samuil Vulcan.

NR.	Parohia	Numele Preotului	Cine l-a sfințit	Cine l-a numit	Felul bisericii	De cine a fost sfințită
1.	Penyiszelek	Michael Pisztraloszy	G. Bizanczy	M. Olsavszky	Biserică din lemn acoperită cu șindrilă	-
2.	Vasvari	Basilus Krajnikovics	M. Olsavszky	M. Olsavszky	Biserică din lemn cu turn destul de înalt și frumos zidit	-
3.	Merk filie Fabianháza	Joannes Anhelik	M. Olsavszky	M. Olsavszky	Biserică din lemn ridicată cu 18 ani înaintea	-
4.	Carei Mari	Simeon Mikitovics – rutean Constantin Olanyi - Român	G. Bizanczy I. Micu Klein		Biserică ruteană din zid cu 3 turnuri nou ridicată biserică românească din lemn frumoasă	Fran. Rakoviczky protopop de Medieșu Aurit
5.	Kaplany (Căpleni)	Andreas Boroth (român)	Dosoftei al Maramureșului	M. Olsavszky	Biserică din lemn acoperită cu șindrilă	-
6.	Csomaköz (Ciumești) filie Bere (Berea)	Michaël Halmasy (român)	G. Bizanczy	-	Biserică din lemn acoperită cu șindrilă	-
7.	Szaniszló (Sanislău)	Elias Nagy (român)	Isaia Episcopul Aradului	-	-	-
8.	Reszeg (Resighea)	Petrus Makáry	M. Olsavszky	-	Biserică din lemn acoperită cu paie	-
9.	Körtvélyes (Curtuiuş)	Petrus Bakocs	Dosoftei al Maramureșului	-	Biserică din lemn acoperită cu trestie	-
10.	Enderid (Andrid)	Petrus Papp din Dieceza Oradea	Sfințit în Moldova	-	Biserică din lemn acoperită cu trestie	-
11.	Portelek (Portița)	Ioannes Jakó	G. Bizanczy	-	Biserică din lemn acoperită cu șindrilă	-
12.	Dengelyegh (Dindești)	Theodorus Mikitinics	Dosoftei al Maramureșului	Simeon M. Olsavszky	Biserică din lemn acoperită cu șindrilă	-
13.	Vezend (Vezendiu)	Ioannes Dobirics	G. Blajovszky	-	Biserică din lemn veche, acoperită cu trestie	-

14.	Mező Terem (Tiream)	Stephanus Gyarfás	Dosoftei al Maramureşului	G. Bizanczy	Biserică din lemn acoperită cu şindrilă	-
15.	Gencs (Ghenci)	Gabriel Papp	Iosiv Stoica al Maramureşului	-	Biserică din lemn acoperită cu paie	-
16.	Isztru (Istrău)	Constantin Pop	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn acoperită cu paie	-
17.	Kakoszentmiklós (Sânmiclăuş)	Iacobus Papp	Sfinţit în Moldova	M. Olsavszky	Biserică acoperită cu paie	-
18.	Kismajtín (Moftinu Mic)	Nestorius Papp	Ioaniciu al Aradului	G. Bizanczy	Biserică din lemn ridicată înainte cu 8 ani, după ruinarea sa	-
19.	Kegye (Chegea)	Theodorus Papp (român) văduv	Dosoftei al Maramureşului	G. Bizanczy	Biserică din lemn acoperită cu şindrilă	-
20.	Felső Szopor (Supuru de Sus)	Nestorius Erdélyi	Sfinţit în Moldova	G. Blajovszky	Biserică din lemn acoperită cu paie	-
21.	Also Szopor (Supuru de Jos)	Elias Gyorgy -Teleky	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn acoperită cu paie	-
22.	Nantő (Hurezu Mare)	Ioannes Rakis	Isaia al Aradului	M. Olsavszky	Biserică din lemn acoperită cu paie	-
23.	Oppidum Kiraly Darocz (Târgul Craidorolţ)	Simeon Papp româno- rutean	Sfinţit în Moldova	investit în parohie de protopopul din Ady Endre (Transilvania)	-	-
24.	Piskarkoss (Pişcari)	nu au preot de trei ani, vine cel din Terebeşti	-	-	Biserică din lemn ridicată înainte cu 20 de ani	Protopop Theodor Papp din Retyesi (Răteşti)
25.	Töke-Terebes (Terebeşti)	Stephanus Beres (român)	sfinţit în Moldova	M. Olsavszky	Biserică din lemn	-
26.	Gilvacs (Ghilvaci)	Alexiu Popa	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn acoperită cu paie ridicată	-

					înainte cu 50 de ani, renovată înainte cu 2 ani	
27.	Madarasz (Mădăras)	Ioannes Papp	Sfințit în Moldova	-	Biserică din lemn	Binecuvântată de protopop pe vremea lui De Camellis
28.	Gyöngy (Giungi)	Gregorius Papp	M. Olsavszky	M. Olsavszky	Biserică din lemn acoperită cu șindrilă	-
29.	Sandorfalva (Șandra)	Michael Papp	Dosoftei al Maramureșului	G. Bizanczy prin protopopul Theodor Biltukan	Biserică din lemn acoperită cu paie	Binecuvântată de protopopul Marcu din Căpleni
30.	Szokond (Socond)	Ioannes Szerban	Sfințit în Moldova	Instalat în parohie de protopopul Theodor din Resighea	Biserică din lemn acoperită cu paie	-
31.	Gyüris (Ghirișa)	Demetrius Papp (bătrân și neputincios cu vedere slabă)	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn acoperită cu paie	Binecuvântată de protopopul Simeon din Bőkörest
32.	Resz-Telek (Tătăraști)	Marcus János (Român)	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn ruinată a fost reînviată	-
33.	Ivacsko (Necopoi)	Ioannes Papp	Sfințit în Moldova	G. Bizanczy prin Protopopul Petyouszky	Biserică din lemn	Protopopul Marcu din Căpleni
34.	Also-Homorod (Homorodu de Jos)	Alexiu Pap	Sfințit de Episcopul Aradului	-	Biserică din lemn acoperită cu paie cu turn destul de înalt	Binecuvântată de Protopopul Simeon Papp
35.	pacza (Chilia)	Georgius Papp	G. Bizanczy	M. Olsavszky	Biserică din lemn acoperită cu paie ridicată înainte cu 18 ani	Binecuvântată de protopopul Marcu din

						Căpleni
36.	Kozepso-Homorod (Homorodul de Mijloc) Filie: Felso Homorod (Homorodu de Sus)	Theodorus Papp	Sfințit în Moldova de Varlaam	Introdus în Parohie de Protopopul Theodor Papp din Resighea	Biserică din lemn acoperită cu paie ridicată înainte cu 200 de ani	După renovare a fost sfințită de Protopopul Theodor Papp
37.	Raksa (Racșa)	Basilius Danilovics	M. Olsavszky	M. Olsavszky	Biserică din lemn acoperită cu paie cu turn acoperit cu șindrilă	-
38.	Thur (Tur)	Vacantă de 3 ani	-	-	Biserică din lemn cu turn acoperit cu șindrilă	Icoanele binecuvântate de Protopopul Tatar
39.	Parlag (Prilog)	Vacantă de 9 ani	-	-	Biserică din lemn acoperită cu paie	Icoanele binecuvântate de Protopopul Tatar
40.	Felső-Falu (Negrești-Oaș)	Theodor Farkas	Sfințit de Dosoftei al Maramureșului	G. Blajovszky	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	-
41.	Avas Ujfalu (Certeze)	Petrus Kancza văduv	Dosoftei al Maramureșului	G. Blajovszky prin protopopul Petkovszky	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	-
42.	Bixad	Michael Tátar	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	-
43.	Terep (Trip)	Administrată de protopopul Tatar	-	-	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	-
44.	Bunya Háza (Boinești)	Ladislaus Bura	Dosoftei al Maramureșului	Protopopul Petkovszky	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	-
45.	Tartocz (Târșolt)	Iacobus Papp	M. Olsavszky	M. Olsavszky	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	-
46.	Kanyaháza (Călinești)	Ioannes Csonka	Episcopul Iosif Stoica al Maramureșului	G. Bizanczy	-	-
47.	Szolduba	nu are preot	-	-	Biserică din lemn acoperită	Binecuvântată de

	(Solduba)				cu șindrilă	Protopopii Simeon Miklos și I. Szemak
48.	Magyaros (Măriuş)	Alexiu Papp Alias Bratan	I. Micu Klein	M. Olsavszky	Biserică din lemn acoperit cu șindrilă	Sfințită de protopopul Mihai Farkas
49.	Szin-Falva (Sâi)	Constantinus Papp	Sfințit în Moldova de arhiepiscop Kalinic	-	Biserică din lemn acoperită cu paie	Binecuvântată de protopop
50.	Orosz-Falu (Rușeni)	Vacantă	-	-	Biserică din lemn acoperită cu paie	Binecuvântată de protopopul Teodor din Rătești
51.	Krasó (Cărășeu) Filii: Nagy Kocs și Kis Kocs (Culciu Mic și Culciu Mare)	George Szaraka	Episcopul Ioaniciu din Arad	G. Blajovszky	Biserică din lemn acoperită cu paie	Binecuvântată de protopopul Bileczky din Mintiu
52.	Lipou (Lipou)	Georgius Sztan	Episcopul Varlaam din Moldova	M. Olsavszky	Biserică din lemn acoperită cu paie	Binecuvântată de Protopopul Rakoveczky
53.	Omocz (Amați)	? Mark	Dosoftei al Maramureșului	G. Bizanczy	Biserică în ruină acoperită cu paie	-
54.	Borhid (Valea Vinului)	Georgius Szima	G. Bizanczy	-	Biserică din lemn acoperit cu șindrilă nou ridicată	-
55.	Veres-Mart (Roșiori)	Iosif Papp preot din Transilvania	Dosoftei al Maramureșului	Nu are aprobare de la episcop	Biserică din lemn acoperită cu paie	-
56.	Remete-Mező (Pomi)	Ioannes Plikuda	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn acoperită cu șindrilă	Binecuvântată de protopopul Simeon de Borlești
57.	Borlest (Borlești)	Simeon Miklos	Simeon Olsavszky	Simeon Olsavszky	Biserică din lemn acoperită cu șindrilă	-
58.	Balatta-Falu (Aciaua) Filie: Szakalos- Biko (Dumbrăvița)	Gregorius Bels văduv	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică nou ridicată după ce cea veche se ruinase. Biserică din lemn acoperită	-

59.	Pap-Biko (Bicău) Filie: Huta (Poiana Codrului)	Laurentius Flora	G. Blajovszky	G. Blajovszky	cu paie Biserică din lemn acoperită cu paie	-
60.	Erdeo-Szad (Arduşad)	Chariton Pazy văduv	G. Bizanczy	G. Blajovszky	Biserică din lemn acoperită cu şindrilă, ridicată înainte cu 60 de ani.	Bindecuvântată de protopopul Simeon Miklós
61.	Tothuj-falu (Sârbi) Filie: Olahtothfalu (Buzzeşti)	Petrus Csonka	Sfinţit de episcopul Varlaam în Moldova	G. Blajovszky	Biserică din lemn acoperită cu paie	Icoane sfinţite de protopopul din Borleşti icoane sfinţite de protopopul Luppus Papp din Arduşad
62.	Farkasaszó (Fărcaşa)	Constantin Bran	Isaia Episcopul Aradului	G. Blajovszky	Biserică din lemn acoperită cu şindrilă cu turn	-
63.	Tomány (Tămaia)	Nu are preot numit	-	-	Biserică din lemn acoperită cu şindrilă	-
64.	Linard-Falva (Recea)	Petrus Madalics	Iosif Stoica al Maramureşului	G. Bizanczy	Biserică din lemn acoperită cu şindrilă	Icoanele bindecuvântate de protopopul Rakoveczky
65.	Hidegkut (Mocira)	Gabriel Paul	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn acoperită cu şindrilă cu un turn	Icoanele bindecuvântate de protopopul Dimitrie din Negreia
66.	Alsouj Falu (Satu Nou de Jos)	Ioannes Filip	Iosif Stoica al Maramureşului	M. Olsavszky	Biserică din lemn cu turn acoperită cu şindrilă	Icoanele sunt vechi, bindecuvântate de protopop Petru Pintye, după

						refacere
67.	Tökes (Groși)	Petrus Pintye	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	-
68.	Olah Kekes (Chechiș)	Georgius Toth	Dosoftei al Maramureșului	Simeon Olsavszky	Biserică din lemn acoperită cu șindrilă	-
69.	Sandor-Falu (Șindrești)	Stephanus Poducz	M. Olsavszky	M. Olsavszky	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	-
70.	Baj-Falu (Dănești) Filia: Pusztá-Falva (Bontăieni)	Georgius Poducz	Sfințit în Moldova	Simeon Olsavszky	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	-
71.	Negre Falu	Gregorius Forgacs	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	-
72.	Gyertyan Falu (Cărpiniș)	Iacobus Marusan	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	-
73.	Surgye-Falu (Surdești)	Timotheus Botos	M. Olsavszky	M. Olsavszky	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	-
74.	Fekete Falu (Ocoliș)	Constantinus Horgas	G. Bizanczy	M. Olsavszky	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	-
75.	Lacz Falva (Sisești)	Georgius Kolta	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	-
76.	Dobravicza (Dumbrăvița)	Daniel Kupsmar văduv	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	Icoanele binecuvântate de protopopul I. Papp din Șușesti
77.	Magyar Kekes (Unguraș)	Ioannes Stephan	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	-
78.	Oroszfalu (Rus)	Theodorus papp văduv	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	-
79.	Felso Ujfalu (Satu Nou de Sus)	Cornelius Keraszin	M. Olsavszky	M. Olsavszky	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	-
	Filie: Giro Tothfalu		-	-	Capelă	-

	(Tăuții de Sus) Filia Dumbrăviței					
80.	Also-Ferneczey (Ferneziu)	Stephanus Haragis	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	Icoane antice sfințite de protopopul Peter Pintye din Tökes
	Filie: Felső- Ferencz (Firiza)		-	-	Biserică din lemn acoperită cu șindrilă	-
81.	Koz Banya (Chiuzbaia)	Basilius Olexa	G. Bizanczy	M. Olsavszky	Biserică din lemn acoperită cu șindrilă	-
82.	Busak (Bușag) Filii: Lapos Banya (Băița) și Misztóthfalu (Tăuții de Jos)	Simeon Popa	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	Icoane binecuvântate de protopopul I. Petrovsky
83.	Monostor (Mănăstur) Filie: Arias sau Airas	Paulus Tupicza	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn acoperită cu șindrilă Biserică din lemn acoperită cu paie în ruină	Icoanele binecuvântate de protopopul Simeon din Borlești -
84.	Sikarlo (Cicârlău)	Ioannes Mikita	S. Olsavszky	S. Olsavszky	Biserică din lemn acoperită cu șindrilă	Icoanele binecuvântate de protopopul Simeon din Borlești
	Filii: Kis Sikarlo (Bărgău)				Biserică din lemn acoperită cu paie	Binecuvântată de protopopul Rakovaczky
	Iloba (Ilba)				Biserică din lemn în stare mediocră acoperită cu paie	Binecuvântată de protopopul Andrei Popa
85.	Szinyer Várallya	Andreas Demien	G. Bizanczy	G. Bizanczy	Biserică din lemn cu turn	Icoanele

		Văduv			acoperită cu șindrilă	binecuvântate de protopopul Rakoveczky
86.	Ioseb haza (Iojib)	Theodorus Sztanics	Dosoftei al Maramureșului	Instalat de protopopul G. Bileczky	Biserică din lemn acoperită cu paie	-
87.	Aranyos Megyes (Medieșu Aurit) Fiii: Gőrsed (Românești)	Stephanus Kontros	Iosif Stoica al Maramureșului	M. Olsavszky	Biserică din lemn acoperită cu paie	Pictura binecuvântată de protopopul Selitra din Velejte
88.	Apa	Kosma Martin	G. Bizancy	M. Olsavszky	Biserică din lemn acoperită cu paie	Pictura binecuvântată de protopopul Bileczky
89.	Szamos Telek (Someșeni)	George Romosan	Episcopul Iacob Radovszky din Moldova	M. Olsavszky prin protopop Bileczky	Biserică din lemn acoperită cu paie	Trei icoane sfințite de protopopul Șt. Kontros
90.	Berencze (Băbășești)	Damianus Rad	Episcopul Varlaam din Moldova	Instalat în parohie de protopopul din Sătmar	Biserică din lemn acoperită cu paie	Icoanele binecuvântate de protopopul din Sătmar
91.	Udvari (Odoreu) Fiii: Berenda (Berindani) Kok (Cucu) Szent-Marton (Mărtinești)	Michael Miklos	Sfințit în Moldova	M. Olsavszky	Biserică din lemn acoperită cu paie	Icoanele binecuvântate de protopopul mort Rakovaczky Icoanele binecuvântate de protopopul Rakoveczky
92.	Patohaza (Potău)	Vacantă	-	-	Biserică din lemn acoperită cu paie	Icoanele binecuvântate de

						protopopul Rakoveczky
93.	Szatmar Nemethy (Satu Mare)	Ioannes Bileczky văduv	G. Bizanczy	G. Blajovszky	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	Icoanele binecuvântate de Episcopul G. Bizanczy
94.	Nagy Peleske (Peleşu Mare) Filii: Rosal Kis Peleske (Peleşu Mic) Hodos Gacsaly Saar (Noroieni) Lazar (Lazuri)	Ignatius Kricthus văduv	Sfințit în Maramureș ca diacon de Episcopul Stoica, iar ca preot de Episcopul Țirca, resfințit de G. Bizanczy	S. Olsavszky	Biserică din lemn cu turn în stare me-diocră	Binecuvântată de protopopul Rakoveczky
95.	Vasvari și Batisz (Botiz)	Vacantă administrată Ioannes Bileczky	-	-	Biserică din lemn acoperită cu paie	-
96.	Sarkoz Ujlak (Livada Nouă) Filii: Sarkoz (Livada)	Basilius Telyiha	Dosoftei al Maramureșului	G. Bizanczy	Biserică din lemn cu turn acoperită cu șindrilă	Icoanele binecuvântate de protopopul Șt. Kontros
97.	Vetes (Vetiș)	Basilius Rosonovicz	Dosoftei al Maramureșului	S. Olsavszky	Biserică din lemn acoperită cu paie	Icoanele binecuvântate de protopopul Th. Pap din Medieșu Aurit
98.	Zsadany (Sătmărel)	Basilius Almasy	Varlaam din Moldova	G. Blajovszky	Biserică din lemn nou ridicată acoperită cu paie	-

Nr.	De cine este sfințit antimisul	Cui îi este închinată biserica	Câți locuitori sunt ași pentru mărturisire	Câți sunt oaspeți	Câți sunt jeleri	Au matricole parohiale	Observații
1.	-	Sf. Arh. Mihail	149	32	-	-	-
2.	-	Buna Vestire	246	40	-	-	-
3.	-	Pogorârea Duhului Sfânt asupra apos- tolilor	150 48	34 14	-	-	-
4.	-	Înălțarea la cer a lui Iisus Cristos	300	60	-	-	-
	Are antemis de la De Camellis	Sf. Arh. Mihail	400	92	-	-	-
5.	-	Înălțarea la cer a Fecioarei Maria	60	17	-	-	-
6.	-	Sf. Arh. Mihail	600 30	100 10	-	-	-
7.	-	Sf. Arh. Mihail și Gavril	1020	90	-	-	-
8.	-	Sf. Arh. Mihail	100	30	-	-	-
9.	-	Buna Vestire	120	20	-	-	-
10.	Are Antemis de la De Camellis	Buna Vestire	200	50			
11.	Are Antemis de la G. Bizancy	Sf. Arh. Mihail	204	44	-	-	-
12.	-	Sf. Vasile Cel Mare	484	110	-	-	-
13.	-	Sf. Nicolae Episcopul	373	1	-	-	-
14.	-	Sf. Arh. Mihail	400	70			
15.	-	Înălțarea la cer a Maicii Domnului	80	30	-	-	-
16.	-	Sf. Arh. Mihail	220	40	-	-	-
17.	-	Sf. Arh. Mihail	300	50	-	-	-
18.	G. Bizancy	Sf. Nicolae	100	29	-	-	-
19.	G. Bizancy	Călătoria Sfintei	213	40	-	-	-

		Fecioare Maria					
20.	G. Bizanczy	-	200	32	-	-	-
21.	-	Sf. Arh. Mihail	200	50	-	-	-
22.	De Camellis	Sf. Arh. Mihail	102	25	-	-	-
23.	-	-	390	60	-	-	-
24.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	190	36	-	-	-
25.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	315	64	-	-	-
26.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	126	26	-	-	-
27.	-	Sf. Arh. Mihail	260	81	-	-	
28.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	270	60	-	-	-130 de credincioși nu erau împărtașiți
29.	De Camellis	Sf. Arh. Mihail și Gavril	100	37	-	-	-
30.	De Camellis	Sf. Arh. Mihail	80	26	-	-	-
31.	Kir Varlaami Arhiepiscopul	Sf. Arh. Gabriel	150 200	36 50	-	-	-
32.	-	Sf. Arh. Mihail	340	55	-	-	-
33.	-	Sf. Arh. Mihail	70	16	-	-	-
34.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	140	39	-	-	-
35.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	60	16	-	-	-
36.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	60 30	15 8	-	-	În Homorodu de Sus au biserică. Este administrată de T. Pop, după moartea preotului Gabriel Pop
37.	G. Bizanczy	Sf. Paraschiva	336	62	-	Are Matricole	-
38.	G. Bizanczy	Sf. Nicolae	188	44	-	-	-

39.	G. Bizanczy	Sf. Paraschiva	100	13	-	-	-
40.	G. Bizanczy	Nașterea fecioarei Maria	490	140	-	-	-
41.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	340	89	-	-	Mai există o biserică goală
42.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	500	90	-	Are matricole	-
43.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	303	52	-	-	-
44.	G. Bizanczy	Sf. Paraschiva	300	60	-	-	-
45.	G. Bizanczy	Sf. Paraschiva	350	90	-	-	-
46.	-	-	250	50	-	-	-
47.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	54	10	-	-	-
48.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	80	26	-	-	-
49.	G. Bizanczy	-	80	22	-	-	-
50.	De Camellis	Sf. Arh. Mihail	136	36	-	-	-
51.	De Camellis	Sf. Arh. Mihail	200	51	-	-	-
52.	-	-	100	26	-	-	Preotul a fost introdus în parohie de protopopul Bileczky
53.	De Camellis	Sf. Arh. Mihail	112	16	-	-	-
54.	G. Bizanczy	Sf. Paraschiva	200	50	-	-	-
55.	G. Bizanczy	Nașterea Fecioarei Maria	160	43	-	-	-
56.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	487	111	-	-	-
57.	G. Bizanczy	Sf. Paraschiva	100	25	-	-	-
58.	G. Bizanczy	Sf. Paraschiva	202 180	44 30	-	-	-
59.	De Camellis	Sf. Arh. Mihail	48 51	8 14	-	-	-
60.	G. Bizanczy	Înălțarea la cer a Maicii	315	76	-	-	-

		Domnului					
61.	G. Bizanczy	Sf. Nicolae	93	15	-	-	-
62.	G. Bizanczy	Sf. Nicolae	50	12	-	-	Icoane vechi
63.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	260	45	-	-	
64.	G. Bizanczy	Sf. Dimitrie	110	26	-	-	-
65.	G. Bizanczy	Înălțarea la cer a Maicii Domnului	390	40	-	-	-
66.	G. Bizanczy	Înălțarea la cer a Maicii Domnului	200	28	-	Se zice că au matricole parohiale	-
67.	G. Blajovszky	Nașterea Fecioarei Maria	200	36	-	Are matricole parohiale	Icoane vechi
68.	-	Nașterea fecioarei Maria	160	49	-	Are matricole parohiale	E arsă și o altă biserică acoperită cu șindrila și turn nou ridicată
69.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	43	12	-	-	Icoane antice
70.	G. Bizanczy	Nașterea Fecioarei Maria	156	27	-	-	-
71.	G. Bizanczy	Nașterea Fecioarei Maria	96	23	-	Are matricole parohiale	-
72.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	184	33	-	Are matricole parohiale	-
73.	G. Bizanczy	Sf. Paraschiva	243	33	-	Are matricola botezaților	Icoane vechi
74.	G. Bizanczy	Înălțarea la cer a Maicii Domnului	180	29	-	-	Icoane vechi
75.	G. Bizanczy	Înălțarea la cer a Maicii Domnului	623	103	-	Are matricole parohiale	-

76.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	120	30	-	Are matricole parohiale	-
77.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	98	25	-	Are matricole parohiale	-
78.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	150	22	-	Are matricole parohiale	
79.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	153 129	40 36	-	-	Există un credincios trecut la calvini și locuiește la Baia Mare
80.	G. Bizanczy	Nașterea Fecioarei Maria	89	26	-	-	-
		SF. ARH. GABRIEL	54	12	-	-	-
81.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	177	50	-	Are matricole parohiale	-
82.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	204	43	-	-	-
	G. Bizanczy	-	96	12+16	-	-	-
83.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	91	20	-	Matricola botezaților	-
	De Camellis	-	60	12	-	-	-
84.	G. Bizanczy	Sf. Paraschiva	222	54	-	-	-
	G. Bizanczy	Sf. Paraschiva	110	22	-	Nu are matricole parohiale	-
	-	Sf. Arh. Mihail	112	20	-	-	-
85.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	380	76	-	Are matricola botezaților	-
86.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	153	30	-	Nu are matricole parohiale	-

87.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	640	93	-	Are matricole parohiale	-
88.	De Camellis	Sf. Arh. Mihail	290	70	-	Are matricola botezaților	-
89.	G. Bizanczy	Sf. Nicolae	157	43	-	-	-
90.	G. Bizanczy	Sf. Paraschiva	174	33	-	Spun că ar avea matricole	-
91.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	50	18	-	-	-
	-	-	10	4	-	-	-
	-	-	18	8	-	-	-
92.	G. Bizanczy	Buna Vestire	165	32	-	-	-
93.	G. Bizanczy	Sf. Nicolae	95	20	-	Are matricole parohiale	-
94.	G. Bizanczy	Sf. Arh. Mihail	300	60	-	-	-
	-	-	53	8	-	-	-
95.	G. Bizanczy	Înălțarea la cer a lui Iisus	120	32	-	-	-
96.	G. Bizanczy	Protecția Sfintei Fecioare Maria	137	20	-	Are matricola botezaților	-
97.	G. Bizanczy	-	205	52	-	Are matricole parohiale	-
98.	G. Bizanczy		203	50	-	Are matricole parohiale	-

TEHNICI ȘI TENDINȚE FOTO-ESTETICE LA BĂILE HERCULANE ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

Graure Cristian*

De la apariția ei, fotografia parcurge o ascensiune evidentă în epocă, infiltrându-se adânc în sfera social-cotidiană, factorul definitoriu și atenția acordată acestei preocupări fiind motivată și de interesul crescut manifestat față de acest nou domeniu în special la nivelul clasei burgheze și de mijloc.

În zona Banatului începând cu anii 60' ai secolului al XIX-lea încep să se dezvolte mici stabilimente fotografice de multe ori favorizate și dezvoltate de industria tipo-litografică, în special în centrele cultural dezvoltate, dar și pe raza localităților de interes turistic sau balnear. Pe lângă centrele urbanistice Timișoara, Lugoj, Oravița, Steierdorf-Anina sau Reșița, unde existau urme ale unor preocupări anterioare în acest sens, Băile Herculane cunoaște începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o apreciere ce i-a asigurat un renume pe plan european și odată cu acest statut și recunoașterea ca centru fotografic-balnear sezonier.

Din punct de vedere al situației urbanistice, începând cu anul 1852, sunt realizate remarcabile transformări la nivelul structurii localității, a dotărilor și condițiilor necesare noului rang dobândit, stațiunea devenind astfel una dintre cele mai moderne destinații ale epocii, solicitată de toate categoriile de oameni. Sunt ridicate noi ansambluri de clădiri, ce constituiau noul centru monumental, realizat după proiectele Curții Imperiale Vieneze¹, complex alcătuit din cazinouri, hoteluri și ansambluri de clădiri monumentale, parcuri sau amenajări peisagistice. Acest factor a motivat și stabilirea în perimetru a unor mici întreprinzători, aceștia asigurând totodată și nevoile specifice profilului turistic dar și comercial al localității.

Pe acest fond, urmând și modelele europene privitoare la necesitățile și cerințele unei locații de acest profil, se facilitează pe lângă practicarea comerțului cu obiecte de profil turistic-balnear, apariția unei noi ramuri care la început s-a manifestat mai mult sub aspect experimental iar mai apoi, comercial: practicarea fotografiei, domeniu ce câștiga din ce în ce mai mult teren în Europa dar mai ales în Statele Unite.

Pentru perioada de început, primele experiențe și interese manifestate față de fotografie pe plan local corespund în mare parte cu preocupări asemănătoare din aceeași sferă la nivel european. Aceste aplecări s-au datorat, în mare parte, fotografiilor tranzitari, aflați în vizită prin stațiune. Despre apariția propriu-zisă a unor ateliere sau fotografi

* Muzeograf grafician, Muzeul Banatului Timișoara, email: praxis_visa@yahoo.com

¹ Despre Herculane vezi: Constantin Juan-Petroi, *Factorul politic și dezvoltarea urbană a orașelor sud-bănățene în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea* în "HISTORIA URBANA", Tomul XIV, 2006/2, Editura Academiei Române, p. 347; Dorin Balteanu, *Herculane-Arc peste timp, 1896-2006, Turism și istorie la Băile Herculane*, Ed. Info, Craiova, 2007, p. 12-15.

stabiliți în localitate se poate vorbi începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, mai exact după anul 1860².

Încadrate temporal-cronologic după mijloacele și modalitățile de execuție existente în secolul al XIX-lea, pentru *perioada timpurie a fotografiei*, sunt caracteristice imaginile fotografice realizate pe suport fotosensibilizat prin procedee *direct-pozitive*³. Din această categorie, tehnici fotografice timpurii s-au practicat uneori și paralel, însă se evidențiază prin nivelul de răspândire și utilizare atât pe întreg teritoriul Banatului cât și pe plan local, la Herculan: execuția *Ferotipiilor*⁴ (Il. 1), procedeu care sa bucurat de un mare succes datorită accesibilității lor, în special în rândul clasei mijlocii a populației.

Analizate din punct de vedere al calității imaginii, acestea erau considerabil inferioare anterioarelor procedee utilizate la execuția imaginilor cum ar fi: *Dagherotipia* sau *Ambrotipia*, dar cunosc totuși o largă răspândire până în primele decenii ale secolului XX, datorită unor motivații pur nostalgice, a costului redus al materialului, dar și a modalității de execuție care nu era la fel de laborioasă. Deși numărul acestor imagini a fost

² *Fotografii în Colecția Autorului*, realizate la Herculan și datate începând anii 60' ai secolului al XIX-lea; Constantin Săvulescu menționează de altfel la p. 41 din lucrarea sa: *Cronologia ilustrată a fotografiei din România, 1834-1914*, A.A.F., București, 1983, un album păstrat în colecția Bibliotecii Academiei Române, intitulat: "*București-Mehadia-Orșova*" (*vederi, clădiri, străzi*) ce conține 30 fotografii format 5,5 X 9 cm printre care și cu Herculan realizate de fotograf german, Moritz Benedict Baer, fotograf ce s-a stabilit ulterior la București, în drum oprindu-se probabil și pe la băi. În aceeași perioadă fotograful vienez Viktor Angerer împreună cu fratele sau Ludwig realizează un "*Album al Dunării*" cu mai multe vedute de pe cursul său și publicat ulterior la Viena.

³ Procedeu prin care imaginea fotografică obținută era direct pozitivă, deci unicat și inversată în oglindă. Datorită faptului că nu putea fi multiplicată, aceasta prezenta mai multe inconveniente: costul ridicat al materialului, gradul mare de sensibilitate, degradarea acestor imagini fiind iremediabilă. Totuși aceste lipsuri erau compensate de calitatea și claritatea imaginii, fiind supranumită în epocă: "*Oglinda cu memorie*". Dintre procedeele direct-pozitive cele mai utilizate și în ordine cronologică au fost: *Dagherotipia (1839-1860)*, *Ambrotipia (1852-1880)* și *Ferotipia (1853-1930)*; Sarah Kennel, *In the Darkroom-An illustrated guide to photographic processes before the digital age*, Washington, 2009, p. 74-75; Dr. Rodica Antonescu, *Scurta prezentare a unor norme de conservare a documentelor fotografice*, în: "*București-Materiale de istorie și muzeografie*", Muzeul Municipiului București, XXIV, 2010, p. 161.

⁴ Ferotipia cunoscută și în limbajul de specialitate ca *Tintype*, reprezintă un procedeu de obținere a imaginii direct-pozitivă pe un suport metalic (placută fină de fier) preparată cu un verni negru sau brun cu colodiu. Exemplare de ferotipii 1860-1900 în colecția autorului realizate în diferite localități din Banat printre care și Herculan. Pentru tehnica vezi și: Dr. Rodica Antonescu, *op. cit.*, p. 161; C. Săvulescu, *op. cit.*, p. 18; S. Kennel, *op. cit.*, p. 74-75; John Hannavy (Editor), *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*, New York/London, 2008, p. 1390-1391.

destul de mare, acestea nu oferă în general prea multe informații despre executant sau subiectul vizat. Folosite excesiv în categoria fotografică portretistică, ferotipiile au fost realizate de cele mai multe ori de amatori, lucru vizibil în calitatea slabă a imaginii, absența acurateții și detaliile precare, dar și prin lipsa amprenteii sau semnăturii profesionale a executantului, existente și însoțind în cele mai multe cazuri fotografiile epocii.

Fiind fotografi amatori și ambulanți beneficiau de "*Ateliere foto mobile*" constituite în principiu din: aparatul fotografic sau camera obscură (care de cele mai multe ori era confecționată de către executantul fotografiilor), plăcuțele sau suporturile fotografice, prevăzute cu substanțe fotosensibile și decorul static de fundal, destul de simplist la care apelau, constituit dintr-un panou pictat sau imprimat cu diverse motive sau peisaje, în general de factură romantică. Datorită acestei mobilități, în general erau prezenți la majoritatea evenimentelor de gen: "*Târg*", "*Expoziție*", diverse alte manifestări de acest tip sau în localitățile de interes turistic, ca în cazul de față, de unde puteau "*racola*" ușor clienții⁵.

Estetic, aceste ferotipii erau imagini obținute pe o placuță fină de fier⁶, încadrate (în funcție de cerințele clienților) într-o ramă standard, confecționată din hârtie sau carton, decorată cu imprimeuri florale și purtând la bază numele producătorului lor⁷.

Paralel cu aceste preocupări se lucra la perfecționarea tehnicilor fotografice (în special a reducerii timpului de expunere care era destul de mare) și odata cu descoperirea procedurii *negativ-pozitiv*⁸, produsele fotografice realizate prin această metodă cunosc o radicală expansiune, ce consta în primul rând în numărul mult mai mare de exemplare produse,

⁵ Datorită acestui aspect multe dintre imagini nu prezintă nici o informație documentară privind realizatorul.

⁶ Placuța metalică (care varia ca grosime de la un executant la altul) era expusă într-o cameră obscură timp de câteva minute, timp ce diferenția în funcție de subiect, luminozitate sau poziție.

⁷ Fotografii, rame cartonate, cărți poștale, suporturi cartonate din secolul al XIX-lea în colecția autorului. Dintre producătorii de astfel de rame precum și diferite suporturi cartonate se remarcă stabilimentul lui Bernard Wachtl din Viena, care pe parcursul secolului se asociază și cu alți producători ca Leopold Turkel tot din Viena. Activitatea acestuia se extinde pe tot parcursul secolului, până la începutul secolului al XX-lea, numele "*Bern. Wachtl-Wien*" găsindu-se imprimat pe multe rame de acest tip, fiind principalul furnizor de astfel de produse pentru mai multe ateliere și fotografi din centrul și sud-estul Europei.

⁸ Procedu prin care imaginea era obținută inițial pe un suport ca negativ (suport care putea fi din: hârtie, hârtie cerată sau suport de sticlă cu colodiu), expus în camera obscură, multiplicată apoi pozitiv pe hârtie fotografică, procedu prin care se putea obține un număr considerabil de imagini pozitive. Datorită fragilității hârtiei fotografice folosite, de cele mai multe ori imaginile obținute erau montate pe suporturi cartonate pentru protecție, dar și pentru a purta însemnele sau numele fotografului. În anul 1851 englezul F.S. Archer publicase deja procedu cu colodiu umed la elaborarea căruia contribuise și fizicianul și chimistul Fox Talbot.

datorită posibilității multiplicării și producerii imaginilor pe scară comercială largă. Datorită acestui lucru din activitatea fotografică, se naște o adevărată industrie datorită succesului comercial ce aveau să-l cunoască imaginile pe piață și a nivelului mare de răspândire, acestea regăsindu-se în majoritatea locuințelor epocii.

După tipologia formatului, fotografiile executate în această perioadă prin procedeul negativ-pozitiv se pot structura cronologic cunoscând până în primul deceniu al secolului XX mai multe denumiri și dimensiuni⁹.

Printre primele tipuri utilizate la scară largă au fost fotografiile tip "*Carte-de-visite*"¹⁰, care deși apărute timpuriu, la Herculane fost utilizate până la sfârșitul secolului. Caracteristice pentru acest format erau dimensiunile imaginii care variaua între 8,5x5,5 și 9x6 cm, aproximative unei cărți de vizită, imaginea fiind montată pe un suport cartonat pentru protecție datorită sensibilității hârtiei fotografice, suport ce avea tipărit pe verso numele și firma fotografului, în unele cazuri și o imagine ușor identificabilă cu locația atelierului care servea și pe post de reclamă proprie, iar pe față numele fotografului, tipărit jos la baza imaginii.

Utilizată la începuturi pentru portrete în cea mai mare parte, datorită dimensiunilor reduse, s-au întâlnit și un număr mai mic de panorame și vedute urbane, în special după ce s-a pus la punct tehnica de fotografiere prin "*procedeul uscat*" în anul 1871 de către englezul R.Maddox și care consta în pregătirea prealabilă a plăcii fotosensibile, fără a mai fi necesară deplasarea la locul fotografierii a unui întreg arsenal de mijloace.

La Herculane primii fotografi stabili apar după anul 1860¹¹ și utilizează acest procedeu (*negativ-pozitiv*) dar și formatul "*carte-de visite*", iar odată cu apariția atelierelor de sine stătătoare se schimbă și modul de organizare compozițională a imaginii și a decorului.

Studiourile erau amplasate în primul rând într-o zonă unde beneficiau de multă lumină naturală (în special la nivelul superior al clădirilor), decorul interior ce reprezenta scena fotografică era mult mai elaborat, fiind format din mobilier sculptat, grupuri statuare, tablouri, imprimeuri sau tapiserii ce înfățișau diverse scene romantice sau mitologice, toate pentru a creea o imagine cât mai benefică și luxoasă a epocii.

Carl Schaffer este printre primii fotografi de acest gen, alături de G.Loger. El își începe activitatea fotografică în localitate în jurul anilor 60' ai secolului XIX (Il. 2 și 3), executând în această perioadă la Herculane

⁹ Prin tipologia formatului fotografic dar și prin elemente surprinse în imagini (de exemplu: element de animație, costum, elemente arhitecturale) se pot stabili cu aproximație intervalele de timp și de circulație a acestora.

¹⁰ Format apărut la sfârșitul anului 1850 și patentat de fotografii francez Andre Adolphe Disderi la 27 noiembrie 1854, care în ciuda denumirii: "*Carte-de-visite*" și a dimensiunii aproximative unei cărți de vizită (cca. 9X7 cm), rar a fost folosit sub acest scop. Acest tip a fost înlocuit în jurul anului 1870 de către genul: "*Cabinet Portrait*"; C. Săvulescu, *op.cit.*, p. 12-13; J. Hannavy, *op. cit.*, p. 276; Kyle Husfloen (Editor), *Camera and Photographica*, Krause Publications, Iola, 2004, p. 301.

¹¹ Fotografii în Colecția Autorului.

portrete după cerințele comanditarilor (bust, în întregime sau chiar două persoane), în special pentru persoanele aflate în vizită la băi precum și o serie de tipuri de costume populare din zonă, de multe ori modelele sale pozând și cu spatele pentru a releva detaliile costumelor. Unele imagini realizate de Schaffer au fost folosite mai târziu de pictorul Theodor Aman (1831-1891) ca schițe de baza pentru lucrările sale cu subiecte despre țărani¹².

Pe lângă aceste imagini pitorești realizează și câteva panoramice, compuse după principii personale, ce înfățișează aspecte urbanistice și arhitecturale ale stațiunii¹³ aflată în plină dezvoltare. Elemente inedite sunt redată în fotografiile intitulate: "*Mehadia-Hotel Imperial-Foto C.Schaffer-photographie Herculesbad*"¹⁴, datată 1871-1875 și în "*Pavilionului balnear Diana*", în care surprinde ansamblul de clădiri din jurul anilor 1875-1880, ansamblu ce încă își mai păstra caracterul arhitectural specific perioadei grănicerești a stațiunii¹⁵.

Contemporan cu Schaffer, activează și fotografii de origine germană, Georg Müller care își avea sediul în perimetrul centrului vechi al stațiunii¹⁶, zona preferată de comercianții epocii, împreună cu Bazarul aflat la Cazinou.

Acesta execută în acest interval ca și antecesorul său, în mare parte portrete pentru turiștii aflați la băi. Sfera lui de interes s-a extins și în afara stațiunii, la Orșova¹⁷, pe care o fotografiază în anul 1875 din aval de pe Dunăre, surprinzând frontonul de clădiri de pe *Corso-ul* localității (restaurante, hoteluri, printre care Hotelul Ozanic cunoscut de turiștii locali, clădiri oficiale, Clădiri ale Navigației Austriece pe Dunare și turnul Bisericii ortodoxe Sf. Nicolae-fotografie cu mare valoare documentară datorită elementelor dispărute ce le surprinde). Zona era cunoscută de altfel pentru interesul turistic manifestat de mulți dintre vizitatori, mare parte sosind la Herculanee pe Dunăre, prin Portul Orșova.

¹² Fotografii realizate de Schaffer (portrete și panorame) din colecția autorului, în nuanțe sepia montate pe suporturi ce poartă tipărit pe verso: "*C.Schaffer's Photographie-Herkulesbad bei Mehadia*" și încadrate în motive florale. Unele exemplare mai oferă și informații despre cei portretizați, având notate pe verso de exemplu: "*Souvenir Domnisoarei Elisa Vallimaresco de Ecaterina Corcesco*" scris cu cerneală neagră, fotografia prezintă pe cele două femei portretizate la o masă și datează din anii 70' ai secolului al XIX-lea; vezi și Adrian-Silvan Ionescu, *Photographers in Romania, 1840-1940*, în "*Muzeul Național*", XX, București, 2008, p. 67.

¹³ Fotografii în arhiva autorului.

¹⁴ Fotografie sepia de dimesiuni: 5,5 X 9 cm.

¹⁵ Fotografie sepia intitulată: "*Herculesbad-C.Schaffer Photo.*" și datată 1880 în colecția autorului.

¹⁶ Fotografiile sale purtau pe verso denumirea: "*Atelier von G.Muller, Herkulesbad bei Mehadia*" precum și o imagine tipărită reprezentând statuia lui Hercules din centrul stațiunii. (foto colecția autorului)

¹⁷ Este vorba de localitatea Orșova veche, inundată de apele Dunării odată cu construcția barajului de acumulare de la Porțile de Fier din anul 1970.

Müller surprinde printr-o fotografie executată în același an și centrul modern, imperial al Stațiunii Herculane (Il. 4 și 5). Fotografia cu valoare documentară, redă complexul arhitectural nealterat și în stadiul inițial, la puțin timp după construcția sa. Ansamblul se detașează de nucleul vechi al stațiunii prin monumentalitate. El este constituit din două hoteluri impozante de factură eclectică: Franz-Josef (terminat în 1861) și Rudolf (construit între 1869-1871), legate printr-un portic semicircular, în centrul căruia se află Cazinoul (Sala de cură-Cursalon) construit în 1864¹⁸.

Fotografia începe să constituie totodată un adevărat instrument de promovare personală, dar și turistică a stațiunii nou modernizată, într-o perioadă de circulație extinsă a acestora, fotografiile devenind treptat și o adevărată carte de vizită a locului.

Succesorul atelierului fotografic al lui Müller a fost A. Wippler¹⁹, care cunoaște o activitate destul de bogată la Herculane după 1870 ce s-a extins până în primul deceniu al secolului XX. Acesta s-a bucurat pe parcurs de colaborări benefice cu nume cunoscute și apreciate ale fotografiei, cum ar fi timișoareanul Kossak Jozsef, devenit mai târziu: "*Fotograf Oficial al Curtii Imperiale*".

Fotograful Wippler poate fi considerat prin activitatea sa de la Herculane, ca unul tranzitar, ce face trecerea de la fotografia tip "*carte-de-visite*" la cea de tip "*Cabinet*" (sau Cabinet Portrait cum mai era denumită)²⁰ (Il. 6 și 7).

Wippler executa pe aceste două formate, portretele unor persoane și personalități publice din Herculane²¹, dar și portrete și țărani în costume tradiționale din zonă punând accent pe decorurile și detaliile porturilor populare.

În aceeași perioadă fotograful timișoarean Kossak Jozsef-Bohr (1855-1922)²², după studii urmate la Viena, München, Szeged și după ucenicia în atelierul unchiului său din Lugoj, F. Hess, își deschide propriul atelier la

¹⁸ Fotografie sepia de dimensiuni: 5,5X9 cm în colecția autorului; despre construcțiile din Herculane din această perioadă vezi și: C. J.-Petroi, *op. cit.*, p. 347; Liviu Groza, *Băile Herculane în perioada militar-grănicerească*, în "*Banatica*", p. 133-134; Ilie Cristescu, "*Herculane între legendă și adevăr. Patrimoniu turistic*", Ed. Hercules, 2001, p. 31.

¹⁹ Suporturile fotografice ale lui Wippler purtau tipărit pe verso aceleași simboluri și imaginea lui Hercules ca și cele ale lui Müller, diferențiindu-se doar numele atelierului. (foto colecția autorului)

²⁰ Acest format fotografic oscila ca dimensiuni între: 9X14 cm și 11,5X16 cm, iar ca nivel de protecție pentru fotografii, suportul cartonat era considerabil mai gros decât cel de tip: "*Carte-de-visite*". Pe verso decorul împreună cu numele atelierului, dar și adresa exactă a acestuia erau uneori însoțite și de imaginile tipărite ale fațadelor clădirilor unde se situau atelierele.

²¹ De exemplu: Portretul Generalului Traian Doda sau portretul Comandantului Societății de Pompieri Voluntari din Herculane, 1892-1995 (Colecția autorului).

²² Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon der Banater Deutschthums*, 1991, Marquarstein, p. 1001-1002; Despre Kossak Jozsef vezi și studiul E. Miklosik, "*Oamenii uitați*" în Studii și Comunicări, 4-5, Museum Arad, 1999, p. 352-370.

Timișoara în anul 1885, paralel colaborând și cu Wippler la câteva imagini după 1880. În anul 1889 își deschide propriul atelier-filială ce funcționa sezonier la Herculan, pentru ca un an mai târziu, în 1890, să se asocieze definitiv cu A. Wippler, fiind menționați apoi ca fotografi oficiali ai stațiunii sub denumirea de *Kossak&Wippler*²³ (Il. 8).

Fiind îndrumat și de măiestria în portretistică pentru care era cunoscut asociatul său Kossak, aceștia execută împreună numeroase portrete tip "cabinet" sau "Boudoir", dar și o serie de scene ce înfățișează activități mondene și colțuri din Herculan realizate între 1890-1895 în format *stereoscopic*²⁴, scene reluate mai târziu de către Kossak fără asocierea cu Wippler.

Din activitatea pe cont propriu a lui Kossak la Herculan se păstrează un frumos album intitulat: "*Bains d'Hercule -27 septembrie 1896*"²⁵ de Kossak *Joseph-Photographe de Cour Imperiale de Roy Autriche-Hongrie. Temesvar es Herkulesfurdo*", ce conține 21 fotografii pe format supradimensionat: 30X40 cm și care surprind diverse aspecte ale stațiunii: Platoul Superior Coronini, Valea Cernei cu cascadă, Baia Maria și Splaiul Elisabeta, Izvorul Schneller, etc. Albumul este tipărit în limba franceză și a fost donat Regelui Carol I cu ocazia vizitei Împăratului Franz Joseph la București în anul 1896. Se pare că din acest album, Kossak a realizat la scurt timp și o serie de fotografii sepia tip "*Landscape*", caracterizate printr-o mare claritate a imaginii, destinate comerțului și realizate pe dimensiuni mai reduse: 12X17 cm, purtând tipărite pe față următoarele date: "*Kossak J.-Cs. Es. Kir. udv. Fenykepesz-Herkulesbad-Herkulesfurdo*", iar pe verso dateate-29 septembrie 1896²⁶ (Il. 9).

Pe lângă Herculan acesta a avut o activitate fotografică destul de intensă în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea. Pe tot cuprinsul Banatului la Buziaș, Timișoara, Arad, Becicherecul Mare (Banatul Sârbesc), Sânnicolaul Mare, activitatea i-a asigurat acestuia un renume internațional, fiindu-i acordate numeroase premii, titluri și distincții.

Un alt atelier-filială în localitate și deschis după 1890, a fost cel al lui Hirsch Jozsef, care își avea sediul central la Lugoș pe strada Bonnaz la

²³ Fotografii în colecția autorului: *Kossak&Wippler-Fenykepeszek, Herkulesfurdo-Fotograficsh Artist. Anstalt. Herkulesbad*, datată 1891 (pe verso se pot remarca numeroasele distincții și premii primite de Kossak); Albert Strasser, Johann Tokar, *Geschäfts Adressenbuch von Sudungarn*, Temesvar, 1890, p. 60.

²⁴ Fotografia stereoscopică a apărut ca procedeu după 1850 și s-a utilizat atât în executarea dagherotipiilor cât și pentru fotografia negativ-pozitiv, menținându-se până în primele decenii ale secolului al XX-lea. Aceste perechi de fotografii erau realizate prin două obiective, montate unul lângă altul la o depărtare egală cu distanța interpupilară normală, care atunci când sunt privite printr-un dispozitiv special (numit stereoscop) dau senzația de relief; Fotografii stereoscopice cu imagini din Herculan în colecția autorului.

²⁵ C. Săvulescu, *op. cit.*, p. 64-65.

²⁶ Fotografii în colecția autorului, dateate: 29 sept.1896 executate de Kossak dintre care: Vedere a stațiunii de pe platoul superior Coronini și Clădirea Cazinoului împreună cu parcul și hotelurile.

nr.12²⁷. De la acesta se păstrează fotografii de grup sau portret pe format "cabinet". Era obișnuit în perioadă ca mai mulți fotografi care își aveau sediul în Timșoara, Lugoj sau Caransebeș să deschidă o filială sezonieră și la Herculanee pentru turiști, datorită succesului pe care îl aveau în special pe timpul verii.

Pe lângă imaginile realizate de fotografii locali se mai găsesc în această perioadă și fotografiile realizate de amatori, care nu aveau suporturi tipărite cu firma lor. Aceștia foloseau suporturi din comerț care aveau tipărit pe verso simbolic cuvântul: "*Souvenir*", încadrat în diverse motive ornamentale.

Treptat fotografia câștiga teren pe plan social devenind și un adevărat instrument de promovare turistică. La Herculanee o categorie favorabilă acestei transformări a constituit-o realizarea "*Albumelor fotografico-turștice*".

Apariția acestor forme de promovare prin fotografie se datorează în principiu activității paralele cu atelierelor fotografice a mai multor comercianți locali, care pe lângă produsele în care erau specializați în mod normal au contribuit și la realizarea unor astfel de albume fotografice cu Băile-Herculanee.

De exemplu evreul L. Keppich care își începe activitatea după anul 1850²⁸, comercializează diverse articole specifice locale în Bazarul din Cursalon (Salonul de cură sau Cazinoul) la nr. 4, 5 și 6, printre care și frumoase albume lito-fotografice intitulate: "*Souvenir de Herkulesbad-Herkulesfurdo-Mehadia*" (Il. 10), ce conțineau între 15 și 20 de imagini de dimensiuni tip "*Carte Postale*", înfățișând principalele obiective și locuri de interes din Herculanee și purtând tipărit numele editurii și producătorului: L. Keppich-Herkulesbad²⁹.

Un alt producator este Kecskemeti Sándor, care își avea sediul central la Timșoara. Acesta preluase atelierul și stabilimentul familiei în anul 1887, lărgind producția cu articole optice și cosmetice³⁰. La sediul din Timșoara, Cetate-Piața Jenő Herczeg, nr.5, acesta comercializa pe lângă diverse produse optice și articole fotografice. Împreună cu Leyritz Arpad erau furnizori oficiali de produse fotografice în Banat³¹. La Herculanee, acesta asigura necesarul de articole fotografice, iar A.Boskovics de articole foto-optice .

Pe lângă asigurarea pentru fotografii locali a unor articole de profil și comercializarea acestor produse, Kecskemeti Sándor a realizat și el între

²⁷ Fotografii în colecția autorului: "*Hirsch Jozsef-Fotografische Kunstanstalt-Lugos, Bonnaz Gasse, no.12-Herkulesbad*".

²⁸ A. Strasser, J. Tokar, *op. cit.*, p. 60; Firma L.Keppich îi avea ca proprietari pe Laura Keppich și Emmanuel J. Keppich și comercializau articole mixte.

²⁹ Abume datate cca. 1880 și 1890 în arhiva autorului.

³⁰ Lajos Kakucs, *Breslele, manufacturile și dezvoltarea industrială a Banatului între anii 1717-1918*, Timșoara, 2008, p. 219-220.

³¹ Szalatzky Istvan, *Temesvari Uzlet-Czimitar-Temesvarer Geschafts-Adressbuch*, Temesvar, 1901, p. 26; *Sudungarisches Illustrierter neuer Beobachter, fur das jahr 1899*, Temesvar, 1899, reclamă inserată Kecskemeti Sándor, Temesvar-Innere stadt.

1895-1900 mai multe și frumoase albume fotografice, folosite pentru promovarea stațiunii Băile Herculane, purtând tot denumirea simbolică: "*Souvenir Herkulesfurdo*"³².

Un alt exemplu de realizator de astfel de albume, în număr destul de mare, a fost fotograf local Emil Jager, care la 1890 introduce pe piață un album purtând tipărit același titlu simbolic, realizat din coperti cartonate roșii cu aplicații argintii tipărite, ce înfățișează turiști situați pe platoul superior admirând panorama stațiunii. Albumul conține 11 imagini fotografice sepia, atașate între ele, aplicate pe suport cartonat și înfățișând cele mai reprezentative locații, dintre care reținem: Clădirea Gării, Piața Hercules animată, Izvorul Josef, Hotelul Franz Josef, Hotelul Rudolf, Baia Szapari, Vila Livia, etc. (Il. 11 și 12).

O altă formă fotografică de promovare folosită și pe plan local a constituit-o realizarea imaginilor *stereoscopice*³³, devenite totodată și o formă preferată de divertisment în epocă, în special în rândul clasei sociale înstărite.

Dintre realizatorii acestor tipuri de imagini, care privite printr-un dispozitiv special numit stereoscop, dau impresia de spațialitate și relief (imagini destul de costisitoare de produs în acea perioadă), la Herculane s-au remarcat cei doi fotografi deja amintiți: Kossak și Wippler ca și asociați, iar ceva mai târziu câteva instantanee sunt realizate pe cont propriu de Kossak Jozsef³⁴ (Il. 13 și 14).

Pe lângă imaginile stereoscopice produse de cei doi fotografi locali se numără și câteva imagini ce surprind Băile Herculane realizate după 1890 de către fotograf local din Steierdorf-Anina, Vincenz Rose. Imaginile fac parte dintr-un proiect mai amplu al artistului fotograf ce viza toată regiunea Banatului. Acesta a înfățișat pe nuanțe sepia aspecte surprinse într-o manieră proprie și stațiunea de pe Cerna: Fântâna Hercules, Peștera Hoților, Diverse pavilioane balneare, Cazinoul, Gara, Băile Szapari, clișeele

³² Un exemplar în colecția autorului. Albumul conține 11 imagini fotografice de dimensiunile unei cărți postale: 9,5 X 14,5 cm, montate pe carton ce poartă tipărit pe față la baza imaginii numele realizatorului: "*Kecskemeti Sandor-Herkulesfurdo*" precum și titlurile imaginilor înfățișate și numărul clișeului fotografic: "Stațiunea Herculane văzută de pe Platoul Coronini" cu clișeu nr. 5351 sau "Hotelul Franz Josef" cu nr. 5359. Coperta albumului este realizată dintr-un carton mai gros pe care este aplicată o pânză roșie ce poartă tipărit numele albumului și diverse imagini grafice.

³³ După realizarea acestor perechi de fotografii, ele erau aplicate pe un suport cartonat de format dreptunghiular ce purta tipărit numele atelierului și locația acestuia (vezi și nota 24).

³⁴ Fotografii stereoscopice cu tentă monocromă în colecția autorului. Tipărite în limba germană: "*Original Afnahme von Kossak&Wippler, Herkulesbad*" și pentru cele realizate doar de Kossak: "*Original Stereoskop-Moment Aufnahme von Josef Kossak, K.U.K.Hoffotograf, Temesvar*" (Kossak Josef, Fotograf al Curții Imperiale Cezaro-Crăiești, Timișoara).

acestuia caracterizându-se prin acuratețea și clarietatea imaginilor dar și a elementului de animație surprins³⁵ (Il. 15).

O categorie aparte începând cu anul 1895 o constituie fotografii ce își aveau sediul inițial la Orșova, dar care au avut o activitate destul de bogată în special în zona Clisurii Dunării până în interiorul Banatului la Oravița, Anina sau Herculane. Concludentă în acest sens este activitatea fotografului Hutterer Geza, originar din Zickyalva și stabilit în jurul anului 1891 la Orșova. Acesta a realizat un număr impresionant de imagini din zonă printre care și o serie de fotografii cca.1892-1895 și 1898 ce surprind atât Orșova cu împrejurimile, Regularizarea Dunării, Construcția Canalului Sip, cât și imagini cu Herculane, pe un format supradimensionat, montate apoi în diverse albume. Variantele comerciale ale acestora au fost introduse pe piață pe un suport cartonat ceva mai gros. Ele afixau numele atelierului și locația tipărite la baza imaginii și au circulat în perioadă în toate colțurile Imperiului³⁶ (Il. 16).

Multe dintre aceste clișee au fost folosite mai târziu pentru tipărirea ilustratelor poștale de către autor, ilustrate ce au cunoscut o răspândire și o circulație largă până în primul deceniu al secolului XX.

Un alt fotograf, tot orșovean prin adopție a fost Franz (sau Frantz) Alscher, născut în Silezia la 28.8.1849³⁷. Acesta s-a stabilit la Orșova în 1891 în aceeași perioadă cu Hutterer. Sosind de la Perlas pe Tisa (Banatul Sârbesc) și-a deschis un atelier în jurul aceluiași an, cunoscut mult timp în întreaga zonă a Banatului de sud-est, precum și o filială la Negotin în Serbia. Atelierul său a fost preluat mai târziu de soția acestuia, Maria, care a continuat tradiția fotografică³⁸. Din acest atelier se păstrează imortalizate numeroase portrete, aspecte de pe Clisură, Herculane dar și o serie de imagini când acesta a surprins diversele dezastre naturale și evenimente de pe cursul Culoarului Timiș-Cerna, cum ar fi distrugerile provocate de inundațiile din 1899 și 1910, și în special avarierea căii ferate Timișoara-

³⁵ Fotografii stereoscopice în colecția autorului de dimensiuni: 9 X 18 cm. Suportul cartonat poartă tipărite următoarele date: "*Stereszkoep Kepek, Kiadja Rose V. Stajerlakon*" (Vederi stereoscopice, Editura Rose V., Steierdorf). Pe verso câteva imagini au notate de către autor, tipărite sau scrise date privind obiectivele vizate.

³⁶ Fotografie realizată de Hutterer în colecția autorului, de dimensiuni: 12,5X17 cm, purtând numele atelierului și a localității Orșova tipărite la baza imaginii pe suportul din carton și numele imaginii: *Herkulesbrunnen in Herkulesbad-Hutterer G., Orsova*; ilustrate din perioada 1898-1910, realizate de Hutterer în colecția autorului; despre activitatea fotografului la Orșova vezi și C.-Juan Petroi, *Meșteșugurile în economia Orșovei moderne (a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea)* în: "HISTORIA URBANA", tom VI, 1998/1-2, Editura Academiei Române, p. 189.

³⁷ A. P. Petri, *op. cit.*, p. 19-20.

³⁸ Multe dintre suporturi au tipărite pe verso: "*Alscher, Photographischer Atelier Orsova und Negotin*"; "*Alscher, Photogr. Atelier Orsova*", sau cu numele soției acestuia: "*Marie Alscher Photo. Atelier Orsova*", aceasta deschizând ulterior și o filială în orașul Deta. Unele dintre suporturi au menționate numărul plăcii fotografice sau numele obiectivului (Fotografii în colecția autorului).

Orșova în zona Băilor Herculane³⁹. La aceleași evenimente a fost martor și aparatul de fotografiat al lui Stankovsky Karoly (Il. 17), care împreună cu Alscher activează în atelierul său din Orșova în aceeași perioadă. Fotografiile acestuia înfățișează alunecările de teren în zona Băilor Herculane, dar și mai sus pe cursul râului până la Mehadia, unde surprinde clădirile devastate de furia apelor, printre care și Primăria din Mehadia⁴⁰.

Aceleași imagini au servit mai târziu la realizarea unor mici albume fotografice sau reprezentând cărți poștale, tipărite la diferite edituri din Herculane și Orșova.

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea rolul fotografiei de răspândire a informației și de interacțiune cultural-socială scade pe plan local, imaginea fotografică fiind folosită mai mult din motive artistice, preferențiale, documentare sau doar motive nostalgice, locul ei fiind ocupat în mare parte de apariția *Cartilor poștale ilustrate*⁴¹. Prin tipărire acestea beneficiau de un tiraj extrem de mare ca număr și acopereau o arie mult mai largă de răspândire, iar prin caracteristica de corespondență, transmiterea mesajelor prin imagine era completată de text, contribuind la o comunicare socială mai adecvată. De menționat totuși că până în primul deceniu al secolului următor multe dintre aceste ilustrate erau realizate utilizând clișeele cu imagini folosite pentru fotografiile panoramice sau de cabinet anterioare acestora.

Pentru "*Perioada clasică*" a circulației lor, cărțile poștale ilustrate înfățișau, în general, aspecte din localități urbane și rurale de pe teritoriul Banatului, costume populare, scene utopice și portrete de personalități și suverani și au fost realizate în tehnica și *formatul litografic*⁴². Acest tip se bucura de un mare succes și de apreciere în rândul consumatorilor de astfel de produse, datorită aspectului și laturii artistice a acestora evidențiate de amprenta personală lăsată de realizatori: fotografii, gravorii și ucenicii care de multe ori ca și la retușarea fotografiilor, se ocupa de aplicarea

³⁹ Fotografiile au dimensiunile cuprinse între: 11,5X15 cm și 8,5X14,5 cm, și au lipite pe verso câte o hârtie ce are pretipărită informații despre imaginile vizate în limbile maghiară și germană (fotografii în colecția autorului).

⁴⁰ Fotografia are dimensiunile: 13,5X9 cm și are menționat pe spate: "*Fenykepeszet Muterem, Stankovsky Karoly Orsova*", încadrată de diverse elemente decorative de factură "*Art-Nouveau*" specifice anului 1900.

⁴¹ Prima Carte poștală ilustrată realizată în Banat și cunoscută până în prezent, datează din 1891 și reprezintă *Pavilionul principal* de la "*Expoziția Comercială și Industrială a Ungariei de Sud (a Banatului) de la Timișoara*" din același an. Această ilustrată litografică a fost realizată cel mai probabil de Kossak Josef, care se știe că a realizat un album fotografic cu mai multe cadre de la acest eveniment.

⁴² Procedeu prin care imaginea fotografică era reprodusă prin litografiere. Litografia reprezintă o ramură a graficii, apropiată gravurii, prin care desenul se executa pe o piatră de calcar, udată apoi și încernăluită și se imprimă mai apoi pe hârtie sau alte materiale sub presiunea unei prese manuale. Litografia în culori presupune folosirea unui număr de pietre egal cu numărul de culori de bază din care se compune imaginea; Doina Pungă, *Grafica pe teritoriul României în secolul al XIX-lea, Litografia și Gravura în Aculforte*, Editura Oscar Print, București, 2009, p. 521.

ulterioară a culorilor de bază pe imagine sau imaginile înfățișate, organizate compozițional într-o manieră echilibrată și în multe cazuri printr-un decor eclectic. În cele mai multe cazuri grupurile de imagini înfățișând aspecte specifice locale erau interacționate cu diverse aplicații-decor constituite din motive ornamentale, vegetale, florale sau arhitectonice ce satisfăceau tendințele și gusturile epocii (Il. 18 și 19).

O caracteristică a acestor colaje de imagini, comparativ cu imaginile pur fotografice era faptul că beneficiau de texte tipărite, amplasate lângă sau încadrate în imaginea propriu-zisă, constituite prin formule de salut sau urări ce puteau fi pretipărite într-un format standard sau personalizate (multe ilustrate de "*tip-litografie*" sau de "*tip-clasic*", conțin alături de imagine cuvintele: "*Gruss aus...*" sau "*Udvozlet...*"), iar completările și notările ulterioare formulelor respective, se puteau aplica de către consumatori pe față, pe verso fiind trecute doar datele ce țineau de corespondență, timbrul poștal sau elemente privind numele și adresa destinatarului.

A fost realizat un număr impresionant de litografii cu aspecte locale, acestea înregistrând un mare succes pe piață, concurând cu imagini din importante locații similare. Mare parte dintre cărțile poștale ilustrate prin litografiere erau realizate la Herculan de fotografii deja amintiți de după anul 1890 sau continuatorii acestei practici: Emil Jager, Alfred Jager, L. Keppich-fiul, Rudolf Kriszany, Kossak Jozsef la Herculan și Timișoara sau cazuri în care aceștia aveau sediul în localități învecinate, cum ar fi: Raichl Sandor Junior din Orșova sau Hutterer Geza, precum și stabilimente din München, Viena sau Dresda (Dresden)⁴³, care au realizat un număr impresionant de ilustrate cu diferite locații de pe cursul Dunării de la izvoare, din Germania și până în Deltă, la vărsare.

Paralel cu procedeul de litografiere a imaginilor, se folosește și procedeul tip "*cromo-litografie*"⁴⁴, în industria fotografică procedeul fiind cunoscut sub numele de "*Cromo-fotografie*". Acest tip se deosebea de cel standard prin litografie, în primul rând prin faptul că era un procedeu fotomecanic iar imaginea fotografică obținută era colată sau interacționa cu elemente litografiate aplicate ulterior de către tipograf, modelul de organizare compozițională a suprafeței fiind însă asemănător.

Perioada clasică de circulație a cărților poștale ilustrate de tip litografie, cromo-litografie sau carte poștală de "*tip-clasic*" (Il. 20), se poate încadra între anii 1891 și 1910⁴⁵ atât pentru zona Banatului cât și pentru cele

⁴³ Exemplare din perioada 1897-1899 în Arhiva autorului.

⁴⁴ Cromolitografia este un procedeu tehnic fotomecanic, semiindustrial sau industrial, prin care se realizează reproducerea unei imagini în mai multe culori, pornind de la descompunerea fotografică a culorilor de bază și de la prepararea unei pietre litografice pentru fiecare culoare de bază în parte iar imprimarea se realizează prin suprapunerea succesivă a culorilor componente pe planșa de hârtie; D. Pungă, *op. cit.*, p. 519.

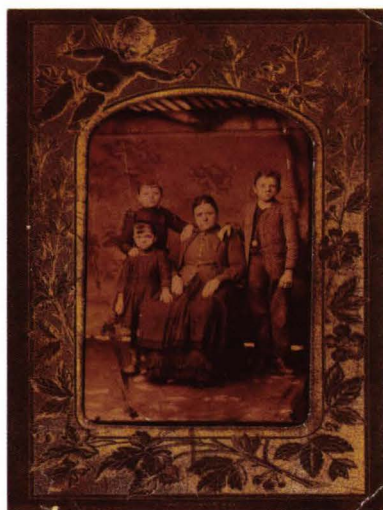
⁴⁵ Perioada temporală cuprinsă între anul apariției primei ilustrate poștale la 1891 și până la apariția ilustratelor fotografice care nu prezentau intervenții aferente ulterioare pe suprafața imaginii prin procedee tipo-litografice.

produse la Herculane. Ulterior, acestor tipologii le succedează cărțile postale "*tip-fotografie*", în care imaginea fotografică de pe față este păstrată nealterată sau modificată. Informațiile suplimentare se tipăreau pe verso, iar numele editurii era înlocuit de cel al realizatorului clișeului. Acest tip nu a mai beneficiat de o producție la scară industrială dar a circulat până la mijlocul secolului trecut datorită costului redus.

Spre mijlocul secolului al XX-lea, cărțile poștale ilustrate devin mai mult un instrument specific comunicării între indivizi, rolul imaginii cunoscând o depreciere privind valoarea documentară a acesteia, circulația acestora devenind mai restrânsă.

Activitatea fotografică din secolul al XIX-lea la Băile Herculane este reprezentativă pentru această regiune marginală de confluențe etno-culturale și sociale și se evidențiază prin epuizarea majorității mijloacelor și aspectelor ei, iar etapele parcurse în acest domeniu coincid în mare parte cu cele la nivel european.

II. 1.

II. 2, 3

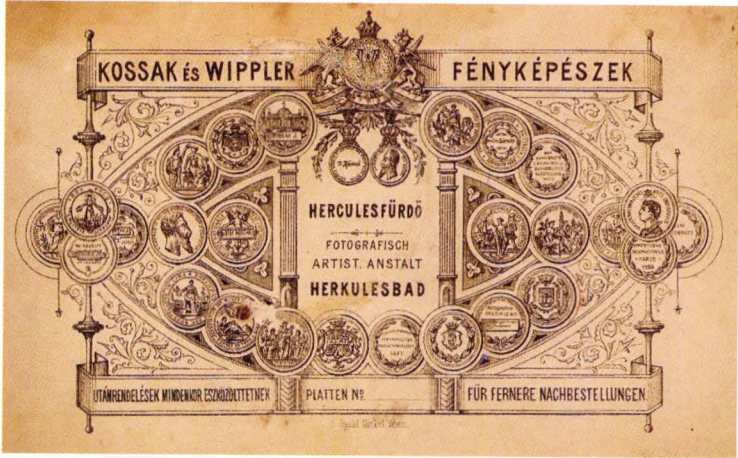
II. 4, 5

II. 6, 7

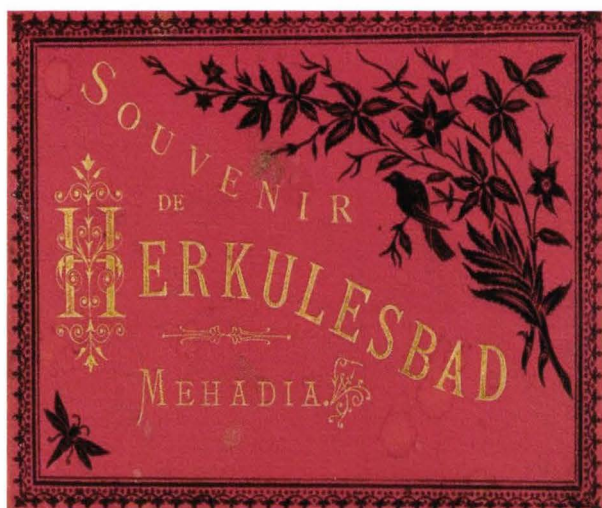
II. 8

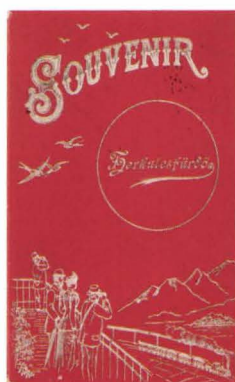
II. 9

II. 10

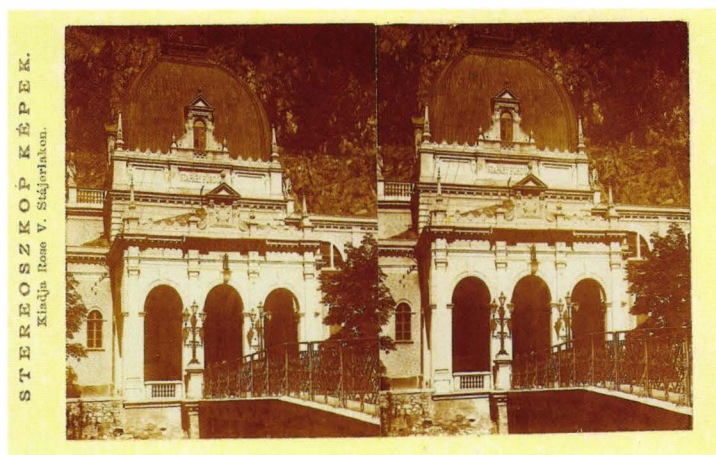
II. 11, 12

II. 13,14

II. 15

II. 16

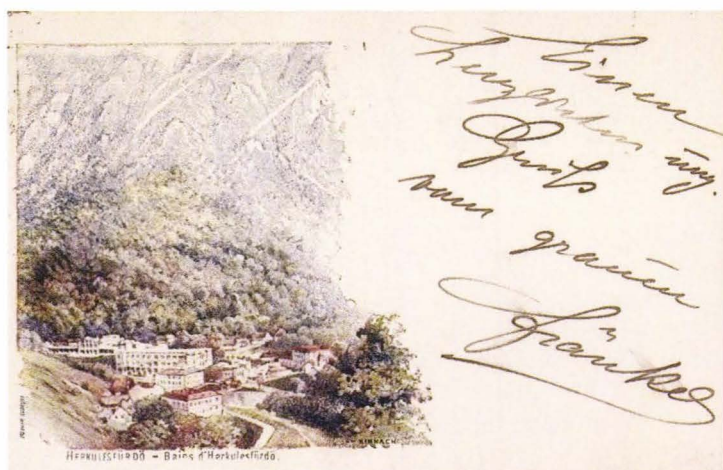
II. 17

Draga Vica
Miltiari,
Rica și Octav St. Cornești 1905-

II. 18

Linien
Kunz
Frank
Frank

II. 19

II. 20

ALBA IULIA ÎN IMAGINI DE ALTĂDATĂ DIN COLECȚIA DE CARTE POȘTALĂ ILUSTRATĂ A MUZEULUI ALBAIULIAN

Ionela Simona Mircea*

Într-o formă concisă cartea poștală ne vorbește despre evenimente, oameni, localități, rămânând o fereastră deschisă spre lumea istoriei și a culturii. „Dincolo de casele care nu mai există sau de peisajele dispărute stă *memoria ilustratelor*¹, uneori unicul document ce atestă prezența lor în trecutul nostru”. Ilustrata document apropie pasiunea de cartofil de cercetarea științifică și, în același timp, de artă.

La sfârșitul secolului al XIX-lea erau consemnați la nivel mondial aproximativ 80 de milioane de colecționari cartofilii. În România existau vreo 90.000². Numărul mare de colecționari de vederi, în acea perioadă, s-a datorat transformării rapide a cărții poștale într-un bussines, librării timpului descoperind posibilitatea de a-și face publicitate și de a obține profit prin reproducerea și punerea în circulație prin vânzare a unor imagini cu priză la public. Vârful în acest bussines l-a reprezentat perioada anilor 1898-1920. În perioada interbelică interesul pentru cartea poștală a fost ponderat, dobândind din nou consistență la jumătatea secolului XX, fără a mai atinge însă amploarea de altădată. Acest interes a dus la constituirea de colecții și, implicit, la afirmarea cartofiliei ca ramură a filateliei care se ocupă cu colecționarea, studierea, selecționarea și expunerea după anumite criterii științifice, tematice și artistice a cărților poștale.

Răspunzând modei timpului, imediat după înființare și, mai ales, în perioada interbelică, custozii muzeului albaiulian au pus bazele unei colecții de carte poștală care s-a îmbogățit pe parcursul anilor prin donații și cumpărare de piese noi.

În colecția de carte poștală ilustrată a muzeului albaiulian, colecție de o mare diversitate tematică, cu ilustrate datate între 1850-1980, minuțios aranjate, pe perioade și teme, în albume frumos rânduite pe rafturi de bibliotecă, o subcolecție este reprezentată de cărțile poștale documentare și vederile cu imagini ale orașului Alba Iulia de altădată.

* Muzeograf, specializare istorie modernă și contemporană, Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia.

¹ [http://www.certitudinea.ro/articole/colecții-si-colecționari/Miron Manega, *Cele trei fețe ale cărții poștale*/ 5 noiembrie 2010;](http://www.certitudinea.ro/articole/colecții-si-colecționari/Miron_Manega,_Cele_trei_fete_ale_cărții_poștale/)
[http://rețeaualiterară.ning.com/profile/Miron Manega, *Rețeaua literară*, 8 noiembrie 2010.](http://rețeaualiterară.ning.com/profile/Miron_Manega,_Rețeaua_literară)

² După opinia lui Sergiu Găbureac, Secretar general al Federației Filatelice Române.

Sunt imagini generale și/sau de perspectivă, instantanee din oraș, monumente, statui, străzi, parcuri, chioșcuri, adevărate bijuterii de arhitectură, pavilioane și săli de expoziție monumente, clădiri administrative, instituții de învățământ, bănci, hoteluri, case, piețe, imagini ale gării, etc. Topograficelor li se alătură, ca veritabile surse de documentare, și numeroasele imagini care se substituie unor vederi în fapt nerealizabile la scară publică și care, în parte, au liniatura poștală prin chiar cartonul folosit ce corespunde dimensiunilor admise³. Este vorba de așa-zisele fotografii de familie⁴, mai puțin apreciate de colecționari dar de mare importanță în cercetările de istorie locală, de antropologie, de studiu al costumului. Aceste fotografii care prezintă, pe de o parte, instantanee dintr-un spațiu cotidian inedit prin vechime, savuros prin culoare, iar pe de alta, scene de familie, flash-uri de la nunți, botezuri, cumetrii, personalități și evenimente culturale locale, manifestări politice, procesiuni religioase, costume populare specifice zonei, etc. au un puternic impact imagistic fiind și dovada frumuseții traiului de atunci, al respectului față de om, tradiție, autentic, față de viață în general.

Frumusețea imaginilor oferă satisfacții estetice indiferent dacă sunt alb-negru, sepia sau color, constituindu-se nu doar într-un stimul puternic de promovare turistică a zonei, cât mai ales de reconștientizare și rediscutare a problematicilor legate de patrimoniul mobil și imobil al județului, de reconștientizare a valorii patrimoniului natural și de arhitectură, a necesității păstrării nealterate a acestora de către noi toți.

³ Este vorba de dimensiunile de 9×14 mm sau 10,5×14,8 mm, dimensiuni stabilite pentru cartea poștală simplă și/sau ilustrată de serviciul de poștă la sfârșitul secolului al XIX-lea. Totuși aceste dimensiuni nu sunt stricte, se cunosc cărți poștale care nu corespund acestor mărimi.

⁴ Sunt cele mai numeroase pe piață și au un preț derizoriu.

Ilustratele topografice din colecție sunt extrem de ofertante, studiul lor combinat cu cercetarea de teren demonstrând evoluția sau regresul în materie urbanistică. Clădiri remarcabile ca stil de arhitectură au dispărut, puse la pământ de indolența, lipsa de bani ori incompetența factorilor decizionali care s-au succedat în timp, locul acestora fiind luat de clădiri anoste, cenușii, lipsite de impact vizual, ieftine. Sunt și situații fericite, locuri altădată parcă uitate de Dumnezeu primind în timp haină de sărbătoare. De asemenea, ele oferă informații în subsidiar și despre viața politică, administrativă, economică a orașului în perioada 1880-1980, cu totul deosebite fiind cele datate între 1880-1940.

Considerat de stăpânirea austro-ungară un important centru românesc, neglijat din acest motiv, orașul cunoaște, însă, o oarecare înviorare economică, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, mai ales după inaugurarea traseelor de cale ferată Arad-Alba Iulia, Oradea-Teiuș-Brașov, Alba Iulia-Zlatna. În 1850 sunt menționate o fabrică de smoală, mai multe alambicuri de rachiu și câteva ateliere meșteșugărești. Vinurile, deja cunoscute în imperiu, continuă să fie principalul produs comercializat. Din nevoia de a se asigura sprijin financiar populației românești, în 1891 ia ființă Iulia. Casa de economii, societate de acțiuni din Alba Iulia, controlată de familia Cârlea, cea mai înstărită familie de români din oraș. Abia în 1894 este pusă în funcțiune moara, considerată cea mai mare întreprindere a Albei, se construiește fabrica de spirt din cereale și un abator. Între anii 1894-1895 în oraș s-a introdus curentul electric. La 1900, pentru prima dată în consiliul orașenesc s-a pus problema asfaltării trotuarelor. Treptat, concurența străină aruncă Alba Iulia în rândul zonelor înapoiate ale Transilvaniei, situație care se menține până la Marea Unire, moment care marchează pentru oraș un nou început. Până la marea criză orașul se dezvoltă din nou.

Cu o populație de aproape 12500 de locuitori, conform recensământului din 1930, Alba Iulia dispunea de un aparat administrativ care însemna Prefectură, Primărie, administrație financiară, două percepții fiscale, urbană și rurală, Cameră de industrie și comerț, Cameră de

agricultură, Cameră de muncă, Casa de Asigurări Sociale, Poliție, două preturi, Revizorat școlar, Oficiu vamal, Ocol silvic, Oficii de poștă, Oficiu telefonic, Serviciu sanitar județean, Serviciu sanitar al orașului, Serviciu veterinar județean, Serviciu veterinar al orașului, dispunea de un Tribunal și de o Judecătorie mixtă⁵. La acestea se adăugau o serie de asociații⁶ și societăți de asistență și prevedere socială. Alba Iulia avea o uzină electrică, mai multe fabrici de industrie ușoară (o fabrică de săpun, una de pielărie și una de ghetе) și patru fabrici de tâmplărie și mobilă, drumuri pavate cu asfalt sau piatră cubică și piatră de râu, un spital de stat și un Ambulator policlinic⁷, instituții de credit (agenții și sucursale)⁸.

În perioada interbelică în Alba Iulia funcționau mai multe instituții de învățământ: Academia teologică romano-catolică, Liceul de băieți *Mihai Viteazul*, Liceul de fete, Liceul romano-catolic *Majlath*, Liceul comercial, Gimnaziul de fete romano-catolic, Gimnaziul comercial, 8 școli primare (4 de stat și 4 confesionale), 4 grădinițe de copii (3 de stat și una confesională)⁹.

Printre instituțiile culturale se remarcă Muzeul Unirii¹⁰, devenit din 1938 Muzeul Regional Alba Iulia, Institutul Batthyaneum, Asociația *Astra*, Societatea Filarmonică *Harmonia*, AGRU (Asociația Generală a Românilor Uniți), *Forum* (Frăția Ortodoxă Română), Teatrul Caragiale, un cinematograf, o societate sportivă, o societate de vânatoare¹¹. Existau 4 organe de presă: *Informatorul* (săptămânal), *Ecoul economic* (bilunar), *Școala Albei* (bilunar), *Inima lui Iisus* (lunar).

Viața spirituală a orașului se afla sub oblăduirea Episcopiei romano-catolice, al unui protopopiat ortodox, al unui protopopiat greco-catolic, sub coordonarea cărora funcționau 4 biserici ortodoxe, 4 greco-catolice, una romano-catolică, una aparținând ordinului franciscan romano-catolic, o mănăstire de călugărițe romano-catolice, o biserică reformată, o biserică evanghelică, o casă de rugăciune baptistă, două sinagogi¹². La acestea se adăugă, din 1921, Episcopia militară¹³.

⁵ *Enciclopedia României*, 1938, p. 525.

⁶ Baroul Avocaților, Asociația Corpului Didactic, Corpul contabililor, Sfatul negustoresc, Reuniunea meseriașilor, comercianților și economilor români, reuniunea sodalilor romano-catolici, Societatea *Crucea Roșie*, Societatea *Principele Mircea*, Societatea *Misiunea Socială*, Căminul de ucenici, Casa asigurărilor Sociale, Reuniunea Femeilor Române, etc.

⁷ *Enciclopedia României*, 1938, p. 525.

⁸ Banca Națională (agenție), Banca Română Sebeșană (sucursală), Banca *Izvorul*, Banca *Transilvania*, Banca Comercială, Casa de păstrare și de Credit din Cluj, Banca Centrală pentru industrie și comerț (sucursale).

⁹ *Alba Iulia 2000*, 1975, p. 497-501.

¹⁰ Vechiul muzeu al orașului, trecut sub egida Astei, a fost inaugurat la 20 mai 1929 în aripa nord-estică a Ansamblului Bisericii de Încoronare.

¹¹ *Enciclopedia României*, 1938, p. 525.

¹² Idem.

¹³ http://ot.ubbcluj.ro/doctorat/teze/pinca_petru, Petru Pinca, *Istoricul Episcopiei Armatei (cu sediul la Alba Iulia) între 1921-1948*, (25 octombrie 2010, rezumat teză de doctorat).

Alături de vechile cărți poștale ilustrate, realizate de autoritățile austro-ungare și care prezentau cu predilecție Cetatea și clădirile ei, retipărite sau reproduse, în bună măsură, după 1918, sunt editate și imagini noi.

În cadrul colecției muzeului nostru, mai bine de 700 de cărți poștale ilustrate sunt imagini din Alba Iulia datate în intervalul 1870-1940, majoritatea originale. Sunt ilustrate cu piețele existente în orașul de jos, spații ample, largi, în formă patrulateră, străjuite de clădiri de epocă, multe dintre ele dispărute în timp¹⁴, ilustrate cu străzile de odinioară, cu vechile denumiri scrise în limba maghiară, pe ilustratele repro și reprint fiind pus, mai târziu, și textul explicativ în limba română, ilustrate cu clădirile impozante unde funcționau instituțiile importante ale orașului (Tribunalul, Poșta, Banca Națională, Teatrul *Caragiale*), unele încă în picioare, altele care nu mai există. Interesante prin ineditul imaginii sunt vederile care prezintă parcul orașului, terasa și chioșcurile de aici.

Deosebite sunt imaginile de altădată ale clădirilor din Cetate, multe dintre acestea fiind restaurate recent, și aici amintim porțile (cele mai numeroase ilustrate de altfel), Biserica de încoronare, Biserica romano-catolică, Biblioteca Batthyaneum, Pavilionul ofițerilor, Casina militară, Cazarma, Palatul episcopului romano-catolic, Liceul *Majlath*, Liceul *Mihai Viteazul*, clădirea Jerihon, etc.

La acestea se adaugă imaginile de la marile evenimente petrecute la Alba Iulia în perioada interbelică, vizita din 1919 a generalului Berthelot, încoronarea, la 15 octombrie 1922, a regelui Ferdinand I și a reginei Mariei ca regi ai României Mari, vizitele acestora în 1924 și 1938.

O simplă privire asupra ilustratelor e îndeajuns pentru a vedea cât de generoase erau spațiile verzi odinioară, adevărate oaze îmbietoare pentru câteva ore de recreere. Cărțile poștale animate demonstrează o altă curgere a timpului, omul de la răscrucea secolelor XIX și XX reușind să intre în armonie cu natura, să petreacă pe terasa parcului din oraș, să cunoască, concomitent, o viață domestică, simplă, alături de cea socială, activă.

Topograficele sunt realizate, în marea lor majoritate, credem, la solicitarea autorităților, contra cost, de către particulari fotografi¹⁵. Cele mai multe sunt creația fotografilor Bach, Roth Ferencz, Gálfi György, Ferencz Iozsef, Radó Boldizsár, Molnár Árpád, Ion Mărginean, Joseph Krempels, etc. Deosebite sunt, datorită frumuseții lor dar și a faptului că sunt destul de rare, imaginile cărților poștale realizate de fotografii Marii Uniri a Românilor, omul care a immortalizat instantaneele luate la 1 Decembrie 1918 la Alba Iulia, singurele clișee fotografice de la acest eveniment. Sunt imagini semnate Samoilă Mârza și/sau Emanoilă Mârza¹⁶.

¹⁴ De exemplu Hotelul Dacia și Hotelul Europa.

¹⁵ O cercetare de arhivă, desigur anevoioasă, poate oferi surprize. În *Gazeta Transilvaniei* apar anunțuri publicitare prin care fotografii Brașovului ofereau negative contra cost. Sigur și-n zona noastră situația este similară.

¹⁶ O parte a acestor clișee sunt în colecția Muzeului Național al Unirii, achiziționate în 1967, cealaltă parte fiind comercializate de fotograf de-a lungul timpului, nevoit să le vândă, din cauza lipsurilor materiale, pentru a valorifica sticla specială din

Multe din ele au fost tipărite în cadrul unor tipografii din zonă, dintre acestea impunându-se *Editura tipografiei seminariale din Blaj*, *Tipografia Pannonia* din Abrud, *Editura Pașca Brutus* din Câmpeni, editurile *Francisc Schäser*, *Bernhard Weis*, *Petri F. Vilmos*, *Papp Gyorgy*, din Alba Iulia.

Cărțile poștale sunt realizate, într-un procent majoritar, prin metodele generale ale sistemelor tipo¹⁷. Mult mai puține sunt cărțile poștale care au fost realizate prin sistemele foto¹⁸, precum și prin alte modalități¹⁹.

Foarte multe vederi din colecție au fost supratipărite. Supratiparul, ca modalitate de intervenție ulterioară, se explică prin schimbările politice și administrative ale unor teritorii, rectificări de denumiri, precizări topo suplimentare, rectificări *aux plumme* la care au recurs ardelenii (prin inserarea textului în limba română în locul celui în limbile maghiară ori germană).

Tot în scopul obținerii forțate a unei mai mari varietăți, precum și în scop estetic și comercial au existat numeroase cazuri de intervenție a fotografului sau/și a editorului asupra clișeului inițial prin decuparea imaginii, prin trucaje (introducerea sau eliminarea unor elemente din imagine), prin îmbinarea tehnicilor (de pildă, fotografia cu desenul). Reluările de imagini prin folosirea clișeelor realizate pe sticlă sau/și celoid au permis, de asemenea, intervenții ulterioare prin inscripționarea unor date/texte greșite.

Printre imaginile de altădată ale orașului Alba Iulia se disting originalele de reprinturile²⁰ și reproducerile²¹ ulterioare. Imaginile sunt alb-negru, color și sepia. Cercetând imaginea, textul explicativ, textura hârtiei, cerneala, grafia, inerentele imperfecțiuni fac diferența clară între original, reprint și reproducere. Se pot observa cu ușurință variantele multiple ale unor imagini redactate la anumite intervale de timp, pornind de la aceleași negative, deosebirea fiind dată mai întâi de menționarea anului care diferă de la caz la caz, în al doilea rând, de culoare, iar în al treilea rând, de intervenția fotografului ori editorului asupra imaginii, prin tăierea sau adăugarea unor elemente sau prin recurgerea la supratipar. Imaginile originale sunt clare, celelalte, mai estompate. De asemenea adăugirile făcute în timp asupra imaginii ilustratei te izbesc din primul moment.

Textele explicative ale imaginilor cărților poștale, precum și al

care erau confecționate; în colecția Cristian Florin Bota, cu bucurie am descoperit 2 cărți poștale semnate E. Mârza, adică Emanoilă Mârza.

¹⁷ În cazul realizărilor editurilor în scop turistic, comercial, de promovare sau în cazul unor promoționale.

¹⁸ Realizări personale dar și ale editurilor (la început prin daghereotipie, ferotipie, heliografie).

¹⁹ Pirogravură, desen în creion.

²⁰ O reprint este o retipărire a unei vederi de către publicistul inițial sau de moștenitorii acestuia care au dreptul legal să o facă.

²¹ Realizată dintr-un material modern, o reproducere are subliniat acest fapt alături de mențiunea numelui publicistului, în general o altă persoană sau firmă decât cea care a publicat ilustrata veche, originală. În plus, reproducerea este comercializată la prețul unei vederi moderne.

menționării numelui fotografului și/sau al firmei tipografice de pe verso, atunci când apar, sunt în limbile maghiară și germană luate separat sau împreună, în funcție de decizia oficialităților vremii, mai puțin a întreprinzătorului fotograf ori editor, mai târziu, după Marea Unire, adăugându-se prin supratipar traduceri în limba română. După crearea României Mari, noile cărți poștale au explicațiile date numai în limba română. Unele prezintă pe verso și indicația *reproducția interzisă*. Altele au o serie de alte indicații de publicitate ori de altă natură.

Nu știm încă dacă toate aceste lucrări au fost obținute prin ofertă publică sau prin atribuire directă, cercetarea de arhivă, în acest sens, fiind extrem de anevoioasă și fără certitudinea obținerii unor informații clare. Cel puțin în cazul fotografului Bach presupunem că multe dintre comenzi i-au fost atribuite, până la 1918 fiind fotografia oficial în Alba Iulia²². În același timp, cu siguranță, au existat și multe inițiative private, majoritare în perioada de început a editării vederilor.

Textul comunicărilor expeditorilor cărților poștale apar, într-un procent covârșitor, cum de altfel e și normal începând cu 1905-1906, pe verso-ul ilustratelor, în partea specială pentru aceasta, atunci când există liniatura; în cazul cărților poștale fără liniatură, expeditorul însuși împarte spațiul verso-ului în două pentru a scrie adresa destinatarului și pentru a face comunicarea dorită acestuia.

Există și situații destul de numeroase când pe verso-ul care poate fi sau nu liniat apare doar numele și adresa destinatarului, textul comunicării expeditorului fiind înghesuit pe fața cărții poștale, în spațiul liber dintre imagine și marginea propriu-zisă sau de-a dreptul pe imagine²³. Multe ilustrate prezintă pe imagine și adnotări ale diverșilor deținători, texte care agresează și știrbesc din frumusețea acestora dar care pot oferi, uneori, informații interesante.

Cele mai numeroase sunt francate, poartă însemnele poștei, ștampilă și marcă. Celelalte sunt cărți poștale ilustrate procurate, probabil, doar din dorința de a le colecționa, care nu poartă nici o urmă a circulației lor și care, dacă au constituit obiect al unui schimb, cu siguranță au circulat în interiorul unui plic care le-a și protejat. Multe au parcurs un drum lung, anevoios, trecând din mână în mână sau prin poștă, direct sau puse în plic, de la primul deținător, transformat posibil în colecționar, la un alt doritor colecționar, în cele din urmă reușind să ajungă în colecția noastră. Dintre acestea, unele prezintă îndoituri ori fisuri care împietescă întrucâtva asupra calității și, evident, asupra valorii lor.

Determinarea tirajelor, deci a frecvenței acestora, este o problemă greu de soluționat, cauzele fiind multiple. Ceea ce împiedică, în primul rând, rezolvarea acestei probleme este tentația mereu actuală a editorilor de a-și umfla punga prin eludarea legii fiscale, declarând mai puțin decât tirajele lansate pe piață, sau falsificând numerotarea unor serii prin dublarea, de pildă, a acestora. Totuși, cercetarea n-ar fi imposibilă dacă ar fi studiate anunțurile, articolele și reclamele din presa vremii referitoare la

²² *Enciclopedia României*, 1943, p. 177-245.

²³ Vezi ilustratele cu imagini din Vințu, Abrud.

lansarea pe piață a unor cărți poștale ilustrate cu diverse subiecte, documentele editurilor, librăriilor și tipografiilor care au realizat cărțile poștale, colecțiile de carte poștală aflate la particulari și în instituțiile de cultură, mărturiile unor martori oculari, la toate acestea adăugându-se cercetarea, atunci când e cazul, a ștampilelor ca sistem de marcaj personal al colecționarilor.

Cercetând colecția de topografice putem constata că zonele de impact imagistic sau clădirile importante din Alba Iulia au fost promovate cu predilecție fără a fi, însă, uitate și zonele periferice ale orașului. De asemenea, evenimentele politice și culturale ale vremii s-au bucurat de mare interes.

Suntem convinși că au fost numeroase ilustratele cu clădirile de anvergură ale timpului, existente în Alba Iulia, mai ales a celor din Cetate. Ne întemeiem afirmația pornind de la însăși colecția pe care o avem în față și care cuprinde, în cazul anumitor clădiri din Cetatea Albei, cel puțin 5-6 imagini originale diferite dar și reproduceri și reprinturi, imagini care se regăsesc și în colecțiile particulare de profil din zonă.

Dacă asupra tirajului nu putem trage o concluzie clară, avem, totuși, câteva date de arhivă care ne ajută să ne formăm o opinie în privința circulației cărții poștale în zonă. De pildă, știm că în Alba Iulia, în perioada interbelică, până prin 1928 doar un oraș important al județului, după acest an și reședință a acestuia, serviciile de telegraf și poștă au cunoscut o evoluție lentă. În 1918 serviciul de poștă al orașului funcționa în Palatul Gisella, clădirea în care se afla și Banca Națională, și dispunea de 47 de lucrători. Pentru 1928 documentele de arhivă precizează că de aici s-au expedit 486850 cărți poștale interne și 25870 externe și s-au primit 656214 cărți poștale interne și 61152 cărți poștale externe²⁴. Nu avem însă precizarea câte dintre aceste cărți poștale au fost ilustrate.

Circulată direct prin poștă, cu sau fără plic, individual sau în loturi (în anvelope care cuprind un număr de bucăți), cartea poștală, în funcție de aspectele care o individualizează (stare de conservare, imagine, text, semnături celebre, mod de realizare, marcă, ștampilă, etc.), dar și de subiectivitatea doritorului, poate fi apreciată diferit. Stabilirea valorii ei artistico-documentare și, implicit pecuniare poate fi o problemă dificilă²⁵. Evaluarea însă privește doar cărțile poștale bune²⁶.

Dincolo de aceste date, care își au importanța lor, rămâne imaginea, cartea poștală ca atare, document ilustrativ de netăgăduit al unor vremuri demult apuse. Rămâne colecția ca atare, constituită de-a lungul timpului

²⁴ *Alba Iulia 2000*, 1975, p. 453.

²⁵ Totuși, în cartofilie, indiferent de valoarea artistică și documentară a piesei nu se atinge prețul care poate fi atins în filatelie.

²⁶ Demne de consultat în evaluare sunt, după opinia lui Silviu N. Dragomir, catalogul francez Neudin, conform căruia ilustratele pot fi încadrate la categoriile Luxe, Superbe, Très Bon (foarte bune), Médiocre, Mauvais (rele/proaste) și catalogul belgianului Louis Renieu care propune drept criteriu de clasificare pentru cărțile poștale modul lor de fabricare. Dar și în acest caz cotările sunt, cel mult, orientative. (Dragomir, 2010, p. 291).

printr-un efort privat și/sau public de restituire a trecutului. Rămân posibilitățile pe care aceste imagini le oferă în a înțelege o perioadă, dacă nu în toată complexitatea ei, măcar a unor aspecte legate de om, de preocupările urbanistice, comerciale, cultural-artistice, educative și recreative ale timpului. Rămâne posibilitatea de a aprecia strădaniile unor generații de a fi în pas cu modernitatea vremii fără a renunța la propriile tradiții. Rămâne șansa de a reface "din acele cioburi numite ilustrate, epatanta și mirifica iconografie de odinioară căreia, cu oarecare alint, e drept, i s-a mai spus mica noastră istorie"²⁷.

²⁷ Dragomir, 2009, p. 5.

Segmentul temporal al secolului al XIX-lea coincide în cazul comitatului^{**} Arad, ca și pentru altele de fapt, cu o perioadă de dezvoltare economică care-l va propulsa printre cele mai importante unități administrative ale Imperiului Habsburgic, iar mai târziu, după 1867 a Austro-Ungariei, din care a făcut parte la vremea respectivă județul Arad. Printre ramurile care-și găsesc loc în economia comitatului este și cea metalurgică. La începutul secolului al XIX-lea în comitatul Arad funcționau un număr de cinci furnale: la Moneasa, Dezna, Zugău, Ravna și Reștirata¹. Cuptoarele de la Moneasa și cătunul Răstioara, devenite între timp o ruină, se mai pot observa încă și în zilele noastre².

Prin bunăvoința Academicianei Cornelia Bodea, aflată în viață la acea dată, ne-a parvenit un document din arhiva personală a Domniei sale. Acesta reprezintă o înregistrare a cantităților de minereu de fier transportate de la Valea Seacă și respectiv Tauț la topitoria de la Dezna și respectiv Reștirata, în perioada, 25 noiembrie 1839 și 3 septembrie 1840. Amintitul document, întocmit în limba maghiară pentru Banca Italiană, cuprinde numărul de lăzi cu minereu transportate de fiecare cărăuș în parte precum și suma în florini plătită pentru transportul respectiv. Doar cu titlul informativ precizăm că în perioada amintită, au fost transportate de la Valea Seacă la Dezna, un număr de 599 de lăzi, pentru care s-a plătit 239,48 florini. De la Tauț în schimb, tot până la Dezna, au fost transportate 709 lăzi, a căror valoare a fost de 282,36 florini. Valoarea plătită pentru o ladă era de 0,34 florini. Spre Reștirata au plecat de la Valea Seacă un număr de 842,5 lăzi, pentru care s-a plătit 168,36 florini, iar de la Tauț, 990 de lăzi pentru care cărăușii au încasat suma de 185,6 florini. Observăm că pentru aceste transporturi, valoarea unei lăzi a fost de doar 0,18 florini.

Trecând peste aspectele care țin de istoria vieții economice a comitatului, documentul amintit are valoare și din perspectiva demografiei istorice. În document sunt trecuți nominal cărăușii care au transportat minereul de fier, precum și localitatea de domiciliu a acestora. Înainte de a parcurge numele lor (vezi Anexa), să amintim în ordine alfabetică, localitățile de unde proveneau aceștia, așa cum au fost ele grafiate în document: Bohány (Buhani-jud. Arad)³; Dézná (Dezna-jud. Arad); Golles

* Profesor universitar doctor, Universitatea „Aurel Vlaicu” Arad, corpad@gmail.com

** Utilizăm termenul de *comitat* în loc de *județ*, întrucât aceasta era forma de organizare administrativă a statului austriac și apoi austro-ungar. Există și o diferență de întindere între cele tipuri de unități administrative.

¹ *Aradul. Permanență în istoria patriei*, Arad, 1978, p. 178.

² Poate nu ar fi lipsit de interes ca autoritățile locale să manifeste mai multă grijă pentru conservarea acestor vestigii, care ar completa zestrea de atracții turistice a zonei.

³ Alexandru Roz, Kovách Géza, *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, Arad, 1997, p. 70.

Goleș-jud. Hunedoara ?)⁴ sau Kolest (Colești-jud. Bihor?)⁵; Kerp, probabil era forma prescurtată de la Kerpenyéd (Cărpinet-jud. Bihor, localitate din apropierea Vașcăului)⁶; Kimp, care este posibil să fie traducerea în limba maghiară a celui care a întocmit documentul, a localității Câmp Moți din jud. Bihor, tot din apropierea Vașcăului⁷; Krogna (Crocna-Arad)⁸; Lázi (Laz-Arad)⁹; Szohodol (Sohodol-jud. Arad)¹⁰; Zugó (Zugău-jud. Arad). Observăm că unii din cărăuși proveneau din localități din comitatul vecin, din Bihor, localități situate în apropierea Vașcăului, a cărui nume în limba maghiară (Váskoh)¹¹ amintește de siderurgie¹².

Parcurgând în ordine alfabetică numele cărăușilor care proveneau din localitățile amintite (vezi Anexa), putem observa cu ușurință că în totalitatea lor sunt de origine română, cu toate că multe din ele au fost scrise cu ortografie maghiară, noi rescriindu-le în ortografia actuală a limbii române. Sunt și cazuri în care a fost utilizat corespondentul maghiar al numelui românesc. În asemenea situații am trecut în paranteză numele în limba română.

Din sondajele efectuate de către noi în localități din județul Arad care sunt consemnate în document, am putut să constatăm că unele din numele înregistrate în secolul al XIX-lea, continuă să fie utilizate și astăzi. La Buhani, spre exemplu, numele de Ageu, Coșa, Crișan sunt prezente printre celelalte nume de familie. La Dezna se mai păstrează familiile Ana, Beldea, Borlea, Brad, Costea, Coșa, Crișan, Gărdău, Horga, Dan, Danci, Hera, Moț, Țigan. În Laz au continuat să fie cunoscute numele celor care proveneau din familia Pinteia, Tol, Toma, Țigan. Este încă o dovadă, pe lângă atâtea altele, ale perpetuării prezenței românești în Transilvania, respectiv în așa numitele părți ungurene, din care făcea parte și comitatul Arad.

Numele identificate de către noi, vin să confirme încă o dată, ceea ce scria Cornelia Bodea acum 74 de ani, într-o lucrare dedicată cetății Dezna: „Din cele înșirate mai sus – autoarea se referea la o serie de toponime existente în apropierea Deznei – ne putem da seama, în primul rând, de **sărăcia cuvintelor maghiare** (subl. C.B.) ... dar afară de acestea, fără îndoială, că pe lângă cuvinte curat românești sunt și altele de proveniență slavă. Apare însă, ca un ecou clar și nealterat al vremurilor mai îndepărtate: Arsura, Runcu, Secătura, Staurii, Cetățeaua (pentru a nu a aminti decât cele

⁴ Sebök László, *Határokon túli magyar helységnévszótár*, Budapest, 1997, p. 139 și 248.

⁵ Adolf Schmidl, *Das Bihar Gebirge*, Viena, 1863.

⁶ Sebök László, *Határokon túli...*, p. 124 și 261.

⁷ Conform informațiilor primite de la Rădac ..., viceprimar la Dezna, cu origini la Câmp Moți, multe din numele care apar în document, există și astăzi. Câmp Moți se află la aproximativ 25 km de Dezna

⁸ Alexandru Roz, Kovách Géza, *op. cit.*, p. 96.

⁹ *Ibidem*, p. 141.

¹⁰ c.f. Cornelia C. Bodea, „Cetatea Desnei”, Reproducere din Revista „Hotarul” (1937), Arad, 1937, p.3, Sohodol care în limba slava înseamnă „vale seacă”, era sat vecin cu Dezna.

¹¹ Sebök László, *Határokon túli...*, p. 179 și 325.

¹² *Dicționar român-maghiar* (sub red. Kelemen Béla), București, 1961, p. 780.

mai elocvente), cari ne transmit prin negura veacurilor reflexul unei vieți continue și intense în aceste ținuturi, unde secol de secol, o populație a rămas deținătoarea moștenirii de nume strămoșești, precum și a ocupațiilor lor”¹³

Într-adevăr, pentru secolul al XIX-lea, chiar și statisticile maghiare interesate să modifice structura etnică a Transilvaniei, confirmă prezența populației românești de confesiune ortodoxă în aceste localități.

La Dezna spre exemplu, într-o lucrare apărută tocmai în perioada din care datează documentul pe care îl avem în vedere sunt amintiți un număr de 678 ortodocși, în comparație cu cei 160 de romano-catolici, 24 reformați și 13 evanghelici¹⁴. Este evident că localitatea era locuită de o populație preponderent românească, 77,48%, întrucât ortodocșii nu puteau fi decât români, neavând informații despre vreo eventuală prezență în zonă a unor elemente de origine sârbă. Membrii celorlalte confesiuni erau probabil maghiari, germani ori de altă etnie aduși, mai cu seamă, de rosturile economice ale localității.

Aceeași situație o regăsim și în cazul localității Buhani. Aici trăiau la aceeași dată 462 de ortodocși (99,14%) și doar 4 romano-catolici¹⁵. În apropierea Deznei se află și localitatea Laz, unde aceeași sursă amintește de prezența a 428 de ortodocși, care la data respectivă reprezentau, față de cei 17 romano-catolici, 96,17% din locuitorii de aici¹⁶.

Să mai amintim în final și situația de la Reștirata unde cei 102 ortodocșii au reprezentat 91,07% din locuitorii respectivei așezări¹⁷.

Structura confesională, dar și cea etnică se menține în linii generale asemănătoare și peste 60 de ani. Recensământul din anul 1900 dovedește din plin afirmația noastră.

După cum se poate observa în tabelul de mai jos, pe parcursul celor 60 de ani nu au avut loc schimbări fundamentale. Caracterul ortodox și românesc al acestor localități a continuat să se mențină, în pofida încercărilor de maghiarizare derulate de către autoritățile maghiare¹⁸.

Localitatea	Ortodocși		Alte confesiuni		Români		Alte etnii	
	Nr.	%	Nr.	%	nr.	%	Nr.	%
Dezna	833	76,35	258	23,64	839	76,9	252	23,09
Buhani	388	95,8	17	4,19	388	95,8	17	4,19
Laz	458	99,13	4	0,86	458	99,13	4	0,86

Această realitate istorică a fost consemnată de fapt și de către statisticile austriece din secolul al XVIII-lea. Conscripția iosefină, considerată de către specialiști ca fiind un izvor credibil, „...noi ca români

¹³ Cornelia C. Bodea, *op. cit.*, p.3.

¹⁴ Fényes, Elek, *Magyarország és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota, statisztikai és geographiai tekintetben*, vol. IV, Pesta, 1839, p. 459.

¹⁵ *Ibidem*, p. 466.

¹⁶ *Ibidem*, p. 471.

¹⁷ *Ibidem*, p. 475.

¹⁸ Traian Rotariu (coordonator), *Recensământul din 1900. Transilvania*, [București], 1999, p. 83.

suntem în drept a crede în datele statistice ale epocii iosefine, cu atât mai mult cu cât aceste date sunt surprinzător de apropiate de realitățile cunoscute de noi astăzi (1947 *n.n.*), realități pe cari unii străini totuși le contestă¹⁹. Conform respectivei conscripții, în localitățile Dezna, care avea statut de *oppidum* la 1780, Buhani și Laz existau un număr de 160 de case, respectiv 75 și 92. Dacă considerăm că în fiecare casă trăia o familie și socotim cifra convențională de 5, ca fiind membrii unei familii, se poate aprecia că în cele trei localități erau aproximativ 800 de locuitori la Dezna, 375 la Buhani și 460 de suflete în Laz. Majoritatea covârșitoare a acestor locuitori vorbeau, conform acestei conscripții, limba română și erau de confesiune ortodoxă²⁰.

Iată cum documentul analizat de noi, alături de alte surse statistice, elaborate de autoritățile timpului în diferite perioade, confirmă încă o dată caracterul românesc al populației de la Dezna în particular și a locuitorilor de la poalele Munților Codru Moma în general.

ANEXE*

Buhani	3. Anna Filimon	Laz
1. Adzso (Ageu) Trippa	4. Bade Moș	1. Alb Ilie
2. Brad Iov	5. Balas ...?	2. Ancuța Ion
3. Cosa Ianc	6. Beldea Toader	3. Ancuța Medre
4. Crișan Ion	7. Borlea Toader	4. Ancuța Mrej ?
5. Florea Afrim/Ifrim ?	8. Brad Ion	5. Ancuța Moisa
6. Tria Gheorghe	9. Brat Ionaș	6. Beldie Toader
7. Trifa/ Tripșa? Gheorghe	10. Cleuța Vasalie	7. Bortiş Teodor
	11. Costea Mihai	
Câmp Moți	12. Crișan Flora	8. Ciba Ion
1. Bortiş Bumb	13. Crișan Ion	9. Cornea Vasi
2. Bortiş Ioan	14. Cosa Ilie	10. Crișan Flora
3. Bortiş Mihai	15. Cosa Petru	11. Crișan Ion
4. Bortiş Petru	16. Dan Gan	12. Dan Iacob
5. Bortiş Toader	17. Dan Oanea	13. Dan Jurj
6. Ciba Ioan	18. Dan Iacob	14. Danci Ianc
7. Ciba Urs	19. Dan Jurj	15. Danci Ianoș (Ioan)
8. Creț Crăciun	20. Danci Mihai	16. Danci Marc
9. Colar Mihai	21. Deliman Mihai	17. Danci Mihai
10. Copil Mihai	22. Horga Flora	18. Danci Miron
11. Csore (Cioară) Gheorghe	23. Jebe Antonie	19. Danci Nicolae
	24. Jebe Toader	

¹⁹Nicolae M. Popp, *Crișana și Maramureșul în conscripția iosefină*, București, 1947, p. 6.

²⁰ *Ibidem*, p. 50 - 51.

* Notă: Numele din paranteză reprezintă corespondentul în limba română. Semnele de întrebare sunt determinate de neclaritățile de ordin grafic a documentului analizat de noi.

12. Danci Vasalie	25. Jebea Antonie	20. Danci Todor
13. Deliman Adam	26. Jebeu Toader	21. Danciu Ion
14. Deliman Crăciun	27. Ghiță Crăciun	22. Dîrla Nicolae
15. Deliman Ion	28. Hera Jurj	23. Flora Afriur(?)
16. Deliman Nicula	29. Moș Crăciun	24. Horga Flora
17. Deliman Pavel	30. Moș Marc	25. Gherdo(Gărdău) Ion
18. Moș Gheorghe	31. Moș Simion	26. Greucean Marc
19. Moș Ioan	32. Oancea Gheorghe	27. Greucean Medre
20. Moș Mistor	33. Opre Toader	28. Hera Jurj
21. Moș Mișcoi ?	34. Oprea Horga	29. Horga Flore
22. Moș Murg	35. Oprea Toader	30. Ienci Vanc
23. Micle V ?	36. Pinte A ... ?	31. Micle Flore
24. Mure Pasc	37. Pinte Marc	32. Micle Gheorghe
25. Mure Ștefan	38. Pinte Simion	33. Micle Gligor
26. Olar Gheorghe	39. Pintilie Vanu	34. Micle Ilie
27. Olar Mihai	40. Sîrb Petru	35. Micle Iosif
28. Popa Jurj	41. Suciu Pătru	36. Miculiță Toader
29. Rădac Gheorghe	42. Tornea Varul	37. Mihăilă Ioan
30. Rădac Mihai	43. Tornea Vasile	38. Pinte Simion
31. Rădac Pascu	44. Țigan Gheorghe	39. Șodinca Gheorghe
32. Rădac Simion	45. ...? Toader	40. Șodinca Murg
33. Roman Petru	46. ...? ...?	41. Tol Simion
34. Suci Gheorghe	Goleș	42. Tol Teodor
35. Suci Petru	1. Bortîș Ion	43. Toma Gheorghe
36. Sughi Lup	2. Ciba Gheorghe	44. Toma Ion
37. Sughi Nicula	3. Ciba Gligor	45. Toma Jurj
38. Suci Petru	4. Deliman Mihai	46. Toma Toader
39. Țigan Iosif	5. Deliu Ion	47. Toma Vasalie
40. Țigan Vasile	6. Deliu Pavel	48. Tornea Iosa
41. ...? Lup	7. Moș Ioan	49. Tornea Van
42. ... ? ...?	8. Rădac Gosta ?	50. Tornea Vasi
Cărpinet	9. Rădac Pasc	51. Tornea Voin
1. Blag Mihai	10. Suci Dănilă	52. Țigan Gheorghe
2. Blag Nicolae	11. Sughi/Suci (?) Ion	53. Veselie Blag
3. Micle Ilie		
4. Csore Gheorghe	Goleș	54. ...? Antonie
Crocna	1. Deliu Ion	Sohodol
1. Bade Petru	2. Deliu Pavel	1. Țigan Ion
2. Negru Isac/Ijac ?	3. Moș Ioan	2. Țigan Vasile
3. Negru Pavel	4. Rădac Gosta ?	Zugău
Dezna	5. Rădac Pasc	1. Țigan Simion
1. Alb Ilie	6. Suci Dănilă	
2. Ance Gherghe	7. Sughi/Suci (?) Ion	

FUNDAȚII PARTICULARE ȘI ȘCOLARE ARĂDENE (1867-1918)

Felicia Aneta Oarcea*

Spațiul multietnic și multiconfesional arădean a prilejuit întâlnirea diverselor grupuri de oameni. Unii, cu potențial economic, animați de dorința de a susține eforturile societății de promovare a tinerelor valori, au creat fundații particulare sau școlare. Parte din averea acestora era pusă la dispoziția comunității școlare. Prin activitatea lor au asigurat: susținerea financiară a tinerilor merituosi, elevi și studenți, sprijinirea materială și financiară a cadrelor didactice (preoți, învățători, profesori), extinderea rețelei școlare, înzestrarea unităților de învățământ cu biblioteci și materiale didactice.

Incursiunea istoriografică ne-a permis să construim rețeaua acestor organisme. Unele dintre ele au avut o existență efemeră, altele și-au continuat tradiția din secolul al XVIII-lea până la începutul secolului XX. Ne oprim succint asupra istoriei unora și a implicării acestora în viața comunității școlare.

Fundația Vásárhelyi Jonathan a fost întemeiată în anul 1769. Averea a fost estimată la suma de 2.000 frt. După trecerea în neființă a fondatorului, călugării iezuiți de la Eger au primit dreptul de a gestiona suma de bani. Odată cu executarea literelor fundaționale și aprobarea Episcopului de Cenad, în 2 martie 1770, administrarea averii revenea autorităților comitatense arădene. S-a considerat oportun ca suma să fie folosită pentru sprijinirea tinerilor arădeni cu posibilități materiale modeste. Capitalul fundației a fost estimat, în anul 1890, la 6.188 frt. și 92 crt.¹.

Fundația Margareta Bibits s-a constituit în 31 decembrie 1774. Averea ei, constând din proprietăți imobiliare, fonduri bănești și acțiuni, a fost evaluată, atunci, la 15.000 frt. Trei ani mai târziu s-a ridicat la 222.653 fl. de argint². Scopul a fost înființarea claselor IV și V gimnaziale de la Sântana, ajutorarea tinerilor cu posibilități materiale modeste, precum și adăpostirea unor tineri într-o casă construită la Sântana, în care să se bucure de toate oportunitățile. Convictul a fost încredințat piariștilor, care au primit interniști în funcție de posibilitățile materiale disponibile pentru fiecare an. Tinerii, în baza literelor fundaționale, aveau dreptul la o bursă de 100 frt. pentru hrană și haine. Separat au fost prevăzuți bani pentru servitori, medicamente, cărți, premii, îngrijirea edificiului. În funcție de rezultatele obținute, elevii urmau a se bucura de aceste beneficii. Examinatii care la două probe primeau calificativul insuficient erau exmatriculați. Elevii aveau obligația ca în anumite zile să se roage pentru casa regală și pentru răposatul Biró David. Mai mult, dacă interesele instituției impuneau, locația

* Muzeograf, istoric la Complexul Muzeal Arad, felly_oarcea@yahoo.com

¹Márki Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, vol. II, Arad, 1895 p. 771

²Ioan Antone, *Monografia Liceului „Ioan Slavici” fost „Moise Nicoară” din Arad 1745-1919-1971*, Arad, 1971, p. 33.

convictului putea fi schimbată. Testamentul Margaretei Bibics a fost aprobat de Maria Tereza la 1 martie 1776 și făcut public în 21 aprilie 1774³.

Fundația contelui Foray din Săvârșin. Despre existența ei a consemnat protopopul Vărădiei, Iosif Beleş, prin actul nr. 58 din 3 aprilie 1878. Ea a fost fondată în 1853. A avut ca obiective "subvenționarea învățătorului grec-ortodox de la școala confesională din Săvârșin". Capitalul inițial s-a cifrat la 210 fl., iar la sfârșitul anului 1877 era de 300 fl.⁴, pentru ca în preajma Primului Război Mondial (1914) să dețină 2478,78 cor. Din Tabelul 1 putem desprinde evoluția averii fundației. Atrage atenția creșterea capitalului disponibil pentru intervalul cronologic 1877-1904.

Tabelul 1. Averele fundației contelui Foray din Săvârșin⁵

Fundația Foray	contelui	Anul	Averea
		1873	454 fl., 20 cr.
		1876	506 fl. 41 cr.
		1904	2344,06 cor.
		1907	2489,87 cor.
		1908	2495,47 cor.
		1909	2490,46 cor.
		1910	2422,77 cor.
		1914	2478,78 cor.

Sursa: vezi nota 5.

Fundația preotului Simeonu Iosifu Popoviciu-Paffy din Buteni

Aceasta a luat ființă prin testamentul din 5 mai 1839. 5% din cei 4.600 fl., adică 230 fl., urmau a fi utilizați pentru susținerea unui tânăr studios al familiei Popa din Buteni (120 fl.). Beneficiari erau, de asemenea, preotul, învățătorul și spitalul din comună (110 fl.). Procedura de distribuire a rămas valabilă și la sfârșitul anului 1876, când 126 fl. puteau reveni fie unui vlăstar al familiei Popa, fie preotului sau altor elevi merituoși. Preotului i-au revenit 42 fl., învățătorului 10 fl., 50 cr., spitalului 31 fl., 50 cr. Din cei 400 fl. disponibili s-au acordat o parte din bani celor interesați în a urma o carieră didactică și preotească, iar restul erau distribuiți unor tineri săraci de la Institutul Pedagogic arădean⁶.

Averea fundației a crescut considerabil, după cum rezultă din Tabelul 2.

³Márki Sándor, *op. cit.*, p. 771-772.

⁴Cornel Clepea, *Fundații școlare ale Episcopiei Aradului*, în *Ziridava XVIII*, Arad, 1993, p. 422.

⁵Protocolul sedințelor sinodului eparchialu din diecesa romana gr. or. a Aradului în anului 1874 (în continuare Protocolul sedințelor sinodului eparchialu.....), Arad, Tipografia lui Ștefan Gyulai, 1874, p. 42; an 1877, p. 29; an 1908, p. 20; an 1909, p. 24; an 1910, p. 28; an 1911, p. 19; *Biserica și Școala*, Arad, XXXIX, 1915, nr. 17, 31 martie/13 aprilie, p. 127; nr. 18, 1/14 mai, p. 145.

⁶Fundațiunile din Dieceza Aradului pentru ajutorarea tineretului la Școli medie și superioare, partea I, Arad, 1895, p. 10-12; Cornel Clepea, *op. cit.*, p. 422.

Tabelul 2. Averele Fundația preotului Simeonu Iosifu Popoviciu-Paffy⁷

Fundația Popovici-Paffy	Anul	Averea
	1872	10.679 fl., 96 cr.
	1873	11.204 fl., 58 cr.
	1876	12.101 fl. 55 cr.
	1904	34206, 50 cor.
	1907	35452, 91 cor.
	1908	35288, 09 cor.
	1909	35841, 47 cor.
	1910	35536,78 cor.

Sursa: vezi nota 7.

De-a lungul timpului, au existat câțiva tineri stipendiști din Buteni. Printre ei amintim pe Antoniu Brânda, "rudă apropiată cu groful", care a beneficiat de bursă în perioada 1851-1854; Dumitru Popa (120 fl. între 1867-1869); Ioan Brânda (1886, 1890-1894); Ioan Papp (1894-1896); Nicolae Mihulin; Valeriu Cologea (1899-1902, 1905-1906); George Vereș (din 1902)⁸. În anul școlar 1903-1904, studenții teologi George Neraș și Petru E. Papp au fost susținuți cu câte 400 cor. fiecare⁹. Alte sume de bani au fost acordate, în 1905/1906, Alumnului (375 cor.,90 cr.) și Senatului bisericesc (800 cor.) pentru susținerea unui teolog merituos¹⁰. În 1917-1918 au fost scoase la concurs două stipendii: unul în valoare de 252 cor., de care puteau beneficia cei din familia Popa și preotul, iar al doilea de 800 cor. urma a fi acordat unui student de la Institutului Teologic-Pedagogic ce se pregătea pentru a preda la catedra de economie¹¹.

Fundația Traila Vertaci. Fundația Gavril Constantinovici. Pecica.

În anul 1856 a existat o fundație înființată de către economul din Pecica, Traila Vertaci și o alta de Gavril Constantinovici, inspector domenal în Jimbolia. Ele erau administrate de către epitropii Bisericii ortodoxe. Scopul fundației a fost achiziționarea unor manuale școlare pentru copii săraci, care frecventau cursurile școlare. În anul 1877, cele două fundații s-au contopit, deținând un capital de 4.028 fl.¹²

⁷Protocolul *sedințelor sinodului eparchialu....*, an 1873, p. 19; an 1874, p. 42; an 1877, p. 29; 1908, p. 20; an 1909, p. 23-24; an 1910, p. 27; an 1911, p. 18; Pavel Vesa, *Episcopii Aradului 1706-2006*, Arad, Ed. Gutenberg Univers, 2007, p. 163; *Biserica și Școala*, Arad, XXIX, 1905, nr. 18, 1/14 mai, p. 145.

⁸Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Arad (în continuare S.J.A.N.A.), *Fond Episcopia Ortodoxă Română Arad* (în continuare F.E.O.R.A.), *Protocoloalele ședințelor Senatului școlar de la Consistoriul român ortodox din Arad* (în continuare *Protocoloalele ședințelor Senatului școlar...*), nr. inv. 154, 10/1900, f. 50; 15/1905, f. 30; Ovidiu Someșan, *De la Bucin la Buteni*, Arad, Ed. Gutenberg Univers, 2005, p. 416-417.

⁹S.J.A.N.A., F. E.O.R.A., *Protocoloalele ședințelor Senatului școlar...*, 13/1903, f. 149 .

¹⁰*Ibidem*, 15/1905, f. 30.

¹¹*Ibidem*, 27/1917, f. 32.

¹²Cornel Clepea, *op. cit.*, p. 420.

Fundația Bonnaz Sándor

În semn de recunoștiință pentru instituția care i-a facilitat o bună pregătire profesională, Gimnaziul Regal din Arad, Episcopul romano-catolic de Cenad, Bonnaz Sándor, în 26 mai 1863, a întemeiat fundația care-i poartă numele. Din capitalul de 2000 frt., valorificat în acțiuni, depuse la Trezoreria orașului Arad, primarul urbei avea obligația de a acorda o bursă unui elev gimnazist pe perioada studiului în această instituție. Prin literele testamentare se impuneau câteva criterii: bursierul să fie harnic, credincios, să provină dintr-o familie care „a slujit cu devotament țara și regele”. Desemnarea stipendistului revenea primarului și reprezentatului Episcopului de Cenad, cei care administrau averea fundației¹³.

Fundația Elena Ghiba Birta. Arad

A fost înființată în 2 iulie 1863. Avea, cifrată la 48.000 fl., a fost depusă, potrivit dorinței Elenei Ghiba Birta, la băncile din Arad și Budapesta. Din venitul capitalizat urmau a fi acordate burse unui număr de doisprezece tineri, selectați pe criterii judicioase și echitabile, dintre cei care „au terminat școala elementară cu succes și au purtare morală exemplară”. De asemenea, trebuiau să dovedească că erau ortodocși de origine greacă sau română, săraci, orfani sau părinții lor nu au posibilități materiale pentru a-i ține în școală.

Statutele stipulau următoarele: „Fundația se va numi „Fundația Elena Ghiba Birta”. Ea a fost pusă sub supravegherea permanentă a unui consiliu în frunte cu Episcopul ortodox diecezan. Consiliul, în afară de președinte, a fost compus din doisprezece membrii din care făceau parte, fără nici o modificare, patru clerici și opt mireni. În fruntea consiliului au fost numiți următorii: prof. Ioan Rusu, protopopul de Buteni, Popescu Gheorghe; protopopul de Vărdia, Beleş Iosif; preotul ortodox din Keteghaza, Petru Chirilescu. Cei opt mireni au fost: Teodor Serb, prefectul Aradului; Ioan Popovici, directorul Preparandiei din Arad; Alexandru Gavra, profesor; Atanasie Șandor, profesor; Ebesfalvay György, avocat; Frusea Petru, Nicolici Petru și Dalis Marcu din Lipova”. Statutele fundației au intrat în vigoare prin decizia nr. 10456 din 27 iunie 1877 a Tribunalului Arad.

În prima ședință din 1 septembrie 1877 au fost aleși noi membrii: Miron Romanul, Mihai Cociuba și Teodor Serb. Aurel Popovici l-a înlocuit pe tatăl său Ioan Popovici, iar Vasile Pagubă pe Alexandru Gavra. Cei reușiți au nominalizat următorii stipendiști, din totalul celor 45 înscrși: I. Buna din Garbed (jurist în anul IV la Oradea); Iacob Hotăran din Șimand (student anul III, la Oradea); Roman Ciorogariu din Pecica (student la filosofie, în anul I, la Pesta); Aurel Popovici, din Becheș (student în anul I, la Oradea); Gheorghe Pop din Șiclău (student la Oradea); Ioan Trandafir din Arad (elev la gimnaziul din localitate); Alexandru Rațiu din Arad (elev la același gimnaziu); Ioan Dudulescu din Beiuș (elev la gimnaziul din Beiuș); Teodor Pap din Carpești (elev la gimnaziul din Beiuș); Ioan Găran din Arad (elev la gimnaziul din Arad) și Ilie Precupaș din Arad (elev la gimnaziul din urbe)¹⁴.

¹³Himpfner Béla, *Az Aradi királyi főgymnasium története*, Arad, 1896, p. 135-136.

¹⁴Biblioteca Colegiului Național „Elena Ghiba Birta” Arad, *Traducere legalizată a testamentului Elenei Ghiba Birta din 2 iulie 1863 cu codicil din 6 ianuarie 1864*, neinv., f. 1-11; Cornel Clepea, *op. cit.*, p. 429-431.

În afară de Episcopul Aradului, care era președintele fundației, membrii clerici au fost Jeroteius Beleşiu (episcop vicar în Oradea Mare); Iosif Goldiş (protosincel, Arad); Petru Chirilescu (protopop în Chitighaz); Ioan Russu (protopop și paroh în Arad), iar membrii mireni: dr. Atanasie Șandor (profesor la Arad); Bots Döme (notar regal în Arad); Ebesfalvay György (avocat la Arad); Aurel Popovici (avocat regesc la Novi Sad); Daliciu Marc (comerciant în Lipova); Vasile Pagubă (judecător de Tablă regească în Arad); dr. George Popa (referent școlar ortodox român); George Dogariu (proprietar în Arad)¹⁵.

Buna administrare a averii fundației a contribuit la sporirea sumelor, puse la dispoziția comunității școlare (vezi Tabelul 3)¹⁶.

Tabelul 3. Averea Fundația „Elena Ghiba Birta”

Fundația Elena Ghiba Birta	Anul	Averea
	1872	96.204 fl., 29 cr.
	1904	139188,67 cor.
	1907	143030,78 cor.
	1908	145220,97 cor.
	1909	147816,81 cor.
	1910	150288,58 cor.

Sursa: vezi nota 16.

Fundația Petronellei Csáky din Apateu a luat ființă la începutul deceniului nouă al secolului al XIX-lea. Averea acesteia a fost estimată la 1500 fl. Din această sumă au fost premiați trei elevi, în anul școlar 1887/1888, și au fost achiziționate manuale școlare. În următorul an școlar au fost acordate patru burse elevilor.

Încălcarea literelor fundaționale de către comitetul parohial a avut drept consecință transferarea averii fundației și a dreptului de gestionare către inspectorul Toma Păcală¹⁷.

Fundația Nagy Sándor și a soției sale, Kaszap Emilia

A luat ființă în 5 februarie 1885, în baza testamentului întocmit în 1882. Din dobânzile obținute prin capitalizarea celor 1000 frt. era acordat un premiu pentru un elev, care compunea cea mai bună poezie, inspirată din istoria maghiară. Ulterior, literele fundaționale au fost modificate. Urma a fi premiat un elev care scria și o operă literară. Tematica era propusă de cadrele didactice. Concurenții puteau fi elevi ai gimnaziului sau ai școlii reale. Sumele rămase din neacordarea premiilor erau depuse la Casa de Economii.

¹⁵Aradi kalauz. Naptár 1884. szökő évre, p. 37-38.

¹⁶Protocolul ședințelor sinodului eparchialu..., an 1873, p. 20; an 1908, p. 22; an 1909, p. 25; an 1910, p. 29; an 1911, p. 20; Biserica și Școala, XXIX, Arad, 1905, nr. 18, 1/14 mai, p. 145.

¹⁷Maria Berényi, *Învățămintul confesional românesc din Ungaria în secolele al XIX-XX-lea*, în *Simpozion*, Institutul de Cercetări al Românilor din Ungaria, Giula, 2006, p. 85.

Fundația de ajutorare Nagy Sándor

Testamentul, întocmit în 27 iulie 1882, a prevăzut alocarea unei sume de 500 frt. pentru sprijinirea elevilor săraci. Criteriul de acordare se făcea pe baza rezultatelor la învățătură. Consiliului directoral al Gimnaziului Regal de Stat îi revenea sarcina acordării lor.

Fundația Hanthó Lajos

A fost întemeiată de directorul Școlii Superioare Reale în 13 septembrie 1883, cu prilejul împlinirii a 30 de ani de activitate. Averea fundației s-a cifrat la 100 frt., iar în 1890 la 114 frt. 69 cr. Sumele de bani erau alocate pentru premiarea unor lucrări de geografie ale elevilor instituției de învățământ amintite. Tematica era stabilită de către directorul școlii și de doi profesori de specialitate¹⁸.

Fundația Ebestfalvay a fost creată în 1885¹⁹. În anul 1901, Consistoriul i-a însărcinat pe secretarul consistorial Vasile Goldiș și pe avocatul dr. Ioan Suciș să elaboreze „literale fundamentale”²⁰. Averea s-a cifrat, în anul 1904, la 13592,63 cor; în 1907 la 13783,62 cor., în 1908 la 14215,24 cor., în 1909 la 14667,16 cor., în 1910 la 14910,39 cor.²¹.

Teologul și stipendistul Episcopiei Ortodoxe Române Arad, George Ciuhandu, a beneficiat în anul întâi de studii (1904) de 400 cor. În anul școlar 1905/1906, au beneficiat de stipendii Ștefan Muntean (absolvent, clasa a V-a la Școala civilă (200 cor.); Traian Lucuța (clasa a IV-a (300 cor.); Nestor Popa (300 cor.); Vasile Avram (Institutul pedagogic, (80 cor.). În 1912-1913, din banii fundație, urmau a fi susținuți Aurel Leucuța (absolvent al clasei a III-a gimnaziale (250 cor.); Lucian Georgia (absolvent al clasei a VI-a gimnaziale (200 cor.); Teodor Rartan (elev la cursul de desen din Budapesta (900 cor.). În 1914-1915, stipendistului Lucian Georgia i-a fost sistată bursa la 300 cor., iar în anul următor i se abroabă lui Cornel Hălbac un stipendiu de 300 cor., care în anul școlar 1917-1918 a crescut la 350 cor.²².

Fundația lui Teodor Papp

Testamentul lui Teodor Papp a fost redactat, la 26 septembrie 1887, în Lugoj. Potrivit acestuia, fundația de burse avea să fie încredințată spre administrare Consistoriului Ortodox din Arad. Averea, formată din bunuri mobile și imobile, a intrat în posesia Constoriului în baza actului nr. 301/25 mai 1888, fiind redactat de către văduva Ofelia Papp. Prevederile literelor fundamentale au fost aprobate în ședința consistorială din 12 octombrie 1895 de către episcopul Ioan Meșianu. Din veniturile acestea s-au acordat „stipendii anuale tinerilor studenți greco-orientali săraci și lipsiți de

¹⁸Himpfner Béla, *op. cit.*, 138-141.

¹⁹Pavel Vesa, *op. cit.*, p. 163.

²⁰S.J.A.N.A., F. E.O.R.A., *Protocoloalele ședințelor Senatului școlar...*, nr. inv. 154, 11/1901, f. 47.

²¹*Protocol despre ședințele Sinodului eparhial...*, an 1908, p. 22; an 1909, p. 25; an 1910, p. 29; an 1911, p. 20.

²²S.J.A.N.A., F. E.O.R.A., *Protocoloalele ședințelor Senatului școlar...*, nr. inv. 154, 14/1904, f. 2; 15/1905, f. 30; 22/1912, f. 61; 24/1914, f. 76; 25/1915, f. 56; 27/1917, f. 31v.

Tabelul 4. Stipendii și stipendiști ai fundației Teodor Papp

Numele stipendistului	An/Suma/cor.												
	1895/ 1896	1896/ 1897	1897/ 1898	1899/ 1900	1900/ 1901	1901/ 1902	1903/ 1904	1905/ 1906	1906/ 1907	1914/ 1915	1915/ 1916	1917/ 1918	1918/ 1919
Nicolae Prosteanu	-	-	-	400 fl.	-	800	-	-	-	-	-	-	-
Alexiu Boțoc	80 fl.	120 fl.	-	200 fl.	-	500	-	-	-	-	-	-	-
Aurel Crișan	-	60 fl.	120 fl.	200 fl.	250	500	500	200	-	-	-	-	-
Liviu Albu, student filologie	-	-	120 fl.	120 fl.	-	600	600	-	-	-	-	-	-
Iustin Németh, student cls. VII gimnaziu	-	30 fl.	100 fl.	100 fl.	-	300	-	400	-	-	-	-	-
Paul Körösi, student cls. VI șc. civilă	-	-	-	-	240	240	240	400	-	-	-	-	-
Ilie Moroșan, cls. VI civilă, Giula	-	-	20 fl.	50 fl.	120	120	200	-	-	-	-	-	-
Hermina Ciorogariu, Pedagogie, Pesta	-	-	-	-	600	600	68*	-	-	-	-	-	-
Octavia Desseanu, Pedagogie, Pesta	-	-	-	-	600	200	68*	-	-	-	-	-	-
Iulian Ivan	-	-	-	-	240	240	-	-	-	-	-	-	-
Nicolae Ignea, cls. III, elementară	-	-	-	-	-	100	-	-	-	-	-	-	-
Coriolan Nedelcu, medicinist, curs IV	350 fl.	-	-	-	-	700	800	-	-	-	-	-	-
Adrian Nedelcu	350 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Dimitrie Laczkó, cls. I gimnaziu	-	-	-	-	-	240	-	-	-	-	-	-	-
Ioan Szilágyi, șc. civilă, cls. III, Giula	-	-	-	-	-	100	-	-	-	-	-	-	-

* Suma reprezenta taxa de examinare.

George Ardeleanu, cls. I gimnaziu, Beiuș	-	-	-	-	-	200	-	-	-	-	-	-
George Russu, Pedagogic, Budapesta	-	-	-	-	-	300	300	-	-	-	-	-
Cornel Miclosi	-	-	-	-	-	100	-	-	-	-	-	-
Augustin Belle	-	-	-	-	-	200	-	-	-	-	-	-
Victor Bugariu	-	-	-	-	-	100	-	-	-	-	-	-
Cornel Leucuța	-	-	-	-	-	250	-	-	-	-	-	-
Iustin Capră	-	-	-	-	-	100	200	300	-	-	-	-
Iuliu Ignea	-	-	-	-	-	-	240	240	-	-	-	300+464 cor 90 fil.*
Constantin Miclosi	-	-	-	-	-	-	240	-	-	-	-	-
A. Pele	-	-	-	-	-	-	200	-	-	-	-	-
I. Cheresladani	-	-	-	-	-	-	300	-	-	-	-	-
Hortensia Rațiu	-	-	-	-	-	-	200	-	-	-	-	-
Teodor Dudaș	50 fl.	50 fl.	60 fl.	60 fl.	240	-	-	240	-	-	-	-
Nicolau Kostean	-	-	-	-	800	-	-	-	-	-	-	-
Petru Nemet	120 fl.	120 fl.	150 fl.	150 fl.	300	-	-	-	-	-	-	-
Dimitrie Pușcău	50 fl.	50 fl.	80 fl.	80 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-
Silvia Lucreția Dobriță	50 fl.	50 fl.	80 fl.	50fl.	-	-	-	-	-	-	-	-
Demian Dobriță	50 fl.	50 fl.	60 fl.	60 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-
Moise Dobriță	50 fl.	50 fl.	60 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nadia Dobriță	-	-	-	60 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-
Alexe Latzko	120 fl.	-	150 fl.	200 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-
Victor Fildan	50 fl.	80 fl.	100 fl.	200 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-
Nicolae Popovici	-	-	400 fl.	400 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-
Avram Țapoș	-	-	-	100 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-
Sofia Misaroș	-	40 fl.	60 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ana Pușcău	25 fl.	50 fl.	80 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Octavia Proștean	400 fl.	400 fl.	400 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mihaiu Mărcuș	200 fl.	200 fl.	200 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Iosif Hașaș	-	20 fl.	20 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Ioan Crișan	-	30 fl.	30 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Eugen Marienescu	400 fl.	400 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Octavia Papp	120 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Emanuel Barabaș	80 fl.	120 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Romul Secoșan	120 fl.	120 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nicolau Calo	80 fl.	150 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nicolau Ganea	80 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Iuliu Neiculescu	100 fl.	120 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ivan Niculescu	-	60 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Iustin Moroșan	100 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Valer Nicoră	100 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ilie Moroșan	-	20 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Emil Herbay	-	60 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Silviu Albu	-	60 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Teodor Prodanovici	-	60 fl.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Augustin Pele	-	-	-	-	-	-	-	300	-	-	-	-	-
Petru Oltean	-	-	-	-	-	-	-	300	-	-	-	-	-
Virgil Emanoity	-	-	-	-	-	-	-	100	-	-	-	-	-
Emanuil V. Sabo	-	-	-	-	-	-	-	300	-	-	-	-	-
Constantin Lazăr	-	-	-	-	-	-	-	200	-	-	-	-	-
Nestor Blaga	-	-	-	-	-	-	-	200	-	-	-	-	-
George Todan	-	-	-	-	-	-	-	200	-	-	-	-	-
Aurel Todor	-	-	-	-	-	-	-	200	-	-	-	-	-
Aurel Purza	-	-	-	-	-	-	-	200	-	-	-	-	-
Cornel Buștea	-	-	-	-	-	-	-	300	-	-	-	-	-
Ioan Budai	-	-	-	-	-	-	-	100	-	-	-	-	-
Moise Moldovan	-	-	-	-	-	-	-	100	-	-	-	-	-
Aurel Magier	-	-	-	-	-	-	-	300	-	-	-	-	-
Nicolae Mișcuța	-	-	-	-	-	-	-	240	-	-	-	-	-
Aurel Ciorogariu	-	-	-	-	-	-	-	400	-	-	-	-	-
Partenie Țuca	-	-	-	-	-	-	-	400	-	-	-	-	-
Virgil Popovici	-	-	-	-	-	-	-	-	200	-	-	-	-
Teodor Neș	-	-	-	-	-	-	-	-	250	-	-	-	-
Ioan Popovici	-	-	-	-	-	-	-	-	250	-	-	-	-

Traian VăŃan	-	-	-	-	-	-	-	-	200	-	-	-	-
Corneliu Givulescu	-	-	-	-	-	-	-	-	200	-	-	-	-
Traian Popovici	-	-	-	-	-	-	-	-	200	-	-	-	-
LaurenŃiu Popescu	-	-	-	-	-	-	-	-	200	-	-	-	-
Iuliu Lenca	-	-	-	-	-	-	-	-	200	-	-	-	-
George Popovici	-	-	-	-	-	-	-	-	-	240	-	-	-
Livia Popovici	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	-	-
Petru Popovici	-	-	-	-	-	-	-	-	-	300	-	-	-
Cornel Savonescu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	240	-	300	-
Iustin Sărăndan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	240	-	-	-
Gheorghe Marşieu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	300	-	-	-
Mihai Bencean	-	-	-	-	-	-	-	-	-	240	-	300	300
Ioan Siantău	-	-	-	-	-	-	-	-	-	300	-	-	-
Valeriu Popa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	240	-	300	300
Teodor Mornăilă	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	800
George Baba	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	400
Petru Abrudan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	300
Sabin Burzaş	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	300
Petru MişcuŃa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	240
Ignea Marşeu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	600
Mihai Lupu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	240
Ioan LeucuŃa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	300
George Misaroş	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	240
Sever Ardelean	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	240
Valer Holbău	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	300
Ioan Bogdan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	400

mijloace materiale din Bichiș-Gyula precum și rudelor fondatorului". Criteriile de acordare a burselor erau concursul și rezultatele școlare bune²³.

Averea fundației s-a cifrat, la sfârșitul anului 1904, la 144.205,74 cor.²⁴.

Senatul școlar a nominalizat, în cadrul ședințelor sale, numeroși stipendiști. Redăm, în Tabelul 4, numele beneficiarilor, suma bursei și anii școlari în care au primit stipendiile: 1895/1896-1901/1902, 1903/1904-1906/1907, 1914/1915-1915/1916, 1918/1919. Referentul școlar a raportat pentru anul 1917 că unii stipendiști precum Ioan Gubaș, Ioan Siiartău, Traian Leucuța, Ioan Costa, Iustin Șerendan, George Marșieu, au fost înrolați, iar stipendiile lor erau reținute²⁵.

Fundația Bohus Zsigmond

Întemeiată în luna mai 1890, fundația, cu o avere de 10.000 frt., a avut drept scop sprijinirea tinerilor care doreau să îmbrățișeze o carieră în domeniul tehnic. Cererilor elevilor cu posibilități materiale modeste, creștini sau orfani urmau a fi analizate de către comisia de experți ai fundației Bibics. Prioritate aveau cei care frecventau deja o școală tehnică sau erau de la țară. Bursa putea fi pierdută dacă elevii nu obțineau rezultate bune și dacă, după finalizarea cursurilor gimnaziale sau ale școlii reale, nu urmau studiile universitare. Averea fundației erau păstrată la Caseria Comitatului Arad²⁶.

Fundațiunea lui Iancu Bodrogan din Pecica Română a fost constituită în urma donațiunii din 5 februarie 1891, ce consta în 2 jugăre 1500 stânjeni². Suprafața de pământ urma să intre în administrarea parohiei ortodoxe Pecica Română, după decesul donatorului. Venitul obținut din vânzarea recoltei, trebuia să fie capitalizat pe mai mulți ani și, apoi să fie constituită fundația amintită. O parte din venit, în baza literelor testamentare, urma a fi capitalizat, iar din cealaltă, anual, să fie acordate stipendii tinerilor merituoși ortodocși români pecicani, care doreau să urmeze o pregătire aleasă în „scole normale, reale, gimnasiu, scole de agronomie, cursuri de preparandie și de teologie, academie ori universitate” sau tinerilor care „sunt aplicatu la maestrie, industrie ori comerciu ca învețiacei regulați”. Elevul ce frecventa cursurile de măiestrie, industrie sau cormet se bucura de un ajutor bănesc cuprins între 50fl.-80 fl.; cel de la școlile normale, gimnaziale, reale inferioare, „ori alte scole medie inferioare” se bucura de un stipendiu cuprins între 100 fl.-120 fl.; cel care învăța la școlile normale, gimnaziale, reale superioare primeau sume cuprinse între 150 fl. și 200 fl.; „unui tânăr de la academia, scoala agronomică superioară, cursuri de teologie, cum și celor de la universități” i se acorda un stipendiu cuprins între 250 fl.-300fl. Preoțimea pecicană

²³Cornel Clepea, *op. cit.*, p. 424.

²⁴Biserica și Școala, Arad, XXIX, 1905, nr. 18, 1/14 mai, p. 145.

²⁵S.J.A.N.A., F.E.O.R.A., *Protocoloalele ședințelor Senatului școlar...*, nr. inv. 154, 8/1898, f. 97, 158-159, 220, 225; 9/1899, f. 43; 10/1900, f. 51, 56; 11/1901, f. 61; 13/1903, f. 116, 149; 15/1905, f. 30; 16/1906, f. nenr.; 24/1914, f. 75; 25/1915, f. 56; 28/1918, f. 66; 27/1917, f. 31.

²⁶Himpfner Béla, *op. cit.*, p. 142-144.

ortodoxă, când venitul fundațiunii, se ridica la 3000 fl., putea fi beneficiara întregirii salariilor. Prioritate, în acordarea stipendiilor sau oricăror finanțări din banii fundaționali, o dețineau membrii familiei sau cei înrudiți cu ei.

Condițiile de acordare a stipendiilor erau: tinerii să fie născuți în Pecica română, din părinți ortodocși, să fie săraci și lipsiți de mijloace materiale, să aibă purtare morală bună și să aibă cel puțin rezultate bune; să fie sănătoși și cu „atestat medical în toată regula”. Ajutoarele erau distribuite de către comitetul parohial, pe bază de petițiuni. Epitropul avea obligația de a întocmi bilanțul anual al veniturilor și cheltuielilor fundației²⁷.

În luna ianuarie 1907, Iancu Bodroga a adăugat la actul de donațiune câteva cerințe printre care și acelea de a se acorda fiecărui învățător român câte 4 cor. și biserica să fie înzestrată cu obiecte le cult necesare desfășurării serviciului religios²⁸.

Fundația economului Dumitru Moș. Buteni

A fost înființată, în anul 1892, în localitatea Buteni. Avea ei s-a ridicat, în 1907, la 3000 cor., adică 12 acțiuni la Banca "Victoria" din Arad. Avea ca scop printre altele și susținerea financiară a tinerilor dotați din comună, a școlarilor săraci cu cărți și rechizite școlare. Protopopul Buteniului, Constantin Gurban, în actul nr. 122 din 2 martie 1878, a consemnat faptul că Medrea Mărcuș a donat "bisericii și școlii o casă cu intravilan și supraedificare și un extravilan de ¼ sesie"²⁹.

Fundația Újlaki József-János

Din averea fundației doctorului Újlaki József-János de 100 frt. au fost premiate cele mai multe lucrări în domeniul științelor naturii. Banii erau depuși la Casa de economii și consemnațiuni. Potrivit literelor fundaționale, din dobânda pe 10 ani, tot la al treilea an urma a fi premiată o lucrare de științele naturii. Actul de fondare a fost încheiat în 3 exemplare, în 24 iunie 1892, de către directorul gimnaziului Himpfner Béla și notarul Jánosi Béla³⁰.

Fundațiunea lui Georgiu Țigu s-a constituit în 3/15 octombrie 1892 și a avut o avere de 2 iugăre și 896 ¼ stânjeni ², ce urma a intrat în administrarea parohiei ortodoxe române din Pecica Română, după moartea donatorului. Din venitul anual de 20 fl., 10 fl. erau destinați preoților locali pentru a-i pomeni după deces pe el, părinții și familia lui, învățătorilor le reveneau 4 fl. anual pentru participarea la parastas; celor 5 tineri școlari ministranți ce participau la parastas 1 fl. pe an. Cei 5 fl. rămași erau destinați epitropiei cu scopul de a aprinde lumânări și a le împărți credincioșilor la oficierea parastasului.

Literele fundaționale au prevăzut faptul că, în momentul în care averea fundației se ridica la 500 fl., atunci 10 fl. să fie destinați cumpărării de

²⁷S.J.A.N.A., *F. Parohia Ortodoxă Română Pecica*, nr. inv. 947, dos. 4/1873-1912, f. 5-8; *Biserica și Școala*, Arad, XV, 1891, nr. 5, 27 ianuarie/8 februarie, p. 29-31.

²⁸S.J.A.N.A., *F. Parohia Ortodoxă Română Pecica*, nr. inv. 947, dos. 4/1873-1912, f. 16-17.

²⁹Cornel Clepea, *op. cit.*, p. 422.

³⁰Himpfner Béla, *op. cit.*, p. 141-142.

rechizite și manuale școlare pentru copii săraci și orfani de la școlile confesionale ortodoxe române din localitatea amintită³¹.

Fundațiunea lui Constantin Curea din Pecica Română a luat ființă în urma actului de donație, din 31 ianuarie/12 februarie 1892. Averele consta din 3 iugăre și 566 stânjeni², ce urmau a fi valorificați de către parohia ortodoxă din localitate. S-a stipulat ca din capitalizarea veniturilor, când avea fundației ajungea la 150 fl., să fie acordate și stipendii unor tineri merituosi, care doreau să urmeze cursurile preparandiale, civile, reale, gimnaziale, școli agronomice, industriale sau comerciale, cursuri teologice sau preparandiale sau academii, universități. Beneficiarii sumelor fundației erau, cu precădere, cei din familia Curea și Hedeșiu, precum și rudele acestora. De asemenea puteau primi burse: un ucenic „de la maestria, industria ori comerț” (50 fl.-80 fl.; un tânăr care frecventa cursurile normale, civile, gimnaziale inferioare sau alte școli medii inferioare (100 fl. și 120 fl.); un tânăr care urma cursurile școlii gimnaziale superioare, civile și reale superioare, preparandiale sau ale cursuri ale școlilor superioare (150 fl.-200 fl.); un tânăr ce studia la academie sau universitate, școală agronomică superioară sau cursuri teologice (250 fl.-300 fl.) Condițiile impuse pentru acordarea stipendiilor, potrivit actului de donațiune, erau: să fie născuți în Pecica Română din părinți creștini ortodocși, să fie săraci sau lipsiți de mijloace materiale; să fie sănătoși, fapt atestat de certificatul medical. Bursa se acorda pe întreaga durată a studiilor cu condiția ca elevul sau studentul să aibă o purtare morală și rezultate bune la învățătură. De aceste prevederi urmau a se bucura și copii preoților din localitate.

O treime din veniturile fundației, potrivit dorinței donatorului, comitetul parohial avea obligația să le capitalizeze, iar celelalte să fie distribuite tinerilor merituosi, iar dacă nu existau 100 fl. să fie împărțiți în două: o parte să fie destinați achiziționării de manuale școlare și rechizite pentru copii săraci, iar cealaltă orfanilor, cărora să li se cumpere îmbrăcăminte și încălțăminte cu prilejul Crăciunului.

Distribuirea stipendiilor și ajutoarelor cădea în sarcina comitetului parohial. Pe baza petițiilor, comitetul parohial împreună cu preoțimea din loc, care avea drept de vot decisiv, hotăra, cu majoritate de voturi, în cadrul unei ședințe, acordarea lor³².

Fundația Pless Jenő

Directorul Casei de economii, Pless Mór a întemeiat, în 20 mai 1893, o fundație în memoria fiului său Pless Jenő. Averele fundației s-a cifrat la 50 frt., depuși la Casa de economii. O sumă de 5 frt. la care se adăuga dobânda din capitalul depus la bancă urma a fi dat ca și cadou de Crăcin unui elev harnic și bun la învățătură, de la Gimnaziul Regal de Stat, ce provenea dintr-o familie săracă.

Fundația Dániel József

A luat ființă în 20 august 1892. Capitalul s-a cifrat la 1000 frt., depozitați în Caseria Comitatului Arad. Din capitalizare urma a se acorda bursă unui

³¹S.J.A.N.A., *F. P. Ort. Rom. Pecica*, dos. 4/1873-1912, f. 23-25; *Biserica și Școala*, Arad, XVII, 1893, nr. 3, 17/29 ianuarie, p. 21-23.

³²S.J.A.N.A., *F.P.Ort. Rom. Pecica*, dos. 4/1873-1912, p. 43-47; *Biserica și Școala*, Arad, XVI, nr. 6, 9/21 februarie, p. 42-44.

elev sărac, cu rezultate bune la învățătură. Literelor fundamentale au fost elaborate de văduva lui Dániel József, Schweitzer Regina³³.

Fundația de stipendii a Episcopului ortodox român din Arad Iosif Goldiş

A fost întemeiată în baza testamentului său din 3 iulie 1901. Se prevedeau următoarele „Din acest lăsamânt după detragerea eventualelor datorii și a tuturor speselor, trei părți din patru a venitului curat să se împartă ca stipendii, iar a patra parte din an în an să se capitalizeze. Din cele trei pătrate să se împartă stipendii la studenții din școlile medii (câte 200 coroane), la studenți de la Facultatea teologică din Arad (câte 300 coroane) și la cei de la Universitate (400 coroane)”³⁴. La finele anului 1904, averea fundației s-a cifrat la 28872,65 cor.; 1907, 29946,55 cor., iar în 1908 la 29754,08 cor., în 1909 la 30972,49 cor., iar în 1910 la 41.151,83 cor.³⁵.

Fundațiunea de stipendii Balla

Episcopia Aradului a solicitat secretarului consistorial Vasile Goldiş și avocatului Ioan Suciu, în ședința Senatului școlar din 12/25 iulie 1901, elaborarea literelor testamentare pentru fundația „Balla”. În același an, a fost organizat un concurs pentru acordarea unui stipendiu pentru un student pasionat de matematică și fizică, în valoare de 800 cor. 500 fl. au fost dați învățătorului calificat Ioan Sfătu, pentru a se perfecționa la o școală de stat în domeniul matematicii și fizicii. Ajutorul a fost condiționat de practicarea profesiei în institutele românești.

Stipendiarului diecezan, Ioan Sfătu, i s-a plătit taxa de examinare de 100 cor. pentru anul școlar 1903. În anul școlar 1903-1904, au fost susținuți Ioan Sfătu (700 cor.), Virgil Cosma (400 cor.) și Constantin Roșcău (200 cor.). Pentru anul școlar 1905-1906 au beneficiat de stipendii: un teolog de la facultatea teologică (1000 cor.); Constantin Roșcan (absolvent al clasei a V-a gimnaziale (300 cor.); Vasile Avram (preparand, (80 cor.). În 1915-1916 și 1917-1918 au primit burse Teodor Păsculescu (300 cor.), Valeriu Jurcă (300 cor.), Ștefan Bogdan (300 cor.), Ștefan Stana (300 cor.), Bacalei Lazarov (300 cor.). Ștefan Bogdan (300 cor.), Ștefan Stana (300 cor.), Bacalei Lazarov (360 cor.), Valeriu Jurca (400 cor.)³⁶.

Averea fundației s-a ridicat la sfârșitul anului 1904 la 29.980,14 cor.; în 1907 la 32.644,57 cor., în 1908 la 34.342,76 cor., în 1909 la 35.192,06 cor., în 1910 la 35.911,93 cor.³⁷.

Fundația de stipendii a medicului dr. Iuliu Traian Mera din Șiria a fost constituită în baza testamentului redactat în 11/14 aprilie 1908. După trecerea în neființă, intra în administrarea autorităților episcopale arădene. În baza literelor testamentare, fundația s-a constituit în 29 iulie/11 august

³³Himpfner Béla, *op. cit.*, p. 144-146.

³⁴Cornel Clepea, *op. cit.*, p. 432-433.

³⁵Protocol despre ședințele Sinodului eparhial..., an 1908, p. 25; an 1909, p. 30; an 1910, p. 32; an 1911, p. 23.

³⁶S.J.A.N.A., F. E.O.R.A., *Protocoalele ședințelor Senatului școlar...*, nr. inv. 154, 11/1901, f. 46, 60; 13/1903, f. 150; 15/1905, f. 30; 25/1915, f. 55; 27/1917, f. 32.

³⁷Protocol despre ședințele Sinodului eparhial..., an 1908, p. 23; an 1909, p. 27; an 1910, p. 30; an 1911, p. 21; *Biserica și Școala*, XXIX, 1905, nr. 18, 1/14 mai, p. 145.

1910. Scopul ei era acordarea unor stipendii studenților „mai ales de rang academic săraci, cu purtare morală bună și progrese excelente în studii de orice specialitate”. Averele fundației s-a cifrat la 65.000 cor. și 61 de acțiuni a câte 200 cor., depuși la Banca „Victoria” din Arad³⁸. La finele anului 1909, cuantumul s-a ridicat la 77097,36 cor., iar în 1910 la 76.106,38 cor.

Fundațiunea Ștefan Antonescu și soția sa Sofia născută Nicoară din Țiriac. Abia în anul 1910 au început demersurile pentru ca această fundație să treacă în administrarea Consistoriului arădean. Din venitul anual, Consistoriul arădean urma să ofere zece burse cu sume cuprinse între 600-1000 cor. unor studenți teologi români din județele Arad și Bihor și cinci burse pentru tineri studenți din județul Caraș-Severin. Sumele rămase trebuiau folosite pentru acordarea unor burse pentru elevii de la școlile de stat. Menționăm că întreaga sa bibliotecă a fost donată Institutului Teologic din Arad³⁹.

Numeroase alte fundații au contribuit la susținerea financiară a elevilor și studenților merituosi din comitatul Arad, dar și din altele precum Bihor, Békes. **Fundația „Ioan Meșianu”** a avut ca scop înzestrarea școlilor „cu cele mai bune și ieftine cărți și așa să răspândim în publicul nostru în general și în special în clerul și corpul nostru didactic, tot mai multă lumină”. **Fundațiunea preotului Iuliu Bodea** s-a constituit, în 1903, în memoria învățătorului Vasiliu Suciu din Buteni. Averele erau, în 1902, de 108 cor., depuse la bancă. Scopul fundației a fost sprijinirea școlarilor săraci cu cărți și rechizite.

Alături de fundațiile particulare, care au sprijinit tinerii merituosi, în diverse localități ale comitatului Arad, au fost înființate **Fundații școlare**. Dacă fundațiile particulare acordau ajutor unui număr mare de elevi și studenți, cele la care facem referire în continuare, răspundeau necesităților comunității școlare din așezarea respectivă. Aveau un capital mic, ceea ce nu le permitea decât în mică măsură să acopere trebuințele populației școlare. Astfel de fundații au existat în numeroase așezări din cuprinsul comitatului Arad.

Fundația școlară. Micălaca. Comuna Micălaca a avut o fundație școlară înființată în anul 1869. Scopul acesteia era achiziționarea cărților pentru copii săraci, care doreau să frecventeze cursurile. Ea a fost administrată de George Cosma. La fondare a avut un capital de 19 fl., iar la sfârșitul anului 1877, 321 fl.

Fundația școlară. Sâmbăteni. S-a constituit fundația în anul 1876 pentru a contribui la edificarea unității de învățământ. Inițial, averea ei, s-a cifrat la 2.791 fl., pentru ca în anul următor să ajungă la 5503 fl.

Fundația școlară. Păuliș Constituită din donații, amezi acordate părinților și aredandarea școlii, ea și-a propus achiziționarea unor manuale pentru copii săraci. A deținut un capital de 16 fl., în 1876, pentru ca, la sfârșitul anului 1877, să se ridice la 254 fl.⁴⁰

Documentul intitulat „Conspectu despre fundațiunile bisericești și școlare, înființate parte prin donațiuni private, parte cu ocaziunea

³⁸Cornel Clepea, *op. cit.*, p. 428-429.

³⁹Protocol despre ședințele Sinodului eparhial..., an 1910, p. 33; an 1911, p. 23-25.

⁴⁰Cornel Clepea, *op. cit.*, p. 420, 422, 428, 432.

regularilor urbariale și segregățiuni în comunele bisericești din tractul Șiriei pe an 1878” consemna existența fundațiunilor școlare în Gașa (201 fl. 54 cr.), Măderat (103 fl. 46 cr.), Agriș (281 fl 01 cr.), Tauți (272 fl.). Ele erau administrate împreună cu cele bisericești⁴¹.

Tractul Șiriei deținea opt fundații școlare, potrivit consemnării din 27 martie 1878, a protopopului George Vasilievici. Scopul lor era achiziționarea cărților necesare pentru copii săraci. Asupra datei înființării lor planează incertitudinea. Însă, există probabilitatea ca ele să fi fost înființate în anul 1877. Capitalurile deținute se cifrau la: **Gașa**-1000 fl., **Agriș**-197 fl., **Cuvin**-561 fl., **Măderat**-95 fl., **Tauți**-400 fl., **Moroda**-30 fl., **Șiria**-827 fl., **Miniș**-51 fl.

Au mai existat fundații școlare și în parohiile **Pil, Otlaca /Grăniceri s.n./, Mișca, Vânători, Șepreuș, Nădab, Curtici, Radna, Șoimoș, Șeitin, Cherechiu**⁴² /Caporal Alexa s.n./.

Situația fundațiilor școlare pe protopopiatele, inspectoratele comitatului Arad arăta că, în orașul Arad au existat, în anul 1873, 9 fundații, iar în 1875, 11. Capitalul acestora s-a ridicat la 8652 fl., 91 cr. În inspectoratul Chișineu au existat 20 de fundații școlare în anul 1873 și 9 în 1875. Capitalul acestora s-a ridicat la 15.365 fl., 98 cr.⁴³

O dovadă incontestabilă de implicare a societății în viața școlii și, implicit, a generațiilor tinere a constituit-o existența numeroaselor fundații particulare și școlare. Fundațiile particulare, grație capitalului financiar deținut, au putut răspunde solicitărilor unui număr mai mare de elevi și studenți, dornici de a accede spre o înaltă pregătire intelectuală. Cele care s-au aflat în administrarea Episcopiei arădene, nu s-au limitat doar la spațiul comitatens arădean, ci au asigurat stipendii pentru elevii și studenții merituosi din cuprinsul eparhial. Stipendiști maghiari s-au bucurat, la rândul lor, de susținerea financiară a altor fundații, unele constituite chiar de foștii absolvenți ai acestor instituții. Fundațiile școlare, cu o avere modestă, constituite în numeroase localități arădene, răspundeau necesităților comunității de elevi din așezările în care ființau.

⁴¹S.J.A.N.A., *F. Protopopiatul Ortodox Român Șiria*, nr. inv. 503, dos. 63/1879-1881, f. 2.

⁴²Cornel Clepea, *op. cit.*, p. 419-421.

⁴³Protocolul sedințelor sinodului eparchialu..., an 1875, p. 33.

DACO-ROMÂNISMUL ÎN DOUĂ LUCRĂRI MAGHIARE DE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Valer Rus*

Sinteza liniilor directoare din discursul cultural maghiar la sfârșitul secolului al XIX-lea despre aspirațiile daco-române ale românilor ardeleni a fost făcută de doi dintre cei mai cunoscuți politicieni din epocă într-o perioadă ulterioară anului 1890 (anul final de referință pentru investigația noastră). Astfel, în anul 1895 apăreau lucrările lui **Beksics Gusztáv**¹ și **Jancso Benedek**², excelente rezumate ale principalelor alegații politice ale părții maghiare cu privire la români. Acestea cuprind idei prezentate opiniei publice încă din perioada premergătoare anului 1895, de aceea am considerat potrivit să le cuprindem și în lucrarea noastră.

Beksics Gustáv³ își împărțea lucrarea în trei capitole: *Problema românească și Europa*, *Problema românească și Ungaria* și *Lupta raselor (etniilor) în Europa și în Ungaria*. În prima parte a lucrării se arată că problema românească n-a fost niciodată cu adevărat una a Ungariei cât una a Europei, aflată în directă legătură cu problema orientală. În faza timpurie a Problemei Orientale românii nu făceau parte propriu zis din ea, abia după '48 și emigrația pașoptistă a făcut ca problema românească să ajungă în atenția Europei⁴.

Autorul continuă apoi făcând un scurt istoric al autodeterminării Principatelor Române înainte de 1859, momentul dublei alegeri a lui Alexandru Ioan Cuza și recunoașterea de către Poartă a noii realități nord-dunărene⁵. Chestiunea românească se lega strâns de evoluția ultimului război ruso-turc din 1877. România s-a dus să se plângă la Congresul de pace de la Berlin că foștii săi aliați i-au luat Basarabia. Hotărârile tratatului de pace de la Berlin i-au lăsat pe români nemulțumiți.

Beksics asocia indisolubil pe români cu problema orientală: "Cât timp va exista o problemă orientală va exista și o problemă românească"⁶.

* Director la Muzeul Casa Mureșenilor Brașov, e-mail: rus.valer@gmail.com

¹ Beksics Gusztáv, *A román kérdés és a fajok harcza Európában és Magyarországon* [Problema românească și lupta raselor în Europa și Ungaria], Budapest, Az Athenaeum Irod. és Nyomdai R. Társ. Kiadása, 1895.

² Jancsó Benedek, *Szabadságharcunk és a dako-román törekvések* [Războiul nostru de independență și revendicările daco-române], Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai), Budapest, 1895.

³ Născut în anul 1847, a fost deputat în Parlamentul Ungariei. Fiind secretarul baronului Kemény Zsigmond, a luat cunoștință și s-a implicat în dezbaterile politice cu privire la români. Dintre lucrările sale amintim: *A demokracia Magyarországon* [Democrația în Ungaria], 1881, *Magyar érdekek Erdélyben* [Interese maghiare în Ardeal], Sepsí-Szent-György, 1885, *Új korszak és politikai programja* [Direcția nouă și programul ei politic], 1889.

⁴ Beksics Gustáv, *A román kérdés ...*, p. 3.

⁵ *Ibidem*, p. 4.

⁶ *Ibidem*, p. 6.

Recunoștea apoi că existau 8-9 milioane de români răspândiți în România, Ungaria, Basarabia, Bucovina și Serbia. Cu macedonenii și ceilalți români de altă limbă autorul crede că românitatea s-ar ridica la 9-10 milioane. Nu admite exista vreo modalitate de a-i aduna pe toți românii în regatul lor. Orice om politic care se ocupa de relațiile Europei Orientale putea confirma că "nu poți vorbi de problema orientală fără a te împiedica de cea românească". Nu se putea concepe însă rezolvarea problemei orientale în absența României. Rusia avea nevoie de teritoriul românesc când își trecea trupele spre Turcia.

Autorul specula apoi că România urmează să fie ocupată fie de trupele austro-ungare în lupta lor împotriva Rusiei, fie de trupele rusești în lupta lor împotriva Turciei, dacă Austro-Ungaria ar fi fost neutră⁷. Nu se punea problema neutralității României atâta timp însă cât integritatea sa teritorială nu era garantată de marile puteri. Agitația românească ("Liga dela București⁸ și fostul comitet de la Sibiu") ignorau interesele românești în chestiunea orientală. Austro-Ungaria nu va permite niciodată ca problema românească sau orientală să afecteze relațiile sale teritoriale. Oamenii ligii sperau însă să lege chestiunea Ardealului de "urzeala chestiunii orientale"⁹.

Autorul nu recunoștea că maghiarii ar fi responsabili pentru chestiunea românească¹⁰. Ea a fost creată de evoluția politică istorică a statelor dunărene. De la apariția regatului român (1881), dar mai ales după apariția ligii de la București, chestiunea românească s-a schimbat vizibil. Beksics își propune să demonstreze că la baza "problemei" românești se află dorința acestora de a se uni (atât factorii politici cât și de stat). Năzuința șovinistilor români era, evident, destrămarea statului maghiar¹¹. Nici panslaviștii de la Moscova nu vorbeau așa de rău despre țările care au minorități, așa cum vorbeau membrii ligii despre Ungaria.

Beksics acuza apoi aceeași Ligă că speculează declanșarea unui război¹². Popoarele Europei nu puteau fi liniștite din cauza problemei românești. Publicistul maghiar se mira retoric că s-au putut opri conflicte europene mai mari (franco-german, situația poloneză), doar chestiunea românească era nerezolvată. Continua apoi ironic: după ce marile puteri "s-au liniștit", românii se ridică împotriva păcii europene.

Compară pe cei care au condamnat opera lui Deák (adică dualismul, printre care îl amintește pe Kossuth) cu românii care după revoluția de la 1848 și Unirea de la 1859 ar fi trebuit să fie liniștiți, dar ei au refuzat aceasta¹³. Așa cum Europa a scăpat de problema maghiară după 1867, așa ar

⁷ *Ibidem*.

⁸ Liga Culturala pentru Unitatea Românilor a fost înființată la 24 ianuarie 1891 sub conducerea istoricului V. A. Urechia. Redactează "Memoriul studenților universitari români privind situația românilor din Transilvania și Ungaria", care a avut un larg ecou în Europa.

⁹ Beksics Gustáv, *A román kérdés ...*, p. 7.

¹⁰ *Ibidem*, p. 8.

¹¹ *Ibidem*, p. 9.

¹² *Ibidem*, p. 10.

¹³ *Ibidem*, p. 11.

fi trebuit să se termine și cu problema românească după 1877. Liga română n-a permis Europei luxul unui moment de liniște. Beksics acuză: "În locul problemei românești s-a ridicat problema daco-românismului!" Victime ale proceselor de presă devin martiri ai cauzei românești iar țelul ligii în rândul ardelenilor a fost exprimat de Papiu Ilarian în vestitul său memorandum: *Unitatea românilor stă sub conducerea regalității de acum*.

Se apără apoi de acuzele de atrocități, aduse de români statului maghiar¹⁴. Pentru Ungaria, Transilvania reprezenta o importanță excepțională. Românitatea ardeleană era o problemă internă maghiară, cu care Europa nu avea nimic de-a face. Marile puteri europene nu ar interveni împotriva statului maghiar în apărarea drepturilor românilor nici chiar dacă aceștia ar avea dreptate (!), pentru că pacea era mult prea prețioasă. Liga vrea să își asigure sprijinul oricui ar fi stăpânul Orientului, de aceea nu are scrupule¹⁵. Pericolul este atât de mare încât Beksics cere să se renunțe la vechile tradiții liberale, democratice, iar românii ardeleni să fie prezentați în fața Europei ca vechii turci! La "piesa populară românească" 1859 și 1884 au fost doar prologul, alipirea Ardealului fiind actul principal.

Acuza apoi din nou liga că a manipulat cu abilitate sentimentele de rudenie ale popoarelor occidentului și prin mass-media: "Noi ungurii nu avem rude în Europa", "Noi ungurii nu avem spirit comercial dar ar trebui să învățăm de la agenții comerciali dacoromani călători"¹⁶. Complexul cetății asediate este explicit în interpretări de genul: "Dacă nu suntem atenți, destul de repede opinia publică occidentală va fi împotriva noastră și alături de români". Face apoi apel la memoria vechii emigrații maghiare (Kossuth, Andrassy, Teleki) care au știut să facă publice doleanțele maghiarilor. Complexul de inferioritate al lui Beksics era evident când făcea apel la idei precum cea că după 1867 emigrația maghiară a revenit în țară și nu a mai rămas nimeni în Europa să apere interesele Ungariei.¹⁷ Pe de altă parte universitățile europene erau pline de români care apărau cauzele românești. Majoritatea intelighenției românești a studiat la Paris. Face referință și la bunele relații ale românilor cu Italia (deși reamintește ironic că se știe că românii nu se trag din Italia!). Amintește aici prieteni ai românilor: Cantili, Vaillant¹⁸, St. Marc-Girardin¹⁹, Edgar Quinet²⁰.

Publicistul maghiar face apoi o comparație, arătând că în vreme ce constituționalitatea Ungariei este rezultatul a o mie de ani de dezvoltare,

¹⁴ *Ibidem*, p. 12.

¹⁵ *Ibidem*, p. 13.

¹⁶ *Ibidem*, p. 14.

¹⁷ *Ibidem*, p. 15.

¹⁸ Jean Alexandre Vaillant (d. 21 martie 1886), istoric francez. Meditator și profesor de franceză la Colegiul Sf. Sava. Conspirator în perioada de dinaintea revoluției de la 1848, lucrările sale de popularizare ale României l-au făcut celebru. Naturalizat cetățean român în 1864. Autor al unei celebre monografii dedicate țiganilor.

¹⁹ Saint Marc-Girardin (1801-1873), politician și om de litere francez. A fost deputat și ministru.

²⁰ Edgar Quinet (1803-1875), istoric și intelectual francez. Republican, a participat la revoluția de la 1848. A fost în opoziție față de Napoleon al III-lea.

poporul român și statul său au apărut abia "ieri". Francezii "rău voitori" nu înțelegeau evoluția, tradiția aristocratică veche de o mie de ani a maghiarilor. În tot acest timp românii, precum "cei fără spirit", au copiat modele moarte²¹, când de fapt maghiarii sunt cei mai asemănători francezilor, fiind francezii Orientului. Încheia apoi amar: "din păcate în vreme ce noi ne ducem la Paris doar să ne distrăm, cei ce îi «informează» pe francezi sunt românii".

Vorbind despre latinitatea românilor, Beksics reamintează cu frustrare: "Originea latinească este probabil cea mai puternică armă în mâna agitatorilor români."²² Combate însă teoriile latinizante preluând teoriile lui Tomassek, Kopitár, Miklosich, Rössler sau Hunfalvy²³, care afirmau că românii au venit din peninsula balcanică, odată cu locuitorii latini de acolo. Nu recunoaște nici o dovadă că românii ar fi avut vreo continuitate în locuire, precum cele din Italia, Spania sau Franța. Probabil că românii, limba și numele lor vin din latina *vulgaire* și alte limbi de origine latină²⁴. Dacă franceza a rezultat din influențele galică, celtică, grecească și germană, româna, după ce a apărut probabil în Albania, a fost sigur influențată de bulgari. Au fost trei valuri de români: unul a plecat în România-Transilvania, al doilea a plecat în Macedonia, unde sub puternica influență grecească s-a pierdut, și un al treilea val era pe cale de dispariție în Istria.

Publicistul maghiar speculează apoi că cu cât o provincie a fost mai îndepărtată de centrul Imperiului Roman, cu atât romanizarea a fost mai slabă²⁵. Românii ar fi cu atât mai puțin latini, dacă ar fi avut și origine dacică.

Preia apoi afirmațiile lingvistului român Cihac A.²⁶, care afirma că 2/5 din cuvintele românești sunt de origine slavă. Sulfert îi considera pe valahi mai degrabă slavi decât printre popoarele romanice și concluzionează: istoria românilor este legată mai degrabă de slavi²⁷. Religios românii s-au orientat spre slavii răsăriteni. Instituțiile administrative, politice, demnitățile sociale, toate au primit denumiri slave. Democrația era una de tip slav mai degrabă decât una de tip latin²⁸. Imaginile care se impun ca argumente la afirmațiile de mai sus sunt următoarele: Țărănimea era una sărăcăcioasă atât la români și cât și la slavi, iar orașele și burghezia orașenească lipseau aproape cu desăvârșire. Astfel, de la naștere, românii s-au rupt de latinitatea lor.

Beksics se arată îngrijorat că "valahii" caută să refacă legăturile rupte cu latinitatea occidentală. Era citat în sprijinul acestei afirmații Titu Maiorescu, care critica copierea fără sens a modelelor culturale occidentale,

²¹ Beksics Gustáv, *A román kérdés*, p. 17.

²² *Ibidem*, p. 19.

²³ Cunoscuți teoreticieni ai istoriografiei și etnografiei maghiare.

²⁴ Beksics Gustáv, *A román kérdés*, p. 20.

²⁵ *Ibidem*, p. 21.

²⁶ Alexandru Cihac (1825, Iași - 1887, Mainz) a fost un filolog român, membru de onoare al Academiei Române.

²⁷ Beksics Gustáv, *A román kérdés*, p. 22.

²⁸ *Ibidem*, p. 23-24.

minciuna în cultură. Aceasta devine prilej pentru publicistul maghiar să o interpreteze ca o autodemascare a "daco-românismului ipocrit".²⁹

Românitatea nu era recunoscută de politicianul maghiar ca fiind autohtonă nicăieri, și nici nu și-a cucerit teritoriul actual de rezidență, precum maghiarii. "Cucerirea" tăcută nu dă dreptul la unitate peste capul popoarelor îndreptățite la aceasta, care au luptat pentru ea în toată istoria lor³⁰. Românii n-au fost uniți în toată istoria lor, pentru că după ce au cucerit treptat Moldova, România (aici probabil în sens de Muntenia), Basarabia, s-au strecurat în Transilvania, apoi au început să se lupte pentru unitate. Beksics concluzionează: ideea unității politice românești este născută de curând, fără să aibă o evoluție istorică.

La românii ardeleni conștiința națională a fost indusă de Școala ardeleană, au învățat-o la colegiul "propaganda fide"³¹. Tot aici a apărut ideea originii italiene. Ideea națională românească s-a născut în biserica greco-catolică³². Nici măcar în timpul revoluției de la 1848, ideea unității naționale a românilor nu s-a manifestat cu adevărat. Șaguna lansează primul ideea unității naționale, dar în *rândul românilor din monarhia austro-ungară*. La 25 februarie 1849, în timpul războiului pentru libertate al maghiarilor, Împăratul Franz Iosif a promis lui Șaguna autonomia și conducerea unică a românilor din monarhie. Astfel s-a născut ideea unității românești.

Patentul "Dacoromaniei" îi era atribuit lui Ion Maiorescu³³. Beksics schița harta ideală a unității tuturor românilor: din Carpații de nord, Ardealul începând de la Tisa, Bucovina, între Serbia și Marea Neagră, rezultând astfel un teritoriu locuit de aproximativ 10 milioane de români³⁴. Dacoromânismul era considerat o invenție orientată împotriva Ungariei, dar nu numai: afecta și pe austrieci în Bucovina; Ungaria în cheștiunea Transilvaniei; Serbia în zona dunăreană, bănățeană; Bulgaria și Turcia în cheștiunea Macedoniei (!), Rusia în cheștiunea Basarabiei³⁵. Românii devin astfel pentru autorul maghiar elementul cel mai revoluționar al Europei de est în cheștiunea iredentismului. Insistă și pe elementul de noutate al ideii de unitate românească, pentru ca mai apoi să se lanseze în teorii de politică internațională: deși românii trebuie să mulțumească Franței pentru regatul lor, datorită Hohenzollernilor și victoriei germanilor din 1871, inevitabil politica românească se va reorienta spre Germania.

Beksics specula amenințător: orientarea României spre Tripla Alianță se face pentru ocuparea Transilvaniei. *De ce politica oficială*

²⁹ *Ibidem*, p. 25.

³⁰ *Ibidem*, p. 28.

³¹ *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* (sau congregația pentru evanghelizarea oamenilor) a Curiei de la Roma a fost principala instituție de educație pentru primii intelectuali români greco-catolici, membrii școlii ardeleni. Opinia publică maghiară asimila în secolul al XIX-lea pe evangheliștii catolici expansiunii austriece.

³² Beksics Gustáv, *A román kérdés ...*, p. 28.

³³ *Ibidem*, p. 29.

³⁴ *Ibidem*, p. 30.

³⁵ *Ibidem*, p. 31.

românească încurajează iredentismul în Transilvania și nu în Basarabia? Pentru că Rusia nu ar tolera acțiunile pe care Liga le face în Transilvania³⁶. Liga nici măcar nu pune piciorul în Basarabia. Acolo nu există libertatea presei, "Tribunele" nici măcar nu ar exista. Pretextul pentru care liga nu acționează acolo era înstrăinarea românilor basarabeni de România. *De ce nu făcea Liga iredentism în Austria pentru Bucovina?*

Moderația românilor în revendicările față de Austria era pusă de Beksics (în mod concurențial) pe seama dinasticismului românesc, românii fiind alături de Viena și la 1848 și mai târziu. Românii regretau perioada de dinaintea revoluției, nu recunoșteau regalitatea maghiară și regretau vremurile când habsburgii îi foloseau împotriva Ungariei și a războiului ei pentru libertate, adică Revoluția de la 1848³⁷. Concluzia era trasă firesc: *De asta scriu memorandumuri³⁸ împăratului austriac și nu regelui maghiar*. Refacerea prezumtivă a alianței româno-austriacă indica fără echivoc perceperea românilor de către maghiari ca pe niște inamici.

Concluzia la acest prim capitol a lui Beksics era că Dacoromania era o utopie politică. Monarhia austro-ungară și deci statul maghiar sunt necesități europene. Nici una dintre cele două nu putea să fie desființate, pentru că nu ar fi în interesul Europei³⁹.

În ceea ce privește "Problema românească și Ungaria" (al doilea capitol din lucrare), acesta nu o analizează doar din perspectiva Imperiului Austro-Ungar. Făcând apel la Mitul *Salvatorului*, se arată că menirea Ungariei și a ungarilor era să fie apărători ai culturii europene. Loviturile primite însă de statul maghiar (bătălia de la Mohács este nominalizată adesea în acest sens în publicistica maghiară de secol XIX) au lovit de moarte și națiunea maghiară. Deși popoarele balcanice s-au predat aproape fără luptă, evoluția lor este înapoiată, chiar dacă nu au avut un Mohács în spate. Se întrevedea în aceste afirmații superioritatea istorică a maghiarilor asupra românilor. Sarcina apărării Occidentului a fost preluată apoi de Imperiul Habsburgic⁴⁰. Nu s-a mai pus problema restaurării regatului maghiar de dinainte de Mohács. Ungaria nu și-a mai revenit niciodată din șoc. Doar la 1848 spiritul războinic al maghiarilor, care s-au împotrivit Austriei și Rusiei, a atras atenția Europei din nou în ceea ce privește independența maghiarilor.

Maghiarii au devenit apoi în viziunea lui Beksics masă de experiment pentru Imperiu, asta până la înțelegerea încheiată de Deak în 1867: într-o viziune catastrofică și eschatologică se urmărea astfel dizolvarea tăcută a maghiarilor în imperiu, prin exercitarea absolutismului dur, și chiar și prin experimentul federalist, din timpul constituției de la 1863. Dacă

³⁶ *Ibidem*, p. 32-33.

³⁷ *Ibidem*, p. 34.

³⁸ Este vorba aici de cunoscuta petiție trimisă în 1892 de către liderii românilor din Transilvania împăratului austro-ungar Franz Josef, prin care se solicitau drepturi etnice egale cu ale populației maghiare și încetarea persecuțiilor și a încercărilor de maghiarizare.

³⁹ Beksics Gustáv, *A román kérdés ...*, p. 42.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 46.

federalismul ar fi fost însă soluția la problema Imperiului, atunci constituția de la 1863 ar fi fost în vigoare și la momentul lucrării citate⁴¹. Interesele maghiare exclud luarea în discuție a absolutismului sau a federalismului în partidă cu dualismul lui Deák Ferencz. Federalismul era desconsiderat moral din punctul de vedere al maghiarilor, în urma lui arătându-și fața revendicărilor slaviste și româniste. De aceea, în sânul statului maghiar nu se putea vorbi decât de statul maghiar.⁴²

Beksics continuă apoi prin a nominaliza cele trei soluții propuse de partea română, toate vizând atacarea spiritului Ungariei Mari: desprinderea Ardealului (adică desființarea Imperiului Sfântului Ștefan), autonomia Ardealului românesc sau teritorii lingvistice enclavizate în Ardeal și Ungaria. Ultimele două însemnau destrămarea unității Imperiului, și autorul "demonstrează" că din motive gramaticale și etnografice sunt imposibile.⁴³

Interpretarea personală a autorului sugera că prin "scrisoarea de paști" Ferencz Deák a oferit Imperiului soluția împăcării. Împăcarea la vârf trebuia urmată de o împăcare profundă. În timpul revoluției însă, Viena a atârnat pe croați, sârbi și români împotriva ungarilor. Teoria conspirației antimaghiare duce la divizarea opiniei publice maghiare în ceea ce privește evoluția statului: Deák a dorit rămânerea alături de Austria, în granițe multinaționale, Kossuth a dorit o Ungarie independentă, chiar și într-o confederație danubiană, dar fără Austria⁴⁴. Beksics se arăta împotriva lui Kossuth și face referințe la un acord încheiat la Brussa cu Cuza, prin care se promitea autonomia Transilvaniei, în cadrul Ungariei. Ruperea completă a Ardealului de Ungaria nu au promis-o însă nici cei mai disperați politicieni maghiari, ba mai mult, nici măcar "temutul" Iancu în timpul revoluției nu a cerut decât drepturi personale și culturale, nicidecum desprinderea Transilvaniei. Folosirea limbii române s-a solicitat doar în școală, biserică și colectivitate nu și în administrație, unde rămânea pe aceleași poziții maghiara⁴⁵. Traumele trecutului nu întârzie să apară. Opinia publică maghiară se exprimă explicit prin publicistica lui Beksics, care face referințe la reacțiunea antimaghiară (la indemnul Vienei), începută de Croația. Bineînțeles, și "baia de sânge" provocată de Iancu și Axente a rămas în memoria maghiarilor.

Autorul se temeă însă că va veni și ziua când majoritatea românească va distruge împăcarea teritorială și atunci proiectul lui Deák va fi aneantizat prin amestecarea definitivă a națiunii maghiare cu celelalte naționalități, așa cum o cer interesele unității coroanei și a națiunii. Tonul amenințător este evident.

Referindu-se la revendicărilor românești, Beksics credea că acestea vin în contradicție cu interesele conservatoare ale Europei care ar fi nevoită să apere integritatea Ungariei chiar dacă aceasta nu ar putea să o facă. În

⁴¹ *Ibidem*, p. 48.

⁴² *Ibidem*, p. 50.

⁴³ *Ibidem*, p. 51.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 66.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 67-68.

continuare prezintă trei scenarii românești privind viitorul Ardealului, toate trei suficient de îngrijorătoare pentru lectorul maghiar din epocă: 1) autonomia Ardealului românesc până la Tisa. 2) autonomia proprietăților românești din Ardeal. 3) autonomia naționalității românești administrativ, lingvistic (teorie susținută de Brote în publicațiile sale de circulație largă, publicate în limba germană).⁴⁶

Autorul maghiar face apoi un lung excurs privitor la dreptul istoric și Ardealul. Atrăgând atenția părții românești că se află în eroare când apelează la istorie în ceea ce privește Ardealul, Beksics postulează că pe vremea când Ardealul nu făcea parte din Ungaria, era oricum *stat* și nu *provincie*. Continuă apoi cu exemplul Croației care nu a fost niciodată *stat*, ci doar provincie a Ungariei. Diferență era deci esențială între Transilvania și Croația. Croația a devenit provincie autonomă a statului maghiar - Transilvania nu poate deveni decât *stat* de sine stătător în nici un caz provincie autonomă.

Polemizând cu Eugen Brote în continuare, Beksics face referințe la lucrarea acestuia "Die Rumänische Frage in Siebenbürgen und in Ungarn". Recunoscând că Transilvania a fost autonomă până la 1848, politicianul maghiari spune că în vechime Ardealul nu a avut autonomie ci chiar suveranitate. Aceasta a apărut după înfrângerea de la Mohács. Fiind sub suzeranitatea otomană, Transilvania a avut răgazul necesar să se întărească, în totală opoziție cu cazul Ungariei.⁴⁷

Între diploma leopoldină și revoluția de la 1848 Transilvania a fost principat autonom, doar până la 1867 a fost provincie autonomă. Beksics acuză aici absurditatea teoriilor lui Brote care nu vorbește de unirea Transilvaniei cu România (realizabilă cu ajutor rusesc!) ci de autonomizarea Transilvaniei. Brote și Liga îi acuzau în schimb pe maghiari de distrugerea particularismului multinațional al Transilvaniei.⁴⁸ Publicistul maghiar recunoștea că unirea Transilvaniei cu Ungaria din 1848 s-a făcut fără asentimentul, dar cu participarea românilor, de aceea revenirea la constituția din 1848 în dualism a fost legală.

Luând în discuție autonomia Ardealului românesc până la Tisa, argumentația lui Beksics era scurtă, el afirmând că în teritoriul disputat românii constituie o *minoritate*. Redă apoi datele statistice pentru Ardeal, stânga Tisei (Békés, Bihar, Hajdu, Maramureș, Szabolcs, Satu Mare, Sălaj și Ugocska) și zona Tisa-Mureș (Arad, Cenad, Crasna, Timișoara, Torontal) în funcție de limba maternă. Rezultă că la 2.585.960 de români revin 3.672.000 de neromâni. Procentual românii aveau 41,68%. Și astfel apare recunoașterea faptului că în Ardealul de dincoace de Pădurea Craiului românii dețin într-adevăr 56,72%.⁴⁹ Totuși este greu de crezut că celelalte două rase, aproape la fel de numeroase ca românii luate împreună și net superioare din punct de vedere cultural (maghiari și sași) ar putea accepta autonomia românilor. S-a încercat crearea unei stăpâniri românești și în

⁴⁶ *Ibidem*, p. 72-73.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 75.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 76-77.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 79.

timpul revoluției de la 1848 cu sprijinul Vienei, și nu a ieșit bine. Punctele de reper negative pentru maghiari erau în acest caz constituția din octombrie 1849 și legile din 1863.

Bekscics reamintea că autonomia teritorială a românilor nu a fost acceptată niciodată de Austria, aceasta acordând doar libertăți civile sporite. Ea nu a fost menționată nici în legislația națională de la 1868. Însă în 1869 adunarea de la Miercurea a adoptat pasivismul politic și s-a raportat la legislația de la 1863. Adunarea de la Sibiu din 1881 a rămas la aceeași tactică, solicitând în plus dreptul la *folosirea limbii române în administrație*. Toate acestea vizează în esență autonomia Ardealului și *hegemonia* românilor asupra maghiarilor și a germanilor de aici. Aceasta din urmă era imposibilă datorită diferențelor culturale și numerice.⁵⁰

Partea maghiară acuza cauza românească în Europa de ipocrizie. Nimeni nu vorbește nimic despre românii basarabeni, de frica rușilor; la fel despre românii bucovineni de teama prietenilor "reacționari" vienezi. Și totuși, românii "amenințau" pe maghiari cu chestiunea teritoriilor lingvistice în Ardeal. Granițele în interiorul acestor teritorii sunt totuși foarte slabe. Bekscics recunoaște 2 comitate de limbă română: Făgăraș și Hunedoara (la fel ca mulți alți maghiari din epocă – n.n.), în celelalte comitate naționalitățile fiind foarte amestecate. Chiar și în orașele din respectivele județe maghiarii și germanii dominau cultural (românii sunt din nou catalogați ca inferiori). Nu se puneă însă problema impunerii limbii române ca limbă a administrației, pentru că mai sunt alte 4-5 rase în zonă.⁵¹ Bekscics recunoștea justetea *dualismului lingvistic* (ca în exemplul Cehiei – germani și slavi), dar nu și în situații cu mai mult de 2 națiuni. În centrele culturale (orașele), doar în 7 maghiarii nu aveau majoritate, și acolo majoritatea o aveau oricum germanii.

Mai gravă era oricum problema contribuției, sau mai precis a presupusei lipse de contribuție a românilor la cultură, industrie, comerț, relații economice în provincie. Vorbind de cultura și libertatea românilor, autorul sugera că maghiarii le-au acordat o casă românilor (aici în sens de țară), le-au asigurat drepturi și libertăți. I-au eliberat pe țărani săraci din iobăgie înaintea celor din România, având aceleași drepturi ca și celelalte rase/etnii din Imperiul Sfântului Ștefan. Prin legea IX din 1868, Ungaria a recunoscut autonomia bisericii române față de cea sârbească, românii fiind astfel eliberați și spiritual.⁵² Nașterea statului maghiar independent a garantat dezvoltarea liberă a culturii românești. Românii de la est de Carpați au crescut cultural urmând modelul românilor din Ungaria și al maghiarilor de după 1867. Românii ardeleni și-au dezvoltat o cultură începând din secolul al XVI-lea.⁵³ Majoritatea scriitorilor, istoricilor și oamenilor de știință din România sunt originari din Transilvania.

În cursul argumentației Bekscics se contrazice pe sine când îi eticheta pe români pe de-o parte de lipsă de cultură și pe de altă parte face

⁵⁰ *Ibidem*, p. 81

⁵¹ *Ibidem*, p. 83

⁵² *Ibidem*, p. 94.

⁵³ *Ibidem*, p. 95.

comparații între statisticile oficiale cu privire la situația educației în Transilvania și România. Astfel, în 1865 existau 824 de școli greco-orientale și 1295 de școli greco-catolice, în care învățau 40.000 respectiv 70.000 de elevi. În 1881 erau deja 2781 de școli naționale românești. Iar la 1890 existau 3289 de școli cu 224.540 de elevi, fapt care duce la consemnarea unui procent de 19,89% dintre bărbații români (262.713) care știau să scrie și să citească. Doar 8,19% dintre femei știau să citească oficial. Prin comparație cu România, conform Monitorului Oficial, doar 13% dintre locuitori știau să scrie și să citească.⁵⁴ Bekscics admitea că în orașele din România se dezvoltă o cultură incipientă, totuși în întreaga Ungarie erau 2781 de școli cu predare în limba română la 1880 pe când în întreaga Românie la 1880 erau 2505 școli. Același speculează că dintre copii de școală din România doar 23% frecventează școala în mod real.

La acuzele părții române că legislația educației s-a transformat într-o veritabilă politică de maghiarizare, politicianul maghiar răspunde cu chestiunea egalității în fața legii a neromânilor neortodocși (adică a evreilor) rezolvată doar după congresul de pace de la Berlin, respectiv problema musulmanilor din Dobrogea care emigrează datorită impunerii limbii române după 1878.⁵⁵ Acuzând discriminarea promovată de legislația românească (între cetățeni și locuitorii străini de stat, doar primii având drepturi politice), Bekscics compara statul român cu Rusia la tratamentul aplicat străinilor. Oamenii ligii își permiteau să atace Ungaria la un capitol la care România era net inferioară: "Pe noi, care ne luptam pentru libertatea de a alege, în vremea în care neamul românesc în întunecatele secole trecute, nici nume nu avea încă", aici făcându-se trimitere evident la trecerea de la numele de *valah* la cel de *român*.⁵⁶

Aducând în discuție problema votului universal (extrem de la modă între liberalii maghiari de la sfârșitul secolului al XIX-lea), problema lipsei de cultură a românilor (analfabetismul) devenea motiv pentru politicianul maghiar să pună sub semnul întrebării acordarea acestui drept. Aceasta ne permite să concluzionăm: *Justificarea politicii statului maghiar față de români era făcută în funcție de imaginea oferită de aceștia!* Totuși, Ungaria era un stat multinațional. Oricine s-ar fi așteptat ca reprezentanții naționalităților să se afle în Parlamentul de la Budapesta. Croații, slovacii erau, mai puțin românii care nu au putut găsi o cale comună de înțelegere cu burghezia maghiară, dimpotrivă se aflau în conflict, iar din punct de vedere parlamentar practică pasivismul. De aceea "Sierbanu Miklos" se află mai aproape de programul de la Sibiu și de ligă decât de statul maghiar. Pasivismul era deci privit ca o manifestare practică a trădării.

O reprezentare aparte este cea a femeilor. După părerea lui Bekscics rolul femeilor în societatea românească era strict acela de reproducere al speciei. Acestea nu au responsabilități extinse precum femeile Europei Occidentale, sau unguroaicele, săsoaicele și secuiencele transilvănene. Rezultă de aici rolul deosebit al femeilor în lupta naționalităților, mai ales

⁵⁴ *Ibidem*, p. 96.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 100.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 101.

când ele erau lipsite de cultură (sunt mai predispuse adică pentru travaliul maternității)⁵⁷.

A doua lucrare pe care ne-am propus să o analizăm la capitolul privitor la "daco-românism" este cea a lui **Jancsó Benedek**⁵⁸, *Szabadságharczunk és a dako-román törekvések*, apărută tot în anul 1895⁵⁹. Asociind inclusiv războiul de independență maghiar de la 1848 cu acuza adusă românilor de dacoromânism, este evident azi cât de mare era dorința politicianilor maghiari de a direcționa dezaprobarea opiniei publice maghiare împotriva românilor.

Pornind de la cunoscutul clișeu al trecutului comun, în care de sute de ani românii au trăit împreună cu maghiarii, pământul pe care trăiau le era patrie comună, oasele le vor fi acoperite de același pământ, creșteau în aceleași școli, învățau aceeași istorie a patriei (deși astăzi se știe azi că lucrurile nu erau tocmai așa), Jancsó avertiza că "cu toate acestea suntem diferiți".⁶⁰ Apoi dădea dreptate acelui politician care i-a spus că problema națiunii române nu se va rezolva cu cărți, învățături politice sau istorice, ci cu ajutorul administrației.⁶¹ Afirmând că unii maghiari credeau că dacă vor fi închise toate școlile cu predare în limba română problema va fi rezolvată, autorul le atrăgea atenția că cei mai fanatici agitatori români au absolvit totuși școli cu predare în limba maghiară (sic). Deși alții au cerut tragerea în judecată a acestor agitatori, lucru care a și fost pus în general în aplicare, aceasta însă a dus inevitabil la îngroșarea rândurilor "martirilor naționali".

Făcând apel la argumente economice, Jancsó specula că băncile românești nu par a fi atinse de crahul financiar care a lovit Ardealul. Astfel, Banca Albina a fost mai puternică decât băncile săsești, aceasta mai ales cu sprijinul Regatului de dincolo de munți.⁶² Apoi dădea exemplul unei mari proprietăți de pământ de lângă Năsăud care a fost achiziționată de un mare lider român, Coroianu. Problema românească era artificial întreținută de inteligența românească, frustrată de lipsa de acces la funcțiile publice. Apoi acuza că de fapt românii nu au pregătirea necesară accederii în asemenea funcții publice, și dădea un exemplu din sectorul finanțelor publice. Complexul superiorității maghiare asupra naționalităților este reiterat, maghiarii pretinzând că sunt mai puternici în domeniul cultural decât românii, ba mai mult istoria a "demonstrat" superioritatea culturii maghiare.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 199-200.

⁵⁸ Doctor în filosofie și profesor de liceu, Jancsó Benedek s-a născut în 19 noiembrie 1854 la Ghelinta, în comitatul Trei Scaune. Dintre lucrările sale amintim: *Középiszkoláink reformja* [Reforma școlilor noastre generale], 1891, *A Daco Romanizmus és a magyar kulturpolitika* [Daco Românismul și politica culturală maghiară], 1893, *A román nemzetiségi törekvések* [Aspirațiile naționalității române], 1896.

⁵⁹ Jancsó Benedek, *Szabadságharczunk és a dako-román törekvések* [Războiul nostru de independență și aspirațiile daco-române], Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai), Budapest, 1895.

⁶⁰ *Ibidem*, p. VIII.

⁶¹ *Ibidem*, p. XI.

⁶² *Ibidem*, p. XI.

Autorul pretindea că vrea să ducă la bun sfârșit cercetarea în ceea ce privește apariția și dezvoltarea mișcării românești, însă modul în care rezultatele cercetării sale vor fi aduse în practică de politicieni nu-l interesează. Apoi, făcând referire la politicianul român Dimitrie Sturza⁶³ care în cadrul unei întruniri publice la București a acuzat politica antiromânească maghiară ca fiind mai dură chiar decât cea rusească, Jancsó prezenta temerea României că prin maghiarizarea românilor din Ungaria se dorea de fapt atragerea tânărului regat de la sud de Carpați într-o situație de subordonare față de Ungaria, asemănătoare celei din trecut⁶⁴. Făcând apel la exemple istorice, exemplifica cu regele Mátyás care recomanda nobililor maghiari și burghezilor sași să se apere *manu militari* de românii din ce în ce mai îndrăzneți. În 1511 regele Ulászló cerea pedepsirea românilor "fără Dumnezeu". Aceasta era situația românilor în trecut. Aceasta era înainte de Mohács.⁶⁵ Jancsó continuă cu citarea regelui Mátyás care spunea că românii nu sunt născuți pentru libertate. Drepturi conform legislației medievale aveau doar proprietarii de pământ, descălecătorii (maghiari) și hospites (sași, sârbi). Românii erau considerați "venetici" (advenae): "Pe ei nu i-a chemat nimeni"⁶⁶. Legislația medievală (aprobatele și compilatele) vorbea de o migrație târzie, citată de austriacul Czoernig⁶⁷ în a sa "Österreichische Ethnographie".⁶⁸

Publicistul maghiar citează manuscrisele de secol XVII în care se spunea că românii au ca ocupații de bază agricultura (*rusticani*) și haiducia (*asasineschi*).⁶⁹ Autorul se îndoia însă că jumătate din români ar fi putut fi tocmai haiduci, și traduce "asasineschi" prin vagabond ("kóborló"). De asemenea autorul credea că acești vagabonzi ar fi stat pe pământurile regale, date de regi chenezilor români să le apere. Prin maghiarizarea nobilimii române, românii ajung iobagi ai maghiarilor. Germanii au suferit cel mai mult în vechime datorită vagabondajului practicat de români.⁷⁰ Datorită pagubelor provocate de români gospodăriilor săsești, comunitatea germană a interzis accesul românilor pe pământurile ei fără autorizație scrisă. Citate din corespondența nobilului secui Jaks Mihály cu conducătorii brașoveni (1434) în care românii sunt numiți ca fiind fără Dumnezeu și periculoși pentru interesele corespondenților, vin să întărească afirmațiile de mai sus. Era vorba de cete de români vagabonzi care profitau de

⁶³ Dimitrie Alexandru Sturdza-Miclăușanu (1833-1914) a fost academician, om politic român și prim-ministru al României (1901-1906). A fost, de asemenea, Președintele Academiei Române între anii 1882-1884. Om cu o mare capacitate de muncă, era reprezentantul al celui mai strâmt naționalism și disprețuia tot ce era "străin", întârziind dezvoltarea politică și industrială a României.

⁶⁴ Jancsó Benedek, *Szabadságharczunk és...*, p. XIII.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 1.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 2.

⁶⁷ Karl von Czoernig, *Ethnographie der Österreichischen Monarchie*, Vol. I-III, Wien, 1857.

⁶⁸ Jancsó Benedek, *Szabadságharczunk és...*, p. 3.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 4.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 5.

vremurile tulburi ale invaziilor turcești⁷¹. Folosește apoi noi argumente împotriva românilor, argumente preluate din statutele orașelor săsești care îi vizau expres pe români. Prin acestea le era interzis portul armelor și circulația pe timpul nopții în cetățile săsești.

Referindu-se la dinastia de Habsburg, care după Karlowitz a pus mâna pe teritoriile maghiarilor, pentru care s-au luptat vreme de 200 de ani, Jancsó o acuză că acum inventează „problema românească”, ca element de dezbinare orientat împotriva maghiarilor⁷². Memorandul lui Caraffa⁷³ din 1690 către Viena despre situația politică din Transilvania nici măcar nu îi amintea pe români. Primul care îi ia în seamă pe români este un iezuit maghiar, Baranyi Pál⁷⁴. Acesta este considerat autorul moral al unirii bisericii ortodoxe românești cu cea catolică, care este văzută însă ca o măsură antireformă, într-o Transilvanie majoritar protestantă. Documente de sfârșit de secol XVII atrag atenția asupra aversiunii românilor față de catolicizare, mergând până la trecerea în teritoriile aflate sub ocupație turcească, aceasta fiind pusă de Jancsó pe seama caracterului superstițios al românilor⁷⁵.

Scriitorul descria apoi un lung șir de violențe ale românilor îndreptate împotriva maghiarilor în zona Devei, Abrudului, amintind parcă *avant la lettre* de vremurile lui Horea și Avram Iancu. Ba mai mult, se face referire la memorandumul Königsegg din 1725⁷⁶, prin care conducătorii Timișoarei cer Mariei Tereza expulzarea românilor, care erau acuzați ca fiind mai răi decât turcii⁷⁷.

Raportându-se la noile legi urbariale din 1769, care prevedeau 4 zile de robotă pe săptămână pentru iobagi, publicistul crede că cei mai afectați erau românii. Sarcastic, îi acuză că datorită prea multelor zile de sărbătoare religioase din an nu mai aveau timp să-și lucreze pământurile⁷⁸.

Jancsó considera că la 1848 românii s-au războit cu toții, fără a avea ceva împotriva vreunora: “bellum omnium nihil habentium contra habentes”. Motivul principal al revoltei românilor era considerat trezirea conștiinței lor naționale sub influența bisericii greco-catolice. Autorul a arătat evoluția revendicărilor românești sub influență religioasă catolică la Șincai, Maior, Samuel Micu încă din lucrarea sa “*Dako-romanizmus és a magyar kultur-politika*” (vezi supra).

⁷¹ *Ibidem*, p. 6.

⁷² *Ibidem*, p. 9.

⁷³ Antonio Caraffa, general austriac de origine italiană, a condus trupele austriece la ocuparea Transilvaniei la sfârșitul secolului al XVII-lea.

⁷⁴ Iezuitul Baranyi Pál László este cel care a încercat să convingă ierarhii ortodocși ardeleni să treacă la uniunea cu biserica catolică. El îl convinge pe Atanasie să treacă la greco-catolicism.

⁷⁵ Jancsó Benedek, *Szabadságharczunk ...*, p. 11.

⁷⁶ Ileana Căzan, *Rapoarte și itinerarii austriece privind situația strategică a Țărilor Române (1716-1739)*, în “Studii și Materiale de Istorie Medie”, XXI, Editura Istros Muzeul Brăilei, 2003, p. 180-193.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 17-18.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 20.

Vorbind de răscoala lui Horea, consideră că partea română pune mișcarea țărănească sub semnul influenței Șincai-Maior în mod eronat. Ba mai mult, poziționează respectiva mișcare înaintea revoluției franceze. Autorul nu pune semnul egal între răscoala țărănească antiurbarială și mișcarea națională românească⁷⁹.

Importantă pentru trezirea spiritului românesc era considerată activitatea culturală, și enumeră câțiva dintre reprezentanții ei: Petru Maior, Ioan Bob, Eliade, Vasile Aron, Ioan Barac, Damaschin Bojincă, Aron Teodor, Ștefan Negoi, Eftimie Murgu⁸⁰. Consideră importantă și apariția în 1838 a "Gazetei de Transilvania" sub redacția lui George Barițiu.

Citând din lucrarea lui Moldován Gergely, *Románok és Magyarok*, din 1894, Jancsó face referiri la un anumit spirit refractar al românilor care a dus la o serie de incidente scoase din context, toate culminând cu răscoala lui Horea și evenimentele tragice ale anilor 1848-1849. Insistând că românii erau supărați de mult pe obligațiile feudale iobăgești, mai ales muntenii (moții), publicistul maghiar reia clișeul pastoralității românilor, obicei comportamental care crede el că îl obișnuiește pe om mai mult cu libertatea. De aici și împotrivirea față de sistem era mai mare, și citează celebrul distih interpretat de publicității maghiari în fel și chip: "Hora bea, dantueste/ Tara plânge, si plateste."

Jáncso concluzionează că îmbinarea acestor două elemente (o intelectualitate inflamată și moții înapoiați) au condus la evenimentele anilor 1848-1849⁸¹. Împreună, acestea au stat sub influența directă a politicii vieneze reacționare. Acest lucru a fost recunoscut însă chiar și de autori români, și era citat Nicolae Bălcescu. Românii erau acuzați că nu au stat la revoluție sub steagul lor național precum croații sau sârbii, ci au stat direct sub steagurile austriece. Românii au stat pentru "libertate" sub steagurile "celui mai perimat, monstruos și murdar tiran"⁸².

Citându-l pe Andrei Muresianu ("Preoți cu crucea în frunte, caci oastea e creștină"), Jancsó credea că preoții care apar în listele martirilor români citați de Tribuna contemporană autorului erau "cu ură și răzbunare în inimă", nici vorbă să fie conduși de sentimente creștine.

Autorul credea de asemenea că potențiala prietenie româno-maghiară din timpul revoluției a fost subminată de scopul românesc mai mare, și anume cel de unire. Precum într-o veritabilă teorie a conspirației, este descris un posibil "raționament românesc" care recomanda prudență pentru români în relația cu maghiarii⁸³.

Amintind că "Presse" din Viena și "Siebenbürger Bote" au luat poziții antiromânești, Iancu era numit conducător de "hoți", trupele românești catalogate "trupe de hoți neoameni", românii iau poziție într-un memoriu la care "S.B." răspunde foarte dur. Jancsó împărtășește o anumită opinie pe care o pune în gura unor "neutri": "Românii nu au făcut nici o

⁷⁹ *Ibidem*, p. 24.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 41.

⁸¹ *Ibidem*, p. 65.

⁸² *Ibidem*, p. 67.

⁸³ *Ibidem*, p. 159-160.

contravenție în timpul revoluției; ei au tulburat cel mai puțin pacea și ordinea! Oare nu a tremurat mâna delegatului valah care a semnat memoriul?”, când se știa că românii conduși de conducătorii lor s-au comportat plin de sălbăticie. Wohlgemuth recunoaște într-o scrisoare că pentru a readuce liniștea în Transilvania va fi nevoie să-i dezarmeze pe români.⁸⁴

Jancsó admite că mai multe familii de maghiari din Apuseni refugiate trebuie să îi mulțumească lui Iancu pentru salvarea lor. Acesta era considerat mai “nobil” decât alți conducători români⁸⁵. Viața sa tragică arată același lucru. Citându-l la rândul său pe publicistul Popp, credea că va veni o vreme când numele lui Iancu nu va mai fi amintit în același context cu cele ale lui Balint sau Axente. Autorul se abține de la comentarii personale, amintind în schimb părerile lui Szábo Nándor: Iancu era mai degrabă înclinat spre dreptatea maghiarilor, târziu a căzut el sub influența lui Axente și a Vienei. Îl citează de asemenea pe Szábo care l-a văzut pe Iancu în anii '60. Asemeni altor publiciști maghiari, acesta îl credea deja nebun. Amintea totodată că moții îi dădeau haine noi pe care el le distrugea în câteva zile, și trăia din mila publică⁸⁶.

Autorul a făcut o călătorie în 1892 la București unde la anticarul Saraga a avut loc o discuție despre confuzia între imaginile lui Iancu și Görgei. Comparația între cei doi redă un posibil portret în viziune maghiară asupra celui dintâi: “Aceași răceală, s-ar putea spune aceeași formă cinică a feței, ochi ascuțiți, privire înțepătoare, frunte înaltă și îndrăzneț bombată. Mai degrabă urât decât frumos”, dar din întreg reieșea acea măreție care să te facă să te simți mic în fața lor.

Citându-l pe Kossuth, Jancsó relatează cum în cadrul ședințelor de la Lugano ale comitetului emigrației revoluționare, Mazzini a cerut și 2 reprezentanți români, la care conducătorul revoluției maghiare a replicat cu cișee preabinecuscute deja din propria cultură: “românii nu sunt un popor, ci doar lucru de nimic, urmașii încăierărilor dintre felurite oștiri ale istoriei, fără tradiție, conștiință națională și limbă comună, mereu aflați în lupte intestinale”.⁸⁷

Vorbind despre memorandumul lui Papiu Ilarian din 1860, Jancsó avertiza că românii aveau idealul lor: unirea tuturor românilor în Daco-Romania⁸⁸. Transcriind întreg memorandumul lui Papiu, considerat *biblia daco-romanismului*, se amintește că Alexandru I. Cuza în loc să respingă memorandumul i-a oferit un serviciu lui Papiu în Ministerul Justiției, 2 ani mai târziu.

Citându-l pe Karacsay, care se adresa către Kossuth, aflăm de la Jancsó Benedek: “Principele Cuza în afara faptului că este un valah fanatic, care în prezent visează la Daco-Romania, este o nulitate care se lasă condus

⁸⁴ *Ibidem*, p. 167.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 169.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 199.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 271.

de anturaj.”⁸⁹

Afirmând că iluzia daco-romană a stat în calea realizării proiectului confederației dunărene, publicistul maghiar încheia profetic, dar și amenințător pentru lectorii maghiari: “Cheia problemei românești se află și astăzi în Ardeal. Dezbaterea este și astăzi aceeași, dacă Ardealul să rămână patria maghiarilor, sau să se transforme în patria lui Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul, Horea și Iancu?”⁹⁰

⁸⁹ *Ibidem*, p. 283.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 311

CÂTEVA DETALII LEGATE DE SPIRITUALITATEA ISRAELITĂ TIMIȘOREANĂ DE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

Alin Scridon*

1. Scurt istoric al cultului mozaic în Timișoara

O înțelegere a spectrului spiritual timișorean nu se poate realiza fără abordarea vieții confesionale israelite. Aceasta, întregeste benefic imaginea istoriografică a orizontului credinței din această parte a Europei.

Un domeniu relativ puțin explorat este cel al comunităților evreiești din Banat ne transmitea regretatul cercetător Valeriu Leu.¹ Astfel, vom încerca să creionăm în câteva cuvinte tabloul evoluției evreilor din Banatul istoric. Astfel, prezența evreilor în Banat se pierde în negura vremurilor. Există documente care ne confirmă că evreii au viețuit pe aceste meleaguri încă de la mijlocul secolului al II-lea.² Referiri la viața evreilor din Banat pot fi găsite mult mai târziu, în secolele XI-XII. Informații din secolele IV-IX sunt lacunare, ele lipsind cu desăvârșire.³

Structura confesională a populației din Timișoara a fost influențată de o multitudine de factori. Un rol important l-au avut colonizările cu populație. Pe de altă parte ritmul accelerat de industrializare și de construire a rețelei de cale ferată, apoi dezvoltarea instituțiilor de credit, a celor cu profil comercial, a exploatărilor forestiere au atras forță de muncă de diferite naționalități, printre care și evrei.⁴

Timișoara a fost destinația a două comunități de evrei: sefradă – spaniolă și așchenază – germană. Există dovezi că aceste comunități au venit în Timișoara în secolele XVII-XVIII din diferite locuri: sudul Dunării, Ungaria, Moravia, Polonia, Cehia, Austria, Germania etc.⁵ Aceste colonizări au fost încurajate de Imperiul Habsburgic, datorită politicii demografice Centrale-Europene și a abilității economice a evreilor.

La mijlocul secolului al XVIII-lea, prin recesământul din 28 ianuarie 1739, în Timișoara viețuiau 46 de familii de evrei, care însumau 220 suflete.⁶ Numărul lor avea să se schimbe începând cu prima jumătate a secolului al XIX-lea.

În perioada cuprinsă între 1867-1918, în Timișoara comunitatea israelită dispunea de câteva lăcașuri de cult. Amintim: Sinagoga din

* Asistent universitar, Universitatea de Vest Timișoara, alinscridon@yahoo.com

¹ V. Leu, *Despre comunitatea evreiască din comitatul Caraș în veacul al XVIII-lea*, în *Studii istorice băănățene*, Editura Banatica, Reșița, 1997, p. 129.

² I. Popescu, *Comunitățile evreiești din Banat. Secolele XVIII-XIX*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2007, p. 13.

³ *Ibidem*, p. 14.

⁴ A. Scridon, *Schematismele Bisericii Romano-Catolice din Timișoara. 1867-1918. Incursiune în organizarea bisericească*, în *Școală și societate în Banat*, Editura Eurostampa, Timișoara, 2010, p. 380-381.

⁵ I. Popescu, *op. cit.*, p. 15.

⁶ *Ibidem*, p. 54.

Timișoara Cetate (1863-1865); Sinagoga din Timișoara Iosefin (1895) și Sinagoga din Timișoara Fabric (1899).⁷

Tabelul alăturat ne oferă o imagine de ansamblu pe cartiere asupra evoluției demografice israelite în cartierele Timișoarei. Cea mai spectaculoasă creștere demografică o regăsim în cartierul timișorean Elisabetin. Aici într-un interval de patru decenii ponderea confesională mozaică a crescut cu până la 2100 %.

Tabel 1. Dinamica structurii confesionale israelite în Timișoara. 1868-1913.⁸

Cartier						
Anul	Cetate	Iosefin	Elisabetin	Mehala	Fabric	Total
1868	591	540	32	44	1400	2607
1875	1270	712	116	114	1815	4027
1886	230	671	131	130	2503	3692
1896	2300	1133	465	199	2390	6487
1913	1078	1821	671	101	2971	6642

2. Secvențe filantropice, culturale și spirituale a evreilor din Timișoara

Printre cele mai importante acțiuni filantropice organizate de Bisericele din Timișoara, se găsește Asociația *Chevra Kadișa*.

Obiectivul principal urmărit de Asociație este îngrijirea bolnavilor săraci, înmormântarea evreilor și îngrijirea cimitirului, organizarea de rugăciuni, administrarea de fundații și legațiuni în aceste scopuri⁹

O altă asociație care îndeplinea scopul filantropic cu cel cultural, a fost Asociația Talmud – *Thora a comunității izraelite ortodoxe autonome din Timișoara – Fabric*.

În cadrul statutelor Asociației, aprobate la data de 28 septembrie 1908, figura următoarele prevederi:

- Organizarea de școli evreiești primare și gimnaziale;
- Organizarea de cursuri speciale de studiere a Talmudului;
- Elevii cu posibilități materiale reduse să fie scutiți de la plata taxei de școlarizare etc.¹⁰

Asociația accepta ca membru orice evreu care prezenta un caracter ireproabil. Cei care plăteau suma de 100 de coroane erau automat considerați ca și membrii fondatori. Funcția președintelui onorific o ocupa

⁷ I. Popescu, *Sinagogi și școli evreiești din Banat în secolele XVIII-XIX*, în *Biserică și Societate în Banat*, Omagiu Prof.univ.dr. Petru Bona la împlinirea vârstei de 65 de ani, volum coordonat de Tamara Petrov și V. D. Cherciu, Editura Arhiepiscopia Timișoara, Timișoara, 2005, p. 80-85.

⁸ Arhiva Episcopiei Romano-Catolice din Timișoara (în contin. A.E.R.C.T.), *Schematismus Cleri Diocesis Csanadiensis pro Anno Domini, MDCCCLXVIII*, Temesvárini, Typis Ernesti Steger, 1868, p. 38; *Ibidem*, 1875, p. 48; *Ibidem*, 1886, p. 59-60; *Ibidem*, 1896, p. 65-66; *Ibidem*, 1913, p. 120-121.

⁹ D.J.A.N.T., *Fond Primăria Orașului Timișoara*, Dosar 5/1881, f. 1-15, apud I. Popescu, *op. cit.*, p. 158.

¹⁰ D.J.A.N.T., *Fond Primăria Orașului Timișoara*, Dosar 17/1908, f. 1-3.

permanent rabinul comunității autonome izraelite ortodoxe din Timișoara – Fabric. În 1908, rabin era Lévy Joáchim.¹¹

Reuniunea de binefacere a femeilor israelite, a fost fondată în cartierul timișorean Fabric. Organizează prima adunare generală la 3 ianuarie 1847, președintă fiind Maria Gothielf. Scopul urmărit de Asociație era ajutorarea săracilor cu bani și alimente. Presa timișoreană surprinde una dintre acțiunile caritabile susținute de Reuniune: donarea de alimente în valoare de 288 fl. 58 cr., la care se adaugă bilete pentru baie gratuite. Aici suntem anunțați că au fost îngrijiți 25 bolnavi și 9 femei lăuze.¹²

Cele prezentate mai sus ne pot face o imagine limpede referitor la implicarea Cultului Mozaic în activitățile filantropice. Facem precizarea că rabinul Timișoarei era o personalitate nu numai confesională, ci și culturală.

În ceea ce privește aspectele organizatorice, perioada studiată se identifică cu mari schimbări legislative care vor conduce la anumite schimbări și în plan confesional. Momentul crucial îl reprezintă 25 noiembrie 1867, zi când primul ministru Gyula Andrássy prezintă Parlamentului proiectul de lege privind emanciparea evreilor. Legea nr. XVII a fost votată la 22-23 decembrie 1867, iar la 27 decembrie același an, actul devine viabil prin semnătura împăratului. Această lege a dat libertate evreilor, care va conduce la o bunăstare economică, posibilitatea tinerilor de a frecventa școlile din Budapesta și Viena, posibilitatea de a se manifesta și pe plan politic etc.¹³

Divergențele create între evrei, pe de o parte bucuria libertății primite prin intermediul legii, iar pe de altă parte, rezervele unor evrei, care considerau legea un pericol la adresa identității mozaice.

Au loc mai multe congrese pe această temă. Prima la Pesta (14 decembrie 1868 – 23 februarie 1869), unde participă și rabinul Timișoarei – Samuel Scharmann. Acestă întrunire aprinde și mai mult divergențele dintre evreii ortodocși (conservatori) și cei neologi. Datorită acestor neînțelegeri, în luna august 1870 comunitatea ortodoxă a convocat un congres în cadrul căreia și-a elaborat statute proprii. Statutele au fost confirmate de împărat la 22 octombrie 1871. Este momentul când comunitățile se despart și organizatoric.

Astfel, în această perioadă vom regăsi în Timișoara comunitatea de orientare **ortodoxă**, cea **neologă** și *cele bazate pe organizarea existentă înaintea congresului din 1868-1869 – statu quo ante*.¹⁴

Marea majoritate a evreilor din Mehala au îmbrățișat conservatorismul ortodox. O comunitate ortodoxă exista încă din 1870 și în Fabric și Iosefin. Facem precizarea că, comunitățile *statu quo ante* și **neologă** se desfășurau și ele în cele trei cartiere timișorene.

Divergențele dintre comunitățile israelite aveau să înceteze în anul 1900 prin intermediul unui act care prevedea schimburile de bunuri.¹⁵

¹¹ *Ibidem*, f. 3-4.

¹² *Vezi Neue Temesvarer Zeitung*, Timișoara, IX, 1868, p. 3.

¹³ I. Popescu, *op. cit.*, p. 199-201.

¹⁴ *Ibidem*, p. 202.

¹⁵ *Ibidem*, p. 202-203.

Prin actul semnat de împăratul Franz Joseph la 27 decembrie 1867, care prevedea articole referitoare la emanciparea evreilor, s-au creat tensiuni în sânul comunității evreiești. Dezbinările apărute, corelate cu faptul că religia mozaică nu a primit statutul de religie recunoscută oficial – *receptă*, au dus la un dezechilibru în cadrul confesiunii israelite: lipsa sprijinului financiar din partea Vienei pentru susținerea manifestărilor spirituale. Rabinii și dascălii evrei nu erau plătiți din bugetul statului. Un alt dezavantaj îl reprezenta imposibilitatea de a trimite reprezentanți politici în Camera Magnaților din Budapesta. Lipsa reprezentanților politici la nivelul forurilor guvernante face revendicările, ori reformele comunității israelite să fie fără ecou. Mai mult cultul mozaic se plasa în aceste condiții în poziție de inferioritate față de celelalte culte.

Așadar, perioada 1867-1918, include mari schimbări în cadrul vieții spirituale israelite. Libertatea de care au beneficiat prin intermediul legii din anul 1867, conduc la dezvoltatea culturală, prin apariția de Asociații, Reuniunii culturale etc. Este momentul în care activitatea filantropică devine mai evidentă. Prin toate aceste manifestări sociale, comunitatea israelită timișoreană contribuie la conturarea noțiunii de *multiculturalitate*, noțiune atribuită orașului Timișoara.

Sinagoga evreiască din
Timișoara (zona Traian)

Sinagoga evreiască din Timișoara
(zona Unirii)

COMPONENTE ALE VIAȚII CONFESIONALE ÎN COMITATUL TORONTAL LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX- LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

Munteanu Ioan*

Comitatul Torontal a ocupat până la sfârșitul primului război mondial spațiul vestic al Banatului istoric, delimitarea fiindu-i marcată de râurile Mureș la nord, Tisa la vest, fluviul Dunărea la sud și linia convențională care îl separă în est de comitatul Timiș. Suprafața totală însuma 8927,8 kmp. Teritorial-administrativ era împărțit în 14 plăși, cu trei centre urbane (Kikinda Mare, Becicherecul Mare, Panciova)¹. Populația a sporit de la 474487 persoane în anul 1880 la 541542 persoane în anul 1910, respectiv o creștere de 67.055 locuitori (14,1%)². Creșterea respectivă s-a datorat parțial sporului natural, de altfel relativ mic, și absorbției forței de muncă din afara comitatului: muncitori agricoli, lucrători în unitățile industriale, la căile ferate, în comerț. Societatea din comitatul Torontal s-a aflat la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea într-un real proces de modernizare. Economia, viața culturală, însușirea științei de carte înregistrează progrese importante, determinând schimbări majore în compoziția populației active, în structura ocupațiilor locuitorilor, în mentalitatea oamenilor.

Structura vieții confesionale din perioada istorică menționată a resimțit consecințele acestor schimbări produse în evoluția societății. A fost o etapă complexă, în care preocuparea și stăruința pentru respectarea apartenenței și tradițiilor confesionale s-au întrepătruns cu înnoirile, cu schimbările modernizatoare din societate. S-a produs o mobilitate confesională evidentă, dar efectele sale au fost restrânse în comparație cu preocuparea locuitorilor de a respecta orientarea tradițională religioasă și de a se integra în confesiunea etniei din care făceau parte. De aici a rezultat în viața religioasă a comitatului Torontal caracterul de multiconfesionalitate. Au fost active următoarele culte religioase: ortodox, romano-catolic, greco-catolic, reformat, evanghelic, unitarian, izraelit, nazarinean, baptist (Tabel 1).

Tabelul 1. Structura confesională a populației în anii 1880 și 1910³

Confesiunea / An	Total rural	Centre urbane			Total comitat Torontal	
		Panciova	Becicherecul Mare	Kikinda Mare	Nr.	%
Ortodoxă	234251	8683	8480	11858	263272	50,56
1880						
1910	253219	9361	9341	14721	286642	46,59

* Profesor universitar doctor, profesor emerit, Universitatea de Vest Timișoara

¹I. Munteanu, *Banatul istoric. 1867-1918. Așezările. Populația*, vol. 1, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2006, p. 67, 79.

²*Ibidem*, p. 282.

³*Magyar Statisztikai Közlemenyek*, vol. 42, Budapesta, 1912, p. 373 (în continuare *M. St. K.*); *Az Magyar Korona Országáiban. Az 1881 év elején végrehagott Népszámlálás*, Budapesta, 1882, p. 302-309. Tabelul include date referitoare la populația civilă.

Romano-catolică	198049	5788	8620	7122	219579	42,17
1880						
1910	247928	7510	13838	10517	279793	45,48
Greco-catolică	3088	60	31	-	3179	0,61
1880						
1910	3391	225	93	119	3828	0,62
Reformată	16286	1580	791	121	18778	3,60
1880						
1910	10505	993	674	377	12549	2,03
Evangelică	7518	408	307	86	8319	1,59
1880						
1910	21905	1979	813	208	24905	4,04
Unitariană	32	10	11	1	54	0,02
1880						
1910	92	7	11	5	115	0,01
Izraelită	4802	589	1281	653	7325	1,40
1880						
1910	3394	706	1232	782	6114	1,00
Alta	102	9	8	1	120	0,05
1880						
1910	1108	27	4	66	1205	0,23
Total	464128	17127	19529	19842	520626	100
1880						
1910	541542	20808	26006	26795	615151	100

Comparând datele statistice rezultate din recensămintele efectuate în anii 1880 și 1910 deducem sensul în care au evoluat componentele de viață confesională în comitatul Torontal. Constatăm menținerea caracterului ei multiconfesional, cu o predominare categorică a confesiunilor ortodoxă și romano-catolică. Împreună dețineau în anul 1880 peste 92,07% din opțiunile religioase ale locuitorilor comitatului Torontal. Rezultă apoi cu claritate influența pe care au exercitat-o asupra structurii confesionale schimbările produse în dinamica compoziției etnice a populației, în domeniul ocupațiilor populației active, în activitățile administrative, sociale, culturale. Scade cu 3,97% ponderea confesiunii ortodoxe în structura confesională, datorită creșterii procentuale a confesiunilor romano-catolice (cu 3,31%) și evanghelice (cu 2,45%). A fost consecința integrării în administrație, în instituțiile publice și întreprinderile industriale, în comerț și transporturile feroviare a unui număr important de funcționari maghiari, de lucrători calificați de limbă maternă maghiară, germană, slovacă, cehă, aparținând de confesiunile respective. Explică și diminuarea ponderii confesiunii reformată în favoarea celei evanghelice, de care, probabil, aparțineau cei integrați în activitățile menționate.

Structura confesională a populației din comitatul Torontal atestată o preponderență netă a două culte religioase, cel ortodox și cel romano-catolic. Împreună însumau 92,07% din opțiunea religioasă a locuitorilor, celorlalte confesiuni revenindu-le doar 7,93%. Locul principal îl ocupă cultul ortodox cu 46,59% din opțiunea locuitorilor, urmat de cultul romano-catolic cu 45,48%. Dintre celelalte confesiuni, doar cea evanghelică (cu 4,04%) și cea reformată (cu 2,03%) au deținut o pondere mai însemnată. La

alte confesiuni sunt înregistrați la recensământul din anul 1910 credincioși nazarineni⁴, în nouă localități (Mocrin, Petre, Alsoitebe, Antalfalva ș.a.).

Considerăm că structura confesională a populației din comitatul Torontal a fost determinată de interferența a trei factori importanți: 1. Dependența de componenta etnică a populației; 2. Atașamentul locuitorilor la tradiția confesională a grupului etnic de care aparțineau sau a comunității din care făceau parte; 3. Rolul important avut de Biserică în viața comunităților urbane și mai ales rurale. Convergența acestor realități evidente a general un nivel redus al mobilității confesionale și un atașament însemnat la tradiția religioasă a indivizilor, a familiilor.

O contribuție esențială în definirea componentelor confesionale a fost dată de structura etnică a populației. Ea s-a corelat cu atașamentul locuitorilor la tradiția colectivității etnice și cu influența pe care o exercita Biserica confesională într-o comunitate. Edificatoare în această privință sunt realitățile din plășile comitatului Torontal (Tabel 2).

Tabelul 2. Structura populației după limba maternă și confesiune. An 1910⁵

Plasa	Total populație	Populația după						
		Limba maternă în %						
		Română	Maghiară	Germană	Slovacă	Sârbă	Alta	
Alibunar	29292	51,2	2,0	2,6	3,4	40,3	0,5	
Antalfalva	47044	11,6	12,6	3,9	18,3	52,1	1,5	
Banloc	27667	24,0	23,1	30,4	3,0	16,3	3,2	
Cenei	30936	11,8	12,0	53,2	0,0	18,6	4,4	
Modoș	27048	14,3	17,3	36,6	0,2	25,7	5,9	
Becicherecu I Mare	54715	19,4	15,6	30,1	6,0	26,4	2,5	
Kikinda Mare	33009	0,7	22,1	29,9	0,0	46,5	0,8	
Sănnicolaul Mare	43442	23,6	25,2	29,7	0,3	6,5	14,7	
Panciova	47877	22,4	6,6	32,5	2,2	31,2	5,1	
Pardani	27171	14,8	22,4	26,3	0,0	35,7	0,8	
Periam	30334	27,1	4,4	55,0	0,3	11,3	1,9	
Törökbecse	48464	0,3	29,2	2,1	0,0	68,0	0,4	
Törökánizsa	47639	4,3	52,4	6,2	0,6	35,8	0,7	
Jimbolia	46904	10,0	25,6	54,5	0,1	7,9	1,9	
Panciova	20808	3,7	6,6	35,9	1,2	48,0	0,5	
Becicherecu I Mare	26006	1,3	35,2	26,2	1,8	34,6	0,9	
Kikinda Mare	26795	1,6	22,3	21,9	0,2	52,8	1,2	
Populația după confesiune în %								
	Orto-doxă	Romano-catolică	Greco-catolică	Reformată	Evan-gheică	Unita-riană	Izraelită	Alta
Alibunar	91,2	3,7	0,06	0,24	3,1	0,02	0,4	1,4
Antalfalva	62,9	7,2	0,2	9,5	18,5	-	0,6	1,1

⁴⁴ *M.St.K.*, vol. 42, Budapesta, 1912, p. 365, 368.

⁵ *Idem*, p. 373; I. Munteanu, *op. cit.*, p. 388, p. 401.

Banloc	41,3	51,2	0,2	0,8	6,1	-	0,3	0,1
Cenei	31,0	67,7	0,4	0,3	0,1	-	0,5	-
Modoș	40,8	56,7	0,1	1,1	0,4	-	0,6	0,3
Becicherecu l Mare	45,6	46,6	0,5	0,3	6,4	-	0,5	0,1
Kikinda Mare	47,7	50,2	0,3	0,6	0,3	-	0,7	0,2
Sănnicolaul Mare	27,6	64,9	3,3	1,8	0,7	0,1	1,5	0,1
Panciova	54,2	31,5	0,0	2,4	11,7	-	0,1	0,1
Pardani	51,1	40,3	0,3	7,3	0,4	-	0,5	0,1
Periam	38,4	58,8	1,3	0,5	0,4	-	0,5	0,1
Törökbecse	68,5	30,3	0,1	0,2	0,1	-	0,8	-
Törökánizsa	40,3	55,9	0,5	1,2	1,0	-	0,9	0,2
Jimbolia	17,5	80,2	1,1	0,4	0,3	-	0,5	-
Panciova	45,0	36,1	1,1	4,7	9,6	-	3,4	0,1
Becicherecu l Mare	36,1	54,2	0,4	2,6	3,2	-	3,0	0,5
Kikinda Mare	54,9	39,2	0,4	1,4	0,8	-	2,9	0,4

Datele statistice rezultate de la recensământul efectuat în anul 1910 îngăduie considerații importante. În primul rând atestă legătura strânsă dintre structura etnică și structura confesională a populației. În plasa **Alibunar**, românii și sârbii, de tradiție religioasă ortodoxă, însumau, împreună, 91,5%, ca etnii și 91,2% ca și confesiune ortodoxă. Germanii și maghiarii reprezentau, sub aspect etnic, 4,6% din populație, iar confesiunile romano-catolică și reformată, caracteristice acestora, întruneau 4,0% din structura confesională. În plasa **Cenei**, germanii și maghiarii însumau 65,2% din populație, românii și sârbii, împreună, reprezentau 30,4%. Confesiunile romano-catolică și reformată reprezentau 68,0% din structura confesională, ceea ce înseamnă că și majoritatea slovacilor s-au orientat spre romano-catolici. Confesiunea ortodoxă însuma 31,0% din structura confesională. Preocuparea de a respecta tradiția confesională a fiecărei etnii este evidentă în toate subunitățile teritorial-administrative ale comitatului Torontal. În plasa **Jimbolia**, germanii, maghiarii și slovacii reprezentau 80,02% din populație, iar confesiunile romano-catolică, reformată și evanghelică însumau 80,9% din structura confesională. Românii și sârbii alcătuiau 17,9% din populație, iar Biserica Ortodoxă a întrunit 17,5% din opțiunea acestora. În plasa **Törökbecse**, unde sârbii alcătuiau 68,0% din populație, iar românii 0,3%, confesiunea ortodoxă reprezenta 68,5% din structura confesională. Germanii și maghiarii constituiau 31,3% din totalul locuitorilor, iar confesiunile lor obișnuite 30,6%. La fel era realitatea în plasa **Periam**. Românii și sârbii reprezentau 38,4% din totalul locuitorilor. Tot 38,4% din opțiunea religioasă însuma confesiunea ortodoxă. Germanii și maghiarii alcătuiau 59,4% din populație, iar confesiunilor romano-catolică, reformată și evanghelică însumau 59,7% din structura confesională⁶.

⁶ Calcule efectuate pe baza datelor statistice incluse în Tabelul 2.

În centrele urbane, situația era similară. La Becicherecul Mare, românii și sârbii constituiau 35,9% din populația orașului, iar confesiunea ortodoxă reprezenta 36,1%. Germanii și maghiarii însumau 61,4% din populație, iar confesiunile lor tradiționale 60%. În Kikinda Mare, românii și sârbii alcătuiau 54,4% din populație, iar confesiunea ortodoxă 54,9% din componentele confesionale⁷.

Din datele rezultate de la recensământul din anul 1910 constatăm existența unei foarte mici diferențe, ca pondere procentuală, de aproximativ 1%, între structura etnică a populației și structura ei confesională tradițională. La români și sârbi: 0,3% în plasa Alibunar; 0,6% în plasa Cenei; 0,4% în plasa Jimbolia; 0,2% în orașul Becicherecul Mare. La germani, maghiari și slovaci de: 0,6% în plasa Alibunar; 0,2% în plasa Cenei, etc. Situația s-a datorat unei restrânse mobilități confesionale, fapt clar atestat de recensământul anului 1910, prin precizarea apartenenței la confesiune a locuitorilor în funcție de limba maternă declarată. (Tabelul 3)

Tabelul 3. Populația după limba maternă și confesiune în anul 1910. Comitatu Torontal⁸

Total populație după limba maternă		Populația după confesiune							
Română	86937	Ort.		Rom.-cat.	Gr.-cat.	Ref.	Ev.	Izr.	Alta
		Nr.	82751	271	2745	6	20	5	1139
		%	95,2	0,4	3,1	-	0,02	-	1,3
Sârbă	199750	Nr.	189486	1028	176	10	15	12	9021
		%	94,9	0,5	0,1	-	-	-	4,4
Germană	165779	Nr.	59	150122	40	140	6299	300	8819
		%	0,03	90,6	-	0,08	3,7	0,1	9,3
Maghiară	128405	Nr.	1178	106405	182	5315	1521	4009	9795
		%	0,9	82,9	0,01	4,1	1,1	3,0	8,9

Legendă: Ort.-Ortodocși; Rom.-Cat.-Romano-Catolici; Gr.-Cat.-Greco-catolici; Ref.-Reformați; Ev.-Evanghelici; Izr.-Izraeliți.

Ne exprimăm îndoiala în legătură cu corectitudinea și obiectivitatea realităților exprimate prin aceste date statistice. În primul rând sunt relative datele statistice privitoare la numărul locuitorilor în funcție de limba maternă. Era extinsă practica înscrierii ca locuitori de limbă maternă maghiară a persoanelor care vorbeau limba maghiară, dar aveau alte origini etnice. Realitatea este atestată în mod clar de situația confesiunii izraelite. Recensământul din 1910 nu înregistrează locuitorii de limbă izraelită, dar ei apar de limbă maternă maghiară și confesiune izraelită în număr de 4009 persoane.

Cu toate că nu redau exact realitățile etnice și confesionale, datele respective îngăduie totuși câteva estimări. Rezultă o orientare evidentă a populației etnice prioritar spre una din confesiunile ei tradiționale. Românii (95,2%) și sârbii (94,9%) spre confesiunea ortodoxă; germanii (90,6%) și

⁷ *Idem.*

⁸ I. Munteanu, *Naționalitate și confesionalitate în Banatul istoric la începutul secolului al XX-lea*, în "Apulum", vol. XXXVII/2, Alba Iulia, 2000, Tabelul 8.

maghiarii (82,9%) spre confesiunea romano-catolică. Demonstrează omogenitatea populației în privința orientării în plan confesional. Atestă însă și mobilitatea confesională, manifestată în proporții diferite la toate grupurile etnice din provincie. Era mai restrânsă la români și mai cu seamă la sârbi, aceștia orientându-se în proporție de aproape 95% spre confesiunea ortodoxă. La români, constatăm și o restrânsă orientare spre confesiunea greco-catolică, însumând 2745 persoane, respectiv 3,1% din structura confesională. La sârbi, numărul locuitorilor declarați de alte confesiuni decât cea ortodoxă este redus: 176 greco-catolici, 10 reformati, 15 evanghelici. Mobilitatea confesională a fost mai pronunțată la populația de limbă maternă germană și, în special, cea declarată maghiară. La germani, pe lângă cultul religios romano-catolic (90,6%) o anumită extindere a înregistrat confesiunea evanghelică, însumând 6.299 persoane, respectiv 3,7% din orientarea lor religioasă. Maghiarii, declarați de această limbă maternă, s-au atașat confesional și de cultele reformat (5315 persoane; 4,19%) și evanghelic (1521 persoane; 1,1%). Această mobilitate confesională restrânsă a fost generată de o serie de cauze, unele subiective. În situația referitoare la Episcopia Caransebeșului în anul 1888, Consistoriul Diecezan menționa că de la Biserica Ortodoxă au trecut la altă confesiune 103 persoane, iar de la alte Biserici la cea Ortodoxă au trecut 179 persoane⁹. În 1887, au trecut de la alte confesiuni la Biserica Ortodoxă 85 de persoane, iar 64 persoane de la Biserica Ortodoxă au trecut la altă confesiune, în special greco-catolică și romano-catolică¹⁰.

Cu siguranță, un anumit rol în realizarea acestei mobilități l-au avut presiunile exercitate de autorități asupra persoanelor de limbă maternă română și sârbă, cu ocupații în serviciile publice, pentru a accepta înregistrarea la recensăminte ca locuitori de limbă maternă maghiară. Redactorii ziarului „Drapelul” din Lugoj precizau, după recensământul din anul 1900: „Comisarii însărcinați cu recenzarea populației au făcut ca și acela care abia bombănește câteva cuvinte ungurești a fasonat limba maghiară ca limbă maternă oficială... Câți gornici de pădure, de țarină, câți geandarmi și ofițanți publici, mici și mari, cu graiu românesc, de frică să nu-și pericliteze pita cea de toate zilele, au căzut victimă procedurii acesteia fără seamă”¹¹. O parte din cei care au acceptat această situație au renunțat și la confesiunea ortodoxă și se alătură, mai ales, confesiunii romano-catolice. Au existat localități, unde numărul românilor și sârbilor era redus; nu dispuneau de Biserică sau capelă ortodoxă, de parohie proprie și trăiau răzlețiți în masa mare a maghiarilor și mai ales a germanilor. O parte dintre aceștia se vor integra în confesiunea majorității locuitorilor. În așezarea **Răuți** (plasa Cenei), românii și sârbii însumau 38 persoane din 1135 locuitori. Doar patru persoane (români și sârbi), mai aparțineau confesiunii ortodoxe în anul 1910. În așezarea **Iecă Mare** (plasa Cenei), românii și sârbii însumau 46 persoane din totalul de 2535 locuitori. Mai aparțineau de confesiunea ortodoxă 23 de persoane¹². În așezarea **Lázárföld** (plasa

⁹ *Foaia Diecezană*, Caransebeș, V, 1890, nr. 16, din 22 aprilie/4 mai, p. 4-5.

¹⁰ *Idem*, III, 1888, nr. 17, din 24 aprilie/6 mai, p. 7.

¹¹ *Drapelul*, Lugoj, I, 1901, nr. 3, din 6/19 ianuarie, p. 2.

¹² *M.ST.K.*, vol. 42, Budapesta, 1912; comitatul Torontal.

Becicherecul Mare) românii și sârbii numărau 15 persoane dintr-un total de 1901 locuitori. Doar 3 persoane mai erau ortodoxe în 1910.

Căsătoriile mixte au constituit o altă modalitate de realizare a mobilității confesionale. Nu au fost numeroase, dar au influențat acest fenomen de transfer de la o confesiune la alta. Orașul Caransebeș a înregistrat în anul 1889 un număr de 26 căsătorii, dintre care 5 au fost mixte, între persoane de confesiune diferită¹³. La nivelul **Eparhiei Caransebeșului** s-au consumat 307 căsătorii în anul 1887 dintre care 17 au fost mixte¹⁴. O parte din persoanele aflate în asemenea situații au acceptat să adopte fie confesiunea soțului, fie a soției. Căsătoriile mixte s-au efectuat, în cursul anilor, mai ales între ortodocși, romano-catolici și greco-catolici. Aceste realități explică prezența în rândul românilor și sârbilor, de tradiție ortodoxă, a unor credincioși romano-catolici și mai puțin reformați și evanghelici. Explică și prezența în rândul locuitorilor declarați de limbă maternă germană și maghiară a unor credincioși de confesiune ortodoxă sau greco-catolică. Credem că prezența a 1178 ortodocși și 182 greco-catolici în rândul locuitorilor declarați de limbă maternă maghiară provine, în primul rând, de la persoanele care ocupau anumite funcții publice. La presiunea autorităților, acestea au acceptat recunoașterea limbii maghiare ca limbă maternă, dar nu au renunțat la apartenența la confesiunea lor tradițională. Existența a 176 de credincioși greco-catolici în rândul locuitorilor de limbă maternă sârbă considerăm că s-a datorat realizării unor căsătorii mixte din punct de vedere etnic, cât și prezenței unui număr mic de locuitori sârbi în așezări cu o majoritate importantă de populație germană sau maghiară: **Grabat** (2 sârbi și 1962 germani); **Comloșul Mic** (2 sârbi și 1769 germani), **Chiztelec** (32 sârbi și 1960 germani), etc.¹⁵

Puternica influență pe care o avea Biserica Ortodoxă și Biserica Romano-Catolică în rândul locuitorilor din comitatul Torontal, a generat o pondere redusă a celorlalte culte religioase. Doar confesiunea evanghelică deținea 4,04% în structura confesională, în timp ce confesiunea reformată se limita la 2,03%; cea izraelită la 1%; cea greco-catolică la 0,62%. Confesiunea reformată avea o pondere mai mare doar în două plăși (**Antalfalva**-9,5%; **Pardani**-7,3%), iar cea evanghelică tot în două plăși (**Antalfalva**-18,5%; **Panciova**-11,7%). Confesiunea greco-catolică depășea 3% din structura religioasă doar în plasa **Sănnicolaul Mare** (3,3%).

La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, principalele confesiuni aveau o organizare instituțională consolidată și se implicau în activitățile din comunitățile comitatului.

Biserica Ortodoxă, beneficiind de susținerea a aproape jumătate din populația comitatului Torontal, s-a afirmat ca o instituție dinamică, fiind slujită de preoți mereu implicați în apărarea drepturilor locuitorilor, în afirmarea intereselor acestora. Organizată în parohii și protopopiate, Biserica Ortodoxă Română a fost subordonată ierarhic Episcopiiilor de la Caransebeș și Arad. De Episcopia Caransebeș au depins unele parohii din protopopiatele Vârșeț și Panciova. Episcopiei din Arad îi erau subordonate

¹³ *Foaia Diecezană*, Caransebeș, V, 1890, nr. 2, din 14/26 ianuarie, p. 7.

¹⁴ *Idem*, III, 1888, nr. 17, din 24 aprilie/6 mai, p. 7.

¹⁵ I. Munteanu, *Banatul istoric...*, vol. 1, p. 385.

parohiile din protopopiatul Comloșul Bănățean (Mare) și unele parohii din protopopiatul Timișoara. Episcopia Ortodoxă Sârbă, întemeiată în baza Rescriptului Imperial din 10 august 1868, avea în dependență ierarhică parohiile ortodoxe sârbe din comitat. Era subordonată Mitropoliei Ortodoxe de Carlovitz. La recensământul din 1910 sunt înregistrați credincioși ortodocși în 205 localități (97,6%) din comitatul Torontal. Alcătuiau comunități diferite ca număr de locuitori aparținând de confesiunea ortodoxă. În 61 așezări rurale nu depășeau 50 de persoane, dar existau mai multe localități (Ferdinandfalva; Petre; Cserépalja, Alibunar, Ujzora, Felsőelemer, Nagytárnok, Perlasz, Mocrin, Cenadul Mare, Sănnicolaul Mare, Valcani, etc.) unde depășeau 3000 persoane. În localitățile cu număr mai redus de credincioși nu exista edificiu de cult religios, nici preoți, serviciul religios efectuându-se în capele improvizate sau case particulare.

Chestiunea principală care a intervenit în raporturile dintre cele două Biserici ortodoxe, română și sârbă, a fost generată de separarea edificiilor și a bunurilor materiale comune, hotărâre luată după reînființarea Mitropoliei Ortodoxe Române de la Sibiu în anul 1864. Rezolvarea separației a fost mereu tergiversată și la sfârșitul secolului al XIX-lea era doar parțial înfăptuită. S-au creat tensiuni și uneori a fost nevoie de hotărâri judecătorești pentru finalizarea separației. Gazeta „Foaia Diecezană” făcea următoarea precizare în iunie 1895: „Multe din comunele bisericesti românești din protopopiatele Panciovei și Vârșetului s-au despărțit de ierarhia sârbească doar în anii din urmă. În cele mai multe cazuri vechile Biserici Ortodoxe comune, româno-sârbe, au rămas în posesiunea sârbilor”¹⁶. În comitatul Torontal „vețuiesc mii de români fără a avea preot, fără Biserică, fără școală română”¹⁷. Aceeași gazetă mai menționa: „Toate comunele ce se întind de aici, de la gurile Tisei și a Timișului spre Nord, până departe, dincolo de Becicherec sunt ori curat române, ori mixte, adică populate de români, sârbi, nemți. Mai nici într-una nu lipsesc conaționalii noștri”¹⁸. Cu toată această realitate, „afară de în **Glogoni** și în **Uzdin** (mai nou și în **Dobrița**) românii sunt încă (în 1895-n.n.I.M.) sub păstoria bisericească a diecezelor sârbești, așteptând cu sete eliberarea lor de sub jugul ierarhic străin”¹⁹. Drumul separației a fost lung și anevoios. Cazul comunei **Dobrița** este edificator. Încercări de despărțire ierarhică s-au făcut încă în anii 1866 și 1872. Au fost fără rezultat. În 14 august 1894 o delegație a satului merge la Episcopul Nicolae Popea și îi solicită să mijlocească despărțirea de ierarhia sârbească. La 24 noiembrie 1894, cu Întîmătul nr. 128, Episcopul N. Popea își dă consimțământul și ia credincioșii din **Dobrița** sub scutul său. Le dă binecuvântarea pentru a se organiza în parohie²⁰. Era un moment important, întrucât majoritatea parohiilor românești din protopopiatul **Panciova** se aflau încă sub jurisdicția ierarhică a Bisericii sârbe.

¹⁶ *Foaia Diecezană*, Caransebeș, X, nr. 25, din 18/30 iunie, p. 4.

¹⁷ *Idem*, p. 4.

¹⁸ *Idem*, p. 4.

¹⁹ *Idem*, p. 4.

²⁰ *Idem*, XIV, 1899, nr. 28, din 11 iulie, p. 2,5.

Românii din comitatul Torontal au înțeles un adevăr fundamental: Biserica lor Ortodoxă, în condițiile existente, avea o dublă menire – aceea de **moralizare și de conservare națională**. Misiunea sa este dublă și grea „căci în zilele de la sfârșitul secolului al XIX-lea, poporul român din Ungaria este amenințat nu numai în moralitatea sa, ci și în existența sa națională”²¹. Românii își pot îndeplini această dublă misiune prin: posedarea unor edificii bisericești; conservarea așezămintelor și instituțiilor bisericești; susținerea neștirbită a autorității și disciplinei bisericești; menținerea spiritului Bisericii, concretizat în principiile legalității, dreptății, frățietății, patriotismului²². Urmărind să dea viață acestui complex program național și moral, și-au concentrat eforturile spre construirea de noi edificii bisericești, care să înlocuiască pe cele pierdute prin separare de ierarhia sârbă. „Foaia Diecezană” consemna următoarele: „Românii au început să-și ridice Biserici noi, mari și frumoase. La Doloave s-a zidit o Biserică mare, în valoare de 42.000 fl. La Alibunar începe edificarea unei noi Biserici române în valoare de 37.000 fl. În stadiul de pregătire se află Bisericele din comunele Nicolințul Mare, Marmarac, Deliblata, Cubin. Noi biserici sunt plănuite pentru a fi construite la Vârșeț, Panciova, Ciacova, Becicherecul Mare, unde vețuiesc mii de români”²³. Cheltuielile pentru construcția noilor edificii bisericești urmau a fi asigurate din: fondurile proprii bisericești ale comunelor; contribuția credincioșilor români; despăgubirile oferite de Biserica sârbă în urma separației ierarhice²⁴. Prin aceste mijloace s-a realizat și capela din localitatea Dobrița, sfințită în 29 iunie 1899. Prin acest act, scrie presa vremii, românii din acest sat au împlinit dorința cea mai fierbinte a strămoșilor – despărțirea de ierarhia sârbească – au rupt legăturile silnice și nefirești cu trecutul, încep o viață nouă²⁵.

Unele dispute și neînțelegeri ivite în cursul rezolvării problemelor pretinse de separația ierarhică nu au alterat raporturile dintre cele două Biserici Ortodoxe, română și sârbă, nu au împiedicat desfășurarea unor activități importante în comunitățile pe care le păstoreau. Conducătorii acestor Biserici, slujitorii lor – preoții, au acționat pentru a păstra caracterul confesional al școlilor, pentru a apăra și afirma învățământul în limba maternă. Spre preotul sătesc s-au îndreptat adeseori nădejtile țăranilor în găsirea unor soluții pentru rezolvarea cerințelor locale. „Acolo unde e harnic preotul, e harnic învățătorul, și poporul merge bine înainte”, sublinia „Tribuna Poporului” în anul 1901²⁶. În predicile ținute la sărbători, preoții au combătut „deprinderile păgubitoare” din existența comunităților, precum sărbătorile băbești, concubinajul, alcoolismul, luxul exagerat. Au înființat și îndrumat coruri bisericești și biblioteci parohiale, au condus

²¹ *Idem*, XIV, 1899, nr. 11, din 14 martie, p. 2.

²² *Idem*, p. 2

²³ *Idem*, X, 1895, nr. 25, din 18/30 iunie, p. 4.

²⁴ *Idem*, p. 4.

²⁵ *Idem*, XIV, 1899, nr. 30, din 25 iulie, p. 3.

²⁶ *Tribuna Poporului*, Arad, IV, 1901, nr. 140, din 27 iulie/10 august.

Reuniuni de lectură, Reuniuni de cânt și muzică, fundații culturale, instituții de credit, etc.²⁷

Biserica Romano-Catolică are adânci rădăcini în Banatul istoric, inclusiv în comitatul Torontal. La mijlocul secolului al XVI-lea dispunea de 450 parohii, organizate în 7 arhidiaconate. Intră într-un accentuat declin în timpul stăpânirii otomane, apoi se reafirmă după instaurarea stăpânirii habsburgice asupra Banatului. Rezoluția imperială din 10 mai 1738 stabilea reînființarea Episcopiei de Cenad, însă cu reședința la Timișoara²⁸. În anul 1900, viața spirituală romano-catolică aparținea de Archidiaconatus Torontaliensis, ca formă de organizare teritorial-ierarhică. Avea în subordine trei Vice-Archidiaconalis: a) Zsombolyaensis, cu 14 parohii matre și 33 filialibus; b) Nagy-Kikindaensis, cu 15 parohii matre și 38 filialibus; c) Torontaliensis Medius, cu 12 parohii matre și 31 filialibus²⁹. La sfârșitul primului război mondial, Episcopia avea în subordine 259 parohii în Banatul istoric și dispunea de importante resurse materiale. Recensământul din anul 1910 înregistrează prezența credincioșilor romano-catolici în toate cele 210 localități ale comitatului Torontal. Alcătuiau comunități mari, cu sute sau câteva mii de credincioși. Doar în 11 așezări rurale au existat sub 50 de credincioși. Dispuneau de parohii temeinic organizate și consolidate, de edificii de cult, unele impunătoare, de o dotare materială corespunzătoare. A desfășurat în cursul anilor o amplă activitate în cuprinsul comunităților romano-catolice. Aduce în Banat Ordinul Călugăresc al Surorilor Notre Dame, cu merite deosebite în educarea tinerelor din provincie; întreține un Seminar teologic, o Școală Normală pentru pregătirea educatoarelor; o Școală Normală pentru învățătoare. Sprijină activitatea unor grădinițe și școli confesionale germane din comitatul Torontal; întemeiază Asociații filantropice pentru ajutorarea populației nevoiașе; ridică impunătoare edificii de cult în unele localități. Remarcabile au fost acțiunile caritabile desfășurate prin intermediul celor 26 instituții filantropice, care activau în cadrul Fundației Bonnaz, întemeiată de Episcopul Alexander Bonnaz (Caritativa Institut Pauperum; Caritativa. Subsidia pro sacerdot ș.a.)³⁰.

Biserica Greco-Catolică a avut o cuprindere mai redusă în rândul populației comitatului Torontal. Intransigența ierarhiei ortodoxe de la Carlovitz, atașamentul locuitorilor români la Biserica Ortodoxă au limitat posibilitățile de extindere a confesiunii greco-catolice și de atragere a populației la acest cult religios. În anul 1910, din cele 210 localități rurale ale comitatului, în 80 nu existau credincioși aparținând de această confesiune (în 38% din așezări). Grupuri mici, de 1-10 persoane de confesiune greco-catolică, existau în 89 localități rurale (42,4%), dar nu dispuneau de parohie proprie, de edificiu de cult, de preot. În majoritatea acestor localități, numărul credincioșilor aparținând de cultul greco-catolic era limitat la cel

²⁷ I. Munteanu, *Banatul istoric. 1867-1918. Școală. Educație*, vol. 3, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2008, p. 500-514.

²⁸ *Curia Episcopalis Timisoarensis. Notă istorică referitoare la Episcopia Romano-Catolică de Cenad-Timișoara*, Manuscris, 2001, p. 2.

²⁹ *Schematismus cleri Dioecesis Csanádiensis pro anno jubiliari MDCCCC* (1900), Timișoara, 1900, p. 306.

³⁰ A. Cr. Scridon, *Cultură și spiritualitate în Timișoara. 1867-1918*. Manuscris. Mulțumiri.

mult 5 (cinci) persoane. În 35 așezări rurale, comunitatea greco-catolică însuma între 10-50 persoane. Doar în 6 (șase) localități, comunitatea respectivă depășea 50 de persoane (**Cenadul Mare-492; Sânnicolaul Mare-757; Comloșul Mare-362; Igrış-281; Beba Veche-189; Iankahid-188**³¹). La începutul secolului al XX-lea, confesiunea greco-catolică din comitatul Torontal era organizată în 6 parohii și 22 filii subordonate ierarhic Episcopiei de Lugoj; dispunea doar de 3 (trei) Biserici și o capelă. Era slujită de 6 preoți, 3 docenți și trei cantori³².

În unele localități, lipsite de edificiu de cult, serviciul religios era organizat în case închiriate sau în locuințele credincioșilor. Deși nu a avut enoriași numeroși în marea majoritate a așezărilor rurale, Biserica Greco-Catolică s-a implicat în activitățile din comunități, a contribuit la desfășurarea unor acțiuni culturale și spirituale, a susținut Asociațiile filantropice și fundațiile culturale³³.

Biserica Reformată are unele rădăcini în Banat încă din timpul Reformei. A cuprins puțini adepți datorită poziției rezervate a populației autohtone față de noua confesiune religioasă. În timpul stăpânirii habsburgice, până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, a întâmpinat dificultăți datorită politicii de colonizare catolicizantă. De abia spre anul 1800 se conturează formarea unor mici comunități religioase protestante. După instaurarea regimului austro-ungar își extind mult aria de activitate, fiind susținute de politica oficială a cercurilor guvernamentale de maghiarizare a administrației, a unor instituții culturale. Colonizările oficiale cu populație maghiară, mai ales, au contribuit la extinderea activității cultelor protestante. Dezvoltarea activităților comerciale, a celor din transporturile feroviare, din instituțiile bancare, au inclus un număr sporit de locuitori maghiari și o extindere a cultelor protestante. Cele două culte reformate (calvin; evanghelic) se despart și vor activa ca două confesiuni diferite, acționând pentru afirmarea valorilor spirituale tradiționale. Recensământul din anul 1910 înregistrează prezența de mici grupuri de credincioși reformați în 179 localități (85,2%). În 86 de localități nu depășeau 10 persoane (41%), iar în alte 65 de așezări însumau între 11-20 persoane. Proveneau din administrație sau din exercitarea unor activități economice. Doar în 5 localități (**Torontalvásárhely-4138; Mocrin-132; Kiszombor-131; Sânnicolaul Mare-180; Hertelendyfalva-1004**) grupau mai mult de 100 de persoane. Prezența locuitorilor de confesiune evanghelică a fost înregistrată în 193 localități. Alcătuiau tot mici comunități. În 109 așezări (51,9%) nu depășeau 20 persoane, provenite tot ca urmare a realităților administrative și economice. Doar în 8 (opt) așezări rurale (**Antalfalva-4375; Nagylajosfalva-4039; Felsőaradi-2208** s.a.) numărul credincioșilor de confesiune evanghelică era mai mare, rezultat al structurii etnice și orientării religioase a locuitorilor. În comparație cu lumea rurală, cultele protestante aveau o pondere sensibil mai ridicată în mediul urban. În

³¹ *M.St.K.*, vol. 42, Budapesta, 1912.

³² Demetriu Radu, *Diecesa Lugojului. Schematism istoric, Lugoj*, 1903, p. 572-573.

³³ Luminița Wallner Bărbulescu, *Zorile modernității. Episcopia greco-catolică de Lugoj în perioada ierarhului Victor Mihályi de Apșa*, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007, p. 221-303.

Panciova însumau 14,3% din opțiunea religioasă a locuitorilor, iar în **Becicherecul Mare** 5,8%. A fost consecința integrării de noi funcționari și lucrători, mulți de limbă maternă maghiară și germană, în activitatea instituțiilor și întreprinderilor din centrele urbane.

Cultul mozaic s-a integrat în structura confesională a comitatului Torontal prin cei 6114 locuitori, în majoritate (4009 persoane) declarați oficial de limbă maternă maghiară. Sunt locuitorii comitatului, care vorbeau limba maghiară, au recunoscut-o ca limbă maternă, dar nu au renunțat la confesiunea lor tradițională. S-a realizat un mic progres în ceea ce privește numărul de aparținători de acest cult, datorat extinderii activităților comerciale în care evreii erau implicați. Potrivit recensământului din anul 1910, credincioși de confesiune izraelită erau prezenți în 160 de localități (76,2%) din comitat. Alcătuiau, însă, grupuri confesionale restrânse, de câteva persoane. În 95 de localități (45,2%) nu au depășit 10 persoane, iar în alte 27 așezări trăiau până la 20 persoane. Doar în 4 localități (**Jimbolia**-101; **Törökbecse**-224; **Sânnicolaul Mare**-460; **Modoș**-101) colectivitatea izraelită însuma mai mult de 100 persoane. Erau localități în care s-a desfășurat o activitate comercială intensă până la primul război mondial. Și această comunitate spirituală s-a implicat în acțiuni filantropice, sociale, culturale. Intensă preocupare pentru afirmarea culturală și spirituală a dovedit Asociația Talmud-Tora, care a susținut organizarea de școli evreiești; ajutorarea elevilor săraci, studierea Talmudului, etc.³⁴.

Componentele vieții confesionale din comitatul Torontal atestă existența unor instituții bisericești dinamice, implicate în activitățile complexe din comunități. S-au definit printr-un caracter multiconfesional, însă cu o predominare categorică a confesiunilor ortodoxă și romano-catolică, spre care erau orientate opțiunile religioase a peste 90% dintre locuitori. A fost prezent și fenomenul de mobilitate confesională, dar în proporții restrânse, fără consecințe majore în dinamica generală a repartiției confesionale. Cea mai mare parte a locuitorilor a rămas atașată de tradiția confesională a etniei și a comunității din care făceau parte, au rămas credincioși cultului religios pentru ei tradițional. Confesiunile au fost un factor activ în acțiunile multiple desfășurate în comunități, au susținut efortul spre progres din societate.

³⁴ I. Popescu, *Comunitățile evreiești din Banat. Secolele XVIII-XIX*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2007, p. 225-231.

ACȚIUNILE ÎNVĂȚĂTORILOR CONFESIONALI PENTRU ORGANIZAREA ASOCIAȚIILOR CORALE DIN BANAT LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX

Angela Dumitrescu*
Mihai Pârvulescu**

În Banat, Școala Confesională Românească a contribuit direct la făurirea istoriei având, alături de Biserică, rolul principal în afirmarea conștiinței naționale, îndreptată către valorile culturale tradiționale românești. Acest obiectiv a putut fi realizat sub coordonarea culturală și politică a unor oameni cu înaltă ținută morală creștină, învățătorii. Aceștia au activat în școlile bănățene, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și în primele două decenii ale secolului XX.

Înființarea de coruri, reuniuni culturale, de societăți de lectură și construirea „caselor naționale” era o activitate prioritară a cadrelor didactice bănățene la începutul secolului XX.

În localitatea Denta, din Comitatul Timișului, în anul 1906, învățătorul confesional Vasile Stoica a inițiat demersurile pentru a înființa un cor mixt al tinerimii locale. Ulterior a activat, în aceeași localitate, și un cor bărbătesc. Repetițiile aveau loc, în special, în serile de iarnă în localul școlii confesionale unde se pregătea un veritabil repertoriu. Corul susținea concerte și chiar juca scurte piese de teatru cu diferite ocazii, atât în localitate cât și atunci când era solicitat¹. Grupări corale au existat și în alte localități bănățene: la Bolvașnița, Cireșa, Poiana, Rusca Montană, Var, Verciorova, Slagna. În comuna Glimboca, din Comitatul Caraș-Severin, funcționa o bibliotecă populară dotată cu cărți primite de la Asociația Culturală Bănățeană, o casină, un cor și o formație de dansuri populare, o societate numită „Aurora” care finanța o secție biblică, una antialcoolică și o secție a femeilor pregătite pentru îngrijirea bolnavilor². Formația de dansuri din localitate era cunoscută în tot Banatul, principalul dans al formației fiind călușul. Principalele surse de venit, ale acestor societăți și ale secțiilor sale, erau petrecerile populare și banii obținuți din exploatarea unui cazan de țuică.

În localitatea Moșnița din Comitatul Timiș, a fost înființată în anul 1890 o Reuniune de cântări cu statute aprobate, având ca instructor pe Dimitrie Gheorghe din Chizătău. Corul era instruit și de către învățătorul Gheorghe Caba. Datorită faptului că erau foarte apreciați și, în consecință, și extrem de solicitați să participe la multe reuniuni și manifestări culturale

* Prof. dr. Angela Dumitrescu, (cadru didactic asociat al UVT, Facultatea de Științe Politice, Filosofie și Științe ale Comunicării, prof. la Colegiul Tehnic Electrotimis Timisoara,) email: angileu31@yahoo.com

** Prof. dr. Mihai Pârvulescu, (director Școala cu clasele I-VIII nr. 16 Timisoara), email: mihaiipusa@yahoo.com

¹ Arhiva Mitropoliei Ortodoxe Române a Banatului, (în continuare AMORB), *Fond Cronici Parohiale*, Dosar Cronica parohiei ortodoxe române din Denta, nenumărat.

² *Ibidem*, Dosar Comuna Glimboca, nenumărat.

din Banat, corul avea fonduri substanțiale. Din acestea cumpără, pentru biserica din localitate, un ceas pe care îl fixează în turn, în anul 1913³. Tot corul menționat ridică și un monument - cruce în fața bisericii pe care sunt înscriși, spre aducere aminte, toți coriștii. În timpul războiului corul își va înceta activitatea.

Corul din Izvin a fost înființat în 1883 de țăranul Toma Gherga din Belinț și avea 32 de membrii. Asociația culturală era condusă, instruită și dirijată de către învățătorul Ioan Mateica, până în anul 1903, când este preluată de învățătorul Ștefan Ștefan. La acea dată avea 48 de membrii⁴. În Unip, învățătorul Vasile Vlădica a constituit un cor începând cu anul 1910⁵. Din 1905 exista un cor bărbătesc și în satul Ianova, dirijat de învățătorul Alexiu Putici. Acesta continua, de fapt, tradiția corală locală, așezarea având, din 1898 un cor al sătenilor, al cărui merit de înființare l-a avut învățătorul Eutimiu Miloșova⁶. În Hitiaș învățătorul Nicolae Cotnia dirija, în anul 1900, corul bisericesc din localitate⁷ și aceeași activitate culturală îndeplinea și învățătorul Mihail Roșu din anul 1885 în localitatea Jadami. În aceeași localitate îi este continuată, cu succes, munca la începutul secolului XX, de către învățătorul Valeriu Iacob⁸. În Beba Veche corul, cu tradiție, din comună era dirijat de învățătorul Ioachim Muntean⁹.

În localitatea Vasiova exista un cor al plugarilor sub conducerea învățătorului Serafim Jurca. Societatea culturală purta numele *Doina* și era alcătuit exclusiv din bărbați, luând parte la toate manifestările culturale și naționale din întreg Banatul¹⁰.

În comuna Chizătău, încă din anul 1840 preotul și învățătorul confesional au înființat un cor pe trei voci. Formația muzicală primește invitații să participe la concerte și acțiuni culturale, de amploare, în Timișoara și Arad, iar pentru prestațiile sale deosebite, primește cuvinte de laudă într-un articol, special dedicat activității sale, de către ziarul *Luminătorul* din 1880¹¹.

Un alt cor bănățean, de tradiție și renumit, de la sfârșitul secolului al XIX-lea, era cel din parohia Ictar-Budinț, protopopiatul Lugojului, înființat în 1875 de cantorii Constantin Popovici senior și junior. Inițial corul avea 20 de membrii bărbați dar, din 1883 el devine mixt și își mărește numărul ajungând la 60 de coriști. Între 1883 și 1932 este condus de învățătorul Virgil Amandia. Sub dirijarea acestuia formația corală cântă în 1896 la serbările organizate de Adunarea Generală a Astrei din Lugoj, iar în anii următori participă activ la sfințirea monumentului lui Dimitrie Țichindeal și la

³ *Ibidem*, Dosar Monografia comunei Moșnița, nenumărat.

⁴ *Ibidem*, Dosar Cronica parohiei Izvin, nenumărat.

⁵ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale, (în continuare SJAN), Timiș, *Fond Colecția personală de documente Nicolae Ilieșiu*, Dosar Nr. 3, fila 63.

⁶ *Ibidem*, fila 88.

⁷ *Ibidem*, Dosar nr. 1, fila 64.

⁸ *Ibidem*, fila 105.

⁹ *Ibidem*, fila 270.

¹⁰ AMORB, *Fond Cronici Parohiale*, Dosar Cronica parohiei Vasiova, nenumărat.

¹¹ *Ibidem*, *Fond Monografiile Protopopești*, Dosar Protopopiatul Lugoj, nenumărat.

manifestările organizate de Adunarea Generală a Astei din Timișoara. Formația se lauda, de asemenea, cu 7 diplome câștigate la concursurile la care participase în compania altor coruri.

În 1885 învățătorul Simeon Andron întemeiază, în localitatea Saravale, un cor de școlari urmat, în același an, de înființarea un cor de adulți mixt româno-sârb numit *Armonia*. Repetițiile aveau loc seara, între orele 19-22 în zilele de lucru, iar duminică și de sărbători – ziua, între orele 15-18. Primul concert de cântări și declamări a avut loc în 2 februarie 1886. Reprezentări corale se desfășurau în fiecare an, în mod regulat, iarna, iar primăvara și vara cele două reuniuni corale alternau spectacolele. În cadrul programelor artistice se jucau și piese de teatru, dar se prezentau și dansuri populare. Din veniturile realizate la concursurile corale s-a întemeiat o bibliotecă școlară în localitate. Tot cu aceleași fonduri s-a construit și un local nou pentru școala confesională. După anul 1901 corul se desparte de secția sârbă și continuă să activeze independent. Cadrul didactic a dirijat, timp de 40 de ani în mod gratuit, până în anul 1926 când, din proprie inițiativă și pentru a răsplăti o muncă de o viață, dedicată mișcării culturale corale, bănățene, comuna bisericească îi acordă învățătorului pensionar o sumă de bani¹².

În foarte multe sate din Protopopiatul Belinț, Episcopia Aradului, funcționau coruri bănățene conduse de învățători: la Babșa din 1887, în Belinț din 1880, la Coștei din 1876, la Gruini din 1878, în Leucușești din 1888, la Budinț din 1878, la Ficătar din 1889, la Jebel din 1889, în Ohaba Forgaci din 1889, la Șuștra din 1884, la Topolovăț din 1890, la Paniova din 1880, Șușanovița din 1888¹³.

Alte coruri cu activitate deosebită întâlnim și în alte localități din comunele administrate bisericesc de Episcopia Aradului: la Comloșul Mare, (1886), în Igrish, (1892), Birchiș, (1877), Căpâlnaș, (1897), Dorgoș (1896) și Starovăț, (1891), Murani, (1892), Beregsău, (1882), Toracul Mare, (1894), Lipova, (1883), Alioș, (1890), Buzad, (1886), Cuveșdia, (1883), Sănnicolaul Mic, (1892), Vărădia, (1895), Radna, (1898), Săvârșin, (1894), Găvoșdia, (1896), Julița, (1893), Cuvin, (1870), Păuliș, (1881), Bărzava, (1889), Dumbrăvița, (1871), Șeitin, (1883), Căprița, (1882), Șiria, (1881), Pecica, (1881), Nădlac, (1882)¹⁴.

Pe „harta corală” a Episcopiei Caransebeșului erau bine reprezentate și localitățile Marga, Ohaba – Bistra, Glimboca, Măru, Obreja, Rusca Montană, Băuțar, Iaz, Var, Zăvoi, Vucova, Ciuta, Cornișor, Maciova, Mal, Măgura, Poiana Mărului, Prevencior, Rușchița, Vama Marga¹⁵.

¹² *Ibidem*, *Fond Cronici Parohiale*, Dosar „Istoricul corului bisericesc ortodox român Armonia din Saravale”, nenumărat.

¹³ Vasile Popeangă, *Eparhia Aradului în perioada instituționalizării culturii naționale 1807-1948*, Arad, 2006, p.153.

¹⁴ *Ibidem*, p.154; SJAN, Arad, *Fond parohia greco-ortodoxă română Căprița, 1811-1927; Fond parohia greco-ortodoxă română Pecica, 1852-1923*.

¹⁵ Dumitru Jompan, „Interesul pentru culegerea, teaurizarea și valorificarea folclorului muzical în Valea Bistrei”, în *Biserică și comunitate în Banat și Transilvania*, Timișoara, 2007, p. 99.

Cel mai cunoscut și mai apreciat dirijor și organizator de coruri sătești și de copii din Banat a fost Ion Vidu, care a funcționat inițial ca învățător în localitatea Seleuș în perioada 1881-1883. În 1883 va preda la Preparandia din Arad muzică instrumentală și vocală. În 1887 Reuniunea învățătorilor arădeni îl solicită, și Ion Vidu acceptă, să predea un curs de vară de muzică învățătorilor care urmau să înființeze, în localitățile unde funcționau, coruri¹⁶. Profesorul și compozitorul va organiza, ca urmare a acestei solicitări, periodic, cursuri de perfecționare în „arta corală” pentru învățătorii confesionali. Presa publica, adeseori, articole elogioase despre aceste acțiuni, subliniind faptul că „*d-nul Vidu este garanță destulă pentru ca idealul acestor coruri să se facă trup*”, (să devină realitate). Se reliefa, cu această ocazie, importanța corurilor în viața culturală a satelor și se insista pe ideea că era necesar ca și comunitățile locale să îi susțină financiar pe acei învățători care, datorită lipsei banilor, nu ar fi putut participa la aceste acțiuni de perfecționare, deși ar fi dorit-o¹⁷. Tot un astfel de curs se organizează și în Timișoara, în anul 1905. În 1922 același Ion Vidu va înființa asociația Corurilor și Fanfarelor din Banat, devenită cea mai prestigioasă instituție de educație muzicală românesacă din perioada interbelică¹⁸.

Repertoriul muzical al tuturor formațiunilor corale bănățene se compunea din imnuri religioase, cântări bisericești, cântece funebre, cântece național-patriotice, cântece populare românești, dar și piese muzicale compuse de Ioan Vidu, Muzicescu, Timotei Popovici, Gheorghe Dima, Stancovici, dar și piese de inspirație folclorică compuse de învățătorii – dirijori.

Melodiile patriotice ale corurilor bănățene aveau texte care promovau ideea unității naționale a tuturor românilor, cultivau dragostea pentru limba și cultura română, aminteau originile latine ale românilor bănățeni.

Concertele corale se constituiau, adeseori, în veritabile momente în care sentimentul patriotic românesc era ridicat la rangul de artă. Faptul că acest tip de concerte aveau loc aproape în toate localitățile bănățene de mai multe ori pe an, că se organizau concursuri, tombale, atât cu ocazia sărbătorilor religioase, cât și în timpul altor sărbători laice, la care se adunau toți sătenii, face ca mișcarea corală condusă de învățătorii confesionali și de preoții de la sate să se transforme într-un mijloc de promovare și de propagare a ideilor naționale. Exemplificăm cu repertoriul de cântece național-patriotice și populare românești ale corului *Armonia* din Saravale de la începutul secolului XX, condus de învățătorul Simeon Andron:¹⁹

1. Cântece patriotice: *Deșteaptă-te române* de Andrei Mureșanu, *Muzica Gr. Muzicescu*; *Pe al nostru steag* de Ciprian Porumbescu; *Trăiască regele* de Vasile Alecsandri, *muzica de Hubsch*; *Sfântă zi de libertate* de

¹⁶ *Biserica și școala*, Arad, XII, 1888, nr.2, apud, Vasile Popeangă, *op.cit.*, p.157.

¹⁷ *Dreptatea poporului*, Timișoara, II, 1905, nr. 21, din 5-18 iunie, p.2.

¹⁸ Rodica Munteanu, Ioan Munteanu, *Timișoara. Monografie*, Timișoara, 2002, p.429; Iosif Velceanu, *Corurile și fanfarele din Banat*, Craiova, 1929.

¹⁹ AMORB, *Fond Cronici Parohiale*, Dosar Saravale, nenumerotat.

Alexandru Flechzemacher, muzica Timotei Popovici; *Trei culori* de Ciprian Porumbescu; *Calcă române* de Muzicescu; *Ginta latină* de Marcheti; *Cunoaște-ți țara* de Marcheti; *Fii României* de Muzicescu; *Iată ziua triumfală* de Himpel; *Noul drapel* de Himpel; *Veniți viteji* de Timotei Popovici; *Marșul regal* de Muzicescu; *Astăzi fraților români* de Muzicescu; *Moartea vitează* de Ștefănescu; *Astăzi cu bucurie* de Ștefănescu; *June române* de Ștefănescu; *Țara mea* de Ștefănescu; *Jună de român sunt* de Simeon Andron; *Veacuri triste* de Simeon Andron; *Ștefan Domn* de Simeon Andron; *Hora unirii* de Muzicescu; *Hora de Saravale* de Simeon Andron; *Când frumoasa Românie* de Simeon Andron; *Limba românească* de Gheorghe Sion.

2. Căntece populare românești și prelucrări folclorice: *Sus opincă* de Simion Vidu; *Trecui valea* de Mureșan; *Hai Ileană la poiană* de Mureșan; *Negruța* de Ion Vidu; *Cucuruz cu frunza-n sus* de Himpel; *Badea-i nalt* de N. Oancea; *Coasa* de Ion Vidu; *Lume lume și iar lume* de Mureșan; *Doină doină* de Mureșan; *Foaie verde de alună* de Mureșan; *Azi e zi de sărbătoare* de Wiest; *Auzi valea cum răsună* de Ion Vidu; *Zorile frumoase* de Ion Vidu; *Mândru soare luce* de Vorobchievici; *Mândră primăvara* de Vorobchievici; *A trecut iarna geroasă* de T. Popovici; *Sai române, sai cu foc* de Muzicescu; *Dor dor și mie dor* de Ion Vidu; *Cimpoiașu* de Ion Vidu; *Dragă și iar dragă* de Ion Vidu; *Mama-i cu două nurori* de N. Oancea; *Spusu-mi-a frunza de vie* de Ion Vidu; *Zis-a badea c-o veni* de Muzicescu; *Lelea vitează* de Muzicescu; *Omul când e necăjit* de Mureșan; *Trandafir crescut în vie* de Oancea;

Din listă se observă faptul că toate melodiile populare erau prelucrări folclorice ale marilor compozitori români ai timpului. Căntecele patriotice naționale erau interpretate, de asemenea, pe muzica autorilor români și pe versurile poeților din Regatul Român. De altfel, atrage atenția un amănut semnificativ: din repertoriu nu lipsea imnul Casei Regale din România, dar lipsea cel al Casei de Habsburg.

Manifestarea culturală care a dat expresia istorică deplină a unității spirituale a românilor din Banat cu cei din România s-a desfășurat în 1906 cu prilejul aniversării a 40 de ani de domnie a regelui Carol I. Expoziția inaugurată cu acest prilej a fost vizitată de 158 de excursioniști din Banat și Crișana. De fapt, expoziția din 1906, depășind intenția organizatorilor, a dat prilejul unor impresionante manifestații de înfrățire a tuturor românilor: „Niciodată un număr așa de mare de români nu s-au mai întâlnit într-un asemenea cadru. Din Banat au plecat 1200 de coriști, iar la Băile Herculane li s-au alăturat și grupul învățătorilor din Dieceza Caransebeșului, cu 316 membri. Alt grup era al învățătorilor din nordul Banatului și al altor intelectuali conduși de protopopul Traian Putici din Timișoara. Pe parcursul drumului până la București sunt primiți în toate gărilor în mod sărbătoresc...”²⁰

Din păcate, foarte multe coruri nu au putut participa la excursia spre București. În această situație au fost formațiunile din Reșița, (condus de învățătorul Iosif Velcean), și din Chizătău cărora notarii comunali le-au refuzat eliberarea documentelor privind semnalmentele, absolut necesare obținerii certificatului de trecere a frontierei. De altfel, acestea nu au fost

²⁰ I D. Suci, *Unitatea poporului român. Contribuții istorice bănățene*, Timișoara, 1980, p.141.

cazuri singulare, deoarece autoritățile locale maghiare nu priveau „cu ochi buni” acest adevărat exod cultural, bănățean. Cu toate acestea, au reușit să participe corul din Sân-Miclăușul Mare, (comitatul Timiș, condus de Atanasie Lipovan și Nestor Oprean cu 40 de coriști), corul din Oradea Mare, (dirijat de Nicolae Firu cu 27 de coriști), corul din Bocșa Montană, (dirijat de învățătorii Perian și Jian format din 70 de persoane), și corul din Lugoj care, număra împreună cu membrii săi ajutători, 180 de persoane. Trenul a fost întâmpinat cu urale în toate gările din care urcau fie coriști, fie membrii Reuniunilor învățătorilor.

Din Caransebeș s-au urcat cei 40 de membrii ai Reuniunii de cântări din localitate, toți aproape de vârsta a treia. În gara Iablanița s-au alăturat excursioniștilor corurile din Bozovici și Dalbolșeț, (aproximativ 100 de persoane), iar la Băile Herculane au urcat învățătorii Reuniunii din Caransebeș - peste 300 de cadre didactice. În total, la trecerea frontierei, care s-a făcut pe la Orșova, erau 700 de bănățeni participanți la marea acțiune culturală. La Verciorova trenul special a fost întâmpinat cu bubuituri de tun și clopote trase, gara și împrejurimile fiind împodobite cu steaguri tricolore. Din comitetul de întâmpinare a făcut parte prefectul județului Mehedinți și alte personalități locale. În numele excursioniștilor a vorbit George Dobrin, care a subliniat, în scurtul său discurs, importanța culturală a acestei excursii pentru românii bănățeni. Deoarece trenul a stat în gară timp de o oră excursioniștii au fost serviți cu bere rece din partea fruntașilor locali. La Turnu Severin trenul a fost întâmpinat de fanfara militară a regimentului de dorobanți care a cântat *Deșteaptă-te române!* Din nou, oficialitățile locale, primarul, (Constantinescu), și alții i-au întâmpinat pe călători. Aici se alătură participanților corul din Cacova condus de Traian Unția, de 40 de persoane, corul din Beiuș de 39 de persoane, dirijat de profesorul Ioan Rușița, corul din Coștei condus de Iosif Nicu și Avram Corcea de 61 de persoane, corul de la Oravița de 35 de persoane dirijat de Ioan Bogdan și corul din Ticvaniul Mare de 50 de persoane, în frunte cu Iosif Birou, toți sosiți la Turnu Severin cu vaporul de la Baziaș. Încă 120 de persoane participante făceau parte din corul *Doina* condus de Ștefan Paulian din Turnu Severin, numărul total al excursioniștilor ridicându-se la aproximativ 1200. Înainte de plecare spre București, care s-a făcut cu 2 trenuri, „s-a întins o horă mare și veselă dansând alătura frații de dincolo și de dincoace... privelișten era fermecătoare”. În totalitate călătoria a durat 26 de ore, toți participanții fiind întâmpinați în gară la București de doamne și domnișoare îmbrăcate în costume populare românești, care erau coristele societății *Carmen*. Alte coruri românești participante, care s-au alăturat formațiilor bănățene, au fost: *Societatea corală mixtă Doina* din București, (100 de membrii dirijat de George Cucu), corul *țărănesc Osoiu* din Iași, (70 de băieți conduși de învățătorul Toma Ioan), corul *Armonia* din Bârlad, (70 de coriști conduși de profesorul Bulbuc). Au participat de asemenea și alte societăți culturale care aveau în componență și coruri: *Societatea Dacia Traiană*, *Societatea Lidertafel* cu 80 de cântăreți conduși de Theodor Graf, *Societatea Eintracht* cu 70 de coriști dirijați de Bondy, *Societatea Armonia* din Cernăuți dirijat de Slujansky cu 105 coriști dirijați de profesorul Koller și corul *Dumbrăveni* cu 50 de băieți

și fete condus de Poporescu²¹. Ziarul *Drapelul* descrie intrarea trenurilor care îi aducea pe coriști în gara București ca fiind unul din cele mai solemne, mai impunătoare și mai mișcătoare, evenimente din istoria națională.

La „Arenele romane” corurile din toate ținuturile pământului românesc, însumând peste 2000 de coriști au cântat împreună. Foaia Diesană consemna: „*Măreț spectacol și de neuitat ! Au cântat împreună și la Sinaia, iar la Ploiești au venit la gară să-i întâmpine peste 20 000 de persoane*”. Corurile bănățene participante la manifestare au intonat sub bagheta lui Ion Vidu „Pui de lei” și „Deșteaptă-te române”. Tot acum, N. Iorga se va reîntâlni cu noii săi prieteni din Banat. Alte personalități ale culturii bănățene care au participat la manifestările culturale de la București, au fost figuri importante ale Reuniunilor Învățătorilor români: Vasile Goldiș, Iosif Moldovan, Iuliu Vuia, Iuliu Grofșoreanu, Nicolae Ștefu, Nicolae Firu, Nicolae Boșcaiu, etc²².

Un alt moment, considerat istoric, a fost primirea corurilor ardelene și bănățene la castelul Peleş din Sinaia de către regina Elisabeta și regele Carol. Momentul este descris sub imperiul emoțiilor de către presă, „*ca o fericire neașteptată*” provocată de vederea primului om de stat al neamului românesc, o dorință în sfârșit împlinită. După încheierea defilării formațiunilor corale regele a coborât de la balcon însoțit de Petru Barbu, Coriolan Brediceanu, Constantin Rădulescu, Virgil Popescu și Constantin Ignea, toți cinci lugojeni. Carol I s-a interesat despre cei prezenți, care erau meseriile acestora, chemându-l pe protopopul Popovici pentru a-i vorbi. L-a felicitat apoi pe George Dobrin conducătorul tuturor coriștilor. Regina Elisabeta a felicitat, la rândul său, personal pe Ion Vidu pentru compunerea piesei *Lugojana*, una din preferatele suveranilor²³.

Românilor bănățeni participanți la Expoziția Jubiliară de la București din anul 1906 le-au fost acordate premii care s-au constituit în motive de mândrie națională pentru premianți:²⁴

- a) Diploma de onoare cu medalia de aur pentru Reuniunile române de cântări din Lugoj, Reșița, Bocșa Montană, Bozovici, Dalboșet, Oravița, (*Corul Concordia*), Ticvaniul Mare, (*Corul Armonia*), Sânnicolau Mare, Coștei și Corului Român din Cacova;
- b) Diploma specială cu medalia de aur a fost acordată Diecezei greco-catolice a Lugojului, lui Ion Boroș pentru lucrările sale istorice, lucrărilor de mână făcute de țărâncile române din Chizătău, Banloc, Lipova, Buziaș, Ciacova, Oravița, Sânnicolau Mare, Ecica Montană, dirijorilor corurilor române: Ioan Vidu, Iosif Velceanu din Reșița, Ioachim Perian din Bocșa Montană, preotului Ilie Imbrescu din Bozovici, lui Ilie Ruva din Dalboșet, lui Traian Lința din Cacova, lui Ioan Bogban din Oravița, lui Atanasie

²¹ Foaia Diecezană, Caransebeș, XXI, 1906, nr.36, din 3 septembrie, p.2-4.

²² Vasile Popeangă, *op.cit.*, p.262; Rusu - Abrudeanu, Ioan Rusu - Abrudeanu, *Patriarhul României Miron Cristea, București, 1929, apud Vasile Netea, Spre unitatea statală a poporului român - Legături politice și culturale între 1859-1918, București, 1979.*

²³ Foaia Diecezană, Caransebeș, XXI, 1906, nr.45, din 5 noiembrie, p.4.

²⁴ Ioan Munteanu, *Mișcarea națională din Banat. 1881-1918, Timișoara, 1994, p. 204.*

- Lipovan din Sânnicolau Mare și Iosif Micu din Coșteiu precum și băncilor populare Timișana, Lugojana, Oraviciană și Făgețana;
- c) Diploma specială cu medalie de argint pentru lucrările de mână realizate de satele Becicherecul Mare; Iladia, Ghiroda, Chizătău, Lugoj, Alibunar, Sasca Montană, Șacoșul Unguresc și băncilor populare din Vârșeț, Ecia, Jebel, Lipova, Lugoj, Berliște, Jidovin, Beregsău, Bucovăț, Lighed, Bocșa Montană, Sacul și Caransebeș;
- d) Diploma specială cu medalie de bronz pentru lucrul de mână realizat în satele Naidăș, Ghiroda, Buziaș, Hitiaș, Chișoda, Giroc, Ecia, Iladia, Ghilad, Broșteni, Berliște, Ticvaniul Mare, Răcășdia, Sasca, Jebel, Satul nou, Oravița.

Toată această acțiune a fost, desigur, pentru contemporani, un moment istoric înălțător și care s-a întipărit în mintea, dar mai ales în inima învățătorilor, preoților și țăranilor participanți alimentându-le sentimentul de mândrie națională și de apartenență la cultura și civilizația românească.

Despre excursia prilejuită de ceremoniile aniversare de la București presa, prin intermediul notițelor de drum ale învățătorilor participanți, descrie cu lux de amănunte desfășurarea evenimentelor și comentează însemnătatea acestor manifestări pentru cultura românilor bănățeni și spiritul național românesc. Astfel, toate societățile corale au participat la sfîntirea steagului corului *Carmen* din București patronat de prințul Ghica și de doctorul Istrati. Societatea corală se înfrățește, cu această ocazie, în mod simbolic, cu toate celelalte coruri, moment descris de învățătorul Petru Bandu ca fiind „*de înălțare a inimii și a sufletului românesc, un moment de toată atracția și însemnătatea*”²⁵.

O contribuție semnificativă la adâncirea legăturilor politice și culturale dintre Banat, Transilvania și România, la integrarea bănățenilor și transilvănenilor în viața culturală unitară a poporului român l-au avut contactele strânse între Reuniunile de cântări și muzică, care au menținut mereu vie, cum sublinia Caius Brediceanu, credința și nădejdea de unitate. „*Noi nu cântăm ca să cântăm numai*” va declara George Dobrin în timpul manifestărilor culturale de la București²⁶. Românii bănățeni au imprimat constant acțiunilor culturale un accentuat caracter național.

Scopul declarat al corurilor bănățene, conform statutelor de funcționare, era „*cultivarea locuitorilor din comuna bisericească*”. Datorită repertoriului, care cuprindea aproape în exclusivitate cântece patriotice românești și populare cu specific local, dar și din alte zone etnografice ale României, nu de puține ori activitatea acestor instituții era interzisă. Este și situația în care se găsea corul din Beregsău a cărui activitate a fost interzisă o perioadă de către notarul comunal pe motivul că „*acolo se politizează*”. Pretorul cercual a aprobat propunerea și a autorizat pe notar „*să bată toba în sat că acela care o cuteza să meargă la școală și la cor o fi dus cu geandarmii*”²⁷.

Limitați, de legile învățământului, în susținerea școlilor proprii românești, în sate se înființează din ce în ce mai multe coruri și reuniuni

²⁵ Foia Diecezană, Caransebeș, XXI, 1906, nr. 44, din 29 octombrie, p.5.

²⁶ Ioan Munteanu, *op.cit.*, p. 198-199.

²⁷ Educatorul, Oravița, III, 1911, nr. 4, din aprilie, p.156.

culturale prin care se propaga atât ideea politică a unității naționale, cât și convingerea că dreptul la propria cultură și la specificitatea dată de originea istorică, tradiția și cultura română nu puteau fi stopate.

Corurile aduceau bucurie și mângâiere sătenilor, le dezvolta acestora „gustul muzical” și se constituiau totodată într-o „fortăreață a bisericii și a națiunii române”²⁸. Reuniunile de muzică, corale și de teatru au avut o atracție deosebită pentru publicul românesc deoarece suplineau și lipsa unui teatru cu acces larg. Ele aveau un repertoriu ce includeau piese originale, cu subiecte desprinse din viața rurală²⁹.

În subsidiar însă, scopul era dezvoltarea unei conștiințe naționale a bănațenilor, în înțelesul și spiritul secolului, în care ideea de națiune se baza pe cunoașterea și aprofundarea legăturilor cu toți cei care vorbeau limba română, purtau aceleași haine „naționale”, sau se raportau la un trecut istoric comun, de sorginte latină.

Faptul era cunoscut la nivelul conducerii politice a Austro – Ungariei. Dovada o reprezenta interzicerea funcționării unor astfel de societăți. Astfel, în 1892 se pun bazele *Asociației femeilor ortodoxe române din Lipova*, care avea în frunte pe cei mai de seamă reprezentanți ai vieții politice din localitate³⁰. Asociația nu e aprobată însă de Ministerul Instrucțiunii din Budapesta datorită prefectului care, în raportul confidențial către ministru, din 31 mai 1892, scria: „În ultimii ani s-a observat că, mai ales românii sub forma asociațiunilor culturale și de binefacere, urmăresc cultivarea și dezvoltarea sentimentului național și al solidarității naționale. Acest lucru se observă mai ales la asociațiile în care preoții și învățătorii, aderenți ai curentului naționalist, au rolul de conducători. În fruntea Asociației femeilor ortodoxe din Lipova este protopopul Voicu Hamzea, cunoscut naționalist și cu celelalte persoane de la conducerea Asociației sunt aderenți ai curentului naționalist”³¹. Având în vedere toate acestea, prefectul propunea Ministerului să nu aprobe statutele.

De altfel, toate reuniunile și asociațiile de cultură, lectură, cântări, muzică, aveau stipulate în statut activități care depășeau stricta definire a termenilor. Din acest motiv Episcopiile nu puteau decide singure și în mod independent aprobarea funcționării acestora. Ca urmare și consecință, documentațiile erau trimise Ministerului de culte și instrucțiune publică. În cazul înființării *Reuniunii de cântări și muzică a plugarilor din Oloșag*, din actele oficiale reieșea faptul că, în final: „Consistoriul nu avea competența să aprobe asemenea statute”³².

Deși societățile corale și de lectură întâmpinau dificultăți în aprobarea statutelor, (căci „cântarea este cel mai puternic mijloc de agitație naționalistă”),³³ numărul lor creștea constant. Asociațiile luptau pentru

²⁸ Foiaia școlastică, Blaj, VI, 1904, nr. 20, din 1 decembrie, p.323.

²⁹ Vasile Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918*, București, 1968, p. 39.

³⁰ *Ibidem*, p. 38.

³¹ Zenobie Pâclișanu, „Guvernele maghiare și mișcările culturale ale românilor ardeleni”, în *Revista fundațiilor*, București, 1,1934, p. 124.

³² SJAN Timiș, *Fond Protopopiatul ortodox român Lugoj*, Dosar 38/1902 – 1907, fila 1.

³³ Vasile Curticăpeanu, *op.cit.*, p. 40.

conservarea limbii, a obiceiurilor, a culturii, a tradițiilor și istoriei proprii – românești. Ele rămân mici insule de cultură românească cu acțiuni coordonate de școala confesională bănățeană prin reprezentanții săi – învățătorii - la nivelul comunităților locale.

Adevărata mare mișcare națională culturală la nivelul Transilvaniei și Banatului va fi dirijată, în mod mult mai organizat și eficient, de către ASTRA, dar acțiunile acesteia veneau și se suprapuneau pe un „*teren cultural*” deja desțelenit de asociațiile literare și corale românești înființate la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX.

ZENOVIE PÂCLIȘANU ȘI VEACUL LUMINILOR LA ROMÂNII ARDELENI

Iacob Mârza*

Revizitarea unor credibile și provocatoare considerații ale istoricului Pompiliu Teodor, care ridică o serie de interesante și justificate interogații, unele de-a dreptul stimulatoare, asupra nivelului și perspectivelor investigațiilor iluministe românești din deceniile 8-9¹, la care se adaugă o modernă și necesară perspectivă bibliografică mai recentă asupra veacului Luminilor², ne-au determinat, pe firul preocupărilor din ultimele decenii asupra vieții, activității și operei istorice datorate lui Zenovie Pâclișanu, să propunem o nouă ipostază a istoricului Bisericii Române Unite cu Roma, și anume aceea de cercetător al veacului Luminilor la românii ardeleni³. Preotul greco-catolic, istoricul, funcționarul ministerial și diplomatul Zenovie Pâclișanu (1886-1957), a fost Membru corespondent al Academiei Române dar și autorul sintezei asupra istoriei Bisericii greco-catolice⁴, este considerat, de altfel justificat, reprezentant al „localismului creator” în istoriografia românească interbelică⁵, demnitarul găsindu-și sfârșitul, nedrept și tragic, ca o reflexie particulară a dureroasei sintagme „plata și răsplata istoriei”, alături de alți reprezentanți ai elitelor românești, în închisoarea comunistă (deceniul 6 al secolului trecut)⁶.

*Universitatea „1 Decembrie 1918”, 510009 Alba Iulia, Str. N. Iorga, nr. 11-13; iacob_marza@yahoo.com

¹ Stadiul actual al cercetărilor iluministe, în *Interferențe iluministe europene*, în *Memoriile Secțiunii Istorice a Academiei Române*, 4, 1, 1976, p. 39-47; *Où en sont les études sur les Lumières Roumaines*, în *Cahiers roumaines d'études littéraires*, 2, 1977, p. 40-50; *Romanian Enlightenment research*, în *Enlightenment and Romanian Society*. Edited by Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, „Dacia”, 1980, p. 9-20.

² Nicolae Bocșan, *Bibliographie des Lumières roumaines (Contributions)*, în *Cahiers roumaines d'études littéraires*, 2, 1977, p. 87-97; Ștefan Lemny, *Românii în secolul XVIII. O bibliografie*. Volumul I, Iași, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, 1988.

³ Puncte de vedere: Iacob Mârza, *Zenovie Pâclișanu și veacul Luminilor la românii ardeleni*, la Sesiunea de comunicări științifice *Autoritatea critică în istoriografie și în istoriografia literară*, organizată de Consiliul Județean Alba, Muzeul Național al Unirii, Revista „Discobolul”, Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia, 20-21 octombrie 2006.

⁴ Zenovie Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*. Ediție îngrijită de Pr. Ioan Țimbuș, Târgu-Lăpuș, „Galaxia Gutenberg”, 2006.

⁵ Al. Zub, *Istorie și istorici în România interbelică*, Iași, „Junimea” 1989, pp. 169-170.

⁶ Pentru stadiul actual al istoriografiei, respectiv etape și momente din viața, activitatea și opera istoricului, cf. Zenovie Pâclișanu, *Relatio Rumenorum e terris coronae [sancti] Stephani ad Reformationem saeculis] XVI et XVII – Legătura românilor de pe pământurile coroanei Sfântului Ștefan cu Reforma în secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, Viena, 1912. Traducere din limba latină: Andreea Mârza. Studiu introductiv, ediție, note, rezumat și indice: Andreea Mârza, Iacob Mârza, Sibiu, „Techno Media”, 2010, p. 10-43.

Prin alegerea lui Zenovie Pâclișanu între membrii corespondenței ai Academiei Române, la Secția Istorică, la propunerea unei autorități istoriografice interbelice de talia lui Nicolae Iorga, în vara anului 1919, se înregistrează diversificarea și potențarea discursului său istoric, exemplar prin valoarea morală a comunicării. Dacă mesajul cultural și istoriografic al cercetărilor se menține în limitele școlii critice, remarcându-se prin tehnica documentării științifice, valorificând în marea majoritate a cazurilor izvoare arhivistice interne și externe, de natură diplomatică ori narativă, acuratețea și rațiunea argumentației și interpretării istoriei realitate vizau, poate mai mult ca oricând, finalități naționale și politice indiscutabile. De fapt, în deceniile 3-4, când se conturează *a doua etapă a scrisului istoric*, apar cercetări fundamentale și remarcabile asupra secolului Luminilor la români în Transilvania. Ele sunt prestigioase și surprinzătoare prin analiză și interpretare, concluzii și rezultatele documentare, pentru această etapă a creației sale științifice⁷ și pentru perspectiva istoriei cunoaștere propuse specialiștilor⁸, peste care nici astăzi nu se poate trece, atunci când cineva, cu bună credință, ar dori să abordeze epoca și fenomenul în cauză, conferind cercetărilor în domeniu un plus de optimism istoriografic. Lucrările au fost tipărite, sub egida Academiei Române, la București, în teascurile cunoscutei edituri „Cultura națională”, în anii 1923-1924, cu titlurile: *Luptele politice ale Românilor ardeleni din anii 1790-1792. Studiu istoric cu anexe documentare*, 113 p., respectiv *Correspondența din exil a episcopului Inochentie Micu Klein, 1746-1768*, 160 p.

Prima lucrare este editată, se știe, la *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice Seria III Tomul I Mem. 2*, și reprezintă o contribuție științifică indiscutabilă, deși progresul istoriografiei naționale asupra fenomenului politic iluminist este consistent și real, sub raport documentar și interpretativ. Discursul istoric, rostit în ședința Academiei Române din 17 martie 1922, se centrează, practic, în această cercetare structurată pe 7 secvențe, pe mișcarea politico-națională *Supplex Libellus Valachorum*, 1791 (cadru cultural și politic intern, problematica de idei a textului, programul politic, finalitățile actului etc.), documentul pragmatic al românilor ardeleni din secolul Luminilor în lupta lor pentru drepturi politice și naționale, inițiată *de jure et de facto* de dărzul Episcop Inochentie Micu Klein. După o echilibrată parte introductivă⁹, autorul dezvăluie, sub acoperire documentară, pe firul istoriografiei românești interbelice, din care nu lipsesc

⁷ Vezi Iacob Mârza, Andreea Mârza, *Biserică și națiune la Zenovie Pâclișanu (1886-1957): a doua etapă a discursului istoric (deceniile 2-4 ale secolului al XX-lea)*, în *Identități confesionale în Europa Central-Orientală (Secolele XVII-XXI)*. Lucrările colocviului internațional din 14-17 noiembrie 2007. Coordonați: Nicolae Bocșan, Ana Victoria Sima, Ion Cârja, Cluj-Napoca, „PUC”, 2009, p. 283-294.

⁸ Cf. recenzie la N. Iorga, în stilul său inconfundabil, cu observații critice și cu miez politic pentru o modernă perspectivă istoriografică, à propos de *Luptele politice ale Românilor ardeleni din anii 1790-1792* (extras din *Analele Academiei Române*), București, 1923, în *Revista istorică*, IX, 7-9, 1923, p. 147-152.

⁹ Zenovie Pâclișanu, *Luptele politice ale Românilor ardeleni din anii 1790-1792*, pp. 1-4 (Introducere).

firești accente naționale, o serie de abuzuri administrative și politice, la care au fost supuși românii ardeleni de către autoritățile locale și guberniale de pe cuprinsul Marelui Principat al Transilvaniei¹⁰, pentru ca apoi să discute aspecte și evenimente concrete care converg către lupta politică a românilor petrecută în anul 1790¹¹. În același timp, dezbate dintr-o perspectivă istoriografică pozitivistă, tipică pentru deceniul 3 al secolului, programul *Supplex*-ului¹², de la consecințele literare ale mișcării național-politice¹³ la influența asupra evoluției politice ulterioare, în care s-a implicat elita românilor ardeleni¹⁴, fără să omită alte aspecte ale activității politice la aceeași etnie¹⁵, în anul 1791, respectiv sensul și consecințele misiunii episcopilor Ioan Bob și Gherasim Adamovici la Viena, în anul următor¹⁶, respectiv în 1792.

Baza documentară, cu care și-a înzestrat istoricul lucrarea¹⁷, axată pe 35 izvoare, rămâne și astăzi folositoare, mai ales ca unele piese arhivistice incluse în demonstrația istorică a lui Zenovie Pâclișanu s-au pierdut ori au fost distruse în perioada dictaturii comuniste. Cu toate că, metodologic, pot fi puse în discuție unele norme și principii de transcriere a pieselor de arhivă (păstrate odinioară în Arhiva Comitatului Hunedoara și a Episcopiei Greco-Catolice din Oradea), paleta documentară oferită cu generozitate de istoric, începând cu declarația funcționarilor din Comitatul Hunedoara, din 23 martie 1790, care nu mai recunosc autoritatea Vicecomitelui Ladislau Pop, pe motiv că era român¹⁸ și încheind cu petiția episcopilor Ioan Bob și Gherasim Adamovici, adresată Împăratului Francisc I, solicitând numirea unor slujbași români la Tezaurariatul Principatului¹⁹, poate fi folosită și astăzi, cu toate progresele documentare și interpretative ale discursului istoric asupra lui *Supplex Libellus Valachorum*. Baza documentară a lucrării indică, între altele și în mod convingător, adeziunea unei bune părți a elitelor românești din Transilvania la momentul *Supplex Libellus Valachorum*, între care s-au evidențiat și mulți slujitori ai școlilor Blajului, între care îi menționăm pe: Ioan Bob, Ioan Halmagi, Samuil Micu, Ioan Para, Chiril Topa²⁰ ș. a. În același timp, impresionează bibliografia română și europeană,

¹⁰ *Ibidem*, pp. 5-8 (I. Brutalități și asupriri).

¹¹ *Ibidem*, pp. 9-20 (II. Activitatea politică a românilor ardeleni în anul 1790).

¹² *Ibidem*, pp. 21-41 (III. *Supplex Libellus Valachorum*).

¹³ *Ibidem*, pp. 41-48 (IV. Efectele literare ale lui *Supplex Libellus Valachorum*).

¹⁴ *Ibidem*, pp. 49-54 (V. Influența lui *Supplex Libellus Valachorum* asupra dezvoltării politice a românilor ardeleni).

¹⁵ *Ibidem*, pp. 54-57 (VI. Cealaltă activitate politică a românilor ardeleni în 1791).

¹⁶ *Ibidem*, pp. 57-78 (VII. Misiunea episcopilor Ioan Bob și Gheorghe Adamovici la Curtea din Viena în anul 1792).

¹⁷ *Ibidem*, pp. 79-114 (Anexe documentare).

¹⁸ *Ibidem*, p. 79.

¹⁹ *Ibidem*, p. 114.

²⁰ *Ibidem*, *passim*; Iacob Mârza, *Școala și națiune (Școlile de la Bla în epoca renașterii naționale)*, Cluj-Napoca, „Dacia”, 1987, p. 120-129; idem, *École et nation (Les écoles de Blaj à l'époque de la renaissance nationale)*. Traduction Rodica Chira et Doina Pușcău, Cluj-Napoca, ICR, 2005, p. 120-128; idem, *Political Dynamism in Transylvania during*

la care apelează Zenovie Pâclișanu, semnată de Augustin Bunea, Elie Dăianu, Silviu Dragomir, Eugen von Friedenfelds, George Michael Gottlieb Herrmann, Hunfalvy Pál, Nicolae Iorga, Ioan Lupaș, Alexius Mikó, Paul von Mitrofanov, Alexandru Papiu Ilarian, Ilarion Pușcariu, Sterie Stinghe, Friedrich Teutsch, Ferdinand von Zieglauer²¹ ș. a. La acești autori consacrați se adaugă mai multe reviste de specialitate, unde s-au publicat documente reprezentative pentru secolul Luminilor la românii ardeleni, între care amintim: *Analele Academiei Române*, *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, *Hunyadmegyei régészeti és történelmi társulat évkönyve*, *Századok*, *Transilvania*²² etc.

Istoria cunoașterii la scară națională i-a asigurat lui Zenovie Pâclișanu un loc pe deplin meritat, în discursul metodologic, național și politic al problemei²³, de la Al. Papiu Ilarian și George Barițiu la A. D. Xenopol și Silviu Dragomir, continuând cu Ioan Lupaș, Nicolae Iorga, Gh. I. Brătianu, Șt. Pascu, Constantin C. Giurescu, I. Tóth Zoltán, Ladislau Makkai, Ladislau Gáldi, David Prodan, Keith Hitchins, Pompiliu Teodor, Aurel Răduțiu, Ladislau Gyémánt, Nicolae Bocșan, Iosef Wolf ș. a. „Privită în ansamblu, cercetarea lui Z. Pâclișanu, intitulată *Luptele politice ale Românilor ardeleni din anii 1790-1792* poate fi considerată parte integrantă din efortul general de *reabilitare istorică* pe care o propunea, în deceniul 3, Al. Lapedatu”²⁴. Efortul interpretativ al istoricului, care trebuie atașat, în peisajul istoriografiei românești asupra lui *Supplex Libellus Valachorum*, în apropierea contribuțiilor marcante ale lui Silviu Dragomir și Ioan Lupaș din epoca interbelică, însumează, indiscutabil, și o valoare morală și științifică a cercetării istorice, pentru care a pledat atât de cordial, sub cupola Academiei Române, în deceniul 3 al secolului trecut, istoricul liberal Al. Lapedatu²⁵. Acestea sunt doar câteva aspecte, care ar putea fi amplificate la un moment dat, pentru care investigațiile lui Zenovie Pâclișanu asupra *Supplex*-ului, plasat în cadrul intern mai amplu al mișcării politice și naționale a românilor ardeleni din secolul al XVIII-lea, care a fost inițiată de Inochentie Micu-Klein, rămân memorabile, sub aspect documentar și interpretativ, cu toată comprehensiunea fenomenului istoriografic din

the Enlightenment: the Case of the Teachers in Blaj, în *Southeastern Europe/L'Europe du Sud-Est*, Tucson, 17 (1990[2000]), p. 21-28; idem, *Dynamisme politique dans la Transylvanie des Lumières: le cas des professeurs de Blaj*, în *Apulum*, XXXVI, 1999, p. 329-338.

²¹ Zenovie Pâclișanu, *Luptele politice ale Românilor ardeleni din anii 1790-1792*, passim.

²² *Ibidem*, passim.

²³ Pompiliu Teodor, *Istoriografia Supplexului*, în *Istorici români și probleme istorice*, Oradea, „Cele trei Crișuri”, 1993, p. 172. Vezi și Iacob Mârza, *Din istoriografia Supplex-ului: cercetările lui Zenovie Pâclișanu*, în *Acta Musei Porolissensis*, XX, 1996, p. 321-328.

²⁴ Pompiliu Teodor, *Istorici români și probleme istorice*, p. 172.

²⁵ *Nouă împrejurări de dezvoltare ale istoriografiei naționale*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, Cluj, I, 1921-1922, p. 18; idem, *Istoriografia română ardeleană în legătură cu desfășurarea vieții politice a reamului românesc peste Carpați*, București, 1923, p. 24.

România²⁶. Este doar una din contribuțiile istoriografice, încărcate de semnificații științifice și politice, care îi conferă eruditului și talentatului cercetător, care a fost Zenovie Pâclișanu, un loc aparte în Agora istoricilor dix-huitiemiști din România interbelică²⁷.

Pe lângă această temeinică investigație asupra secolului Luminilor la românii ardeleni, ale cărei rezultate au fost fructificate și recunoscute ca atare, în ultimele trei decenii și de istoricii români contemporani care i-au continuat, până la un moment dat, cercetările²⁸, discursul istoric național al perioadei s-a îmbogățit, prin eforturile documentare remarcabile și valențele interpretative raționale ale lui Zenovie Pâclișanu, și datorită lucrării *Correspondența din exil a episcopului Inochentie Micu Klein, 1746-1768*. Tipărită tot sub auspiciile Academiei Române, la secțiunea *Publicațiile Fondului „Principesa Alina Știrbei, XII”*, cercetarea valorifică, prin apelul constant și insistent la analiză și sinteză, o sumă de izvoare documentare diplomatice și narrative, interne și externe, conservate în diferite fonduri arhivistice românești și străine.

Din acest punct de vedere sunt prețioase, pentru stadiul actual al investigațiilor, constatările lui Zenovie Pâclișanu asupra acelor „scumpe scule”, preluând opinia lui Petru Maior din *Istoria Bisericii Românilor*, Buda, 1813, adică protocoalele Episcopului Inochentie Micu-Klein (1700-1768), referitoare la perioadele 2 iulie 1746 - 1 iulie 1747, 9 iulie 1747 - 30 decembrie 1749, 12 septembrie 1750 - 12 decembrie 1767. Au fost depistate de istoric în Arhiva Episcopiei Greco-Catolice din Oradea, de unde le valorifică și le publică selectiv, la nivelul metodologic și paleografic din deceniul 3 al secolului al XX-lea²⁹. O astfel de bază documentară a fost completată, după cum era de presupus, cu piese arhivistice conservate în Haus -, Hof - und Staatsarchiv, Wien, fără să fie omisă Arhiva Mitropoliei Blajului, unde erau prezervate pe atunci mai multe documente care reflectau 24 de ani din viața zbuciumată și din activitatea susținută a dărzului Vlădică³⁰. Merită reproduse mărturisirile vibrante ale lui Zenovie Pâclișanu din inspiratul final cu care a înzestrat *Prefața*, semnificative pentru subtextul cultural și politic al cercetării: „Așa cum se prezintă azi cetitorilor era gata în vara anului 1918 și aveam de gând să o tipăresc cu prilejul împlinirii celor 150 de

²⁶ Cf. și nota de lectură a lui N. Iorga, care subliniază temeinicia lucrării lui Zenovie Pâclișanu, în *Revista istorică*, IX, 7-9, 1923, p. 147-152.

²⁷ Al. Zub, *Istorie și istorici în România interbelică*, p. 169, 180. Contribuția lui Zenovie Pâclișanu nu este nici măcar amintită, în *Istoria românilor. Vol. VI. Românii între Europa clasică și Europa Luminilor (1711-1821)*, București, Edit. Enc., 2002.

²⁸ Cf., în principal: David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, p. 11, 38, 56, 57, 68, 72, 77, 79, 178, 179, 186, 189, 424; Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între anii 1790 și 1848*, București, Edit. Șt. și Enc., 1986, p. 22, 35, 48, 53, 160, 185, 207, 230, 285, 356, 436, 446, 470. Aprecieri și la P. P. Panaitescu, *Rumänische Geschichtsschreibung, 1918-1942*, în *Südost-Forschungen*, Brünn, München. Wien, VIII, 1-2, 1943, p. 106.

²⁹ Zenovie Pâclișanu, *Correspondența din exil a Episcopului Inochentie Micu Klein 1746-1768*, București, „Cultura Națională”, 1924, p. 3 (*Prefață*).

³⁰ *Ibidem*, p. 3-4.

ari de la moartea lui Klein. Împrejurările grele de atunci au făcut însă publicarea interesantei și prețioasei corespondențe cu neputință. O tipăresc acum în nădejdea, că va contribui cu ceva la lățirea cultului incomparabilului vlăduică, a cărui activitate însemnează un punct luminos în trecutul neamului nostru din Ardeal și formează o epocă strălucită în istoria bisericii române unite”³¹.

Mesajul interior al paginilor care compun *Prefața* este completat, în mod organic, cu un text cvasimonografic, consacrat Episcopului Inochentie Micu Klein³², conceput și scris cu pasiunea și spiritul cercetătorului pozitivist al istoriei naționale și al patriotului român din deceniul 2 al secolului al XX-lea. După un început cu indiscutabile accente emoționale și retorice, vis-à-vis de personalitatea Vlădicului comemorat, istoricul Zenovie Păclișanu trece în revistă mai multe etape și momente din viața și activitatea Ierarhului, începând cu perioada studiilor la seminarul iezuit din Trnava (Slovacia) și înscăunarea în funcția de Vlădică al Episcopiei Române Unite, activitatea organizatorică și administrativă trasată din Castelul de la Blaj, continuând cu organizarea luptei pentru drepturi politice și naționale pe seama românilor ardeleni, prezența și activitatea în Dieta Transilvaniei, deseale călătorii la Curtea Imperială din Viena, în anii în care „[...] răsună insulte nemeșești la adresa revoluționariului, care purta pe piept crucea de patimi a Mântuitorului, iar pe umeri simția crucea patimilor seculare ale neamului său”³³. Sunt trecute în revistă unele din acțiunile Episcopului, între care amintim: schimbarea domeniilor Sâmbăta de Jos (Făgăraș) și Gherla cu domeniul Blajului, având concursul lui Petru Dobra, directorul cauzelor fiscale din Transilvania; mutarea reședinței episcopale la Blaj (mai 1737); sinodul de la Blaj, din 26 ianuarie 1736, important pentru demararea lucrărilor de construire a complexului episcopal (contractul din 30 martie 1738, încheiat la Viena, cu arhitectul Curții imperiale, Ioannes Martinelli); întreținerea călugărilor bazilitani, în Blaj, a studioșilor din seminar și a 3 bursieri pentru Colegiul „De Propaganda Fide” (diploma din 21 august 1738); crezând cu sinceritate în puterea și rostul învățaturii pentru neamul său, și-a adus contribuția la formarea unei generații de intelectuali, care au învățat în școli din Transilvania ori din Europa, continuatori ai activității sale bisericești, culturale și politice; raporturile cu Vicarul Petru Pavel Aron și atitudinea față de teologul iezuit³⁴ ș. a.

Corpusul de documente, la care facem referire, cuprinde 126 poziții arhivistice³⁵, începând cu actul din 2 iulie 1746, în care Inochentie Micu Klein se adresează Arhiepiscopului Vienei, Sigismund Kollonich, enumerând motivele fugii la Roma și cerând, în același timp, suținere pentru judecarea sa cu ajutorul legii, respectiv documentul cu aceeași dată, prin care îl înștiințează pe Georg Hardt, agentul aulic din Viena, despre expedierea unor scrisori, solicitând totodată diferite informații, și încheind

³¹ *Ibidem*, p. 4.

³² *Ibidem*, p. 5-14 (Ioan Inochentie Micu Klein).

³³ *Ibidem*, p. 6.

³⁴ *Ibidem*, p. 7-14.

³⁵ *Ibidem*, p. 3-154.

cu adresa Tezaurariatului Transilvaniei din 1 august 1768, obligându-l pe Episcopul Atanasie Rednic să expedieze banii la Roma, cu care era dator pentru pensia lui Inochentie Micu Klein, recte cu scrisoarea din 13 octombrie 1768 a cancelarului de stat Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg către viceambasadorul Giovanii Francesco Brunati, prin care anunță moartea exilatului³⁶.

Judecată dintr-o perspectivă culturală și științifică modernă și fără inhibiții confesionale, lucrarea *Corespondența din exil a episcopului Inochentie Micu Klein, 1746-1768* rămâne un punct de referință în istoriografia asupra Vlădicului exilat la Roma, fiind utilizată cu folos de specialiști în domeniu³⁷. Scurt și cuprinzător, volumul lui Zenovie Pâclișanu merită să fie întrebuințat sistematic, din perspectiva metodologică a istoriografiei românești contemporane asupra perioadei „Renașterii naționale”, într-o alăturare documentară, firească și nu forțată, la paleta contribuțiilor lui Ioan Lupaș și Silviu Dragomir asupra problematicii aceleiași veac al Luminilor³⁸, într-o epocă de efervescență culturală și științifică, când asistăm la augmentarea și diversificarea bibliografiei românești asupra epocii iluministe³⁹, la care se cuvine a atașa și cărțile, articolele, comunicările și studiile lui Zenovie Pâclișanu.

Dintr-o cercetare atentă și pragmatică a discursului istoric, datorat lui Zenovie Pâclișanu în deceniile 3-4 ale secolului al XX-lea, rezultă o abundență de articole, comunicări și studii, respectiv dări de seamă, recenzii, note de lectură, consemnări etc. tipărite de harnicul și talentatul istoric în diferite publicații de profil. Ne gândim, preferențial, la studii mai ample editate în prestigioasele *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, unde au apărut tipărite concluziile unor investigații necesare și reprezentative asupra secolului al XVIII-lea la românii din Transilvania: cheștiunea teologului episcopilor uniți, din perspectiva istoriei bisericești a românilor ardeleni, cât și raporturile, de multe ori tensionate, între Episcopul Ioan Bob și Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior. Ambele lucrări au deschis, pornind de la contribuțiile istoricului ardelean, calea unor moderne investigații asupra unor realități tipice pentru Principatul

³⁶ *Ibidem*, p. 3-154. Cf. și idem, *Ioan Inochentie Micu Klein*, în *Cultura creștină*, XXIII, 4-5, 1943, p. 201-215.

³⁷ Vezi, mai ales: Francisc Pall, *Ein siebenbürgischer Bischof im Römischen Exil: Inochentie Micu-Klein (1745-1768). Studien und unveröffentlichte Dokumente*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 1991, *passim*; idem, *Inochentie Micu Klein. Exilul la Roma 1745-1768. Studiul Exilul lui Inochentie Micu Klein la Roma (1745-1768)*, selecția și transcrierea documentelor, aparat critic de Francisc Pall. Cuvânt înainte de IPS Lucian Mureșan. Prefață de Pompiliu Teodor, Membru Corespondent al Academiei Române. Ediție îngrijită și indice de Ladislau Gyémánt, I-II/1-2, Cluj-Napoca, CST, Fundația Culturală Română, 1997, I, p. X, XIX.

³⁸ Vezi și considerațiile lui N. Iorga, în *Revista istorică*, X, 7-9, 1924, p. 219-226; Daniel Dumitran, *Un veac al reformelor. Biserica Greco-Catolică din Transilvania sub conducerea episcopului Ioan Bob (1782-1830)*, București, „Scriptorium”, 2005, p. 11.

³⁹ Pentru o punere a problemei, cf. Laura Stanciu, *Iluminism central european. Școala Ardeleană (1700-1825)*, Cluj-Napoca, „Mega”, 2010, *passim*.

Transilvaniei în secolul al XVIII-lea, care s-au finalizat, cu rezultate surprinzătoare dar benefice asupra câtorva probleme mult discutate și controversate din istoriografia Bisericii Române Unite cu Roma.

Avem în vedere, în contextul primului studiu, la origine o comunicare la Academia Română⁴⁰, susținută în ședința din 23 iunie 1922, considerațiile și concluziile din deceniul 3 al secolului trecut asupra rostului bisericesc, cultural și politic al teologului iezuit, care supraveghea orice activitate a episcopilor Blajului⁴¹. Impresionează, și în acest caz, credibilitatea discursului istoric al autorului asupra rostului teologului iezuit, care trăia și activa în imediata apropiere a episcopilor uniți, expozeul lui Zenovie Pâclișanu valorizând o serie de izvoare documentare editate și lucrări de referință, între care menționăm: Augustin Bunea, Timotei Cipariu, Karl Fabritius, Franko Vilmos, Franciscus Kazy, Nicolae Iorga, Petru Maior, Ioan Micu Moldovan, Nicolaus Nilles⁴² ș. a. Ca o mențiune specială este prezența unor izvoare documentare nu numai din Biblioteca Centrală Arhiepiscopalească de la Blaj, dar și valorificarea unor surse arhivistice (de regulă, copii), aflate în posesia istoricului⁴³. Atrag atenția cercetătorului suitei de piese arhivistice, așezată la finalul comunicării, pe care și bazează expozeul autorul, începând cu reversul oferit de Petru Pavel Aron, la 28 iunie 1752, Cancelariei aulice a Transilvaniei, și încheind cu memoriul din 11 februarie 1773 expediat de Episcopul Grigore Maior, la Roma, Papei în funcție, în ceea ce privește problema teologului iezuit⁴⁴. Acestea sunt tot atâtea elemente care conferă comunicării lui Zenovie Pâclișanu o indiscutabilă utilitate, cu tot progresul cercetării istorice și științifice asupra problemei⁴⁵.

Investigarea și interpretarea raporturilor dintre Episcopul Ioan Bob și trei dintre principalii reprezentanți ai Școlii ardeleni, Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior, formează problematica unei provocatoare cercetări susținute în mediul academic românesc⁴⁶. Interpretativ, studiul, citit în ședința de la Academia Română din 19 aprilie 1934, nu aduce vreo

⁴⁰ Zenovie Pâclișanu, *Din istoria bisericească a românilor ardeleni. „Teologul” vlădicilor uniți*, în *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria III, tom. I, mem. 3, 1923, p. 149-192.

⁴¹ Ecourile despre comunicarea „teologului iezuit”, după lectura publică, la Secția Istorică de la Academia Română (25 – 26 mai 1921), cât și propunerea pentru distribuirea unor premii, după relatările lui Vasile Pârvan, în *Academia Română. Dezbateri*, XLII, 1921/1922, p. 101-102. Apud Al. Zub, *Vasile Pârvan 1882-1927. Bibliografie*, București, Edit. șt. și enc., Edit. mil., 1975, p. 95, nr. 495.

⁴² Zenovie Pâclișanu, *Din istoria bisericească a românilor ardeleni. „Teologul” vlădicilor uniți*, passim.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 178-192.

⁴⁵ Vezi, de pildă: Bas. Bărbat S. J., *L'institution de l'office du „théologien” dans l'Église Roumaine*, în *Orientalia Christiana Periodica*, Roma, 29, 1963.

⁴⁶ Zenovie Pâclișanu, *Un vechiu proces literar (Relațiile lui I. Bob cu S. Klein, Gh. Șincai și P. Maior)*, în *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria III, tom. XVI, 1934-1935, p. 221-255.

noutate în ceea ce privește evoluția dramatică a raporturilor Episcopului cu unii dintre liderii Școlii Ardelene, Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior, chiar dacă valorifică mai multe izvoare documentare de la Blaj și Oradea⁴⁷. Istoricul sesizează, între altele, subtextul conflictului: orientarea pragmatică a unei părți a clerului secular din Transilvania, care nu era de acord cu conducere exclusivă a Diecezei de către călugări, aspect facilitat și de curentul antimonahal al perioadei lui Iosif al II-lea. Autorul insistă pe precaritatea pregătirii teologice a Episcopului, căruia îi schițează viața și activitatea, subliniind absența experienței manageriale, persecuția unor călugări, care s-au opus alegerii lui pe scaunul vlădicesc, și menționează lipsa de interes față de mănăstirea din Blaj, marcată de interese personale⁴⁸. De fapt, Zenovie Pâclișanu conchide că epoca Episcopatului lui Ioan Bob (1782-1830) a reprezentat un regres pentru societatea și cultura românilor ardeleni⁴⁹. Și în acest caz, baza documentară a demonstrației este bine selectată și corect interpretată, între cei la care face apelul Zenovie Pâclișanu numărându-se: Timotei Cipariu, Aron Densușianu, Alexandru Papiu Ilarian, Nicolae Iorga, I. Hintz, Petru Maior, Ioan Modrigan, Ioan Micu Moldova, George Pascu, Traian Popa, Iacob Radu, Ioan Rațiu, Teodor Roșu, Andrei Veress⁵⁰ ș. a. Nu putem uita apelul la unele publicații, de unde a folosit o suită de documente ori texte asupra chestiunii în speță; între acestea menționăm: *Archiv pentru filologie și istorie; Biserica Ortodoxă Română; Blajul; Cultura creștină; Foaie bisericească și școlastică (Blaj); Libertatea; Revista critică și literară (Iași); Transilvania; Unirea*⁵¹. O astfel de paletă documentară i-a asigurat studiului consacrat acestui „vechi proces literar” o indiscutabilă prestanță culturală și științifică.

Apropierea și interesul lui Zenovie Pâclișanu față de veacul Luminilor la românii ardeleni le putem ilustra, în continuarea efortului interpretativ și valorizator, într-o lucrare fundamentală consacrată istoriei instituțională, din perspectiva Bisericii Române Unite⁵². Proiectul cuprinzătoarei cărți, anunțat din 1937, în *Prefața la Istoria creștinismului antic*, s-a finalizat, după unele aprecieri⁵³, în deceniul 6 al secolului al XX-lea, manuscrisul fiind expediat la Roma, pentru publicare, probabil cu ajutorul Nunțiaturii Apostolice din București. Apreciat drept „[...] cel mai mare istoric al Bisericii Române Unite în ultima vreme”⁵⁴, Zenovie Pâclișanu

⁴⁷ *Ibidem*, passim.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 222-225.

⁴⁹ Aprecieri asupra acestei contribuții istoriografice la Daniel Dumitran, *op. cit.*, p. 11.

⁵⁰ Zenovie Pâclișanu, *Un vechiu proces literar (Relațiile lui I. Bob cu S. Klein, Gh. Șincai și P. Maior)*, passim.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Apelăm la ediția modernă după Zenovie Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, passim.

⁵³ Oct. Bârlea, *Observații preliminare privitoare la Zenovie Pâclișanu, în Perspective*, München, XVII, 65-68, 1994-1995, p. 11.

⁵⁴ Al. Rațiu, *Persecuția Bisericii Române Unite, Oradea*, Edit. Imprim. de Vest, 1994, p. 132.

merită să fie restituit, în acest context al valorificării „dix-huitièmiste”, pentru a avea o imagine mai completă asupra discursului istoric din această etapă a evoluției, care trebuie încadrat în fenomenul național contemporan similar⁵⁵.

După ce, între 1975-1978, Dr. Flaviu Popan a publicat, la Roma, partea întâia din lucrare⁵⁶, partea a doua a textului (1755-1783), care a produs suficient interes istoriografic, asigurându-i autorului un statut aparte între istoricii români contemporani, în vecinătatea lui Ioan Lupaș și Silviu Dragomir, va fi editată prin grija Monseniorului Dr. Dr. Octavian Bârlea, la München⁵⁷, între 1991-1993. În efortul de-a pătrunde în universul de idei de loc lejer al celor nouă capitole din *Istoria Bisericii Române Unite*, nevalorificată până acum sistematic de cei care au abordat secolul Luminilor la românii ardeleni, lectorul specializat poate parcurge o profundă introducere, *Către cititori* (București, 8 octombrie 1949)⁵⁸. Istoricul va dovedi spirit critic, nu o dată, față de constatările lui Ștefan Tăședan, Ioan Georgescu, Iacob Radu, Vasile Bolca ș. a., care au abordat o problematică similară, cu sugestii interesante, sub raport bisericesc, cultural și politic.

Din cauza absenței cercetărilor de sinteză și a investigațiilor generale și speciale, Zenovie Pâclișanu a procedat la „studiul direct al arhivelor”, într-un climat politic intern tensionat al României postbelice, perioadă în

⁵⁵ Cf., între altele: Pompiliu Teodor, *Scena istoriografică română postbelică*, I, în *Apostrof*, Cluj-Napoca, I, 3-4, 1990, p. 30 sqv.; Ovidiu Pecican, *Identités et stratégies: historiens transylvains de l'entre deux-guerres (1918-1945)*, în *Transylvanian Review*, I, 1, 1992, pp. 104-126; Al. Zub, *Orizont închis. Istoriografia română sub comunism*, Iași, Instit. Eur., 2000, passim; Andi Mihalache, *Istorie și practici discursive în România „democrat-populară”*, București, „Albatros”, 2003; Florin Müller, *Politică și istoriografie în România 1948-1964*, Cluj-Napoca, „Nereamia Napocae”, 2003 ș. a.

⁵⁶ *Bună Vestire*, XI, 3-4, 1975, pp. 21-94; XV, 1-2, 1976, pp. 13-66; XV, 3-4, 1976, pp. 11-46; XVI, 1-2, 1977, pp. 25-74; XVI, 3-4, 1977, pp. 5-115; XVIII, 1, 1978, pp. 23-68. Discuții asupra problemei în Zenovie Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*. Opinii asupra ediției Pr. Ioan Timbuș, într-o utilă „Buchbesprechung”, la Ernst Chr. Suttner, în *Ostkirchliche Studien*, Würzburg, 56, 2, 2007, pp. 375-378.

⁵⁷ *Perspective*, XIV-XVI, 53-60, 1991-1993, pp. 19-195.

⁵⁸ „Încercarea de a scrie *Istoria Bisericii Române Unite* va părea multora îndrăzneată. Și, în adevăr, este, căci lipsesc condițiile indispensabile scrierii unei lucrări de sinteză. Lipsesc lucrările speciale. În afară de cele două monografii atât de onest muncite ale lui Augustin Bunea, cuprinzând epoca lui Ioan Inochentie Micu Klein și Petru Pavel Aron, nu există nici o altă lucrare pe care autorul unei istorii generale a Bisericii Unite s-ar putea întemeia cu încredere. Ne lipsesc complet monografiile asupra antecesorilor și urmașilor lui Inochentie Micu Klein și a lui Petru Pavel Aron. Nu avem apoi o istorie a școlilor blăjene, a mănăstirilor de aici, a tipografiei, a învățământului sătesc din eparhia Blajului etc. Teza de licență, *Școalele Blajului*, a lui N. Brânzeu, tipărită la Sibiu în 1898, dă ce putea da *atunci* entuziasmul unui tânăr începător într-o lucrare care urmărea obținerea unui titlu universitar”. Vezi *Bună Vestire*, XIV, 3-4, 1975, p. 21. Cf. și Zenovie Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, p. 15.

care Biserica Greco-Catolică a fost desființată (1948). Cercetătorul a beneficiat și de ajutorul Episcopului Ioan Suciu, investigând Arhiva Mitropoliei Blajului și fondurile de manuscrise, tipărituri și periodice de la Biblioteca Centrală Arhiecezană, fără să neglijeze Arhiva Episcopiei Unite de la Oradea, bucurându-se de înțelegerea Episcopului Traian Valeriu Frențiu. A abordat problematica din perspectiva instituției naționale (până la 1830, când se înregistrează decesul Episcopului Ioan Bob). Din cauza evenimentelor tragice din toamna anului 1948, Zenovie Păclișanu nu a reușit să-și continue cercetarea, care – mărturisește autorul – „[...] mi-a oferit atâtea satisfacții nebănuite”. În acel context tulbure, n-a reușit să-și extindă investigațiile la Magyar Országos Levéltár, Budapesta, dar nici la Viena, fiind obligat să valorizeze doar „recolta” de documente din vremea studenției la Budapesta, respectiv în anii pregătirii tezei de doctorat la Viena (deceniul 2 al secolului XX). Nu i-a fost accesibilă nici Arhiva Primației din Esztergom⁵⁹. Istoricul n-a omis, în finalizarea investigațiilor, rezultatele cercetărilor în arhivele din Roma, în special fondul de la Congregația *De Propaganda Fide*; a valorificat și unele documente transcrise, pe când se găseau la studii în Roma, de istoricul Ștefan Pascu și preotul Nicolae Armeanu, și a beneficiat de piese arhivistice, transcrise la începutul secolului trecut, de Ion Ardeleanu și Ion Bianu (destinate lui Augustin Bunea)⁶⁰.

Secvența *Către cititori* rămâne simptomatică, nu numai pentru concepția și metoda aplicate în abordarea istoriografică a instituției, ci și în direcția idealului civic urmărit. Discursul istoric ilustrează sintagma potrivit căreia interpretarea rămâne, înainte de toate, o manifestare aparte a înțelegerii problematicei abordate, de-a lungul unei lucrări performante istoriografic: „Materialul tipărit a fost utilizat cu conștiinciozitate. Polemicile și discuțiile cu antecesorii le-am considerat inutile. De aceea le-am evitat, deși unii dintre dânsii, în special cei care s-au ocupat de istoria Unirii însăși, ar fi meritat pentru pasiunea și, uneori, pentru reaua credință evidentă pe care au pus-o în publicațiile lor, alt tratament.

Intenția mea era să dau istoria Bisericii Române Unite până la 1853, anul înființării Mitropoliei și a episcopilor Gherlei și Lugojului. Imposibilitatea de a mai lucra în arhivele de la Blaj și Oradea, care, cum se zvonește, nici nu mai există, m-a silit să mă opresc pentru eparhia Blajului la anul 1830 și pentru aceea a Orăzii la anul 1805, datele până la care exploatasem cele două arhive amintite”⁶¹.

Proiectul de cercetare asupra secolului Luminilor la românii ardeleni, concretizat în istoria Bisericii greco-catolice, l-a urmărit o viață întreagă pe Zenovie Păclișanu, care a militat, continuu și efectiv, pentru o istorie adevărată și durabilă, după cum nota, lapidar dar sincer: „Nu am dorință mai fierbinte decât aceea de a putea continua în cel mai scurt timp cercetările întrerupte”⁶². Un astfel de program de cercetare nu se va putea

⁵⁹ Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, p. 15-16.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*, p. 16.

⁶² *Ibidem*.

finaliza, se știe, din cauza detenției pe care o va suferi, cu unele întreruperi, până în 1957⁶³.

Abordarea problematicii lucrării, cu *Prolegomena* și, mai ales, continuând cu cele nouă capitole ale *Istoriei Bisericii Române Unite* este de natură, să ne convingă de semnificația culturală, religioasă și politică a discursului⁶⁴. În *Prolegomena* argumentația științifică se cantonează, după posibilitățile de documentare ale momentului pe raporturile românilor ardeleni cu Reforma, insistând asupra situației complexe din epoca Principelui Gabriel Bethlen (1580-1629), începând cu deceniul 2 al secolului al XVII-lea. Istoricul discută, în cunoștință de cauză - Ne gândim la articole, comunicări, note și studii tipărite în *Cultura creștină* și, mai ales, la textul tezei de doctorat la *Alma Mater Viennensis*⁶⁵ - răspândirea Reformei, relațiile dintre români, Biserică, luteranism și calvinism, încercând să explice, într-o viziune cultural și istoriografică proprie, soarta Reformei la românii din Principat⁶⁶.

Pe firul unei raționale demonstrații științifice, la care se poate apela și astăzi, ni se propune o istorie instituțională propriu-zisă a Bisericii Române Unite. La nivelul șanselor documentare din deceniile 4-5 ale secolului trecut și în spiritul particularităților eclectismului din istoriografia românească, Zenovie Pâclișanu prezintă etape și momente ale desfășurării Unirii religioase a unei părți a românilor ardeleni cu Biserica Romei: începuturile Unirii raportate la activitatea Vlădicului Teofil; acceptarea Unirii în vremea lui Atanasie Anghel (sinoadele din 1698 și 1700, reacțiile celor trei națiuni privilegiate și patru religii recepte, respectiv atitudinea Bisericii Ortodoxe din Țara Românească, a Patriarhului Ierusalimului etc.); structura Bisericii Române Unite; situația Bisericii în perioada frământată a Episcopului Ioan Giurgiu Patachi (1681-1727); momentul Inochentie Micu-Klein (instalarea, activitatea în dietele din anii 1733-1734, 1735, 1736, 1737-1738, 1744, raporturile tensionate cu teologul iezuit, sinoadele din 1742, 1744, misiunea bisericească și politică la Viena în 1742-1743, plecarea în exil, la Roma, mișcarea lui Visarion Sarai, organizarea bisericească etc.)⁶⁷. Sub raportul provocatoarei problematice, structura demersului include o altă secvență de maximă importanță științifică, dedicată instituției naționale, dar după părăsirea scaunului episcopal de Inochentie Micu-Klein, respectiv

⁶³ Iacob Mârza, Claudiu Secașiu, în *Studia Universitatis Babeș Bolyai Theologia Graeco-Catholica Varadiensis*, XLVI, 1, 2001, pp. 189-196.

⁶⁴ Cf. Iacob Mârza, *Reper în istoriografia Unirii cu Biserica Romei: Zenovie Pâclișanu, „Istoria Bisericii Române Unite”, ms.* (comunicare la Simpozionul *Spiritualitate românească și istorie europeană: Biserica ardeleană la granița dintre medieval și modern*, organizat de Muzeul Național al Unirii și Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia, 15-16 octombrie 1998).

⁶⁵ Zenovie Pâclișanu, *Relatio Rumenorum e terris coronae S[ancti] Stephani ad Reformationem saec[ul]is XVI et XVII – Legătura românilor de pe pământurile coroanei Sfântului Ștefan cu Reforma în secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, Viena, 1912.

⁶⁶ Idem, *Istoria Bisericii Române Unite*, pp.17-79.

⁶⁷ *Ibidem*, pp. 81-303.

activitatea urmașului său, Petru Pavel Aron. Elocventă este secțiunea *Biserica Unită sub vicariatul lui Petru Pavel Aron (1745-1751)*⁶⁸.

Partea a doua din lucrare, tipărită de Octavian Bârlea în *Perspective*, cuprinde ultimele trei capitole, în care Zenovie Pâclișanu prezintă alte evenimente și momente semnificative, în înălțuirea lor cronologică și dialectică, din evoluția Bisericii Române Unite, în vremea episcopilor Petru Pavel Aron (1752-1764), Atanasie Rednic (1765-1772) și Grigore Maior (1773-1782)⁶⁹. În capitolul al nouălea, *Biserica Unită în Maramureș și Bihor. Episcopul Meletie Kovacs (1746-1775)*, autorul propune, pe baza materialul documentar de care dispunea, o imagine de ansamblu asupra situației Bisericii Române Unite din Maramureș și Bihor, și discută mai multe aspecte din activitatea Episcopului Meletie Kovacs⁷⁰.

Cercetarea și interpretarea actuală și din perspectivă istoriografică a sintezei, raportate al secolul Luminilor la românii ardeleni ne pot îndrepta și către alte abordări, mai ales, la o examinare atentă și a literaturii de specialitate (izvoare documentare și narrative, interne și externe, sinteze, lucrări generale și speciale, articole, comunicări și studii), pe care și-a fundamentat autorul construcția istorică⁷¹. Avem în vedere complexitatea problematicii, cât și utilitatea documentar-științifică a investigației, pentru a putea stabili în ce măsură demersul lui Zenovie Pâclișanu constituie –

⁶⁸ *Ibidem*, pp. 305-345.

⁶⁹ *Ibidem*, pp. 347-510. Cf. și Iacob Mârza, *Reper în istoriografia Unirii cu Biserica Romei: Zenovie Pâclișanu, „Istoria Bisericii Române Unite”*, ms. Ne reamintim că, după decesul Dr. Flaviu Popan și odată cu încetarea apariției revistei *Bună Vestire*, Oct. Bârlea a retipărit volumul I, la care a adăugat și volumul al II-lea, în *Perspective*, XVII, 65-68, 1994-1995, pp. 81-134, 135-173, 174-229, 230-340, 341-388, la solicitatea unui mare număr de cititori. „Textul transmis de pe originalul trimis de Zenovie Pâclișanu a acestei opere în ediția întâia a fost luat ca normă și în ediția aceasta. El transcrie manuscrisul. Dar aci deși textul e identic cu întâia ediție, au mai fost adăogate capitole după Episcopii uniți, deoarece fiecare din ei a avut o notă aparte. Înnoirile aci se observă deci în înșirarea Episcopilor uniți. Dar transcrierile din capitole reprezintă tocmai materialul dat de Pâclișanu și formează cu totul o unitate. Deci capitolele sunt o subliniere a materialului și nu o înnoire”. *Ibidem*, p. 1-2.

⁷⁰ Zenovie Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, pp. 511-526.

⁷¹ Vezi Iacob Mârza, *Zenovie Pâclișanu-L’Histoire de l’Église Roumaine Uniate [XI. Organisation de l’Église Roumaine]*, în *Transylvanian Review*, VI, 3, 1997, pp. 56-71; idem, *Aspecte ale sursologiei în « Istoria Bisericii Române Unite » de Zenovie Pâclișanu*, în *300 de ani de la Unirea Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei. Actele Colocviului Internațional din 23-25 noiembrie 2000, Cluj-Napoca, „PUC”, 2000, pp. 297-305; idem, *Biserică și viață religioasă la istoricul Zenovie Pâclișanu (1886-1957)*, în *Annales Universitatis Apulensis Series Historica*, 7, 2003, pp. 51-56; idem, *Zenovie Pâclișanu despre raporturile românilor cu calvinismul în veacul al XVII-lea: reevaluări istoriografice*, în *Annales Universitatis Apulensis Series Historica*, 9/II, 2005, pp. 119-124; idem, *Aspects de la technique d’utilisation des sources dans „L’Histoire de l’Église Roumaine Unie”*, în *In honorem Gernot Nussbächer*. Volum îngrijit de Daniel Nazare, Ruxandra Nazare și Bogdan Florin Popovici, Brașov, „Foton”, 2004, pp. 167-174.*

efectiv - un reper în istoriografia iluministă, pornind de la contribuția sa centrată pe Unirea religioasă e a unei părți a românilor ardeleni cu Biserica Romei. O astfel de situație ne îndeamnă să revenim asupra problematicei.

Oricum, prin forma de redactare și prin problematica abordată, *Istoria Bisericii Române Unite* se plasează în prelungirea preocupărilor istoriografice românești din epoca interbelică asupra unui moment cardinal din istoria românilor ardeleni, pe drumul devenirii naționale. Ne gândim la contribuțiile lui Ioan Lupaș și Silviu Dragomir – ca să rămânem doar la două instanțe! – care au impulsionat o serie de cercetări viitoare, cu rezultate notabile⁷², și trimit spre o analiză și interpretare din perspectiva spectrului istoriografiei. În ultimă instanță, subtextul lucrării lui Zenovie Păclișanu indică, până la un punct al demonstrației istorice, efortul românilor ardeleni pentru „regăsirea de sine”, dacă suntem de acord cu sintagma lui Constantin Noica, într-o perioadă în care adevărul istoric și ființa românească au conlucrat⁷³, prefăcând o înfrângere aparentă într-o biruință, în formula unei originale selecții organice⁷⁴.

Apropierea istoricului Zenovie Păclișanu de veacul Luminilor la românii ardeleni este credibilă, dacă ținem seama de considerațiile unui eminent editor, Mons. Dr. Dr. Octavian Bârlea⁷⁵ O înțelegere a istoriei românilor ardeleni în veacul Luminilor, facilitată de sus-citata lucrare,

⁷² Vezi , în acest sens, abordarea lui Remus Câmpeanu, din perspectiva trinomului *defensivă, polemică și aprofundarea surselor*, în *Biserica Română Unită între istorie și istoriografie*, Cluj-Napoca, „PUC”, pp. 164 -172.

⁷³ Constantin Noica, *Istoricitate și eternitate. Repere pentru o istorie a culturii românești*. Ediție îngrijită, cuvânt înainte și bibliografie de Mircea Handoca, București, „Capricorn”, 1989, pp. 53-55.

⁷⁴ Vezi Lucian Blaga, *Trilogia culturii. Orizont și stil. Spațiul mioritic. Geneza metaforei și sensul culturii*. Cuvânt înainte de Dumitru Ghișe, București, Edit. pt. Lit. univ., 1969, p. 148-151.

⁷⁵ „Marele dar al *Istoriei Bisericii Române Unite* a lui Zenovie Păclișanu stă în faptul ca el și-a construit această Istorie bazându-se pe largi izvoare. A cunoscut tot ce s-a scris. În afară de lucrările publicate, el a mers și la surse. A răsfoit Biblioteca Centrală din Blaj, a văzut Arhiva Mitropoliei din Blaj, a parcurs documentele de la Episcopia Română Unită din Oradea și a luat contact și cu colecțiile de documente realizate de mai mulți în Apus. Fiecare informație are la bază izvor. S-ar putea ca unii să afle izvoarele lui Păclișanu prea sărace. Ele însă sunt de deosebită importanță și tind să redea adevărul. Îndeosebi Școala Aardeleană și problema naționalității românești și a moștenirii romane au avut în acel timp ca centru Blajul. Școala Ardeleană a apărut și a transformat în văpaie Mănăstirea de la Blaj; de la Mănăstire flacăra a fost reluată de Blăjeni; de la Blăjeni flacăra a ajuns să cucerească apoi toată națiunea românească. În nici într-un loc în această perioadă a precorifeilor Școlii Ardeleni nu a fost mai mult *adevăr* decât la Blaj. Alții pot desigur să dea frânturi de adevăr, cu ecouri luate de la margini, uneori cu amestec de presupuneri, dar adevărul pentru acest timp trebuie legat de mănăstirea din Blaj. Păclișanu, în ceea ce ne dă în *Istorie*, e un măiestru. Pe spusele lui pot alții desigur adăuga noi știri, ca împereună să formeze o *Istorie* mai plină”. *Perspective*, München, XVII, 65-68, 1994-1995, p. 11.

impune autoimplicarea cercetătorului, chiar manifestarea subiectivității sale. Dintr-o perspectiva istoriografică integratoare, sinteza lui Zenovie Pâclișanu poate – și trebuie! – fi alăturată unor contribuții valoroase asupra problematicei Unirii religioase. Avem în vedere, acum și aici, lucrările lui George Barițiu, Octavian Bârlea, Mathias Bernath, Lucian Blaga, Augustin Bunea, Remus Câmpeanu, Silviu Dragomir, Nicolae Iorga, Ioan Lupaș, Ștefan Lupaș, Ștefan Meteș, David Prodan, Zoltán I. Tóth, Pompiliu Teodor, Ovidiu Ghitta, Greta-Monica Miron, Laura Stanciu, Daniel Dumitran ș. a.

Formula culturală și istoriografică, propusă pentru „investigarea orizontală” a Luminilor la români⁷⁶, de care atașăm și discursul istoric semnat de Zenovie Pâclișanu, este credibilă, în măsura în care autorul încearcă să reconstituie o parte a societății românești din secolul al XVIII-lea. Din perspectiva nașterii și consolidării Bisericii Române Unite în Transilvania⁷⁷, dacă avem în vedere aspecte ale cristalizării conștiinței naționale, etape și momente din procesul de emancipare națională etc., ne permitem să-l așezăm pe istoric în apropierea lui Silviu Dragomir și Ioan Lupaș, pe firul efortului istoriografic național, care a pregătit terenul pentru sintezele lui Dimitrie Popovici, David Prodan și Lucian Blaga. Un argument în plus, dar convingător al demersului nostru istoriografic, îl constituie, chiar în acest stadiu al abordării, sursele interne și externe - de la mărturii documentare ori narrative până la lucrări de profil -, la care apelează Zenovie Pâclișanu. Amintim, în acest sens: Alexics György, Ioan Ardeleanu, Ballagi Aladár, Barányi Pál, Gheorghe Barițiu, Bartal Antal, Ioan Bârlea, Joannes Basilovitz, Ioan Bălan, Nicolae Bălcescu, Bethlen Miklos, Ioan Bianu, Bod Pèter, Teodor Bodogae, Ioan Bogdan, Gheorghe Bogdan-Duică, Ioan Boroș, Borovszky Samu, Böhm János Gheorghe Bran, Nicolae Brânzeu, Tit Bud, Augustin Bunea, Bunytay Vincze, Ștefan Buzilă, Iosif de Camillis, Nicolae Cartoian, Virgil Ciobanu, Timotei Cipariu, Gheorghe Ciuhandru, Nicolae Comșa, Alexandru Cziple, Elie Dăianu, Nicolae Densușianu, Nicolae Dobrescu, Silviu Dragomir, Nicolae Drăgan, I. Duliskovici, Ghenadie Enăceanu, Ferenczy Ernő, Aurel Filimon, Nicolae Firu, Frankoi Vilmos, Andreas Freyberger, D. Găzdaru, Ioan Georgescu, N. I. Ghițescu, Onisifor Ghibu, Constantin Giurescu, Alexandru Grama, Vasile Grecu, Gyárfás Kovács, Halmágyi István, Georgius Hamer, H. Hauser, Georg Michael Gottlieb von Herrmann, Johann Hintz, Hodinka Antal, Nerva Hodoș, Hunfalvy Pál, Eudoxiu Hurmuzachi, Juhász József, Juhász István, Nicolae Iorga, D. Iovanovici, Alekusa Ivic, Ioan Lupaș, Ștefan Lupaș, Kádár József, Karácsonyi János, Stephanus Katona, Kelemen Gál, Kelemen Lajos, Joannes Kemeny, András Kerness, Karl Kurt Klein, Helmuth Klima, Kolozsvári – Ovári Kelemen, Fr. Adolphus Lampe, Alexandru Lapedatu, August Treboniu Laurian, Alexandru Lupeanu Melin, Petru Maior, Vasile Mangra, Marki Sándor, Ioan Mateiu, Mihai Ștefănescu Melchisedec, Ștefan Meteș, Franz Michaelis, Samuil Micu, I. Mihăilescu, Ilie Minea, Ioan Moga,

⁷⁶ Pompiliu Teodor, *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, „Dacia”, 1984, p. 16-17; idem, în *Cahiers roumaines d'études roumaines*, 2, 1977, p. 49-50.

⁷⁷ Zenovie Pâclișanu, *Cum ar trebui scrisă istoria Unirii*, în *Cultura creștină*, V, 9, 1915, p. 271-274.

Ioan Micu Moldovan, Mikó Imre, Mozes András, Ioan Mușlea, George Eduard Müller, Nicolaus Nilles, N. C. Papadopol, Pesti Frigyes, Aleksei Petrov, Pokoly József, Alexandru Pop, Traian Popa, Iosif Pop-Szilagy, George Popovici, Iosif Popovici, Vasile Popp, Gavrilă Precup, Al. Procopovici, Ilarion Pușcariu, Rácz Károly, Iacob Radu, Rajmund Rapaics, Ioan Rațiu, Karl Reinerth, Alexandru Rosetti, Adolf Schullerus, Dan Simonescu, Dumitru Stăniloae, Stere Stinghe, Emilian Stoica, Szabo Károly, Ladislau Szalay, Carolus Szasz, Szilágyi Sándor, Sztripszky Hiador, Nicolae Sulică, Grigore Șilași, Gheorghe Șincai, Virgil Șotropa, Carlo Tagliavini, Tamás Lajos, Ștefan Taședan, Temesváry János, Radu Tempea, Georg D. Teutsch, Friedrich Teutsch, Nicolae Togan, Tóth András, Tóth Zoltán J., Ioan Ursu, Virginia Vasili, Gheorghe Vass, Veress András, Wessely Károly, Kurt Wessely, Heinrich Wittstock, Ferdinand Ziegler, Tóth Zoltán, Zsilinski Mihály⁷⁸ ș. a.

Este un orizont istoriografic impresionant, chiar la o primă lectură, cu instanțe folosite în mod frecvent în cercetarea Luminilor, la care trebuie să adăugăm periodicele de specialitate consultate, între care sunt de reținut: *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice - Transilvania*; *Anuarul Institutului de Istorie Națională Cluj*; *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde*; *Arhiva someșană*; *Biserica Ortodoxă Română*; *Boabe de grâu*; *Buletinul Comisiei Istorice a României*; *Cercetări istorice*, Iași; *Cercetări literare*; *Convorbiri literare*; *Cultura creștină*; *Dacoromania*; *Ephemeris Dacoromana*; *Erdélyi Múzeum*; *Erdélyi protestáns közlöny*, Cluj; *Erdélyi történelmi értesítő*; *Foaia bisericească și școlastică*, Blaj; *Foaie pentru minte, inimă și literatură*; *Graiul Maramureșului*; *Hitel*; *Instrucțiunea publică*; *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*; *Legea românească*, Oradea; *Libertatea*, București; *Luceafărul*; *Magazin istoric pentru Dacia*; *Răvașul*; *Revista arhivelor*; *Revista critică și literară*, Iași; *Revista Istorică*; *Revue d'histoire et de philosophie religieuse*, Strasburg; *Századok*; *Történelmi Tar*; *Transilvania*; *Uj Magyar Múzeum*; *Unirea*, Blaj; *Vestitorul*, Oradea⁷⁹ ș. a.

În sfârșit, dar nu în ultimul rând, sunt extrem de importante, pentru discursul istoric diseminat în lucrare, fondurile arhivistice interne și externe ori biblioteci cu izvoare documentare sau narative, la care apelează consecvent autorul pe parcursul sintezei consacrate trecutului Bisericii unite⁸⁰, pe care le menționează și în considerațiile introductive, nu numai în cadrul notelor „in calce”. Ne-au atras atenția, la acest capitol al investigației: Arhiva Cancelariei Aulice a Transilvaniei - Arhiva Guberniului Transilvaniei, Budapesta; Arhiva Episcopiei Române Unite, Oradea; Haus-Hof und Staatsarchiv - Hofkammersarchiv - Viena; Arhiva Mitropoliei Greco-Catolice, Blaj; Arhiva Muzeului Ardelean, Cluj; Arhiva Parohiei Reformate, Deva, Făgăraș; Biblioteca Academiei Române, București; Biblioteca Centrală Arhiepiscopale, Blaj; Biblioteca Episcopiei Române Unite, Oradea; Biblioteca Universității, Budapesta; Colecția

⁷⁸ Idem, *Istoria Bisericii Române Unite*, passim.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Ibidem.

particulară de documente Ioan Ardeleanu, Nicolae Armeanu, Ștefan Pascu⁸¹ ș. a.

Interesul cultural și științific dar și vocația istoricului Zenovie Pâclișanu pentru secolul Luminilor la românii ardeleni îl putem surprinde, pe lângă cercetările și lucrările amintite mai sus, și într-o suită de articole, comunicări, studii ș. a., publicate de-a lungul anilor, pe parcursul celor trei etape ale discursului istoric. De pildă, pentru prima etapă a creației istorice (deceniile 1-2 ale secolului al XX-lea), cercetătorul a fost preocupat de câteva aspecte ale luptei politico-naționale a românilor ardeleni în secolul al XVIII-lea (desfășurate pe parcursul anului 1790) și atitudinea Episcopului Ioan Bob în Dieta de la Cluj⁸²; starea preoților români din Ardeal în același secol⁸³; școala de la Alba Iulia⁸⁴; considerații asupra edițiilor din *Supplex Libellus Valachorum*⁸⁵; etape și momente din activitatea Episcopului Ioan Patachi⁸⁶; situația materială a preoților din Ardeal și Ungaria⁸⁷; candidatura lui Samuil Micu la postul vlădicesc în Oradea⁸⁸etc. Etapa a doua a discursului istoric (deceniile 3-4 ale secolului trecut), ilustrat de același avizat cercetător, indica o continuare a preocupărilor asupra veacului Luminilor la românii ardeleni, concretizate în mai multe interesate și utile contribuții, în care valențele documentare se împleteau cu cele interpretative, de unde și interesul mereu actual față de strădaniile istoricului asupra unor teme, precum: probleme ale cenzurii la cronică lui Gheorghe Șincai⁸⁹; părerile lui Petru Maior asupra Unirii cu Roma⁹⁰; paletă

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² Idem, *Activitatea politică a românilor ardeleni din anul 1790*, I-V, în *Unirea*, Blaj, XXV, 8-12, 1915; idem, *Atitudinea lui Ioan Bob față de Supplex Libellus în dieta de la Cluj*, în *ibidem*, XXV, 33, 1915, p. 7-8.

⁸³ Idem, *Preoțimea română ardeleană în veacul al XVIII-lea. Studiu istoric de I. Mateiu – Recenzie* -, în *Cultura creștină*, I, 12, 1911, pp. 390-395.

⁸⁴ Idem, *Mărunțișuri istorice. I. Școala românească din Alba Iulia*, în *Cultura creștină*, I, 11, 13, 1911, p. 367-370.

⁸⁵ Idem, *Ceva despre edițiile lui «Supplex Libellus Valachorum»*, în *Cultura creștină*, V, 1915, p. 22-24.

⁸⁶ Idem, *Alegerea și denumirea episcopului unit Ioan Patachi*, în *Cultura creștină*, VI, 5, 1916, p. 37-43, 68-65.

⁸⁷ Idem, *Contribuții istorice privitoare la situația materială a preoțimii din Ardeal și Ungaria*, în *Cultura creștină*, VI, 5, 1916, p. 135-140, 164-171. Cf. și recenzia lui N. Iorga, în *Revista istorică*, II, 3-6, 1916, p. 116-117.

⁸⁸ Zenovie Pâclișanu, *Samuil Micu concurent la episcopia unită Orăzii-Mari*, în *Cultura creștină*, VIII, 8, 1919, p. 194-197.

⁸⁹ Idem, *Cenzura cronicii lui Gh. Șincai*, în *Revista arhivelor*, I, 1-3, 1924-1926, p. 20-30. Vezi aprecieri la N. Iorga, *Lucruri nouă despre Șincai*, în *Revista istorică*, X, 4-6, 1924, p. 82-83. („Textul e interesant și trebuia redat cu exactitate și punctuat așa încât să fie deplin inteligibil”. *Ibidem*, p. 83); Vasile Bogrea, în *A. I. I. N.*, Cluj, III, 1924-1925, p. 766.

⁹⁰ Idem, *Petru Maior și Unirea*, în *Unirea*, XXXV, 16, 1921, p. 2-3.

documentară asupra istoriei școlilor din Blaj⁹¹; Dicționarul de la Buda (1825)⁹²; raporturile lui Gheorghe Șincai cu Ioan Bob⁹³; legăturile lui Grigore Maior, Gheorghe Șincai și Petru Maior cu Roma⁹⁴; răscoala lui Horea⁹⁵; semnificația unor „visitationes canonicae” în secolul Luminilor⁹⁶ etc.

Revizitarea discursului istoric al lui Zenovie Pâclișanu, ipostaziat pe siajul cultural, politic și național al cercetărilor și reflexiilor sale asupra secolului Luminilor la românii ardeleni, pornind de la spețele istoriografice pe care ne-am propus să le cercetăm și să le valorizăm, ne permite câteva concluzii, într-o perioadă în care se insistă asupra discursului său identitar, marcat de o impresionantă evoluție științifică și umană pe coordonatele specificului religiei, evoluției națiunii române și formelor politice de guvernământ⁹⁷. Suita de cărți, articole, comunicări, studii ori chiar note de lectură - între care rememorăm *Luptele politice ale Românilor ardeleni din anii 1790-1792. Studiu istoric cu anexe documentare*; *Correspondența din exil a episcopului Inochentie Micu Klein, 1746-1768*; *Din istoria bisericească a românilor ardeleni. „Teologul” vlădicilor uniți*; *Un vechiu proces literar (Relațiile lui I. Bob cu S. Klein, Gh. Șincai și P. Maior)*; *Istoria Bisericii Române Unite - asupra unei astfel de problematice iluministe învederează, din capul locului, un interes constant și particular, nu atât teoretic cât concret și pragmatic, din perspectiva istoriei naționale, asupra acestei epoci din trecutul românilor ardeleni, la frontiera dintre Europa clasică și cea a Luminilor, într-o etapă de manifestare particulară a clivajului dintre Vest și Est. Alternativă a cercetărilor interbelice asupra veacului Luminilor la românii ardeleni, pe care le putem concatena celor datorate lui Nicolae Iorga, Ioan Lupaș, Silviu Dragomir, Ștefan Lupșa, Dimitrie Popovici, Ștefan Meteș, I. Tóth Zoltán ș. a., discursul istoric nutrit și demonstrat de energia creatoare și de vocația cercetătorului - asupra căruia am insistat mai sus - mărturisește o indiscutabilă fidelitate culturală și apartenență națională a cercetătorului*

⁹¹ Idem, *Documente privitoare la istoria școalelor din Blaj*, în *Revista arhivelor*, II, 5, 1928-1929, p. 403-434. Sudiul, cu același titlu, este editat și la București, Tip. F. Gobl fii, 1930, 31 p. Vezi și Zenovie Pâclișanu, *De unde se recrutau cei dintâi elevi ai școalelor din Blaj?*, în *Cultura creștină*, IX, 1-2, 1920, p. 60-62. Opinii la Ioachim Crăciun, în *A. I. I. N.*, Cluj, VI, 1931-1935, p. 775.

⁹² Idem, *Din istoria Dicționarului de Buda, 1825*, în *Transilvania*, LII, 4, 1921, p. 260-269.

⁹³ Idem, *Contribuții la biografia lui Gheorghe Șincai. Legăturile lui cu episcopul I. Bob*, în *Transilvania*, LIII, 1922, p. 295-310.

⁹⁴ idem, D[imitrie] Găzdaru, *Contribuțiuni la relațiile lui Grigore Maior, Gheorghe Șincai și Petru Maior cu Roma*, Iași, 1933, 22 p (Extras din *Revista critică*), în *Convorbiri literare*, 66, apr. 1933, p. 380-384.

⁹⁵ Idem, *Revoluția lui Horia*, în *Revista Fundațiilor Regale*, I, 4, 1934, p. 3-8; idem, *Răscoala lui Horia în arta epocii*, în *ibidem*, III, 3, 1936, p. 684-685.

⁹⁶ Idem, *Vechi vizitațiuni canonice în Ardealul veacului al XVIII-lea*, în *Cultura creștină*, XVI, 1-3, 1936, p. 22-26, 92-99, 153-159.

⁹⁷ Vezi comentarii și noi interpretări la Ovidiu Ghitta, *Între oglinzi paralele: Zenovie Pâclișanu*, în *Spiritualitate și cultură europeană*. Volum dedicat Profesorului Ladislau Gyémánt la împlinirea vârstei de 60 de ani, Cluj-Napoca, „PUC”, 2007, p. 246-255.

român, în dublă ipostază, preot greco-catolic și istoric. Un atare discurs, care ne-a oferit o alternativă culturală și științifică proprie, credibilă din perspectivă teoretică, sub o impresionantă și temeinică acoperire documentară, cu valențe interpretative interesante, pe care le putem agreea ori nu, dă câștig de cauză previziunilor istoriografice din deceniile 8-9 ale secolului trecut, exprimate în cunoștință de cauză de Pompiliu Teodor⁹⁸ de-a se renunța la anumite clișee și de-a aborda civilizația Luminilor la românii ardeleni din perspectiva conștiinței naționale, în raport direct cu etape și momente din evoluția luptei de emancipare națională și, am adăuga, în raport cu cristalizarea și dezvoltarea discursului identitar.

⁹⁸ Dumitru Ghișe, Pompiliu Teodor, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, „Dacia”, 1972, p. 5-20; Pompiliu Teodor, *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, „Dacia”, 1984, p. 5-24; idem, în *Memoriile Secțiunii Istorice a Academiei Române*, 4, 1, 1976, p. 39-47; idem, în *Cahiers roumaines d'études littéraires*, 2, 1977, p. 40-50; idem, *Romanian Enlightenment research*, în *Enlightenment and Romanian Society*, p. 9-20.

ÎNCHEIEREA UNEI PĂSTORIRI – IOAN I. PAPP, EPISCOPUL ARADULUI (1903-1925)

Gabriela Adina Marco*

Al doilea episcop care a ocupat scaunul eparhial de la Arad în secolul trecut a fost Ioan I. Papp (1903-1925), după Iosif Goldiș (1899-1902). A fost al șaptelea episcop de neam român din fruntea Eparhia Aradului¹. Acesta a condus destinele Episcopiei Ortodoxe Române de la Arad în vremuri de cumpănă pentru întreg neamul românesc.

În prima parte a păstoririi sale peste ortodocșii arădeni s-a confruntat cu dificile sarcini impuse de legislația și autoritățile maghiare. A fost nevoit să se confrunte pe de o parte cu autoritățile ungare care doreau maghiarizarea celorlalte etnii din Transilvania, Banat și celelalte regiuni subordonate Budapestei. Pe de altă parte a fost constrâns de frunzașii românilor, care aveau „cartierul general” în orașul de pe Mureș, să acționeze în conformitate cu dezideratele impuse de mișcarea națională din Transilvania. A încercat să găsească calea de mijloc pentru a împăca cele două tabere diametral opuse.

În a doua parte a păstoririi sale Ioan I. Papp s-a confruntat cu noi realități politice și administrative. După spusele lui Vasile Goldiș, într-o scrisoare datată 7 decembrie 1918 către Ioan I. Papp, episcopul Aradului, „acum începe adevărata muncă uriașă pentru înfăptuirea idealului nostru de veacuri”². Acum trebuia transferată conducerea tuturor instituțiilor, atât la nivel local, cât și la nivel central, din mâna ungarilor în mâna românilor și pregătirea pentru preluarea puterii centrale din Transilvania de către autoritățile de la București.

Episcopul Ioan I. Papp a fost urmaș pe scaunul de vlădică al lui Iosif Goldiș. În articolul de lege 118 „alinia primă din Statutul Organic” se spune că „murind episcopul fără de a fi denumit locțiitor, afacerile aceleia, le va exercita cel mai bătrân asesor ordinar din partea preoțească”. La acea vreme cel mai în vârstă a fost protosinghelul Ioan I. Papp³.

Viitorul episcop arădean s-a născut⁴ la data de 20 decembrie 1848/1 ianuarie 1849 în comuna Pociovești de lângă Beiuș (jud. Bihor), din părinți Ilie și Raveca, primind la botez numele de Ignatie. După școala elementară

* Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” din Arad, Biblioteca Universitară „Tudor Arghezi”, Arad, Bd. Revoluției, nr. 85-87, mgabi16m@yahoo.com

¹ Șirul episcopilor români arădeni: Nestor Ioanovici (1829-1830); Gherasim Raț (1835-1850); Procopie Ivașcovici (1853-1873); Miron Romanul (1873-1874); Ioan Mețianu (1875-1898); Iosif Goldiș (1899-1902), vezi Pavel, Vesa, *Episcopii Aradului. 1706-2006*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2007.

² Andrei Caciora, Nicolae Roșuț, *Aradul în lupta pentru eliberarea socială și națională*, vol. II, Arad, 1980, p. 232, doc. 77.

³ Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Nădlac (A. P. O. R. Nădlac în continuare), fond Oficiul Parohial Ortodox Român, dosarul nr. 6/1901-1903, f. 160.

⁴ Gheorghe Lițiu, *Episcopul Ioan Ignatie Pap al Aradului (1903-1925)*, în „Mitropolia Banatului”, anul XIX, 1969, nr. 1-3, p. 87.

din satul natal și-a continuat studiile la Beiuș, unde a făcut 8 clase, cu examen de „maturitate cu sporiu „*bun*””. Între 1868 și 1871 a urmat cursurile Institutului Teologic de la Arad. Episcopul Aradului de atunci, Procopie Ivașcovi, îl ia pe tânărul Ignatie Papp ca practicant, apoi dactilograf în Cancelaria eparhială. În 1875 e numit arhivar, iar din 1876 până în 1891 funcționează ca asesor la Senatul Bisericesc din cadrul Consistoriului Diecezan Arad. A urcat rând pe rând toate treptele ierarhice: la data de 14 iulie 1879 a fost hirotonit diacon episcopal; la 25 decembrie 1890 preot; la 20 decembrie 1892 protopresbiter; la 8/21 aprilie intră în cinul monahal; la 9/22 aprilie 1900 ajunge protosinghel episcopal, iar la 1/14 martie 1903 arhimandrit pentru Budapesta. Ioan I. Papp cunoștea limba română, maghiară, germană.

Ioan I. Papp a fost ales episcop „în împrejurări deosebite și după frământări serioase în sânul Bisericii”⁵, la data de 30 ianuarie/12 februarie 1903, fiind recunoscut și de guvernul maghiar la data de 27 martie același an. În cadrul ședinței sinodului electoral secretarul eparhial Vasile Goldiș, în cuvântul său, a cerut solidaritate națională, depășirea micilor patimi și interese personale⁶. „După un an și mai bine de văduvie a scaunului episcopesc al Aradului, din îndurarea lui Dumnezeu și spre bucuria bisericii noastre dreptmăritoare, turma cuvântătoare din această eparchie văzându-și Păstorul așteptat, provăzut cu darul archieriei, hirotonându-se în ziua marelui mucenic Sf. Gheorghe.”⁷ Așa se scrie într-un articol din săptămânalul „Biserica și Școala”, publicația oficială a Episcopiei Aradului, referitor la numirea lui Ioan I. Papp în scaunul de vlădică al Aradului. Titulatura oficială a vlădiciei era „IOAN, din îndurarea lui Dumnezeu dreptcredinciosul Episcop al Aradului, Orăzii-Mari, Ienopolei și al Hălmașului, precum și al părților adnexate din Banatul Timișan”⁸. După moartea mitropolitului Ardealului, Vasile Mangra, Ioan I. Papp a ocupat și funcția de locțiitor de mitropolit din toamna anului 1918 până în anul 1920. Lui Ioan I. Papp i-a fost dat să conducă Mitropolia ortodoxă română din Transilvania „în zilele cele mai sublime ce le-a avut neamul românesc.”⁹

„Viața acestui episcop ... rămâne un neperitor izvor de mângâiere și neîntrecut îndemn de fapte bune, de credință în Dumnezeu, de iubire creștinească și iubire a neamului românesc.”¹⁰ Ca și predecesorii săi, și episcopul Ioan I. Papp a fost nevoit să acționeze în două direcții: „restabilirea păcii interne între eparhioși și reducerea progresivă a deficiențelor bugetare printr-o chivernisire atentă a bunurilor eparhiei”.

⁵ Idem, *Episcopii eparhiei Aradului în vremea celor 70 de ani ai Calendarului eparhial (1878-1948)*, în „Calendarul creștinului ortodox” pe anul 1948, anul LXX, Arad, 1947, p. 41.

⁶ Petru Chiș, *Vasile Goldiș – activitatea școlară în contextul imperativelor naționale*, Arad, 2000, p. 64.

⁷ *Hirotonirea P.S.S. D-lui Episcop Ioan I. Papp și sosirea P.S. Sale la reședință*, în „Biserica și Școala”, an XXVII, nr. 17, 27 aprilie/10 mai 1903, p. 130.

⁸ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 6/1901-1903, f. 208.

⁹ † *Episcopul Ioan I. Papp*, în „Tribuna nouă”, anul II, nr. 17, 23 ianuarie 1925.

¹⁰ „Biserica și Școala”, anul XLIX, nr. 4, 25 ianuarie 1925, p. 1.

Realitatea a demonstrat că a reușit în ambele direcții. Episcopul Ioan I. Papp, a fost caracterizat drept un „om fără prea multă cultură teologică, dar bun gospodar și bun chivernisitor al bunurilor eparhiale”¹¹. Ioan I. Papp s-a ocupat mai puțin cu „scrisul”, ca alți episcopi ai Aradului.

Printre cele mai importante realizări ale sale sunt clădirea școlii de fete de la Arad și fundația de un milion de lei pentru ajutorarea preoților. În timpul păstoririi sale în Eparhia Aradului s-au zidit și sfințit un număr de 60 de biserici – nou construite (37) sau doar restaurate (23)¹² – și peste 200 de clădiri școlare. A hirotonit și hirotesit un număr de 436 preoți și protopopi. A știut întotdeauna să ocolească nedreptățile pornite de la guvernul maghiar și să facă întotdeauna ce e mai bine pentru românii pe care îi păstorea. Înțelepciunea ierarhului s-a remarcat când a combătut legea școlară Apponyi, când guvernul a contestat drepturile sinodului eparhial sau proiectul de lege pentru gradațiile preoților, în rezolvarea problemei comisarului guvernamental trimis la sinodul eparhial din 1918. La evenimentele din ultimele luni ale anului 1918 lansează lozincă „unde merge poporul, mergem și noi, vlădicii”¹³. După evenimentul caracterizat drept apogeul istoriei românilor (Unirea cea Mare din 1 Decembrie 1918), la care Dumnezeu l-a învrednicit să ia parte, Ioan I. Papp s-a confruntat cu dificultățile trecerii sub o altă autoritate politică și unificarea tuturor laturilor vieții din spațiul geo-politic al României.

În ultimii săi ani de viață ierarhul arădean a suferit de pe urma bătrâneților și a slăbiciunilor care vin odată cu acestea. Boala s-a agravat simțitor după data de 6 ianuarie a anului 1925. Acum, după cum era obiceiul din străbuni, ierarhul, în fruntea credincioșilor, merge la Mureș pentru a sfinți apa râului (cu ocazia sărbătorii Botezului Domnului). Deși a fost sfătuit insistent să nu meargă anul acesta, totuși Ioan I. Papp a participat la procesiune, replicând că simte că va fi ultima. Răceala și oboseala au dus la agravarea situației sănătății sale. După data de 19 ianuarie a intrat în comă, din care a ieșit în după masa zilei de 21 ianuarie, când a zis celor ce-i erau alături că în seara aceleiași zile la ora 8 va fi primit în ceruri. „Sufletul bătrânului arhieru a trecut în lumea celor dreți de unde nu mai este întoarcere”¹⁴ exact după cum a prezis. În ultimele zile de viață Ioan I. Papp a fost îngrijit de doi nepoți – Ioan Cioară și Miron Papp.

„Aseară târziu ... o solie dureroasă s’a răspândit pretutindenea în orașul nostru”¹⁵. După 77 de ani de viață și 22 de ani de arhipăstorie „vrednicul și binemeritul nostru episcop diecezan Ioan I. Papp, după o viață rodnică a trecut la cele eterne” la data de 21 ianuarie 1925, la ora 8 seară¹⁶. După o existență destul de zbuciumată, „viața lui se curmă în plinul

¹¹ *Episcopia Aradului 1706-1956*, în „Îndrumări bisericești pe anul 1956”, p. 155.

¹² Gh. Lițiu, *Istoria Eparhiei Aradului*, în „Episcopia Aradului. Istorie. Viață culturală. Monumente de artă”, Arad, 1989, p. 65; † *Episcopul...*, loc. cit.

¹³ Gh. Lițiu, *Episcopii eparhiei...*, p. 42.

¹⁴ † *Episcopul...*, loc. cit.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Arhiva Arhiepiscopiei Ortodoxe Române a Aradului (A. A. O. R. Arad), dosarul nr. 35-III-925, f. 15.

soare al reînvierii naționale”¹⁷. „Douăzeci și doi de ani a păstorit eparhia Aradului. Acum nu mai este între cei vii. Cu trupul. Căci cu sufletul episcopul Ioan I. Papp rămâne pentru toate vremile în credincioșii ortodocși români din eparhia Aradului, între toți credincioșii bisericii noastre din România întreagă.” Cu aceste cuvinte începea articolul¹⁸ din săptămânalul „Biserica și Școala” care anunța trista veste.

Conform Statutului Organic al Bisericii, episcopul trebuie să-și stabilească un urmaș, dar Ioan I. Papp nu a mai apucat să numească pe nimeni. În acest caz, care s-a întâlnit și la trecerea la cele veșnice a episcopului Iosif Goldiș în anul 1902, conducerea eparhiei o ia cel mai bătrân asesor ordinar dintre preoți. În 1925 s-au pronunțat două păreri contrare: unii îl voiau pe Gheorghe Ciuhandu – asesor ordinar în senatul școlar; alții susțineau că prin formula „din partea preoțească” se înțelege senatul bisericesc, pentru că în articolul 121 din Statutul Organic șagunian se preciza că în caz de deces conducerea o ia senatul bisericesc, care are asesori numai preoți aleși pe viață. Drept urmare în fruntea eparhiei arădene e ales provizoriu preotul Mihai Păcățian. În ultimii 6 ani de viață ai episcopului Ioan I. Papp (1919-1925), Mihai Păcățian a condus „agendele consistoriale în calitate de președinte substituit în caz de împedecare sau de absență a Preasf. Sale D-lui Episcop”¹⁹.

Seara târziu s-a întrunit de urgență consistoriul diecezan și s-au ales din fiecare senat câte doi membri care să se ocupe cu sigilarea dulapurilor din apartamentul episcopal, efectuarea inventarului averii și înmormântarea „cuvinișioasă” a episcopului Ioan I. Papp. Din comisie au făcut parte Traian Vățian și Teodor Botiș – din partea senatului bisericesc; Vasile Goldiș și Gheorghe Ciuhandu – reprezentând senatul școlar; Dimitrie Muscan și Aurel Călnicean – din cadrul senatului episcopesc.

Episcopul a fost îmbrăcat în ornate arhieresti, iar în mână i s-a pus Sfânta Scriptură. Trupul neînsuflețit a fost așezat pe catafalc în salonul principal al reședinței episcopale. Catafalcul era „drapat cu mătase neagră”. Sicriul de nichel a fost acoperit cu broderie de mătase albă. În întreaga încăpere au fost așezate sfeșnice de argint în care ardeau neîncetat lumânări de ceară. S-a stabilit ca tot la 3 ore să se citească „stâlpii evanghelici” din slujba înmormântării. Priveghere „neconținută” aveau să facă studenții la teologie, timp în care se citeau psalmi și pasaje din Noul Testament. Clopotele tuturor bisericilor din Eparhia Aradului au vestit jalea care a cuprins pe ortodocși prin pierderea păstorului sufletesc.

Despre decesul episcopului arădean au fost anunțate autoritățile civile centrale: regele Ferdinand, primul ministru Ion I. C. Brătianu; ministrul instrucțiunii publice, președintele Senatului, inspectoratul școlar general Timișoara, revizorii școlari, primarul orașului Timișoara. Nu au fost lăsate de-o parte nici autoritățile eclesiastice din întreaga Românie: mitropolitul primat Miron E. Cristea; mitropolitul Transilvaniei, Nicolae Bălan, toți episcopii ortodocși, consistoriul mitropolitan de la Sibiu, consistoriile eparhiale de la Caransebeș, Oradea și Cluj. De asemenea trista

¹⁷ † *Episcopul...*, loc. cit.

¹⁸ „Biserica și Școala”, anul XLIX, nr. 4, 25 ianuarie 1925, p. 1.

¹⁹ A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 35-III-925, f. 14.

veste a fost împărtășită tuturor autorităților civile, militare și bisericești din Arad și județele învecinate.

La reședința episcopală a fost deschisă o carte de condoleanțe în care au semnat peste 100 de persoane. Pe lângă acestea s-au mai primit 45 de scrisori și telegrame de condoleanțe. Printre cei care au semnat telegrame de condoleanțe se numără: Nicolae Bălan – Mitropolitul Ardealului (care în acea vreme se afla la Viena, fiind operat de curând); episcopul Nicolae Ivan de la Cluj; episcopul Roman Ciorogariu de la Oradea, episcopul Iosif Traian Bădescu de la Caransebeș, consistoriul mitropolitan de la Sibiu, președintele Consiliului de miniștri Ion I. C. Brătianu, mitropolitul primat Miron E. Cristea, mitropolitul Pimen al Moldovei, Vasile – mitropolitul greco-catolic de la Blaj, I. Lapedatu, ministrul artelor, Marta – președintele Curții de Apel din Timișoara, episcopii greco-catolici de la Lugoj, Oradea și Gherla și mulți alții.

Din partea Oficiului parohial greco-catolic român din Arad s-a primit următoarea scrisoare de condoleanțe: „Cu profundă durere am luat știrea despre încetarea din viață a venerabilului episcop Ioan Papp al Aradului. Adormitul în Domnul, inspirat de spiritul evanghelic și al solidarității naționale, în cursul lungei sale păstoriri a știut să afle platforma de înțelegere, pace și dragoste între ambele biserici românești. În numele credincioșilor mei țin să spun că amintirea înaltului Defunct o vom păstra cu pietate și că noi, așisderea, vom fi călăuziți numai de spiritul păcii și al dragostei frățești.”²⁰ Aceasta a fost trimisă la data de 2 februarie 1925 de către Iosif Popa, protopop greco-catolic.

S-au depus coroane de flori din partea principalelor instituții civile arădene, printre care se numără: Prefectura Arad, Primăria Arad, Primăria Timișoara, Internatul de fete Arad, Prefectura Poliției Arad etc. În acele zile triste „reședința episcopescă a fost un loc de pelerinaj pios.”²¹

Slujba de înmormântare a avut loc la data de 24 ianuarie 1925, sâmbăta, la orele 10 a.m. în catedrala ortodoxă din Arad, iar în duminica de 25 ianuarie a avut loc la Pociovești, satul natal al ierarhului, așezarea în cripta de sub biserică a trupului neînsuflețit. Aceasta a fost săvârșită de episcopul dr. Iosif Traian Bădescu al Caransebeșului, ca mandatar mitropolitan. Au participat la slujbă și un număr de 30 de protopopi și preoți și un diacon, precum și numeroși credincioși.

După sigilarea sicriului, acesta a fost transportat în procesiune de la reședința episcopală până la catedrala din Arad. La procesiune și la slujba de înmormântare au participat numeroase personalități ale Aradului și ale României, în timp ce „trotuarele din fața consistoriului erau înțesate de public”²² Cortegiul funerar a fost însoțit de un batalion din Regimentul 93 Infanterie și de famfara acestuia. Printre cei ce au însoțit carul mortuar se remarcă: gen. Scărișoreanu, comandantul Diviziei 1 Cavalerie; gen. adj. Gheorghe Manu, comandantul garnizoanei Arad; secretarul consistorial Vasile Goldiș; dr. Augustin Lazăr, subprefect; dr. Ioan Robu, primarul

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² *Funerariile episcopului Ioan I. Papp al Aradului*, în „Tribuna nouă”, anul II, nr. 18, 24 ianuarie 1925, p. 1.

Aradului; col. Ilie Georgescu, comandantul Cercului de Recrutare; col. I. Bolintineanu, Regimentul 12 Roșiori; locot. col. P. Georgescu, șeful Statului Major al Divizia 1 Cavalerie; locot. col. P. Georgescu, Regimentul 12 Roșiori, locot. col. Pop, Regimentul 13 Călărași; locot. col. Serb, Regimentul 93 Infanterie; maior Păunescu, de la „Comenduirea Pieței”; Ștefan Ciuceanu, directorul Școlii Normale de băieți Arad; C. Popa, consilier cultural; dr. Memetea, dr. Iancu Cornel; Ascaniu Crișan, directorul Liceului de băieți din Arad; profesorii I. Dimitriu și Constantinescu; Ștefan Bulzan, dirigintele Oficiului Poștal din Arad; primpretorul Oană; dr. Lazăr Nichi, directorul Palatului Cultural; Andreescu, directorul Poliției Arad²³.

Sâmbătă dimineața la ora 8 și 30 de minute a fost săvârșită Sfânta Liturghie, apoi la ora 10 prohodul, de către episcopii Caransebeșului, Iosif Traian Bădescu, și al Oradei, Roman Ciorogariu, protosinghelul Andrei Magieru, 11 protopopi (I. Stroia – Sibiu; Mihai Păcățian, Traian Vățian – Arad; Georgea – Ineu; Mihai Lucuția – Șiria; Procopie Givulescu – Radna; Fabrițiu Manuilă – Lipova; Teodor Roxin – Buteni; Lazăr – Hălmagiu; Ștefan Cioroian – Comloșul Bănățean; Patriciu Țiucra – Timișoara), 25 preoți și 2 diaconi. „Biserica catedrală era neîncăpătoare pentru imensul public ce venise să asiste la serviciul divin în frunte cu Dl. Vasile Goldiș, fost ministru”²⁴. În fața catedralei au fost postați soldați și elevi.

La slujba de înmormântare guvernul României a fost reprezentat de dr. Petru Ionescu; iar mitropolitul primat Miron E. Cristea de către A. Morușca și dr. A. Lazăr. Au participat din partea autorităților locale subprefectul Aradului, Augustin Lazăr; primarul Aradului, dr. Ioan Robu, precum și reprezentanți ai autorităților locale din Timișoara și Oradea. Celelalte culte religioase din Arad au fost reprezentate de: pr. dr. Francisc Monay și pr. dr. Lakatos Otto – Biserica romano-catolică; pr. dr. Emeric Csecsi – Biserica reformată; protopop Ludovic Frint – Biserica evanghelică; protopop Uroș Covincici – Biserica Ortodoxă sârbă.

În sunetele clopotelor din Arad și al unei famfare militare cortegiul funerar pornește de la catedrală la gară pentru ca trupul neînsuflețit al ierarhului arădean adormit în Domnul să fie transportat cu trenul la Pociovești²⁵. Din partea consistoriului Arad corpul neînsuflețit este însoțit de Mihai Păcățian, Gheorghe Ciuhandu, Dimitrie Muscan, Ioan Cioara și unele rude ale lui Ioan I. Papp. La gara Oradea delegația primăriei orașului depune o coroană de flori. La ora 7 și 30 de minute, duminică dimineața, cortegiul ajunge la Beiuș, unde e așteptat de protopopul locului Petru E. Papp și de 10 preoți, precum și de elevii de la școlile din Beiuș și numeroși locuitori din satele din jurul Beiușului.

Carul mortuar, tras de patru cai, pleacă spre Pociovești, după o scurtă slujbă efectuată de protosinghelul Andrei Magieru și 12 preoți din Episcopia Bihor. Locuitorii Beiușului au condus cortegiul funerar până la hotarul localității, de unde „l-au luat în primire” locuitorii din Nimăiești, care au venit în întâmpinare în frunte cu preotul și praporii. Aceștia au

²³ *Ibidem*.

²⁴ A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 35-III-925, f. 17.

²⁵ Pavel Vesa, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*, Cluj-Napoca, 2006, p. 178.

însoțit carul mortuar până la Curățele, unde s-au alăturat locuitorii acestui sat, mergând până în hotarul satului Pociovești. În acea vreme paroh la Pociovești era Ioan Papp. După ce s-a depus corpul episcopului în biserică s-a efectuat Sf. Liturghie. Mihai Păcățian a rostit o scurtă predică, în care „a arătat că mortul a sosit acasă”, înaintea așezării corpului neînsuflit al episcopului în criptă spre a-și dormi în pace somnul de veci. Protopopul arădean a „predat” corpul ierarhului arădean Episcopiei Oradea – „să primească corpul defunctului spre odihnă cu aceeași dragoste cu care l-a înconjurat Dieceza Aradului”²⁶.

Conform dorinței exprimate în timpul vieții, episcopul Ioan I. Papp „a preferat să meargă acasă să-și doarmă somnul de veci în liniștea satului unde clopotul bisericii sale se va tângui după dânsul, murmurul pâraielor vor povesti urmașilor despre fiul diacului care a ajuns să poarte coroana de arhieru”²⁷.

Ridicarea bisericii din Pociovești a fost finanțată în întregime de către episcopul Ioan I. Papp, fiul satului. Această biserică a fost construită în anul 1906, după cum arată inscripția care se găsește în altar pe iconostas²⁸. Patroni spirituali ai acestui lăcaș de cult au fost aleși Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril. La data de 30 septembrie/13 octombrie 1907 s-a sfințit lăcașul de cult care va deveni loc de veșnică odihnă a ctitorului.

Biserica e zidită din piatră și cărămidă în formă de corabie în stil simplu, ardelenesc și este acoperită cu tablă zincată.

În turn se află o clopotniță cu două clopote. Pe unul din clopote se află o inscripție: „Acest clopot s-a turnat la Arad în anul 1906”. Deoarece în timpul primului război mondial unul din clopote a fost rechiziționat de armata austro-ungară, la data de 14 decembrie 1924²⁹ a fost ridicat un nou clopot care are imprimat „chipul blând” al episcopului donator, Ioan I. Papp. Clopotul cuprinde următoarea inscripție „Turnat întru pomenirea bunilor mei părinți Ilie și Raveica. – I. Papp Episcop – turnat în anul 1924”. Sfințirea clopotului a fost efectuată de protopopul Beiușului Petru E. Papp, preotul localnic Ioan Papp și nepotul episcopului Miron Papp. Răspunsurile liturgice au fost date de un cor format din învățătorii din localitățile din jurul satului Pociovești. După slujba de sfințire s-a efectuat un parastas pentru părinții episcopului arădean. La acest eveniment de mare importanță pentru un lăcaș de cult au participat credincioși din localitățile Pociovești, Burda, Cresuia și altele din jur.

Icoanele de pe iconostas sunt pictate pe pânză lipite pe scândură de către pictorul Ioan Zaicu (1868-1914). Restul bisericii a fost pictat abia spre sfârșitul secolului trecut.

Deasupra ușii dinspre sud a bisericii este scrisă o pisanie care amintește peste timp că „ziditus-a această sfântă biserică cu hramul Sfârșitul. Arhangheli Mihail și Gavril în anul Domnului 1906 din cheltuiala Episcopului Ioan I. Papp al Aradului, fiul satului Pociovești, al cărui trup neînsuflit se odihnește sub altarul bisericii. În anul 1986 s-a făcut reparații

²⁶ A. A. O. R. Arad, dosar 35-III-925, f. 18.

²⁷ Gh. Lițiu, *Episcopii eparhiei...*, p. 43.

²⁸ *Istoricul bisericii*, afișat în lăcașul de cult din Pociovești.

²⁹ „Biserica și Școala”, anul XLIX, nr. 2, 11 ianuarie 1925, p. 7.

după care s-a executat pictura în ulei de către pictorul bisericesc Păltineanu Teodor. Lucrările s-au făcut prin contribuția benevolă și donații ale credincioșilor și a preotului Corbu Octavian din Pociovești; și pe preot Popa Ioan preot paroh care a condus lucrările împreună cu consiliul parohial în frunte cu cantorul Ding Gheorghe și Sfânt Balint Ioan și Caba Moise și Danci Ioan. Episcop al locului fiind Dr. Vasile Coman Episcop al Oradiei. S-a sfințit în 16 septembrie 1990 de către PS Ioan Mihăiță Crășanu Episcop Vicar al Oradiei protopopul locului fiind preot Cios Teodor protopopul Beiușului.”

Drept prețuire pentru fiul satului care a ajuns o personalitate însemnată în istoria acestor părți de țară, s-a ridicat în fața altarului și al mormântului episcopului o cruce-monument. Pe aceasta stă scris: „Întru mărirea lui Dumnezeu întărirea celor ce caută ajutor și scut la bunăstarea Lui și cu prinos de recunoștință ctitorului sfintei noastre biserici – Ioan Ignatie Papp Episcopul Aradului – n. 20 decembrie 1848 – † 21 ianuarie 1925 – Osemintele îi odihnesc sub sfântul altar – Au ridicat acest simbol de pietate locuitorii comunei Pociovești la a. 1937” Până în zilele noastre în sat circulă unele legende despre vrednicul episcop arădean. Una din ele spune că cheia de la cripta-mormânt a fost aruncată să nu mai poată intra nimeni să tulbure somnul de veci al episcopului.

În semn de comemorare și adâncă stimă, la data de 1 decembrie 1995, la comemorarea a 70 de ani de la trecerea la cele veșnice a episcopului Ioan I. Papp, pe peretele sudic al bisericii ortodoxe din Pociovești a fost dezvelită o placă comemorativă care să amintească peste timp de fiul satului. Inscripția de pe această placă spune: „Ioan I. Papp – m. 1848-1925 – Episcop – Episcop al Aradului 1903-1925, luptător pentru idealurile naționale, participant la Marea Adunare Națională de la Alba-Iulia, 1 decembrie 1918, și ctitor al acestui sfânt locaș. – 1 decembrie 1995 – Ridicată de Episcopia Aradului în frunte cu PS Timotei Sevic”.

La trecerea la cele eterne a unei persoane se folosesc diverse epitete pozitive care caracterizează viața și activitatea celui decedat. Despre Ioan I. Papp s-a spus: „Clerul și poporul credincios îi va păstra amintirea cu pietate și recunoștință, căci a fost un devotat îndrumător și dibaci cărmuitor al bisericii sale ... arhiereu înțelept și bun român în suflet, apărând cu vrednicie conștiința lui Șaguna.”³⁰ În altă parte sta scris că Ioan I. Papp „a dat tot ceea ce a fost în stare să dea pentru înaintarea bisericii și neamului său, închinându-și bisericii sale și sufletul și averea”. Arhiepiscopia lui Ioan I. Papp a fost caracterizată prin cuvintele: „a fost un bun păstor, care până la ultima răsuflare a dat tot ceea ce a fost în stare să dea pentru înaintarea bisericii și neamului său, închinându-și bisericii sale sufletul și averea.”³¹

În cadrul ședințelor comitetelor din parohiile aparținătoare Episcopiei Aradului, ținute imediat după decesul episcopului s-au făcut referiri la viața și faptele acestuia. La ședința comitetului parohial Arad din 30 ianuarie 1925 se spune, printre altele: „înainte de a se trece la ordinea zilei, președintele face tristă amintire de trecerea din viață a PSS domnului episcop diecesan Ioan I. Papp, care a păstorit sfânta noastră biserică cu

³⁰ A. A. O. R. ARAD, dosarul nr 35-III-925, f. 19.

³¹ *Ibidem*.

părintească îngrijire peste două decenii, ferindu-o de orice înjerițe primejdioase în timpurile cele mai grele de cari pomeniște istoria”³².

După moartea episcopului o parte a săracilor din Arad au primit o anumită sumă de bani „întru pomenirea fericitului nostru Episcop Ioan I. Papp”. Societatea Crucea Roșie, a cărei președinte de onoare a fost vlădica Ioan I. Papp, a dat o sumă de 1000 de lei care să se împartă săracilor. S-a format o fundație care poartă numele defunctului episcop din care urma să se ofere burse de studiu pentru tinerii originari din localitățile cuprinse în Episcopia Aradului în anul 1903, pentru studiul teologiei la Arad³³.

În semn de compasiune față de Eparhia Aradului, episcopul de Oradea Roman Ciorogariu a dat o circulară³⁴ în care preciza că defunctul episcop arădean Ioan I. Papp „e legat de eparhia noastră după origine, arhierie și țărâna odihnei sale veșnice ce ne obligă la pioasa lui pomenire”. În semn de doliu la toate bisericile din Episcopia Bihorului timp de 6 zile se trag clopotele, iar timp de 6 luni în fiecare sâmbătă se face parastas pentru odihna sufletului episcopului Ioan I. Papp, iar la Sf. Liturghie se pomeniște la ectenie „pe vecie” sub titulatura „fost episcop al Aradului și Oradiei Mari”.

Despre tristul eveniment care a lovit Eparhia Aradului la sfârșitul lunii ianuarie a anului 1925 s-a scris în presa arădeană a vremii. Printre periodicele care relatează tristul eveniment care a cuprins Eparhia Aradului se numără „Biserica și Școala”³⁵, „Tribuna nouă”³⁶, „Voința poporului”³⁷. Inclusiv presa maghiară anunță trista veste și „închină frumoase panegiricuri” episcopului adormit.

Vasile Goldiș scria într-un articol publicat în „Biserica și Școala”: „a murit un român și un creștin. Bunul Dumnezeu să-l ierte, iar noi să învățăm pilda vieții lui”³⁸. Același săptămânal a publicat și un necrolog³⁹ al familiei defunctului episcop care anunță programul slujbelor de înmormântare. În paginile ziarului arădean este reluat articolul semnat de Nicolae Iorga și publicat în cotidianul „Cuvântul” de la București⁴⁰, în care episcopul arădean este caracterizat astfel: „păstor cu barbă albă al turmei creștine și pândar cu toiag sacru la marginea de apus și de primejdie a neamului nostru”. Tot în aceeași publicație membrii familiei, „pătrunși de adâncă recunoștință față de memoria decedatului, prin aceasta exprimăm adânc simțitele noastre mulțumiri tuturor cari au depus coroane pe sicriu, au condolat ori au participat în persoană ori prin delegați la actul înmormântării”⁴¹.

³² *Ibidem*.

³³ „Biserica și Școala”, anul LI, nr. 27-28, 10 iulie 1927, p. 12.

³⁴ *Idem*, anul XLIX, nr. 5, 1 februarie 1925.

³⁵ *Idem*, anul XLIX, 1925, mai multe numere.

³⁶ „Tribuna nouă”, anul II, 1925, nr. 17, 18, 20, 25, *passim*.

³⁷ „Voința poporului”, anul III, nr. 4, 25 ianuarie 1925.

³⁸ „Biserica și Școala”, anul XLIX, nr. 4, 25 ianuarie 1925, p. 1.

³⁹ *Idem*, p. 5.

⁴⁰ *Idem*, nr. 6, 8 februarie 1925, p. 2.

⁴¹ *Idem*, p. 3.

În „Tribuna nouă” sunt alocate mari spații pentru relatarea pas cu pas a desfășurării înmormântării ierarhului arădean din momentul îmbolnăvirii până la așezarea în criptă. Cititorii sunt informați despre faptele pozitive pe care l-a săvârșit Ioan I. Papp de-a lungul vieții sale. Și acest ziar publică articolul lui Nicolae Iorga⁴², în care istoricul caracterizează viața și activitatea celui ce a fost copreședinte al Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918. În încheierea articolului stă scris: „În seria episcopilor arădeni va rămâne ca o întrupare a unei modeste și simpatice tradiții”.

La vremea cuvenită au fost săvârșite slujbele rânduite de Biserica Ortodoxă Română spre pomenirea sufletului celui trecut la cele veșnice. În duminica de 1 februarie 1925 la toate bisericile din Eparhia Aradului s-au săvârșit slujbe de pomenire pentru episcopul Ioan I. Papp. La catedrala din Arad⁴³, la slujba de parastas pentru „odihna fostului nostru episcop Ioan I. Papp”, au slujit 10 preoți, iar răspunsurile au fost date de corul studenților de la Institutul Teologic.

Alegerea⁴⁴ noului episcop pe scaunul rămas vacant de la Arad a avut loc în data de 3 mai 1925. Datorită unor interese politice (se pare),⁴⁵ în scaunul episcopal vacant a fost preferat Grigorie Comșa. La data de 14 iunie 1925 noul episcop a fost hirotonit și la data de 20 iunie același an a primit investitura ca ierarh din partea regelui României. Introducerea în scaunul episcopal a avut loc în duminica de 12 iulie 1925, la ora 11, după care s-a dat o masă în cinstea evenimentului. Hirotonirea și instalarea episcopului Grigorie Comșa, au fost relatate în broșura *Turmă și Păstor* (Arad, 1925), care a fost distribuită tuturor parohiilor din protopopiatele arădene.

Episcopul Ioan I. Papp a fost contemporan cu evenimente care au dus la schimbarea radicală a realităților istorice românești. A avut ghinionul să păstorească Eparhia Aradului în timpul zbuciumatelor și tristelor zile ale primului război mondial, dar și bucuria să vadă înfăptuită România Mare. „Cerul i-a hărăzit să vadă cele mai sbuciumate timpuri din câte a avut istoria și să trăiască etapele de culminație ale epopeii neamului său”⁴⁶. „Silueta lui translucidă se pierde de azi în noaptea veșniciei. ... Amintirea celui dus trece de-acum în paginile istoriei.”⁴⁷ „Rugăm pe Bunul Dumnezeu să-l odihnească în pace”⁴⁸

⁴² „Tribuna nouă”, anul II, nr. 25, 2 februarie 1925.

⁴³ „Biserica și Școala”, anul XLIX, nr. 6, 8 februarie 1925, p. 7.

⁴⁴ A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 35-III-925, f. 21.

⁴⁵ Gheorghe Șora, *Vasile Goldiș militant pentru desăvârșirea idealului național. 1 decembrie 1918*, Timișoara, 1980, p. 44.

⁴⁶ † *Episcopul...*, loc. cit.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 35-III-925, f. 4.

Anexa nr. 1

Circular

Cătră toate oficiile protopresbiteriale și parohiale din eparhia ort.
română a Aradului

Subscrisul Consistor cu adâncă durere face cunoscut Veneratului
cler și popor din eparhia Aradului, că Preasfinția Sa, vrednicul și iubitul
nostru Episcop

Ioan I. Papp

astăzi, în 21 Ianuarie 1925 la orele 8 seara, după o boală îndelungată,
în etate de 77 de ani și după o arhipăstorire de 22 ani și-a încheiat cursul
vieții dedicate bisericei și neamului.

Ca Veneratul cler și iubitul nostru popor să-și poată exprima durerea
sa și prin semnele din afară și să-și poată manifesta doliul față de iubitul și
vrednicul anostu Arhipăstor, Consistoriul dispune următoarele:

Îndată după primirea acestui circular, la toate bisericile din eparhia
noastră să se tragă clopotele dimineața, la miazăzi și seara în două zile una
după alta și numaidecât să se arboreze flamura neagră pe toate bisericile.

În Duminica ce urmează după înmormântare, să se facă în toate
bisericile din eparhia noastră parastas solemn pentru odihna sufletului
fericitului Episcop Ioan, la care va asista întreg poporul credincios și
tinerimea școlară.

Acest parastas să se repețească la 40 de zile socotite dela ziua morții,
eventual în Duminica proximă.

tot asemenea să se repețească parastasul și la o jumătate de an și la
un an dela ziua morții. Încât zilele destinate pentru parastas ar cădea în zi
de lucru, parastasul să se țină în Duminica următoare.

Până la întregirea scaunului episcopesc, la ecteniile dela sf. liturghie
pentru cei morți, să se pomenească „Arhiereul Ioan”.

Până la întregirea scaunului episcopesc, la ecteniile pentru cei vii să
se pomenească numele Înalt Preasfințitului Arhiepiscop și Mitropolit
Nicolae.

Arad, din ședința consistorială ținută în 21 Ianuarie 1925.

Consistoriul eparhial

Ortodox român din Arad

Anexa nr. 2

(fragment din protocolul ședinței comitetului parohial ortodox
român din Arad din 30 ianuarie 1925)

Înainte de a se trece la ordinea zilei, președintele face tristă amintire
de trecerea din viață a P.S.S. domnului episcop diecezan Ioan I. Papp, care a
păstorit sfta noastră biserică cu părintească îngrijire peste două decenii,
ferindu-o de orice injerințe primejdioase în timpurile cele mai grele de cari
pomenește istoria, creindu-i și o situație materială demnă de ori ce
recunoștință. În considerarea faptelor pentru cari și-a câștigat repozatul

nostru episcop stima și recunoștința generală, s-a aflat îndemnat a pune pe sicriul său o cunună din partea și în numele comitetului parohial, ca reprezentant al comunei bisericești Arad, ca prima comună a eparhiei și propune ca prin comunicarea acestui concluz cu Ven. Consistor, comuna bis. Arad să se alieze la mulțimea păstorilor cari regretă moartea bunului păstor.

Pătruși de sentimentele durerii membrii dau exprimare consimțământului lor prin sculare, rostind cuvintele: „Dzeu să-l ierte!”. Totodată decid a lua parte în corpore la părăstasul ce se va celebra în Duminica proximă.

d.c.m.s.

pentru autenticitate:

Îosif Moldovan, președinte

Anexa nr. 3

Venerabile Consistor!

Societatea națională de „Crucea Roșie” a României, Filiala Arad a luat cu adânc regret la cunoștință vestea tristă despre trecerea la cele eterne a bunului nostru Arhipăstor Ioan I. Papp, episcop, comunicată nouă prin adresa Dvoastră Nr. 221-1925.

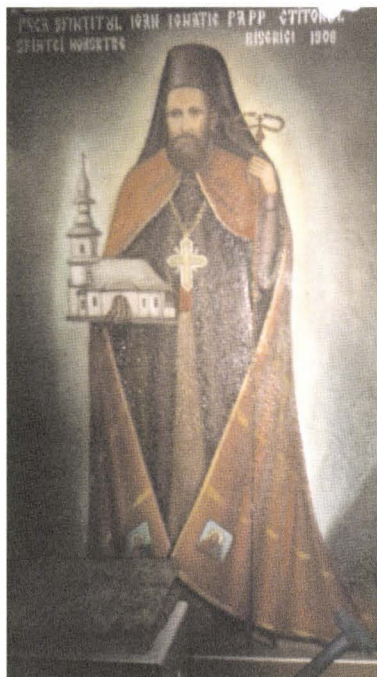
Vă rugăm respectuos să binevoiți a primi espresiunea sincerelor noastre condoleanțe.

În semn de pietate față de înaltul defunct care a fost președinte de onoare a societății noastre, transpunem Venerabilului Consistor suma de 1000 (una mie) Lei, drept cunună nepieritoare, pentru a fi distribuită săracilor.

Președintă:

Maria Botiș-Ciobanu

Il. 1. Episcopul Aradului Ioan Ignatie Papp (1903-1925), ctitor al Bisericii din Pociovești (jud. Bihor), frescă

Il. 2. Biserica din Pociovești, unde Episcopul Ioan I. Papp își doarme somnul de veci în cripta de sub Sfântul Altar.

De la intrarea în faza ei științifică, istoriografia română, și mai ales cea ardeleană – *et pour cause!* – au acordat multă atenție trecutului instituției bisericești. Petru Maior își dubla *Istoria pentru începutul Românilor în Dachia* (Buda 1812) cu *Istoria Bisericii Românilor atât a cestor dincoace precum și a celor dincolo de Dunăre* (Buda 1813).

Elitele românești pierzându-se prin convertire (apostazie) catolică ori calvină, națiunea română din Ardeal s-a conservat prin țărani și preoți, aprecia Andrei Șaguna¹.

Barițiu consideră că istoria bisericească este pentru o perioadă însemnată însăși istoria românilor din Ardeal, ei neavând altă viață publică/politică².

Dar el trecea de acest caz particular, postulând că „Istoria politică și națională a celor mai multe popoară, antice și moderne, nu se poate scrie sau încai nu poate fi înțeleasă fără ajutorul istoriei eclesiastice. În cazuri nenumărate rici că este cineva în stare de a le separa; ele sunt țesute într’una, precum este în pânză urzeala cu bățătura”³.

Pentru T. V. Păcățian importanța bisericii – și deci istoriei ei – deriva din faptul că prin această organizare/apartenență și-au conservat românii ardeleni identitatea, cum de acolo au pornit și mișcările de emancipare națională⁴.

Biserica fiind cea mai însemnată, dacă nu unica instituție a lor, „istoria Românilor transilvăneni este în prima linie bisericească”, decretează Augustin Bunea⁵.

Puși în imposibilitatea de a avea o viață politică propriu zisă în Transilvania, românii și-au sublimat-o în biserică, o formă pe care a îmbrățișat-o virtualitatea, precizează N. Iorga⁶. Dacă istoria Principatelor transcarpatine este, după el, o istorie de „Domni și țărani”, cea a românilor

* Cercetător științific II la Institutul de Studii Banatice „Titu Maiorescu” din cadrul Filialei Timișoara a Academiei Române (Of Romanian Academie), icsutm@acad-tim.tm.edu.ro.

¹ Andreiu de Șaguna, *Istoria bisericei ortodoxe răsăritene universale, dela întemeierea ei, până în zilele noastre*, vol. II, Sibiu 1860, pp. 122-125.

² George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă*, vol. I, Sibiu 1889, p. 121.

³ Idem, *Biserica română în luptă cu Reformațiunea*, în *Studii și articole*, ed. Ioan Lupaș, Sibiu 1912, p. 59.

⁴ Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice-naționale ale Românilor de sub coroana ungară*, ed. a II-a, vol. I, Sibiu 1904, pp. 3-7.

⁵ Augustin Bunea, *Episcopii Petru Pavel Aaron și Dionisie Novacoviciu sau istoria Românilor transilvăneni dela 1715 până la 1764*, Blaj 1902, pp. III-IV.

⁶ Nicolae Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I, București 1915, p. 15.

ardeleni este exclusiv (până în timpurile moderne) una de „Sate și preoți”⁷, cum și-a intitulat sugestiv o carte care se pare a fi avut o influență serioasă asupra lui Lupaș.

Tot Iorga sublinia rolul confesiunii și organizării eclesiastice pentru unitatea românească: „Istoria bisericească a Românilor constă – și există în această calitate – pe neconținutul joc de înrăuriri culturale, de mișcări în domeniul ideilor, de schimburi de conștiință, de colaborare pe teren cultural – cu ținta religioasă osebitoare, în tot cuprinsul neamului. E urmărirea pe bază națională, în hotare naționale, în condiții sufletești naționale a legăturilor acelora dintre oameni, ca suflete vii, răspunzătoare, datorite cu nemurire și ființă dumnezeiască veșnică din care ele pornesc după învățătura revelată cuprinsă în cărțile sfinte și lămurită prin apostoli, prin Sfinții Părinți și prin teologii celor dintâi timpuri.”⁸ Apoi arăta specificul etnic în care un popor îmbrățișa și practica învățătura creștină: „Față de adevărurile credinței, adesea tâlcuite în feluri ce nu se aseamănă, punctul său de vedere îl are și neamul care dă Bisericii un caracter național.

Un conflict se întâmpină adesea între rigiditatea doctrinei și relativitatea primirii ei de acel neam, fără de care primire însăși ideea Bisericii dispare. Istoricul vede acest conflict; el nu se dă de o parte sau de cealaltă, – între altele și pentru aceia că din acest conflict tocmai se desface o formă particulară a vieții pe care el trebuie s’o zugrăvească, formă care țintește nestrămutat la cer, dar își are, și trebuie să-și aibă, rădăcinile în pământ.”⁹

Analizând istoriografia românească ardeleană de la sfârșitul secolului al XIX-lea, Al. I. Lapedatu găsește că în aceasta predominau cantitativ studiile de istorie eclesiastică: „prin lucrările mult eruditului Timotei Cipariu [...], ale devotatului său discipol Ioan M. Moldovanu [...] și ale altora, studiile și cercetările acestea se îndreptară în primul loc asupra trecutului bisericilor noastre, singurele instituțiuni prin care s-a putut manifesta vieța publică românească în vremea când eram numai «tolerați» și prin care s-a susținut, în mijlocul poporului nostru din Transilvania, o cultură cu caracter propriu, național.”¹⁰

S-a arătat de cei mai avizați cercetători ai istoriografiei impactul pe care mediul social îl are asupra scriiturii istorice, care poartă și asupra obiectivității sale, fatalmente limitată¹¹. În altă formulare „Istoria și scrisul

⁷ Idem, *Sate și preoți din Ardeal*, București 1902, pp. 5-6.

⁸ Idem, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a Românilor*, vol. I, Vălenii de Munte 1908, pp. V-VI.

⁹ *Ibidem*, pp. VI-VII.

¹⁰ Alexandru I. Lapedatu, *Istoriografia română ardeleană în legătură cu desfășurarea vieții politice a neamului românesc de peste Carpați*, București 1923, pp. 21-23.

¹¹ George Lefebvre, *La naissance de l'historiographie moderne*, Paris 1971, p. 22.

istoric sunt consubstanțiale.”¹². Iar „cei care scriu istorie mărturisesc despre chiar timpul lor, precum și despre evenimente, popoare și instituții pre-existente. În opțiunea lor pentru anumite subiecte și modalități de abordare, istoricii reflectă, pe de o parte, o epocă trecută, cea supusă cercetării și, pe de altă parte, propriile valori, tendințe și interese contemporane.”¹³ În această lumină este de înțeles că o bună parte din scrierile lui Lupaș țin de istoria Bisericii și a fenomenului religios (trăire), dând seama de structura sufletească accentuat ortodoxă a sa și valorizarea de către el a Bisericii sub aspect național¹⁴; ăst fel, postula că, în ce-i privea pe românii din Ardeal, „istoria noastră politică începe din momentul în care se ivesc la Români ardeleni cele dintâi semne și dovezi istorice despre manifestarea conștiinței de unitate națională și cele dintâi încercări spre întruparea acesteia în orice formă și cu ajutorul oricărei instituțiuni organizate”, care în speță era Biserica, așa în cât „e firesc că începutul istoriei politice a Românilor ardeleni coincide cu organizarea lor bisericească, desăvârșită la sfârșitul secolului XVI în forma unității naționale sub raportul vieții religioase și culturale”¹⁵. Mai concureau și elemente de ordin ocupațional: ca profesor la Institutul „Andreian” a ținut să-și sintetizeze cursul de istorie bisericească pentru uzul studenților (a fost unul din primele publicate de profesorii Institutului¹⁶), și pentru motivul că în monografiile de istorie bisericească ale lui N. Iorga și N. Dobrescu „nu s-a putut da istoriei bisericești a Românilor ardeleni importanța și extensiunea de lipsă pentru învățământul religios al tinerimii din mitropolia noastră [a Ardealului]”¹⁷.

În 1903, în micro-monografia comunei natale¹⁸, avea cuvinte de apreciere pentru rezistența săliștenilor și altor mărgineni față de prozelitismul catolic, iar în același an semna o scriere polemică¹⁹ ce viza nu numai istoriografia de inspirație greco-catolică și pe Augustin Bunea în special, dar chiar contesta legitimitatea Bisericii Unite.

În lucrarea de doctorat a fost mai ponderat – ca urmare probabil și a restricțiilor impuse de Henrik Márczali: unirea religioasă a fost act politic, și

¹² Alexandru Zub, *Un românist american, Prefață la Frederick Kellog, O istorie a istoriografiei române*, Iași 1996, p. 9.

¹³ Frederick Kellog, *op. cit.*, p. 13.

¹⁴ James P. Niessen, *Ioan Lupaș and the Cluj School of History between the World Wars*, în *Balkanistika* (Columbus, Ohio), VII, 1981-1982, pp. 80, 83-84.

¹⁵ Ioan Lupaș, *Când începe istoria noastră politică?*, în *Luceafărul*, XIII, nr. 9 din 1 mai [vechi] 1914, p. 263.

¹⁶ Mircea Păcurariu, *Două sute de ani de învățământ teologic la Sibiu 1786-1986*, Sibiu 1987, p. 124.

¹⁷ Ioan Lupaș, *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*, Sibiu 1918, p. 3.

¹⁸ Idem, *Câteva pagini din trecutul comunei Săliște. Schiță istorică*, Sibiu 1903 (extras din *Transilvania*).

¹⁹ Idem, *Șovinismul confesional în istoriografia românească ardeleană. Studiu critic*, Sibiu 1903 (extras din *Telegraful Român*).

nu motivată religios, a avut însă urmări pozitive „în cele culturale și poate exclusiv în acestea”, prin „Școala de la Blaj și orientarea națională legată de ea, care a chemat românimea la conștiința unității sale de neam și care a deschis o epocă nouă în istoria literaturii române, epoca culturii și a literaturii naționale”, deci ăst fel „din acest punct de vedere influența pozitivă și importanța istorică epocală a unirii e incontestabilă”²⁰. Asupra problemei va reveni în scrierile sale, într-o notă mai apăsătoare confesională, cum se va arăta a mai la vale.

În mod incidental s-a ocupat și de problema încreștinării românilor, mai mult pentru a sublinia că Vasile Pârvan a furnizat argumente unei ipoteze lansate de Șaguna în istoria sa bisericească²¹.

În centrul interesului i-a stat ortodoxismul românesc care a păstrat, și în opinia lui, identitatea etnică/națională românească. Persecuțiile religioase suferite de românii ardeleni nu au făcut decât să accentueze sentimentul identitar: „Cum în tot răul este și un bine, prigonirile îndelungate au deschis tot mai largă prăpastia între Ungurii catolici, stăpânitori de la o vreme în Transilvania și între Românii ortodocși îngenunchiați. Dacă Ungurii ar fi rămas în legăturile lor dela început cu biserica răsăriteană, fiind sprijiniți și de împăratul și de patriarhul din Constantinopol, sau dacă Românii ar fi trecut și ei la catolicism, s-ar fi putut întâmpla ca procesul de contopire sufletească între aceste două popoare să fi avut în cursul vremii un sfârșit prielnic Ungurilor și firul vieții românești să se fi pierdut din urzeala istoriei.

Așa însă ei s-au oțelit prin luptele necurmăte ce le-au venit din partea Ungurilor catolici. În focul suferințelor grele, mucenicești, s-a lămurit tăria lor sufletească, iar felul de viață creștină, răbdătoare și smerită din primele veacuri ale creștinismului daco-roman s’a schimbat în viață luptătoare, fără preget, pentru păstrarea credinței străbune.

Această trăsătură luptătoare a ortodoxiei românești a fost de nespus folos pentru păstrarea unității sufletești a neamului.”²²

Aceleași persecuții au dus, prin apropierea condiției sacerdotale de cea rustică, spre alăturarea preoțimii de popor și „astfel s’a infiripat o legătură intimă, trainică și folositoare între preoți și poporenii lor, deopotrivă de umiliți și unii și alții”²³.

Ortodoxismul românesc a avut specificul lui „național”, căci „în împrejurări de viață patriarhală s’a înrădăcinat în sufletul Românilor de pretutindeni o părere despre viața creștină care se deosebește de aceea a neamurilor împrejmuitoare”. Ăst fel, „împrejurările vremii în care a pătruns

²⁰ Idem, *Az erdély görög-keleti egyház és a vallás unio a XVIII. század folyamán*, Budapesta 1904, pp. 63, 68.

²¹ Idem, *Sf. Mucenic Nichita Romanul apostolul neamului nostru*, în *Tribuna*, XV, nr. 201 din 14/27 septembrie 1911, pp. 1-3.

²² Idem, *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*, p. 24.

²³ *Ibidem*, p. 53.

deci și a prins rădăcini creștinismul în viața poporului român, i-au apăsato o pecete de simplitate rustică, senină, patriarhală – deosebindu-se în câțva de al grecilor – aplecați deseori spre lupte de cuvinte, spre gâlceavă între cei obișnuiți a ispiti Scripturile – și de al Bulgarilor sau Ungurilor, cari chiar de la începutul creștinării lor au căutat să facă târguială politică între Bizanț și Roma, ca și de al Rușilor, cu pornirea lor vădită spre mărimi nesfârșite și podoabe covârșitoare.” Arta creștină românească este „smerită”, asta „cu multă gingășie”. Atașamentul românilor față de ortodoxie – pe care Lupaș îl arată dese ori – s-a datorat și anumitului particularism permis de aceasta, în deosebire de catolicism: „sub ocrotirea acestei biserici a Răsăritului, care a fost totdeauna îngăduitoare față de însușirile curat naționale ale popoarelor creștine și-au putut Românii afla tărâm prielnic pentru deprinderile lor religioase, s-au alipit din tot sufletul de biserica ortodoxă și de bunele ei orânduiri”²⁴. Între elementele specifice ale religiozității românești se perpetuează și reminiscențe păgâne daco-romane, care se constituie ca probe ale continuității noastre, nefiind de condamnat teologic, pentru că sunt „niște forme externe, cari ating mai mult înfățișarea decât esența sau sâmburele credinței creștinești”²⁵. Creștinismul, element major al civilizației, este consubstanțial românilor, care nu au trebuit fi convertiți cu mijloacele violente folosite de un Vajk sau Boris²⁶.

Iorga negase existența unei ierarhii cu caracter de stabilitate și continuitate la românii ardeleni²⁷, și nu insistă nici Lupaș asupra ei, prezentând doar știrile documentare despre Vlădici în lucrările sale de sinteză (în deosebire de un Teodor V. Păcățian care argumenta ideea unei antice Arhidieceze, iar Mitropolia o prezintă ca atestată *sigur* în secolul al XV-lea); revenea însă ulterior cu afirmația că Ierotei ar fi fost episcop român în Transilvania în secolul X, nu în Ungaria, ceea ce istoriografia actuală respinge²⁸.

Tot în sensul lui Iorga arată translația vieții politice a românilor ardeleni, cu voievozi și c[hi]nezi deveniți protopopi și preoți²⁹. Anterior Biserica jucase un rol benefic în consolidarea/civilizarea statului lui

²⁴ *Ibidem*, pp. 20-22.

²⁵ *Idem*, *Factorii istorici ai vieții naționale românești*, în SCCII, p. 20.

²⁶ *Idem*, *Istoria Bisericii române*, ed. VII, Craiova f.a. [1941], pp. 5, 8.

²⁷ Nicolae Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, pp. 11-12.

²⁸ Ioan Lupaș, *Vechimea ortodoxiei transilvane*, în SI5, pp. 65-69; Teodor V. Păcățian, *Istoriografi vechi, istoriografi noi. Studiu critic în chestia vechei mitropolii române*, Sibiu 1904, *passim*; Mircea Păcurariu, *Istoria bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș până la 1918*, Cluj, 1992, p. 62.

²⁹ Ioan Lupaș, *Factorii istorici ai vieții naționale românești*, în *loc. cit.*, pp. 20-21, 23-24; *idem*, *Realități istorice în voievodatul Transilvaniei din sec. XII-XVI*, București 1938, p. 16.

Ahtum³⁰, cum îl va avea mai târziu în Muntenia lui Nicolae Alexandru și Moldova lui Alexandru cel Bun³¹.

Ortodoxia mai este valorizată ca factor de unitate românească, un leit-motiv al lui Lupaș. Exemple în acest sens erau ctitoriile lui Ștefan la Vad, ale Domnilor munteni la Brașov, Făgăraș, Ocna Sibiului etc.; în prima sinteză de istorie bisericească un subcapitol tratează *Legăturile ierarhice între biserica română din Ardeal și cea din principate*³². Acele legături, inserate și tratatului diplomatic al lui Mihai Viteazul cu Sigismund Báthory n-au putut fi întrerupte, chiar când se încerca obstacularea lor: „Adevărat că dietele ardelenesti în repetite rânduri au cercat să oprească trecerea preoților și a călugărilor din principatele române în țara Ardealului; însă hotărârile lor au rămas de obicei literă moartă.”³³ Cum observase și Șaguna în *Prefața Bibliei* de la Sibiu din 1858, cărțile bisericești, adresate românilor din toate provinciile, au favorizat „înfrățirea neamului românesc”, cultivarea lui și integrarea la creștinătate, deci civilizație; în *Predoslovie Bibliei* lui Șerban Cantacuzino se făcea referire la unitatea de origine („căci toți Românii dintr-o fântână cură”), cum Varlaam își adresa *Cazania* către „toată seminția românească de pretutindenea”³⁴.

Rolul Bisericii în cultivarea legăturilor inter-românești a fost o temă mult cultivată și de Nicolae Iorga³⁵, care a fost poate un (prim) model pentru Lupaș.

În cadrul ortodoxiei, mai aprecia Lupaș, românii s-au putut ridica uneori la o condiție universală, prin patronajul exercitat asupra Bisericilor din teritorii cu populație ortodoxă supusă turcilor sau heterodocșilor, prin activitatea unui Prinț al bisericii de origine română, de talia lui Petru Movilă³⁶, ori prin tipăriturile din timpul lui Matei Basarab adresate lumii slave³⁷.

Aprecieră pozitivă a Bisericii de către Lupaș s-a întemeiat în mare măsură și pe rolul ei cultural, mai ales de când a început a folosi ca vehicul limba română. Dacă nu era oripilat de slavonism cum corifeii Școlii Ardeleni, ori încă Baritiu, care-l socotea „blăstăm mulțenar”, n-a avut însă nici Lupaș înțelegere pentru fenomenul slavonismului cultural, care îi apărea ca nociv prin limitarea afirmării spiritului etnic/național, folosind și

³⁰ *Ibidem*, pp. 55-58.

³¹ *Idem*, *Istoria Unirii Românilor*, București 1937, pp. 67-68.

³² *Idem*, *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*, pp. 93-97.

³³ *Ibidem*, p. 93.

³⁴ *Ibidem*, pp. 100, 104.

³⁵ Cf. Pompiliu Teodor în *Istorici români și probleme istorice*, Oradea 1993, pp. 21, 23.

³⁶ Ioan Lupaș, *op. cit.*, pp. 101-104.

³⁷ *Idem*, *Epocile principale în istoria Românilor*, Cluj 1927, p. 61; *idem*, *Istoria Unirii Românilor*, pp. 86-87.

el expresia „cătușele cele slavone”³⁸. În legătură cu pătrunderea limbii române în Biserică s-au propus mai multe explicații: o teză „catolică”, grefată pe un curent popular, susținută de Ilie Bărbulescu (care scria ca să combată teza „calvină” a lui Sbiera)³⁹, cea „husită”, argumentată de Nicolae Iorga⁴⁰, adoptată împreună cu cea „calvină” de Valeriu Brănișce⁴¹, teza luterană, susținută de Ovid Densusianu și Alexandru Rosetti și cea „autohtonă” a lui P. P. Panaitescu⁴².

Lupaș a făcut un compromis. A acceptat că primele texte („rotacizantele”) au fost traduse sub influență husită, citându-i pe Iorga și Gombos Ferenc⁴³, cum și impulsul luteran pentru imprimarea *Catehismului* din 1544 și a tipăriturilor coresiene⁴⁴. Faptul că pentru *Catehism* au colaborat tiparnița din Sibiu și cea din Târgoviște, de unde erau împrumutate caracterele chirilice, era premonitoriu: „Felul cum s-a lucrat la tipărirea celei dintâi cărți [tipărite] în limba română – *Catehismul dela Sibiu* în anul 1544 – era un semn și o bună prevestire pentru rostul însemnat pe care noua măiestrie a tiparului urma să-l aibă pe amândouă laturile Carpaților, luând parte la munca de pregătire înceată, dar sigură de izbândă, a unirii tuturor Românilor.”⁴⁵

Atanasie Marian Marienescu accepta că persecuțiile calvine au fost dublate și de elementul pozitiv al introducerii limbii române în Biserică („întregul rău ce a persecutat Biserica ortodoxă și pre Români a adus cu sine și binele acesta, că s-a introdus limba românească în bisericile Românilor din Ardeal și de aci în cele din Ungaria și din Banat și mai târziu însuflețirea națională a devenit foarte mare pentru limba românească în bisericile românești”), dar considera că, inițial, „Românii încă nu pricepeau interesul cel mare pentru limba națională a lor” și că – poate cu dreptate! – „Nici n-a putut să fie o însuflețire generală națională de a scoate de loc* și cu totul slavismul din bisericile Românilor, din motiv că Românii pricepeau tendințele luteranilor și ale calvinilor de a strica ortodoxia, religiunea lor strămoșească, și pentru aceasta Românii au avut frică de surparea religiunii lor și astfel au trebuit să fie zeloși și pentru legea veche a lor.”⁴⁶ Lupaș, deși consemna că chiar lui Sava Brancovici i se mai cerea să vegheze ca să fie

³⁸ George Baritiu, *Biserica română în luptă cu Reformațiunea*, ed. cit., p. 69; Ioan Lupaș, *Carte de istorie bisericească ilustrată*, București 1933, p. 136.

³⁹ Ilie Bărbulescu, *Cercetări istorico-filologice*, București 1900, pp. 3-21.

⁴⁰ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii religioase*, București 1909, pp. 19 sqq.

⁴¹ Valeriu Brănișce, *Două deslușiri*, în *Drapelul*, VI, nr. 27 din 7/20 martie 1906, p. 1.

⁴² Vezi prezentarea condensată la Maria Crăciun, *Protestantism și ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*, Cluj 1996, pp. 23-25.

⁴³ Ioan Lupaș, *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*, p. 81.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Idem, *Istoria Unirii Românilor*, p. 28.

⁴⁶ Atanasie Marian Marienescu, *Luteranismul, calvinismul și introducerea limbii române în bisericile din Ardeal*, București 1902, p. 19 (extras din AAR, MSI, ser. II, tom. XXIV).

folosită în ritual româna și nu slavona (elogiindu-l pentru instrucțiunile trimise în consecință!), afirmă că, dacă s-au respins modificări rituale și de dogmă, la nivel de cler și credincioși, „înnoirea adusă de reformațiune prin introducerea limbii române a fost primită cu bucurie de mulți preoți și vlădici luminați”⁴⁷.

Istoricul selecționase în antologia Barițiu pe care a alcătuit-o studiul aceluia despre impactul Reformei la români, deși în cea mai mare parte se deosebea în păreri de el; chiar titlul dădea seamă că Baritiu avea o viziune preponderent negativă, Biserica română apărându-i în *luptă cu reformațiunea*, aflată în ofensivă și inducând modificări de substanță în Biserica și corpul național românesc: „Acele influințe au provocat lupte între ideile reformaților și între doctrinele primitive ale bisericei orientale, însă așa, că rezultatele lor au fost mai totdeauna funeste pentru aceasta și pentru națiunea noastră.”⁴⁸ Biserica românească a fost supusă ca mai înainte persecuțiilor, căci „reformatorii au fost așa de intoleranți și fanatici ca și catolicii”⁴⁹. Calvinizarea promovată de Principi a progresat rapid, convertindu-se cele mai multe familii nobile și „o parte din popor”⁵⁰. Primirea condițiilor din diploma rakocziană de întărire din 1643 de către mitropolitul Simion Ștefan avea pentru Baritiu semnificația că „Din acea zi biserica ortodoxă a Românilor din Dacia Superioară mai exista încă numai cu numele; mitropolitul și clerul se calviniseră.”⁵¹ Condiții încă mai severe în sens calvin au fost acceptate de Sava Brancovici în 1669, cu rezultate în consecință⁵².

În treacăt, se poate nota că Lupaș îl aprecia pe Simion Ștefan ca editor al *Noului Testament*, iar pe Sava Brancovici ca martir al rezistenței ortodoxe.

În ton polemic cu istoriografia de inspirație ortodoxă, Augustin Bunea evidențiază cum calvinizarea ierarhiei era totodată un vehicul pentru maghiarizare, care s-a și produs parțial și s-ar fi extins dacă Ștefan Báthory, catolic neinteresat în expansiunea calvină, nu ar fi numit și un Episcop ortodox⁵³. Introducerea limbii române în Biserică s-a făcut în urma ordinului lui Ioan Sigismund din 1567⁵⁴.

Dezbinarea bisericească a românilor ardeleni atunci s-a produs, în varianta lui Bunea, nu o dată cu unirea religioasă, cum susțineau ortodocșii: din timpul Episcopului calvin Paul Tordași, în paralel „au fost în Transilvania și episcopi orientali necalviniți, Românii pe atunci au fost

⁴⁷ Ioan Lupaș, *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*, p. 39.

⁴⁸ George Barițiu, *Biserica românească în luptă cu Reformațiunea*, în ed. cit., p. 66.

⁴⁹ *Ibidem*, pp. 67-68.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 66.

⁵¹ *Ibidem*, pp. 76-77.

⁵² *Ibidem*, p. 79.

⁵³ Augustin Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj 1902, pp. 41-42.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 40.

împărțiți în două biserice: una calvinească în dogme și în instituțiuni, alta orientală sau slavo-bizantină, având ambele comun numai ritul oriental”⁵⁵. Așa dar „nici înainte de 1700 n-a fost corpul național al Românilor din Transilvania încheiat în privința religioasă. În jumătatea a doua a secolului al XVI-lea am avut două biserici: una calvinească, alta slavo-bizantină, cu episcopi și cu organizație deosebită. Ear în secolul al XVII-lea corpul național sau era sfâșiat în mai multe episcopii, cari se combăteau una pe alta, cum făceau episcopii din Maramurăș cu cei din Belgrad, sau înșiși Românii erau împărțiți în două tabere, din cari una, cea mai nobilă, aparținea magiario-calvinismului, alta, cea mai desprețuită, sau clasa iobagilor, se lipia de amărătul «vlădică» al Belgradului. Nesce vlădici cari dedeau mână de ajutor Ungurilor întru desbinarea și chiar nimicirea neamului românesc, pentru ce nu se numesc *Heroștrași*?”⁵⁶ (cum îl numeau unii pe Atanasie).

Cât privea alt reproș făcut de ortodocși greco-catolicilor, că prin „unire” Mitropolia românească a decăzut la treapta de simplu Episcopat, Bunea contesta caracterul de Arhidieceză; mai mult, „Această episcopie a Belgradului [Alba Iulia] n-a fost [...] nici măcar «ortodoxă» în sensul în care o parte dintre Românii de astăzi se numesc «ortodoxi».

Mai ales de la anul 1630 încoace se poate considera drept biserică grecească numai după rit, căci era calvinească în credință și instituțiuni. [...] Episcopii ei au fost nesce vicari ai superintendentilor calvini maghiari. [...] Eară episcopia Belgradului un fel de oficiină pentru pregătirea materialului brut ce avea să se contopească în elementul magiario-calvin și a lucrat oficina de minune.”⁵⁷

Din spre partea ortodoxă, Lupaș aprecia total diferit ansamblul. Reforma avea să-i influențeze pe români în urma unui proces normal de acculturație: „E lucru firesc că trăind Românii ardeleni în contact nemijlocit cu Sașii luterani și cu Maghiarii calvini, reformațiunea religioasă a trebuit să aibă și asupra vieții lor bisericești oarecare influință.”⁵⁸ Principiul lui Luther de promovare a limbilor vii în Biserică era unul „luminat”⁵⁹, iar *Catehismul* din 1544 și tipăriturile coresiene sunt acceptate din acest unghi, fără privire a laturei de prozelitism⁶⁰. Românii erau reticenți numai în materie de dogmă, afirmă Lupaș, fiind însă deschiși înnoirilor culturale⁶¹. Prozelitismul luteran a avut drept unic rezultat – benefic – tipăriturile menționate, cum și

⁵⁵ *Ibidem*, p. 44.

⁵⁶ *Ibidem*, pp. 150-151 (Eudoxiu Hurmuzaki îl comparase pe Atanasie Anghel cu Herostrate).

⁵⁷ *Ibidem*, pp. 148-149.

⁵⁸ Ioan Lupaș, *Influența reformațiunii asupra bisericii românești din Ardeal în secolul XVI, în Transilvania*, XLVIII, nr. 1-6 din 1 iulie [vechi] 1917, p. 4.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 2.

⁶⁰ *Ibidem*, pp. 4-5.

⁶¹ *Ibidem*, pp. 5-6.

tentativele ulterioare, dinspre partea calvină, „destul de stăruitoare, dar având, în ultima analiză acelaș singur rezultat pozitiv: pătrunderea limbii române în slujba bisericească și inițierea unui însemnat curent de literatură națională!”⁶²

Având o asemenea percepție, este firesc că Lupaș indica încă din titlu *influența Reformei*, iar nu *lupta* cu ea, cum făcuse George Baritiu. Textul a avut apoi o versiune germană⁶³, iar în urmă a fost preluat ca un capitol în *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*, care era și manual universitar utilizat de studenții teologi otodocși, cărora li se inducea ăst fel versiunea în care se insista pe foloasele prozelitismului, apoi ale patronajului reformat asupra bisericii ortodoxe: „Astfel, din încercările Sașilor și Calvinilor de a-i abate pe Români de la credința lor strămoșească a isvorât un bine și un folos neașteptat: începutul tipăriturilor românești, înflorirea limbii române și pătrunderea ei în slujba și cântarea bisericească. Întrăurirea cea bună culturală a reformațiunii în privința limbii naționale a fost de durată trainică. Chiar și după încheierea unirii s-a perpetuat această folositoare pornire. În sinodul din septembrie 1700 s-a decis ca popii să facă slujbe cât vor putea românește”, iar boierii români din Făgăraș se apărau de acuza că vor slujbe slavonești⁶⁴. În epoca zisă „calvină”, dacă românii erau desconsiderați politicește, „în schimb în timpul acesta limba și cultura românească începură a se desface din negură și a pune stăpânire asupra cugetelor mai alese. Se dă oareșicare îngrijire creșterii de dascăli și preoți cari să știe bine românește. [...] Se înființează școale și tipografii. Încep a se auzi tot mai des predici rostite în limba română prin bisericile noastre.”⁶⁵

În legătură cu circumstanțele recunoașterii lui Simion Ștefan concedează că „între aceste condițiuni vedem că sunt și unele umilitoare și primejdioase pentru biserica noastră”, dar ele erau contrabalansate, căci „sunt și unele de folos, ca cele privitoare la învățarea [catehizarea, n. R. A.] tinerimii și a poporului, la ținerea sinoadelor și la datoria preoților de a predica în limba română”⁶⁶.

Trecea foarte lejer peste instituția superintendentului calvin, catehizarea calvină, încercarea de abolire a cultului icoanelor etc., toate laturi sensibile în discursul polemic ortodox – defensiv aici – și puncte forte ale celui greco-catolic. Ortodoxia, foarte ușor alterată, a persistat în pofida eforturilor de calvinizare: „Adevărat că episcopilor și mitropoliților români li se puneau din partea principilor și superintendenților calvini condițiuni grele și li se întindeau tot felul de curse spre a-i ademeni să treacă la calvinism dimpreună cu poporul. Însă nu s-a găsit nici unul care să se

⁶² *Ibidem*, p. 12.

⁶³ Idem, *Der Einfluss der Reformation auf die siebenbürgisch – romanische Kirche im XVI. Jahrhundert*, Hermannstadt (Sibiu) 1917.

⁶⁴ Idem, *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*, p. 82.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 83.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 67.

calvinească cu totul și să se lepede de credința strămoșească.”⁶⁷ Mărturiseau despre aceasta și superintendenți calvini, ori faptele unor Vlădici pre cum Eftimie și Ghenadie în secolul XVI, Ilie Iorest și Sava Brancovici – care a avut moarte de martir – în secolul XVII⁶⁸.

Planurile erau disjuncte, între palierul credinței și dogmei, cel administrativ și cultural, doar cele din urmă resimțindu-se, în măsuri și cu valori diferite, de contactul cu noua Biserică: „Reformațiunea n-a putut deci să pătrundă în sufletul poporului român, după cum n-a putut străbate nici la alte popoare de viță latină. [...] Toată legătura ce s-a înjghebat în cursul veacurilor XVI și XVII între biserica reformată calvină și între cea românească a fost trecătoare și s-a extins numai asupra lucrurilor privitoare la administrația bisericească, iar nu și celor atingătoare de temeiurile credinței. Au ajuns o parte din Români sub controlul superintendentului calvin, care avea însă numai dreptul să supravegheze, iar adevărata conducere bisericească, în cele suflatești, a rămas tot în mâna mitropolitului și episcopilor.”⁶⁹ Iar organizarea a propășit, incorporând sau recunoscându-se elemente moderne, ori de semi-autonomie românească: „În privința organizării bisericești încă s-au realizat progrese însemnate în epoca reformațiunii. Li s-a recunoscut Românilor dreptul de a-și alege singuri episcopii, iar principele țării să încuviințeze alegerea făcută.”⁷⁰ În plus, Principii calvini nu stânjeneau legăturile cu Muntenia, cum vor face Habsburgii, se subînțelege: „Și, lucru vrednic de însemnat, din partea principilor calvini n-au fost împiedicați [Mitropoliții și Episcopii din Ardeal] de a sta în strânse legături cu cei din Țara Românească.”⁷¹ Așa dar bilanțul era pozitiv mai degrabă: „Deși soarta bisericii și a poporului nostru în cursul epocii calvine a fost atât de grea, rezultatul desvoltării la sfârșitul acestei epoci înseamnă totuș un vădit progres față de timpul [de] dinaintea reformațiunii religioase. În ciuda tuturor greutăților și prigonirilor ce a trebuit să îndure biserica noastră și slujitorii ei, la sfârșitul veacului al XVII-lea Românii ardeleni aveau o biserică bine organizată, în care pătrunsese duhul progresului cultural. Slujitorii acestei biserici începuseră a-și îndeplini cu zel chemarea lor de propovăduitori ai evangheliei lui Christos în limba națională, iar conducătorii ei, mitropoliții și episcopii, păstrau strânse legături ierarhice cu mitropolia Ungrovlahiei.”⁷²

Lupaș opera în istoria ecleziastică în mod curent cu criteriul național și cultural, ori cu cele două îmbinate. Ăst fel, „ca lucrul cel mai însemnat de pe timpul mitropolitului Simion Ștefan trebuie să amintim că sub păstorirea lui și cu binecuvântarea lui a apărut în 1648 în limba română *Noul Testament*

⁶⁷ *Ibidem*, p. 83.

⁶⁸ *Ibidem*, pp. 83 sqq.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 84.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*, p. 85.

⁷² *Ibidem*, p. 89.

[...], precum și o *Psaltire*, în prefețele amândorora fiind subliniată importanța limbii înțelese de toți românii”, ceea ce le sporea valoarea⁷³. Tot așa, „Cei mai însemnați dintre ierarhii cari au păstorit după vremi bisericele din principatele române sunt fără îndoială purtătorii condeiului, cari au răspândit cu multă osteneală cartea și învățătura creștinească nu numai la credincioșii lor, ci la Românii din toate părțile.”⁷⁴

Discursul în favoarea influențelor Reformei, pledând pentru menținerea caracterului ortodox al Bisericii române din Ardeal, era o parte a polemicii – implicite sau explicite – cu istoriografia de inspirație greco-catolică, aceea negându-l și justificând astfel actul unirii religioase ca pe o revenire la românism, argument combătut de „ortodocși”, care și ei foloseau argumentul național, între altele, pentru a de-legitima „unirea”. De aceea Lupaș a mai revenit asupra chestiunii, uneori în termeni apropiați celor din *Istoria bisericească...*, trecând fraze asemănătoare sau identice în mai multe lucrări, cum *Epocele...*, *Istoria Unirii...* etc.

La relativ scurtă vreme după apariția, în 1920, a primului volum din *Istoria desrobirii religioase...* a lui Silviu Dragomir, Lupaș a ținut o comunicare la Academie (31 mai 1922) în baza documentelor publicate de acela, iterând poziția „ortodoxă” expusă de autor: „Regimul protestant n-a fost așa de rău cum au cercat și au reușit în parte să-l înfățișeze, dintr-un interes explicabil, scriitorii iezuiți din secolul XVIII și, pe urma lor, scriitorii greco-catolici din sec. XIX și XX. Apăsarea acestui regim nici pe departe nu poate fi comparată cu uneltille și maltratările interminabile pe cari au trebuit să le îndure preoții și țărani români din Ardeal în cursul secolului XVIII. Însuși faptul că atât în secolul XVI, cât și în al XVII-lea principii protestanți ai Ardealului nu au luat măsuri spre a desființa, ci au respectat tradiționala legătură ierarhică a bisericii ardelenne cu scaunul mitropolitan al Țării Românești și al Moldovei, este o hotărâtoare dovadă de toleranță religioasă și politică, pe care zadarnic o ar căuta cineva în arsenalul politicii vieneze din secolul XVIII și XIX. Iar binefăcătorul curent de organizare bisericească și de cultură națională pe care protestantismul nu l-a împiedicat, ci l-a încetățenit și promovat în viața poporului român din Ardeal, desțelenind ogorul tiparului românesc în 2-3 decenii ale secolului XVI în măsură mai însemnată de cum s-a făcut aceasta în I-a jumătate a secolului XVIII, nu era de natură de a stânge din inima clerului dragostea tradițională față de legea noastră, ci tocmai o adâncise și sporise atât de mult, încât i-a dat putere să reziste înnoirilor «compromițătoare pentru ortodoxie» [...]”⁷⁵. Rezistența aceasta reală, pusă mai târziu în evidență și de Lupaș cu documente, pledează parțial în favoarea tezei ortodoxe în ce privește nealterarea credinței la

⁷³ *Ibidem*, pp. 67-68.

⁷⁴ *Ibidem*, pp. 97-98.

⁷⁵ *Idem*, *Desbinarea bisericească a românilor ardeleni în lumina documentelor din întâia jumătate a veacului al XVIII-lea*, în SCCI1, pp. 234-235.

nivelul clerului inferior cel puțin, al trăirilor religioase ale masei de credincioși și al ritului.

Chiar și George Baritiu, apreciat de Lupaș ca necontaminat de „șovinism confesional”⁷⁶, afirma că mitropolitul Theofil acceptase unirea „văzând că nu mai este alt mod de a-și salva biserica de calvinie”⁷⁷.

Cu atât mai mult, pentru Augustin Bunea, care combătea teza ortodoxă a sperjurului lui Atanasie Anghel de după jurămintele făcute în Țara Românească, „unirea” este eliberarea de calvinism, o revenire la matcă: „nici după cea mai riguroasă teologie grecească nu se poate numi apostat acela care se lapadă de eresurile calvinesci și se întoarce la unitatea de credință care în timpurile cele mai glorioase ale creștinismului a existat între Răsărit și Apus. Dacă Atanasie a fost apostat, nu pricepem pentru ce nu se numesc *apostați* și *Vlădici* care înainte de el primiseră dogmele calvine, atât de contrare bisericii orientale?”⁷⁸

Lupaș arătase și în teza lui de doctorat motivația politică și nu religioasă a actului unirii, poziție pe care o va itera, scriind, de pildă, că „încercări și lupte politice au fost și cele din 1698 și 1700, din care a rezultat unirea unei părți a Românilor cu biserica apuseană”; aceasta însă „a provocat dismembrarea Românilor ardeleni în două tabere potrivnice, cari s-au sfâșiat una pe alta decenii de-a rândul”⁷⁹. Poziția e reluată în sinteza de istorie bisericească ardeleană, unde „unirea”, motivată politic din ambele părți, era rodul „intrigilor și uneltirilor străine”, care urmăreau și să disloce unitatea românească manifestată prin legăturile religioase ale principatelor⁸⁰.

Atanasie Anghel era călcător de jurământ⁸¹, unirea a fost un „pas greșit”⁸² și a avut „urmăriri triste pentru Români” – decăderea Mitropoliei la rang de Episcopat, tutela teologului catolic și mai ales pierderea unității, așa dar „Din punct de vedere românesc trebuie să i se dea numirea care exprimă adevărul: desbinarea bisericească a Românilor ardeleni.”⁸³ Cum teza „unită” era că *toți* românii ardeleni trecuseră la unire, iar cei care s-au declarat apoi ortodocși deveneau implicit apostatați, Lupaș o combate în două capitole, *Reacțiunea ortodoxă* (XX) și *Apărătorii credinței străbune* (XXI)⁸⁴.

În această lucrare acorda destul de multă importanță – pe care o va retrage ulterior parțial – factorului extern în restaurarea ortodoxiei, mai ales

⁷⁶ Idem, *Șovinismul confesional...*, p. 5.

⁷⁷ George Baritiu, *op. cit.*, p. 89.

⁷⁸ Augustin Bunea, *op. cit.*, p. 150.

⁷⁹ Ioan Lupaș, *Când începe istoria noastră politică?*, în *loc.cit.*, p. 261. (v. nota 15 *supra*).

⁸⁰ Idem, *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*, pp. 96-97.

⁸¹ *Ibidem*, p. 98.

⁸² *Ibidem*, p. 109.

⁸³ *Ibidem*, pp. 110-111.

⁸⁴ *Ibidem*, pp. 111-115 și 116-121.

sprijinului Țarinei Elisabeta (după studiul lui Silviu Dragomir)⁸⁵. Cel sârbesc, menționat și aici, îl documentase chiar cu un act descoperit de el⁸⁶.

Teza ortodoxă, dezvoltată de Silviu Dragomir în *Istoria desrobirii religioase...*, o reia și Lupaș apăsător în *Contribuțiuni documentare la istoria satelor transilvane*, unde prezintă motivele meschine materiale care au stat la baza unirii – prezentată constant cu termenul peiorativ de „dezbinare” – , sperjurul lui Atanasie Anghel, violențele împotriva ortodocșilor unde s-a implicat chiar și Inochentie Micu, care ăst fel apare scăzut. Acesta, deși „mucenic al cauzei transilvane” care „îndrăsnise, în cursul activității sale vlădicești să se afirme mai mult în calitatea sa de român, decât în aceea de catolic”, este totuși amendat pentru că „el lupta numai pentru credincioșii săi uniți, după cum însuși mărturisea la curtea din Viena” și era deci „un martir al bisericii, nu al neamului”. Românii ardeleni își apărau identitatea luptând pentru recunoașterea ortodoxiei, comunitatea cu românii transcarpatini. Aici sprijinul rusesc și sârbesc – acuzat de istoriografia greco-catolică unde ortodocșii apăreau ca făcând jocul străinilor, ca unelte ale lor – apare mai estompat, e mai important cel românesc venit din Principate. Lupta pentru ortodoxie este cel puțin o prefigurare a luptei naționale, *Cronica mănăstirii Silvașului* dând seama de conștientizarea faptului că „unirea” avea de scop a-i „răzni” pe românii ardeleni de munteni și moldoveni și a nu-i mai „alege” de sași și unguri⁸⁷.

Contribuțiunile..., precum și alte lucrări ale lui Lupaș pe bază de documente⁸⁸ dau seama de lupta pentru ortodoxie la nivelul satului, cât și de trăirile religioase de pe acest palier⁸⁹.

Însă unui cercetător modern, neimplicat confesional, precum Keith Hitchins, Inochentie Micu îi apare ca punând accentul mai mult pe solidaritatea etnică decât pe religie⁹⁰, iar „în contrast cu ideile și cu aspirațiile elitei unite, climatul de opinie predominant în sate, dovedit prin

⁸⁵ *Ibidem*, pp. 120-121.

⁸⁶ *Idem*, O scrisoare a mitropolitului sârbesc Ștefan Stratimirovici către românii ortodocși din Făgăraș (24 Februarie 1797), în *Revista Teologică*, VI, nr. 1 din ianuarie 1912, pp. 8-11.

⁸⁷ *Idem*, *Contribuțiuni documentare la istoria satelor transilvane*, în *SI4*, pp. 198-205, 218-221, 229-238.

⁸⁸ *Idem*, *Două anchete oficiale în satele din scaunul Sibiului, 1744 și 1745*, Sibiu 1938; *idem*, *Doi precursori ai lui Horea în audiență la curtea împărătească din Viena*, în *AAR*, *MSI*, ser. III, tom. XXVI, București 1944.

⁸⁹ Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1700-1868)*, ed. Pompiliu Teodor, vol.I, Cluj 1987, pp. 48-50; Toader Nicoară, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680-1800). Societate rurală și mentalități colective*, Cluj 1997, pp. 45, 82-83, 113-114.

⁹⁰ Keith Hitchins, *op. cit.*, pp. 38-40, 44-45.

rezistența ortodoxă, apare acum drept anistoric, nenațional și poate într-o oarecare măsură milenarian”⁹¹.

Lupaș aprecia drept consecință favorabilă a unirii numai Școala Ardeleană, cu rezerva că era deja pornită cultura națională prin Biserica Ortodoxă și nuanța că membrii marcanți ai Școlii Ardeleni au pus accentul pe național și nu pe confesional, exprimându-se critic la adresa catolicismului. Tot așa era valorizat pozitiv Blajul în mișcarea *Supplex*-ului, ca manifestare de solidaritate națională, ori protestul din 1842 împotriva legii de introducere a limbii maghiare în matricolele bisericești⁹², dar se nega global „unirea”, penetrarea dogmelor catolice „în taina sufletului românesc”, de manieră că „între românii ardeleni nici astăzi nu poate să fie vorba decât de o singură confesiune”⁹³.

Nicolae Iorga a încercat de-confesionalizarea istoriei Transilvaniei, integrând „unirea” religioasă fenomenului european de atunci, Contrareforma⁹⁴. Dar chiar și el înregistra Biserica Unită ca „îndreptată mai adesea dușmănește față de vechea Biserică ortodoxă a Românilor de peste munți”⁹⁵.

Tipul de discurs al lui Lupaș din cadrul polemicii interconfesionale, căreia i-a plătit tribut, a continuat după 1948 sub formă de monolog ortodox, argumentația istorică fiind și ea folosită ca justificare a „reunirii”, iar din 1990 „coexistă” din nou ambele, deși de acum nu mai sunt în centrul istoriografiei, ci spre marginile sale, dar oricum recurente și prezente.

O altă parte a contribuțiilor de istorie eclesiastică ale lui Lupaș este constituită din medalioane sau micro-monografii ale unor ierarhi, aspecte documentare în legătură cu viața și activitatea lor, apoi, bine înțeles, monografia Șaguna care i-a asigurat notorietatea. Erau demersuri pe care le justifica și teoretic: „Dacă după definiția unui autor englez istoria n-ar fi decât «filosofia care instruează prin exemple», tot atât de îndreptățită apare și definiția care ar înfățișa istoria bisericească drept o religie menită să instrueze prin exemple. Nu era lipsită de temeiul prețuirea marelui preot-profesor Herder dela sfârșitul veacului XVIII, așezând sub raportul valorii educative istoria alături de religie, nici aceea a vestitului scriitor Novalis care spunea că «biserica este lăcașul istoriei» (Die Kirche ist die Wohnhaus der Geschichte). [...] Dacă istoria știe povesti adeseori despre cârmuitori și slujitori ai bisericii – care, copleșiți de povara imperfecțiunilor umane și a neajunsurilor vieții pământești, nu au fost în stare să sporească sfințenia instituției în serviciul căreia se aflau, – are în schimb cu prisosință prilej să prezinte numeroase exemplare demne a fi prețuite, din generațiune în generațiune, ca necontestate energii de valoare educativă, ca luminoase

⁹¹ *Ibidem*, p. 59.

⁹² Ioan Lupaș, *Din istoria școalelor noastre*, în *Luceafărul*, VI, nr. 4-5 din 1907, p. 61.

⁹³ *Idem*, *Factorii istorici ai vieții naționale românești*, în *loc. cit.*, p. 23.

⁹⁴ Pompiliu Teodor, *Istorici români și probleme istorice*, p. 23.

⁹⁵ Nicolae Iorga, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor*, vol. I, p. V.

culmi în desvoltarea istorică a unui popor. Istoria nu este tocmai așa de întunecată, cum vor s-o zugrăvească cei obișnuiți să-i scotocească mai cu predilecție laturile tenebroase decât pe cele serine și de necontestată valoare educativă. Nici timpurile cele mai bântuite de viforul patimilor și răutăților omenesti nu sunt lipsite de eroi ai credinței, de sfinți ai muncii și ai virtuții, de personalități active care, prin lupta credinței neșovăitoare și prin roadele muncii lor nepregetate, au putut contribui la îmbogățirea și înfrumusețarea vieții istorice a poporului din coapsele căruia s-au înălțat.”⁹⁶

Pe bază de documente până atunci neglijate lămurirea amănunte în legătură cu ierarhi persecutați de puterea politică⁹⁷, care au putut sau pot folosi unor lucrări în legătură cu epoca respectivă.

Alte texte sunt ale unor conferințe care portretizează figuri însemnate din ierarhia ortodoxă, cu rol cultural deosebit, apărători ai ortodoxiei și unității românești prin credință, editori de carte religioasă ori, în cazul lui Petru Movilă, personalitate importantă a Ortodoxiei, autor al simbolului credinței (ceilalți de care s-a ocupat mai pe larg fiind Varlaam și Dosoftei). Nu sunt texte originale, cu contribuții ale autorului, dar foarte bine documentate, frizând exhaustivul, rotunjite în privința construcției și expuse în termeni aleși. Oricând pot fi lecturi instructive și plăcute⁹⁸.

Mai ales se evidențiază, bine înțeles, monografia Șaguna, „o lucrare atât de grea” (ca realizare), după expresia lui Ioan Bianu, întâmpinată encomiastic nu numai de presa românească transilvană, ci și de cea din Regat, prin penele unor Nicolae Iorga ori Simion Mehedinți⁹⁹. Prima ediție incorporată scrierii jubiliare din 1909 epuizându-se, Lupaș a reeditat-o, având semnale de noi cereri¹⁰⁰. Aceasta a avut o bună primire și într-un organ maghiar, *Huszadik Század* (al lui Oszkár Jászi), care o socotea „un op scris cu multă pricepere, cu eminent sentiment politic și cu înțeleaptă moderație”¹⁰¹. Monografia a fost lucrată în deosebi pe documente aflătoare la Sibiu (la Consistoriu și autoritățile civile), dar și din alte arhive, pe

⁹⁶ Ioan Lupaș, *Mitropolitul Teodosie Veștemeanul (1668-1672 și 1679-1708)*, în *SI4*, pp. 145-146.

⁹⁷ Idem, *Principele ardelean Acațiu Barcsai și mitropolitul Sava Brancovici*, în *SCCII*, pp. 165-194; idem, *Pribeția prin Ardeal a mitropolitului Varlaam al Ungrovlahiei*, *ibidem*, pp. 199-202; idem, *Un vlădică român năpăstuit la anul 1638. Cine putea fi?*, *ibidem*, vol. II, pp. 241-256.

⁹⁸ Idem, *Mitropolitul Varlaam al Moldovei (1632-1653)*, *ibidem*, pp. 257-282; idem, *Mitropolitul Petru Movilă și relațiunile lui cu românii. Prigonirea mitropolitului Ilie Iorest din Transilvania în SI4*, pp. 83-91; idem, *Dosoftei, mitropolitul Moldovei (1671-1673 și 1676-1686)*, *ibidem*, pp. 105-116.

⁹⁹ Cf. AAR, *Dezbateri*, ser. II, tom. XXXVI, 1913-1914, pp. 179-182.

¹⁰⁰ Ioan Lupaș, *Mitropolitul Andreiu Șaguna*, ed. a II-a, Sibiu 1911, p. 8.

¹⁰¹ După *Drapelul*, XVIII, nr. 53 din 7/30 mai 1918, p. 2 (recenzia din *Huszadik Század* în 1911).

corespondența și scrierile lui Șaguna, urmărind activitatea sa în Biserică mai ales, dar și implicațiile în viața politică.

Un autor familiarizat cu problematica socotea că „biografiile cele mai complete ale lui Șaguna” sunt elaborate de Nicolae Popea și Ioan Lupaș, pe ultima folosind-o și ca izvor în câteva locuri¹⁰², pentru ca în propria sa monografie să le considere „principalele biografii”, „cuprinzătoare și encomiastice”¹⁰³, în aceasta însă Lupaș fiind citat ca sursă doar de trei ori¹⁰⁴. Este adevărat că, față de Șaguna, Ioan Lupaș „face demonstrația permanentă a unui inconfundabil *exercițiu de admirație*”¹⁰⁵. Am numărat în *Bibliografia* întocmită de Ioachim Crăciun 28 de titluri ale lui Lupaș în legătură cu Șaguna și 4 cu mama sa, Anastasia, de la monografie (care a comportat ediții prescurtate și „poporale”) la studii, articole, documente. Că personalitatea Mitropolitului l-a preocupat constant dă seama și faptul că 16 din materiale au apărut după Unire (în anul universitar 1921/1922 preda la catedra de *Istoria Transilvaniei* cursul *Epoca lui Șaguna în istoria Transilvaniei*). În monografie el „a reconstituit viața și activitatea lui Andrei Șaguna în termenii istoriografiei moderne”¹⁰⁶. Autorul american reține, în mod corect, că unirea religioasă a deschis calea luptei politico-naționale a românilor ardeleni¹⁰⁷, ceea ce Lupaș nu accepta, antedatând acțiunile și atribuindu-le ortodocșilor¹⁰⁸. Academicianul Pompiliu Teodor considera lucrarea lui Keith Hitchins ca „a doua fundamentală monografie istorică despre Șaguna”, după cea a lui Lupaș, cu care „avea în comun o similaritate de procedură, studiul secolului al XVIII-lea pe care și unul și altul l-a așezat ca fundal, cazul mișcării Supplex-ului, pentru reconstituirea secolului al XIX-lea la românii din Transilvania”, deosebirea dintre ei fiind că istoricul american, „scrutând istoria românilor ardeleni din afară înlăuntrul”, operează „o schimbare de perspectivă istorică, dinspre dinamica politică și ideologică central-europeană spre fenomenele interne”¹⁰⁹.

Acest autor reține în monografia sa că în epoca în care a activat Șaguna și în spațiul geografic-politic respectiv ideile majore erau cele ale emancipării religioase și naționale, cu acțiune conjugată; că din triada Șaguna-Barnutiu-Avram Iancu primul s-a detașat în postura de cea mai importantă personalitate românească a Transilvaniei, dar nu a socotit naționalul ca proeminent, subordonându-l confesionalismului; că a apreciat

¹⁰² Keith Hitchins, *op. cit.*, pp. 168, 180-184, 197.

¹⁰³ Idem, *Ortodoxie și naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania 1846-1873*, București 1995, p. 325.

¹⁰⁴ *Ibidem*, pp. 59, 62, 116.

¹⁰⁵ Doru Radosav, *Introducere la Ioan Lupaș, Istoria bisericească a Românilor ardeleni*, ed. II-a, îngrijire de Doru Radosav, Cluj 1996, p. 16.

¹⁰⁶ Pompiliu Teodor, *Prefață la Keith Hitchins, op. cit.*, p. 8.

¹⁰⁷ Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 22.

¹⁰⁸ Ioan Lupaș, *Când începe istoria noastră politică?*, în *loc. cit.*, pp. 261-264.

¹⁰⁹ Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 9.

corect importanța autonomiei bisericii în raporturile cu statul, promovând o viziune pragmatică, constructivă (inclusiv în materie instituțional-culturală – rețeaua de învățământ, „Astra”), fiind și de aceea contrar monahismului; în fine, că a fost reprezentantul bisericii și națiunii sale, nu „omul Austriei” (Împăratului), atât că mai realist decât alți lideri politici ai românimii ardeleni¹¹⁰. Este de notat că aceste idei sunt prezente și în monografia lui Lupaș, care de asemenea tratează vast, pe lângă activitatea național-politică a Mitropolitului, pe cea de organizator al autonomiei bisericești, cum și al unei rețele de învățământ, de ctitor de publicații (*Telegraful Român* ș.a.), autor de cărți și sprijinitor al activității editoriale a altora. S-a manifestat așa dar Lupaș și în această scriere ca un istoric modern, abordând din perspectivă instituțională un fenomen eclesiastic, nu în viziune confesională – de cât prea puțin (totuși reacția lui Iosif Sterca Sulutiu a fost destul de violentă, acuzându-l pe autor de ieșiri contra ierarhiei și chiar Bisericii greco-catolice).

Acea emancipare de confesionalism a fost semnalată între meritele lui Lupaș, care „a desacralizat” istoria eclesiastică, după aprecierile lui Pompiliu Teodor¹¹¹. Referirile menționate priveau mai ales *Șovinismul confesional...*, lucrarea de doctorat, dar și monografia neagiografică (*Șaguna*).

Ideea a fost preluată în același spirit (cu dese trimiteri la studiul antecitat) de o cercetătoare care pledează și ea pentru detașarea de confesionalism a tânărului Lupaș, ale cărui poziții s-au rigidizat însă în timp, prin glisarea spre atitudinea „ortodoxă” de combatere a „unirii” până la negarea ei, „o evidentă poziție partizană”, din plin prezentă și în *Contribuțiuni documentare la istoria satelor transilvane*, care au totuși meritul de a pleda „pentru o istorie a marilor mișcări colective” și a opera „tratarea unirii religioase ca o parte componentă a istoriei satelor transilvane”, deși „interpretarea este, evident, în regres față de corectitudinea aprecierilor anterioare”¹¹². Așa, dacă pe Șaguna l-a văzut conducător național prin excelență, lui Inochentie Micu îi retrăsese această calitate, considerându-l aproape exclusiv pe latura confesională; David Prodan, Keith Hitchins și Francisc Pall au tratat mult mai adecvat personalitatea Vlădicului (pe Augustin Bunea l-am putea bănuî, la rândul-i, de partizanat confesional).

Îngrijitorul celei de-a doua ediții a *Istoriei bisericești a Românilor ardeleni* îl creditează pe Lupaș cu obiectivitate (nuanțată uneori) în materie confesională: „Deși nu își poate reprima dezamăgirea față de consecințele actului unirii cu Roma, pentru unitatea bisericească a românilor transilvăneni [...], nu evită însă – și aceasta dintr-o evidentă onestitate și

¹¹⁰ *Ibidem*, pp. 7-9, 11-12, 15-17; Keith Hitchins, *op. cit.*, pp. 70, 145.

¹¹¹ Ștefan Pascu, Pompiliu Teodor, *Introducere* la Ioan Lupaș, *Scrieri alese*, ed. iidem, Cluj 1976, pp. 15, 19.

¹¹² Greta Miron, *Ioan Lupaș – istoric al unirii religioase*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia*, XXXVI, nr. 1-2 din 1991, pp. 101-109.

imparțialitate – să recunoască conlucrările spre beneficiul cultural și național ale celor două biserici” (se exemplifică prin colaborarea dintre Șaguna și Suluțiu menționată de Lupaș)¹¹³.

Chiar mai mult: „Din perspectiva deconfesionalizării istoriei religioase, istoricul și preotul a construit o adevărată lecție – *lecția Ioan Lupaș* – atât de actuală și astăzi, fie în zona strictă a dezbaterilor istoriografice, fie în cea, mai generală, a opiniei publice încă ulcerată și de aceea plină de susceptibilități și prejudecăți.”¹¹⁴ Poate că este cam mult spus și exemplul nu este idoneu – respectiv discursul de recepție la Academie, în care Lupaș, spre a evita să-l elogieze *numai* pe Ioan Micu Moldovan (pe locul căruia fusese ales), l-a inclus și pe Nicolae Popea, spre nemulțumirea lui Nicolae Iorga.

Același autor, care consideră că în Lupaș s-au (re)găsit „într-o fericită întrunire *preotul, istoricul și profesorul*”, emite interesanta idee că studiile teologice i-au ușurat, ca istoric, accesul la dimensiunea religioasă¹¹⁵. El mai subliniază că *Istoria bisericească a Românilor ardeleni* era prima pentru această provincie românească (celelalte având) și că, scrisă pe baza unei vaste bibliografii în mai multe limbi, este „o lucrare istorică elaborată cu competență, la standardele istoriografice ale vremii în care a fost scrisă”, cu „savoarea unei limbi de erudit”¹¹⁶. Structurată pe trei nivele (prezentare factologică, legislație bisericească, relația societate-Biserică), binemerită mai ales prin ultimul, care se prezintă ca „o evaluare mai largă, mai aproape de raportul societate-biserică, cu trimiteri evidente spre caracteristicile *religiei populare*”¹¹⁷.

În aceste din urmă pagini „inventariez”, se va fi observat, cum a recepționat posteritatea contribuțiunile de istorie eclesiastică ale lui Lupaș, căruia i se poate aplica și pe acest palier aprecierea globală că „a fost înainte de toate un creator de problematică”¹¹⁸.

Teza sa de doctorat privind legăturile bisericești inter-românești Mircea Păcurariu și-o motivează prin aceea că până la data respectivă ele fuseseră doar „expuse sumar în unele istorii ale Bisericii din Transilvania”, între care și sinteza lui Lupaș¹¹⁹. La data *redactării* ei Lupaș spusese aproape mai mult decât se putea/era permis în domeniu, o bună parte din economia lucrării fiind alocată acestei teme. Una, de altfel, la care a revenit mereu, frizând redundanța, căci era parte componentă a argumentării ideii unității românești, care avusese atâtea manifestări pe plan religios, multe din ele

¹¹³ Doru Radosav, *op. cit.*, p. 17.

¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁵ *Ibidem*, pp. 15, 21.

¹¹⁶ *Ibidem*, pp. 19, 21-22.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 20.

¹¹⁸ Ștefan Pascu, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 15.

¹¹⁹ Mircea Păcurariu, *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII*, Sibiu 1968, p. 3.

inventariate de el. De altfel și Mircea Păcurariu, în lucrarea citată, face trimiteri la 16 titluri ale lui Lupaș, care probau legăturile bisericești pe plan ierarhic, circulația cărții, sprijinul Domnitorilor români pentru biserica ardeleană etc.¹²⁰

Mircea Păcurariu a compus și o sinteză de istorie bisericească transilvană, motivând în *Prefață* că de la aceea a lui Ștefan Meteș, dusă alt fel numai până la 1700, au trecut 50 de ani¹²¹, pe a lui Lupaș (citată apoi numai în două locuri la pp. 127 și 153) pomenind-o în treacăt, când face revista istoriografiei: „În 1918 [Ioan Lupaș] și-a tipărit într-un volum prelegerile ținute ca profesor la Institutul din Sibiu sub titlul *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*, deși cuprinde și lecții privind *Istoria bisericească a românilor de peste munți*”¹²² (a se vedea discuția de mai sus!!). Sunt citate 18 lucrări ale lui Lupaș, mai ales cu date privind diverși ierarhi transilvăni, circulația cărții de cult, rezistența la „unire” și la maghiarizare (o singură dată polemic, în legătură cu pretinsa – de Lupaș – prezență a Episcopului Ieroteu în Transilvania secolului X)¹²³.

Consider semnificativ că Mircea Păcurariu își avertizează cititorul că „toate faptele descrise au fost încadrate în istoria poporului român, pentru a dovedi că a existat o legătură organică între viața poporului și a Bisericii românești de la începuturile lor și până azi”¹²⁴ – procedeu aplicat și de Lupaș; mai mult, autorul citat socotea nimerit să dea în finalul lucrării „scurte date și despre celelate culte”¹²⁵, poate după exemplul lui Lupaș, care incluseră un astfel de capitol în *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*.

Aș mai nota că tratarea materiei se face strict după periodizarea lui Lupaș din *Fazele constituționale în dezvoltarea istorică a Transilvaniei*.

În preambulul lucrării citate Lupaș este prezentat în termeni favorabili: „În Transilvania, istoriografia bisericească din primele decenii ale secolului nostru a fost reprezentată prin marii istorici Dr. Ioan Lupaș și Dr. Silviu Dragomir – amândoi cu studii teologice, formați în ambianța universităților europene [expresie preluată de la Pompiliu Teodor, n. R.A.], la începutul carierei lor profesori la Institutul teologic din Sibiu. [...] Ioan Lupaș s-a impus prin monografia Andrei Șaguna [...] . Cercetările sale ulterioare s-au îndreptat spre diferite alte perioade din istoria Bisericii din Transilvania, cu predilecție spre secolul al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea.” După

¹²⁰ *Ibidem*, pp. 1, 3, 14-16, 19, 25, 37, 69, 87-88, 108, 121, 130, 144 (unele sunt trimiteri la documentele folosite de teza, editate de Lupaș, care le selectase în aceeași viziune); autorul îl contrazice într-un singur loc (p. 69, în legătură cu originea unui Mitropolit muntean, presupus ardelean de Lupaș).

¹²¹ Idem, *Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș până la 1918*, Cluj 1992, p. 5.

¹²² *Ibidem*, p. 1.

¹²³ *Ibidem*, v. mai ales pp. 62, 153, 161-164, 184, 216, 225, 227-230, 279, 293, 300, 319.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 5.

¹²⁵ *Ibidem*.

pomenirea – cam în treacăt – a *Istoriei bisericești a Românilor ardeleni* se mai adaugă că „pentru masele largi de cititori [Ioan Lupaș] a scris o *Carte de istorie bisericească ilustrată* (1933), iar pentru școlile secundare un manual de *Istoria bisericii române*, ajuns la mai multe ediții.”¹²⁶ Notez că aceasta din urmă (în ediția VII-a, Craiova 1941) este apreciată de Doru Radosav ca o lucrare ce poate fi și acum lecturată cu bune foloase, nu numai de laici, ci și de membrii clerului¹²⁷.

În marea sa sinteză de istorie bisericească – *oficioasă*, cel puțin, dacă nu *oficială* – Mircea Păcurariu îl amintește pe Lupaș tot cu monografia Șaguna, în primul rând, apoi cu contribuții pentru istoria bisericească din Transilvania secolului al XVIII-lea, sinteza din 1918 și scrieri „despre unii vlădici de seamă”¹²⁸. Lucrarea utilizează câteva din studiile lui Lupaș și mai ales documentele publicate de el.

Scrierile de istorie ecleziastică ale lui Lupaș au fost inventariate, cu succinte comentarii favorabile la unele din ele într-un studiu în care se remarcă evidențierea de către Lupaș a rolului pe care l-a avut Biserica pentru unitatea națională a românilor¹²⁹.

Autorul citat a extras titlurile din *Bibliografia* lui Ioachim Crăciun și le-a grupat tematic. Tot pe baza aceleia, Doru Radosav a operat o statistică, numărând între titlurile lui Lupaș 54 de lucrări cu tematică ecleziastică până în 1918 (inclusiv) din 190 și 63 între 1919-1943 (din 493)¹³⁰. Ponderea mai mare (relativă) dinainte de Unire dă seama probabil de o direcționare motivată profesional (anii de la Institutul sibian și protopopiatul de Săliște), dar și de anume constrângeri de ordin politic-național, unele subiecte abordate ulterior fiind pe atunci într-o zonă sensibilă.

Pe lângă monografiile, sinteze, studii, Lupaș a publicat și multe documente atingătoare de istorie ecleziastică, acestea fiind cel mai des citate și acum de autorii contemporani.

Ca protopop de Săliște culegea date din zona sa, de pildă la Tilișca (originea unei *Evanghelii*)¹³¹, dar o făcea – poate după exemplul lui Iorga – și

¹²⁶ *Ibidem*, p. 11. Formulări asemănătoare, cu adausul studiilor „despre unii vlădici de seamă din trecut (Ilie Iorest, Sava Brancovici, Petru Movilă, Varlaam, Gherasim, Adamovici etc.)” la Mircea Păcurariu, Al. I. Ciurea, *Istoria Bisericii Române și problemele ei actuale*, în BOR, LXXXIX, nr. 3-4 din martie-aprilie 1971, p. 365.

¹²⁷ Doru Radosav, *op. cit.*, p. 18.

¹²⁸ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, București 1991, p. 50. Vezi și idem, *Dicționarul teologilor români* [ed.I], București 1996, pp. 233-234, *sub voce* Ioan Lupaș.

¹²⁹ Ion Vasile Voinea, *Pr. Prof. Ioan Lupaș, istoric al Bisericii Ortodoxe Române*, în BOR, XCV, nr. 7-8 din iulie-august 1977, pp. 786-797.

¹³⁰ Doru Radosav, *op. cit.*, p. 16.

¹³¹ Ioan Lupaș, *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*, p. 77.

în Munții Apuseni¹³². În arhiva protopopiatului ortodox din Făgăraș a identificat un exemplar în română din *Edictum tolerantiae*¹³³, cum în cea a Căminării aulice ungare un memoriu către Iosif II prin care se cerea re-unificarea bisericii (bisericii) române¹³⁴.

Religia a avut o parte însemnată în formula sufletească a lui Lupaș, motivându-l chiar și în demersurile sale de istorie eclesiastică. A mai contribuit în acel sens și naționalismul său, respectiv rolul pe care-l acorda Bisericii (sau factorului religios) în conservarea și devenirea românilor: „Novalis spune că *«biserica este lăcașul istoriei»*. Acest cuvânt s-a adeverit deplin în viața Românilor transilvăni: prin biserică și prin slujitorii ei s-au răspândit ideile și cunoștințele istorice, menite a deveni forțe vii, propulsive și năzuințele spre unitate și cărmuire națională”, inclusiv prin istoriografia eclesiastică sau cea generală cu autori clerici, de la corifeii Școlii Ardelene la Sava Popovici din Rășinari¹³⁵.

Pleda, de aceea, și pentru alocarea unei atenții mai mari în învățământ istoriei eclesiastice: „În ceea ce privește instituțiile la adăpostul cărora s-a putut păstra și perpetua unitatea noastră națională în trecut, cea dintâi care a biruit toate urgiile veacurilor e biserica. Istoria bisericească fiind partea cea mai importantă prin valoarea ei umană și culturală, va trebui să fie împărtășită în viitor de mai multă atențiune; capitolele destinate ei vor îmbrățișa în același timp momentele esențiale din istoria culturală și artistică a poporului nostru, întocmai ca și la alte neamuri.

Deoarece sub raportul vieții bisericești a putut să-și păstreze poporul român din toate provinciile comunitatea de viață sufletească solidară, din punctul de vedere al unității naționale istoria bisericească oferă cele mai numeroase dovezi despre neputința cărmuirilor străine de a sfâșia și dezbină poporul acesta în fragmente condamnate deznaționalizării. Dar ea oferă în același timp și posibilități numeroase de a face o legătură potrivită între istoria regională și cea generală-românească.”¹³⁶

„Derapajele” confesionale ale lui Lupaș s-au produs, probabil, inclusiv pe acest fundal, (și) el socotind „unirea” religioasă ca o „dezbinare națională”. Chiar și atunci când accentele confesionale se fac (prea) simțite, tipul său de discurs dă seama de o anumită tendință istoriografică, între ilustratorii căreia s-a numărat. Dincolo de aceasta, unele din studiile sale în

¹³² Idem, *Însemnări de prin școalele și bisericile Moșilor*, în *Cuvântul Poporului* (Săliște), VI, nr. 31 din 3 august 1924, p. 1.

¹³³ Idem, *Edictum tolerantiae*, în *Transilvania*, XLVI, nr. 6 din 1910.

¹³⁴ Idem, *Petiția unui Beiușan pentru înlăturarea divergențelor confesionale dintre Români* – 10 iulie 1786, în *Beiușul*, I, nr. 17-18 din 1921, pp. 6-7.

¹³⁵ Idem, *Desvoltarea istoriografiei române din Transilvania în secolele XV-XIX*, în *Cronicari și istorici români din Transilvania* [ed. I], vol. I, Craiova 1933, pp. XIX-XX.

¹³⁶ Idem, *Istoria națională și istoria universală în învățământul gimnazial*, în *Țara Noastră*, s. n., IX, nr. 25 din 17 iunie 1928, p. 799.

materie, precum și documentele editate (practic în integralitatea lor) rămân contribuțiuni de actualitate, nefiind doar obiect al istoriei istoriografiei.

În fine, semnez o antologie mai recentă din scrierile lui Ioan Lupaș, scoasă în Editura Academiei Române, semn că acestea nu sunt percepute ca perimate. Ea include și 11 studii de istorie ecleziastică, mai multe cu referire la ierarhi – medalioane/micro-monografii, ori anumite aspecte ale vieții și activității lor, Petru Movilă în tandem cu Ilie Iorest, Varlaam, Sava Brancovici (2), Teodosie Veștemeanul – , dar și problema sensibilă a „dezbinării bisericești” a românilor ardeleni în sec. XVIII ș. a.¹³⁷

În consistentul studiu introductiv, în care partea afectată istoriei ecleziastice este mai concentrată, antologatorul indigitează propensiunea cărturarului pentru aceasta („*Istoria bisericii*” a constituit domeniul istoriografic des frecventat de I. Lupaș”), etalând principalele domenii/teme/subiecte abordate de acela, databile de la înseși debuturile sale științifice, în micro-monografia Săliștii la 1902, extinzându-se de la studiul realităților confesionale pe palierul rural la cel instituțional și micro-sau macro-monografii de personalități ecleziastice în cap cu Șaguna, dar și la sinteză provincială și națională (în manuale), adesea cu spor de informații și încercând să păstreze dreapta măsură, ni se spune, prin prezentarea favorabilă a unor personalități din „strana cealaltă”, cum Inochentie Micu, Petru Maior, Alexandru Suluțiu, Ioan Micu Moldovan, prezentând în plus caracteristicile celorlalte confesiuni din România¹³⁸, examenul dând rezultate pozitive.

Este, cred, semnificativ din unghiul de abordare de aci că lui Lupaș i-au apărut după instaurarea regimului comunist, târziu, la câțiva ani de la încheierea reclusiunii de la Sighet (1950-1955) cinci materiale, din care, dacă două în re-înființatul anuar al Institutului de Istorie din Cluj (pe care, amândouă, le ctitorise)¹³⁹, alte trei în organul Mitropoliei Ardealului, chiar așa numit, păstorite de vechiul prieten Nicolae Colan, care i-a adăpostit acolo și arhiva personală. Istoriei ecleziastice propriu-zise îi aparține cel în care redă portretul Mitropolitului Moldovei, de origine ardeleană, Iacob Stamati, după caracterizarea medicului sas Andreas Wolf și glosează pe marginea lui, furnizând și alte date după bibliografie¹⁴⁰.

¹³⁷ Ioan Lupaș, *Scrieri alese*, ediție de Nicolae Edroiu, vol. I, București 2006. Studiile de istoria Bisericii la pp. 423-605 (celelalte interesând istoria medie).

¹³⁸ Nicolae Edroiu, *Ioan Lupaș, istoric al evului mediu și al bisericii*, studiu introductiv la ed. citată, pp. XXVIII-XX.

¹³⁹ Vezi *Bibliografia istorică a României*, red. Ștefan Pascu, Ioachim Crăciun, Bujor Surdu, vol. I, 1944-1969, București 1970, nr. 3031 și 3892.

¹⁴⁰ Ioan Lupaș, *Cum înfățișează o carte tipărită la Sibiu în anul 1805 personalitatea mitropolitului Iacob Stamati*, în *Mitropolia Ardealului* (Sibiu), IV, nr. 11-12 din noiembrie-decembrie 1959, pp. 850-858 (nr. 6202 în *Bibliografia istorică...*, vol. cit.).

O alta era adusă puțin din condei în titlu, ca să se potrivească specificului publicației, vorbind despre Basarab Întemeietorul ca despre ctitorul bisericii domnești de la Curtea de Argeș, (despre acela conferențiasse pe temă *illo tempore* la aniversarea a 600 de ani a victoriei de la Posada), mai ales după *Chronicon Pictum Vindobonense*, căreia la împlinirea a șase veacuri de la redactarea ei de Marcu călugărul (în 1358) revista budapestană *A könyvtáros* îi dedicase un număr special¹⁴¹. Remarc că urmarea în continuare publicațiile maghiare de specialitate, dar se ținea la curent și cu modul de abordare a istoriei în manualele școlare – el însuși fusese prețuit autor! – și înregistra cu satisfacție că într-unul din 1958, după care cita un pasaj, tinerii erau îndemnați să prețuiască trecutul¹⁴².

În *Bibliografia istorică* citată nu figurează titlul altui text apărut tot în organul oficial al Arhidiecezei Ardealului¹⁴³, asta probabil pentru că era o quasi-recenzie la monografia lui Ștefan Pascu despre răscoala zisă de la Bobâlna¹⁴⁴ – Lupaș scrie, cam paradoxal, „răscoalele”; subiectul îi era și acesta familiar, căci conferențiasse și despre *Răscoale țărănești transilvane*. Aici, apreciind lucrarea fostului său student – pe care îl sprijinise, deși din „strana cealaltă” –, care începuse a intra în grațiile regimului, emite considerațiuni simpatetice despre husiți/husitism, vituperându-i în schimb pe reprezentanții Catolicismului, Episcopul Gheorghe Lapeș care pretindea abuziv dijma de la ortodocși și pe sinistrul inchiizitor Iacob de Marchia¹⁴⁵.

Nu iertase ramura românească a catolicismului nici după interzicerea aceleia din 1948 și se dorea membru al „colectivului de specialitate” propus a fi constituit pentru „proiectata lucrare istorică” (de inspirație ortodoxă, clar și statală, *atunci!*) a legitimării actului din 1948 prin de-legitimarea „unirii” religioase (numită de el constant „desbinare”). I se adresa în acest sens lui Silviu Dragomir, ca viitor coordonator, amintind și de două „schite” ale sale pe care i le încredințase spre revizuire și completare, sperând și o „răsplătire a muncii cu condeiul”, care „nu este tocmai din cele mai ușoare” (încă nu îi fusese redată pensia). Asta în contextul unor „gânduri neliniștitoare”, datorită situației „destul de precare”¹⁴⁶, probabil teama de rearestare, dacă nu era „doar” lipsa pâinii celei de toate zilele...

¹⁴¹ Idem, *Ctitorul „Bisericii Domnești” din Curtea de Argeș înfățișat într-o cronică latină scrisă la anul 1358*, *ibidem*, V, nr. 3-4 din martie-aprilie 1960, pp. 225-230.

¹⁴² *Ibidem*, p. 230.

¹⁴³ Idem, *Rolul episcopului Gheorghe Lapeș din Alba Iulia și al inchiizitorului Iacob de Marchia în răscoalele țărănești din anii 1437-1438*, *ibidem*, IV, nr. 1-2 din ianuarie-februarie 1959, pp. 116-118.

¹⁴⁴ Ștefan Pascu, *Bobâlna. Studiu istoric*, Editura Tineretului, București 1957, 240 pp., il. (în colecția „Pagini din istoria patriei”).

¹⁴⁵ Ioan Lupaș, *art. cit.*

¹⁴⁶ Idem, *scrisoare către Silviu Dragomir datată Sibiu, 15. III. 1958*, la Direcția Județeană Hunedoara a Arhivelor Naționale, *Fond Prof. S. Dragomir*, dosar 90, f. 104. Din precauție epistola era adresată de locatarul din strada Vășinski (!) „Tovarășului

Acel proiect s-a materializat într-o lucrare de „demascare” a manoperelor legate de unirea cu Biserica Romei, inclusiv prin falsificarea de documente, semnată (numai) de Silviu Dragomir¹⁴⁷. Autorul trimitea, de asemenea la „studiul «O analiză a Cărții de mărturie de la 7 octombrie 1698» (în manuscris)” al lui Ioan Lupaș (care stabilise că textul românesc aparent introductiv fusese inserat ulterior pe spațiul lăsat gol și era o traducere deformată a celui latinesc)¹⁴⁸, redactat, fără îndoială, pentru lucrarea *colectivă*. Aproape octogenar activa deci în continuare (și) pe domeniul istoriei eclesiastice, pe care totdeauna a cultivat-o, iar competența și vâna de polemist, cu bătaie spre (greco-) catolicism, nu-l părăsiseră.

(s. m., R.A.) Profesor Silviu Dragomir”. Mulțumesc Dlui cercet. șt. Dr Stelian Mândruț care mi-a pus la dispoziție textul scrisorii rătăcit dintre notițele mele.

¹⁴⁷ Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și unirea cu biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile unirii cu catolicismul roman (1697-1701)*, București 1963, 97 pp. (în editura Institutului biblic și de misiune ortodoxă, extras din BOR, LXXX, nr. 9-10 din septembrie-octombrie 1962, pp. 863-937; o formă inițială în publicația *laică*, patronată de Academia R.P.R., *Studii și materiale de istorie medie*, III, 1959, pp. 323-339).

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 35 și nota 23.

INGINERUL MINIER ADOLF SIEBER (1882-1935) - PERSONALITATE ȘI ROL ÎN SPAȚIUL SOCIO-ECONOMIC ȘI CULTURAL AL ȚĂRII ZARANDULUI

Mircea Baron*
Volker Wollmann**

Încercăm să reliefăm în studiul pe care l-am realizat, elemente care să ne dezvăluie pe inginerul minier Adolf Sieber, director al minelor de aur ale Societății „Mica” de la Brad (județul Hunedoara) în anii 1920-1935, ca personalitate și rol. Am construit studiul nostru mizând pe două planuri, dar care sperăm ca, finalmente, să se întrepătrundă și să ne permită să înțelegem de ce a fost atât de important inginerul și omul Adolf Sieber pentru Societatea „Mica” și oamenii săi și, prin extensie, cu merite extraordinare în dezvoltarea, în anii '20-'30 ai secolului al XX-lea, a mineritului în patruleterul aurifer al Munților Apuseni, în prosperitatea social-economică și în progresul cultural al Zarandului.

Vorbim despre un german, nenăscut în Transilvania, dar care va sfârși prin a se confunda cu spațiul care l-a adaptat, onorându-l. Iar tot ce vom spune despre Adolf Sieber nu s-a născut dintr-o pornire paseistă, ci din credință că, omul acesta a fost pe măsura faptelor sale. Suntem convinși că, a avut și defecte, dar din ceea ce au spus contemporanii despre Adolf Sieber și din cunoașterea unora dintre faptele sale, se poate vorbi de o personalitate cu mari calități, care s-au calat pe caracteristicile spațiului cultural unde a ales să trăiască și să facă performanță, un spațiu aparținând Transilvaniei și, implicit, spațiului central european.

Credem că, fără Adolf Sieber, Societatea „Mica” nu ar fi fost ce a fost, o entitate economică, cea mai importantă din mineritul aurifer românesc și central european din perioada interbelică, dar și un factor propulsator al progresului în zona în care și-a desfășurat activitatea.

I. Biografia

Pentru a realiza o biografie extinsă a ing. Adolf Sieber, dincolo de datele cunoscute din cercetarea fondului arhivistic al Societății „Mica” de la Arhivele Naționale ale României, filiala Deva¹, din necrologul publicat de ing. Marius Al. Luca la moartea ing. Adolf Sieber², s-a reușit obținerea unor informații importante și a unor documente edificatoare de la doamna dr. Amalia Sieber - văduva celui mai tânăr dintre fiii ing. Adolf Sieber, dr. Jakob Adolf Sieber, decedat în anul 2009 - care locuiește în orașul Forchheim din Germania.

La această doamnă s-a găsit tot ce a mai putut salva, în două geamantane, văduva Helena Sieber la plecarea ei definitivă din România în Germania, în decembrie 1956.

Cu excepția unui elefant confecționat dintr-o piatră semiprețioasă, de pe biroul de lucru a lui Adolf Sieber - servind probabil ca „Prespapier”; poate un souvenir adus din călătoria efectuată în Africa de Sud în 1911 cu directorul Asociației miniere pe cuxe „Ruda 12 Apostoli” Brad, Buchrucker Leonard – nu s-a păstrat nici un alt obiect personal.

Printre amintirile de familie care au putut fi recuperate, se numără trei albume cu fotografii, cartea în care s-au trecut musafirii familiei Sieber, începută la Brad în anul 1921, și o carte de bucate.

În afară de aceste obiecte s-a mai păstrat și un plic cu diferite acte, care se vor dovedi foarte importante și relevante pentru investigația noastră. Printre acestea se află și un „arbore genealogic”, din păcate incomplet, dar nu lipsesc datele care ne interesează în mod direct³.

Martin Gustav Adolf, s-a născut în 18 ianuarie 1882 la Germersheim (Renania Palatinat). Era fiul părinților: Gustav Adolf, născut în 5 mai 1848 tot la Germersheim și Eva Däuwel, născută în 11 iulie 1853 la Oberlustadt, o comună din apropiere de Germersheim. Dintr-un act rezultă că tatăl său a fost comerciant; alte amănunte nu se cunosc despre familia lui, nici din partea tatălui nici din partea mamei. Frecvența prenumelui Gustav Adolf la

* Profesor universitar doctor, Universitatea din Petroșani; e-mail: baron@upet.ro; baron_mircea@yahoo.com.

** Prof. dr., Obrigheim, Germania; e-mail: sv.wollmann@t-online.de

¹ Direcția Județeană Hunedoara a Arhivelor Naționale (DJANH), *Fond Societatea „Petroșani” (1920-1948)*.

² M.A. Luca, „Necrolog”, în *Analele Minelor din România*, XVIII, 1935, nr. 12, p. 501.

³ Prin amabilitatea doamnei dr. Amalia Sieber, dr. Volker Wollmann a putut scana documentele din arhiva familiei referitoare la ing. Adolf Sieber, iar toate acestea, ca și mărturii din presa vremii, cărți și ziare care se referă la mineritul și viața Bradului din anii interbelici, au fost prezentate într-o bogată expoziție, organizată la Casa de Cultură din Brad în octombrie 2010, atunci când s-au împlinit 75 de ani de la trecerea în neființă a ing. Adolf Sieber (în continuare, *Expoziția*).

bărbați nu este întâmplătoare la familii care sunt de religie luterană, acesta fiind preluat în cinstea regele Suediei, Gutav Adolf (1611-1632), care în anul 1630 a venit în Germania în ajutorul protestanților.

După absolvirea scolii primare, probabil la Gernersheim, Adolf Sieber a urmat, între anii 1898-1901 cursurile Gimnaziului Umanist din Landau. În Diploma de Bacalaureat, obținută ca urmare a susținerii la 3 iulie 1901 a examenului de finalizare a studiilor⁴, se specifica că, absolventul era capabil să se înscrie la facultate, având calitative bune și satisfăcătoare, dar nu excepționale. La rubrica observații, directorul gimnaziului făcea precizarea că, cele mai bune lucrări scrise le are la limba franceză, iar la oral s-a distins prin cunoștințele sale de limbă latină⁵. Limba franceză i-a plăcut mult și, doamna dr. Amalia Sieber știe din relatările soțului ei, că Adolf Sieber făcea lecții de franceză cu fiul Jakob Adolf în fiecare dimineață, înaintea începerii serviciului.

Adolf Sieber se va înscrie ca student la Academia Minieră Regală din Freiberg (Freiberg Bergakademie), fiind înmatriculat la 1 noiembrie 1901 cu matricola nr. 4707; se va obliga, printr-o „strângere de mână” cu Rectorul Academiei, să respecte regulamentele și statutele existente, care pe vremea respectivă erau destul de severe. Va urma cursurile Academiei Miniere Regale din Freiberg până în anul 1905 când, prin promovarea examenului de inginer minier, va primi, la 18 decembrie 1905, titlul academic de inginer diplomat⁶; nu știm de ce, Diploma de absolvire a Academiei Miniere Regale din Freiberg a fost eliberată numai în anul 1915, din moment ce Adolf Sieber a absolvit această instituție de învățământ superior în anul 1905⁷. S-au păstrat câteva fotografii din anii studenției, care sunt datate între anii 1903-1906. Una dintre aceste fotografii, ne arată că, studentul Adolf Sieber știa să guste din plin viața studențească cu toate ritualurile ei, din care făceau parte și duelurile, practicate în așa manieră ca să lase și urme cât mai autentice⁸.

După absolvire, ing. Adolf Sieber va fi angajat, pentru o perioadă scurtă, la mina de cărbune de la Pensberg în Bavaria, iar între 1 martie-15 septembrie 1906 lucrează la mina de argint, zinc și plumb din Kappel (Pădurea Neagră) a ducelui de Schauinsland⁹; va fi angajat pentru efectuarea unui stagiu de practicant minier, perioadă în care trebuia să efectueze toate operațiile miniere, de la cele mai simple: de transport, dulgherit și până la folosirea ciocanului pneumatic.

Între 15 septembrie 1906-1 noiembrie 1907 a fost recrutat în armată, iar la încheierea stagiului militar se întoarce la mina de la Kappel, unde i se va încredința conducerea sectoarelor miniere; va lucra aici până la 30 aprilie

⁴ Date obținute prin amabilitatea domnului Roland Volkmer de la Arhiva Academiei Miniere din Freiberg (Germania); în continuare, *Freiberg*.

⁵ *Expoziția*.

⁶ *Freiberg*.

⁷ *Expoziția*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Carl Schiffner, *Aus dem Leben alter Freiburger Bergstudenten*, vol. 2, Freiberg, 1938, p. 265-266.

1908, certificatul emis la plecarea lui de la această mină conținând recomandarea că este un inginer bine pregătit profesional și cu o ținută morală exemplară¹⁰.

Din arhiva familiei Adolf Sieber aflăm că, probabil, în lunile mai-iunie 1908, ing. Adolf Sieber s-a adresat, din Gernersheim, Direcțiunii Asociației miniere „Ruda 12 Apostoli” din Brad și Direcțiunii Asociației miniere „Minele de aur Musariu”¹¹, cu întrebarea dacă ar putea ocupa postul de director la mina din Musariu. Din răspunsul dat în 16 iulie 1908 aflăm că acest post nefiind vacant, i se oferă cel de asistent al directorului acestei exploatare, începând cu data de 1 august 1908, cu o remunerație de 200 coroane pe lună, asigurându-i-se locuință gratuită și încălzire.

Poate împins de niște presimțiri de realizare profesională, entuziasmul inginer acceptă oferta, stabilindu-se la Musariu. Deja după două luni de probă: august-septembrie, ing. Adolf Sieber este angajat definitiv la mina Musariu, cu salariul oferit inițial de 200 coroane, o primă pentru aur nativ, în valoare de 60 coroane, o diurnă de 80 coroane pe lună, cu obligația să întrețină un cal și o căruță pentru deplasări în interes de serviciu, o locuință gratuită nemobilată, încălzită și lumină pe gratis; pentru început

¹⁰ Expoziția.

¹¹ Exploatarea minieră „Ruda 12 Apostoli” din comuna Ruda, lângă Brad, este posibil să se fi constituit la sfârșitul secolului al XVIII-lea (DJANH, *Fond Societatea „Mica”*, dos. 188/1933, f. 5). Din cartea asociațiilor miniere pe cuxe, deschisă la Căpitănatul Minier Zlatna, se poate trage concluzia că la 2 noiembrie 1858 a avut loc o adunare a proprietarilor cuxelor deținătoare a complexului minier de la Ruda (*Ibidem*, dos. 27/1927, f. 25), care se înregistrează sub numele de Asociația minieră „Ruda 12 Apostoli” (*Ibidem*, dos. 22/1927, f. 32).

În anul 1884 totalitatea celor 128 cuxe sunt vândute Societății germane „Harkortschen Bergwerke und Chemische Fabriken zu Schwelm und Harkorten A.G. zu Gotha” (*Ibidem*, f. 26-28), care devine proprietara tuturor cuxelor, și în consecință a Asociației miniere „Ruda 12 Apostoli”, cu minele sale, Ruda și Barza. Societatea germană va cumpăra în anul 1889 cuxele Asociației miniere „Sfântul Ioan Evanghelistul” din Zdrahoľ, împreună cu minele din Valea Morii și din Valea Arsului (*Ibidem*, f. 60), iar în anul 1898 va achiziționa cele 124 cuxe ale lui Asociației miniere „Minele de Aur Musariu” (F. Schumacher, *Die Golderzlagertstätten und Goldbergbau der Rudaer Zwölf - Apostel - Gewerkschaft zu Brád in Siebenbürgen*, Max Krahmann, Bureau für praktische Geologie, Berlin, 1912, p. 21-22).

Societatea „Harkortschen Bergwerke und Chemische Fabriken zu Schwelm und Harkorten A.G. zu Gotha” va face din complexul minier „Ruda 12 Apostoli” cea mai importantă exploatare a metalelor prețioase din întreg Imperiul Austro - Ungar și în fapt, din întreaga zonă centrală și sud-est europeană (*Ibidem*, p. 3). De altfel prima mină de aur cumpărată de Societate a avut o suprafață exterioară de 0,5 km², pentru ca prin cumpărările care s-au făcut din timp în timp, teritoriul deținut să ajungă la 16 km² în anul 1903 (*Ibidem*, p. 105), și la peste 17 km² în preajma primului război mondial, un teritoriu destul de mare pentru o exploatare sistematică ce se putea dezvolta încă mult timp.

ing. Adolf Sieber va folosi locuința inspectorului minier, care avea și o grădină.

În data de 25 martie 1909 are loc căsătoria lui Adolf Sieber cu Helena Friederika Mehnert, născută în 8 martie 1883 în Ammelgoßwitz pe Elba (Prusia de Est), unde familia ei avea o moșie. Nunta a fost celebrată la Biserica Sf. Ioan din Dessau. Se pare că tânăra soția a locuit în acest oraș încă un timp oarecare, căci primul fiu, Adolf Peter s-a născut aici în 14 noiembrie 1911. Și al doilea fiu, Conrad Gustav Adolf, s-a născut în Germania, la Dresda, în 14 octombrie 1914, deși întreaga familie se stabilise deja, între timp, la Brad.

Data exactă când s-a mutat soția cu cei doi copii la Brad nu o cunoaștem, dar presupunem că imediat după terminarea războiului, căci cel mai mic fiu, Jakob Adolf, s-a născut la Brad în 4 iunie 1922. Există o fotografie sub care scrie: „ajuns la „12 Apostoli” în 15 august, ora 16, după 1222 km parcurși”, dar nu și anul¹².

La Brad/Musariu, ing. Adolf Sieber începe să facă o carieră profesională solidă, ca angajat al Societății „Harkort'sche Bergwerke und Chemische Fabriken A. G. în Gotha”.

Până în anul 1911 Adolf Sieber lucrează la mina Musariu, punând bazele moderne ale acestei exploatare, trece apoi ca șef de exploatare la mina Valea Morii, iar la 9 iunie 1913 este numit inginer șef al Uzinei de prelucrare de la Gurabarza¹³.

A fost mobilizat în timpul primului război mondial în armata germană, perioadă care este amintită printr-o fotografie¹⁴. Probabil datorită cunoștințelor de limbă română a fost repartizat în comandamentul feldmareșalului August von Mackensen.

După terminarea primului război mondial revine la Brad unde, dând dovadă de energie, a reușit să împiedice distrugerea instalațiilor Societății în zilele tulburi care au urmat plecării autorităților maghiare. Cu începere de la 2 noiembrie 1919, în calitate de director tehnic, trece la conducerea minelor de la Brad, ca substitut al directorului general¹⁵, fiind recunoscut ca și conducător al minelor de la Brad și prin procesul-verbal încheiat la 10 august 1920¹⁶ între reprezentanții părților implicate în tranzacția privind cumpărarea complexului minier „Ruda 12 Apostoli” de către Societatea „Mica”. În cadrul Adunării generale a Asociației miniere „Ruda 12 Apostoli”, din 14 august 1922, când se va hotărî schimbarea denumirii în „Mica” S.A.R.M. Exploatarea minelor de aur și de cărbuni „Ruda 12 Apostoli”, Adolf Sieber este ales director al Asociației¹⁷. După dizolvarea

¹² Expoziția.

¹³ Luca, *Necrolog*, p. 501; Schiffner, *Aus dem Leben alter Freiburger Bergstudenten*, p. 265-266;.

¹⁴ Expoziția.

¹⁵ Luca, *Necrolog*, p. 501; Schiffner, *Aus dem Leben alter Freiburger Bergstudenten*, p. 265-266; DJANH, *Societatea „Mica”*, dos. 11/1931, f. 28; dos. 27/1927, f. 25.

¹⁶ DJANH, *Societatea „Mica”*, dos. 29/1927, f. 13.

¹⁷ *Ibidem*, dos. 27/1927, f. 14.

Asociației miniere „Ruda 12 Apostoli” prin hotărârea Adunării generale din 20 iunie 1927¹⁸, Adolf Sieber rămâne director al minelor de la Brad ale Societății „Mica” până la moartea sa, survenită brusc la 31 octombrie 1935, în timp ce se afla la București, pentru a participa la manifestările prilejuite de aniversarea a 15 ani de la crearea Societății „Mica”¹⁹.

În 12 noiembrie 1921, Societatea „Mica” încheia cu ing. Adolf Sieber o înțelegere, prin care acesta era angajat ca director al minelor de la Brad ale Societății pe termen de opt ani, cu următoarele condiții pentru Societate:

a. să conducă Asociația minieră „Ruda 12 Apostoli” pe baza unei procure, în conformitate cu prevederile Legii Minelor [Legea Minieră austriacă din 23 mai 1854 – n.n.], actualmente în vigoare în Transilvania.

b. să nu exercite în acest timp o altă afacere și să pună întreaga activitate și cunoștințele tehnice în serviciul Societății „Ruda 12 Apostoli”

c. să aibă reședința la Brad și un concediu anual de cinci săptămâni.

Condițiile de angajare erau următoarele:

a. un salariu lunar de 10.000 lei;

b. 2 % din beneficiul net al Societății „Mica”

c. cota respectivă din procentele atribuite directorilor Societății „Mica”, conform Statutelor

d. locuință încălzită și iluminat gratuit

e. despăgubire în caz de denunțare a acestei scrisori din partea Societății „Mica”.

Dacă această înțelegere nu se denunța cu un an înaintea împlinirii termenului de opt ani, ea se prelungea de la sine cu câte un an²⁰.

În anul 1929, mai exact în data de 1 martie 1929 Societatea „Mica” prelungește, pe termen de cinci ani de la data expirării vechiului contract, în 12 noiembrie 1928, angajamentul ing. Adolf Sieber ca director al minelor de la Brad ale. În linii mari obligațiile reciproce nu se deosebesc mult față de angajamentul din anul 1921, doar că i s-a mărit remunerația de la 10.000 la 15.000 lei lunar și se prevedea în plus: termenul angajamentului era de cinci ani, cu începerea de la 12 noiembrie 1928; după expirare contractul se prelungea cu încă doi ani, în cazul că nici una din părți nu-l va denunța cu

¹⁸ *Ibidem*, dos. 10/1920, f. 236, 239.

¹⁹ *Ibidem*, dos. 33/1935, f. 30.

În arhiva familiei Sieber se află un: EXTRAS din Registrul Stării Civile al Municipiului București, Sectorul Galben; Oficiul Central de Stare Civilă: . . . pentru morții anului 1935, unde scrie: Data: 1 noiembrie 1935; Anul, ziua și ora morții: 31 octombrie 1935, ora 4,20; Numele, prenumele, profesiunea, confesiunea și domiciliu: Adolf Sieber, inginer, luterană, com. Brad, jud. Hunedoara; Locul și data nașterii: Germersheim, Germania, Vârsta: 52 ani. [Prenumele și numele părinților: Gustav Sieber, Eva G. Sieber;] Prenumele și numele soției: Elena Sieber, născ. Mehnert, în viață; Locul morții când nu s-a întâmplat în locuința mortului: București, str. Regală Nr. 5, Hotel Stănescu [...]. Moartea verificată de medicul Institutului Medico-Legal; certificat nr. 4725 din 1 noiembrie 1935 (*Expoziția*).

²⁰ *Expoziția*.

un an înainte de expirarea primei perioade de cinci ani, adică la 12 noiembrie 1932²¹.

Printre documentele care ne-au fost accesibile în Germania se află și un „Brevet de șef de exploatare” pentru Adolf Sieber, eliberat de Direcția Generală a Minelor din Ministerul Industriei și Comerțului, în 12 noiembrie 1928, în baza cererii din 20 decembrie 1926, prin care i se acordă funcția de „Șef de Exploatare în specialitatea minelor de cărbuni și de minereuri”²².

Potrivit uzanței anilor respectivi se cerea cadrelor de conducere, pentru dosarul lor personal și *Certificate de moralitate*. În arhiva familială Sieber s-a păstrat copia unui astfel de certificat eliberat de Primăria Brad în 18 februarie 1933: Primarul certifică în acest act că „Adolf Gustav Sieber ... director de mine . . . nu stă sub urmărire pentru săvârșire de delict sau crimă, are o purtare bună și după cunoștința noastră pedepsit n-a fost”.

Nu este exclus ca să fi avut nevoie de acest certificat pentru dosarul care i s-a întocmit în vederea conferirii de regele Carol II, prin Decretul Regal nr. 1440 din 18 mai 1934, a medaliei *Meritul Comercial și Industrial – Clasa I-a*²³.

Tot în arhiva familiei Sieber se găsesc mai multe acte, legate de obținerea cetățeniei române de către Adolf Sieber și membrii familiei sale.

Dacă în unele surse se spune că i s-a acordat cetățenia română în cursul anului 1921²⁴, din *Diploma de încetățenire*, eliberată de Ministerul Justiției, Direcția Generală Judiciară aflăm că, „Prin jurnalul Consiliului de Miniștri nr. 1331 din 6 Junie 1924, publicat în Monitorul Oficial nr. 177 din 15 august 1924, se acordă: *naturalizarea D-lui Adolf Sieber, de profesiune inginer de mine*, cu domiciliul în Brad, D-sa depunând jurământul de credință prescris de art. 27 din Legea privitoare la dobândirea și pierderea naționalității române”.

Familia Sieber figura în registrul de naționalitate a Primăriei Brad sub nr. 921, fiind nevoită în mai multe situații să ceară de aici copii după *Certificatul de Naționalitate*. În anul 1931 s-au eliberat chiar două certificate pentru întreaga familie Sieber, care includea soția Helena și fiii: Peter, Conrad și Jakob Adolf, care avea și un al treilea prenume: Mircea.

Una dintre adevăruri a servit probabil pentru eliberarea unui pașaport german, la Consulatul German din Timișoara, unde figurează ca apartenență statală a lui Adolf Sieber: Bavaria, pe motivul că Renania Palatinat și tot sudul Germaniei țineau, până la al doilea război mondial, de provincia istorică Bavaria.

Ultimul „Certificat de Naționalitate” a fost eliberat pentru văduva Helena Sieber de către Primăria Brad la 1 octombrie 1948, probabil pentru a o ajuta ca să scape de anumite șicane în urma naționalizării din 11 iunie 1948, poate chiar de exproprierea casei. După ce doamna Sieber a fost nevoită să părăsească casa lor, a locuit, după câte am aflat recent, în actuala

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Luca, *Necrolog*, p. 501.

clădire a Poliției Brad, ca după anul 1950 să fie scoasă și de aici împreună cu guvernanta lor, și să locuiască cu chirie până la plecarea în Germania.

S-a mai arătat că, soții Sieber au avut trei fiii, care se pare că au emigrat în Germania în anii 1940-1943: Adolf Peter, stabilit la Frankfurt, arhitect designer la firma AEG și mort în anul 1965 într-un accident de mașină; Conrad Gustav a lucrat ca desenator tehnic la fabrici de cărămizi din Germania. Fiul cel mic, Jacob Adolf, născut la Brad, a început studii de inginerie la Facultatea de Mine și Metalurgie a Școlii Politehnice din Timișoara, dar va renunța în favoarea Facultății de Medicină, pe care o va absolvi în Germania. Dr. Jacob Adolf Sieber a fost singurul atașat de România, venind la Gura Zlata, pentru a vâna în Retezat, prilej cu care mergea și la Sibiu pentru a vizita Liceul Bruckenthal unde și-a făcut studiile.

După moartea neașteptată a ing. Adolf Sieber, Societatea „Mica” s-a îngrijit de văduva acestuia, ca și de viitorul copiilor. Din păcate, după al doilea război mondial, și mai ales după naționalizarea principalelor mijloace de producție la 11 iunie 1948, când bunurile Societății „Mica” trec în proprietatea Statului, doamna Helena Sieber a pierdut sprijinul material necesar, fiind evacuată și din casa pe care o locuia, actuala clădire a Muzeului Aurului de la Brad. În primăvara anului 1954 va începe demersurile pentru a emigra în Germania, cerând acum Primăriei Brad să i se elibereze un Certificat de Naștere, model R.P.R., iar în luna octombrie un nou certificat de naționalitate. Formalitățile au durat până în decembrie 1956, când a putut părăsi țara, cu avionul, pe traseul obligatoriu de atunci: București-Frankfurt. Nu a stat mult la Frankfurt, unde a locuit la fiul Adolf Peter, la care de fapt a cerut să plece în cadrul înțelegerii de întregire a familiilor, pe linie de Crucea Roșie; se va muta la fiul Jakob Adolf, decizie pe care a motivat-o, spunând ca o să aibă grijă de tufele de zmeură din grădina acestuia.

Se încheie, astfel, prezența familiei Sieber în România. Nu este exclus ca numele SIEBER să fi rămas treaz în amintirea celei de a doua generații de mineri și tehnicieni care l-au cunoscut nemijlocit sau au aflat din auzite cine a fost acest om și prin ce s-a evidențiat, dar astăzi, singurul lucru care le poate aminti celor din Brad despre fostul director este impresionantul cavou aflat în incinta cimitirului și unde ing. Adolf Sieber își doarme somnul de veci.

II. Personalitate și rol

Pentru că, nu l-am cunoscut pe ing. Adolf Sieber decât din documente de arhivă, despre personalitatea sa vom lăsa să ne vorbească cei care l-au cunoscut direct, și care l-au descris, așa cum l-au perceput ei, din păcate în momentul tragic al trecerii sale în neființă. Am putea acuza aceste aprecieri de subiectivitate, făcute sub o presiune emotivă, dar faptele vor fi cele care confirmă aserțiunile.

Descrierea care ni se pare a-l caracteriza cel mai bine pe Adolf Sieber aparține lui Ion C. Atanasiu, membru în Consiliul de Administrație al Societății „Mica”: *„În Adolf Sieber conviețuiau două însușiri, care rar se întâlnesc grupate în aceeași persoană: o purtare cuviincioasă, o atențiune delicată, o atitudine respectuoasă către inferiorii, egalii și superiorii lui...Dar, în același timp, avea într-*

ânsul o siguranță a persoanei lui, o cunoaștere perfectă a capacității lui, care îi imprima un sentiment de înaltă demnitate față de oricine...Toată viața lui, și atunci când a ocupat funcții modeste, precum și atunci când a avut însărcinări de conducere și de direcțiune, șira spinării lui a fost dreaptă.

În Adolf Sieber, prin ce moștenire sau prin ce atavism nu știu, s-au găsit împreunate două mari familii omenști, cu însușiri deosebite. Prin spiritul său ordonat, prin creierul său disciplinat, prin energia și voința lui neînfrântă, prin întreaga lui atitudine hotărâtă, prin ochii săi albaștri și fața lui blondă era un nordic, era unul dintre exemplarele cele mai pure ale rasei germane; iar prin surâsul lui permanent ironic, prin sentimentele lui afective, prin dulceața revărsată în raporturile lui sociale, prin concepțiile îndrăznețe în meseria lui, prin blândețea ce o revărsa către inferiorii lui, Adolf Sieber se așează în neamul latinilor.

Această îmbinare armonioasă între germanism și latinitate a fost, desigur, unul dintre cele mai extraordinare aspecte sub care ni s-a prezentat nouă Adolf Sieber, și care explică faptul că, el german de origine, s-a încadrat cu trup și suflet în poporul nostru românesc, către care se îndrepta o înconștientă a lui afinitate²⁵.

La rândul său, principalul colaborator al ing. Adolf Sieber, ing. Valer Ambruș, cel care îi va succeda în funcție, spunea despre acesta că, „avea o fire sangvinică, iute, judecata lui stătea sub impresia primelor evenimente, totuși sufletul lui era de o noblețe rară. În chestiuni de datorie nu cunoștea scuze. În privința caracterului lui, să-mi fie permis să evoc cuvintele lui, când spunea „Ein Mann, ein Wort” („un om, un cuvânt”), ceea ce îi caracteriza toată ființa²⁶.

Iar ing. Ion P. Gigurtu, directorul general al Societății „Mica”, cel care l-a ales pe Adolf Sieber, pentru a dezvolta, împreună cu toți cei implicați, complexul minier de la Brad - iar „speranțele puse de oamenii cunoscători într-ânsul nu numai că, nu au fost înșelate, dar au fost din belșug și în chip strălucit realizate” (A murit directorul A. Sieber²⁷ - aprecia faptul că, acesta era, în momentul morții sale, „în plină putere de muncă, mintea lui ageră construia noi planuri de activitate viitoare, cu toții eram legați de activitatea lui. Atunci când s-a hotărât să rămână pentru totdeauna aici, și a cerut să devină cetățean al țării de adopție, nu interesul l-a împins la aceasta. Un om ca el oriunde putea găsi satisfacerea nevoilor materiale. Ceea ce l-a atras și l-a ținut legat de aceste plaiuri...era posibilitatea de înfăptuire. Nu câștigul îl interesa, ci munca, ar fi dorit să pătrundă în tainele tuturor stâncilor. Cunoscutele „friguri ale aurului” îl dominau, nu pentru aur, ci pentru a mări, a întinde activitatea sa cât mai mult, avea pasiunea acțiunii²⁸.

Iar ing. Victor Eugen Mastero, șeful Uzinei de prelucrare a minereurilor de la Gurabarza, va spune că, „împlinirea datoriei a fost suportul care susținea întreaga lui activitate; o impunea cu cea mai mare strictețe subordonaților lui, și-o impunea sieși, chiar și atunci când venea în conflict cu sentimentele cele mai adânc înrădăcinate în sufletul omului. A fost un om dintr-o bucată care a urmărit cu îndărătnicie calea ce singur și-a croit-o, fără să se dea la o

²⁵ Zarandul, III, 1935, nr. 40, p. 4-5.

²⁶ Ibidem, III, 1935, nr. 41-42, p. 4.

²⁷ Ibidem III, 1935, nr. 40, p. 1.

²⁸ Ibidem, III, 1935, nr. 41-42, p. 3.

parte. Pe acei – ce-i drept foarte puțini – care l-au hulit, i-a iertat în cele din urmă, i-ar câteodată, pur și simplu i-a ignorat”²⁹.

Acesta a fost omul, așa cum a fost văzut de unii dintre contemporanii săi. Iar faptele vor întregi omul.

Ing. Adolf Sieber va avea un rol important, în calitatea sa de substitut al directorului dr. Leonhard Buchrucker, în menținerea activității productive a Asociației miniere „Ruda 12 Apostoli” de la Brad în anii imediați Marii Uniri din 1918 când, la terminarea primului război mondial se întoarce la Brad, și va fi alături de acesta, la tratativele care se vor duce pentru preluarea complexului minier de la Brad, proprietatea lui „Harkortschen Bergwerke und Chemische Fabriken zu Schwelm und Harkorten A.G. zu Gotha”, de către Societatea „Mica”³⁰.

Despre rolul avut de ing. Adolf Sieber în realizarea tranzacției, și mai ales despre încrederea investită în el sunt sugestive cuvintele scrise de către ing. Ion P. Gigurtu, directorul general și adevăratul conducător al Societății „Mica”, de la înființarea acesteia în anul 1920 și până la sfârșitul anului 1944, în „Cartea cu musafiri” a familiei Sieber, care s-a început cu următoarea însemnare: „21 Octombrie 1921 s-a făcut transcrierea „Kuxelor” Soc. R(uda) 12 A(postoli)” pe numele Soc. „Mica”. O dată importantă pentru ambele întreprinderi, cari cu toate că vor funcționa și înainte în formă despărțite, vor fi de acu înainte nedespărțite, legate și prin zilele grele ce au cunoscut până azi. Domnului Director A. Sieber, atât soc. Mica cât și eu personal îi suntem datori recunoștință și mulțumire, pentru măreția cum a știut să mențină societatea, în foarte grele timpuri, păstrând intact avutul societății „Mica”. Urez ca timpurile ce vor veni să satisfacă speranțele noastre de azi și prosperitatea ce ne surâde să fie un imbold la munca și dezvoltare în viitor. Soc. R(uda) 12 A(postoli) sub conducerea D-lui Director Sieber, să-și păstreze ca societate românească bunul renume de care s-a bucurat totdeauna. Gigurtu. Brad 21. Oct. 1921”³¹

Odată cu încheierea procesului-verbal din 10 august 1920, prin care Societatea „Mica” era pusă formal în posesia Asociației miniere „Ruda 12 Apostoli”, directorul exploatarei, ing. Adolf Sieber va fi însărcinat cu conducerea efectivă a Direcțiunii Minelor de la Brad, și va rămâne, până la 31 octombrie 1935, în calitate de director tehnic, conducătorul complexului minier de la Brad.

Nu știm dacă ing. Adolf Sieber și ing. Ion P. Gigurtu se cunoșteau dinainte de tratativele din anul 1920. Cert este faptul că, cei doi au urmat Academia Regală Montanistică de la Freiberg. Adolf Sieber și-a încheiat studiile ingineresti la Freiberg în anul 1905³², iar Ion P. Gigurtu a studiat aici, sub numărul de înmatriculare 5107, din 24 aprilie 1906 până în 5

²⁹ Ibidem, III, 1935, nr. 40, p. 1.

³⁰ Despre crearea Societății „Mica”, cumpărarea Asociației miniere „Ruda 12 Apostoli” de la Brad și rolul său economic, social și cultural în spațiul Zarandului, vezi pe larg, la, Mircea Baron, *Societatea „Mica”. 1920-1948*, Editura Universitas, Petroșani, 2006.

³¹ Expoziția.

³² Supra, nota 6.

octombrie 1908, și va finaliza studiile de inginerie la Școala Politehnică de la Berlin Charlottenburg în anul 1911³³. Dar poate studiile efectuate în Germania să-i fi permis ing. Ion P. Gigurtu, să stabilească anumite relații economice și culturale cu lumea germană, între membrii fondatorii ai Societății „Mica” aflându-se și Rudolf Brandsch³⁴, importantă personalitate politică și culturală a sașilor transilvăneni; poate de aici, și opțiunea pentru achiziționarea complexului minier „Ruda 12 Apostoli”, dar și apropierea de ing. Adolf Sieber, încrederea investită în acesta, încredere care a fost răsplătită pe deplin în anii fructuoasei lor colaborări.

Dincolo de conducerea efectivă a activității productive, lui Adolf Sieber i se datorează elaborarea, în martie 1922, a unui amplu program³⁵, prezentat Direcțiunii Generale a Societății „Mica”, cu privire la noile lucrări de explorare și pregătire care trebuiau executate în anii următori „în prima linie în teritoriile care ne aparțin și mai târziu în teritoriile pe care eventual le vom cumpăra”. Acest program, gândit de unul dintre cei care cunoșteau cel mai bine configurația complexului minier „Ruda 12 Apostoli”, pleca de la ideea că în timp de pace se întrebuința pentru lucrări de explorare cam 8-10% din totalul cheltuielilor de exploatare, iar aceste lucrări au fost oprite în perioada războiului mondial, în principal din cauza lipsei forței de muncă și a dinamitei, iar după 1919 din cauza lipsei de numerar. Ing. Adolf Sieber va arăta care erau lucrările de explorare, cercetare și deschideri, care permiteau să se pună bazele unei exploatare pe o perioadă lungă de timp.

Acest program, care urma să se întindă pe aproape zece ani, era legat, desigur, de celelalte componente ale activității productive din cadrul complexului minier „Ruda 12 Apostoli”. Trebuie spus că întreaga evoluție a Societății „Mica” în general, a complexului minier „Ruda 12 Apostoli” în special, s-a bazat, printre altele, pe modul în care a fost planificată activitatea. Asistăm la ceea ce astăzi am numi un management performant, bazat pe o planificare riguroasă a tuturor etapelor și aspectelor activității, având permanent în vedere criterii de performanță și eficiență. Important în tot acest demers va fi, ceea ce poate părea surprinzător pentru o epocă încă conservatoare din multe puncte de vedere, chiar într-un timp al modernizării și victoriei spiritului democratic, preocuparea conducătorilor Societății „Mica”, inclusiv a celor de la „Mica” Brad, de a contopi aspectele de ordin tehnic, economic, social într-un tot care a dat eficiență activității desfășurate. Am spune că a dominat un spirit pragmatic, care a permis progresele extraordinare pe care le întâlnim în toate componentele complexului minier „Ruda 12 Apostoli”, iar acest lucru vine din experiență și, nu în ultimul rând, dintr-o anumită educație a celor care, cel puțin în perioada de început, au condus destinele întreprinderii de la Brad. De altfel, Ion P. Gigurtu, va afirma la înmormântarea de la Brad, că, *„întreprinderea noastră nu a putut ține pas cu dorințele lui. Timpurile vitrege prin*

³³ Freiberg.

³⁴ Baron, *Societatea „Mica”*, p. 16.

³⁵ DJANH, *Societatea „Mica”*, dos. 60/1932, f. 26-29.

care am trecut, au întârziat, cel puțin cu șapte ani, înfăptuirile dorite de el. ...nu a putut vedea planurile în curs de desfășurare”³⁶.

Iar acest program va fi întregit de dezvoltările din celelalte componente ale procesului de producție, în anii prezenței ing. Adolf Sieber la Brad.

Astfel, prin modernizarea și dezvoltarea Uzinei de prelucrare a minereurilor de la Gurabarza, se va crea un complex capabil să prelucraze cu randament mare, toate tipurile de minereuri aflate în zăcămintele. Alături de modernizarea șteampurilor californiene, amalgamării, instalației pentru prelucrare minereului cu aur nativ, instalației de spălare a piritelor, de extinderea sistemului de limpezire a apelor rezultate din procesul de prelucrare, de extinderea și modernizarea Laboratorului, se vor construi: Cianurația pusă în funcțiune în anul 1924; Flotația I, edificată în anii 1928-1929 pentru prelucrarea minereului din filonul nr. 25/37 din mina Brădișor și Flotația II, construită în anii 1933-1934 în apropierea bateriilor de stampare; instalația de afinare, care începe să funcționeze din anul 1936³⁷.

De asemenea, Uzina electrică de la Gurabarza și celelalte instalații de forță se vor moderniza între anii 1924-1935, ceea ce va permite asigurarea necesarului de energie pentru întregul complex de la Brad, pentru o parte a localităților din acest perimetru, dar și pentru începerea electrificării perimetrului aurifer al Munților Apuseni³⁸.

Oricum, toată dezvoltarea, din care am spicuit elementele esențiale, va menține Societatea „Mica”, ca cel mai important producător de aur din România, în anul celei mari producții din perioada interbelică, 1937, producând 2.934,407 kg aur fin, ceea ce reprezenta 53,96% din producția de 5.465 kg aur fin a țării³⁹.

Profund cunoscător al mineritului și realităților social-economice din regiunea patruleterului aurifer al Munților Apuseni, dar și al mineritului aurifer românesc în ansamblul său⁴⁰, ing. Adolf Sieber va avea o contribuție majoră la extensia complexului minier din jurul Bradului. Va reprezenta o preocupare constantă, după cumpărarea complexului minier „Ruda 12 Apostoli”, ocuparea, prin metode diverse, a unor noi teritorii miniere, lucru care face din Societatea „Mica”, ca încă din anii ‘20 ai secolului al XX-lea, să fie cea mai puternică prezență industrială în patruleterul aurifer al Munților Apuseni și implicit un lider⁴¹.

Această direcție a fost impusă din dorința conducătorilor Societății „Mica” de a domina în acest perimetru minier, din voința de a-și anihila adversarii, dar și din nevoia de a deține noi zone de exploatare, absolut necesare în condițiile extensiei activității extractive și diminuării resurselor

³⁶ Zarandul, III, 1935, nr. 41-42, p. 3.

³⁷ Baron, *Societatea „Mica”*, p. 429-460.

³⁸ *Ibidem*, p. 460-476.

³⁹ *Ibidem*, p. 390.

⁴⁰ A. Sieber, „Le problème de l’or en Roumanie, în *Analele Minelor din România*, XVI, 1933, nr. 1, p. 13-15.

⁴¹ Baron, *Societatea „Mica”*, p. 256-272.

în zonele deja exploatare. Ing. Adolf Sieber, aprecia în februarie 1922 că, „pentru a asigura viitorul Societății sunt necesare lucrări de cercetare, dar și achiziționarea de noi suprafețe, mai ales dacă acestea se găsesc în apropierea Societății”⁴².

Aceste suprafețe, fie vor fi cumpărate direct, prin încheierea unor acte de vânzare - cumpărare, fie indirect prin cumpărarea de cuxe la diferite asociații miniere⁴³. Aceste asociații miniere fie au fost păstrate, desfășurând o activitate mai mult sau mai puțin intensă, pentru a respecta prevederile Legii Minelor și a nu fi închise, fie au fost dizolvate și patrimoniul a trecut în proprietatea Societății „Mica”; în același timp au fost preocupări serioase pentru explorarea unor noi perimetre miniere, care la timpul potrivit au fost transformate în concesiuni de exploatare, fiind integrate mai ales în complexul minier „Ruda 12 Apostoli”.

Toată această politică va face, ca în decembrie 1935, Societatea „Mica” să fie prezentă în 60 de asociații miniere în care va avea participații mai mult sau mai puțin semnificative, situate în comune din județele Hunedoara, Alba, Arad, apropiate de complexul minier „Ruda 12 Apostoli”, oricum într-o zonă de maxim interes pentru Societatea „Mica”⁴⁴. La acestea trebuie adăugată intrarea Societății „Mica” în câteva Societăți

⁴² DJANH, *Societatea „Mica”*, dos. 16/1921, f. 41.

⁴³ Forța Societății „Mica” rezultă și în capacitatea de a-și „apropia” diverși funcționari ai Statului, ca în cazul „căpitanului minier”, ing. Hermann, care lucra la Subinspectoratul Minier Abrud, subordonat Direcțiunii Generale a Minelor din Ministerul Industriei și Comerțului..

La DJANH, *Societatea „Mica”*, dos. 34/1923, f. 1-63, se păstrează un convolut de 63 de file, cuprinzând corespondența dintre acest funcționar și ing. Adolf Sieber. Poate că termenul corespondență este impropriu, căci din condeiul ing. Adolf Sieber am găsit numai patru răspunsuri la întrebările puse de ing. Hermann. După câte rezultă din acest material arhivistic, ing. Hermann reprezenta interesele Societății „Mica”, în sensul că, o informa, prin intermediul ing. Adolf Sieber, ce se întâmpla pe piața de cuxe miniere, cine intenționa să le vândă, în ce condiții și dacă cumva au apărut și alți pretendenți din afară. Din răspunsurile ing. Adolf Sieber și recomandările date, reiese că el cunoștea prevederile Legii Minelor și era mereu preocupat să influențeze tratativele și deciziile pentru acordare de perimetre miniere în folosul Societății „Mica”. Prin intermediul ing. Hermann, care deținea nu numai material cartografic dar și alte informații de prima mână, Societatea „Mica” încerca să afle, printre altele, cu care asociații miniere ducea Statul tratative de preluări de perimetre sau cumpărări de cuxe, sau ce societăți miniere stăteau în spatele acestor tranzacții, respectiv, ce avocați sau politicieni le reprezentau interesele. Printre altele, rezultă din aceste scrisori că, Societatea „Mica” se interesa și de perimetre în care s-a găsit bauxită, cupru sau chiar cărbune.

Cu mare discreție ing. Hermann îi transmitea ing. Adolf Sieber numele și adresa băieșilor, care au preschimbat la Abrud într-o lună - aprilie 1929 - cantități „suspect de mari” de aur nativ.

⁴⁴ *Ibidem*, dos. 72/1935, f. 1-2.

miniere: Pyrit, Minele de Aur Breaza-Zlatna, Aur, Mines d'Or de Stănija etc., care devin afiliatele sale⁴⁵.

Adolf Sieber s-a distins ca un conducător modern, care a înțeles ca nimeni altul că, reproducția forței de muncă nu se poate face decât printr-o solidă politică socială, prin ridicarea nivelului de cultură generală și tehnică, și care să se aplice atât celor care lucrau la „Mica” Brad și familiilor lor, dar și întregii comunități din spațiul Zarandului.

O asemenea înțelegere a lucrurilor, credem că, venea dintr-un structură interioară, dar mai mult ca sigur dintr-o educație căpătată în spațiul german unde modernitatea a adus cu sine și o mai atentă privire asupra nevoilor proletariatului, în special a celui industrial; putem să ne gândim și la Transilvania, unde comunitatea germană a dezvoltat, ca nimeni altcineva, forma vecinătăților și a Sparkasse, ca forme de înțajutorare.

Toți cei care s-au referit la Adolf Sieber în zilele de după moartea sa, vor scoate în evidență aplecarea sa spre problemele tuturor și, mai ales a comunității, în ansamblu, aplecare care, dincolo de respectul pentru profesionalism, i-a adus respectul oamenilor, pentru calitatea, nu totdeauna la îndemâna tuturor, aceea de om.

Ing. Ion P. Gigurtu va spune că, Adolf Sieber, „s-a identificat cu nevoile regiunii, planurile noastre sociale au găsit un răsunset plin de înțelegere în sufletul lui. Biserica ce construim la Musariu pornește de la el. Marele merit a lui Sieber a fost atmosfera ce a creat în jurul întreprinderii noastre; pentru el și pentru toți scopul principal era întreprinderea”⁴⁶, iar ing. Valer Ambruș scotea în evidență, faptul că, Adolf Sieber, „avea lozinca că, prin capital și muncă perseverentă și îndelungată, se poate asigura binele și înălța nivelul cultural al acestui ținut. Se îngrijea să garanteze angajaților o existență sigură, și pe o durată cât mai mare. Toată atențiunea lui se desfășura într-acolo, ca să ridice această întreprindere la un renume mondial, și să poată spune că, existența ei este asigurată pe mai multe decenii”. În același timp, spunea ing. Valer Ambruș, Adolf Sieber „a depus o muncă titanică și pe teren cultural-social și național. Unde numai a putut, a ajutat întotdeauna instituțiile noastre culturale și naționale. Muncitorimea noastră din Munții Apuseni a avut un mare sprijin în directorul Sieber, care deși nu era născut aici, a fost legat sufletește de munții noștri și de poporul românesc, în mijlocul căruia-și petrecuse cea mai frumoasă parte a vieții sale”⁴⁷.

Sigur că, la fel ca în cazul activității productive, Adolf Sieber nu putea să întreprindă nimic fără acordul Direcțiunii Generale a Societății „Mica” de la București, a directorului general, ing. Ion P. Gigurtu. Important este că a avut idei și spirit de inițiativă, sau a acceptat idei care veneau în sprijinul îndeplinirii rolului pe care Societatea „Mica” și-l asumase.

⁴⁵ Baron, *Societatea „Mica”*, p. 92-141.

⁴⁶ *Zarandul*, III, 1935, nr. 41-42, p. 3.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 5.

Există multe documente de arhivă, dar și o carte, publicată în anul 1939, în cadrul participării Societății „Mica” la Expoziția „Muncă și Voe Bună” de la București, din iunie-iulie 1939⁴⁸, care ne edifică asupra extensiei preocupărilor de ordin social și cultural.

Un *Memoriu asupra realizărilor sociale împlinite de Societatea „Mica” din Brad în legătură cu traiul angajaților săi*⁴⁹, elaborat în anul 1942, ne arată, printre altele, o serie de împliniri contemporane cu ing. Adolf Sieber și, într-o mare măsură, datorate acestuia:

- Societatea „Mica” a terminat în anul 1939 zidirea bisericii ortodoxe din Musariu, începută de către ing. Adolf Sieber, și a contribuit cu sume importante la ridicarea altor biserici: Luncoiul de Jos, Luncoiul de Sus, Baia de Criș, București, Birtin etc, iar biserica ortodoxă din Crișcior a primit gratuit instalația electrică.

Cea mai importantă contribuție, valorizată de către Societatea „Mica” la 1.289.265 lei, a reprezentat-o sprijinirea construcției bisericii ortodoxe din Brad. În anul 1926, la începerea construcției bisericii, Societatea „Mica” a făcut o donație de 100.000 lei, iar mai apoi a acordat un împrumut de 250.000 lei, transformat și acesta în donație. Cu aceste prime ajutoare s-a putut pune temelia bisericii, înălțându-se zidurile. Cei 700.000 lei necesari pentru acoperirea cheltuielilor cu pictarea bisericii în interior – o frescă bizantină realizată de pictorii C. Mihăescu și D. Bâșcu - au fost plătiți tot de către Societatea „Mica”. De asemenea iconostasul, în valoare de 150.000 lei, lucrat de către un maestru de la Școala de Arte și Meserii din București, a fost comandat de către Societate. Pe lângă acestea s-au adăugat instalarea curentului electric, materialul lemnos pentru scaune și uși, în valoare de 100.000 lei.

- Societatea „Mica” cheltuia anual suma de 800.000 lei cu reparații curente și mobilier pentru școlile din satele de unde proveneau angajații săi;

- Societatea „Mica” a înființat în anul 1935 și întreținea, trei case culturale și 11 biblioteci muncitorești în satele regiunii, acțiune pentru care erau cheltuiți anual 100.000 lei;

- Societatea „Mica” dădea cărți elevilor săraci, și achita taxe școlare pentru elevii merituosi, toate în valoare de 300.000 lei anual;

- erau întreținuți la liceu și la școli superioare elevi și studenți merituosi, pentru care Societate cheltuiește anual 300.000 lei;

- în anul 1933 s-a construit stadionul de la Gurabarza, cu tribună pentru 2.000 de spectatori, construcție care a costat două milioane lei. Asociația Sportivă „Mica” avea mai multe secții: fotbal, tenis, volei, baschet, patinaj, schi; cea mai importantă era echipa de fotbal, a cărei întreținere costa Societatea un milion de lei anual, iar pentru celelalte sporturi cheltuia 100.000 lei anual;

- în anul 1936 s-a terminat construcția Cazinoul Funcționarilor Gurabarza;

⁴⁸ Societatea „Mica”, *Năzuințe și înfăptuiri sociale. 1920-1939*, Imprimeriile „Adevărul”, București, 1939

⁴⁹ DJANH, *Societatea „Mica”*, dos. 2/1942, f. 253-257.

- au fost trimiși la mare, anual, câte 100 de copii ai angajaților, Societatea cheltuind anual câte 150.000 lei etc.

Din păcate, prea repede pentru toți, la 31 octombrie 1935, inima lui Adolf Sieber a încetat să mai bată, pe când se afla la București⁵⁰, fiind invitat să participe la aniversarea a 15 ani de existență a Societății „Mica”. Se întâmplă acum un lucru care vine să confirme personalitatea, dar și rolul pe care Adolf Sieber l-a asumat, dar l-a și impus.

Nu știm dacă comunitatea sașilor luterani din Transilvania îl va revendica, presa germană de la Sibiu, consultată de noi, nedând nici o știre despre moartea lui Adolf Sieber și înmormântarea acestuia în cimitirul orașului Sibiu. Este adevărat că, preotul luteran Heinz Ackner, va spune, în timpul înmormântării oficiate în cimitirul de la Brad că, „noi germanii evanghelici din Sibiu, am fi dorit din toată inima ca decedatul să rămână între noi, în cimitirul nostru evanghelic, ca unul fiind de neamul nostru și de credința noastră. Am fi păzit cu sfințenie mormântul lui. Însă acum vi-l dăm bucuros. Căci ceea ce noi, sașii evanghelici, am văzut duminica trecută, în cimitirul din Sibiu ne-a impresionat adânc. Am auzit cuvintele voastre de mulțumire, am simțit jalea voastră sinceră, recunoștința voastră adâncă, am văzut lacrimi pe fețele îndurerate ale minerilor”⁵¹, dar tăcerea presei germane putea să vină din prea marea apropiere a lui Adolf Sieber de societatea românească.

Singurele mărturii sibiene despre înmormântarea, aici, a lui Adolf Sieber, aparțin presei românești, iar titlurile și conținutul articolelor sunt sugestive⁵².

⁵⁰ „Aseară, la orele 20, a încetat subit din viață, în București, A. Sieber”, se spune într-o Circulară a Direcțiunii Minelor Brad din 1 noiembrie 1935 (*Ibidem*, dos. 33/1935, f. 30).

⁵¹ *Zarandul*, III, 1935, nr. 41-42, p. 6.

⁵² În însemnarea din ziarul „Telegraful Român” (xxx, A murit un om de bine”, în *Telegraful Român*, LXXXIII, 10 noiembrie 1935, nr. 47, p. 4) se spune că, „...În calitate sa de inginer de mine, dispărutul și-a câștigat, în timp de 26 de ani, mari merite pentru mineritul Munților Apuseni, - producția de aur în regiunea Bradului, se leagă de activitatea acestui om cu multă experiență și temeinică pregătire. Corpul inginerilor pierde un distins coleg, care s-a aclimatizat deplin în noua sa patrie; iar muncitorii minelor de la Brad pierd un adevărat părinte sufletesc...”.

Însemnarea despre moartea lui Adolf Sieber apărută în, *Tribuna*, VIII, 17 noiembrie 1935, nr. 403, p. 3-4, are titlul: „La moartea unui mare filo-român. Inginerul Adolf Sieber”. Se spune aici: „De 16 ani de când Adolf Sieber a fost în serviciul Soc. „Mica” din Zarand, ca director tehnic al acestei societăți, nimeni nu a avut a se plânge că a făcut cuiva nedreptate sau că inima lui a încetat să bată o clipă alături de a muncitorilor sau a funcționarilor din marea întreprindere auriferă, care este cea mai însemnată din sud-estul Europei. De atâția ani caracterul său de om integru a rămas același, în sensul de caldă camaraderie, da locul de înaltă onoare ca director în biroul său, ori în aceeași calitate în fundul minelor, îmbrăcat modest în haine de lucru ca orice miner cu lampa de carbid în mână. Bradul, jurul Bradului și peste șapte sau opt sate mai departe au cunoscut mărinimia celui care a fost Adolf

Din Registrul de înmormântări al Parohiei Evanghelice Sibiu, rezultă că Adolf Sieber - căsătorit, director minier - a decedat din cauza unui infarct la București, în ziua de 31 octombrie 1935 și a fost înmormântat la Sibiu în data de 3 noiembrie 1935, slujba fiind oficiată de către preotul luteran Heinz Ackner⁵³.

Surprinzător pentru mulți, dar poate la dorința soției sale, Adolf Sieber va fi înmormântat la Sibiu și nu la Brad. „La această ceremonie a contribuit mult direcțiunea generală a soc. „Mica”, care a luat hotărârea, ca ultim omagiu, de a trimite la înmormântare o delegație de peste 100 muncitori și funcționari, în frunte cu fanfara societății. Corpul neînsuflăit al fostului director a fost depus în capela luterană din cimitirul orașului Sibiu. Au asistat conducătorii Societății „Mica”, în frunte cu Ion P. Gigurtu, ingineri, funcționari tehnici și administrativi, muncitori, personalități și prieteni de la Brad și Sibiu. La ora 4 s-a început serviciul religios, oficiat de către preotul luteran din Sibiu. După sfânta slujbă care s-a terminat cu o vorbire a preotului, și care a fost scurtă, așa după cum cere ritualul luteran”, au fost rostite cuvinte omagiale de către reprezentanți ai celor cu care Adolf Sieber a colaborat sau i-a condus⁵⁴

Va fi revendicat de către comunitatea minerească a Zarandului, în rândurile căreia a ales să trăiască și să o sprijine pentru a prospera. Un asemenea rol nu poate fi ocultat, și înmormântarea lui Adolf Sieber, va avea accente totemice, mai ales brădenii crezându-se îndreptățiți să-l păstreze pentru a se mândri cu acest personaj, care în anii existenței sale a avut harul ziditorului.

Știm din precizarea făcută de către ing. Valer Ambruș, că, „acum, pentru satisfacerea dorinței generale, ca scumpul nostru defunct să-și doarmă somnul de veci în țărâna pământului Munților Apuseni, unde și-a dezvoltat întreaga lui activitate în decursul celor 27 de ani, s-a hotărât, și în urmă familia a aprobat, ca osemintele lui să fie așezate aici, spre vecinică odihnă”⁵⁵.

Se va ajunge în situația ca trupul lui Adolf Sieber să fie deshumat din cimitirul de la Sibiu și adus la Brad pentru a fi înmormântat aici.

La ceremonia funerară care s-a desfășurat în 17 noiembrie 1935 au luat parte peste 8.000 de oameni din Țara Zarandului. După ce s-a oficiat slujba religioasă, în fața sediului Societății „Mica” din Brad, de către un sobor de șapte preoți – printre care și preotul luteran de la Sibiu - în frunte cu protopopul Zarandului, Ioan Indrei, convoiul a plecat prin centrul orașului, spre cimitirul bisericii ortodoxe. La biserică, după ce s-a făcut

Sieber....Liceul „Avram Iancu” din acea localitate a avut în el un sprijinitor. Fii de mineri, dintre care și cel care presară aceste rânduri aici, în timpul cât își făcea studiile în liceul de mai sus și în Universitate, au avut întreținerea gratuită din partea Societății „Mica”. La înmormântarea lui Adolf Sieber, care s-a făcut în orașul nostru, au ținut să ia parte un impresionant număr de muncitori și funcționari...”

⁵³ Parohia Evanghelică C.A. Sibiu, *Registrul de înmormântări*, vol. XIV, p. 35, nr. 207.

⁵⁴ *Zarandul*, III, 1935, nr. 40, p. 3-4, 6.

⁵⁵ *Ibidem*, III, 1935, nr. 41-42, p. 4.

slujba, pentru odihna sufletului său, de către preoții ortodocși și preotul luteran, s-au ținut mai multe cuvântări; Adolf Sieber va fi depus apoi, pentru a-și găsi odihna veșnică, în cripta – sub forma unui templu antic – construită de către Societatea „Mica”⁵⁶.

Societatea „Mica” va face gesturi de cinstire a memoriei lui Adolf Sieber. Astfel, se va decide ca muncitorii, care erau angajați la „Mica” Brad în 10 noiembrie 1935, să primească fiecare, ca remunerație, echivalentul a două șuturi, favoare care să țină locul „așa-zisei „pomeni” după ritul ortodox, deoarece după ritul luteran pomana nu există”⁵⁷, iar la 15 decembrie 1935, în biserica ortodoxă din Brad se va oficia un parastas de șase săptămâni „de la moartea regretatului nostru director, A. Sieber”⁵⁸; va comanda sculptorului Radu Moga realizarea unui bust a lui Adolf Sieber⁵⁹, care va folosi ca model, poza pe care o găsim în necrologul scris de ing. Marius A. Luca în *Analele Minelor din România*⁶⁰, dar și într-o carte despre geneza zăcămintelor metalifere neovulcanice din arcu carpat, apărută la Berlin în anul 1938⁶¹.

Se pare că, el a dat mai mult pentru țara în care s-a considerat acasă decât a dat aceasta pentru el și urmașii săi. Există o ingratitudine de care nu reușim să ne dezbrăăm, iar soarta tristă a văduvei Helena Sieber după cel de al doilea război mondial poate fi un exemplu. Iar gândul rostit la ceremonia funerară de la Sibiu de către Nicolae N. Murgășianu, vicepreședintele Societății „Mica”, că, „pentru a perfecta memoria acestui distins și prețios colaborator al nostru, Consiliul de Administrație al Societății „Mica” va hotărî desigur, ca una dintre exploatările noastre să poarte numele lui Adolf Sieber”⁶², nu se va împlini niciodată.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 1, 3, 4, 6.

⁵⁷ DJANH, *Societatea „Mica”*, dos. 33/1935, f. 2.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 11.

⁵⁹ G. Micu Delabăsești, „Sculptorul Radu Moga”, în *Calendarul Zarandului pe anul 1937*, p. 71.

⁶⁰ Luca, *Necrolog*, p. 501.

⁶¹ Adolf Helke, *Die jungvulkanische Gold-Silber-Erzlagersätten des Karpathenbogens und besonderer Berücksichtigung der Genesis und Paragenesis des gediegenen Goldes*, Berlin, 1938.

⁶² *Zarandul*, III, 1935, nr. 40, p. 1.

UN FLAGEL EUROPEAN ATINGE ARADUL: FUSTA-PANTALON

Radu Ardelean*

Cu 1 ianuarie 1911, după calendarul vechi (iulian), respectiv 14 după cel nou (gregorian), apărea la Arad primul număr al ziarului oficial al comitetului central executiv (a comportat și alte denumiri) al Partidului Național Român din Ungaria dualismului, promovând firește programul său politic, pentru ceea ce fusese întemeiat, potrivit hotărârii comitetului în ședința de la 20 ianuarie 1910 din Budapesta (cea definitivă socot, căci altfel nu putea ieși gazeta în atât de scurt interval, trebuind rezolvată problema localului, a personalului, tipografiei, difuzării etc.) și vizând, prin prisma aceluia, toate palierele societății românești, inclusiv din Bucovina și Regat, într-o viziune pan-românească¹.

La cinci ani de la întemeiere (fără o zi!) se opina că sediul gazetei nu a fost desemnat la Blaj, Cluj, ori Timișoara pentru că „nici unul dintre centrele amintite nu avea atâția bărbați cu rutină politică și experiență organizatorică câți se găseau în Aradul, care ajunsese în ultimul deceniu un fel de centru improvizat al conducerii noastre politice”², la ceea ce subscria mai încoace autorul monografiei parțiale a periodicului: „Redacția ziarului a fost fixată pentru orașul Arad, deoarece aici erau grupați majoritatea [sic] conducătorilor de frunte ai P.N.R., aici existau condiții prielnice pentru desfășurarea activității sale, Aradul concentrând în această epocă o seamă de intelectuali și reprezentanți de frunte ai vieții culturale românești.”³

Dar un om mai în secretele zeilor, adevărat Alexandru Vaida-Voevod, deputat dietal, membru al comitetului executiv și al comisiei de redacție a ziarului⁴, admitând că „în Arad un număr mare de fruntași devotați cauzei partidului național român pot sta într'ajutorul redacției ziarului”⁵, lămurea că locația a fost aleasă întru combaterea *Tribunei*, dar nu pe partea

* Cercetător științific II la Institutul de Studii Banatice „Titu Maiorescu” din cadrul Filialei Timișoara a Academiei Române (Of Romanian Academie), icsutm@acad-tim.tm.edu.ro. Materialul a fost realizat în cadrul programului nr. 4, **Istoria Banatului în sec. XIV-XX**, proiect nr. 2, *Istoriografia în periodicele arădane până la 1848*.

¹ Vezi George Pop de Băsești, Teodor Mihali, Vasile Lucaciu, „Către Români”, în *Românul*, I, din 1/4 ianuarie 1911, p. 1 (repetat și în numerele următoare); [Vasile Goldiș?], „Programul nostru”, *ibidem*, pp. 1-3; *Arad. Monografia orașului de la începuturi până în 1989*, coord. Ioan Văran, Pascu Hurezan, Mihai Popovici, Arad 1999, p. 379 (autor Melentie Nica); Ioan D. Godea, *Ziarul „Românul” din Arad și aspecte ale problemei naționale din Transilvania (1911-1918)*, Timișoara 2001, pp. 57-59.

² Un fost tribunist [?], „După cinci ani”, în *Românul*, V, nr. 286 din 31 decembrie 1915/13 ianuarie 1916, p. 1.

³ Ioan D. Godea, *op. cit.*, p. 58.

⁴ Nominalizat în această calitate și *ibidem*, p. 59.

⁵ Alexandru Vaida-Voevod, „„Românul””, în *Românul*, I, nr. 120 din 3/16 iunie 1911, pp. 3-4.

comercială, căci „abonații ziarelor „Românul” și „Tribuna” se recrutează în număr foarte mic din orașul Arad”, ci pe aceea politică (operațiune soldată cu succes la intervenția Bucureștilor, prin „desantul” din 1912 al lui Constantin Stere, mandatat de partidele din Regat și de Rege⁶).

Cu tot accentul pus pe politic (comunicate oficiale ale comitetului executiv, discursuri ale deputaților români, dezbateri dietale, relatări de la adunări politice, dar și mișcarea politică din România și Europa), ziarul trebuia să aibă un conținut variat pentru a-și atrage cetitori (plătitori mai ales) și de aceea comporta o rubrică de „Litere. – Științe. – Arte”, alta de „Agricultură. – Industrie. – Comerț”, cum și un mercurial, mai erau „Fapte și lucruri din România”, dar și „Situația în Europa”, ziarul având corespondenți la București, Budapesta, Viena, Roma, uneori la Berlin, Paris, Milano și Londra. Rubrica feminină a fost deseori prezentă în pagină, și chiar una pentru copii, sporadic, la fel una sportivă, chiar de șah (1912–1913), o nepermanentă rubrică de revistă a presei („Ziare și reviste”) și „Bibliografie” a titlurilor apărute / recomandate, iar pentru destindere „Felurimi” și „Glume”, firește „Informațiuni”, unele chiar de „Ultima oră”⁷.

După o estimare (empirică!) „Aria tematică a ziarului e dominată de probleme politice (circa 45 la sută), probleme economice (20 la sută), activitatea politică a slovacilor și sârbilor (10 la sută) [poate 1%! R.A.] și relații și vești din România (15 la sută).”⁸ Nu sunt deci considerate rubricile (quasi) permanente enumerate de mine mai sus, care aveau o pondere însemnată totuși în economia sumarelor. Ar mai fi de spus că deși *Românul* a fost ca ziar „regnicolar” și nu local (vezi și afirmațiile lui Alexandru Vaida-Voevod, nota 5 *supra*), prin însăși natura lucrului informațiile locale erau mai accesibile (cele despre administrație și viața social-culturală mai ales) și tot așa reclamele, dacă unele pentru firme din Budapesta, Vârșeț, Ardeal și Banat, cele mai multe totuși priveau piața locală, iar dacă le cetim aflăm ce mânca, bea și îmbrăca arădanul de atunci, cu cine își putea construi o casă, cine îi făcea sobele în ea, îi instala curentul electric, căzile de baie, reconstituind o parte din viața cotidiană a orășenilor.

Impactul în rândul cetitorilor a fost unul destul de mare, raportat la standardele românilor din Ungaria. Primul număr, cel „de probă”, a fost tipărit în 20.000 de exemplare fiind expediat „în toate părțile locuite de Români”, dar chiar înainte de apariție s-au primit peste o mie de cereri de abonament, întâiul abonat fiind țăranul Ioan Barbu din Secusigiu (ct. Arad)⁹. Într-adevăr, în al doilea trimestru al apariției se dădea la *Poșta Administrației* un răspuns pentru „Abonat 1010”¹⁰, totuși Goldiș se plângea (pentru a justifica onorariul mic oferit unui redactor) că „abonamentele se

⁶ Zigu Ornea, *Viața lui Constantin Stere*, vol I, București, 1989, pp. 566-576.

⁷ Considerații pe marginea rubricaturii și la Ioan D. Godea, *op. cit.*, pp. 68-69, cu accent pe politic, cultural și economic.

⁸ *Arad. Monografie...*, p. 380.

⁹ *Românul*, I, nr. 1 din 1/14 ianuarie 1911, p. 11.

¹⁰ *Ibidem*, nr. 92 din 28 aprilie/11 mai, p. 9.

sporesc anevoie. Abia am ajuns la 1400 pentru numărul de toate zilele și vreo 700 pentru numărul poporal [duminical].”¹¹

Dar în anul următor Direcțiunea se fălea că „Numărul abonaților acestui ziar întrece acum cifra de 5000, un record nemaipomenit până acum în istoria ziaristicii române de la noi”, flatându-se că acest „succes aproape stupefiant” se datora calității materialelor publicate; e drept însă că ziarul era încă susținut financiar de comitetul național, iar restanțele acumulate ale abonamentelor neachitate se ridicau deja la 40.000 coroane în septembrie (poate că mulți din foștii abonați la *Tribuna* care s-au trezit translați la *Românul* în primăvara aceluia an au intrat în grevă de plată)¹², ceea ce a dus chiar la sfârșitul anului la micșorarea paginajului de la 10 la 7 file de text¹³.

Dacă un colaborator estima la sfârșitul anului 1915 că ziarul „are astăzi 5-6000 abonați – record neajuns până acum de ziarele politice românești din această țară [Ungaria, R.A.]”¹⁴, redacția, mai vag, arăta doar că „ziarul nostru apare în câteva mii de exemplare”, remarcabil la standardele presei românești din Ungaria, puțin însă comparativ cu al celor maghiare – care, durere, erau abonate și de mulți români rămași, indolenți, restanți la plata gazetei românești, „un ziar care este al nostru, al tuturor cari suntem Români în Ungaria și Ardeal”¹⁵. Cum numărul de Crăciun fusese tipărit în 12.000 de exemplare, costând 2000 de coroane, abonații erau din nou invitați (aproape implorați) să-și onoreze restanțele¹⁶. Monograful antecitat cred însă că supralicita susținând că tirajul maxim al *Românului* ar fi atins, într-o perioadă neprecizată, 30.000 de exemplare, „ceea ce dovedește priza lui la păturile largi ale populației”, penetrarea geografică comportând Transilvania (în sens larg), Bucovina, coloniile românești din Ungaria și Austria (de la Budapesta și Viena mai ales), precum și Regatul român¹⁷.

Pe când apărea *Românul* la Arad, *la belle époque* era pe sfârșite, fiind pe începuturile aproape războaiele balcanice, prefațatoare ale celui teribil, *La Grande Guerre*. Dar lumea vroia să se mai distreze, minuneze, chiar indigneze, mai mult ori mai puțin simulat, iar gazetele, fie ele ori cât de serioase, trebuiau să livreze și marfă compatibilă cu orizontul de așteptare al publicului, pentru a și-l păstra captiv.

¹¹ *Scrisoarea* lui Goldiș către Petre Locusteanu, datată Arad, 11 februarie nou 1911, în Vasile Goldiș, *Correspondență (1888–1934). Scrisori trimise*, ed. Gheorghe Șora, Cluj 1992, p. 162.

¹² Direcțiunea ziarului „*Românul*”, „*Aviz abonaților noștrii*”, în *Românul*, II, nr. 193 din 2/15 septembrie 1912, pp. 7-8.

¹³ [Redacția], „*O veste tristă*”, *ibidem*, nr. 269 din 6/19 decembrie, p. 1.

¹⁴ Un fost tribunist, „*După cinci ani*”, *ibidem*, V, nr. 286 din 31 decembrie 1915/13 ianuarie 1916, p. 2.

¹⁵ [Redacția], „*«Românul»*”, *ibidem*, nr. 204 din 20 septembrie / 3 octombrie 1915, pp. 1-2.

¹⁶ [Administrația?], „*O rugă către abonații și cetitorii noștrii*”, *ibidem*, nr. 283 din 25 decembrie 1915/7 ianuarie 1916, p. 30.

¹⁷ Ioan D. Goia, *op. cit.*, p. 58.

Pour la bonne bouche, iată o știre cu celebra Mata Hari, în contextul rubricii quasi-permanente de corespondențe din Milano, cu referire la repertoriul celebrei opere, unde se anunța, „Vom face cunoștință balerinei Mata Hari – principesă indiană născută la Giava [Jawa, R.A.] și care e dotată cu o inteligență inventivă și de o forță de expresie ciudată – cunoscută publicului parizian de când la Muzeul Guimet din Paris a ilustrat cu dansurile ei câteva conferințe ținute asupra Indiei de oameni de știință.”¹⁸

Redacția dorea să-și creeze și fidelizeze un public feminin, nu doar masculin, acționând în consecință: „Ținta noastră este ca, afară de politică, «Românul» să ofere cititorilor săi distracție nobilă, învățătură în cele economice, lumina în afacerile sociale și informație despre ceea ce se petrece în lume. În numărul nostru de Duminecă am deschis rubrică permanentă pentru *chestia feminină*”, și se felicita de succesul întreprinderii, căci „cu multă satisfacție sufletească putem constata, că în această grea muncă a noastră am aflat sprijinul multor bărbați și femei de cea mai mare valoare în viața noastră obștească”, de pildă la *Cronica feminină* „colaborează dame de înaltă cultură literară («Românca», «O mamă», Neli Cornea, Aurelia Pop etc.).”¹⁹ Numele „în clar” nu-mi spun multe și n-am știruit cine se afla în spatele pseudonimelor (foarte originale!!) ori ale inițialelor H.B., cele mai frecvente la rubrică, una care a comportat și rețete culinare, mai frecvente inițial, apoi cam sporadice până în 1915 (când se acomodează timpurilor cu *ersatz*-uri ²⁰, de unde până atunci erau delicioase...).

Dacă una din semnatare, în prima lună de apariție a gazetei, pleda pentru varianta să-i zicem clasică a femeii, care-și găsea împlinirea în postura de „soție, mamă și gospodină” (de alt fel urmau imediat și câteva „Rețete culinare”!), condamnând mondenitățile și capriciile modelelor moderne, combătându-le prin educarea potrivită a tinerelor fete²¹, cu două săptămâni înainte încă altă titulară a rubricii se dedica învățămintelor despre o agreabilă ținută feminină, în ton cu „moda, cea atât de capricios schimbăcioasă”, nesupusă însă șablonului, prin care „se cinstește frumosul”, accentul fiind pus în acest articol pe coafură, pentru care oferea sugestii, având de unde alege, căci „moda anului 1911 oferă multă variație în coafure”²². Dar au fost și alte articole în materie, vizând toaletele, așa că

¹⁸ Anty [?], „Milano” (la rubrica „Din Italia”, secțiunea „O balerină indiană”), în *Românul*, I, nr. 241 din 3/16 noiembrie 1911, p. 5

¹⁹ Redacția și administrația ziarului „Românul”, „Invitare la abonament”, *ibidem*, nr. 75 din 2/15 aprilie, pp. 8-9.

²⁰ T.B. [?], „Bucătăria de răsoiu”, *ibidem*, V, nr. 267 din 6/19 decembrie 1915, p. 7 (cu „Cacao preparat din făină de porumb”, „Mititei din făină de porumb”, „Budincă de porumb” și alte *eiusdem farinae tritici turcici*...!)

²¹ Românca [?], „Chemarea femeii”, *ibidem*, I, nr. 24 din 30 ianuarie/12 februarie 1911, p. 5.

²² H.B. [?], „Coafura ocazională”, *ibidem*, nr. 12 din 16/29 ianuarie, p. 4.

Revista Modei din București, editată de ziarul *Adevărul*, intuind existența unei clientele potențiale, și-a plasat reclame în *Românul*²³.

Nu peste mult, tot la „Cronica feminină”, într-un număr în care autoarea antecităată își dezvoltă oarecum tema pomenită înainte²⁴ și pe lângă alte articole anodine nesemnate, exploda bomba, sub forma unei corespondențe de la Viena, asemenea neiscălite, care este prea savuroasă ca să nu o reproduc (oricum e tema acestui articol!):

„*Moda: robe culotte*
(Rochie–pantaloni)

Viena, 24 Februarie [n.]

Rochiile damelor au ajuns așa de înguste, că abia aveau jos un metru în periferie [sic; perimetru? R.A.] și frumoasele nu se mai puteau mișca, decât cu pași de păpușe. De la acest extrem n'au mai rămas decât două posibilități de dezvoltare: o exagerare în sens contrar, prin una din acele fantazii ale modei, care de repețite ori a revenit brusc la motive, de care se îndepărtase mai [de?] mult; ori apoi, a delătura piedeca printr-o operație radicală, care poate fi aplicată ori la mijloc, ori la ambele laturi și care despicând rochia lasă deplină libertate. Har Domnului, am fost cruțați de a asista la învierea crinolinei monstruoase; ce ni s'a dat în schimb însă, este tot atât de puțin grațios: sunt pantaloni pentru dame.

Revoluția asta nu poate fi făcută, decât la Paris. Duminecă a fost inaugurarea, la alergările de cai din *Auteuil**, unde de obicei se lansează rezultatele noi ale modei. Cetitorul este rugat să nu înțeleagă greșit, ca acel domn bătrân și neorientat, care cetind deunăzi vestea, s'a mângâiat cu aceea, că numai amazoanele de la *Auteuil* poartă acest costum, la călărit. Pentru sport, deja de mult fac parte pantalonii din toaletele femeii; acum însă e vorba să-i poarte la toate prilejurile, la recepții, în salon, pe stradă...

S'au făcut încercări cu diferite «sisteme», și nu se poate spune, care va eși învingător. Sunt unele mai discrete, cari nu trădează nimic și cari reclamă un fel de mantilă lungă, până jos; sunt însă și mai îndrăznețe, cari descoperă glesnele și mai mult chiar.

Oricum, începutul face greutate. Iar impresia dintâiu n'a fost de loc favorabilă, ceea ce însă nu dovedește nimic, cum la timpul său darea în judecată a celui dintâiu domn care s'a plimbat cu un tub pe cap, n'a împiedicat deloc triumful pălăriilor înalte. Chiar și organul pontifical «*Observatore* [sic, pentru *Osservatore*] *Romano*» a combătut deja acest exces de modernism. Academia [Franceză, R.A.] se dă resignată, dacă va fi îndreptată numirea: *pantaloni*, pentru că *culotte* sunt pantaloni scurți până la genunchi; pare însă, că spre aceștia este îndreptată moda, de aceea și-a ales de acum numele: *culotte*. Medicii cari au fost consultați au ezitat a aproba.

²³ *Ibidem*, nr. 56 din 10/23 martie, p. 12; nr. 60 din 15/28 martie, p. 12; nr. 64 din 19 martie/1 aprilie, p. 11; nr. 68 din 24 martie/6 aprilie, p. 11; nr. 71 din 29 martie/11 aprilie, p. 12 etc.

²⁴ H.B., „Pălăria și coafura”, *ibidem*, nr. 35 din 13/26 februarie, p. 7.

*Sat devenit cartier al Parisului, în arondismentul XVI, între Bois de Boulogne și Sena, unde în 1873 a fost inaugurat Hipodromul Societății franceze de steeple-chase (v. *Grand Larousse encyclopédique*, vol I, Paris 1964, p. 745, s.v.).

Singuri stegarii feminismului au salutat cu entuziasm acest nou triumf și semn de progres.

Este de mirat, ce farmec găesc damele a se vâri și ele în țevile, în cari aleargă bărbații, în loc de a ținea la avantajul, ce-l oferă haina lor, care acoperind piciorul de sus până jos, ascunde mecanismul mișcării și îi dă mersului un ritm ușor, un aspect frumos de plutire.²⁵

Acuma, remarcând în treacăt dezaprobarea de Vatican a noii mode (tangoul a pățit-o mai rău, fiind afurisit!) și ezitarea medicilor îmbrăcați în pantaloni de a se pronunța dacă dăunează sau nu organismului hainele pe care și ei le purtau, ca și autorul vârat și el în „țevile” pe care le execra, câteva lămuriri. Sintagma care s-a impus a fost nu aceea utilizată aici, *robe-culotte/rochie-pantalón*, ci *jupe-culotte/fustă-pantalón*, termenul de *jupe* provenind în franceză din arăbescul *djubba* (giubea!), adică haină de jos, de desubt²⁶. Creatorul a fost Paul Poiret (1879–1944) care s-a născut și a activat la Paris, fiind socotit cel mai bun ori cel mai în vogă modist/croitor de până la Primul Război Mondial, cel care a reînviat stilul *Empire* și s-a inspirat cu plăcere din modul de îmbrăcăminte (feminin) rusesc și oriental²⁷. Omul, socotit de unii geniu în domeniu, se dedicase modei ca desenator după absolvirea liceului (tatăl fusese negustor de haine), imaginând și toalete de teatru, chiar pentru Sarah Bernhardt. După vaste colaborări cu marile case de modă și-a întemeiat propria întreprindere de profil, iar în 1903 a editat albumul de succes *Les Robes de Paul Poiret*. A promovat renunțarea la corset, iar propensiunea pentru hainele în stil oriental (arab, chinezesc), care au provocat un început de scandal, o explica prin viața lui anterioară de prinț persan (se pare că nu era mitoman, ci voia să stârnească interesul)!

Pentru baletul *Șeherezada* a creat costumele, inclusiv pantaloni de harem, firește, exersându-și oare cum mîna pentru pasul următor. Acesta a fost făcut cu prilejul celui de-al doilea album, *Les choses de P.P.* (1911), când a solicitat idei proaspete de la desenatorul său George Lepape și soția aceluia (*cherchez la femme!*) a imaginat un costum feminin cu pantalón. Pe fondul reverberațiilor puternice încă ale „politicii” victoriene a sexelor, dar și al mișcării sufragetelor, la apogeu în Anglia, noua modă a provocat o mare emoție internațională, primele știri ale ziarelor fiindu-i dedicate. A stîrnit și multe idiosincrazii, proteste verbale și chiar contondente, dar ceea ce a condamnat-o la efemeritate a fost probabil faptul că era nepractică, neputînd fi îmbrăcată fără ajutor – asta ca să anticipez puțin²⁸.

Cum însă *nihil novi sub sole*, nici această piesă de îmbrăcăminte nu era tocmai o premieră absolută, chiar în portul feminin occidental, asta și

²⁵ „Moda robe-culotte (rochie-pantalón)”, în *Românul*, I, nr. 35 din 13/26 februarie 1911, p. 7 (corespondență datată Viena, 24 februarie [nou]).

²⁶ *Nouveau Larousse illustré. Dictionnaire universel encyclopédique*, red. Claude Angé, vol. V, Paris f.a., p. 443, sub voce.

²⁷ *The New Encyclopaedia Britannica*, seria *Micropaedia*, cura Peter B. Norton, ed. 15, vol. IX, Chicago etc. 1994, p. 547, sub voce **Paul Poiret**.

²⁸ Vezi *Encyclopedia of Clothing and Fashion*, red. Valerie Steele, vol. III, Detroit etc. 2005, pp. 44-46, sub voce **Paul Poiret** (art. de Caroline Rennolds Milbank, cu bibliografie).

lăsând-o la o parte pe George Sand, care se „travestea” în pantaloni și din sărăcie, pretindea²⁹. Așa, aflăm din loc autorizat, prin 1840 câteva femei anglo-saxone, cum Amelia Bloomer îi purta și ea, iar din 1880, începuseră să apară femei cu pantaloni în America de Nord și Europa, mai cu seamă cele care practicau ciclismul, deci cultivau noutățile epocii, dar și în clasele inferioare unele dintre muncitoare purtau asemenea piesă de îmbrăcăminte la lucru, asta de la începutul secolului XX și numai în câteva sectoare, însă cu toate astea lansarea lui Paul Poiret a stârnit scandal³⁰.

Relatările și poziționările din *Românul* au cam fost amestecate cronologic. Așa, aflăm la „Ultime știri” în 24 februarie (nou) că „La cursele de la Longchamps, Francia, mai multe modeluri ale caselor de modă din Paris au apărut îmbrăcate cu nouele rochii-pantaloni. Noua modă a provocat mare senzație.

La Comedia franceză noua modă n'a izbutit. Directorul teatrului a oprit pe artiste să mai apară pe scenă îmbrăcate cu rochii-pantaloni. Cauza acestui ordin este, că publicul a fluerat pe actrițele cari se prezentaseră în astfel de rochii.”³¹

Articolașul avea ton de noutate absolută, dar în numărul anterior apăruse, tot la „Ultime știri, un altul în care se susținea că moda recentisimă s-ar fi originat în Anglia, „țara celor mai intolerante sufragete”, și „pornită din nesăbuita tendință de emancipare pe orice teren”. Continuarea era destul de ambiguă: moda cea nouă, „intrată odată în Paris, a căpătat eleganță și farmec. Cu toate acestea, cât de obcinuiți ar fi parisienii cu echilibristica modei, trecerea asta prea necumpătată a stârnit reacțiune puternică.” Titlul știrii nu se justifică decât dacă îi este adăugată continuarea textului, îmbârligată la cules în pagina anterioară cu o altă știre, despre un incident din Camera Comunelor, continuat abrupt cu următoarele: „se telegrafiază din Paris, că scriitorii cei mai aleși s'au hotărât să facă de răs moda aceasta exotică. O să îmbrace câteva fete plătite în pantaloni strâmți, cari să scoată în relief perfect frumusețile corpului femeiesc. Au nădejde că o să se amestece în joc și poliția.”³²

Nu știm cum sunt acei „scriitori aleși”, dacă „fete plătite” e o sintagmă mai dulce pentru prostituate și mai ales nu înțelegem cum putea fi făcută de răs o modă scoțând în relief frumusețea! În „conjurație” se înscrisa și *Osservatore Romano*, care „într-un articol lung atacă fără cruțare aberațiunea cea mai nouă a modei scriind:

«Moda nouă înjosește femeia, strică moravurile și relațiile dintre sexe le pângărește. Prin fusta-pantaloni se destramă limita dintre femeile cinstite și fetele de stradă[»] etc. » Concluzia era cam paradoxală: „Și jup[e]–

²⁹ George Sand, *Povestea vieții mele*, trad. Teodora Popa-Mazilu, vol. II, București 1972, pp. 270 sqq.

³⁰ *Enciclopedia of Clothing ...*, op. cit., vol. III, pp. 340-341, sub voce *trousers* (pantaloni), art. de Gundula Wolter (cu bibliografie).

³¹ „Noua modă femeiască”, în *Românul*, I, nr. 33 din 11/24 februarie 1911, p. 9.

³² „Conjurație în contra fustei pantaloni”, *ibidem*, nr. 32 din 10/23 februarie, p. 10.

cullote o să iese învingător [sic], căci prea sunt grele atacurile ce are să le sufere chiar la naștere.”³³

Dar, însă, totuși –vorba ceea –, scandalul continua. Naționaliștii francezi au fluierat piesa lui Henry Bernstein, dezertor din armată, fiind necesară intervenția poliției pentru a curma turbulențele. Ardoarea „patriotică” fusese potențată de o atitudine moralnică, scandalul fiind dublu: „La agitarea spiritelor a contribuit și împrejurarea, că una dintre actrițe s'a prezentat pe scenă în haină după ultima modă: în rochie cu pantaloni [sic]. Într-o scrisoare către ziare Bernstein recunoaște, că a dezertat după [un] serviciu de cinci luni, dar a fost amnistiat. Cât pentru pantaloni, vor fi scoși fără milă.”³⁴ De pe scenă, presupunem ...

Indignarea – legitimă, firește, se credea, ba tinde să se generalizeze contra acestei mode considerate, pentru a o aduce în deriziune, a „șalvarilor”. De la Budapesta (prima dată pomenită în context) la Madrid aceeași reacție ostilă:

„Cu stilul îndrăzneț al modei femeiești din primăvara actuală, nu se pot împăca oamenii nici chiar cei mai exotici din fire, cu una cu două. Așa se explică, că șalvarii, cari de altfel nici nu sunt o invenție originală a atelierelor parisiene, produc mai multă senzație decât cea mai importantă chestiune politică. Adevărat, că zi de zi cuceresc terenul, dar tot atât de adevărat este, că nici o schimbare a portului n'a produs încă o așa izbitoare reacțiune cum produc șalvarii importați din lumea misterioasă a haremurilor orientale. După ce aproape toate Capitalele europene până și Budapesta noastră [sic!] și-au manifestat rezervele ce le păstrează față de fusta–pantaloni, în sfârșit și din Madrid aflăm, că publicul mare și-a arătat în modul cel mai ostil antipatica față de șalvari.

Manifestații de desaprobare sunt la ordinea zilei. De câte ori își face grotesca fustă–pantaloni apariția, mulțimea svăpăiată o primește cu șuerături, cu insulte, dându-i roată ca la o paiată de circ. Poliția abia cu cele mai mari eforturi e în stare să scape dama îndrăzneată de furia mulțimii. Dar mulțimea răpită de această ură neînțeleasă, nu cruță nici galantarele. Mai multe vitrine au fost sparte și șalvarii expuși sfârtecați.

Prefectul poliției în fine a dat ordin, ca poliția să petreacă cu atențiune damele cu șalvari și să le apere. E bun psiholog prefectul: știe și dânsul că-i mai ușor să înfrâneze chiar furia mulțimei feroce decât să împedice pe femeie de a îmbrăca o haină de modă cât de fantastă, dacă e vorba, să fie interesantă și ademenitoare.”³⁵ Cum *Românul* n-avea corespondent la Madrid și nu prea vorbea de „Budapesta noastră” (care era mai degrabă execrată), înclin să cred că articolașul a fost preluat (cu foarfecele, adecă prin decupare!) din vreo gazetă a capitalei ungare. Că și acolo ajunsese „flagelul” aflăm din *Drapelul* logojan, care și acela relata fenomenul: „Marți la amiază a apărut pe străzile orașului [Viena] o femeie

³³ *Ibidem*, p. 9, continuarea textului antecitat (v. nota 31, *supra*), paginat din eroare în urmarea știrii despre „Excluderea unui deputat irlandez din Cameră”.

³⁴ „Scandal la «Comedia Franceză»”, *ibidem*, nr. 34 din 12/25 februarie, p. 9 (cf. și nota 31 *supra*).

³⁵ „Șalvari”, *ibidem*, nr. 37 din 16 februarie/1 martie, p. 10.

îmbrăcată în roch[i]e pantaloni. Publicul a început să înjure și să se repeadă la dânsa. Doui domni au scăpat-o urcând-o într'o trăsură. Un caz identic s'a întâmplat și la Budapesta.”³⁶

Nu toată lumea era așa de violentă ca în exemplele de mai sus, unii bieți bărbați acționau *via petitionis*, cum acei cetățeni din Carolina de Nord care se adresaseră Guvernatorului, solicitând ca Statul să fixeze obligatoriu normele de îmbrăcăminte, sub pedeapsă, fiind ei excedați de cheltuielile consoartelor și fiicelor. Preluând știrea (reală?) redacția *Românului* îi adăuga un comentariu glumeț: „Poate că atunci frumoasele doamne, speriate de a fi nevoite să-și schimbe toaleta în beciurile poliției, se vor cuminti și se vor lăsa de rochii Chantecler [sic], de fuste șalvari etc.

Dar acesta este un ideal.”³⁷

Într-un număr anterior însă, la rubrica permanentă „Fapte și lucruri din România”, unde se publicau în de obște, unde se publicau în de obște „scrisori din România”, a treia din ele era concepută la modul foarte grav, cutremurător, ce mai:

„O primejdie mare ne amenință: *rochiile-pantaloni*. La Paris se'ncearcă acum să se lanseze *rochiile-pantaloni*, – o modă foarte ciudată, care desfigurează frumusețea armonioasă a corpului femeiesc. Nici nu s'a lansat încă bine la Paris această modă și cucoanele, dar mai ales bărbații dela noi, au început să tremure de frică. Și cum să nu tremure?

Suntem o țară, pe care fatalitatea ne-a ursit [sic] să strănutăm ori de câte ori «sora noastră mai mare», Franța, are guturai. Astfel stând lucrurile, avem dreptate să ne temem, ca nu cumva *rochiile-pantaloni* să între în gustul frumoaselor și elegantelor pariziene, deoarece în cazul acesta, și frumoasele bucureștence vor fi nevoite să le adopte!

Vai ce păcat ar fi!

Din fericire, primele știri precum și primele fotografii ale noilor rochii au stârnit indignarea sexului frumos dela noi. Dealtfel e și ridicolă această modă! Într'o vreme în care până și turcoaiacele își leapădă șalvari, această orientală toaletă de harem să fie adoptată de cele mai rafinate femei din lume, de parisiene?

După cum femeilor noastre nu le convine, ca bărbații lor să întrețină haremuri, cred că nici ele n'au dreptul să le impuie lor... costumul de harem. Costumul acesta poate deveni primejdios! El amenință să deștepte în bărbați dorința... haremurilor.

Deci, afară cu *rochiile-pantaloni*! De altfel campania contra noiei mode a și început în străinătate. Și în fruntea acestei campanii se află cei mai de seamă scriitori francezi.

Și e foarte bine, femeia trebuie să rămână ca un scop de frumusețe [sic], iar nici decum ca un obiect de batjocură, – cum vrea s'o transforme capriciul croitorilor și modistelor din Paris.”³⁸

³⁶ „Rochia-pantaloni la Viena și Budapesta”, în *Drapelul*, XI, nr. 23 din 24 februarie/9 martie 1911, p. 3 (la rubrica „Informațiuni”).

³⁷ „Jos cu moda”, în *Românul*, I, nr. 146 din 6/19 iulie 1911, p. 3 (la secțiunea „Diverse” de la „Informațiuni”).

³⁸ Bucureșteanul [?], „O nouă modă ne amenință”, *ibidem*, nr. 37 din 16 februarie/1 martie, p. 5 (a treia secțiune a rubricii).

Îngrijoratul „Bucureştean” putea fi Petre Locusteanu, solicitat inițial ca redactor la Arad, iar după refuz (din cauza salariului) îmbiat de Goldiș a fi „corespondent și colaborator al nostru regulat pentru București”³⁹ (interesant că la sfârșitul anului Alexandru Vernescu, fost o vreme redactor la *Românul* se oferea să trimită corespondențe din București, inclusiv „cronica feminină”! dar târgul s-a spart pentru că Vernescu a scris celor de la *Tribuna* de rău despre *Românul*⁴⁰).

„Bucureşteanul” încercase a se auto-încuraja, dar peste câteva zile era nevoit să consemneze înfricoșatul eveniment: „În sfârșit, de ceace ne era frică n'am scăpat. Rochia-pantaloni a sosit și în București. Prima apariție această ridiculă modă și-a făcut-o pe calea Victoriei. Succesul ei însă a fost un ... scandal.

Îndată ce-a ajuns în dreptul Casei Capșa, purtătoarea roch[i]ei-pantaloni n'a mai putut să se miște din cauza publicului imens, care o înconjurase.

Era indignat acest publ. De-aceea, apariția roch[i]ei-pantaloni a fost salutăată numai cu vociferări și batjocură. De teama mulțimei îndârjite, purtătoarea rochiei-pantaloni a fost nevoită să se refugieze la Capșa, de unde de-abia a putut fi scăpată cu ajutorul poliției”⁴¹. Uff!

Dar episodul n-a fost singular, așa că „Bucureşteanul” *Românului* încearcă să teoretizeze oare cum arzânda chestiune, cu considerații (cam după ureche) de ordin istoric, atribuind noua modă demi-mondenelor ori chiar declasatelor. Interesant că în context invocă altă noutate a epocii, *cinematograful* (pentru care *Românul* va publica multe reclame ale proiecțiilor din Arad, foarte savuroase în perspectiva timpului):

„Rochia-pantaloni îi dă înainte cu reprezentațiile gratuite, cari stau la dispoziția publicului din stradă nu la ceasuri fixe ca cinematograful, ci pe neprevăzute, pentru ca să fie și mai mult gustate. Acest nou soi de chinematograf-pantolon [sic]! E distracția zilnică nu numai a publicului bucureştean, ci a tuturor orașelor mari.

Și nu se lasă femeia! Până nu va vedea tolerată de public această stranie noutate a modei nu se lasă. Începutul pe de rând se pare, că l'a făcut o anumită categorie de femei din orașele mari, cari, pe lângă curajul lor semi-bărbătesc au și conștiința, că rochia-pantaloni din lumea lor se naște. E opera lor, pe care ele, înaintea altora, sunt chemate s'o lanseze.

Și-apoi vin femeile, cari au fost măritate și nu se mai mărită, cele cari au fost măritate și vreau să se mărite [din nou] și apoi tot mai multe femei actualmente măritate. S'au văzut femei cu rochie-pantaloni însoțite, pentru mai multă siguranță, de bărbații lor, cari aveau numai pantalonii.

³⁹ *Scrisoarea* lui Vasile Goldiș, către Petre Locusteanu datată Arad, 15 februarie [nou] 1911, în Vasile Goldiș, *Corespondență...*, ed. citată, p. 163, (vezi și nota 11, *supra*)

⁴⁰ [Vasile Goldiș] „Cazul Vernescu”, în *Românul*, I, nr. 253 din 18 noiembrie / 1 decembrie 1911, p. 8 (cu citat din *scrisoarea* lui Alexandru Vernescu către Vasile Goldiș, datată București, 25 noiembrie [vechi] 1911).

⁴¹ *Bucureşteanul*, „Prima rochie-pantaloni în București”, în *Românul*, I, nr. 42 din 22 februarie / 7 martie 1911, p. 5, la rubrica menționată (a doua secțiune din trei).

Publicul de obicei se îngrămădește în jurul arătării, râde, flueră, huiduie până ce și pantalonul și rochia dispar într-o prăvălie. Și femeile vor birui măcar din spiritul lor de curiozitate. E însă o nedreptate a se zice «femeile» fiindcă, fără îndoială, asta va rămâne moda unor femei. Peste câteva luni ne vom convinge, că această rochie, care s'a născut din trândăvia unei părți a societății orășenești, va fi refuzată de cele mai multe împiedicate ale modei care apune.

Trece moda rochiei împiedecate [strâmte], peste a rochiei-pantaloni, trece publicul cu răsul și batjocura – și au mai trecut atâtea mode. Femeile serioase au rămas însă la moda, care le păstrează femei, nu păpuși.

Va fi însă întotdeauna și pretutindeni o clasă de femei, cu sau fără servitori mulți, neîngrijorate de ziua de mâne, disprețuind munca și lăcomindu-se la lene [sic!] și la petreceri.

De aici din acest gol de viață adânc omenească ne putem aștepta și la apariții mai stranii decât rochia-pantaloni, independent de sorgința morală a acestor arătări.”⁴²

De fapt, în București chiar femeile de condiție, din înalta societate fuseseră îmbrăcate cu șalvari – cum mai era numită în derâdere fusta (rochia)-pantolon –, cu un veac înainte, pe când cele de condiție mijlocie și inferioară purtau fuste (cătrințe). În 1794 John B. S. Morret de Rokeby, trecând prin București în drum spre Constantinopol, consemnează „o descriere detaliată a veșmintelor unei boieroaice: «Rochia era adunată în jurul gleznelor și picioarelor ca niște pantaloni și era făcută din muselină ușoară cu picățele. [...] Peste rochie [adecă șalvari! R.A.] purta o lungă malotea de mătase albastră deschis, mărginită cu blană și cu jumătate mâneci; în picioare avea cizme de piele galbenă, fină, și papuci pe care îi lăsa lângă sofă pentru a-și ridica picioarele, pentru că ele stau toate turcește».”⁴³

Revenind la începutul secolului al XX-lea, cetim că i Aradul s-a racordat la moda „șalvarilor”, care și-au făcut apariția într-o vineri, 10 martie (nou.):

„Nu se putea ca Aradul, acest oraș de o ambiție americanăscă [!] să rămână în urma celorlalte. Nici nu răzbișe bine moda cea mai exotică, fusta-pantaloni în Paris și nici nu s'au alinat talazurile de indignare a prejudețiului conservativ, când pe străzile Aradului își face apariția fusta-pantaloni [sic]. Noua modă străbate cu extremă viteză orașele întregii Europe și cucerește cu eleganța ei nu de toate zile[le]. Este în portul acesta extravagant de altfel, ceva din grația cadânelor, ce le cunoaștem așa bine din poveștile orientale.

Ne plimbam aseară pe Corso. Treceau pe dinaintea noastră cârduri drăgălașe de fetișcane cu ochii galeși și râsetul argintiu. Becurile electrice revărsau o lumină mistică peste mulțimea ce se preumbla. Deodată auzim

⁴² Idem, „De unde vine rochia-pantaloni”, *ibidem*, nr. 52 din 5/18 mai, p. 5 (rubrica intitulată aici

„Din România”).

⁴³ Daniela Cosma, „Modă și saloane în Principate”, în *Magazine Istoric*, s.n., XLII, nr. 8 (497) din august 2008, p. 76. Cuvântul potrivit, „șalvari”, este folosit de autoare pentru a numi idoneu așa-zisa „rochie” descrisă de călătorul englez.

înaintea noastră șuerături și strigăte amenințătoare. Gloatele din plebe se înșirară înjurând și amenințând, pe urma unui grup care făcea gardă în jurul unei drăguțe doamne, care se grăbia să ia o birje. Era o damă îmbrăcată cu vestiiți șalvari. Ciracii dau năvală asupra trăsurei, care abia poate străbate prin mulțimea curioasă, ce aștepta doritoare să vadă noua modă a fustei-pantaloni. Birjarul dete bici cailor și porni convoiul în urma trăsurei spre piața libertății oprindu-se în fața prăvăliei de modă a lui Winternitz, în al cărui atelier se pregătise costumul. Dama intră în prăvălie, scăpând astfel de urgia plebei îndârjite de exageratele comunicațiuni, despre demonstrațiile monstre din celelalte țări, ce le sorbiră în zilele din urmă prin diferitele fițuici de stradă.

Mulțimea însă nu cedează, o nutrește speranța unui scandal și astfel să formează un public imens și foarte variat înaintea prăvăliei, așteptând apariția doamnei. Credea, că o să plece acasă. În zadar însă, căci fata era o damă de modă adusă anume din Pesta ca să popularizeze șalvarii. Stătea deci în prăvălie la dispoziția publicului inteligent, care s'a și folosit de prilej, privind costumul rând pe rând cu admirație și satisfacții [sic]. Putem afirma, că în pătura intelectuală a făcut o impresie plăcută și toți s'au depărtat din prăvălie încântați de eleganța costumului. Antipatia efemeră ce se manifestă ici-colea, este chestie de obicinuință. Ca mâine, pe Corso își vor face apariția – se zice – mai multe dame din loc. Probabil, cu cât demonstrațiile se vor repeta, cu atât frumoasele or să prindă mai mult gust pentru șalvari.”⁴⁴

Pare a fi *mise en scène*, și mă întreb dacă proprietarul prăvăliei care adusese un model din Budapesta pentru prezentare – întâi în stradă, pentru rumoare – nu trimisese „intelenței” invitații și dacă nu avizase discret pe ziaristul care, cu totul „întâmplător”, se afla vineri seara în preumblare pe Corso. Personal, am impresia că e puținică reclamă mascată ... Grobianele „gloate din plebe”, ori „plebea îndârjită” se manifestau prin „șuierături și strigăte amenințătoare”, respectiv „înjurând și amenințând”. Erau rezultatele manipulării prin presă, adică „exageratele comunicațiuni, despre demonstrațiile din celelalte țări, ce le sorbiră în zilele din urmă prin diferitele fițuici de stradă” – adică ziarele ungurești de scandal, cum ar fi acum tabloidele. „Prejudițiul conservativ” nu era împărtășit însă de elevatul „public inteligent”, respectiv reprezentatii „păturii intelectuale”, care au privit „cu admirație și satisfacție”, făcându-și o impresie plăcută, fiind „încântați de eleganța costumului” (și mai sus se făcea vorbire de noua modă, „cu eleganța ei nu de toate zile[le]”), chiar dacă „exotică” și „extravagantă”, cum apare în introducerea mai precaută.

De alt fel, cu câteva zile înainte se scrisese în *Românul*, la „Cronica feminină”, despre noua modă, în ton destul de benign, arătându-i-se rădăcinile istorice, ca să zic așa:

⁴⁴ „Șalvarii în Arad”, în *Românul*, I, nr. 46 din 26 februarie/11 martie 1911, p. 8 (la „Informațiuni”, dateate „Arad, 10 Martie 1911” – care era într-o vineri –, secțiunea „Din patrie” – adică Ungaria). Corso era zona de plimbare de vis-à-vis de Primărie până la Teatru (cu acest rol până prin 1975!), iar Piața Libertății (Szabadság-tér) de atunci este actuala Piața Avram Iancu.

„E firesc să ne întrebăm dacă rochia-pantaloni este nouă sau e o simplă revenire la încercări mai vechi.

Din informațiile, pe cari apariția rochiei-pantaloni le-a provocat, rezultă că noua modă este ... veche. Regina Maria Antoanetta purta un costum de cavalcade, care nu se deosebia de loc de rochia-pantaloni.

O încercare veche pentru lansarea actualei mode s'a mai făcut pe la începutul secolului trecut. În «Journal des Dames» din 1810 ni-se dau interesante amănunte asupra unei încercări de rochie-pantaloni.

„Am întâlnit – scrie cronicarul acestui ziar – pe una dintre damele noastre în pantaloni și în haină scurtă de croială bărbătească și nu-mi închipuiesc să existe ceva mai degradător. Nu mă gândesc la formele feminine, care nu se potrivesc cu hainele bărbătești și nu mă izbește ridicolul, ci mă tem de libertatea asta dezmeșată. Ce altă părere să am despre o femeie cu ochii aprinși și mâinile în buzunarul pantalonilor?»

Iar un model apropiat de rochia pantalon este și acela al biciclistelor, care lasă toată libertatea corpului conducătoare, model, pe care l'a văzut oricine fără să se indigneze ori să rămână surprins de croiala lui.

Iată prin urmare, că nici noua modă nu mai este nouă, – ci o reeditare a unor vechi încercări. On revient toujours... și mai ales în materie de modă se revine cam deseori la vechile modele.

E întrebare dacă noua modă se va putea de data asta lansa cu mai mult succes, decât la începutul secolului trecut.”⁴⁵

Se poate însemna că îndârjitul cronicar al jurnalului francez din 1810 era bărbat, cum marea majoritate (dacă nu totalitatea) plebei turbulente indigitate în mențiunile anterioare. Doamnele însă – și mă refer aici la cele arădane iarăși – oscilau între critică/severitate și permisivitate/acceptare. Interesant că aceste două atitudini se succed într-o „Cronică feminină” din același număr de ziar.

Primul text, ne semnat, era cel critic:

„Da, și Româncuțele noastre încă se știu extazia de varietățile și capriciile cursului modei, care prin îndrăznețele sale extravagante (d.e. rochia-pantaloni) ori prin rafinăria sa neexauriată dă mult material de conversație, dar și atrofiază multe simțiri bune ale femeii prin cultivarea vanității și încurajarea decadenței materiale.”⁴⁶

Moralnica autoare pleda în continuare pentru revenirea la costumele naționale a membrilor clasei suprapuse românești (bărbații urmând a rămâne să pledeze pe la tribunale, să predea de la catedră etc. înțoliți tot „nemțește”, se sub înțelege), inclusiv în casă, unde să le și coase, îmbrăcându-și la fel și copiii. Era încurajată de purtarea cu succes de către doamne a portului național la ultimele Baluri ale Reuniunii Femeilor Române din Arad⁴⁷. O pledoarie aproape înduioșătoare pentru o cauză definitiv pierdută (în mediul urban costumele populare dispăruse și în zona plebeiamă, iar procesul avansa și în hinterlandul rural al Aradului).

⁴⁵ „E nouă moda rochiilor-pantaloni?”, în *Ibidem*, nr. 41 din 20 februarie/5 martie 1911, p. 5.

⁴⁶ „Modă românească”, *ibidem*, nr. 59 din 13/26 martie, p. 7.

⁴⁷ *Ibidem*.

Imediat mai jos urma textul altei titulare a rubricii, mult mai permissive, care indigita că în cazul adoptării/generalizării noii mode, cucoanele aveau a-și asorta pălăriile și coafurile în ton cu ea:

„La vestitele alergări de cai din Paris a debutat prima dată [sic] «Rochia-pantaloni» și tot atunci, a fost admirată ca noutatea cea mai interesantă. Prezentarea ei în public a succes peste așteptare, deci cred de actual a scrie ceva și despre frizuri și gătelile părului. Rochia-pantaloni a fost și este purtată de femeile din Orient, iar femeile din Orient sunt conștienți de cele mai amănunțite nimicuri cu care pot subjuga pe bărbații lor superbi.

Dar dacă va rămâne rochia-pantaloni la modă și va cuceri tot mai mult teren, ce se va alege atunci de pălăriile cele mari?...

Îmbrăcămintea femeilor din Orient se poate moderniza, transforma, dar cu pălăriile moderne ce facem, căci acele nici de cum nu sunt în armonie cu această modă nouă, căci femeile din Orient înlocuiesc pălăria modernă cu voil des, cum va fi însă la noi?

Așa dar, de aici vedem că dacă moda aceasta se va susține, la tot cazul cât de iute are să urmeze și schimbarea frizurilor de până acum.”⁴⁸

Coaforii din Paris începuseră deja să-și facă temele, studiind aranjamentul părului femeilor orientale, de care se ocupau ele însele.⁴⁹

De sigur, era vorba de „adevăratele” fuste (rochii-pantaloni, și nu „pantaloni pentru femei din șifon”, cu care își îmbia clientela feminină magazinul de dantelă și confecții „Geiger Gyula și fiii” din Arad⁵⁰ (Gyula era un *Jubius* maghiarizat din exces de loialism).

Moda, consecventă cu ea însăși, se modifica mereu, Aradul fiind și el prins în vârtej: „Chiar pe corsoul Aradului să trecem atenți, vom observa fermentația inaugurată [sic]. Căci e de notat, că ovreicele luxoase, ce stăpânesc cu eleganța lor aleasă, înțeleg prea bine curentul nou și găsesc să se întrecă în frumusețe, gingășie și eleganță.” După influențele orientale prin materiale și culori – „șalvarii” nu sunt pomeniți – veneau alte curente: „Fustele descheiate dovedesc stăpânirea ciorapilor colorați. Inițiatorii curajoși abia îndrăznesc încă până la nodeie [gezne, R.A.], dar descheietura naibei totuș se va încumeta câteodată și mai sus. Însfârșit umbletul va fi mai sigur. Și se va plăti mai mult ca să ... te întorci.”⁵¹

Dacă la Arad se lansase moda „fustelor descheiate” – până la glezne! – asortate cu ciorapi colorați, ale căror antemergătoare/purtătoare erau evreicele „luxoase și elegante”, Parisul născocise deja alta la sfârșitul anului atât de tumultuos, pentru debutul sezonului următor:

„*Jupe laveuse* e numele rochiei ce va fi lansată la primăvară ca ultima „creațiune” a modei; se va vedea, oare cu mai mult succes decât «șalvarii» respinși atât de brusc și fără milă.

⁴⁸ H.B., „Frizurile”, *ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*, nr. 4 din 6/19 ianuarie, p. 12 (la secțiunea de reclame).

⁵¹ B.H., – „Regina modei”, *ibidem*, nr. 204 din 14/27 septembrie, p. 9 (la „Cronica feminină”, dar uneori ai impresia că scrie un bărbat – „atenți”, „să te întorci” după o femeie atrăgătoare)

Artiștii creatori s'au inspirat acum de [la] obiceiul spălătoreșelor de a acăța la brâu fusta de dreapta și de stânga, când spală, pentru a o desface curată când ies [de la muncă].

Ce poate fi mai original decât a duce în salon acest port?

Pe Paști vom vedea deci moda aceasta: rochia ridicată ușor de ambele laturi iar în loc, țesut fin ondulând în cute. Dacă nu se va exagera, lucrul acesta poate fi de aspect mai mult decât interesant.”⁵² Aradul era iarăși permisiv – și curios!

Fusta-pantaloni a intrat cumva în folclorul citadin și au fost concepute reclame glumețe cu referire la ea (de către comercianții respectivi, vreo agenție specializată, cum cred că ființau mai multe în Arad, ori chiar redacția ziarului găzduitor).

Am identificat două în *Românul*, la paginile ultime alocate acestora.

Așa, suntem asigurați că „*Rochia-pantaloni*/ nu se va bucura nicăieri de așa trecere, ca / *ghetele de bărbați, dame și copii* / cumpărate de la «Asociația călțunarilor arădani» [...]”⁵³ sau că „*Fusta pantaloni nu!* dar de vrei să-ți cumperi un / *orologia de buzunare, de perete* ori / *deșteptători*; sau să dai la reparație pe / *lângă garanție* , cercetează prăvălia de / *ceasornice și bijuterii* a lui / Várady János [...]”⁵⁴

Percepția mea este că, deși mai aparte, lansarea modei pe marginea căreia am glosat reprezintă una din formele de emancipare a femeii, la ordinea zilei pe atunci și voi da câteva exemple, culese mai ales tot din *Românul*.

Sufragetele engleze erau foarte vocale, plănuiau însă și atentate, încercând și să perturbe viața socială, cum „să pună în tot felul posibil piedici recensământului [atunci proiectat] și să denege orice bir până când nu se acordă sufragiul pentru femei”⁵⁵ – deci grevă fiscală, iar cele germane (dacă nu e mult spus *sufragete* în acest caz cu referire la „un grup de doamne”) înaintau „o petiție rectorului Universității [din Berlin], cerându-i să abroge măsurile restrictive contra femeilor înscrise în [sic] diversele facultăți”⁵⁶.

Aflăm de prima aviatoare austriacă, o actriță ce urma să zboare în curând⁵⁷. Mai mult, din Rusia „tânăra prințesă Sachowskoi, care acum câteva zile a obținut diploma de aviatore, va pleca la Tripolis, unde va lua cu ea în aeroplan un bersaglier, ca din înălțime să asvârle bombe asupra

⁵² *Ibidem*, nr. 255 din 20 noiembrie/3 decembrie, p. 8 (la „Informațiuni”).

⁵³ *Ibidem*, nr. 65 din 20 martie/ aprilie, p. 11.

⁵⁴ *Ibidem*, nr. 81 din 10/23 aprilie, p. 17.

⁵⁵ „Sufragetele împotriva recensământului”, *ibidem*, nr. 31 din 9/22 februarie, p. 9 (la „Informațiuni”, secțiunea „Din străinătate”).

⁵⁶ „Sufragetele germane”, *ibidem*, nr. 30 din 8/21 februarie, p. 9 (la aceeași rubrică, v. nota 55, *supra*).

⁵⁷ „Prima femeie aviatore în Austria”, *ibidem*, nr. 43 din 23 februarie/8 martie, p. 7 (la fel ca mai sus).

dușmanului”, iar „exemplul ei va fi urmat de mai multe membre din aristocrația înaltă”⁵⁸.

Până și „din Extremul Orient vine vestea [în presa din România la 1908] apariției primului ziar chinezesc pentru femei”⁵⁹ (deci cu puțin înainte de anul nostru de referință).

Redacția *Românului* comunica cetitorilor „o foarte plăcută surpriză” pe care i-o provocase „vestea ce ne-a adus-o telefonul de la Giula” (orășel în Ungaria destul de aproape de Arad), anume că la concursul pentru postul de medic de acolo se înscrisese „și simpatica domnișoară dr. Valeria Curtuț”, care „are cele mai mari sorți de izbândă [sic]. Ba chiar e vorbă că, că reprezentanța comunală o va alege cu unanimitate”.

Redacția simpatiza cauza: „Dorim din tot sufletul să vedem o româncă funcționând cea dintâiu ca medic comunal în Ungaria.”⁶⁰

Ziarul consemna și începutul instituționalizării mișcării feministe din România, respectiv prima întâlnire a inițiatoarelor, pentru întocmirea proiectelor de statut și program, urmând în câteva zile ședința de constituire, iar în primăvara lui 1912 primul congres⁶¹. Acelea erau cucoane foarte respectabile, din *establishment*, dar existau și tinere non-conformiste. Așa, „la Paris d-șoara Stela Dima română din Tulcea, a făcut interesante sboruri cu aeroplanul sistem Farman, pe o vreme ploioasă. E prima româncă aviatoare.”⁶²

Erau însă și reticențe, chiar la case mai mari, relatate de *Românul*. Așa, gimnastica trebuia lăsată „mai mult pe seama bărbaților, ca un privilegiu natural”. O spunea și un glas autorizat „directorul exercițiilor gimnastice de la universitatea din Harvard”, care expunea într-un raport „în mod amănunțit rezultatele nenorocite pe cari le-a dat până acum practica exagerată a gimnasticei și mai ales a exercițiilor violente în aer liber de către femei”. Așa, tinerele americane își pierdeau grația feminină și se masculinizau prin modificarea membrelor, șoldurilor, adecă „se schimbă într-un tip băiețesc, care formează un fel de «al treilea sex»”, apărut și în Anglia. Parcă premonitoriu, în ajunul lansării fustei-pantaloni, înțeleptul medic american încheia sentențios: „«Dacă femeia americană va urma această cale de dezvoltare atunci nu văd de ce n'ar adopta și costumul masculin.»”. La urmă, autoarea (cred) articolului mai turna apă în vin, încheind puțin malițios: „Desigur însă că aceste metamorfoze ale femeii americane nu pot să îngrijoreze pe femeile noastre care nu fac zilnic nici

⁵⁸ „Lupta pentru Tripolitania” (cu subtitlul „Aviatore pe câmpul de luptă”), *ibidem*, nr. 244 din 6/19 noiembrie, p. 5.

⁵⁹ George Filtti, „România acum o sută de ani”, în *Magazin Istoric*, s.n., XLII, nr. 7 (496) din iulie 2008.

⁶⁰ „Medic comunal – o femeie”, în *Românul*, I, nr. 15 din 20 ianuarie/2 februarie 1911, p. 9 (la „Informații”).

⁶¹ „Mișcarea feministă în România”, *ibidem*, nr. 255 din 20 noiembrie/3 decembrie, p. 8 (la aceeași rubrică, v. *supra*).

⁶² „Prima aviatore româncă”, *ibidem*, nr. 225 din 13/26 octombrie, p. 8 (tot la „Informațiuni”).

măcar mișcarea necesară pentru asigurarea normalei funcționări a organismului.”⁶³

Dar erau și păreri mai favorabile sportului feminin, practicat cu efecte benefice de englezoaice și franțuzoaice, care își sporesc ăst fel grația, cu o motivație destul de surprinzătoare:

„Scurt. Nu e de ajuns să-ți alegi firma croitorului. Pentru a da grație, eleganță unui corp armonios cea dintâiu datorie este să faci sport sistematic, omițând din programul de viață visul emancipării, care duce în cazul cel mai bun la o egală îndreptățire, până ce grația femeii îi asigură stăpânire peste genul bărbătesc.

Incontestabil și lupta femeilor pentru drepturi egale e demnă de toată considerația, cu cât mai bine îi șade însă sexului frumos lupta pentru cucerire, decât cea pentru emancipare. Căci emancipată odată o așteaptă jugul vieții, câtă vreme supusă cum e azi e stăpână suverană.”⁶⁴

Existau încă și tabu-uri pentru bărbați, care se expuneau penalizărilor sociale dacă le încălcau, cum abandonul pălăriei, portul gulerelor moi și al manșetelor la pantaloni: „Moda și-a propus să ridiculizeze definitiv pe naivii cari îi cad în mreje. Iată că le impune să umble cu capul gol. La Bois-de-Boulogne au și început mulți să lase pălăria în cuer. Pe alee defilează tipi cu guler moale la gât – parc'c'ar fi oblojiți – cu pantaloni îndoiți jos – ca băieții de la chiristigerie – și cu capul gol, pe soare sau pe vânt, ca spoitorii noștri de la țară”. Apoi „snobismul – adică imitația inconștientă” îi determină pe cei care „umblă cu mânușile neîncheiate și date peste cap [sic!]”, neștiind că „deprinderea vine de la un parizian cunoscut, a cărui piele nu suferă de mănășă și trebuia să o îndoiască. Repede găgăuții s'au luat după el.”⁶⁵

Dacă gulerile moi și manșetele s-au impus până la urmă (coexistând cu modelele preexistente) pălăria a rămas accesoriu masculin obligatoriu, până în deceniul al treilea, când a început să se admită și excepția.

Tabuizat era, cum am amintit, și tangoul, pentru notele sale explicit erotice – dar erau și excepții!

Așa, „Din Turino [sic] se anunță: După cum scrie ziarul «[La] Starnpan » s'a telegrafiat din Roma, că atât curtea regală italiană cât și ambasadorii Germaniei, Austro-Ungariei și Spaniei au hotărât, ca la balurile date din prilejul carnavalului să nu se joace tangou.

Ambasadorul Franței însă, a declarat că la balul dat de el se va juca și tango între celălalte soiuri de danț.”⁶⁶

Tot pe-atunci, organizatorii revelionului românesc din Arad de la restaurantul hotelului „Crucea Albă” (acum „Aradul”) îi preveneau pe viitori participanți că, „Pentru a înconjura o aglomerație în proporții de tot

⁶³ „Masculinizarea femeii”, *ibidem*, nr. 5 din 16/29 ianuarie, p. 5 (la rubrica intitulată curios „Litere. – Arte. – Petreceri.”!).

⁶⁴ B.H., „Femeile și sportul”, *ibidem*, nr. 222 din 9/22 octombrie, p. 8-9 (la „Cronica feminină”).

⁶⁵ „Fără pălărie”, *ibidem*, II, nr. 179 din 15/28 august 1912, p. 9 (la „Informațiuni”).

⁶⁶ „Tango la balurile diplomatice din Roma”, *ibidem*, III, nr. 278 din 20 decembrie 1913/2 ianuarie 1914, p. 7 (la „Informațiuni”).

mari, trebuie să declarăm de la început că *tango*, cu tot cu regretul nostru și-al multora – nu se va dansa”⁶⁷. Ca la Curtea Regală italiană și Ambasade, deh! Interesantă prezumția că în caz de dansare a tangoului s-ar fi produs „o aglomerație în proporții de tot mari”, cam ca la apariția pe stradă a fustei-pantaloni mă gândesc, și toți moralistii de serviciu ar fi emis sentințe, ca de obicei.

Cu războiul, moda trecuse în fundal, fără de sigur a dispărea. O titulară a rubricii feminine de la *Românul*, căreia îi parvenise probabil *via* România un jurnal de modă franțuzesc (inamic!) ceva mai vechi, cu modelele pentru iarna lui 1916, constata satisfăcută că au dispărut ciudatele (atunci) „rochii până la genunchi”, respectiv „fustele scurte și largi atât de inestetice”, la fel și cele lungi însă foarte strâmte, cum și crinolinelor, „cu care s'a încercat și înainte cu 5-6 ani”, dar cum recent, tot fără succes – deci lucrurile se prezentau normal!⁶⁸

Trecând cam abrupt de la moda pariziană la cea neoașistă din mediile surgeze românești din Ungaria (probabil după exemplul Reginelor Elisabeta și Maria), aceeași cronicăreasă se felicita de dispariția costumelor zise populare, dar contrafăcute, în beneficiul celor autentice, căci mai nou „s'a putut însă constata dorința expressă și nizuința de a îmbrăca costumele numai în felul lor original”, inclusiv opinci și frizuri acomodată, eliminându-se „caricaturile și compozițiile fantesiste deadreptul compromițătoare pentru minunatele execuții originale” (azi le-am spune *kitsch-uri*!), la ceea ce mare merit au avut Reuniunile de femei⁶⁹.

Cu războiul s-a găsit întrebuințare și fustei-pantaloni, ca uniformă militară. Bine înțeles, în Franța, unde voluntarele angajate în corpuri auxiliare (bucătărese, croitorese), dar și „artileriste” (?) au fost aclamate de mulțime la o defilare cu portul lor: „mari pălării, sure de postav, bluză militărească strâmtă vânat deschisă, *fusta-pantaloni* [s.m., R.A.], în aceiași culoare”⁷⁰. *À la guerre comme à la guerre!*

După război lumea s-a mai obișnuit cu pantalonii în moda feminină (care în Asia erau ceva obișnuit, cum se scria și în *Românul*^{**}), totuși mai izbucnea câte un scandal pornit din intoleranță, cum în cazul Marlenei Dietrich și doar cu anii '70 ai secolului XX s-au stabilizat în port⁷¹.

⁶⁷ „Revelionul din Arad”, *ibidem*, nr. 280 din 22 decembrie 1913/4 ianuarie 1914, p. 5 (tot la „Informațiuni”).

⁶⁸ T. B., „Scrisoare de modă”, *ibidem*, VI, nr. 34 din 14/27 februarie 1916, pp. 8-9 (la „Cronica feminină”).

⁶⁹ Idem, „Comorile noastre naționale”, *ibidem*, nr. 40 din 21 februarie/5 martie, p. 9 (tot la „Cronica feminină”, cf. și nota 47, *supra*).

⁷⁰ „Amazoanele franceze”, *ibidem*, V, nr. 249 din 14/27 noiembrie 1915, p. 7 (la „Informațiuni”).

^{**}M-am limitat la acest ziar, nemixându-l cu *Tribuna* (Biserica și Școala, a treia publicație românească din Arad n-a atins asemenea subiect frivol). Nu mă îndoiesc că presa ungurească și germană din Aradul vremii reflectă, voluntar sau nu, viața cotidiană și mentalitatea de atunci.

⁷¹ Gundula Wolter, *art. cit.*, în *Encyclopedia of Clothing and Fashion*, p. 341 (cf. nota 30 *supra*).

Povestea fustei-pantaloni din 1911 e un calup de viață cotidiană europeană – cu reverberații și în Arad – pe palierul real și cel de reflectare în presă, care a manipulat (cea bulevardieră) incitând plebea citadină, căci, deși era vorba de pantaloni, și-a cam pus poalele în cap. Retrospectiv ne și amuzăm, dar modelele trimise să ia pulsul străzii or fi avut momente de reală panică față cu reacția violentă.

Fusta mini a întâmpinat și ea opoziții (chiar politice în regimurile comuniste, ca influență occidentală). La bustieră cum s-ar fi reacționat oare? Dar asta-i o întrebare contrafactuală.

PROBLEME ALE MEDIULUI NATURAL ÎN RELAȚIILE ROMÂNŌ – UNGARE DIN PERIOADA INTERBELICĂ*

Alexandru Porțeanu**

Stadiul dezvoltării de ansamblu a societății europene, nivelul atins de știința și tehnica universală la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui de al XX-lea, au făcut ca preocupările majore în domeniul problemelor generate de mediul natural să se concentreze inițial asupra celor referitoare la rolul apei, la efectele acesteia în planul vieții sociale la scară națională și internațională. Fără a rămâne neglijate – mai ales în țările dezvoltate – sau secundare, cunoașterea celor referitoare la efectele similare ale aerului și solului se va aprofunda în perioadele următoare.

O exemplificare elocventă a acestor evoluții la nivel european, în speță central-european, o constituie domeniul multidisciplinar al problemelor Dunării. După cum se știe, o perioadă destul de lungă după înființarea, în 1856, a Comisiei Dunării, preocupările politice, economice, tehnice, navale etc. în acest domeniu vizau complexitatea problemelor pe care le puneau și le solicita lungul parcurs al fluviului, de la izvoare până la vărsarea sa în Marea Neagră. Unele aspecte zonale, parțiale sau locale au început să apară spre sfârșitul secolului al XIX-lea, iar tematica bazinului fluvial al afluenților Dunării s-a impus ca o problemă a relațiilor internaționale la sfârșitul primului război mondial, ca urmare a faptului că noile frontiere erau traversate de o serie de cursuri de apă.

Astfel, tratatele de pace cu Germania, Austria și Bulgaria, din vara și toamna anului 1919 cuprindeau Secțiuni distincte, aproape paralele, care, reglementând chestiunile referitoare la „Navigațiune”, cuprindeau clauze specifice unde era definit nu numai Statului Dunării, ci și « Regimul apelor » (cu sau fără nominalizarea acestora), pentru unele dintre ele instituindu-se Comisii speciale, internaționale, sub egida Societății Națiunilor¹.

Pregătirea laborioasă a Tratatului de pace cu Ungaria a permis valorificarea activității politico-juridice și diplomatice desfășurată în elaborarea tratatelor precedente, inclusiv a clauzelor referitoare la « Regimul apelor ». Astfel, art. 292 al Tratatului cu Ungaria reproducea aproape în întregime textul art. 309 din Tratatul cu Austria, care statorna cea principiul necesității stabilirii unor înțelegeri între state vecine, ale căror frontiere, traversate de cursurile unor ape, creiau anumite

* Text dezvoltat al comunicării prezentate la Sesiunea Comisiei Mixte Româno-Ungare de Istorie, Budapesta, 13-16 noiembrie 2006, sub genericul „Omul și Natura”

** Profesor universitar doctor, București.

¹ Tratatul de Pace cu Germania (Versailles, 28 iunie 1918). Vezi : *Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoașterea ei internațională*, vol. III, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986, p. 463-811; Tratatul de Pace cu Austria (Saint Germain, 18 septembrie 1919), idem, vol. IV, p.157-427; Tratatul de Pace cu Bulgaria (Neuilly-Sur-Seine, 27 noiembrie 1919), idem, vol. V, p. 36-228.

(inter)dependențe în funcționarea regimului apelor. Alineatul mijlociu al acestui articol, introdus numai în Tratatul cu Ungaria, era de fapt o adaptare a codificării la specificul propriu. În schimb însă, la cererea insistentă a delegației ungare la Conferința de pace și în urma unor negocieri corespunzătoare, în textul Tratatului cu Ungaria a fost elaborat și introdus art. 293, cu următorul cuprins : « În vederea aplicării art. 292, pe teritoriile fostului regat al Ungariei, formând bazinul Dunării, afară de bazinul Oltului, precum și pentru exercitarea atribuțiilor prevăzute mai jos, se instituie în interesul comun al Statelor având suveranitatea asupra ziselor teritorii, o comisie tehnică permanentă a regimului apelor cuprinzând un reprezentant al fiecăruia din Statele interesate din punct de vedere al teritoriului și un prezident numit de către Consiliul Societății Națiunilor.

Această Comisiune va trebui să hotărască...încheierea, supravegherea și, în caz de urgență, să asigure exercitarea înțelegerilor prevăzute la art. 292 ; ea va trebui să menție și să îmbunătățească, în special în ceea ce privește împădurirea și despădurirea, unitatea regimului apelor, precum și serviciile relative la ea, precum serviciul hidrometric și anunțarea creșterilor de apă. Ea va proceda la studierea chestiunilor conexe navigațiunii, exceptând pe acelea cari ar fi de resortul Comisiunii de navigațiune competentă pentru Dunărea de sus, pentru care va trebui să înștiințeze zisa Comisiune, și va ține seama mai ales de interesul pescăriilor. În afară de aceasta, Comisiunea va întreprinde orice lucrări sau studii și va crea orice servicii cari i-ar fi încredințate prin înțelegerea unanimă a Statelor interesate.

Comisiunea Regimului Apelor va trebui să se întrunească într-un termen de trei luni după punerea în vigoare. Ea va elabora regulamentul relativ la atribuțiunile sale și la funcționarea sa, regulament care va fi supus aprobării Statelor interesate.

Toate neînțelegerile cari se vor ridica asupra chestiunilor cari fac obiectul prezentului articol vor fi reglate după cum va decide Societatea Națiunilor »².

Primele înțelegeri de după război între statele interesate în funcționarea unui regim al apelor cât mai apropiat de necesitățile ce decurgeau din noile lor relații, s-a încheiat destul de curând, în baza articolului 292 al Tratatului susmenționat. În cazul relațiilor româno-ungare, reintrate pe făgașul firesc după instituirea relațiilor diplomatice, încă la 21 martie 1921 a fost semnat la Oradea un Proces – Verbal al delegațiilor din Ungaria și România, referitor – în esență – la problemele de interes comun din sectorul Crișului Repede de la frontiera dintre cele două state

Inființarea Comisiei internaționale pentru regimul apelor nu s-a putut însă finaliza în termenul de « trei luni după punerea în vigoare » a Tratatului, stabilit în art. 293, ea necesitând o durată mai mare, de peste 14 luni după semnarea Tratatului.

Secretariatul Societății Națiunilor (Eric Drummond) comunica Presedintelui Conferinței Ambasadorilor (Jules Cambon), desemnarea în funcția de Președinte al Commission du Regime des Eaux du Danube (C.R.E.D.) » pentru un an de zile, a diplomatului francez Andre Chageraud,

² Tratatul de Pace cu Ungaria (Trianon, 4 iunie 1920), idem, vol. VI, p. 142-399.

inspector general de poduri și șosele, Președintele Consiliului Superior al Lucrărilor Publice din Franța, Președintele Comisiei internaționale consultative a Canalului de Suez, Delegat tehnic al Franței la Comisiile internaționale ale Dunării, Rinului, Elbei și Oderului. Țările interesate în funcționarea C.R.E.D. au comunicat desemnarea reprezentanților lor în Comisie, iar Conferința Ambasadorilor a notificat nominalizările, între care pentru Ungaria: contele Paul Teleki, fost Președinte al Consiliului de Miniștri, ca Delegat, asistat de Viczian, Șef de Secție hidrometrică și de Ambrozi Iuliu, consilier de Secție ; România – ing. Gh.Popescu, inspector general, Director general în Ministerul Lucrărilor Publice, ca Delegat și ing. Rudolf Oprean, Directorul Serviciului hidraulic Banat, ca delegat adjunct. Nominalizări corespunzătoare s-au făcut pentru Austria, Cehoslovacia și Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor. Reprezentantul principal al fiecărei țări avea statut diplomatic, cu funcția și titulatura de Delegat, care conducea delegația respectivă, putând avea și un delegat adjunct, dar mai ales experți pentru domeniile de specialitate, consilieri, asistenți, personal auxiliar. În componența tuturor delegațiilor țărilor membre ale C.R.E.D., ca și în aceia a însăși conducerii C.R.E.D., au intervenit pe parcurs diverse modificări, prin înlocuirea unor persoane din conducere sau dintre experți. În acest fel, structura C.R.E.D. cuprindea cinci state membre.

Comunicarea Secretariatului Societății Națiunilor și notificarea de către Conferința Ambasadorilor a nominalizărilor componenței Comisiei, reprezentau și consacrarea oficială a denumirii de « **Commission du Regime des Eaux du Danube (C.R.E.D.)** », care conținea o anumită nuanță față de titulatura ce desemna Comisia în art.293 al Tratatului (cu două denumiri diferite). Aceste nuanțări ale titulaturii învederău căutarea destul de asiduă a unei formulări corespunzătoare conținutului și obiectivelor instituției. Rezultatul acestor căutări poate fi considerat ca insuficient de elaborat, deoarece el este susceptibil de a favoriza posibile confuzii. La o primă lectură a titulaturii C.R.E.D. s-ar putea considera că obiectul ei ar fi chiar « regimul apelor Dunării », adică ale fluviului propriu-zis. Or, regimul Dunării era gestionat de Comisia Dunării. Obiectul activității C.R.E.D. era de fapt regimul apelor bazinului mijlociu al Dunării, numai din teritoriile fostei Ungarii, adică al afluenților săi de pe o arie geografică considerabilă, cuprinzând cele cinci state membre, aproape întreaga Europă centrală.

C.R.E.D. a fost concepută și realizată ca o instituție internațională de specialitate complet independentă și pe picior de egalitate cu Comisia Dunării, cu celelalte Comisii similare, ale Rinului, Elbei etc., având a fi coordonată direct de Societatea Națiunilor.

C.R.E.D. și-a desfășurat activitatea prin sesiunile sale anuale și prin acțiunile delegațiilor țărilor membre în țările respective. Lucrările sesiunilor anuale s-au desfășurat inițial în câteva mari orașe europene, apoi în capitale sau localități din țările membre. Sesiunea inaugurală a C.R.E.D. a avut loc la Munchen în zilele de 14-15 noiembrie 1921. Realizarea principalei atribuții din faza de început, elaborarea Statutului Comisiei, s-a prelungit până în luna mai 1923, când a fost convenit în forma finală textul « Regulamentului relativ la atribuțiunile și la funcționarea Comisiei

permanente a regimului apelor Dunării ». Mandatul primului președinte al C.R.E.D., constând în esență în organizarea instituției și în elaborarea regulamentului, deși a fost prelungit în septembrie 1923, nu a mai putut fi continuat deoarece, la începutul anului următor, 1924, a survenit decesul său. Noul președinte al C.R.E.D. a devenit, din martie 1924, diplomatul italian Carlo Rossetti, căpitan de fregată, membru al Comisiilor internaționale ale Dunării, Elbei și Rinului, ministru plenipotențiar³.

Treptat, în alcătuirea ordinei de zi a sesiunilor anuale și-au făcut locul cuvenit principalele teme ale activității C.R.E.D., care decurgeau din precizările cuprinse în art.293 al Tratatului și în Regulamentul relativ la atribuțiunile și la funcționarea sa. Începutul a fost făcut în 1924 prin dezbaterile și reglementările referitoare la organizarea Serviciului hidrologic și de creștere a apelor, temă ce a fost continuată apoi constant la fiecare sesiune anuală. Au fost introduse apoi rapoartele anuale de profil ale țărilor membre, dezbaterile și măsurile corespunzătoare în domeniul forestier, împreună cu problemele organizatorice, administrative și financiare curente ș.a.

Între cele cinci țări membre fondatoare ale C.R.E.D., cele mai importante erau Ungaria și România ; prima, fiind cu noile ei frontiere traversate de cele mai numeroase și importante cursuri de apă din întregul bazin mijlociu al afluenților danubieni, precum și prin menționarea ei expresă în textul articolului 293 al Tratatului ; România, datorită faptului că aceste cursuri de apă proveneau în principal din versanții vestici și nord-vestici ai Carpaților Orientali, din Carpații Occidentali și din partea vestică a Carpaților Meridionali. Prin această poziționare hidrografică, România intra, în cadrul C.R.E.D., în relații directe nu numai cu Ungaria, ci și cu Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor, precum și cu Cehoslovacia. De interes permanent, bilateral și multilateral, erau în acest sens cursul superior al Tisei, aproape întregul curs al Someșului, Crișurilor și Mureșului, cu toți afluenții și subafluenții lor (Vișeu, Iza, Tur, Barcău, Arieș, Târnave ș.a.), care vărsau în Tisa, pe cursul mijlociu și inferior al acesteia, mari cantități de apă. Aceștia li se adăugau cursurile apelor din Banat (Bega, Timiș, Bârzava, Caraș, Nera), care ajungeau în sectorul sârbesc al Dunării. Unele din aceste zone cuprindeau și rețele de canale sau alte amenajări hidrotehnice, cu problemele lor aferente. Declivitatea specifică a terenului făcea ca, deși având un traseu lung în principalele cazuri, diferența de nivel

³ Desfășurarea lucrărilor sesiunilor C.R.E.D. este prezentată în principala publicație periodică a instituției, purtând titlurile cuprinsului ei: Procesele Verbale, Protocoalele, Rapoartele și Rezoluțiile. În ordinea cronologică și a numerotării lor, Sesiunile C.R.E.D. au avut loc astfel : 1. München, 14-15 nov.1921; 2. Dresda, 25-30 ian.1922; 3. Viena, 26 mai - 3 iunie 1922; 4. Viena, 2 - 7 nov. 1922; 5. Paris, 18 - 25 mai 1923; 6. Bratislava, 24 mai 1924; 7. Bled, 24-29 sept. 1924; 8. Merano, 1-7 apr. 1925; 9. Budapesta, 25-29 mai 1926; 10. București, 7-13 mai 1927; 11. Lussinpiccolo, 16-22 iulie 1928; 12. Trencianske Teplice, 21-29 mai 1929; 13. Kupari, 15-20 sept.1930;...15. Viena, nov. 1932; ... 18. Sinaia, 25-29 iunie 1935; 19. Tatranske Lomnica, iulie 1936; 20. Semmering, iunie 1937 etc.

considerabilă a acestor cursuri - între crestele Carpaților și zonele deosebit de joase din câmpia Tisei, zone cu adevărat critice (exemplul clasic de la Szeged) - să determine depășiri frecvente ale cotelor de pericol. Orografia genera prin însăși profilul și configurația sa (debite, viteze, traseul cursurilor, influențe climatice etc.) regimul hidrografic ce trebuia gestionat rațional, atât la inundații cât și la secete. Era apoi evidentă interdependența dintre regimul hidrologic și cel silvic. În decursul istoriei, unele dintre aceste zone au fost afectate în mod repetat de importante calamități naturale, în special inundații, cu efecte adesea devastatoare. Din toate aceste considerente, pentru terminologia geopolitică ce se vehiculează curent în această zonă, ar fi mai adecvat conceptul de « bazin dunărean », decât cel de « bazin carpatic ».

Istoria C.R.E.D. este și sediul principal al materiei referitoare la influența problemelor mediului natural în relațiile româno - ungare din perioada interbelică.

Relațiile româno-ungare în acest domeniu au avut la temelia lor câțiva factori favorizanți. Între aceștia se afla baza politico - juridică internațională și bilaterală, precum și constituirea unui sistem instituțional de profil în plan internațional și bilateral. Existența, implicarea și activitatea unor specialiști cu o competență profesională deosebită în domeniu a contribuit și ea la rezolvarea corespunzătoare a problemelor comune, îndeosebi la depășirea unor momente mai dificile. Oricât de paradoxal ar putea părea la prima vedere, însăși chestiunea regimului apelor, prin chiar natura sa esențialmente obiectivă, ar fi trebuit să constituie primul factor favorizant, cadrul de bază al propriei sale funcționalități, la asigurarea căreia să concureze toate structurile și elementele componente, cele tehnice și cele umane.

Totodată însă, au acționat și aici factori nefavorabili. În mod paradoxal, în funcționarea sistemică a regimului apelor, care ar fi trebuit să corespundă chiar propriilor săi parametri de ordin natural, s-au interferat factori subiectivi în gestionarea și coordonarea mecanismului, care era de altfel destul de complex. Funcționarea corespunzătoare a regimului apelor nu se putea realiza numai prin acțiunea liberă a dinamicii naturii. Se poate demonstra astfel și în acest domeniu concluzia fundamentală potrivit căreia intervenția factorului antropic în mediul natural are un caracter bivalent ; unul favorizant, de ordonare și potențare a efectelor naturale, mai ales a celor ce pot interesa societatea umană, dar, în același timp (sau consecutiv), acțiunea omului în acest domeniu conține și un potențial subiectiv, care îl expune la limitarea orizontului înțelegerii fenomenelor, la acțiuni inefficiente ori chiar eronate, de proporții mai mici sau mai mari. Printre factorii nefavorabili s-au aflat neîndoiește deficiențe de organizare, administrative, sau chiar neglijențe, dar îndeosebi lipsurile financiare cronice și accentuarea dificultăților generale în perioada crizei economice dintre 1929 - 1933, ori în alte momente similare. Nu în ultimul rând, în relațiile româno-ungare privitoare la problemele mediului natural din perioada interbelică, a acționat ca factor nefavorabil, în unele situații chiar perturbator, cel de ordin general, al cadrului politic, determinat de orientările fundamentale ale politicii externe din cele două țări, care erau profund divergente. La acestea de adaugă desigur și evoluțiile negative în planul general al relațiilor

internaționale din perioada interbelică, în special după Anschluss ; ca urmare a acestui act, Germania se substituia Austriei și în privința locului acesteia în funcționarea regimului apelor.

Tot caracter bivalent avea și factorul istoric. Pe de o parte, exista o rețea de canale și amenajări hidrotehnice realizată începând cu ultimele decenii ale secolului al XIX-lea ca urmare a unor inundații grave. Aceste lucrări au contribuit în mod cert la atenuarea însemnată a efectelor unor asemenea fenomene, reprezentând în unele privințe și realizări notabile din punct de vedere tehnic. Ele nu au putut fi însă continuate pe măsura necesităților, funcționarea lor a evidențiat pe parcurs și unele deficiențe de concepere sau realizare, iar întreținerea și administrarea lor nu a fost lipsită de unele carențe. În perioada de aproape un deceniu dinaintea declanșării primului război mondial și până la intrarea în funcțiune a noului regim al apelor instituit după război, marea majoritate a lucrărilor de acest fel au fost sistate, rețelele respective deteriorându-se simțitor, în unele zone fiind chiar afectate de distrugerile războiului. Era destul de firesc, dar numai parțial, ca modificările politice majore produse la sfârșitul războiului să aibă efecte directe și asupra stării de funcțiune a acestor lucrări. După război, era firesc ca unele dintre ele, sau anumite aspecte generale ale majorității lor să se dovedească a fi uzate ori depășite din punct de vedere tehnic, necesitând investiții considerabile, ce nu puteau fi realizate imediat.

Activitatea României și Ungariei în cadrul C.R.E.D. s-a desfășurat prin delegațiile lor acreditate, care erau coordonate de Ministerele de Externe respective și de cele de resort cu atribuții în domeniile de profil (lucrări publice, navigație, hidrologie, silvicultură ș.a.).

Delegația Ungariei avea la început în fruntea sa o personalitate de talia contelui Teleki Pal, fost și viitor prim ministru sau ministru, care se bucura de aprecieri deosebite pentru activitatea sa în domeniul științelor geografice, străduindu-se să valorifice concluziile acestora în interesele politice pe care o reprezenta. Devenind după scurt timp indisponibil temporar din cauza unor probleme de sănătate, locul de Delegat al Ungariei a fost atribuit altor reprezentanți, dintre care s-a remarcat în mod deosebit Sachsenfeld Dietrich, prin stăruința cu care a susținut poziția oficială ungară în cadrul unor dezbateri adesea deosebit de controversate. Această poziție era inspirată de aceleași concepții ale școlii geografice ungare, ilustrate de contele Teleki Pal.

Delegația României a avut în fruntea ei personalități remarcabile din rândurile corpului diplomatic, sau ale unor competențe deosebite în domeniul de specialitate, în organizarea și conducerea acestuia. Printre Delegații României s-au aflat diplomați precum Constantin Conțescu sau, în special Vespasian Pella, care se bucurau de bune relații și aprecieri în mediile diplomatice internaționale. Cel dintâi Delegat al României a fost merituosul inginer Gheorghe Popescu, inspector general și Directorul General din Ministerul Lucrărilor Publice care coordona lucrările ce intrau sub incidența reglementărilor C.R.E.D. Ca Delegat adjunct a fost desemnat inginerul Rudolf Oprean, Directorul Serviciului Hidraulic Banat, apoi Director General în M.L.P., specialistul cu cea mai îndelungată și susținută activitate din partea României în problemele C.R.E.D., apreciat deosebit în rândurile colegilor din delegațiile celorlalte țări și pe plan mai larg

internațional. Acestora li s-a alăturat profesorul dr. Ing. Petru Antonescu, inspector general silvic, o adevărată somitate în domeniu, cu lucrări consacrate în special unor teme axate pe profilul preocupărilor C.R.E.D.; în cadrul intensei sale activități la sesiunile C.R.E.D. și în țară, a fost un adevărat protagonist în analiza minuțioasă și în promovarea problemelor majore ale silviculturii în plan internațional. În privința coordonării întregii activități a Delegației României la C.R.E.D. de către factorii competenți ai politicii externe românești, nu se poate face abstracție de numele și poziția lui Nicolae Titulescu atât ca Ministru de externe al României, ce îndruma și superviza problemele concrete ale Delegației țării la C.R.E.D., precum și ca Președinte al Adunării Societății Națiunilor, adică chiar forul care conducea efectiv întreaga activitate a C.R.E.D.

Relațiile româno – ungare în cadrul C.R.E.D. s-au constituit atât prin participarea activă a delegațiilor celor două țări la dezbaterile asupra Regulamentului Comisiei și asupra temelor înscrise în ordinea de zi a fiecărei sesiuni, precum și prin activitățile comune ale reprezentanților și experților în comisiile tehnice mixte, din care a rezultat încheierea unor acte bilaterale de interes specific (procese verbale, note ș.a.) sau acorduri generale. Astfel, după Procesul verbal din 21 martie 1921 de la Oradea, referitor la sectorul de frontieră al Crișului Repede, s-au pus tot mai mult problemele necesității reglementării situației sindicatelor de apărare contra inundațiilor, înființate înainte de război și – în genere – cele referitoare la sporirea continuă a necesităților rezultate din însăși gestionarea complexă a sistemului de lucrări hidrotehnice. În această ordine de idei, la Satu Mare a avut loc în perioada 10-16 septembrie 1923 reuniunea trilaterală a reprezentanților României, Ungariei și Cehoslovaciei, care au încheiat « Procesul Verbal despre lichidarea Societății de apărare contra inundațiilor dintre fluviile Tisa și Someș ». La 22 februarie 1924 era publicat Decretul regal de promulgare a trei acorduri dintre România pe de o parte și Ungaria, respectiv Iugoslavia și Cehoslovacia pe de altă parte, privind lichidarea altor sindicate hidraulice. Dar momentul principal al relațiilor româno-ungare l-a constituit fără îndoială încheierea la București, la 16 aprilie 1924, a « Convenției între România și Ungaria, privitoare la regimul apelor din teritoriile limitrofe și de lichidare a sindicatelor de apărare contra inundațiilor, tăiate de frontieră », act normativ care a stat la baza relațiilor reciproce din acest domeniu până la cel de al doilea război mondial⁴.

Părea că existau suficiente premise ale unor desfășurări favorabile ale acestor relații. Practica gestionării situațiilor concrete, locale, privitoare la regimul apelor, a funcționat satisfăcător din acest punct de vedere. Ar fi însă profund greșit să se treacă sub tăcere existența unor divergențe reale între delegații celor două state membre ale C.R.E.D. Acestea s-au manifestat în cursul dezbaterilor pentru elaborarea Regulamentului de funcționare a Comisiei și a unor documente sau teme de pe ordinea de zi a lucrărilor sesiunilor. Dintre cele peste 20 de sesiuni ale C.R.E.D., patru s-au desfășurat în Ungaria și România (Budapesta 1926 și 1934, București 1927 și Sinaia

⁴ Ministerul Afacerilor Externe, Arhiva Diplomatică a României (A.D.R.), Fond Convenții U, vol. I-V și urm. ; v. și fondurile C.E.D., C.I.D., ș.a

1935) ceea ce a prilejuit posibilitatea unei mai bune cunoașteri reciproce. Dar accentuarea divergențelor s-a produs în bună măsură din cauza politizării exagerate a problemelor referitoare la regimul apelor și sub influența nefavorabilă a evoluției relațiilor oficiale, politico-diplomatice de ansamblu dintre cele două state, marcate de tensiuni crescânde. Au fost destule situații în care Președintele C.R.E.D. a trebuit să-și exercite mai accentuat funcția activă, moderatoare, intervenind în desfășurarea unor discuții sterile, în contradictoriu. Suspiciunile însă erau întotdeauna deosebit de sensibile, ajungându-se nu odată la atitudini prea rigide din partea tuturor preopinienților.

Divergențele dintre delegațiile română și ungară la C.R.E.D. s-au amplificat considerabil și au fost întreținute în mod artificial, exagerat, în perioada 1926 -1928, exploatându-se la maximum din partea factorilor interesați problemele deosebit de dificile apărute datorită calamității naturale produse prin inundațiile de proporții din decembrie 1925, din zona Crișului Alb, de ambele părți ale frontierei româno-ungare. A revenit experților rolul de a dezamorsa treptat tensiunea creată. În perioada ianuarie 1926 – iulie 1927 au avut loc mai multe întruniri ale Comisiei tehnice mixte româno - ungare la Budapesta, Oradea, Cluj și Arad, unele dintre ele fiind urmate de ample vizite în teren. Încă de la început s-a constatat că amploarea excepțională a fenomenului a depășit evident posibilitățile intervenției umane, că „nimeni nu poate fi făcut responsabil sau acuzat de neglijență”, semnalându-se totodată dimensiunile devenite insuficiente ale digurilor în fața catastrofei. În cadrul C.R.E.D. însă, aceste probleme au fost abordate în mod diferit, în mod vădit tendențios la adresa României⁵. Disputele contraproductive româno-ungare, pe tema inundațiilor din decembrie 1925, s-au stins la Sesiunea a XI-a a C.R.E.D. din Italia, din iulie 1928. Cu acel prilej, Delegatul Ungariei „ținea să mulțumească în modul cel mai viu guvernului României pentru opera și activitatea prețioasă pe care experții săi au dezvoltat-o în Comisia tehnică mixtă”. La rândul său, și Delegatul României nu ezita să exprime aprecierile cuvenite pentru aceiași activitate pozitivă depusă de colegii săi ungari. Experiența acestor divergențe, acutizate pe alocuri, a oferit suficient material de reflecție și învățăminte celor două delegații și guverne.

În primăvara anului 1932 aceste relații au fost supuse unei noi încercări, datorită unor noi inundații însemnate cantitativ, produse în bazinul Crișurilor. Comisia tehnică mixtă a acționat în mod destul de operativ, iar cooperarea efectivă a celor două părți a contribuit la identificarea corespunzătoare a metodelor de lucru și a mijloacelor necesare. În deceniul al patrulea al secolului al XX-lea au avut loc numeroase întruniri ale comisiilor de experți români și maghiari, care și-au spus cuvântul competent în materie (București, Budapesta, Sinaia, Oradea, Carei, Gyula, Ghiarmata, Mateszalka, Berehovo ș.a.)⁶. Lucrările sesiunilor anuale ale C.R.E.D. nu au mai fost aglomerate cu problemele generate de mediul natural în relațiile româno-ungare. Aceste caracteristici sunt cu atât mai

⁵ V. Protocolul nr. 10 al Sesiunii a X-a a C.R.E.D. (București, 1927).

⁶ V. Protocol nr.6 al Sesiunii a XI-a (Lussinpiccolo, 1928).

semnificative cu cât, după cum se știe, în aceeași perioadă a anilor 1930, în planul relațiilor politice între cele două țări s-au dezvoltat tot mai pronunțat contradicțiile ce vor produce situațiile acute, culminând cu cele din 1939-1940.

Conținutul activității Delegației României la C.R.E.D. îndeosebi complexitatea tehnică a acesteia, pot fi înțelese mai concret prin exemplificarea temelor și capitolelor cuprinse în Raportul Delegației prezentat la Sesiunea din 1928⁷. Acestea se refereau la: regimul pluviometric și hidrometric, continuarea amplerelor lucrări de amenajări (detaliat pe bazine și pe fiecare râu în parte), lucrări executate de stat și de syndicatele hidraulice, ca : regularizarea unor cursuri de ape, consolidări, lucrări de apărare, construirea unor baraje noi de beton sau piatră pentru atenuarea violenței torenților, plantări de arbori ș.a. Raportul, însoțit de un set de hărți pe aceste teme, a fost apreciat de Președintele C.R.E.D. ca fiind "extrem de bine redactat și prezentat". Rapoartele privitoare la problemele forestiere prezentate de Delegația României la sesiunile C.R.E.D. expuneau: datele statistice referitoare la suprafețe, pe zone și categorii, legislația în materie și evoluția ei, conținutul Codului Silvic; apoi structura, compoziția, speciile vegetației și florei forestiere, metodele de tratament, producția lemnoasă, lucrări de împăduriri și consolidare a terenurilor degradate, corectarea ravenelor și torenților, personalul și administrația forestieră, pepinierele, cheltuielile efectuate, propaganda și educația forestieră ș.a. Președintele C.R.E.D., apoi Delegațiile Ungariei și Iugoslaviei au făcut aprecieri elogioase asupra expunerii acestor probleme.

Dincolo de toate aceste evoluții contradictorii, probleme reale continuau să existe în relațiile din domeniul regimului apelor⁸. Membrii delegației române s-au aflat de mai multe ori în situația ca la sesiunile C.R.E.D. să se mențină la un anumit nivel de generalități în expunerile lor, din cauza limitelor existente în activitatea de profil, care aveau cauze de ordin mai larg, nicidecum personale. La reîntoarcerea lor în țară, ei expuneau deschis, oficial, aceste probleme reale cu care se confruntau. Unele din rapoartele lor ajungeau până la cel mai înalt nivel guvernamental, la primul ministru, constituind adevărate semnale de alarmă. Munca asiduă a experților români în domeniul C.R.E.D. nu a fost susținută întotdeauna așa cum era necesar, de către alte instituții care concureau la îndeplinirea măsurilor în domeniu (servicii ale Ministerului Domeniilor, altele chiar de la Lucrări Publice, dar mai ales ale Finanțelor ș.a.). Aspecte ale activității C.R.E.D., a Delegației române și ale relațiilor româno - ungare de această natură au fost expuse la unele congrese sau reuniuni științifice internaționale de profil sau înrudite (silvicultură, hidrologie, mine) de

⁷ Vezi volumul Sesiunii a XI-a a C.R.E.D.

⁸ Memoriul în acest sens al noului Delegat al României la C.R.E.D., apreciatul diplomat și jurist Vespasian Pella, adresat Ministrului Afacerilor Străine al României, Nicolae Titulescu (Geneva, 31 ianuarie 1934) , în A.D.R., 9 Conv. U 1, vol. IV.

specialiști români ca D. Dramba, P. Antonescu, sau au fost publicate în lucrări distincte de aceiași experți⁹.

Pe măsura trecerii timpului, experții și diplomații români au elaborat memorii și sinteze tot mai largi și cuprinzătoare asupra istoricului activității României în cadrul C.R.E.D., asupra problemelor ce trebuiau soluționate. Unele dintre aceste materiale exprimă elocvent experiența personală a autorilor, având astfel și un caracter memorialistic. Prin conținutul și proporțiile lor, unele dintre ele pot fi considerate ca adevărate studii de specialitate.

Activitatea C.R.E.D. a continuat și în perioada premergătoare izbucnirii celui de al doilea război mondial, chiar și în primii ani ai acestuia. În februarie 1941, Comisia tehnică româno – ungară continua să funcționeze. Chiar dacă exprimarea oficială a titulaturii C.R.E.D. se rarefiază din cauze lesne de înțeles, fondul problemelor referitoare la gestionarea regimului apelor rămânea neschimbat și va rămâne tot astfel, indiferent de succesiunea regimurilor politice (ocupații străine, război, mersul operațiunilor militare, regimuri totalitare, revoluții etc.)¹⁰. Era încă o ilustrare a adevărului elementar că Natura nu are, nu poate avea nici un complex în fața tribulațiilor umane, a turbulențelor sociale. Dezlănțuirile distrugătoare ale naturii nu țin niciodată seama de situația relațiilor sociale, de diferitele conjuncturi, interese și dispute politice, zonele sau de orice altă natură.

Experiența istorică a C.R.E.D. poate fi considerată ca deosebit de valoroasă. Ea a rămas la baza întregii activități de reglementare și funcționare a regimului apelor din bazinul afluenților dunăreni, de după al doilea război mondial până în zilele noastre. Schimbările importante ale sistemelor și relațiilor politice (războiul rece, cortina de fier, hegemonia sovietică ș.a) nu au putut afecta fundamental preocupările pentru asigurarea funcționării regimului apelor, nici chiar după ce una din țările fondatoare ale C.R.E.D., Austria, a urmat un timp o evoluție distinctă față de celelalte. Dezvoltarea tehnică și tehnologică mult accelerată în a doua jumătate a secolului al XX-lea a oferit metode noi și mijloace superioare pentru ameliorarea gestionării domeniului hidrotehnic. Toate acestea și-au găsit reflectarea și în relațiile româno – ungare privitoare la funcționarea regimului apelor în interesul reciproc, din perioada regimurilor comuniste care au dominat cele două țări. Comisiile tehnice ale apelor au lucrat cu o frecvență și intensitate deosebită în ultimele decenii, adăugându-li-se preocupările referitoare la calitatea aerului și solului. S-a constituit astfel și în cazul nostru, afirmându-se într-o creștere accelerată, știința mediului, ecologia, care tinde să-și impună tot mai mult funcția sa dominantă în viața

⁹ De exemplu D. Dramba, *Apercu sur les Travaux Technico-Forestiers executes dans les bassins des rivières de la Roumanie transcarpathine, conformément aux Stipulations du Traite de Trianon. Rapport presente au Congres International de Sylviculture et Carbone carburant*. Bruxelles, 1935 (cu harta alăturată a bazinului dunărean): Petre Antonescu, *Pădurile din Ardeal și Tratatul de la Trianon* [în cadrul C.R.E.D.], București, 1931, ș.a.

¹⁰ A.D.R., volumele referitoare la anii 1940-1947- 1950 și urm.

omenirii, în perspectiva ei globală. Gestionarea acestui vast domeniu are un caracter vădit multidisciplinar, dar îmbinat cu aprofundarea continuă a specializării.

După înlăturarea regimurilor comuniste, relațiile româno – ungare cunosc o evoluție calitativ nouă, conformă standardelor internaționale, inclusiv în domeniul gestionării apelor și mediului natural. Aceste relații sunt acum reglementate prin acte politico – juridice cuprinzătoare, cum sunt Acordul privind cooperarea în domeniul protecției mediului (26 mai 1997), Acordul pentru cooperarea și ajutorul reciproc în cazul producerii unor dezastre naturale (9 aprilie 2003), Acordul privind colaborarea pentru protecția și utilizarea durabilă a apelor de frontieră (15 septembrie 2003) și altele. Datorită unor necesități obiective dar și subiective au apărut probleme noi, de poluare (ex. Tisa), precum și dezbaterile intense pe tema Roșia Montană. În acest cadru, comisiile tehnice mixte de diferite specialități lucrează în continuu, recent având loc o nouă reuniune pe probleme hidrotehnice la Oradea.

Toate aceste desfășurări de lungă durată au consacrat un valoros exercițiu de „diplomație ecologică” a celor două țări, cu rezultate notabile. A fost depășită de mult faza controverselor sterile privitoare la interpretarea problemelor unității regimului apelor. Înțelegem tot mai bine că regimul natural împreună cu amenajările tehnice se constituie într-un sistem mixt, integrat, în cadrul căruia românii și maghiarii au de îndeplinit funcțiile ce le revin în beneficiul comun. Mama-Natură ne învață permanent pe toți să fim mai înțelegători și mai înțelepți. Depinde de noi dacă vom valorifica la cote superioare o experiență dobândită după o îndelungată activitate în care am reușit să depășim împreună numeroase dificultăți.

După aproape un secol de la înființarea C.R.E.D., istoria acestei merituose instituții internaționale este încă ignorată. Ea are însă locul ei istoric bine precizat, care se cere a fi cunoscut și apreciat cum se cuvine nu numai de către istorici, ci de o varietate considerabilă de domenii și factori interesați (știință, economie, tehnică, societate, politică, cultură etc.).

De la orizontul începutului mileniului III, istoria C.R.E.D. și aceia a relațiilor româno-ungare din domeniul protecției mediului, pot fi considerate și ca o contribuție, desigur nu de prim plan, la prefigurarea integrării europene începută în anii 1950, pe care azi popoarele noastre au ajuns să o trăiască direct. Avem toate premisele și motivele de a fi optimiști că atât mediul natural, cât și viața oamenilor din această parte a Europei și a lumii, vor deveni tot mai bune. Pentru ansamblul istoriei relațiilor româno – ungare, care este deosebit de complexă și marcată de dificultăți, rezultatele cooperării fructuoase a celor două țări în acest domeniu ilustrează elocvent posibilitățile soluționării prin abordarea concretă, practică, a tuturor problemelor apărute pe parcurs, fiind promițătoare și încurajatoare în perspectiva abordărilor globale ale prezentului și viitorului celor două națiuni.

COMMISSION DU RÉGIME DES EAUX DU DANUBE, 4ÈME SESSION.

QUESTION N° 2.

Élaboration du Règlement.

PROCÈS-VERBAL DE LA 1ÈRE SÉANCE.

Vienne, le 2 novembre 1922.

Sont présents:

Le Président et les Délégués assistés des mêmes experts, ainsi que les personnes mentionnées au procès-verbal de la 1ère séance (Question N° 1).

Discussion générale.

Le PRÉSIDENT demande si les membres de la Commission ont des observations d'ordre général à faire sur le règlement adopté en première lecture.

Le Délégué de

ROUMANIE constate avec plaisir que la Commission ne s'est pas écartée, dans son travail, du sens des articles du Traité de Trianon. Il a pour instructions précises de s'en tenir aux termes de ce Traité. Il croit devoir néanmoins insister sur le caractère exclusivement technique qu'à la Conférence de la Paix on a entendu donner, à la Commission de Régime des Eaux du Danube. On est parti en effet de l'idée très juste que les techniciens s'entendraient rapidement et c'est à des préoccupations d'ordre technique que la création de la Commission répond. Que se passe-t-il en fait? Des réseaux fluviaux ont été coupés par les nouvelles frontières; il faut maintenir l'unité technique entre les travaux exécutés par les États d'amont et qui peuvent avoir une influence sur le régime des eaux des États d'aval, et vice versa. M. Popesco propose, en conséquence, de reprendre les termes du Traité et d'intituler comme suit le règlement: «*Règlement de la Commission technique permanente du régime des eaux du Danube.*»

**Anexa 1. Publicația C.R.E.D., cuprinzând documente
ale Sesiunii din noiembrie 1922, p. 11.**

FERDINAND I

Prin grația lui Dumnezeu și voința națională

*Rege al Romanilor.
La toți de față și viitori Tănărato.*

Asupra raportului Ministrului NOSTRU al Afacerilor
Străine, suo No. 21445,

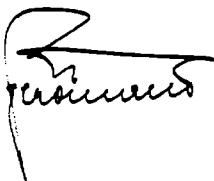
Având în vedere jurnalul Consiliului NOSTRU de Miniștri
încheiat în ședința din 24 Decembrie 1923,

AM DECRETAT ȘI DECRETAM :

Art. I. - Promulgăm cele trei acorduri încheiate între
România, Ungaria, Jugoslavia și Cehoslovacia, referitoare la lichidarea sindicatelor hidraulice din regiunea Aranka, între râurile Tisa și Someș și între Tisa și Mureș.

Art. II. - Ministrul NOSTRU al Afacerilor Străine este însărcinat cu executarea acestui Decret.

Dat în București, 22 februarie 1934

Ministrul Afacerilor Străine

No 683.

Anexa 2. Decretul Regal pentru promulgarea unor acorduri referitoare la regimul apelor din bazinul afluenților Dunării, p. 13.

c. No 1452

MINISTERUL AFACERILOR STRĂINE
REGISTRATURA GENERALĂ
Nr. 32282 & 21 JUN 1924

J U R N A L

Consiliul de Miniștri, în ședința sa de azi 20. Iunie 1924,

Luând în cercetare referatul Ministrului Afacerilor Străine Nr. 32026 din 20. Iunie 1924, privitor la Convenția încheiată între România și Ungaria, privitoare la regimul apelor teritoriilor limitrofe și lichidarea sindicatelor de anădărare contra inundațiilor, făcute de fruntaria româno-ungară;

Considerând că zisa Convențiune conține norme de executare a articolelor 292 și 293 din Tratatul dela Trianon;

Considerând că această Convențiune prevede tranșarea prin experți a chestiunilor interesând regimul apelor din teritoriile limitrofe, precum și modul de înădărire al vechilor syndicate în syndicate naționale;

Considerând că zisa Convențiune a fost semnată de Plenipotențiarilor români și unguri, în ziua de 10 Aprilie 1924;

Ratifică această Convențiune,

Ion Brătianu
Antonie I. Brătianu
Al. D. Brătianu
Ion Brătianu
Al. D. Brătianu
General secretar
Secretar

Anexa 3. Jurnalul Consiliului de Miniștri pentru ratificarea
Convenției dintre România și Ungaria privitoare la regimul apelor, p. 13.

COMMISSION DU RÉGIME
DES EAUX DU DANUBE

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX
Xème SESSION
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

PROCOLES
DES
SÉANCES TENUES À BUCAREST
EN
MAI 1927

Anexa 4. Foaia de titlu a publicației C.R.E.D.,
conținând lucrările Sesiunii a X-a,
București, 1927, p. 14.

25331/1933
ROMANIA 10 FEB. 1934
COMISIUNEA PERMANENTA A REGIMULUI
APELOR DIN BAZINUL DUNARII

DELEGATUL ROMANIEI

MINISTERUL REGAL AL AFACERILOR STRAINE
16007098 DIN 10 FEB 1934
REGISTRATURA GENERALA
Geneva, 31 Ianuarie 1934

No. 4

Se va returna la Ministerul
F. n. 16007098 din 10 FEB 1934
in scopul consemnării în actul de reproducere
DOMNULUI MINISTRU 13.2.1934 Janu

Fiind numit delegat permanent al României în Comisiunea
internațională a regimului apelor din bazinul Dunării, -
consider că este locul să vă expun în primul rând motivele
cari au determinat crearea acestei Comisiuni, atribuțiunile
ei mai importante precum și obligațiunile pe cari și le-a
luat România în acest domeniu prin încheierea Tratatului de
la Trianon.

Mă voi folosi de această ocaziune spre a supune apre-
cieri Excelenței Voastre o serie de propuneri menite a-mi
da putința să îndeplinesc în condițiuni satisfăcătoare
misiunea ce mi s'a încredințat.

Aceste propuneri se bazează și pe unele indicațiuni
ce mi-au fost date de către experții oficiali ai României
în această Comisiune și anume D-nii Inginer inspector gene-
ral R. Opresan, directorul general al apelor din Ministerul

Excelenței Sale

DOMNULUI N. TITULESCU
MINISTRUL AFACERILOR STRAINE

Anexa 5. Introducerea Memoriului diplomatului Vespasian Pella,
nou numit ca Delegat permanent al României la C.R.E.D., adresat
Ministrului Afacerilor Străine, Nicolae Titulescu (1934), p. 15.

Anexa 6. Harta bazinului aluenteilor Dunării, p. 17.

MIRACOLUL JAPONEZ ȘI MARILE CRIZE ECONOMICE MONDIALE

Ioana Nistor*

În prezent, omenirea se află în mijlocul celei mai grave crize economice din 1930 încoace. În câteva privințe, această criză economică se aseamănă cu alte crize apărute în ultimii 25 de ani, dar se și diferențiază net de acestea: criza curentă marchează sfârșitul unei ere a extinderii. Crizele periodice anterioare făceau parte dintr-un proces avans-declin mai amplu; criza curentă reprezintă punctul culminant al unui uriaș avânt economic care a durat peste 25 de ani.

Criza economică din 1929

Între anii 1929-1933 s-a înregistrat cea mai puternică și gravă criză economică. Considerat sub aspectul strict economic, „fenomenul” Marea Criză a avut două etape care, deși au aparținut aceluiași proces, au fost totuși distincte: o etapă scurtă, concretizată și finalizată prin crahul financiar al bursei din New York, urmată de criza propriu-zisă, declanșata mai întâi în economia S.U.A. și apoi extinzându-se rapid la nivelul economiei mondiale. Însă nici după depășirea crizei propriu-zise chiar în statele dezvoltate evenimentul economic nu a fost atât de concludent. Dificultățile economice au continuat, astfel că se poate vorbi de o depresiune economică de-a lungul întregului deceniu al 4-lea, în care anii 1929-1933 au reprezentat un moment culminant și dramatic al întregii perioade.

După un pătrar de veac de succese economice și politice interne și internaționale remarcabile, Imperiul japonez avea să cunoască și unele serioase neajunsuri, înregistrate de economia națională și unele repetate insuccese diplomatice cauzate de celelalte mari puteri care nu se împăcau cu ideea apariției unui prea puternic concurent în Orientul Îndepărtat.

La finele primului război o criză gravă își anunțase sosirea și în arhipelagul nipon. Ea și-a făcut simțită prezența, la început în agricultură și cum cultura orezului ocupa primul loc pe ogoarele nipone, s-a manifestat în această perioadă ca o „criză a orezului”.¹

Economia japoneză a experimentat mari schimbări, ca urmare a Primului Război Mondial. Odată cu dispariția produselor europene și americane din comerțul din Asia și Africa, aceste piețe extinse au devenit brusc larg deschise produselor japoneze. Volumul de export și prețurile s-au ridicat, iar industriile nipone au cunoscut o dezvoltare fără precedent. Un val de noi firme au apărut în succesiune rapidă; prețurile acțiunilor au crescut și toată țara răsună de sunetul ciocanelor în șantierele noilor fabrici. Produse prime ca oțelul, mașini și substanțe chimice de care Japonia fusese dependentă prin importuri au început să fie produse pe piața internă. De la statusul său de datornic, cu 1,1 bilion yeni datorie în pragul războiului din

* Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” din Arad, Biblioteca Universitară „Tudor Arghezi”, Arad, Bd. Revoluției, nr. 85-87, ioananistor2003@gmail.com.

¹ Constantin Bușe, Zorin Zamfir – **Japonia. Un secol de istorie (1853-1945)**, București, Humanitas, 1990, p. 126.

1913, Japonia a reușit la sfârșitul anilor '20 să se transforme într-o națiune ce acorda credita cu un surplus financiar ce depășea 2 bilioane de yen. În ciuda tulburărilor sociale, cum ar fi revoltele pentru orez din 1918 și intensificarea mișcărilor țărănești și muncitorești ce au însoțit inflația galopantă produsă de avântul economic din timpul războiului, economia japoneză s-a extins, ca urmare directă a primului conflict mondial.

Atunci când războiul s-a încheiat, s-a stopat și avântul economic. Datorită reapariției concurenței în export și reluării importurilor ce fuseseră suspendate când Europa se afla în război, balanța de plăți internațională a revenit la un deficit iar rezervele de aur și valută au început să se diminueze.² Acest studiu analizează traseul economiei japoneze în această perioadă dificilă, perioadă care este împărțită în trei etape: deflație și criză din 1920 până în anul 1931, și re-echilibrare și industrializare masivă în perioada 1932 - 1937, și etapa războiului și a colapsului din 1945.

Tabelul indică ratele de creștere ale **cheltuielilor reale brut naționale** (CRBN) pentru aceste perioade, precum și ratele de creștere ale producției brute real diferențiat prin tipul de industrie. Acest tabel arată că, în cursul fiecărei perioade, până la cel de-al doilea război mondial au exista mari diferențe între ratele de creștere ale CRBN și a componentelor sale și producția brută industrială. De asemenea, rata de creștere a prețurilor a variat. Principalele caracteristici ale celor trei perioade până la al doilea război mondial poate fi observată prin aceste variații.

Ratele de creștere ale cheltuielilor reale brut naționale, 1900-1944³

An/ CRBN	Formarea brută de capital fix pe piața internă	Consu- mul privat al cheltu- ielilor	Exportu- rile și venituri din străină- tate	Importu- rile și venituri pentru străinătate	Industriaile			Scă- dere CRBN
					Pri- mare	Secun- dare	Ter- țiare	
1900- 1913								
1,9	4,8	1,8	8,4	7,2	1,4	6,2	2,2	3,8
1913- 1919								
6,2	8,4	4,7	6,5	5,1	3,3	6,2	7,4	13,6
1919- 1931								
1,6	-0,7	2,2	5,8	5,8	-0,7	4,7	0,7	-2,8
1931- 1937								
6,2	8,3	3,2	12,3	5,2	3,3	7,7	4,9	1,2

² Un studiu aprofundat este realizat de Hugh Patrick în **The Economic Muddle of the 1920s, în Dilemmas of Growth in Prewar Japan**, ed. James W. Morley, Princeton, Princeton University Press, 1971, pp. 39-47.

³ apud sursa: Ohkawa Kazushi et al, **Kokumin shotoku : Chaki keizai takei**, vol. I, Tokyo, Tozo keizai shinposha, 1974, pp. 213, 214, 217, în **The Cambridge History of Japan**, volume 6, **The Twentieth Century**, editor: Peter Duss, Cambridge, University Press, 2008, p. 472.

1937-1944								
-1,3	6,2	-6,9	-11,4	-8,5				18,9

Tabelul următor prezintă o comparație la nivel internațional a nivelurilor reale de creștere economică a CRBN.

Ratele de creștere economică la nivel internațional – comparație⁴

Statele	1870-1913	1913-1938
	(%)	(%)
Statele Unite	4.6	1.1
Marea Britanie	2.1	0.7
Germania	2.7	1.8
Italia	1.5	1.7
Danemarca	3.2	1.9
Norvegia	2.2	3.0
Suedia	3.0	2.4
Japonia	2.4	3.9

Este bine cunoscută creșterea economică rapidă începând cu anii 1950, dar rata de creștere după primul război mondial a fost de asemenea remarcabilă prin standardele internaționale și poate fi analizată ca o acțiune premergătoare creșterii economice rapide de după cel de-al doilea război mondial. De asemenea este posibil a se analiza asemenea creștere (ca baza materială) pentru politicile de expansionism militar ce au avut drept rezultat războiul din Pacific.⁵ Ambele perspective contradictorii conțin adevăruri. Prin urmare, apare o tematică suplimentară: Cum s-a realizat creșterea rapidă în această perioadă și cum a obținut Japonia un asemenea rezultat?

⁴ apud sursa: Statele Unite: Departamentul de Comerț – **Statistici istorice ale Statelor Unite**, Washington D.C., U.S. Government Printing Office, 1975; Țările europene: R. Mitchell, **European Historical Statistics**, New York, Macmillan, 1975; Japonia: Ohkawa Kazushi et al., **Kokuminshotoku: Choki keizai tokei**, vol. 1, Tokyo, Toyo eizai shinposha, 1974, pp. 213,214,217, în **The Cambridge History of Japan**, volume 6, **The Twentieth Century**, editor: Peter Duss, Cambridge, University Press, 2008, p. 472.

⁵ Yamamura Kozo, „Kikai kogyo ni okeru seid gijutsu no donyu,” în **Washinton taisei to Nichibei kankei**, editori Hosoya Chihiro and Saito Makoto, Tokyo, Tokyo daigaku shuppankai, 1978. Yamamura susține că progresul tehnologic din industria de mașini-unelte în timpul anilor 1920 a furnizat baza materială pentru acțiunile militare din anii 1930. În **The Cambridge History of Japan**, volume 6, **The Twentieth Century**, editor: Peter Duss, Cambridge, University Press, 2008, p. 453.

Deși prețurile în Statele Unite și Marea Britanie au crescut de două ori după primul război mondial, ambele țări au revenit la etalonul-aur fără devalorizarea financiară față de prețul aurului. Se credea că reinstituirea standardului financiar al aurului la paritatea antebelică ar constitui „o întoarcere la normalitate” (după cum afirma președintele Warren G.

Harding).⁶ Cu toate acestea, aceasta a însemnat adoptarea unei severe politici deflaționiste ce reducea din nou prețurile postbelice la nivelurile de dinainte de război, aproximativ jumătate din prețurile curente. La nivel mondial, prețurile au scăzut de fapt în 1920. John Maynard Keynes, autor al *Monetary Reform (Reforma monetară)* și *The Economic Consequences of Mr. Churchill (Consecințele economice ale domnului Churchill)* a criticat public aceste politici, dar avertismentele sale nu au fost luate în considerare.⁷ După cum se știe, Keynes a criticat, de asemenea, cerințelor dure impuse prin reparațiile de război către Germania, dar acest lucru, de asemenea, a fost ignorat. După cum a rezultat, finanțele internaționale în cursul anilor 1920 au fost susținute prin debitul de capital internațional, prin care Germania s-a folosit de capitalul primit din America pentru a plăti reparațiile de război pentru Anglia și Franța, care au folosit aceiași bani ca să-și răscumpere datoriile de război în Statele Unite. Dar după criza pieței de valori în 1929, capitalul american a fost retras din Europa, producând o tensiune financiară din Germania, care în cele din urmă a provocat o criză care a adus lumea pe marginea prăpastiei.

Aceste evenimente au avut repercusiuni imediate și în Japonia. Scopul politicii economice nipone, ca și cel al Marii Britanii și Statelor Unite era să reimpună etalonul-aur la prețul de antebelic.⁸ Guvernul japonez nu a făcut acest lucru până la apariția crizei economice în 1929, dar în timpul anilor 1920, economia a fost în mod constant constrânsă de criza la nivel mondial și de obiectivul guvernului de a se întoarce la etalonul-aur. În consecință, economia japoneză au arătat o tendință ușoară deflaționistă după primul război mondial. În plus, deficitul balanței de schimb a persistat. Acțiunile în aur și valută acumulate în timpul războiului au scăzut constant.

⁶ <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/255071/Warren-G-Harding>.

⁷ http://books.google.ro/books?id=WoPURzI_6eMC&printsec=frontcover&dq=John+Maynard+Keynes&source=bl&ots_maZYcWhF&sig=cprKjb3nyryVZ3bj1QIdv6I9DsU&hl=ro&ei=hcEMTLsqwqI4p9_x9w8&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=16&ved=0CFgQ6AEwDw#v

⁸ Okurasho zaiseishi hensanshitsu, *Shawa zaiseishi-Dai 10-kan: kin'yu (I)*, Tokyo, Toyo keizai shinposha, 1955, pp. 155-80, în *The Cambridge History of Japan*, volume 6, *The Twentieth Century*, editor: Peter Duss, Cambridge, University Press, 2008, p. 454.

Din aceste motive, și politica financiară internă a Japoniei s-a îndreptat către măsuri de austeritate.

Această perioadă a reprezentat o etapă de testare a economiei nipone fără precedent, economie ce s-a dezvoltat sub influența tendințelor inflaționiste din perioada Meiji. A fost deosebit de dificil pentru noile industrii grele, pentru industria chimică și pentru firmele noi de capital ce au apărut în timpul și după război. A fost deosebit de dificil și pentru agricultură, care era la concurență cu importul de orez ieftin important din Coreea și Taiwan, fiind influențată și de tendințele pieței de mătase din New York.

Cronologia economiei japoneze din anii '20 se referă adesea la acea perioadă drept o etapă de panică de diferite nivele.⁹ Avântul economic după primul război mondial s-a transformat în panică odată cu prăbușirea Bursei din 1920. Perioada de prosperitate din timpul războiului a luat sfârșit. Fondurile interne, reduse ca măsură de austeritate monetară, au fost impuse în scopul de a suprima inflația și cheltuielile ridicate pentru importurile care au însoțit trecerea spre deficit în 1919 în conturile de plăți internaționale. În ciuda acestui fapt, comunitatea de afaceri a continuat să se extindă și specula cu îndrăzneală. Rezultatul a fost ruina. În numai câteva luni, prețurile de pe piața de valori și prețurile de pe piața de desfacere pentru orez, mătase brută, și fire de bumbac s-au prăbușit la mai puțin de jumătate de valorile lor normale. A existat un val de falimente pentru societăți comerciale, bancare, și fabrici, iar condițiile economice s-au transformat în haos.

Guvernul și Banca Japoniei au făcut tot posibilul pentru a ușura situația. De exemplu, companiile de achiziție oligarhice (*kaitorigaisha*) au fost organizate astfel încât să se ocupe de inventare pentru mătase brută, stabilindu-se o politică de creditare curajoasă pentru industriile afectate. Pierderile suferite de *zaibatsu* (mari grupări industriale de producție) mai mici, precum Furukawa, Suzuki, Kuhara și Masuda, în special grav afectate de eșecurile afacerilor speculative în timpul panicii financiare, au oferit noi posibilități pentru patru *zaibatsu*: Mitsui, Mitsubishi, Sumitomo și Yasuda. Deoarece au menținut politici de management ferme și nu au depins de profituri speculative, chiar și în timpul dezvoltării economice din timpul războiului, marile *zaibatsu* au suferit puține pierderi în timpul crizei. În plus, companiile lider ca de exemplu Kanebo și Toyobo și-au constituit mari rezerve secrete în timpul războiului, și astfel au fost în măsură să acopere scăderea prețurilor stocurilor lor, cauzate de panică și pierderile datorate falimentelor clienților, astfel menținându-și o poziție lor stabilă.

În aprilie 1922, când se părea că criza financiară fusese în sfârșit rezolvată, s-a iscat însă panică atunci când un comerciant (Ishii Sadashichi) a dat faliment după ce a pierdut foarte mult pe speculații de orez îndrăznețe.

⁹ Nihon ginko chosakyoku, „Sekai taisen shuryogo ni okeni honpo zaikai doyoshi,” and „Kantoshinsai yori Showa 2-nen kin'yu kyokoni itaru waga zaikai,” în *Nihon kin'yushi shiryo: Meiji Taisho ken*, vol. 22, Tokyo, Okurasho insatsu kyoku, 1959-60, în *The Cambridge History of Japan*, volume 6, *The Twentieth Century*, editor: Peter Duss, Cambridge, University Press, 2008, p. 454.

La sfârșitul anului 1922, unsprezece bănci mici din vestul Japoniei au dat faliment una după alta. Apoi, la 1 septembrie 1923, regiunea Tokyo-Yokohama a fost lovită de un cutremur puternic, urmat de incendii puternice. Această criză a fost soluționată cu ajutorul unui moratoriu guvernamental financiar implementat timp de mai multe luni în această regiune. De asemenea, Banca Japoniei a evitat panica financiară prin aplicarea de reduceri, discounturi pentru facturile comerciale din zonă (așa numitele „facturi de cutremur”), ce au totalizat 340 milioane de yen.¹⁰

Pagubele și distrugerile provocate de cutremur au fost enorme. Conform estimărilor din acea perioadă, în șaptesprezece prefecturi, dar în primul rând în Tokyo, 554.000 de persoane din 2.288.000 gospodării și-au pierdut casele; 105.000 de oameni au murit; 30.000 au fost răniți și 250.000 și-au pierdut locul de muncă. În 1909, fondurile naționale brute au fost estimate la 86 miliarde yen, iar pierderile datorate cutremurului s-au situat între 5.5. miliarde și 10 miliarde yen.¹¹ Aceste lovituri au făcut imposibilă o întoarcere la etalonul-aur. Exporturile au scăzut brusc, chiar dacă temporar, iar importurile au crescut. În consecință, balanța de plăți s-a prăbușit, iar rata de schimb a scăzut brusc.

La începutul anului 1924, guvernul a acordat sprijin financiar prin emiterea de obligațiuni în valoare de 600 milioane yen în Marea Britanie și Statele Unite. Dar, în ciuda unui foarte mare interes ce reflecta încrederea internațională pentru Japonia, această măsură a devenit ținta unor critici pe plan național. Reconstrucția firmelor din regiunea Tokyo-Yokohama nu a fost simplă, multe bilanțuri contabile fiind distruse. În 1925, după război, în timp ce afacerile continuau să scadă, **Takada shokai**, o mare societate comercială, a dat faliment. O altă „criză financiară” a avut loc în martie și aprilie 1927, când o mare societate comercială din Kobe, **Suzuki Shoten**, lovită de panica financiară din 1920, a reușit cu greu să se mențină pe linia de plutire doar datorită unor împrumuturi financiare uriașe de la Banca din Taiwan, o bancă de emisiuni coloniale.

În martie 1927 firma s-a găsit în imposibilitatea de a soluționa împrumuturi de 67 milioane de yen. Atunci a existat o propunere în fața Dietei nipone care cerea ca guvernul să dispună de un total de 207 milioane de yen în „acțiuni de cutremur” și pentru despăgubirea Băncii naționale nipone pentru pierderile în valoare de 100 milioane yen. Banca Japoniei trebuia să extindă creditarea băncilor ce dețineau asemenea acțiuni și fiecare din aceste bănci trebuia să-și determine acționarii să răscumpere aceste obligațiuni într-o perioadă de 10 ani. În timpul analizării acestei propuneri,

¹⁰ Toyo keizai shinposha, ed., **Meiji Taisho kokusei soran**, Tokyo: Toyo keizai shinposha, 1927, pp. 759-60 în **The Cambridge History of Japan**, volume 6, **The Twentieth Century**, editor: Peter Duss, Cambridge, University Press, 2008, p. 455.

¹¹ Nihonginkochosakyoku, „Sekai taisen,” p. 876, în **The Cambridge History of Japan**, volume 6, **The Twentieth Century**, editor: Peter Duss, Cambridge, University Press, 2008, p. 455.

a fost dezvăluită starea financiară internă a companiei **Suzuki Shoten**, precum și managementul precar al altor bănci.¹²

Gospodăriile sătești în Japonia au jucat un rol important, spre deosebire de alte țări capitaliste. Cu o amploare deosebită, criza s-a răsfânt asupra sericiculturii, ramură în care erau cuprinși aproximativ jumătate din țărani. Produsele finite erau exportate, în mare măsură, în S.U.A., dar în rezultatul crizei din America exportul s-a redus mult și prețurile au scăzut catastrofal. Numărul gospodăriilor sătești, care se ocupau cu sericicultura, ca un meșteșug auxiliar, s-a redus evident.

Micșorarea pieții interne concomitent cu reducerea exportului, a dus la stocarea de mari rezerve de mărfuri, la scăderea producției, mai ales în cea metalurgică, a bumbacului, a hârtiei etc. Afirmând că muncitorii sunt vinovați de crearea acestei situații, capitaliștii au început să-i concedieze, au micșorat salariile. Șomajul a atins cote nemaipomenite – 3 milioane de oameni. S-a intensificat concentrarea producției și centralizarea capitalului, ceea ce a dus la dispariția burgheziei mici și mijlocii.¹³

Situația critică în care se aflau masele muncitoare din orașe și sate a dus la o intensificare bruscă a luptelor de clasă. Muncitorii au luptat cu mare încăpăținare. Această perioadă este specifică și prin faptul că muncitorii erau contra conflictelor armate, cerând autorităților să renunțe la acțiunile de război. Mișcarea antirăzboinică a muncitorilor și intelectualilor orașeni a început să crească. În 1931, Partidul Comunist Japonez, încă cu trei luni înainte de ocuparea Chinei de Nord-Est, a fost de acord cu autoritățile iar pregătirea de război a chemat masele muncitoare la lupta hotărâtoare pentru pace. De asemenea s-a intensificat și lupta de clase în sate, ca urmare a creșterii impozitelor. Țăranii cereau micșorarea impozitelor pentru arendă, reducerea obligațiilor către stat din partea arendașilor, și hotărâtor pledau împotriva alungării arendașilor de pământ. Au fost cazuri de incendiere a proprietății moșierilor, dărâmarea sediilor judecătoreiei și a poliției. Criza economică și lupta crâncenă între clase au provocat schimbări în politica și tactica conducerii. Tendința principală a acestei politici consta în fascizarea regimului și dezlănțuirea unui război. În acești ani s-a consolidat propaganda fascistă, au fost fondate multe organizații fasciste care au încercat să acapareze puterea.

Principală direcție a agresiunii și fascismului a fost oligarhia financiară, folosirea forțelor armate pentru realizarea scopurilor propuse. Pentru întărirea influenței, clică militaristă se baza pe concernele noi apărute, care concureau cu grupurile oligarhice financiare de bază (**Mitsubishi, Easuda, Sunitamo**). Noile concerne erau investite de capital cu înclinare spre ramurile militare (metalurgia neferoaselor, construcția avioanelor, s.a.) și de aceea erau strâns legați cu cercurile militariste și în special interesați de conjunctura de război.

¹² Ovidiu Nicolescu – **Management comparat: Uniunea Europeană, Japonia și S.U.A.**, București, Editura Economică, 2001, p. 57.

¹³ **The Oxford History of the Twentieth Century**, ed. Michael Howard, Roger Louis, Oxford, University Press, 2002, p. 103.

Totuși, baza lor financiară era slabă, ceea ce determina dependența lor de principalele oligarhii financiare. Concernele noi, ca și cele vechi, apăreau și se dezvoltau în procesul luptei concurențiale între diferite grupări cu capital financiar, care s-au întărit în anii crizei economice mondiale din 1929-1933 și în procesul pregătirii și realizării agresiunii în politica internă și externă a Japoniei în perioada respectivă.¹⁴

Conducerea, formată din reprezentanți ai partidului burghezo-moșieresc, deținând puterea din 1929 până în 1931, în principiu ducea aceeași politică de reacție ca și precedentul partid de la conducere, totuși partidul burghezo-moșieresc, a recurs la mascarea acestei reacții politice, introducând proiecte de legi ce vizau reformele pentru comercianți. În același timp, conducerea partidului, pregătindu-se de desfășurarea războiului, a întărit represaliile. Au continuat arestări în masă, care s-au început la 15 martie 1929, de menționat mai ales acțiunile lor din februarie și iunie 1930 și în ajunul ocupării Nord-Estului Chinei.¹⁵

China de Nord-Est este privită de către imperialiștii japonezi ca principala bază de atac pentru agresiunea împotriva altor regiuni din China, cât și contra Uniunii Sovietice și Mongoliei.¹⁶ Criza economică mondială a consolidat tendințele de decizie a acestor neînțelegeri din contul U.R.S.S. În aceste condiții monopolistii japonezi erau convinși, că puterile imperialiste nu le vor încurca în realizarea agresiunii împotriva Chinei. Și nu s-au înșelat. În septembrie 1931, Japonia a început ocuparea provinciilor din Nord-Estul Chinei.¹⁷ Conducerea japoneză, elaborând în 1931 un plan de război operativ împotriva U.R.S.S., tindea să provoace o scânteie pentru începerea acțiunilor militare: încă la 16 martie 1931 teroriștii au atacat punctul de predare a mărfa, care aparținea Rusiei, în Japonia, iar după ocuparea Chinei de Nord – Est s-a făcut și mai evidentă propaganda antirusească.

Ocuparea Chinei de Nord-Est a avut ca una din consecințe și încordarea luptei de clasă în orașe și sate. S-au consolidat manifestări antirăzboinice. Mitingurile și conferințele împotriva războaielor au avut loc în septembrie 1931 în satul Toeama, Aomori și în alte regiuni ale țării. Muncitorii cereau achitarea restanțelor de salarii, primirea lor, după întoarcerea din armată, la locurile de muncă precedente și în aceleași condiții. Sub această lozincă au avut loc o serie de greve, printre care și marea grevă a muncitorilor din metropola Tokio din martie 1932.¹⁸

¹⁴ J.A.S. Grenville – **A History of the World in the Twentieth Century**, Cambridge, University Press, 2000, pp. 161-205.

¹⁵ Pierre Milza, Serge Bernstein – **Istoria secolului XX, vol. I, Sfârșitul „lumii europene” (1900-1945)**, București, Ed. All, 1997, pp. 223-232.

¹⁶ Paul Johnson – **O istorie a lumii moderne, 1920-2000**, București, Humanitas, 2005, p. 58.

¹⁷ Jean-Baptiste Duroselle – **Istoria relațiilor internaționale, vol. I, 1919-1947**, București, editura Științelor Sociale și Politice, 2006, pp. 267-268.

¹⁸ Jan Palmowski – **Dicționar Oxford de istorie universală contemporană, vol. I**, București, Ed. ALL, 2005, pp. 475-479.

Japonia și criza economică actuală

Japonia a fost întotdeauna fascinată de Europa și și-a găsit pe vechiul continent surse de inspirație pentru modelul său de dezvoltare. Marea Britanie a dat sistemul de guvernare, asigurările sociale și drumurile, căile ferate au fost inspirate de cele din Franța, iar din Germania a fost împrumutat sistemul bancar.

Economia japoneză, a doua ca mărime din lume, s-a comprimat în al treilea trimestru al anului 2008, intrând în prima recesiune din 2001, în contextul în care companiile au redus cheltuielile.

Produsul intern brut (PIB) a scăzut cu 0,4% în termeni anuali, în cele trei luni încheiate în septembrie, arată datele oficiale.¹⁹ Economistii estimau că economia niponă va crește cu 0,1% în perioada analizată, informează **Bloomberg**.²⁰ Încetinirea economică ar putea să se adâncească din cauza crizei financiare ce afectează exporturile, determinând companii precum **Toyota** sau **Canon** să reducă estimările privind câștigurile și să reducă investițiile.

„Japonia ar putea intra în cea mai gravă recesiune din ultimii zece ani în contextul în care criza financiară globală afectează cererea pentru exporturi”, a spus **Masamichi Adachi**, analist senior în cadrul **JPMorgan Chase & Co**, din Tokyo.²¹ Comparativ cu trimestrul al doilea, PIB-ul Japoniei a scăzut cu 0,1%, conform AFP.²² În al doilea trimestru, economia niponă se comprimase cu 0,9% față de perioada precedentă și cu 3,7% în termeni anuali, arată datele statistice revizuite. Aceasta este prima recesiune din 2001, când PIB-ul a scăzut trei trimestre consecutiv. Astfel, Japonia se alătură Germaniei, Italiei sau Irlandei, ca una dintre țările grav afectate de criza financiară mondială.

Intrarea în recesiune vine după ce investițiile de capital au scăzut cu 6,7% în al treilea trimestru, în termeni anuali. „Economia japoneză va rămâne una bazată pe exporturi. Și atâta timp cât acestea vor fi afectate de temperarea creșterii economice mondiale, nu vom putea scăpa de aceasta situație,” a spus **Kyohei Morita**, economist șef în cadrul **Barclays Capital** (Japonia).²³

Organizația pentru Cooperare și Dezvoltare Economică (OCDE) estimează că recesiunea se va prelungi și în al patrulea trimestru. Jucătorii din piețe, care se așteptau la intrarea în recesiune, nu au reacționat la datele publicate. Totuși, se pare că între Europa și Japonia nu sunt numai asemănări pozitive. Acum Grecia este țara europeană la care japonezii

¹⁹ <http://www.ziare.com/economie/stiri-economice/economia-japoniei-a-intrat-in-recesiune-485320>.

²⁰ <http://www.bloomberg.com/?b=0&Intro=intro3>.

²¹ http://search.bloomberg.com/search?q=Masamichi+Adachi&site=wnews&client=wnews&proxystylesheet=wnews&output=xml_no_dtd&ie=UTF-8&oe=UTF-8&filter=p&getfields=wnnis&sort=date:D:S:d1

²² <http://www.afp.com/afpcom/en/>.

²³ <http://www.barcap.com/About+Barclays+Capital/Press+Office/News+releases/News,953,Barclays+Capital+appoints+Kyohei+Morita,+Chief+Economist+Japan>

privesc atent deoarece țara lor s-ar putea afla într-o situație similară.²⁴ În timp ce Grecia a decis luarea unor măsuri de austeritate pentru reducerea cheltuielilor fără precedent și s-a arătat deschisă unui acord cu Fondul Monetar Internațional,

Japonia se întreabă dacă nu cumva îi așteaptă aceeași soartă. Deocamdată statisticile nu sunt foarte încurajatoare. Ca și în cazul Greciei, Japonia are o datorie netă de aproape 120% din PIB iar deficitul continuă să crească în fiecare an. Ratingul țării a fost redus din nou, iar dobânzile și refinanțările îi costau pe japonezi peste 20% din suma destinată cheltuielilor în fiecare an.

Opoziția de la Tokyo este convinsă că o criză ca cea a Greciei este aproape. „Treptat, datoria guvernului Japoniei se apropie de nivelul de economii ale poporului. Când datoria guvernului va trece de nivelul economiilor va avea loc distrugerea Japoniei. Și trebuie să spun că acea zi nu este departe”, afirma Shigeru Ishiba, președintele unui consiliu de cercetare în domeniul politicilor al Partidului Democrat Liberal.²⁵

Cu toate acestea, apocalipsa Bugetului este prezisă în acest fel de cel puțin zece ani și este ignorată de fiecare dată. Guvernul a reușit să păstreze nivelul datoriei deoarece creditorii au fost dispuși întotdeauna să împrumute cu dobânzi foarte mici, între 1 și 2 procente, în comparație cu dobânzile de peste 4% practicate în Europa. Ca să nu mai vorbim de cei 6% dobândă pe care trebuie să îi plătească Grecia. Motivul pentru care creditorii au fost de acord cu dobânzi atât de mici este simplu: 95% din ei sunt din Japonia. Astfel, faptul că datoria guvernului este în mâinile cetățenilor japonezi a fost un avantaj și i-a protejat de măsurile disciplinare pe care le-ar fi impus o instituție financiară internațională. Totuși, se pare că această protecție se apropie de sfârșit, spun analiștii, pentru că economiile japonezilor au scăzut de la 14%, la începutul anilor 1990, până sub 4%.

Naoyuki Yoshino, profesor la Universitatea Keio, este de părere că țara sa ar mai putea avea doar patru ani la dispoziție să găsească o soluție înainte ca datoria să depășească totalul economiilor făcute de japonezi. Din acel moment, Japonia va fi nevoită să apeleze la creditorii străini cu dobânzi mari, următorul pas fiind măsurile de reducere a cheltuielilor. O altă particularitate a sistemului financiar din Japonia este aceea că, în timp ce

²⁴ „Why the sun looks poised to set on Japan's era of cheap government debt” de Edmund Conway, în Daily Telegraph, 07 martie 2011, <http://www.telegraph.co.uk/finance/financetopics/recession/7393155/Why-the-sun-looks-poised-to-set-on-Japans-era-of-cheap-government-debt.html>.

²⁵ http://www.kantei.go.jp/foreign/koizumidaijin/020930/14ishiba_e.html.

economiile cetățenilor scad, companiile încă pun deoparte sume uriașe de bani pe care preferă să nu le investească.

Analistii avertizează, însă, că japonezii nu vor avea încredere la nesfârșit în obligațiunile guvernului și vor vrea să își diversifice investițiile. Dacă ei chiar își vor îndrepta spre o altă formă de a-și păstra banii, atunci preturile și dobânzile obligațiunilor vor avea de suferit. Acest lucru s-a întâmplat și în Marea Britanie în anii 1970. Nu plecarea investitorilor străini a provocat problemele economice din acea perioadă, ci schimbarea de atitudine a celor autohtoni. În același fel, investitorii japonezi se vor sătura de câștigurile neînsemnate pe care le au din obligațiunile guvernului de la Tokyo și vor căuta un profit mai bun în altă parte.

Singurul lucru care îi va convinge să rămână fideli economiei Japoniei va fi un semn că guvernul chiar vrea să readucă ordinea în finanțele publice. Acest lucru nu s-a întâmplat, însă, până acum, iar democrații ajunși recent la guvernare nu arată că ar fi înțeles necesitatea acestor măsuri. În schimb, au promis să nu crească taxele și s-au angajat la cheltuieli și mai mari. Adică deficitul va continua să crească. **Goshi Hosono**, unul dintre membrii marcanți ai partidului de guvernământ, spune că Japonia va fi nevoită să crească taxele la un moment dat. TVA ar putea crește primul deoarece valoarea de 5% la care a fost stabilit este cu mult sub nivelul Occidentului.

Japonia a evitat ani buni declanșarea unei crize din cauza datoriilor. Chiar dacă și-au sfidat criticii timp de 20 de ani, guvernării de la Tokyo trebuie să-și dea seama că se află într-o situație în care succesul se poate termina brusc.

La fabrica „**Yaskawa Electric**”, din sudul Japoniei, legiuni întregi de roboți au rămas fără ocupație: producția industrială a țării a scăzut cu 40% iar cererea pentru muncitorii mecanici a scăzut enorm.²⁶ „**Am avut pierderi mari**”, spune **Koji Toshima**, președintele fabricii, care până nu demult era cea mai mare din țară. Profiturile au scăzut cu aproape două treimi până în martie iar anul acesta compania va funcționa în pierdere.

Industria producătoare de roboți a înregistrat o scădere de 33% în ultimul trimestru al anului 2008 și o scădere de 59% în primul trimestru al anului 2009, după cum arată **Asociația Niponă pentru Roboți**. Anul acesta se estimează o scădere mai mică, însă tot semnificativă: 40%. „**Investițiile privind robotii sunt primele care suferă, deoarece companiile încearcă să protejeze muncitorii**” spune **Tetsuaki Ueda**, analist. Chiar dacă robotii sunt mai puțin costisitori decât muncitorii în carne și oase, costurile inițiale pentru investiție sunt mult mai mari în cazul lor. Cererea a scăzut și în cazul roboților industriali dar și a celor „de companie”. În fapt, cei care până acum erau îndrăgiți de public au fost primii sacrificați. Producătorul „**Systec Akazawa**” a intrat în faliment în ianuarie, la doar un an după ce a lansat robotul **PLEN**, un robot de companie în miniatură. Nici „**Roborior**”, un robot pentru monitorizarea casei, nu o duce mai bine: cererea este extrem de scăzută și se pare că polițistul de casă nu va mai fi produs.

Cu toate acestea, robotii încă își găsesc utilitatea în industrie, unde fac cele mai grele meserii. **Fuji Heavy Industries** comercializează în prezent

²⁶ <http://www.nytimes.com/>.

un robot-menajeră care folosește lifturile pentru a urca și coborî singur între etajele unei clădiri. Specialiștii sunt convinși că investiția inițială de 6 milioane de yen va fi recuperată în cel mult trei ani. „Un robot muncește zi și noapte fără să se plângă. Mai mult, economisește energie pentru că nu are nevoie de lumină sau căldura”, spune Kenta Matsumoto, purtător de cuvânt la Fuji.

Potrivit BBC, recesiunea din Japonia este mult mai pronunțată decât cea din Statele Unite sau Europa. În ultimul trimestru din 2008, produsul intern brut al Japoniei a scăzut cu 3,3 procente, față de 1,6 procente în SUA, sau 1,5 procente în Marea Britanie.²⁷

Parlamentul Japoniei a promulgat o lege prin care fiecărui japonez i se va da cel puțin 12.000 de yen cash (121 de dolari), în încercarea de a salva economia niponă. Specialiștii spun că o mare parte din japonezi vor păstra banii, în loc să-i cheltuiască, având o puternică tradiție de a face economii. Copii sub 18 ani și persoanele de peste 65 de ani vor primi 20.000 de yen.

Criticii susțin că planul de sprijin este doar o încercare de a spori popularitatea prim ministrului Taro Aso și că nu va duce decât la adâncirea deficitului de buget. Cu 12.000 de yen, un japonez își poate cumpăra, de exemplu, un abonament de trei zile la Disneyland Tokyo, opt bilete la cinematograful sau un bilet pentru trenul expres de mare viteză.

Perspectivile negative privind creșterea economică în țările europene ridică multe întrebări dacă nu cumva o mare parte a continentului va ajunge o Japonie a anilor 1990, când a îndurat o stagnare economică de un deceniu. O scădere economică pe stilul Japoniei, în urma creșterii spectaculoase din 2007-2008, însoțită de deflație, este un scenariu plauzibil pentru Europa, cred unii analiști. Totuși, este nevoie de ceva mai mult decât o criză survenită în urma creșterii deosebite pentru a ajunge în situația Japoniei.

Potrivit lui Adam Posen, membru al Comisiei de Politică Monetară în cadrul Bank of England, problema Japoniei nu a fost creșterea economică zero. Dimpotrivă, de câte ori începea o redresare, existau o serie de erori ale politicilor fiscale, care subminau aceste eforturi. Există și similarități cu ceea ce se întâmplă acum în Europa. Și în Japonia, cererea era foarte scăzută, iar, din cauza unui sistem bancar în stare proastă, băncile nu mai acordau împrumuturi. Posen susține că Marea Britanie și Statele Unite nu risca să devină „japoneze”, în sensul unor recesiuni repetate, din cauza unor măsuri macroeconomice greșite. În plus, Marea Britanie are investitori mai activi și

²⁷ <http://www.bbc.co.uk/>

este mult mai deschisă mediului de afaceri internațional. În multe aspecte, economia din anii 1990 din Japonia se aseamănă celei din Statele Unite de azi. Astfel, ambele țări au o economie mai închisă, guvernul nu este foarte implicat, iar taxele sunt relativ mici, prin urmare și-au permis să ofere stimulii financiari.

„Pentru economii mai mici și mai deschise, cu un sector public foarte dezvoltat, precum Marea Britanie, nu sunt vești bune”, a spus Posen, citat de **The Wall Street Journal**.²⁸ Acest lucru înseamnă că impactul cheltuielilor publice asupra economiei va fi diminuat și nu vor exista beneficii din rata dobânzii de politică monetară, care este oricum aproape de zero. De asemenea, reorientarea economiei din Marea Britanie și din țările din zona euro spre exporturi va fi un proces mai dificil decât în Japonia. În timp ce, în țara asiatică, sectoarele ineficiente erau sănătatea, retail-ul, producția și distribuția de alimente și construcțiile, industriile orientate pe export fiind foarte competitive, europenii trebuie să relocheze forța de muncă și capitalul de la sănătate, servicii și construcții, care au generat creștere până acum, spre industriile exportatoare.

Un alt avantaj pentru Japonia a fost accesul la o piață mare. Astăzi, SUA, Marea Britanie și țările din zona euro trebuie să facă față unei cereri scăzute pentru importuri. De altfel, cel mai mare client pentru exporturi al Marii Britanii este tocmai zona euro.

Pe de altă parte, deschiderea economiilor din țările din zona euro ar trebui să stimuleze creștere, în timp ce, în Japonia, cultura relativ închisă a dăunat. Firmele de pe bătrânul continent sunt mai dispuse să investească în străinătate, sporind productivitatea și „hrănind” consumul, pe când, în Japonia, acestea au economisit banii.

CONCLUZII

În prezent, omenirea se află în mijlocul celei mai grave crize economice din 1930 încoace. În câteva privințe, această criză economică se aseamănă cu alte crize apărute în ultimii 25 de ani, dar se și diferențiază net de acestea: criza curentă marchează sfârșitul unei ere a extinderii. Crizele periodice anterioare făceau parte dintr-un proces avans-declin mai amplu; criza curentă reprezintă punctul culminant al unui uriaș avânt economic care a durat peste 25 de ani.

Între anii 1929-1933 s-a înregistrat cea mai puternică și gravă criză economică. Considerat sub aspectul strict economic, „fenomenul” Marea Criză a avut două etape care, deși au aparținut aceluiași proces, au fost totuși distincte: o etapă scurtă, concretizată și finalizată prin crahul financiar al bursei din New York, urmată de criza propriu-zisă, declanșată mai întâi în economia S.U.A. și apoi extinzându-se rapid la nivelul economiei mondiale. Însa nici după depășirea crizei propriu-zise chiar în statele dezvoltate evenimentul economic nu a fost atât de concludent. Dificultățile economice au continuat, astfel că se poate vorbi de o depresiune economică de-a lungul întregului deceniu al 4-lea, în care anii 1929-1933 au reprezentat un moment culminant și dramatic al întregii perioade.

²⁸ <http://europe.wsj.com/home-page>.

După cel de-al doilea război mondial, Japonia va cunoaște o creștere economică extraordinară. Începând cu anii '70, industria niponă cucerește lumea prin producerea de vapoare, radiouri și televizoare, iar din anii '80, deține supremația în ceea ce privește producerea de automobile și aparate electronice precum casetofoane, cipuri pentru calculatoare și jocuri video.

Așadar, totul a început cu accesul facil la credite cu dobânzi mici. Pornind din Japonia și Statele Unite care în anul 2001 încep să scadă ratele dobânzilor pentru a evita recesiunea, influxul de bani ieftini au încurajat speculațiile cu active și au crescut prețurile activelor la nivel mondial, fie că era vorba de active imobiliare fie că era vorba de acțiuni. În anul 2003 de exemplu, nivelul dobânzii de politică monetară atinsese 1% în Statele Unite, creșterea prețurilor la active și prognozele optimiste antrenând ca un bulgare de zăpadă noi împrumuturi. Cresc valorile de piață ale dezvoltătorilor imobiliari și ale băncilor listate la bursă care beneficiază direct de creșterea prețurilor la imobile și de dobânzile în scădere la credite. Moneda ieftină a dat naștere unui boom pe piața locuințelor, o explozie în achizițiile de companii cu bani împrumutați și alte excese. Când moneda e practic gratuită, orice creditor rațional va continua să crediteze până numai are pe cine. Creșterea înzecită a prețurilor la case a favorizat speculațiile. Când se așteaptă ca valoarea proprietății să crească mai mult decât valoarea împrumutului devină evidentă tendința de a deține mai multe proprietăți decât pot fi ocupate. Băncile de investiții de pe Wall Street au dezvoltat o varietate de noi tehnici pentru a transfera riscul de creditare către alți investitori precum fondurile de pensii și cele mutuale care erau dornice de profit.

Declanșarea crizei financiare actuale poate fi fixată în mod oficial în august 2007. A fost momentul în care băncile centrale au trebuit să intervină pentru a furniza lichidități sistemului bancar. Mituri se încropesc în jurul unei bancnote japoneze actuale, aceleia de 2.000 de yen. Aceasta reprezintă un mijloc legal de plată, însă mulți japonezi o cunosc doar din auzite. Fiindcă aproape nici un bancomat nu mai oferă această bancnotă și nici un magazin nu mai poate intra în posesia ei. Bancnota, care a fost pusă în circulație în anul 2000, aparent în onoarea Summitului G8 desfășurat în Okinawa, ar fi o valută de substituție, prin introducerea căreia statul ar urmări anularea propriilor datorii. Și, fiindcă ar putea fi unica valută care ar rămâne după „o schimbare de macaz” în politica monetară japoneză, este tezaurizată de persoanele particulare și de instituții, de oricine ajunge în posesia ei. Prin aceasta se speră că s-ar mai putea salva ceva din puterea de cumpărare existentă. Chiar și aspectul bancnotei este complet diferit și dă iluzia unui nou început.

Din punct de vedere economic, această poveste nu are nici un sens, însă japonezii sunt pe bună dreptate preocupați de finanțele statului lor. Japonia are cea mai mare datorie dintre țările industrializate. Guvernul are obligațiuni scadente a căror valoare este echivalentă cu producția economică, cu produsul intern brut (PIB), pe doi ani. Chiar și în Germania și SUA, în urma pachetelor de stimulare economică recente, datoria corespunde unui procent mai redus, de aproximativ 70% din PIB. În Japonia această valoare este de trei ori mai mare: 190% ! și acest fapt fără a mai adăuga în calcul și unele datoriile ascunse.

Mult timp s-a crezut că și o țară puternic industrializată poate acumula nestânjenită datorii peste datorii. Încet, dar sigur, această certitudine se spulberă în fața realităților economice. Premierul a anunțat și a promis să stopeze, în sfârșit, imensa risipă din ministerele guvernamentale. Pentru finanțarea programelor guvernamentale rămâne doar acumularea de noi împrumuturi, prin plasarea pe piață a unor noi și noi obligațiuni de stat.

Ziarul economic „Nihon Keizai” utilizează deja în analizele publicate termeni cum ar fi „colapsul fiscal”, atunci când se referă la perspectivele pe termen lung ale bugetului național. În următorul an datoriile ar putea depăși deja de două ori PIB-ul, iar până în anul 2020 ar putea crește de trei ori. În cazul în care statul nu începe imediat cu aplicarea de reforme structurale, de anvergură, este amenințat în existența sa, de datoriile scadente.

Japonia este prinsă în capcana datoriilor și acest fapt se datorează, în primul rând, programelor de stimulare economică și încurajării unui managementului deplorabil, după criza financiară din anii '90. Povestea este foarte asemănătoare celei care se petrece actualmente în mai toate țările industrializate. Dacă în anul 1990, datoriile Japoniei erau de circa 1.300 de mii de miliarde (bilioane) de euro, la sfârșitul lunii iunie 2009, datoriile crescuseră de peste patru ori, ajungând la aproximativ 5.360 de mii de miliarde (bilioane) de euro. Și, fiindcă valoarea yenului nu a scăzut în acest timp, povara datoriilor a crescut practic de patru ori, în doar 20 de ani. La sfârșitul anului datoria a depășit echivalentul a 6 bilioane de euro. și toate acestea fără să se fi petrecut evenimente excepționale, războaie, etc.

Motorul economic care să pornească cu adevărat, așa cum anunță pompos politicienii țării, se lasă așteptat de 20 de ani, iar fără un avânt economic substanțial, procesul de restituire al împrumuturilor nici nu poate începe. Economia Japoniei nu a revenit în nici un moment la forța care să-i asigure o creștere economică de sine-stătătoare. Ajutoarele guvernamentale au determinat o „lenevire” a inițiativelor antreprenoriale. Doar datorită înclinației nesățioase ale cumpărătorilor americani pentru credite, între anii 2002 și 2007, s-au găsit cumpărători pentru ceea ce japonezii se priceap atât de bine să producă: camere digitale Sony, automobile Toyota sau piese electronice. Acum aparțin trecutului. Datoriile rod necruțător din veniturile obținute. Nu mai puțin decât 23% din buget se duc pentru plata dobânzilor. Se poate asemana cu un bulgăre de zăpadă, care se rostogolește și, cu cât devine mai mare, cu atât înglobează mai multă zăpadă pe circumferința sa. Poate că guvernul din Tokio va putea lăsa acest bulgăre să se rostogolească încă o perioadă de timp, dar asta nu înseamnă că totul este în regulă, ba dimpotrivă, tensiunea crește neconținut.

Un contrast major poate isca însă, paradoxal, și o creștere economică, în cazul în care aceasta ar avea loc, în sfârșit. Această alternativă produce coșmaruri politicienilor japonezi fiindcă, în acest caz, banca centrală ar trebui să crească dobânzile aflate de mai bine de un deceniu aproape de zero. Iar în momentul în care s-ar crește dobânda de referință, ministrul de finanțe ar fi nevoit să ofere stimulente (dobânzi) mai mari pentru cumpărarea obligațiunilor de stat. Povara dobânzilor va afecta astfel și statul.

Muntele de datorii are și în conștiința cetățenilor japonezi un efect demoralizant. În conștiința colectivă atât de pregnantă a poporului, fiecare se simte prins în chingile acestei situații deplorabile. Este clar faptul că majorarea impozitelor este inevitabilă. Aproape nimeni nu mai urmărește idealuri ambițioase, aproape nimeni nu mai înființează firme inteligente. Înainte de criză, starea generală de spirit a fost proastă, acum însă se înrăutățește vădit.

Chiar dacă nu se recunoaște deschis, pentru mai toată lumea este clar faptul că datoriile sunt ca o plagă de care nu se va scăpa decenii de-a rândul. Și pentru rambursarea lor ar fi nevoie ca să se economisească mai multe procente din creșterea economică anuală. Însă aceste procente nu există. În plus, populația Japoniei îmbătrânește și se împuținează, mai puternic decât a altor țări industrializate. Se pare că Japonia și-ar fi pierdut capacitatea de a se reforma, de a se revitaliza. Planurile de redresare economică au devenit o stare permanentă. Statul și-a asumat un rol care aparține de fapt sectorului privat: de a împrumuta bani, de a-i investi și de a-i menține astfel în circulație. Economia a devenit dependentă de datoria statului.

Faptul că Japonia mai are încă o bună reputație printre investitori se datorează unei particularități specific japoneze. Datoriile rămân aproape toate în țară. Japonia nu este vulnerabilă în fața nici unei puteri străine. Cetățenii și instituțiile autohtone cumpără cele mai multe din obligațiunile de stat, cu toate că dobânzile acestora sunt minime. Numai 8% din obligațiunile de stat au ajuns la investitorii străini. Un procent de 10 % este cumpărat de banca centrală, 12% de către fondul de pensii de stat și un incredibil procent de 31% este preluat de banca afiliată Serviciilor Poștale. Dar de aici ne parvine o știre neliniștitoare. Guvernul a „încurajat” Banca Centrală și pe cea a Poștei, două instituții de stat, să achiziționeze obligațiuni guvernamentale. Ambele instituții cumpără aceste obligațiuni din banii cetățenilor, fără a-i întreba. Și aici este vorba de sume de 2,2 de mii de miliarde (bilioane) de euro, o sumă aproximativ egală cu PIB-ul anual al Germaniei.

Și mai există un alt aspect, care complică situația. De decenii, Japonia realizează așa-zise „programe de creditare și de investiții fiscale”. Pentru aceasta folosește un al doilea buget, în valoare de 14 bilioane de yen, raportat la 40 de bilioane, utilizate în anul de criză 1996. Și în acest caz, statul folosește economiile Băncii Poștale, ale fondului de rezerve pentru pensii și alte economii ale cetățenilor japonezi. Mecanismul este același ca în cazul datoriilor statului: se emit obligațiuni cu dobândă scăzută, iar aceste instituții le cumpără. Iar destinația acestor mijloace bănești este departe de a fi eficientă. Tot mai multe străzi pavate, poduri, băi de agrement, muzee și alte utilități se dau în folosință. Fie că au un sens economic, social sau cultural, fie că nu. Important pare să fie faptul că roata economică să se învântească imperturbabil, oricare ar fi consecințele.

Finanțarea statului japonez se bazează deci pe armonia dintre instituții, precum ministerul de finanțe și cele care cumpără obligațiuni. Prefecturile se bazează mai puțin pe factori economici sau pe forțele pieței. Sistemul funcționează pe baza încrederii în faptul că soluții netransparente se vor menține mereu în Japonia, ca în nici o altă parte a lumii.

Însă cât timp se va menține încrederea în Japonia? Comorile din conturile Băncii Poștei, sau a fondului de pensii vor fi curând epuizate. Cota de economisire a cetățenilor a scăzut de la 12% în anul 1980 la circa 2%. Este numai o chestiune de timp, până când nu se va mai găsi nici un cumpărător pentru obligațiuni, prin care statul s-a refinanțat permanent. Îndată ce se va apela la investitori străini, vor trebui plătite dobânzi regulate. Iar bulgărele de zăpadă se va rostogoli mai repede și se va umfla mai mult. Chiar și cetățeni japonezi își vor dori odată banii, cu dobândă cu tot, înapoi. Aici însă s-ar putea produce o mare dezamăgire. Cele mai multe scenarii prevăd pierderi relativ mari. Înlocuirea yenului cu o nouă monedă ar fi o soluție extremă, dar nu de neconceput. Ar fi doar nevoie de o nouă criză financiară, de un cutremur sau un accident major, pentru ca o asemenea măsură să poată fi aplicată. Inflația intră, de asemenea, în discuție ca o alternativă. Statul ar imprima bani, pentru a achita propriile datorii. În același timp, valoarea yenului ar scădea, ceea ce ar fi în beneficiul industriei de export. Însă s-ar spulbera încrederea poporului față de stat. Dar dacă guvernul ar găsi argumente verosimile pentru această măsură?

O altă posibilitate ar fi ca să se încerce echilibrarea bugetului prin creșterea taxei pe valoarea adăugată, concomitent cu economii serioase. Acest lucru ar fi posibil în cazul în care un nou avânt economic în lume ar favoriza un export puternic. Retragera statului din rolul de susținător al întregii economii ar trebui însă să fie una din activitățile prioritare.

Economia Japoniei este în stare gravă în prezent și nu-și va reveni prea devreme după cutremurul care a zguduit arhipelagul în luna martie. Seismul de pe 11 martie și valurile tsunami care au urmat au dus la restricționarea furnizării de energie electrică, la închiderea uzinelor și scăderea accentuată a numărului de turiști, factori care au împins economia niponă în cea mai gravă

criză de după cel de-al Doilea Război Mondial. În acest context, mulți analiști anticipează că economia va intra în recesiune în acest an. Dezastrul a ucis 28.000 de persoane și a avariat șase centrale nucleare. „Economia niponă se regăsește dintr-o dată într-o stare gravă din cauza efectelor cutremurului”, se arată într-un raport guvernamental. Documentul menționează că încrederea din sectorul serviciilor a scăzut la niveluri record, atinse în timpul celei mai dificile perioade a crizei financiare globale

Măsurile luate ar trebui poate să fie marcate de mai multă flexibilitate, în aceste vremuri moderne. Unii analiști apreciază Japonia ca fiind acut amenințată de o criză majoră a datoriilor. Acest lucru a afectat recent mai ales opțiunile existente pe piața dobânzilor. Un prim avertisment, care nu a lăsat indiferenți factorii de decizie economică japonezi, dar și pe

cei din întreaga lume. O criză a datoriilor în Japonia poate fi factorul declanșator care să producă turbulențe majore pe toate piețele de obligațiuni, cu efect accentuat de domino. Și atunci, Țara Soarelui-Răsare ar putea deveni foarte repede, exact opusul acestei metafore.

ÎNTEPRINDERI ELECTROTEHNICE DIN TIMIȘOARA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Camil Petrescu*

Industria electrotehnică este o ramură industrială importantă, relativ nouă în această perioadă interbelică, dar în continuă expansiune. Întreprinderile din Timișoara au dobândit o bună reputație prin calitatea produselor lor. Fabricile se ocupau cu producerea mașinilor, aparatelor, conductelor și a diferitelor articole electrice, pentru transformarea, acumularea și transmiterea energiei electrice,¹ mașini electrice (dinamuri, electromotoare, transformatoare etc.), aparate telefonice, telegrafice, de semnalizare, elemente galvanice etc.²

„Dura” Întreprindere Tehnică și Electrotehnică, Fabrica de elemente galvanice S.A., cu sediul firmei pe Calea Buziașului.³ A fost înființată la 18 octombrie 1922 și avea o forță motrice de 10 HP, 30 de lucrători și un capital de 500.000 lei.⁴ În anul următor capitalul social ajunge la 3.000.000 lei,⁵ așadar o creștere de șase ori. În 1928 capitalul social a fost de 4.000.000 lei, existau 54 de lucrători, 31 de mașini cu o forță motrice de 10 HP.⁶ Din 1935 capitalul social este de 8.000.000 lei.⁷ Capitalul a fost majorat în 1938, la 45.000.000 lei.⁸ La sfârșitul perioadei interbelice, forța motrice era de 330 HP și erau angajați 200 lucrători.⁹

Consiliul de administrație a fost format, în perioada interbelică din dr. Aurel Cosma, ing. Gheorghe Crețu, Alexandru Frankl, Ludovic Barta, Sigismund Szana, dr. Ladislau Heller.¹⁰

Întreprinderea se ocupă de producerea materiilor și elementelor galvanice, posedând patentul pentru elemente semiuscate de tip Dura și

* Universitatea de Vest din Timișoara, Bd. Vasile Pârvan nr. 4

¹ Cezar Popescu, *Evoluția industriei din Ardeal după Unire*, in *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, 1918-1928*, vol. I, Ed. Cultura Națională, București, 1929, p. 510

² *Ibidem*

³ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale, filiala Timiș, *fond Inspectoratul Industrial Regiunea a 8-a*, dosar 508/1921-1948, Dura-fabrica de elemente galvanice, f. 8

⁴ *Ibidem*, f. 7

⁵ *Ibidem*, f. 11

⁶ *Indicatorul Industriei Românești*, Tipografia „România Nouă”, București, 1928, p. 114

⁷ D.J.A.N.-Tm, *fond Camera de Comerț și Industrie Timișoara, firme sociale*, dosar 21/U/1931 Uzinele „Dura” SA, f. 325

⁸ *Indicatorul...1938*, p. 99

⁹ *Ibidem*

¹⁰ *Compass anuar pentru comerț, industrie și finanțe*, 1939, p. 444

fabricarea de baterii pentru lămpile de buzunar Dura.¹¹ Lista utilajelor arată un potențial ridicat al fabricii.¹²

Profitul obținut în 1932, a fost de 134.303,18 lei.¹³ În anul 1933, a fost obținut un beneficiu de 304.415 lei.¹⁴ Beneficiul întreprinderii crește din 1934, când a fost de 531.043 lei,¹⁵ scade din nou, la 382.360 lei, în 1935¹⁶ ajungând la 435.540 lei, în 1936¹⁷ și la 937.374,¹⁸ în 1938. În 1940 beneficiul a fost, 5.085.575 lei.¹⁹ De asemenea, prin analizarea producției fabricii și a diversității acesteia, se poate aprecia că Dura a fost o necesitate pe piața industrială timișoreană și națională, intrând în categoria întreprinderilor care evoluează foarte bine datorită noutății produselor lor și a cerințelor din societatea românească.

Structura și dinamica producției, 1922-1927:

Produsul	Cantitate					
	1922 ²⁰	1923 ²¹	1924 ²²	1925 ²³	1926 ²⁴	1927 ²⁵
Lămpi electrice de buzunar	250.000 bucăți	-	-	-	-	-
Elemente galvanice	10.000 bucăți	20.000 bucăți	-	-	-	-
Baterii pentru lămpi de buzunar	-	400.000 bucăți	700.000 bucăți	700.000 bucăți	950.000 bucăți	400.000 bucăți
Baterii pentru lămpi buzunar normal special	-	-	-	-	-	100.000 bucăți

¹¹ D.J.A.N.-Tm, *fond Inspectoratul Industrial Regiunea a 8-a*, dosar 508/1921-1948, Dura-fabrica de elemente galvanice, f. 2

¹² *Ibidem*, f. 18 (presă automată-1; presă de mână-4; tobă de amestec-1; sită pentru amestec-1; presă cu ghivent-1; foarfece pentru tinichea-1; foarfece mici pentru tinichea-1; foarfece pentru carton-2; aparat pentru rotunjit tinichea-2; mașină pentru găurit-1; vase pentru amestec-2; mașini pentru presat căciulițele-2; mașini pentru lipit-2; presă de carton-1; presă cu excentric-1; motoare-6.

¹³ *Statistica.....1933*, p. 588-589

¹⁴ *Statistica.....1934*, p. 558-559

¹⁵ *Statistica.....1936*, p. 577

¹⁶ D.J.A.N.-Tm, *fond Camera de Comerț și Industrie Timișoara, firme sociale*, dosar 21/U/1931 Uzinele „Dura” SA, f. 325

¹⁷ *Ibidem*, f. 313

¹⁸ *Ibidem*, f. 291

¹⁹ *Ibidem*, f. 41

²⁰ *Ibidem*, f. 9

²¹ *Ibidem*, f. 13

²² *Ibidem*, f. 19

²³ *Ibidem*, f. 22

²⁴ *Ibidem*, f. 25

²⁵ *Ibidem*, f. 29

Produsul	Cantitate					
	1922 ²⁰	1923 ²¹	1924 ²²	1925 ²³	1926 ²⁴	1927 ²⁵
Saci de cărbuni	-	15.000 bucăți	25.000 bucăți	25.000 bucăți	25.000 bucăți	10.000 bucăți
Baterii pentru lămpi buzunar mici format normal	-	-	-	-	-	400.000 bucăți
Baterii pentru lămpi buzunar mici format special	-	-	-	-	-	100.000 bucăți
Pile electrice mari	-	-	-	-	-	10.000 bucăți

În 1928 a produs 1.000.000 de baterii pentru lămpi de buzunar și 50.000 elemente galvanice.²⁶ În anul 1931, producția fabricii a fost următoarea: 1.620.000 baterii, 36.000 elemente galvanice și 150.000 saci de cărbuni.²⁷

Structura și dinamica producției, 1939-1940:

Produsul	Cantitate	
	1939 ²⁸	1940 ²⁹
Baterii uscate pentru lămpi de buzunar	4.410.019 bucăți	4.001.477 bucăți
Elemente uscate și semiuscate	38.812 bucăți	54.965 bucăți
Saci cărbuni	10.467 saci	7.492 saci
Corpuri de iluminat	14.358 kg	14.711 kg

Observăm că întreprinderea produce în special baterii sub diferite forme și tipuri pentru produsele electrotehnice, mai ales lămpile de buzunar. La aceste se adaugă începând cu anul 1923, sacii de cărbuni și din 1939, corpurile de iluminat. Cea mai importantă producție de baterii a fost realizată în 1939, când s-au produs peste 4,5 milioane de bucăți. Fabrica va funcționa ca firmă privată până la naționalizare.

Întreprinderea „Galvan” – aparate electrice și părți ale acestora, era situată pe str. Bolintineanu nr. 14. A primit autorizația de funcționare la 11 septembrie 1924, fiind înființată de către Isidor Gyori și fiul său.³⁰ Fabrica a produs elemente galvanice de buzunar, iar mai târziu aparate electrice de

²⁶ Indicatorul...1928, p. 114

²⁷ Indicatorul...1931, p. 90

²⁸ D.J.A.N-Tm, *fond Inspectoratul Industrial Regiunea a 8-a*, dosar 508/192-1948, Dura-fabrica de elemente galvanice, f. 58

²⁹ *Ibidem*, f. 83

³⁰ *Ibidem*, dosar 572/1924-1948 „Galvani” fabrica de articole electrice, f. 1

menaj.³¹ Având o forță motrice de 3 HP,³² iar în 1928 era de 4 HP.³³ În același an existau 15 mașini și 30 de muncitori.³⁴ Capitalul social a fost în 1924 de 500.000 lei,³⁵ iar în 1927 de 923.840 lei.³⁶ Din 1930 întreprinderea se transformă în societate pe acțiuni, capitalul social fiind urcat la 1.000.000 lei.³⁷ În 1937 a fost majorat la 3.000.000 lei.³⁸ În 1938 fabrica a avut o forță motrice de 114 HP și 256 lucrători,³⁹ situație care rămâne valabilă până la sfârșitul deceniului patru.

Consiliul de Miniștri, din 21 februarie 1925, acordă fabricii scutire de vamă pentru mașini, părți de mașini, accesorii și reducere pe CFR.⁴⁰

Structura și dinamica producției, 1924-1941:

Produsul	Cantitate/An				
	1924 ⁴¹	1925 ⁴²	1926 ⁴³	1927 ⁴⁴	1928 ⁴⁵
Elemente pentru lămpi de buzunar	60.000 bucăți	-	-	-	-
Baterie lămpi de	200.000 bucăți	-	-	-	-

³¹ *Ibidem*, f. 3

-utilaje în septembrie 1924

- 1 mașină de mestecat

- 3 mașini presă foarfeci de mână

- 3 motoare electrice

- 1 mașină pentru curbarea tinichelii

- 1 mașină de curățat

- 1 compresor

- 1 cuptor pentru topit

- 1 masă pentru turnătorie

³² *Ibidem*, f. 4

³³ *Indicatorul...1928*, p. 114

³⁴ *Ibidem*

³⁵ D.J.A.N.-Tm, *fond Inspectoratul Industrial Regiunea a 8-a*, dosar 572/1924-1948 „Galvani” fabrica de articole electrice, f. 8

³⁶ *Ibidem*, f. 28

³⁷ *Ibidem*, f. 59

³⁸ *Ibidem*, *fond Camera de Comerț și Industrie Timișoara, firme sociale*, dosar 1/G/1931 „Galvani” Fabrica de electronice, f. 291

³⁹ *Indicatorul...1938*, p. 98

⁴⁰ D.J.A.N.-Tm, *fond Inspectoratul Industrial Regiunea a 8-a*, dosar 572/1924-1948 „Galvani” fabrica de articole electrice, f. 12

⁴¹ *Ibidem*, f. 10

⁴² *Ibidem*, f. 15

⁴³ *Ibidem*, f. 18

⁴⁴ *Ibidem*, f. 30

⁴⁵ *Ibidem*, f. 38

buzunar					
Elemente pentru telefon și sonerii	-	7.000 bucăți	-	-	-
Baterii anodice	-	1.000 bucăți	-	-	-
Baterii catodice	-	60 bucăți	-	-	-
Pile uscate, semiuscate, baterii galvanice pentru lămpi de buzunar, telegrafice fără fir și medicină	-	-	200.000 bucăți	216.500 bucăți	288.000 bucăți
Pile uscate	Cantitate/An				
	1929 ⁴⁶	1930 ⁴⁷	1931 ⁴⁸		
	5.295.000 bucăți	54.500 kg	460.000 bucăți		
	Acumulatori	59.500 kg	56.300 kg	35.000 kg	
Pile uscate, semiuscate, etc.	Cantitate/An				
	1932 ⁴⁹	1933 ⁵⁰	1934 ⁵¹	1935 ⁵²	
	30 t	42 t	84 t	88 t	
Acumulatori electrici	30 t	30 t	49 t	27,6 t	
Tuburi izolante fără înveliș metalic	0,500 t	-	189 t	-	
Tuburi izolante cu înveliș metalic	120 t	205 t	-	204, 3 t	

⁴⁶ *Ibidem*, f. 46

⁴⁷ *Ibidem*, f. 54

⁴⁸ *Ibidem*, f. 72

⁴⁹ *Ibidem*, f. 86

⁵⁰ *Ibidem*, f. 93

⁵¹ *Ibidem*, f. 128

⁵² *Ibidem*, f. 137

Alice de plumb	-	33 t	39 t	0,8 t	
Elemente galvanice	Cantitate/An				
	1936 ⁵³	1937 ⁵⁴	1939 ⁵⁵	1940 ⁵⁶	1941 ⁵⁷
	97,6 t	142,250 t	210 t	255 t	377,1 t
Acumulatori	30 t	44, 950 t	80 t	57 t	-
Țevi Bergmann	216,5 t	206 t	114 t	48 t	54,7 t
Hârtie presată	10,5 t	10,980 t	-	-	56,25 t
Haltere	0,180 t	-	-	-	-

În 1931, pierderea a fost de 10.144 lei.⁵⁸ După acest an, întreprinderea a depășit dificultățile primilor ani, de după înființare și a obținut și profit. În anul 1932, profitul realizat a fost de 20.839,45 lei.⁵⁹ În anul următor, profitul a fost de 7.541 lei.⁶⁰ În 1934, întreprinderea a suferit pierderi în valoare de 10.299 lei.⁶¹ Fabrica a realizat în 1935 un beneficiu net de 65.267 lei,⁶² în 1938 un beneficiu de 324.572 lei.⁶³ În 1939 un profit în valoare de 418.605 lei,⁶⁴ iar în 1940 acesta s-a ridicat la 1.149.177,55 lei.⁶⁵

Întreprinderea se va impune pe piață prin producția de baterii, măbind producția anual, deși în primii ani după înființare a încercat o producție mai variată. Pe lângă baterii și acumulatori, fabrica a mai produs alice de plumb, țevi Bergmann, tuburi izolatoare și hârtie presată. Cea mai mare producție de baterii a fost realizată în 1941, peste 377 t.

Uzina Electrică a fost pusă în funcțiune în 1884, iar în 1893 a intrat în proprietatea orașului. În perioada interbelică au fost aduse îmbunătățiri tehnice, ceea ce duce la creșterea producției și utilizării energiei electrice. Din anul 1930 se administrează sub formă de regie publică comercială cu durată nedeterminată. Se ocupă cu iluminarea electrică a drumurilor publice, a piețelor, a podurilor, a parcurilor aflate pe teritoriul municipiului

⁵³ *Ibidem*, f. 156

⁵⁴ *Ibidem*, f. 168

⁵⁵ *Ibidem*, f. 197

⁵⁶ *Ibidem*, f. 223

⁵⁷ *Ibidem*, f. 250

⁵⁸ *Ibidem*, f. 66

⁵⁹ *Statistica.....1933*, p. 600-601

⁶⁰ *Statistica.....1934*, p. 540-541

⁶¹ *Statistica.....1936*, p. 555

⁶² D.J.A.N.-Tm, *fond Camera de Comerț și Industrie Timișoara, firme sociale*, dosar 1/G/1931 „Galvani” Fabrica de electronice, f. 308

⁶³ *Ibidem*, f. 240

⁶⁴ *Ibidem*, f. 232

⁶⁵ *Ibidem*, f. 157

Timișoara.⁶⁶ Din 1926 se introduce sistemul trifazat cu 10.000 volți; se utilizează căldări noi, cu aburi sub presiunea de 12 atm.⁶⁷ Din punct de vedere tehnic, Uzina are următoarele caracteristici: o uzină hidroelectrică cu o cădere de apă de 5,6 m și un debit de 36 m³/sec, o uzină termică pentru aburi. Capacitatea ambelor uzine era de 13.830 KVA, 9.720 KW.⁶⁸ În anul 1920 se constată următoarea situație:⁶⁹

Situația uzinei în 1920:

Lungimea rețelei electrice	88 km
Lămpi pentru iluminat public	2.260 bucăți
Producție de energie electrică	8.036.000 KWh
Numărul de contoare pentru luminat particular	11.800 bucăți
Numărul abonați fără contor	3.261

Uzina Electrică s-a modernizat în mod continuu, crescând atât puterea instalată, cât și numărul de abonați. Prezentăm în tabelele de mai jos evoluția unor indicatori de la Uzina Electrică.

Puterea instalată și producția totală:⁷⁰

An	Putere instalată (KW)	Producția totală (KWh)
1918	5.103	7.121
1920	5.103	8.036
1924	5.103	12.138
1926	8.603	14.089
1928	6.735	16.092
1930	-	16.867 ⁷¹
1932	-	16.576 ⁷²
1934	-	18.198 ⁷³
1936	-	21.135 ⁷⁴
1938	-	25.691 ⁷⁵

⁶⁶ *Regulament de administrare a Uzinei Electrice Comunale Timișoara*, 1930, p. 1

⁶⁷ Ioan Munteanu, Rodica Munteanu, *op.cit.*, p. 232-234

⁶⁸ D.J.A.N.-Tm, *fond Primăria Municipiului Timișoara*, dosar 51/1934, f. 2-3

⁶⁹ *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, Timișoara, anul X, nr. ianuarie-februarie/1942, p. 30

⁷⁰ Vasile Deheleanu, Sabin Indrieșu, *Monografia întreprinderilor electromecanice municipale Timișoara*, Tipografia Românească, Timișoara, p. 40-41

⁷¹ *Întreprinderile electromecanice ale Municipiului Timișoara, Dare de seamă pe anul 1938*, Tipografia Keller, Timișoara, p. 10

⁷² *Ibidem*

⁷³ *Ibidem*

⁷⁴ *Ibidem*

⁷⁵ *Ibidem*

An	Putere instalată (KW)	Producția totală (KWh)
1940	-	25.150 ⁷⁶

Urmărind tabelul de mai sus, se poate observa că în intervalul 1918-1940, producția Uzinei electrice a crescut de peste 3,5 ori. A fost consecința modernizării orașului, a măririi numărului de întreprinderi, ceea ce a determinat sporirea capacității de producție.

Numărul de abonați publici și privați:⁷⁷

An	Nr. abonați	Putere racordată (KW)	Iluminat public (nr. becuri)	Iluminat particular (nr. becuri)
1918	9.500	9.875	2.401	8.137
1924	15.346	12.828	2.306	107.486
1926	16.728	14.394	2.393	124.337
1928	17.522	16.026	2.475	134.837
1930	18.550 ⁷⁸	-	-	-
1932	18.925 ⁷⁹	-	-	-
1934	19.611 ⁸⁰	-	-	-
1936	20.959 ⁸¹	-	-	-
1938	21.972 ⁸²	-	-	-

În perioada 1918-1938, s-a mărit și numărul abonaților de la 9.500 la aproape 22.000. adică de 2,3 ori.

Evoluția prețului energiei electrice:⁸³

An	Tarif energie electrică (lei/KWh)
1918	2
1920	2,90
1924	8
1926	10
1928	14
1931	14 ⁸⁴

⁷⁶ *Întreprinderile electromecanice ale Municipiului Timișoara. Regie Publică Comercială, Dare de seamă pe anul 1940, Tipografia „Patria”, Timișoara, p. 6*

⁷⁷ Vasile Deheleanu, Sabin Indrieșu, *op.cit.*, p. 42-43

⁷⁸ *Întreprinderile electromecanice...1938*, p. 34

⁷⁹ *Ibidem*

⁸⁰ *Ibidem*

⁸¹ *Ibidem*

⁸² *Ibidem*

⁸³ Vasile Deheleanu, Sabin Indrieșu, *op.cit.*, p. 112

⁸⁴ *Raportul Uzinei Electrice Comunale Timișoara referitor la anul 1931*, p. 33

Ca urmare a creșterii consumului și a numărului de utilizatori de energie electrică, s-au produs majorări ale prețului. Astfel în treisprezece ani costul KWh s-a mărit de 7 ori.

La 21 iulie 1897 a fost constituită „Societatea Tramvaiele Comunale Electrice din Timișoara”, iar la 26 noiembrie 1904 aceasta a intrat în proprietatea orașului, exploatarea în regie proprie aducând importante sume la bugetul local. S-a desfășurat în timp, o extindere a rețelei și o creștere a numărului de vagoane.⁸⁵ În 1900 erau 2.000 m de linii, în 1920 se ajunge la 10.877 m lungime de exploatare a liniilor (lungimea axei de stradă),⁸⁶ în 1923 lungimea liniilor este de 24.697 m, lungimea de exploatare fiind de 12.971 m în timpul verii și de 12.486 m în timpul iernii.⁸⁷ În același an și-au desfășurat activitatea 298 de oficanți și aplicanți. A fost parcurs un număr de 2.179.492 km, consumându-se 1.317.032 KWh.

Încasările în 1923 au fost următoarele:

- din bilete de călătorie zilnice	
16.968.291 lei	
- din abonamente	8.194.450
lei	
- din curse speciale	340.040
lei	

25.502.781 lei

Pentru suma amintită au călătorit 22.118.754 persoane,⁸⁸ față de 21.040.097 persoane în anul 1919.⁸⁹

Pentru o bună desfășurare a activității s-au făcut investiții în construcții, astfel încât până la sfârșitul anului 1924 au fost ridicate: un atelier de 580 m², un local de magazie de 300 m², casa de cazan cu coș de 30 m², un atelier pentru lustruit de 160m², localul portarului de 30 m² și localul turnătoriei cu o suprafață de 20 m².⁹⁰

Evoluția parcului de vagoane:	An		
	1900	1920 ⁹¹	1924 ⁹²
Vagoane motoare	17	43	36
Vagoane ale tramvaiului cu	10	-	-

⁸⁵ I. Munteanu, R. Munteanu, *op. cit.*, p. 248

⁸⁶ *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, Timișoara, anul X, nr. ianuarie-februarie/1942, p. 35

⁸⁷ *Monitorul Oficial al orașului Timișoara*, anul I, nr. 5-6/25 martie 1924, p. 38

⁸⁸ *Ibidem*

⁸⁹ *Idem*, anul III, nr. 1/1 ianuarie 1926, p. 4

⁹⁰ *Ibidem*

⁹¹ *Revista Institutului Social Banat - Crișana*, Timișoara, anul X, nr. ianuarie-februarie/1942, p. 35

⁹² *Monitorul Oficial al orașului Timișoara*, anul III, 1/1 ianuarie 1926, p. 4

cai folosite ca remorci			
Vagoane remorci moderne	-	2	18

În anul 1926 **Tramvaiele comunale** au prelungit linia cu 1.676 m, pentru a veni în întâmpinarea locuitorilor din cartierele Elisabetin, Iosefin și Fratelia. Apoi a fost construită linia dublă din Piața Lahovari până în Calea Buziașului, pe o lungime de 317 m,⁹³ iar în 1928 s-a construit o nouă linie dublă în lungime de 1.060 m, de la Gara Fabric, la bariera C.F.R.⁹⁴ La sfârșitul anului 1928 lungimea de exploatare a fost de 17.010 m, din care 10.669 m linii duble, lungimea totală fiind de 32.843 m.⁹⁵

La sfârșitul anului 1928, **Tramvaiele comunale**, aveau în administrare, 32.843 km, ⁹⁶ cu 2.386 m mai mult decât în anul anterior, ca urmare a punerii în circulație a liniei Abatorul Comunal, la data de 29 iulie 1928.⁹⁷ În acest an s-a circulat cu 36 de vagoane motrice și 16 remorci, pe 6 linii,⁹⁸ care legau principalele zone ale orașului.

Situația numărului de călători și a numărului de km parcurși de tramvaie și de autobuze:⁹⁹

Anul	Tramvaie		Autobuze	
	Număr călători	Vagoane/km parcurși	Număr călători	Vagoane/km parcurși
1929	18.878.297	2.874.554	3.113	627
1930	15.795.962	2.996.554	4.577	878

În anul 1930 s-a mărit parcul de vagoane, acesta ajungând la 55 de vagoane motrice, 19 remorci, 2 vagoane de serviciu, un plug de zăpadă, 2 locomotive electrice, 2 vagoane platformă pentru materiale, un autobuz.¹⁰⁰ În acest an au fost câștigați 71.193.861 lei din transportul de persoane, față de 68.852.773 lei în anul 1929.¹⁰¹ În anii următori, 1931 și 1932 au scăzut sumele încasate din transportul de persoane și anume 62.244.241 lei,¹⁰² respectiv 53.065.015 lei.¹⁰³

⁹³ C. Grofșoreanu, *Banatul de altă dată și de totdeauna: sinteza problemelor istorice și social-politice*, Ed. Helicon, Timișoara, 1946, p. 57

⁹⁴ *Ibidem*, p. 58

⁹⁵ 60 ani de la înființarea tramvaiului în Timișoara. Monografie 1869-1929, Cartea Românească, București, f.a.

p. 42

⁹⁶ *Raportul Tramvaielor Comunale Timișoara, referitor la gestiunea anului 1928*, p. 8

⁹⁷ *Ibidem*, p. 1

⁹⁸ *Ibidem*, p. 4

⁹⁹ *Tramvaiele Comunale Timișoara. Schemă de statistică și contabilitate, 1930*, p. 2-3

¹⁰⁰ *Raportul Tramvaielor Comunale Timișoara, referitor la gestiunea anului 1930*, p. 16

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 22

¹⁰² *Raportul Tramvaielor Comunale Timișoara, referitor la gestiunea anului 1931*, p. 22

¹⁰³ *Ibidem*

În anul 1927, **Tramvaiele comunale**, aveau un capital investit de 100.000 lei aur, iar în 1936 nivelul acestuia ajunge la 131.407.965 lei.¹⁰⁴

Sfârșitul perioadei interbelice a însemnat și o redresare a întreprinderii **Tramvaiele comunale**, obținându-se încasări tot mai mari, beneficii în bilanțul contabil, urmare, de fapt, a creșterii numărului de călători, dar și al parcului de vagoane, a condițiilor de transport și a traseelor acoperite.

Numărul călătorilor și încasările, 1938-1940:

Anul	Număr de călători	Încasări
1938	15.035.228 ¹⁰⁵	58.181.786 lei ¹⁰⁶
1939	15.394.991 ¹⁰⁷	60.351.592 lei ¹⁰⁸
1940	16.310.198 ¹⁰⁹	69.432.580 lei ¹¹⁰

Întreprinderea a deservit necesitățile municipalității și câteodată a realizat și producție pentru piață.¹¹¹

Observăm așadar faptul că în Timișoara domeniul electrotehnic s-a dezvoltat rapid și pe mai multe planuri, reprezentând un sector de avangardă al activității industriale. De asemenea, putem menționa utilizarea practică ale realizărilor acestui segment industrial, în dezvoltarea rețelei de energie electrică și a rețelei de tramvaie în Timișoara. Astfel orașul racordându-se la modul de viață occidental, dar și contribuind fundamental la creștere calității vieții timișorenilor.

¹⁰⁴ I. Cicală, *Alte întreprinderi metalurgice din Banat, în perioada interbelică*, lucrare în manuscris

¹⁰⁵ *Întreprinderile Electromecanice Municipale Timișoara Regie Publică comercială. Darea de seamă pe anul 1939*, p. 65

¹⁰⁶ *Ibidem*

¹⁰⁷ *Întreprinderile Electromecanice...1940*, p. 64

¹⁰⁸ *Ibidem*

¹⁰⁹ *Ibidem*

¹¹⁰ *Ibidem*

¹¹¹ I. Cicală, *op. cit.*

FRANCISCANI ȘI FRANCISCANE ÎN DIECEZA DE CENAD ȘI ÎN CEA DE TIMIȘOARA ÎNTRE ANII 1923-1949

Claudiu Călin*

Introducere

Încă de la fondarea ei, Dieceza de Cenad a fost marcată de prezența și activitatea celor mai diverse ordine călugărești care, prin eforturile depuse în arealul geografic acestei episcopii, au contribuit în mod nemijlocit la dezvoltarea și înrădăcinarea credinței catolice în ținut. Dieceza cu scaunul la Morisena, fondată în 1030, s-a bucurat încă din primele ei zile de prezența erudiților călugări benedictini, sosiți aici împreună cu Sfântul Gerhard - primul înainte stătător al noii episcopii, la rândul său fiu al *Ordinului Sfântului Benedict*. Lor li se alătură în primul rând călugării din mănăstirea de rit bizantin găsiți de Sf. Gerhard la venirea sa la Morisena. Momentul fiind unul anterior anului 1054, putem evidenția prezența pozitivă și salutară a monahilor elini, ei activând în ținuturile supuse ierarhic Sfântului Gerhard și chiar fiindu-i supuși acestuia.

Cercetarea istorică a înregistrat, în evul mediu, prezența pe teritoriul diecezan a mai multor mănăstiri sau abații ale benedictinilor¹, ale cistercienilor², ființarea unor capitluri colegiale (conduse de câte un prepozit) și a două prepozituri augustinienne³ de ramuri diferite. Călugării-eremiți paulini (unicul ordin medieval de origine maghiară) sunt prezenți și ei aici, alături de dominicanii și franciscanii. Canonise premonstratense activau la Szeged deja din veacul al XIII-lea și până la cucerirea otomană în secolul al XVI-lea⁴.

Dintre ramurile familiei franciscanilor sunt menționați în Banat și în părțile Crișanei observanții și minorității⁵. Prezența franciscanilor, în general, dar și a dominicanilor a determinat apariția terțiarilor, adică a acelor laici, cu familii sau singuri, care dorind să trăiască în simplitate și penitență, dar mai ales urmând spiritualitatea sfinților Francisc sau Dominic, erau primiți

*Arhivist diecezan, Episcopia Romano-Catolică de Timișoara, duratti2002@yahoo.de

¹ Ileana Burnichioiu, Adrian Andrei Rusu, *Mozaicurile Medievale de la Bizere. The Medieval Mosaics from Bizere, Mittelalterlichen Mosaiken von Bizere*, Editura Mega, Arad, 2006, p. 5-20. Suzana Móré Heitel, *Abazia de la Pâncota și vestigiile ei*, Editura Mega, Arad, 2006, p. 7-75.

² Novák Lajos, *Az Egresi Cisterci Apátság Története*, Rudnyánszky A. Könyvnyomda, Budapest, 1892, p. 5-27, Michael Talgott, *Die Zisterzienser von Kerz*, Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, München, 1990, p. 18-19, 21, 28, 38-39, 43.

³ Martin Roos, *Maria-Radna. Ein Wallfahrtsort im Südosten Europas*, Schnell&Steiner, Regensburg, 1998, vol. I, p. 18-21, Adrian Andrei Rusu, George Pascu-Hurezan, *op.cit.*, p. 183-184.

⁴ Juhász Kálmán, *Klöster in der Diözese Tschanad-Temesvar im Mittelalter (1030-1552)*, în seria *Magyar Szakemberek Írásai*: 65, - Új reneszánsz – 1962 -, Amerikai Magyar Kiadó, Köln, Detroit, Wien, p. 1-65.

⁵ Martin Roos, *Maria-Radna...*, vol. I, p. 40-41.

în „Ordinul al treilea”, foarte asemănător unei confrerii pioase. Cunoaștem primiri în ordinul al treilea franciscan în secolul al XV-lea la Timișoara, Caransebeș (aici chiar și nobili locali) și Cenad. Tot legat de activitatea franciscanilor sunt atestate beghinele, pe la 1533, la Lipova – ordin monastic feminin – ele avându-i ca spirituali pe aceștia și care dețineau un „hospital” și o capelă dedicată sfintei Elisabeta.

Oarecum necunoscuți în Banat rămân călugării-cavaleri ioaniți care sunt atestați înainte de 1241 la Aracs (azi Banatsko Arandelovo, Serbia) și la Tauț (jud. Arad). Asemănător lor a fost și „Ordinul Duhului Sfânt”, prezent în dieceza de Cenad, tot legat de îngrijirea bolnavilor.

În perioada otomană, ordinele monastice au căzut pradă focului și sabiei datorită războaielor și a politicii duse de noii stăpâni, care nu tolerau prezența pe aceste meleaguri a călugărilor catolici. Doar franciscanii au fost cei ce au încercat să păstreze vie credința catolică în ținuturile diecezei de Cenad în timpul ocupației otomane, ei putând să mențină active în acest timp, cu mari sacrificii, misiuni la Carașova, Timișoara sau Radna. Călugării iezuiți au fost prezenți la Caransebeș în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Dintre ei îi amintim aici pe Gheorghe și Ioan Buitul, dar și pe discipolul lor, tot iezuit, Gabriel Ivul⁶.

După 1716, în noul context politic și social, viața religioasă romano-catolică a putut fi revitalizată, un rol deosebit revenind clerului regular, mai precis călugărilor. **Franciscanii minoriți sau conventuali** (*Ordo Fratrum Minorum Conventualium, OFMConv.*) sosesc la Arad deja pe la 1702, luând, cu timpul, în pastorație, locul franciscanilor observanți, care îi păstoriseră pe credincioșii de aici și în vremea turcilor⁷. **Minoriții** fondează mănăstiri la Szeged, în 1742, la Lugoj și la Panciova⁸ (azi în Serbia) deja în 1718⁹. **Franciscanii observanți** (*Ordo Fratrum Minorum, OFM*), datorită faptului că în același teritoriu ființau mănăstiri franciscane observante ale unor provincii diferite, cunosc după 1716 o multitudine așezăminte în Banat. Acestea, în timp, se vor uni, unele vor dispărea, în final schimbările din 1924 marcând ultima reorganizare a franciscanilor observanți din Banat. Anul 2003 va consemna trista retragere pentru o perioadă nedeterminată a acestora de la Radna, ultima lor mănăstire în Dieceza de Timișoara. **Franciscanii observanți din provincia „Sanctissimi Salvatoris”**, prezenți pe aceste meleaguri și chiar la Timișoara încă din timpul regelui Carol Robert de Anjou, au supraviețuit cruntei ocupații otomane într-un singur „bastion”, la Szeged. De aici ei vor veni să redeschidă o mănăstire la Timișoara în 1717, activând aici, cu diverse relocări de convent până în

⁶ Martin Roos, *Erbe und Auftrag*, vol. I., 1, *Die alte Diözese Csanád*, im Selbstverlag der drei Bistümer Szeged- Csanád, Groß-Betschkerek, Temeswar, 2009, p. 256-257, 272, 273.

⁷ *** *Schematismus Cleri Dioecesis Csanádiensis pro Anno Domini Jubilari MDCCCC*, Temesvárini, Typis Typographiae Dioecesis Csanadiensis, 1899, p. 142.

⁸ Conform altor surse, conventul din Panciova ar fi fost fondat la 1720, vezi *** *Schematismus Cleri Dioecesis Csanádiensis pro Anno Domini 1875*, Temesvárini, Typis Typographiae Dioecesis Csanád, p. 178.

⁹ *Idem*, p. 129, 241, 288.

1806¹⁰. *Franciscanii observanți din provincia „Bosna-Argentina” sau a „Sfintei Cruci”*, provincie fondată în 1514 și reorganizată, la 6 iunie 1757, în „*Provincia Sancti Joannes a Capistrano*”, au fost prezenți și ei în dieceza de Cenad încă din Evul Mediu. În toate trei orașele în care au activat, prezența lor este atestată și în perioada otomană. La Lipova ei sosesc undeva după 1626¹¹, dar datorită persecuțiilor la care sunt supuși de către turci, se mută la Radna. La Arad, pe proprietățile vakuf-ului, franciscanii sunt prezenți cu acordul autorităților otomane deja în 1668. Ei vor abandona conventul din cetatea Aradului în 1862¹². Prezența călugărilor, numiți după 1757 „capistrani”, la Timișoara, este legată de întemeierea Congregației de Propaganda Fide (1622), care trimite după 1625 franciscani bosnieci pentru a fonda centre misionare la Carașova, Caransebeș (mai vechi, acum redeschis), Slatina Timiș, Lipova/ Radna și Secaș. În capitala Banatului ei sosesc tocmai pentru a răspunde cererii de a avea un preot și o pastorație proprie a credincioșilor catolici localnici¹³, deschizând aici și o mică școală pentru copii creștini. Biserica proprie, închinată Sfântului Ioan Nepomuk, a fost ridicată între anii 1726-1738, în piața numită azi „Piața Libertății”, pe locul uneia existente în vremea otomanilor, ea fiind una dintre cele mai frumoase biserici ale Timișoarei și, totodată, singurul edificiu realizat în stil baroc italian. Plecarea lor din oraș a avut loc în 1785, biserica și mănăstirea fiind date piariștilor în 1788¹⁴. *Franciscanii observanți de provincie bulgară și valahă* sunt prezenți la Caransebeș, începând cu anul 1725, la Vinga, unde se așează o dată cu credincioșii bulgari veniți de la Craiova în 1738 și pe „insula Orșovei”, mai cunoscută drept Ada-Kaleh. Activitatea lor în acest ultim punct a fost una de scurtă durată, între 1718 și 1737, când parohia locală a fost desființată¹⁵, iar biserica transformată de otomani în moschee.

Franciscanii strictei observanțe sau capucinii (*Ordo Fratrum Minorum Capucinatorum, OFM Cap.*) au fost prezenți aproape efemer pe teritoriul Diecezei de Cenad, pentru o foarte scurtă perioadă de timp, la Palanca Nouă, azi Banatska Palanka în Serbia, Banatul Sârbesc¹⁶.

Franciscani și franciscane între anii 1923-1949

¹⁰ Dr. Kováts Sándor, *A Csanádi Papnevelde Története, Temesvár, Timișoara, Csanádegyházmegyei Könyvnyomda*, 1908, p. 420-421.

¹¹ Martin Roos, *Maria-Radna...*, vol. I., p. 40-41.

¹² *Idem*, p. 216-217

¹³ Martin Roos, *Erbe und...*, p. 252-255.

¹⁴ Juhász Kálmán, *Die Franziskaner im Banat in den Jahren 1716-1806*, în *Südostdeutsches Archiv*, Verlag R. Oldenburg, München, vol. IV., f.a., p. 30-33.

¹⁵ *** *Schematismus...* MDCCCC, p. 231.

¹⁶ Archivum Dioecesanum Timisoarense (=ADT), Fond: Matrikel und Duplikate der Pfarrmatrikel, Subfond: Pfarrei Russova, *Baptismale quod V.V. P.P. Capucini Uypalankenses in Parochia Rossova incoepere provisorio modo inservientes. Anno 1732 Mense May (1732-1738)*, Martin Christian Battisweiler, *Aufstieg und Entwicklung der Diözese Csanád 1716-1778*, Hausarbeit zur Erlangung des Magister Grades der Ludwig-Maximilians-Universität München, 1986, manuscris în ADT, p. 44-45, 66-68.

a. **Fiicele Sfântului Francisc de Assisi**¹⁷ sunt active din anul 1902, pe teritoriul actual al României. La întemeierea provinciei, casa provincială și-au stabilit-o la Radna, ele având în decursul timpului așezăminte, pe teritoriul diecezei de Cenad, (ulterior de Timișoara) la Timișoara, Makó, Arad, Lugoj, Lipova, Făget, Sânnicolaul Mare, dar și în afara episcopiei, la Beiuș și Orăștie.

Primul așezământ al ordinului și cea dintâi localitate unde surorile sunt prezente a fost la Sânnicolaul Mare, unde acestea erau active în îngrijirea bolnavilor din spitalul orășenesc „Berta”. Șematismul din anul 1905 menționează aici un grup de nouă surori, aflate sub conducerea superioarei sr. Maria Mathildis Kruppa. În anul 1907, franciscanele se regăsesc și la Makó, în două locuri, mai precis un convent de doisprezece sub conducerea sr. Maria Josepha Flack, în spitalul susținut de comitat, precum și un număr de cinci surori active în azilul local, conduse de sr. Maria Augustina Silhavik. Evoluția ordinului face ca, în 1922, acesta să nu mai fie prezent la Sânnicolaul Mare, dar să îl regăsim la Makó (12 surori), azi în Ungaria, Lipova (9 surori), Lugoj (20 surori) și Arad (15 surori)¹⁸.

Un important detaliu, demn de remarcat, este că surorile nu dețineau așezăminte medicale, ele activând în cele de stat, funcționând aici ca angajate ale acestora, cărora li se garantau, în baza unui contract încheiat între autoritățile civile (conducerea așezămintelor de sănătate, primării sau chiar prefecturi județene) și provincia congregației, cu sediul la Radna. În afara diecezei, franciscanele erau prezente și își desfășurau activitatea medicală la spitalul din Beiuș, unde își deschisese o filială în 1907 cu sprijinul episcopului greco-catolic de Oradea, chiar locuința lor fiind găzduită în incinta spitalului¹⁹.

Întemeierea unei provincii monastice care să cuprindă doar așezămintele de pe teritoriul României Mari ale ordinului a avut loc, într-o primă formă, în anul 1923. În 1919 se preconiza deja formarea unei astfel de forme de organizare noi, pe teritoriul României, cu sediul la Lipova. Cumpărarea în 1926 a unei case în Radna, lângă Lipova, a condus la stabilirea sediului provincialatului în această localitate. Conform

¹⁷ *Filiae Sancti Francisci Assisinati sau Surorile Franciscane* sunt constituite într-o congregație având drept carismă îngrijirea bolnavilor și a celor năpăstuiți. Spiritualitatea lor este una franciscană, călugărițele făcând parte din ramura terțiară a acestei mișcări monastice. Fondatoarea „Fiicelor sfântului Francisc” a fost Anna Brunner, ea întemeind congregația în anul 1894, la Budapesta. Întemeierea este recunoscută drept institut de drept pontifical, în anul 1935.

¹⁸ *** *Schematismus Cleri Dioecesis Csanádiensis pro Anno Domini MCMV*, Temesvárini, Typis Typographiae Dioecesis Csanádiensis, 1904, p. 194, *** *Schematismus Cleri Dioecesis Csanádiensis pro Anno Domini MCMVII*, Temesvárini, Typis Typographiae Dioecesis Csanádiensis 1907, p. 167-168, *** *Schematismus Cleri Dioecesis Csanádiensis pro Anno Domini 1922*, Temesvárini, Typis Typographiae Dioecesis Csanádiensis 1922, p. 84.

¹⁹ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Töchter des heiligen Franziskus von Assisi”, Dosar „Aktensammlung: Töchter des heiligen Franziskus von Assisi 1935-1993”.

documentelor păstrate, inițiativa unei organizări definitive, stabile, în conformitate cu noile frontiere de stat și prevederile legale în vigoare, a avut-o Augustin Pacha, episcopul diecezan de Timișoara. Acesta și-a exprimat intenția reorganizării provinciei „Fiicelor Sfântului Francisc” încă prin ordinul nr. 3986, din 27 octombrie 1927, provincială fiind la aceea dată Sr. Maria Augusta Schilhavik, noua formă de organizare urmând să cuprindă doar filialele ordinului existente în România. O dată cu aprobările autorității romane pentru viața consacrată și ale Nunțiatunii Apostolice din România, episcopul publica, la 23 decembrie 1935, prin documentul nr. 4497, hotărârea de fondare a noii provincii. Ea urma să includă următoarele filiale ale congregației: Radna, cu sediul provinciei și noviciatul, Lugoj, cu două case, Lipova, o casă, Arad, două case, Timișoara, o casă și Beiuș, aflată în dieceza latină de Oradea, tot o casă. În total ființau opt case pe teritoriul țării. Prin același act era numită ca superioară generală a ordinului în România, datorită decesului celei anterioare, Sr. Valeria Maria Georgia. Redactat în latină, română, germană și maghiară documentul fusese publicat și transmis tuturor caselor congregației. Măsura venea în urma aprobării de către papa Pius al XI-lea, la data de 25 ianuarie 1935, a statutelor și inerent a existenței tinerei congregații. Înființată fiind cu aprobarea arhiepiscopilor-primăți de la Esztergom, în 1894, aceasta primise aprobarea diecezană a statutelor ei abia la 7 mai 1931, prin autoritatea cardinalului Serédi Jusztinián, arhiepiscop de Esztergom²⁰. În acest cadru, trebuie precizat faptul că, în perioada interbelică, Congregația Fiicelor Sfântului Francisc de Assisi era încă „de drept diecezan”, adică, deși era aprobată de Sf. Scaun, ea constituind o congregație redusă numeric, ea era supusa jurisdicției episcopului diecezei în care se afla. Pe teritoriul României, responsabil pentru această congregație a fost episcopul de Timișoara, Augustin Pacha²¹.

O chestiune deosebit de importantă a constituit-o cea a finanțării activității congregației. Surorile erau angajate în spitalele de stat, salariile lor constituind astfel o sursă de venit care era centralizată de către toate membrele unei comunități locale. O altă sursă o reprezentau donațiile, faptele de binefacere și colectele, în bani și produse, pe care surorile le efectuau periodic în întregul teritoriu diecezan și nu numai. Pentru aceasta ele solicitau aprobarea episcopului locului și a autorităților civile, mai precis a prefecților județelor, dar chiar și a Ministerului Artelor, Culturii și Cultelor. Această strângere de fonduri și bunuri era motivată de superioară prin faptul că în afara veniturilor proprii ale surorilor angajate și a donațiilor provenite de la credincioși, congregația nu beneficia de alte fonduri, în plus ea fiind obligată să aibe în grijă existența mai multor surori

²⁰ *** *Konstitutionen der Kongregation der Töchter des heiligen Franziskus von Assisi*, exemplar (manuscris) dactilografiat păstrat în ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Töchter des heiligen Franziskus von Assisi”, Dosar „Mitteilungen und Rundschreiben vom Generalat 1912-1946”.

²¹ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Töchter des heiligen Franziskus von Assisi”, Dosar „Gründung der Provinz 1935/ Lage der Kongregation in Rumänien 1940”.

bătrâne, care nu aveau pensie. Pe de altă parte, atunci când intrau în ordin, surorile puteau veni cu o „dotă”, care de obicei consta în obiecte personale și mai rar în bani. Acestea erau puse în comun, dar la o eventuală părăsire a vieții călugărești, ele reveneau celei care le-a adus cu sine. Conform statutelor congregației, o călugăriță care se hotărâa să iasă din mănăstire, chiar dacă nu a adus cu sine nimic drept dotă, primea măcar atât cât să poată supraviețui printr-un trai decent în afara mănăstirii timp de câteva săptămâni²².

Dreptul Canonic și uzanțele fiecărui ordin, stipulau cu precădere în cazul celor feminine, obligativitatea numirii unui confesor fie din rândul clerului regulat (preoți-călugări), fie din cel al celui diecezan. În cazul franciscanelor de pe teritoriul Diecezei de Timișoara, prin hotărârea episcopului, au fost numiți drept confesori la Lipova și Radna călugării franciscani observanți aflați la locul de pelerinaj Maria-Radna; la Lugoj și Arad această funcțiune era îndeplinită, în mod obișnuit de către călugării franciscani minoriți din cele două orașe. Pentru surorile de la Timișoara, erau repartizați ca și confesori, călugării salvatorieni din cartierul Elisabetin, dar și un cleric diecezan, de regulă din cadrul curiei episcopale, care se îngrijea de viața spirituală a franciscanelor ce activau în spitalul călugărilor mizericordieni²³.

Problema cea mai des întâlnită în documentele păstrate cu privire la această congregație a constituit-o numărul mare de membre, care nu erau de cetățenie română, și care trebuiau să solicite la intervale regulate de timp reaprobarea prezenței lor pe teritoriul românesc. În plus, ele erau adesea mutate dintr-un loc în altul, prin dispoziția provincialei, fapt care îngreuna în unele cazuri activitatea desfășurată în spitale. De asemenea mai aveau loc și transferuri pe durate mai lungi sau mai scurte de timp între provincii, surorile din alte provincii rămânând uneori definitiv în provincia română. Chestiunea cetățeniei călugărițelor sau a călugărilor de orice ordin a fost stabilită prin legea pentru regimul general al cultelor din 22 aprilie 1928 și prin Concordatul încheiat între România și Sfântul Scaun în 1927 și ratificat în 1929. Astfel, superiorii și membrii ordinelor trebuiau să fie cetățeni români pentru a-și putea păstra această calitate pe teritoriul țării. În cazul celor care nu beneficiau de acest drept, statul fixa un interval temporal în care aceștia să își poată clarifica situația. Călugărițele sau călugării care nu doreau să devină cetățeni români nu puteau fi rezidenți pe teritoriul țării în calitatea lor de persoane cu viață monastică sau cu demnitate în cadrul ordinelor proprii. Excepțiile se constituiau din aceia care erau prezenți în țară pe o anumită perioadă de timp, ce putea fi prelungită și pentru care se acordau aprobări de la Ministerul Cultelor și Artelor. Noi ordine puteau fi fondate sau puteau să își deschidă mănăstiri pe teritoriul României doar cu acordul guvernului.

²² ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Töchter des heiligen Franziskus von Assisi”, Dosar „Kollekten 1937-1938, 1943”.

²³ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Töchter des heiligen Franziskus von Assisi”, Dosar „Confessarii 1937, 1940”.

Pentru anii 1936 și 1939 sunt atestate cele mai multe cereri din partea surorilor franciscane (9, respectiv 7) pentru dobândirea cetățeniei române. În vederea obținerii acesteia, procedura stipula renunțarea la cetățenia anterioară, necesitate unei identificări prin actul de naștere/botez, certificatul de moralitate, certificate privind domiciliul de la primăriile locale, acte de la spitalele unde au activat, din partea ordinului privind intrarea pe teritoriul țării precum și un act din partea episcopiei referitor la dispunerea asupra mijloacelor necesare traiului. Majoritatea surorilor și-au înaintat actele pentru obținerea cetățeniei, pe care au și obținut-o. Transferul de surori, între provinciile congregației, a făcut însă ca prezența unora din ele, de altă cetățenie decât cea română, să fie o constantă în viața franciscanelor bănățene, local activând surori provenite din Germania, Cehoslovacia, Ungaria, Polonia și chiar Iugoslavia²⁴.

Încercând o scurtă incursiune în activitatea sediului provincial și al filialelor ordinului în Banat, în perioada 1923-1949, în baza documentelor păstrate putem observa că acestea au o evoluție marcată cel mai adesea de problemele financiare sau de personal, deja menționate. În ceea ce privește situația sediului provincial de la Radna, se constată că ordinul deținea aici o singură casă aflată în proprietatea sa și o unică proprie capelă. În toate celelalte filiale, locuințele și lăcașurile proprii de rugăciune se aflau în spitalele de stat unde activau surorile. Tot la Radna se afla și noviciatul, mai precis centrul de formare al tinerelor surori, găzduit tot în casa-mamă, care era totodată și locul unde erau adăpostite surorile în vârstă, incapabile de muncă. Un bogat dosar arhivistic depistat recent ne relevă numele candidatelor și novicelor care erau înveșmântate, care își depuneau primele lor voturi călugărești sau pe cele definitive, numite și perpetue. De regulă aceste celebrări aveau loc în casa mamă, depunerile temporare de jurăminte putând avea loc și în casele-filiale. Cererile candidatelor sau novicelor, precum și ale surorilor erau adresate episcopului și erau însoțite de o caracterizare a persoanei făcută, după caz, de superioara filialei sau de cea din Radna. La înveșmântări sau depuneri de voturi era invitat și episcopul, prezent de cele mai multe ori. În cazul în care acesta nu putea lua parte, îl delega, de obicei pe confesorul surorilor, un călugăr franciscan sau chiar pe superiorul lor din Maria Radna. În alte rare situații era prezent parohul de Lipova, care reprezenta astfel autoritatea episcopală în cadrul ceremoniei²⁵.

Surorile franciscane din Radna au activat la Lipova în spitalul comunității locale, dependent direct de prefectura județului Timiș-Torontal. Plata călugărițelor-infirmiere era realizată direct de către această instituție, transferurile de personal fiind realizate de regulă, de comun acord între surori și spital. Activitatea surorilor începuse în acest spital deja în anul 1907, fiind semnat de cele două părți un contract de colaborare și angajare.

²⁴ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Töchter des heiligen Franziskus von Assisi”, Dosar „Daten zur Staatsbürgerschaft der Schwestern. Verlängerungsgesuche zum Aufenthaltsrecht in Rumänien 1936-1941”.

²⁵ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Töchter des heiligen Franziskus von Assisi”, Dosar „Gesuche und Protokolle zur Einkleidung und Gelübdeablegung 1933-1948”.

Pentru a exemplifica atitudinea normală a autorităților, amintim că până în 1934, dar și ulterior, contractul a fost reînnoit de fiecare dată, fără modificări, până în anul 1948²⁶.

La Lugoj, franciscanele au fost prezente neîntrerupt începând din anul 1911, de la inaugurarea spitalului comitatens (devenit ulterior județul Caraș-Severin, ori Severin). Ele funcționau aici în baza unui contract încheiat între prefectură și superioara din Radna. Conform acestui act, surorile, în număr de cinci aveau drept atribuții îngrijirea bolnavilor, ordinea și curățenia spitalului, spălarea albiturilor și prepararea hranei. Pentru serviciile mai grele, prefectura urma să angajeze un servitor și o servitoare, o spălătoare pentru igienizarea lenjeriei, iar pentru hrană se va îngriji să livreze zilnic cantitățile fixe de alimente necesare bucătăriei. În ceea ce privea partea medicală, călugărițele-înfiriere urmau să fie supuse coordonării medicului-director al spitalului. Se asigurau pentru ele o locuință formată din trei camere, mobilier, haine de lucru, încălzire și iluminat, hrana zilnică (în spital), spălatul lenjeriei, îngrijire medicală în spital în caz de boală– inclusiv operații chirurgicale, la nevoie - , un salariu de 1000 lei lunar, o capelă și accesul liber și permanent al preotului confesor. Acestuia i se vor plăti lunar suma de 500 lei „pentru caleașcă”. Pentru sosirea surorilor la Lugoj erau decontate cheltuielile de călătorie, iar pentru cele cu cetățenie străină, se asigura și obținerea actelor necesare domiciliului. În caz de deces, oricărei călugărițe i se asigura achitarea costurilor unei înmormântări simple. Contractul era încheiat pe o durată de trei ani, fiind valabil de la 1 ianuarie 1927, urmând a fi reînnoit la termen. Dacă acest lucru nu se realiza, atunci el rămânea valabil și pe mai departe. Putea fi reziliat doar motivat, părțile trebuind să se înștiințeze reciproc cu șase luni înainte de data încetării colaborării.

Chestiunea cooperării franciscanelor cu spitalul din Lugoj va reveni în actualitate abia la 30 decembrie 1941, când prefectura județului Severin, serviciul financiar le înștiința pe surori prin adresa nr. 24731 că, începând din 1 iulie 1941, contractul lor nu le va mai fi reînnoit. Motivul era că nu toate surorile angajate dețineau cetățenia română, fapt care contravineva alineatului 3 din decretul-lege 3286/1940, care modifica articolul 36 din legea pentru regimul general al cultelor religioase din 1928. Conform acestei modificări de lege, nu puteau rămâne în țară și activa în ordine sau congregații monastice, membrii care nu doreau sau nu reușeau să dobândească cetățenia română. Răspunsul superioarei Sr. Maria Victoria Juris din Radna nu s-a lăsat așteptat. La 23 ianuarie 1941, ea aducea la cunoștința prefectului din Lugoj faptul că, în afară de un unic caz, toate surorile au cetățenia română, iar cea în cauză, a depus deja actele în acest sens și așteaptă soluționarea pozitivă a dosarului ei. În lumina acestei stări de fapt, motivația prefecturii era una neîntemeiată, iar surorile ar fi trebuit să rămână la posturi. Între timp, episcopul Pacha a cerut, prin scrisoarea nr 300/ 22 ianuarie 1941 sprijinul urgent în soluționarea pozitivă a chestiunii episcopului greco-catolic de Lugoj, Ioan Bălan. Solicitarea se baza pe mai

²⁶ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Töchter des heiligen Franziskus von Assisi”, Dosar „Niederlassungen in Radna und Lipa 1933-1934”.

vechea colaborare și sprijinul direct acordat surorilor franciscane de defunctul prepozit capitular Ioan Boroș. Superioara din Radna s-a adresat la rândul ei, printr-o epistolă din 12 februarie 1941, direct prefectului, reclamând refacerea contractului în baza bunelor servicii aduse de surori spitalului și întregului oraș. Cert este că din corespondența ulterioară reiese intenția prefecturii, transpusă și în fapt, de a angaja în locul celor cinci călugărițe catolice, alte cinci de confesiune ortodoxă, provenite din mitropolia Moldovei și Sucevei. Chestiunea s-a agravat până în lunile mai și iunie, atât datorită iminenței expirării termenului preavizul de șase luni, stipulat în contract, cât și faptului că episcopul Pacha s-a adresat în această problemă Ministerului Instrucției, Educației, Cultelor și Artelor, care a indicat calea judecătorească drept unicul mod de rezolvare al litigiului. Un rol important pare să îl fi avut și Nicolae Brânzeu, prepozitul capitular greco-catolic de Lugoj, care i-a indicat episcopului Pacha și superioarei franciscanelor din Radna căile legale și demersurile birocratice de urmat în soluționarea demersului. Documentele păstrate nu sunt concludente în ceea ce privește rezolvarea problemei contractului. Cert este că în 1943 Vasile Ilea, directorul spitalului de stat din Lugoj, le înștiința pe călugărițe asupra condițiilor în care se puteau face transferuri sau concedieri, situația membrilor congregației fiind una sigură, datorită măsurilor adoptate, ele putându-și continua activitățile medicale în condiții identice cu cele de până atunci. Însăși schematismele diecezane atestă întreaga continuitate a trudei călugărițelor franciscane în spitalul orașului²⁷ Lugoj până în anul 1948²⁸.

Activitatea franciscanelor ca infirmiere în orașul Timișoara debutează începând din anul 1934, când datorită lipsei acute a personalului calificat pentru îngrijirea bolnavilor din Spitalul Mizericordienilor, priorul local Klinovszki Ladislau a cerut în mod oficial ajutorul Congregației Fiicelor Sfântului Francisc de Assisi, cu sediul la Radna. Cu aprobarea superioarei generale Maria Flora, de la Budapesta, a provincialei Maria Fabiana Fleisz, de la Radna și a episcopului Pacha, clauzura unică a conventului mizericordian a fost împărțită în două distincte, una pentru călugărițe și alta pentru călugări. În aceste condiții se încheie la 25 august 1934 un contract prin care se hotărăște sosirea a patru franciscane în vechiul convent mizericordian și implicarea lor directă în truda medical-caritativă²⁹ locală.

După doar doi ani, la începutul anului 1936, timp în care cu siguranță efortul călugărițelor a fost apreciat de lumea medicală, dar și de cetățenii orașului Timișoara, spitatul de stat de aici, cunoscut și sub denumirea de „Sanatoriul Bega”, solicita episcopiei un număr de cinci

²⁷ Deși din documente reiese că este vorba de spitalul județean, schematismele diecezane se referă permanent la spitalul orașenesc, neamintind pentru Lugoj de o altă prezentă a franciscanelor în vreun alt așezământ medical. Despre cel din Lipova, se pomeniște însă mereu, ca despre un spital al județului Timiș-Torontal!

²⁸ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Töchter des heiligen Franziskus von Assisi”, Dosar „Niederlassung in Lugosch 1934, 1940-1941, 1943”.

²⁹ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Barmherzige Brüder”, Dosar „Franziskanerinnen im Konvent der Barmherzigen Brüder Temeswarer 1934”.

călugărițe infirmiere franciscane pentru a fi angajate în respectiva instituție. Cererea este prezentată de către episcop provincialei din Radna care, la 1 iulie 1936, prezenta o listă de zece surori care ar putea prelua serviciul la infirmieria spitalului. Dintre acestea sunt alese de către doctorul Neagoe directorul așezământului un număr de cinci persoane: Martina Kantor, Bonifacia Matuschek, Magdalena Weichand, Melania Juris și Callista Jank (redate aici cu numele laic), ele urmând a-și începe serviciul la 1 august 1936. După nici o lună, Spitalul de Stat prin conducătorul său, dr. Popovici, solicita aceleași episcopii încă două călugărițe pentru infirmieria secției oculiste, fapt care este aprobat, încă două surori sosind la Timișoara. În așezământul de sănătate aflat în cartierul Elisabetin (Timișoara III), franciscanele activau în secția de chirurgie, cea destinată tratării bolilor de vedere fiind situată în cartierul Cetate (Timișoara I), vizavi de Spitalul Mizericordienilor. Și la Timișoara, ca și la Lugoj, surorile locuiau în incinta spitalului și le era garantată amenajarea și funcționarea unei capele proprii. Din acest motiv, la 20 noiembrie 1936, episcopul Pacha îl înștiința pe P. Norbert Kerl SDS, călugăr salvatorian și administrator parohial în parohia Timișoara III, cu privire la amenajarea capelei franciscanelor și a binecuvântării ei, printr-un delegat episcopal, prelatul papal Lothar Unterweger. De asemenea, episcopul solicita călugărilor salvatorieni să se repartizeze în așa fel încât să celebreze sf. Liturghie în fiecare duminică și sărbătoare în capela amintită. În mod implicit era numit drept confesor P. Karl Haubenreich SDS, care venea aici din mănăstirea salvatorienilor din Elisabetin³⁰.

Încă de la fondarea sa în anul 1914, spitalul comitatens din Arad a beneficiat de serviciile de infirmiere ale franciscanelor din Radna. Acest fapt este atestat de adeverința eliberată la 1 noiembrie 1934, pentru surori, de către directorul unității, doctorul Moldovan. Și aici, ca și în celelalte orașe, surorile funcționau în baza unui contract încheiat între autoritățile județene și provincială. În 1934 activau la Arad un număr de șapte călugărițe care, în afară de una, erau de o altă origine decât cea română. Aceasta va face ca la 18 iunie 1935, directorul să se adreseze decanului (protopopului) de Arad, solicitându-i atenționarea franciscanelor în privința reclamării cetățeniei române, fără de care acestea nu ar mai fi putut funcționa în spital, iar contractul între această instituție și ordin nu ar mai fi putut fi reînnoit. Situația pare să fi fost una relativ complicată și cu câțiva ani înainte, mai precis în 1932, când doctorul Moldovan se plânga de dese transferuri ale surorilor între provincii și între filialele din Banat. În plus, majoritatea celor venite din alte provincii nu cunoșteau limba română, ele provenind fie din Ungaria fie din Cehoslovacia, conducerea spitalului nefiind înștiințată asupra detașărilor respective. Directorul instituției propunea tot acum soluționarea situației, printr-un program zilnic bine stabilit pentru fiecare soră în parte, iar dacă erau acceptate condițiile lor, urma a fi încheiat un contract provizoriu. În caz contrar, surorile urmau să se retragă din serviciu până la 31 decembrie 1932. Evoluțiile ulterioare au dovedit continuitatea

³⁰ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Töchter des heiligen Franziskus von Assisi”, Dosar „Niederlassungen in Temeswar 1934, 1936”.

activității călugărițelor infirmiere la Arad, nu fără întrerupere, până în 1948³¹. Astfel, între 1927-1936, ele serveau în spitalul orășenesc local, pentru ca în schematismele din 1940 și 1943 ele să nu fie deloc menționate aici. Conform celui din 1948, franciscanele sunt din nou prezente la Arad, de această dată în căminul de femei și copii „Johanna Vásárhelyi”³². Înschismatismele din 1931, 1934 și 1937, în Arad, surorile au mai activat în sanatoriul doctorului Pozsgay.

În afara diecezei de Timișoara, franciscanele erau active și pe teritoriul celei de Oradea, mai precis la Beiuș. Prezente aici din anul 1907, ca inițiativă a episcopului greco-catolic de Oradea, surorile au desfășurat o activitate meritorie în spitalul orășenesc cel puțin până în 1943. Și în această instituție truda călugărițelor a fost reglementată printr-un contract oficial, ele locuind în incinta spitalului. O plângere a franciscanelor către Nunțiul Apostolic cu privire la unele greutăți pe care le întâmpinau în raport cu conducerea spitalului care, conform scrisorii, dorea înlăturarea lor pe motive confesionale și etnice, relevă faptul că de-a lungul timpului datorită muncii depuse cu devotament un număr de șapte surori s-au expus unor grave boli care le-a costat viața. În tot acest timp cunoașterea limbii române și slujirea bolnavilor indiferent de apartenență etnică – majoritatea fiind români – a reprezentat o constantă pentru ele. Soluționarea problemei de la Beiuș nu își găsește reflectarea în sursele arhivistice sau bibliografice, pentru rezolvarea ei fiind necesare ulterioare cercetări³³.

Un aspect interesant, mai rar întâlnit, îl constituie prezența unor novice catolice, devenite ulterior surori, de rit bizantin. Este vorba de Socaci Margareta, născută în 1909 și originară din Ocna Șugatag, pentru a cărei înveșmântare din vara lui 1938 s-a cerut dispensa necesară de la Congregația pentru Riturile Orientale de la Roma, prin intermediul Nunțiaturii Apostolice din țara noastră. Această derogare era necesară deoarece o tânără de rit diferit față de cel latin dorea să intre într-o mănăstire a cărei ordine interioară și practică liturgică era diferită de a candidatei. Cu un an înainte se urmaseră aceleași proceduri pentru două

³¹ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Töchter des heiligen Franziskus von Assisi”, Dosar „Niederlassungen in Arad 1932, 1934”.

³² *** *Schematismus Cleri Administraturae Apostolicae super partem Dioecesis Csanadiensis in Rumenia existentis, pro Anno Domini 1927*, Timișoara, Typis Typographiae „Gutenberg”, p. 43-44, *** *Schematismus Cleri Dioecesis Timisoarensis pro Anno Domini 1931*, Timișoara, Typis Typographiae „Gutenberg”, 1931, p. 42, *** *Schematismus Cleri Dioecesis Timisoarensis pro Anno Domini 1934*, Timișoara, Typis Typographiae „Victoria”, 1934, p. 50-51, *** *Schematismus Cleri Dioecesis Timisoarensis pro Anno Domini 1937*, Timișoara, Typis Typographiae „Victoria”, 1937, p. 83-84, *** *Schematismus Cleri Dioecesis Timisoarensis pro Anno Domini 1940*, Timișoara, Typis Typographiae „Victoria”, 1940, p. 88-89, *** *Schematismus Cleri Dioecesis Timisoarensis pro Anno Domini 1943*, Typis Typographiae „Victoria”, 1943, p. 94-95, *** *Schematismus Cleri Dioecesis Timisoarensis pro Anno Domini 1948*, Typis Typographiae „Victoria”, p. 92-93.

³³ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Töchter des heiligen Franziskus von Assisi”, Dosar „Niederlassung in Beiuș 1934, 1943”.

novice Negrean Roza și Negrean Ana. Existența unor candidate de acest rit³⁴, varietatea originii etnice a călugărițelor, face ca Fiicele Sfântului Francisc din Radna să fie poate una dintre cele mai variate congregații feminine, ca și componență, din Dieceza de Timișoara în perioada inter- și chiar postbelică.

Prin solicitarea cu nr. 5711 din 1948, resortul român al cultelor, prin Direcțiunea Cultului Catolic solicita provincialei Sr. Maria Blanka Bonk un chestionar amănunțit care să conțină denumirea ordinului, numele popular, duplicate privind documentele de aprobare, un scurt istoric al congregației, numărul actului de înscriere la Ministerul Cultelor, lista filialelor, numele tuturor surorilor și separat al celor prezente în fiecare filială, natura ordinului (activă/ contemplativă), activitățile desfășurate, lista proprietăților, regula de viață monastică și numele și datele superioarei. Prin scrisoarea cu nr 78 din 20 martie 1948, surorile răspundeau în mod amănunțit doleanțelor ministeriale, comunicând, între altele, un număr de 67 de surori repartizate în șapte centre: casa provincialatului din Radna (singura proprietate a ordinului), una în spitalul din Timișoara III, alta la Spitalul Mizericordienilor, la spitalul de stat din Lipova, la spitalul din Lugoj, una la Beiuș și alta la orfelinatul din Arad „Johanna Vásárhelyi”, aparținând de parohia centrală a orașului. Cererea ministerului reprezenta practic una dintre măsurile de „inventariere” a bunurilor ce urmau a fi preluate de către stat prin desființarea ordinelor călugărești la 1 august 1949³⁵. Casa surorilor din Lipova a fost confiscată și transformată în spital TBC, capela din interiorul ei fiind pur și simplu demolată. Actele de predare-primire au fost date la 17 august 1949, conținând lacunar lista obiectelor mobile și imobile preluate. Surorile au fost internate inițial, la fel ca și cele de Notre Dame, trăind până după 1990, în fostul convent franciscan de la Orăștie, la un moment dat și el „mănăstire-lagăr” pentru călugărițele catolice din România, provenite din mai multe ordine. Unele franciscane au supraviețuit epocii comuniste, izbutind să se reorganizeze prin grija superioarei M. Sabina Iuliana Nagy și a episcopiei de Timișoara, în 1993, în orașul de pe Bega, în cartierul Elisabetin. Aici a fost construită între 2003-2004, o nouă mănăstire, iar din din 2006 s-a deschis și un centru de îngrijire medicală paleativă, de tip *hospice*, surorile revenind la vechea lor activitate pusă în slujba celor suferinzi³⁶.

b. Ordinul Fraților Minori (Franciscanii Observanți);

Prezenți încă din Evul Mediu în Dieceza de Cenad, franciscanii observanți au mai fost atestați în ultimele clipe ale acestei vechi episcopii doar la Szeged și Maria-Radna. Modificările de frontiere de după Primul Război Mondial au determinat ca ei să fie nevoiți a se reorganiza. Începând din 1757, Conventul din Maria Radna, ca și cel de la Szeged, aparținuseră

³⁴ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Töchter des heiligen Franziskus von Assisi”, Dosar „Griechisch-Katholische Novizinnen 1937-1938”.

³⁵ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Töchter des heiligen Franziskus von Assisi”, Dosar „Auflösung 1948-1949”.

³⁶ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Töchter des heiligen Franziskus von Assisi”, Dosar „Dokumenten 1990-2008”.

provinciei franciscane a Sfântului Ioan din Capistrano, fapt care conferise călugărilor și numele de „capistrani”. Deși în 1900, unele mănăstiri cu tradiție din Slavonia au fost rearondate unei alte entități teritorial-administrative monastice, iar în 1902 și 1903 conventele din Baia de Criș, Deva și Vințul de Jos au fost transferate Provinciei Sfântului Ștefan, denumită și „Provincia Transilvaniei”, după 1919 doar mănăstirile de la Maria Radna, Satu Mare și Căpleni mai rămăseseră ca membre ale provinciei capistrane pe teritoriul României. În aceste condiții, călugării vechii provincii capistrane s-au retras în mare parte în Ungaria, dintre ei rămânând în România numai circa zece preoți și frați laici. Aceștia s-au alăturat provinciei transilvane, căreia, începând din 25 aprilie 1924 îi aparținea și Maria Radna. Predarea s-a făcut de către guardianul P. Emmanuel Pestî și vicarul său Othmar Raab. Provincialul transilvan, P. Leonard Trefan, definitorul P. Vitalis Sandor și guardianul din Deva, P. Dr. Cassianus Albert au preluat conventul în numele noii administrații monastice. Dintre membrii vechii comunități doar P. Othmar, originar din Sântana, și fratele laic Elias Kónya, rămăseseră aici. În acest context, pentru o scurtă perioadă de timp, provincia transilvană își mută centrul de pregătire al novicilor la Radna³⁷.

Istoria ordinului franciscan în Dieceza de Timișoara se confundă practic, începând din momentul 1924/1930, cu cea a acestui renumit loc de pelerinaj și cu a parohiei locale. Între 1924-2003 singura prezență a observanților în dieceză a rămas cea de la Maria Radna. În același timp, cel mai mare loc de pelerinaj al acestei zone se permanentizează tot la Maria-Radna, unde sosesc în fiecare an credincioși catolici de toate naționalitățile, dar și mulți de alte confesiuni.

Din punctul de vedere al provinciei schimbarea apartenenței avusese loc într-un moment marcat încă de marele incendiu din 9 mai 1923. Pornit de la o simplă scânteie produsă la coșul bucătăriei, el a distrus întreg acoperișul de șindrilă al mănăstirii, al bisericii, vitraliile, s-au prăbușit și distrus candelarele baroce din argint masiv, a pierit o întreagă parte de bibliotecă lăsată donație de diverși preoți și adăpostită în tractul apartamentului episcopal. Pompierii sosiți din Radna, Lipova, Neudorf, Zăbrani, Ghioroc și chiar Arad nu au putut face nimic altceva, decât să înlăture bărnele și resturile fumegânde. Icoana făcătoare de minuni a Sf. Fecioare a fost scoasă și mutată în capela „Maria Lourdes”, în exterior, la intrarea în biserică. După sinistru s-a luat imediat inițiativa organizării și străngerii de colecte, trecându-se și la hotărârea modului de restaurare a celor distruse de incendiu. Chiar și orga construită de familia meșterilor Wegenstein, în anul 1905, avusese într-atât de suferit încât a putut fi folosită din nou abia în 1935. Clopote nu existau deoarece fuseseră rechiziționate pentru necesități de război la 22 ianuarie 1917. Abia în august 1921 sunt aduse, sfințite și montate trei noi bucăți de dimensiuni modeste, turnate la firma lui Friedrich Hönig din Arad³⁸.

³⁷ Martin Roos, *Maria-Radna...*, vol. I., p. 232-233.

³⁸ *Ibidem*, p. 124, 128, 130, precum și în ADT, Fond: Pfarrei Maria-Radna, Dosar „Glocken” și Dosar „Orgel”.

Din punct de vedere educativ, franciscanii au întreținut mereu câte o școală pe lângă mănăstirile proprii. La Radna este atestată o astfel de instituție deja în 1650, cu circa 35 de elevi. Această situație este întâlnită și după 1924, când franciscanii observanți dețineau și întrețineau o școală primară confesională la Radna, procesul educativ desfășurându-se pentru unele perioade de timp în mai multe limbi, cel mai probabil, în maghiară, germană și română, uzuale în zonă. Între 1901-1913 mai funcționase și un *Collegium Seraphicum*, care însă a fost transferat la Satu Mare și apoi la Baja, nemaicunoscându-se detalii despre ulterioara sa existență³⁹.

Ca parte a marii familii franciscane, călugării din Radna au serbat și ei, în 1926, alături de întreg ordinul, jubileul a 700 de ani de la moartea Sfântului Francisc de Assisi. Cu această ocazie, pe colina din spatele mănăstirii a fost ridicată o frumoasă statuie din marmură a întemeietorului, alături de altele comune ordinului, precum: Sf. Anton de Padova, Sf. Ioan din Capistrano, Sf. Clara de Assisi, Sf. Agnes, Sf. Elisabeta de Turingia și sf. Ludovic de Toulouse⁴⁰.

În anul 1930 franciscanii din Transilvania și-a convocat capitlul provincial la Mediaș. Conducerea provinciei era formată dintr-un provincial, un custode, patru definitori și un secretar. Ei erau cu toții desemnați pentru un mandat de trei ani, alegerile desfășurându-se în mod liber și secret. După momentul de la Mediaș a rezultat următoarea componență a conducerii: P. Carolus Imets-provincial, P. Leonard Trefăncustode, P. Timotheus Trefán, P. Pelbart Fodor, P. Jucundian Genszky și P. Benvenutus Máthé, ca definitori, iar P. Processus Szakács-secretar. Dintre aceștia, P. Timotheus Trefán era guardianul mănăstirii din Radna, iar alți doi, P. Jucundian Genszky⁴¹ și P. Benvenutus Máthé⁴² vor deveni și ei, în decursul timpului, gardiani ai acestui convent⁴³.

Începând din 1911 a fost inaugurată o carte de oaspeți a conventului. Ea ne oferă informații și despre vizitatorii iluștri, dar și despre convent ca loc al desfășurării multor exerciții spirituale pentru învățătorii catolici, pentru preoți sau chiar ca loc de refugiu pentru două surori-novice (din păcate nu este precizat ordinul căruia îi aparțineau), Sr. Gabriela și Sr. Fidelis în ianuarie-februarie 1945, în timpul deportărilor la muncă forțată în URSS. Ultima notare în album este cea a lui Hans Fisch, avocat și prieten al conventului, terțiar franciscan, din 26 mai 1946. Revenind la exercițiile

³⁹ *Idem*, p. 230, precum și în ADT, Fond: Pfarrei Maria-Radna, Dosar „Pfarrschule”.

⁴⁰ *Idem*, p. 230, dar și în Dr. P. Timotheus Trefán OFM, *Andachtsbüchlein zum Gebrauche der frommen Wallfahrer auf dem Gnadenorte Maria-Radna*, Cluj-Klausenburg, Druckerei „Heiliger Bonaventura”, 1929, p. 16-21, broșură apărută și în limba maghiară în același an și la aceeași editură (proprietatea franciscanilor) sub titlul *Vezérkönyv a máriaradnai kegyhelyen végzendő ájtatoságokhoz* (în versiunea maghiară referirile la statuile sfinților franciscani se regăsesc la paginile 15-19).

⁴¹ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Franziskaner”, Dosar „Personalia P. P. Jucundian Genszky”.

⁴² ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Franziskaner”, Dosar „Personalia P. Benvenutus Máthé”.

⁴³ Martin Roos, *Maria-Radna...*, vol. I., p. 234-235.

spirituale pentru învățători, ele au fost organizate anual în perioada 1928-1939, fiind prezidate de franciscanii din Radna, de alții invitați din alte centre, chiar și de peste hotare, de călugări benedictini, oratorieni sau de salvatorienii din Timișoara. Exercițiile aveau loc întotdeauna vara și durau circa o săptămână, adresându-se învățătorilor germani și maghiari. La Timișoara, în mănăstirea călugărițelor de Notre Dame erau organizate astfel de exerciții pentru învățătoare. Atât la Radna, cât și la Timișoara, referenții erau personalități ale lumii intelectuale și spirituale catolice germane sau maghiare, care se bucurau de un bun renume. Organizarea exercițiilor spirituale a contribuit realmente la îmborsăvirea vieții religioase și morale a învățătorilor, dar și a diecezei, generând o înnoire a vieții liturgice. În august 1936 a luat parte la ele și Augustin Pacha, tocmai pentru a accentua importanța acestor zile aparte. Cea mai amplă prezență a fost cea din 1933, cu un număr de 65 de învățători. Pentru cei de condiție mai modestă, episcopul achita personal costurile participării⁴⁴.

Un element interesant în organizarea conventelor franciscane, regăsit și la Maria Radna este funcția de *Syndicus Apostolicus*. Franciscanii fiind călugări cerșetori, nu au avut niciodată voie să dețină bani sau vreun fel de avere, totul aparținând ordinului și comunității monastice. Din acest motiv ei însărcinau un laic de încredere să administreze financiar mănăstirea și să țină contabilitatea. Acești „syndicii” erau adesea personaje de rang înalt și cu renume în societatea vremii, fapt ce se observă deja din veacul al XVIII-lea, prin nobili ca Jakob Josef von Salbeck sau Karl Samuel Neumann von Buchholtz⁴⁵. La începutul secolului al XX-lea în această funcție a fost numit Josef Pellegrini, antreprenor de construcții, care a și colaborat substanțial la diversele lucrări de la Radna. Ultimul syndicus cunoscut a fost Dr. Michael Martzy⁴⁶ din Timișoara, născut la Elek, în Ungaria de azi, și remarcat în societatea bănățeană ca redactor de ziar, președinte al comunității bisericești romano-catolice din Timișoara-Cetate, lider al Asociației Populare Catolice la nivel diecezan, membru al Comitetului Școlar Diecezan. El a deținut funcția amintită, la Radna, între 3 ianuarie 1923 și până la decesul său survenit la 13 iulie 1943.

Prezența franciscanilor implica adeseori și întemeierea unor comunități de terțiari⁴⁷. Fondați încă de către sfântul Francisc de Assisi, ca a de a treia ramură a familiei franciscane clasice, după ramura I a călugărilor și a II-a a călugărițelor, ei sunt de fapt laici catolici, de cele mai multe ori căsătoriți, care își propuneau să urmeze o simplă viață creștină, bazată pe valorile Evangheliei, făcând penitență, fapte bune, pelerinaje și organizând

⁴⁴ *Ibidem*, p. 236-239, precum și în Dr. theol. Franz Kräuter, *Erinnerungen an Bischof Pacha. Ein Stück Banater Heimatgeschichte*, București, editura ADZ, 1995 p. 120.

⁴⁵ Karl Samuel Neumann von Buchholtz a jucat un rol deosebit în veacul al XVIII-lea în aplicarea măsurilor imperiale de colonizare a Banatului, mai ales în zona colinară a Lugojului (cf. Dr. Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Th. Breit Druck + Verlag GmbH, 1992, Marquartstein, p. 1354-1355).

⁴⁶ Martin Roos, *Maria-Radna...*, vol. I., p. 248.

⁴⁷ *** *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg-Basel-Wien, 2009 (Sonderausgabe), vol. XI., San - Thomas, Herder-Verlag p. 1349-1352.

reuniuni periodice, chiar și congrese, împreună cu ceilalți membri ai ordinului franciscan terțiar. Terțiarii similari apar și în cadrul altor ordine, precum benedictinii (numiți aici și oblați), dominicanii și premonstratensii. În spațiul actual al Diecezei de Timișoara, în formă organizată, terțiarii apar în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea la Maria Radna, Vinga, Sântana, Periam, Jimbolia, Ciacova, Cărani, Șagul, Remetea Mică, Kikinda (azi în Serbia), Iecsa Mare, Orțișoara, Giarmata, Aradul Nou, Sânmartin (Arad) și Timișoara-Iozefin. Franciscanii din Radna vizitau anual aceste comunități unde organizau zile de meditații, exerciții spirituale și întâlniri cu membrii terțiar. Până în 1927, evidențele intrării în această ramură franciscană cumulează 1735 de membri din întregul Banat.

Activitatea terțiarilor cunoaște un avânt în Banat și celelalte teritorii diecezane până în 1926. În acel an a fost convocat la Maria Radna, de sărbătoarea Rusaliilor, congresul la nivel național terțiar, manifestare cu o frumoasă participare a membrilor. În doar zece ani se constată un oarecare declin, doar în Timișoara, Aradul Nou și Radna fiind estimați circa 350-400 de membri. Cu toate acestea, ordinul terțiar a funcționat neîntrerupt, chiar și în perioada comunistă, în mod discret însă și fără a-și face simțită prezența în mod public⁴⁸.

Cele mai importante activități ale franciscanilor din Radna rămân de departe pelerinajele. Acestea erau inițiate anual de către fiecare comunitate în parte, dar existau și altele, cu caracter general, la care participau foarte mulți credincioși. Pentru satele germane, maghiare, române (în număr de două romano-, dar mult mai multe greco-catolice) bulgare și croate, drumul anual la Radna, organizat mereu la aceeași dată, reprezenta un eveniment deosebit. Se pleca pe jos, iar căruțele erau folosite doar pentru bagaje sau pentru înnoptat, uneori chiar și preotul mergea cu pelerinii, în fruntea coloanei aflându-se crucea, steagurile și statuia sf. Fecioare, folosită doar la procesiuni și împodobită cu haine și panglici albe sau albastre, special croite, călătoria durând uneori între câteva zile și chiar peste o săptămână. Cei care purtau crucea aveau de regulă și o cutie în care locuitorii satelor prin care se trecea depuneau donații în bani, ce erau dăruite la final, mănăstirii din Radna. Se făceau opriri doar la locurile dinainte stabilite și devenite tradiționale în timp. La fel, se înnopta în condiții extrem de simple, în sate și la persoane care deja îi mai găzduiseră pe pelerini. În deplasări se interpretau cântece religioase, se recita rugăciunea rozariului și se țineau predici în stațiile de popas. Un astfel de loc a fost și cel de la arșarul secular (dispărut după anul 2000) de dinaintea satului Neudorf, unde se odihneau de regulă, o ultimă dată, cei care veneau dinspre Timișoara. La destinație pelerinii erau așteptați de fiecare dată de un călugăr care îi saluta jos, lângă drum, în fața bisericii, după care urca împreună cu cei sosiți în bazilică, unde era intonat *Te Deum*-ul și erau rostite alte rugăciuni. Clopotele bisericii răsunau pentru fiecare cortegiu de pelerini sosiți. După toate astea se așternea odihna, liturghia urmând de regulă a doua zi, dis de dimineață, până atunci credincioșii putându-se spovedi și lua parte la diverse devoțiuni sau vizita bazilica și holurile ei umplute de-a lungul timpului cu obiecte aduse ca mulțumire pentru diverse minuni și haruri dobândite.

⁴⁸ Martin Roos, *Maria-Radna...*, vol. I., p. 250-252.

Pentru mulți dintre credincioși, de obicei țărani și mici meșteșugari, pelerinajul la Radna reprezenta o binevenită „schimbare de peisaj”, o experiență deosebită prin care puteau intra în contact cu lumea satelor mai îndepărtate, a orașelor, a altor naționalități, confesiuni și culturi⁴⁹. Dacă la Șumuleu Ciuc participanții la pelerina sunt în special maghiari, la Radna participă și azi reprezentanți din toate cele șapte naționalități catolice ale Banatului, la care se adaugă, cu anumite ocazii, și țiganii, veniți și ei pentru un același țel spiritual.

În multe orașe, precum Timișoara, Lugoj, Arad, dar și în localități mai mici ca Jimbolia, Sănnicolaul Mare, Sântana existau asociații de pelerinaj, special constituite pentru a organiza anual evenimentul deplasării la mănăstirea franciscanilor. În acest sens erau convocate întruniri, se alegea un președinte, se redacta un statut, existând chiar și un steag al organismului, care era purtat cu mândrie în călătoriile spre Radna⁵⁰.

La nivel diecezan erau organizate, cu precădere în deceniile trei și patru pelerinaje cu un specific aparte: cel al clerului, al bărbaților⁵¹, al femeilor catolice. Unele erau inițiate de diversele școli catolice, iar altele erau făcute cu anumite ocazii speciale: cel de la Anul Sfânt 1933⁵² (1900 de ani de la moartea și învierea lui Cristos), cel jubiliar de la 1500 de ani de la conciliul de la Efes (în 1931), organizat datorită faptului că în cadrul amintitului conciliu fusese proclamată dogma Sfintei Fecioare Maria, ca „Născătoare a lui Dumnezeu”. În toamna aceluiaș an, 1931, a avut loc și pelerinajul jubiliar în cinstea Sfinților Anton de Padova și Elisabeta de Turingia⁵³, ambii călugări, membri ai ordinului franciscan. Din punct de vedere statistic, anul cu cea mai mare participare la pelerinajele patronate de franciscani la Radna a fost 1935 când, pe durata întregului an au sosit la Radna, în total, 73.000 de credincioși⁵⁴.

Printre numeroșii pelerini se afla adesea și episcopul Augustin Pacha, care a luat parte personal atât în tinerețe (1894), cât și mai târziu, când devenise deja episcop, la pelerinajele la Radna (1935). De cele mai multe ori îi ajuta pe călugării și preoții veniți stând în scaunul de spovadă și ascultând confesiunile, apoi conducea personal devoțiunea Calea Crucii pe dealul din spatele bazilicii actuale, celebra mereu liturghia solemnă unde invita preoți cu bune calități oratorice să țină predicile. Deseori se amesteca

⁴⁹ *Ibidem*, p. 260-261, 268-269, 274. Pe larg despre pelerinajele la Maria Radna, în Martin Roos, *Maria-Radna. Ein Wallfahrtsort im Südosten Europas*, vol. II, Ed. Schnell&Steiner, Regensburg 2004.

⁵⁰ *Idem.*, vol. I., p. 262-265. În vol. II., p. 527-558.

⁵¹ *Idem*, vol. I., p. 272-273, 279.

⁵² *** Az Úr Jézus megváltó kereszthalálának 1900. évfordulója alkalmából 1933 szeptember 7. és 8.-án (Kisboldogaszony napján) Mára-Radnán tartandó ünnepségek kézikönyve -1933-, A "Sonntagsblatt"-könyvnyomdában Temesvárott, 1933, p. 1-16. Broșura conține programul, rugăciunile și cântecele fixate pentru pelerinajul din 8 septembrie 1933 la Maria-Radna.

⁵³ Martin Roos, *Maria-Radna...*, vol. I., p. 276.

⁵⁴ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Franziskaner”, Dosar „Acta varia 1932-2003”.

în mulțime și intra în vorbă cu credincioșii pentru a afla de unde au venit sau cum le-a fost călătoria⁵⁵.

Un aspect cu totul interesant l-au constituit pelerinajele ce s-au desfășurat în perioada comunismului când, în pofida tuturor opreliștilor credincioșii au continuat să sosească în zilele rezervate propriilor comunități sau la cele generale din 15 august și 8 septembrie. Pentru a putea organiza și oferi un cadru oficial călătoriei, dar mai ales pentru a obține o zi liberă de la servicii sau chiar un mijloc de transport (autobuz), inițiatorii simulau o „Excursie la Băile Lipova”, iar astfel biroul de turism pune la dispoziție mijlocul de transport necesar. Călătoria se transforma însă rapid în pelerinaj, țelul obligatoriu fiind Maria Radna, după participarea la liturghia și la devoțiunile aferente urmând eventual și trecerea pe la Băile Lipova...⁵⁶

Mănăstirea călugărilor franciscani și locul de pelerinaj de la Maria Radna au constituit mereu pentru tinerii preoți un loc preferat în care puteau să își celebreze una dintre primele Sfinte Liturghii, dacă nu chiar cea dintâi din viața lor. Obiceiul catolic prevede că orice tânăr preot celebrează prima sa liturghie, numită primicie, în satul natal, în mijlocul familiei și a comunității natale. Cu toate acestea, unii dintre preoți și-au ales biserica de la Maria-Radna și familia franciscană de aici drept loc pentru primicie. La fel se întâmpla și în cazul liturghiilor jubiliare de 25 sau 50 de ani de preotie⁵⁷.

În perioada 1922-1998 au activat la Radna, ca guardiani și parohi, următorii franciscani: 1922-1923: P. Ferdinand Kaizer⁵⁸, 1923-1924: P. Emmanuel Pesti – ultimul guardian din cadrul provinciei capistrane, 1924-1933: P. Timotheus Trefán (+ Făgăraș, 1946)⁵⁹, 1933-1935: P. Berard Vitéz (+ Batiz, 1968), paroh între 1934-1936, P. Odorich Stöckl, 1935-1939: P. Jucundian Genszky, parohi fiind: 1936-1937: P. Konstantin Weldin, iar între 1937-1938: P. Leander Hajdú, 1939-1942: P. Benvenutus Máthé, 1942-1945: P. Hermenegild Stöckl (+ Riedlingen, Germania, 24 mai 1988)⁶⁰, 1945-1948: P. Jucundian Genszky, paroh fiind P. Damian Szabó, 1948-1953: P. Ernst Harnisch, 1950-1952: P. Jucundian Genszky (+ Neudorf, 26 mai 1969), 1952-

⁵⁵ Dr. theol. Franz Kräuter, *Erinnerungen...*, p. 25, 159-160 și în Martin Roos, *Maria-Radna...*, vol. I, p. 271.

⁵⁶ Martin Roos, *Maria-Radna...*, vol. I, p. 286-287.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 284-285.

⁵⁸ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Franziskaner”, Dosar „Personalialia P. Ferdinandus Kaizer”.

⁵⁹ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Franziskaner”, Dosar „Acta varia 1932-2003”.

⁶⁰ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Franziskaner”, Dosar „Personalialia P. Stöckl Hermenegild”, ****Schematismus a Szent István Királyról elnevezett Erdélyi ferences rendtartomány története, név- és adattára*, 1995, apărut în editură proprie, Szászváros/ Mühlbach/ Sebeș, p. 47.

1953: P. Odorich Stöckl (+ Estelnic, 23 septembrie 1987)⁶¹, 1953-1998: P. Ernst Harnisch (+ Maria Radna, 17 iunie 1999)⁶².

Conventul Franciscan din Radna, așa cum se înfățișa el în 1998, era format din patru membri. Dintre aceștia dorim să îi amintim aici pe P. Ernst (Franz) Harnisch și P. Placidus (Josef) Harnisch. Cei doi, frați franciscani și de sânge, au marcat prin prezența lor existența mănăstirii Maria Radna și a ordinului în cele mai grele vremuri. *Pater* Ernst Harnisch s-a născut la 25 iulie 1916, la Aradul Nou, într-o familie de șvabi. De la 17 ani a intrat în ordinul franciscan și a depus voturile monastice simple la 30 august 1934, iar pe cele perpetue, la 12 mai 1939. Studiile le absolvă în cadrul Academiei Teologice de la Hunedoara, institut propriu franciscanilor. A fost sfințit preot la 29 iunie 1940, la Odorheiul Secuiesc. A servit în calitate de capelan, la Brașov, Mediaș și Deva. A fost trimis ca guardian al mănăstirii din Maria Radna, la 13 iunie 1948. Cu excepția celor trei ani de închisoare (18 august 1950-15 august 1953), el nu a mai părăsit Radna. Detenția sa a avut „motive politice”, mai precis religioase, P. Ernst fiind acuzat de înaltă trădare și condamnat de Tribunalul Militar din Timișoara, prin sentința nr. 177. A „domiciliat” în închisorile din Aiud, Gherla, Pitești, Jilava și la Canal. Contrar tuturor regulilor și normelor vieții franciscane, a rămas guardian al mănăstirii între 1948-1950 și 1953-1998. Din 1993, când Maria Radna a primit titlul de Bazilică Papală, P. Ernst a dobândit titlul de „Rector Ecclesiae”. Această ridicare a bisericii locale la rangul de bazilică a coincis cu aniversarea a 40 de ani de la eliberarea lui P. Ernst din temniță. A adormit întru Domnul după o viață închinată ordinului său și bazilicii Maria Radna, la 17 iunie 1999, fiind înmormântat în cimitirul din localitate⁶³.

Pater Placidus Harnisch s-a născut la 13 iulie 1914, la Aradul Nou, fiind fratele mai mare al lui P. Ernst. S-a alăturat ordinului franciscan la 7 octombrie 1932, fiind înveșmântat la Mediaș și urmând tot aici și noviciatul. Voturile simple le depune în 1933. Teologia o urmează la Șumuleu Ciuc și la Hunedoara unde face și jurămintele perpetue. Este sfințit preot la 29 iunie 1940, la Alba Iulia. Urmează activitatea de capelan, la Mediaș și Sebeș, iar între 1942-1945, ca și paroh de Tâlmăciu. Este ridicat de la Sibiu în 1945 și deportat în URSS, alături de mulți alți catolici de obârșie germană. Transferat în repetate rânduri dintr-un lagăr într-altul, deși are voie ca preot să se întoarcă mai repede în țară, rămâne până în 1949 alături de credincioșii săi deportați. Între 1950-1951, activează la Brașov tot pentru germanii catolici, iar între 1951-1952, este prezent la Radna. Între 1952-1957 autoritățile comuniste îi fixează domiciliu obligatoriu și internare la Baia de Criș. Între 1957-1996 este paroh sau administrator parohial, pe rând, în comunitățile din Zădăreni, Lipova, Iratoșu, Darova, Mașloc, Remetea Mică, Bogda și Neudorf. Se retrage la Maria Radna, începând din 1996, și activează în continuare drept capelan până la sfârșitul lui decembrie 2001. A

⁶¹ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Franziskaner”, Dosar „Personalia P. Stöckl Odorik”, ****Schematismus a Szent István...*, p. 46.

⁶² Martin Roos, *Maria-Radna...*, vol. I, p. 247.

⁶³ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Franziskaner”, Dosar „Personalia P. Ernst Harnisch”.

încetat din viață la 13 ianuarie 2002 la Radna, fiind înmormântat, alături de fratele său în cimitirul local⁶⁴.

Fiind un ordin cerșetor și implicat profund în viața pastorală, franciscanii recurgeau adesea la colecte în cadrul diecezei pentru a-și susține conventul, pentru reparații la biserica ordinului sau pentru susținerea activităților din mănăstire. O astfel de adunare de fonduri a fost realizată și în anul 1941, când episcopul diecezan și capitulul au sprijinit acțiunea printr-un apel general către toate parohiile episcopiei. Viața franciscanilor la Radna a fost și ea afectată de evoluția celui de-al doilea război mondial, la 7 iunie 1944 fiind rechiziționată o bună parte a clădirii pentru uzul spitalului de campanie nr. 283, condus de doctorul Iancu, un profesor universitar din Iași. Călugărilor le-a rămas în folosință doar etajul doi al aripii dinspre pădure. Tot în 1944 are loc trecerea unor efective ale Armatei Roșii, Radna fiind situată pe drumul ce leagă Deva de Arad. Soldații sovietici nu s-au sfiit atunci să producă distrugerii multor statui și obiecte de cult din exteriorul mănăstirii, intrând chiar și în biserică. Trebuie menționat faptul că în imediata apropiere a Radnei, la Miniș și Păuliș au avut loc lupte importante după august 1944, fapt care a afectat și situația conventului franciscan.

Asemenea celorlalte ordine, franciscanii au fost nevoiți în 1948 să cedeze statului școala primară administrată în localitate. În 1949, odată cu desființarea ordinelor călugărești, s-a preconizat transformarea mănăstirii franciscane din Radna în centru de concentrare atât pentru călugări, cât și pentru călugărițe. În decembrie 1949, autoritățile doreau ca alături de cei patru preoți-călugări și patru frați laici din convent să fie „internate” și călugărițele franciscane din congregația „Fiicelor Sfântului Francisc”, care până atunci munciseră în mai multe spitale din Timișoara, Arad, Lipova și Lugoj. Se intenționa astfel izolarea membrilor ordinelor călugărești de lumea satelor și a orașelor, iar prin viața grea la care erau supuși, ca nimeni să nu mai dorească a li se alătura. Tot astfel se spera ca ei să renunțe la modul propriu de viață și să se răspândească în diferite părți.

În aceste condiții, Radna devine între 1951 și 1952, pentru aproape un an, un fel de mănăstire-centru de concentrare. Au fost adunați aici călugări și călugărițe din diverse ordine, din diverse zone ale țării, cu precădere franciscani, franciscane și surori de Notre Dame. Ulterior, datorită condițiilor grele și igienei dificil de susținut la un asemenea număr mare de persoane, se pare că exista riscul unei epidemii de holeră, fiind semnalate chiar câteva cazuri. Intrând în panică, autoritățile comuniste au desființat mănăstirea și au repartizat întreg efectivul monastic în alte două centre de același tip: la Orăștie, în fostul convent franciscan, și la Popești-Leordeni în mănăstirea Surorilor Engleze. În conventul de la Radna, edificiu imediat confiscat⁶⁵, a fost instalat un azil de bătrâni cu secție și de incurabili, care a funcționat până în 2005, când a fost evacuat, clădirea fiind retrocedată

⁶⁴ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Franziskaner”, Dosar „Personalia P. Placidus Harnisch”.

⁶⁵ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Franziskaner”, Dosar „Acta varia 1932-2003”.

definitiv Bisericii. O dată cu evacuarea din 1952 existența comunității franciscane locale a fost întreruptă pentru o bună bucată de vreme, ea a reușit însă să se refacă, deși mai avea dreptul, din toată vechea și imensa mănăstire, doar numai la două chilii și o bucătorie, restul fiind confiscat!

c. Ordinul Fraților Minori Conventuali (Franciscanii Minoriți)

Parte a Ordinului I Franciscan (masculin), minoriții s-au regăsit după 1919 pe teritoriul revenit României din vechea dieceză de Cenad, într-o provincie călugărească ce trebuia reorganizată conform noilor frontiere de stat. Din punct de vedere instituțional călugării cunoscui și sub numele de conventuali, au fost grupați până în 1815 în două provincii: una pentru conventele din Ungaria, iar cealaltă pentru cele din Transilvania. Cele două provincii au fost unificate din 1815 sub denumirea de „Provincia Hungariae et Transsilvaniae”, provincialul avându-și reședința fie la Arad, fie la Lugoj. Schimbările survenite după un secol, în 1926, au dus la din nou scindarea provinciei, în cele două părți, provincia transilvană fiind practic refondată. Acestea îi aparțineau conventele din Arad, Târgu-Secuiesc, Cluj (își încetează activitatea deja pe la mijlocul anilor '30), Lugoj, Târgu-Mureș, Baia-Mare, Aiud și Șimleul Silvaniei, reședința provincială fiind în continuare la Arad. În toate localitățile amintite, minoriții administrau și câte o parohie, având deci și atribuții pastorale⁶⁶.

După cum s-a constatat minoriții sunt prezenți pe teritoriul Administraturii Apostolice de Timișoara, la Lugoj și Arad. Tot ei administrau și parohia Arad-Gai prin intermediul unuia dintre preoții-călugări din comunitatea de la Arad-Centru. În anul 1927, situația Ordinului Minoriților se prezenta astfel: la Arad funcțiunea de guardian o ocupa P. Vincentius Harsányi, iar cea de administrator parohial, P. Franciscus Monay. Din comunitate mai făceau parte: Andreas Wild, Gilbertus Czaich - spiritual al casei, Ignatius Peska, Leonardus Szikra, Gustavus Somogyi-capelan al parohiei Arad-Gai, Benedictus Straubert, Michael Novak, Sebastianus Angeli și Augustinus Szigmarovics. La Lugoj, P. Chrysostomus D'Andre avea demnitatea de comisar general al provinciei, comunitatea fiind formată din călugării Berardus Máhig, Lambertus Kárdos, Paulus Lang, precum și din novicii Augustinus Csik și Joannes Ludescher⁶⁷.

În 1934, provincia transilvană a minoriților solicită Ministerului Instrucțiunii Publice și al Cultelor, Direcțiunea Cultelor, Serviciul Cultelor Minoritare, în baza Legii pentru regimul general al cultelor, articolele 11 și 36 și a Concordatului încheiat între Statul Român și Sfântul Scaun, recunoașterea provinciei, respectiv a ordinului ca persoană juridică. Provincialul, Bonaventura Pazsitny din Arad, cu sprijinul episcopului Augustin Pacha, înaintează cererea de validare, având anexate certificatele de cetățeni români ale membrilor, extrasele de carte funciară care dovedeau proprietatea asupra diverselor bunuri imobile proprii, precum și documentele doveditoare de la primăriile orașelor unde ființau, prin care se arăta activitatea călugărilor în întreaga provincie. Trebuie remarcat acum

⁶⁶ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Minoriten”, Dosar „Allgemeine Akten/ Provinzialakten”.

⁶⁷ *** *Schematismus Cleri Administraturae... in Rumenia... 1927*, p. 43.

faptul că provincialul deplângea faptul că numai primăria din Șimleul Silvaniei nu emisese nici un fel de act, în pofida repetatelor solicitări, deși ordinul întreținuse inclusiv un liceu în respectiva localitate, timp de mai bine de un secol, instituție cu reale beneficii culturale și educative. Nu cunoaștem rezultatul obținut de provincialul petiționar, deoarece materialul arhivistic nu conține alte detalii în acest sens.

O scrisoare în două puncte, din 29 martie 1937, adresată de episcopul Pacha provincialului P. Dr. Bonaventura Pazsitny, la Arad, atrage atenția asupra unor aspecte cu tentă politică din activitatea parohiei și mănăstirii, dar mai ales asupra unor posibile efecte negative, ce se pot repercuta asupra ordinului și asupra vieții Bisericii, respectiv a diecezei. La primul punct, conform documentului, episcopul menționează că șeful provinciei ungare, *Pater Wild Endre*, fost cleric al provinciei transilvane, își exprimase în mod public intenția de a convoca capitulul acestei provincii la Arad. Faptului nu i-ar fi fost conferită nici o relevanță dacă renumitul profesor Onisifor Ghibu și apropiații săi, nu ar fi dobândit un nou motiv de a relansa ofensiva prin ziarul „Universul” împotriva Bisericii Catolice și a ordinelor ei călugărești, considerate de cel amintit a nu fi altceva decât instrumente ale grupurilor revizioniste maghiare. Chiar și programarea Congresului Euharistic Internațional la Budapesta în 1938, reprezenta pentru anumite cercuri interne tocmai o manifestare a sprijinului catolic pentru interesele Ungariei. Astfel de intenții, precum cele ale provincialului Wild, erau necesare a fi reanalizate și prelucrate cu mai mult tact și prudență.

La alineatul doi se reamintea provincialului minorit sus menționat că prezența liderului provinciei maghiare Wild, cu prilejul unei vizite la Roma și Vatican în suita amiralului Miklós Horthy, precum și unele afirmații mai puțin atent formulate sunt deja bine cunoscute prin intermediul Ambasadei Române pe lângă Sfântul Scaun și comentate de către profesorul Ghibu. Astfel de declarații și prezențe publice, la care se adaugă vizite în România și convocări de reuniuni pe teritoriul țării, pot aduce neajunsuri ordinului, prezent cu două mănăstiri în dieceza de Timișoara. Episcopul mai atrăgea atenția provincialului P. Dr. Bonaventura Pazsitny și asupra faptului că, datorită profesorului Ghibu și sub directa sa autoritate, au fost deja inițiate procese împotriva ordinului piarist, apoi a celui preomonstratens, iar de curând chiar și a celui mizericordian, contestându-li-se caracterul de persoană juridică și implicit dreptul de proprietate asupra bunurilor, în speță a imobilelor deținute.

Apelul episcopului la prudență venea desigur pe fondul neplăcerilor pe care unele ordine monastice le avuseseră deja, dar și pe linia deschisă de episcopul Pacha odată cu numirea sa la conducerea Administraturii Apostolice de Timișoara și, ulterior a diecezei. Ierarhul bănățean îi îndemna mereu pe credincioșii săi germani și maghiari la atenție și la o exprimare mai moderată, și neutră față de autorități, a simpatiilor de orice fel, el însuși

abținându-se de la orice declarații și manifestări pentru binele diecezei, al clerului, învățătorilor, călugărilor, călugărițelor și a credincioșilor săi⁶⁸.

Venind în întâmpinarea problemelor financiare și legale ale călugărilor, la 25 februarie 1941 episcopul Pacha se adresează ministerului de resort pentru a obține - în conformitate cu Codul Funcționarilor Publici „Regele Mihai I” și al decretului-lege din 18 ianuarie 1941, - angajarea ca parohi și capelani a preoților ordinului, prezenți la Arad și Lugoj. Situația era normală, mai ales dacă avem în vedere faptul că acești preoți-călugări activau în două orașe mari cu foarte mulți credincioși, numărul clericilor fiind uneori redus în comparație cu necesitățile spirituale reale. La Arad figurau cinci preoți: Vass Tiburtius, Oláh Francisc, Brunner Tiburtius, Sisman Gedeon și Mezei Tiberius. La Lugoj sunt numiți preoții: Kulcsár Mihai, Kroner Elemér, Bogdan Virgil și Szalai Albert. Cererii îi era atașată și solicitarea pentru Mathé Benvenut, franciscan observant în Radna. Este important de relevat că pentru toți preoții-călugări fusese atașat un atestat de studii, evidențiindu-se faptul că fiecare dintre ei susținuse examenul de bacalaureat și studiile academice teologice.

Desființarea ordinelor călugărești în august 1949 a afectat și activitatea Ordinului Minorităților din Transilvania și implicit a celor două mănăstiri din Lugoj și Arad, existente pe teritoriul diecezei de Timișoara. Din varii motive, confiscările și represiunile, nu au fost totuși atât de dure ca în situația altor ordine. O mare parte dintre călugări au fost deportați și internați în mănăstirea de la Estelnic, între 1951-1956, iar unii chiar până în 1957. Pentru aceștia se fac demersuri, începând din 1956, pentru reîncadrarea lor în mănăstirile din Arad, Arad-Gai (pentru administrarea parohiei) și Lugoj. În general, călugării rămași au continuat să locuiască în mănăstirile lor, care erau situate în centrul orașelor. Poate și faptul că mănăstirile și parohiile erau găzduite de același edificiu a contribuit ca viața monastică, deși drastic limitată, să continue. După revenirea din internarea de la Estelnic, unii călugări au preluat pucte de pastorație diecezane, fiind aplicați de către *ordinarii* substituiți diecezani, iar alții au rămas în convent, fiind declarați și legitimați în fața autorităților civile ca preoți diecezani. În aceste condiții ei au preluat și atribuții de decani (protopopi), fapt care nu le era permis în trecut, ca și preoți regulari (aparținători unui ordin), de normele de viață franciscane. Călugării P. Gruber Laurentius (Ernest), P. Laschober Herbert (Johann) și Oláh Emericus (Ferenc) au executat fiecare câte doi, cinci și respectiv trei ani de închisoare⁶⁹.

Situat încă de la începutul secolului al XVIII-lea în inima orașului, **Conventul din Arad** se bucura de existența în 1923 a opt preoți-călugări ca membri ai comunității monastice, ei fiind concomitent activi în pastorație în calitate de administratori parohiali și capelani. Ca și administrator parohial îl aflăm pe Lakatos Otto, iar drept capelani pe P. Szika Leonard, P. Tizedes

⁶⁸ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Minoriten”, Dosar „Allgemeine Akten/ Provinzialakten”.

⁶⁹ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Minoriten”, Dosar „Personalia P. Laschober Heribert”, Dosar „Personalia P. Gruber Laurentius” și Dosar „ P. Oláh Emericus (Ferenc).

Tobias, P. Huszar Jusztin, P. Peska Ignatius, P. D'Andre Carolus, P. Novak Michael și P. Harsányi Vincentius. Întru confirmarea acestei stări de fapt se situează și corespondența din septembrie 1929, purtată între episcop și convent, în urma căreia Augustin Pacha solicită Ministerului Cultelor și Artelor încadrarea cu aceleași drepturi salariale a preoților-călugări din Arad, ca și a clerului diecezan. Ierarhul preciza că cei opt clerici și un paroh asigură în Arad asistența spirituală pentru circa 30.000 de credincioși, iar la Lugoj, deși nu este precizat numărul de credincioși, sunt numiți un paroh și patru capelani. Într-un schimb epistolar din luna februarie a aceluiași an, este precizat că trei dintre capelani funcționează și ca profesori de religie în școlile orașului. Chestiunea salarizării revine și în anul 1935, când la Arad sunt transferați doi călugări de la Șimleul Silvaniei și Târgu Mureș, fiind necesară remunerarea totală a cinci clerici. Atât în 1929, cât și în 1935, îl regăsim aici pe Pater Wild Endre, viitor provincial al ordinului în Ungaria.

Tabelele statistice pentru anii 1940-1943 confirmă situația conventului local și starea generală a provinciei, Aradul fiind la acea dată sediul provincial. Astfel, comunitatea minoriților fondată în 1702 își avea sediul în clădirea edificată în 1903 și situată în imediata apropiere a bisericii centrale a orașului, pe strada Regina Maria, la nr. 26. Averele mănăstirii era formată dintr-o casă pentru chiriași în strada Brătianu nr. 2-4 și una folosită în scopuri pastorale și culturale. În continuare, se mai dețineau: în cartierul Șega o biserică cu grădină și o casă cu locuința crâșnicului, o casă și o vie în Arad-Poltura, o casă particulară cu grădină situate lângă biserică în Arad-Grădiște, care servesc drept locuință pentru preotul ofician al comunității. Tot în hotarul Aradului mai sunt deținute 30 de iugăre de teren arabil. În alte localități: Măderat, vie și casă cu 14 iugăre de teren, în Ghioroc vie și casă cu 1 iugăr de teren și în Miniș, 4 iugăre de teren. Toate bunurile au fost evaluate la 29 milioane lei.

Călugării se ocupă de catehizare în 40 de școli primare și secundare din Arad, predică și asigură asistența pastorală în bisericile orașului, spovedesc, țin exerciții spirituale separat pentru tineri, adulți și în general pentru credincioși. În plus, trei dintre călugări îi vizitează pe bolnavi și săraci la casele lor, la fel și pe deținuți, celebrând sfinte liturghii în capela din penitenciarul Tribunalului Arad. Între 1941 și 1942, numărul călugărilor scade de la 21 la 19 rămânând apoi constant până în 1943.

Provincia își avea reședința în conventul din Arad, fiind alcătuită din mănăstirile de la Arad, Aiud și Lugoj, fapt ce sugerează o restrângere drastică a numărului acestora față de situația din 1934. Provincial în 1941 era P. Lakatos Otto, secretar P. Novak Michael, consultori P. Harsányi Vincentius și P. Huszár Justin⁷⁰. Întreaga provincie era formată din 32 de membri. La nivel superior, de provincie, ordinul nu deținea nici un fel de proprietăți, doar comunitățile monastice locale erau stăpâne asupra diverselor imobile. În 1942 cifra minoriților scade la 32, iar conducerea provinciei este remaniată: provincial, P. Novak Michael, secretar, Szalai

⁷⁰ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Minoriten”, Dosar „Personalia P. Lakatos Otto”, Dosar „Personalia P. Novak Michael”, Dosar „Personalia P. Harsányi Vincentius” și Dosar „P. Huszár Justin”.

Albert, iar consultori erau P. Harsányi Vincentius și P. Vass Tiberius. Situația rămâne neschimbată pentru anul 1943, doar că numărul călugărilor sporește din nou la 32. Din punct de vedere etnic, majoritatea călugărilor erau de origine maghiară, cetățeni români, fiind urmați de confracții de sorginte germană, dintre care unul sosise din Germania, acesta deținând cetățenia germană. Un fapt interesant îl constituie prezența călugărului olandez Leo van Melsen, de cetățenie olandeză.

Se pare că în septembrie 1944, trei dintre călugări, P. Novak Mihai, P. Siszmann Gedeon și P. Laschober Heribert au fost acuzați că s-ar fi aflat în Radna și ar fi stat de vorbă cu un anume general Schmidt, despre care însă nu se precizează cărei armate aparținea. Dezmințirea a venit de la Lugoj, unde o credincioasă a depus mărturie cum că la data respectivă s-a aflat împreună cu alți 20 de civili și mai mulți călugări, printre care și cei acuzați, în adăpostul antiaerian public din localitate. Însăși P. Siszmann a îndrumat-o acolo pe timpul alarmei.

Un act deosebit de interesant, datorită semnatarului său, este cererea adresată la 19 februarie 1949, de către comisarul general minorit P. Ioan Duma - consacrat episcop clandestin pentru Dieceza de Iași, la 8 decembrie 1948, în capela Nunțiatunii Apostolice de la București - pentru admiterea susținerii exercițiilor spirituale din timpul postului mare de către profesorul universitar și călugărul P. Bálint András pentru tinerii elevi⁷¹. În același an, la doar câteva luni episcopul Duma este arestat și înțemnițat la Timișoara.

Activitatea pastorală a minoriților în Arad a fost una deosebită, documentele parohiale stând mărturie în acest sens. Casa de cultură proprie, editura „Vasárnap”, asociațiile: a sf. Rozariu, de pelerinaj la Maria Radna, cercurile de lectură, conferințele organizate, au contribuit la efervescența vieții religioase dar, implicit și a celei culturale din parohie și oraș⁷². Activitatea ordinului a fost brutal întreruptă de actul desființării acestuia și de internarea membrilor săi la Estelnic, dar mai ales de interzicerea activităților publice. Cu toate acestea, călugării s-au regrupat în perioada de „dezgheț” din anii '60 și '70, ei reorganizându-se după 1990 la Arad. Minorii din fosta provincie transilvană sunt azi reîncorporați provinciei ungare, singura lor prezență în spațiul bănățean și transilvan fiind cea de la Arad.

Conventul din Lugoj întemeiat în 1718, avea la 13 octombrie 1924 un număr de patru preoți-călugări, aflați sub ascultarea guardianului P. Révay Kelemen. Ceilalți membri ai comunității monastice erau: P. Széll I. Eduard, administrator parohial de Lugoj, P. Asboth I. Viktor, profesor de teologie și P. Kardos Lambert, tot cadru didactic.

Implicarea misionară a minoriților și preocupările în această direcție ale călugărilor au făcut ca în anul 1936 P. Vass Dezideriu Tiberiu să fie trimis în misiune, la cererea episcopului de Montreal, în dieceza omonimă din Canada. Era răgazul temporal în care maghiarii sau germanii emigrați acolo din Banat sau Transilvania mai păstrau legătura cu zonele de origine și solicitau uneori clerici care să le cunoască limba, obiceiurile și

⁷¹ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Arader Konvent 1774-1956”.

⁷² ADT, Fond: Pfarrei Arad-Zentrum, încă neordonat.

mentalitatea, și care să poată desfășura o pastorație proprie. P. Vass fusese hirotonit la Roma în 1925, ocupase scaunul de rector al facultății de teologie proprie ordinului, între 1926-1932, iar apoi devenise pentru un timp administrator parohial de Lugoj. Din dispoziția superiorilor generali ai ordinului, de la Roma, transferul său în Canada, în dieceza de Montreal s-a realizat incluzând ca teritoriu al activității sale orașul Montreal din Canada și Nordul Statelor Unite ale Americii.

Din punctul de vedere al numărului de membri, un raport al situației conventului lugojean ne relevă faptul că, la 20 iunie 1942, cinci călugări activau în acea comunitate, după cum urmează: P. Leo van Melsen, în vârstă, pastorează însă în comunitatea germană, ascultând cu precădere spovezile, P. Leopold Kutsch, sosit în 1934, este apreciat tot de credincioșii germani, P. Michael Kulcsár, care este activ mai ales ca și catehet, dar conduce totodată asociațiile credincioșilor maghiari, P. Eugen Miklós, venit doar de un an, cunoscând numai limba maghiară, este activ exclusiv doar între congeneri, P. Heribert Laschober este un tânăr preot care se implică tot mai mult și cu rezultate bune în catehizarea copiilor, dar și în alte domenii de pastorație. Administrator parohial apare P. Josef Finster, el fiind totodată și guardian⁷³.

Din punct de vedere administrativ și economic, raportul din 6 aprilie 1943 al guardianului P. Josef Finster este deosebit de relevant, indicând exact sursele de venit, starea conventului și a membrilor săi. Documentul de trei pagini adresat episcopului recapitulează acțiunile desfășurate în perioada 1940-1943. Conform acestui înscris, activitatea principală a minorităților lugojeni este pastorația credincioșilor locali având șase membri, un frate laic și un candidat în 1940-1941. În 1941-1942 erau deja șapte călugări și doi candidați, iar în 1942-1943 doar cinci. Guardiani au fost: P. Michael Kulcsár până în 11 octombrie 1941, iar de la acea dată, P. Josef Finster, concomitent și paroh al locului. Activitatea ordinului era una predominant pastorală, pentru cei 11.200 de credincioși romano-catolici din Lugoj de atunci, valențele educativ-religioase fiind dezvoltate în școlile orașului unde copii le deprind și prin predarea orelor de religie. Averele mănăstirii din Lugoj este compusă dintr-o casă cu etaj, care în parte servește drept locuință pentru călugări, dar și pentru susținerea financiară a comunității monastice, prin închirieri, mai ales că doar trei membri primeau permanent salariu de la stat (administratorul parohial și doi capelani). Conventul mai deținea 33 iugăre de teren arabil de clasă inferioară, 3 iugăre de pășune și alte 3 și jumătate de vie, de slabă calitate.

Un act interesant privind situația militară a călugărilor este și scrisoarea lui P. Heribert Laschober către ordinariatul episcopal de Timișoara, din 18 iulie 1949, prin care se interesa asupra normelor în vigoare legate de scutirea și radierea din evidențele militare a călugărilor cu voturi perpetue și a celor cu voturi temporare (simple). Se pare că existase o solicitare din partea autorităților statului în acest sens, datată 1949, adresată episcopiei, și care foarte probabil era legată de măsurile de desființare a ordinelor călugărești, emise la nici două luni de la această dată.

⁷³ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Arader Konvent 1790-1949”.

Despre activitatea pastorală a minoriților lugojeni ne informează atât cronica parohială: „*Diarium 1932-1963*”, cât și cea a mănăstirii: „*Liber Chronicarum Conventus in Lugos 1936-1948*”. Ambele texte redau grija pastorală asiduă pentru parohia încredințată, precum și diverse evenimente: misiuni populare la Lugoj și în parohiile învecinate, administrarea pe scurte perioade de timp a comunităților din Bethausen, Darova ori Făget, aspecte din viața conventului: înveșmântări, depuneri de voturi, sfințiri de preoți-călugări, vizite ale superiorilor sau ale episcopului. Înteressantă este menționarea la Lugoj, în 1946 și 1948, în calitate de, *visitor apostolicus* al ordinului în România a lui P. Ioan Duma⁷⁴. Călătoriile sale erau destinate străngerii de date și a informării directe a superiorilor ordinului, asupra situației din fiecare convent. Însemnările cuprinse în ambele cronici sunt realizate separat, lună de lună, iar în decursul fiecărui interval de timp, făcându-se dese și detaliate notări asupra vieții parohiei sau a minoriților. Urbe cu o bogată tradiție culturală și asociativă, Lugojul catolic nu face notă discordantă față de ansamblul comunității locale. Parohia administrată de călugării minoriți se bucura de prezența călugărițelor de Notre Dame, active în școli, de a celor franciscane, în spitale, de un cor cu numele de „Jubilate”, care organiza adesea concerte cu piese clasice interpretate la un ridicat nivel calitativ, de asociații laice cu profil religios, social ori caritativ: „Asociația de Pelerinaj la Maria Radna”, „Asociația Sfântului Rozariu”, „Asociația *Missio* pentru Misiuni Sociale” precum și „Asociația Kolping”, a calfelor, o organizație catolică cu țeluri social-educative dedicată muncitorimii catolice de diferite vârste, la Lugoj fiind organizate astfel o serie întreagă de conferințe publice⁷⁵.

Unul dintre personajele importante ale minoriților bănățeni, remarcat mai ales prin viața și activitatea sa neobosită chiar și în condițiile vitrege ale epocii comuniste, a fost Pater Heribert (Johann) Laschober. El s-a născut la 27 ianuarie 1927, la Grabați, lângă Jimbolia. Studiile teologice le-a absolvit la Timișoara în cadrul Academiei Teologice Romano-Catolice, în anul 1940. A fost sfințit preot al Ordinului Minorităților, Provincia Transilvaniei, la 16 martie 1941, la Lugoj de episcopul Augustin Pacha, fiind aplicat imediat drept capelan și catehet în acea parohie. Ulterior a fost transferat în conventul de la Arad, revenind în 1944 la Lugoj. Între 29 august 1951 – 20 iulie 1956, a efectuat cinci ani de reclusiune, fiind reaplicat în pastorație, la Lugoj, după eliberare. Anii de temniță au lăsat urme asupra sănătății sale, în 1970 el fiind nevoit să se pensioneze pe caz de boală. A încetat din viață la 11 mai 1980, la Lugoj, după 39 de ani de preoție, fiind înmormântat în cimitirul romano-catolic local, în mijlocul credincioșilor săi⁷⁶.

⁷⁴ ADT, Fond: Cronici parohiale și de convente, Registrul: „*Liber Chronicarum Conventus in Lugos 1936-1948*”, p. 174-175, 181.

⁷⁵ ADT, Fond: Cronici parohiale și de convente, Registrul: „*Diarium 1932-1963*”, nenumărat, informații bogate cu privire la viața parohiei și cea asociativă cu precădere în anii 1932-1940.

⁷⁶ ADT, Fond: Ordine Călugărești, Subfond: „Minoriten”, Dosar Dosar „P. Laschober (Johann) Heribert.

ACTIVITATEA FIRMEI "SCHRAMM, HÜTTL & SCHMIDT" DIN TOPLEȚ, JUDEȚUL SEVERIN ÎN ANII 1944-1948

Eusebiu Narai*

La sud de Băile-Herculane, pe valea Cernei, în localitatea Topleț, atestată documentar în anul 1436, au apărut *primele ateliere* încă din anul 1880, scopul acestora fiind producerea de unelte agricole pentru satele din sudul Banatului.

Treptat, activitatea fabricii se diversifică prin construirea unor *ateliere de turnătorie*, care produceau articole din fontă pentru pluguri și unelte agricole, tucerie comercială și altele, multe dintre acestea fiind vândute și în România.

În anul 1894 s-a construit o *microhidrocentrală* pe râul Bârza, care asigura curentul electric necesar consumului industrial al fabricii.

Între cele două războaie mondiale, conducătorii acestei fabrici, care – multă vreme – a purtat denumirea de "Schramm, Hüttl & Schmidt" S.p.A., după numele principalilor săi acționari, au acordat o mare atenție investițiilor și modernizării vechilor hale¹.

* * *

Din păcate, nu deținem informații despre producția firmei amintite în perioada interbelică și în anii celui de-al doilea război mondial.

Fluctuațiile producției în intervalul august 1944-iunie 1945 transpar dintr-un raport de activitate întocmit la sfârșitul lunii iunie 1945: obiecte din fontă și fier – 12,9 t (august 1944), 20,2 t (mai 1945) și 14 t (iunie 1945); unelte din fier – 17 t (august 1944), 30,5 t (mai 1945) și 25 t (iunie 1945). Aceste fluctuații au fost determinate, evident, de aprovizionarea cu materii prime și de randamentul mașinilor și instalațiilor din dotarea fabricii².

Bineînțeles, producția fabricii a fost strâns legată de investițiile făcute în sensul achiziționării de mașini și instalații moderne. De pildă, în intervalul august 1944-mai 1945 investițiile s-au cifrat la suma de 118.969.000 lei, o sumă relativ scăzută raportat la indicele inflației³.

Cea mai mare parte a vânzărilor firmei din Topleț se făceau prin intermediul ODESFER-ului (Oficiul de Desfacere a fierului și materialelor feroase). Produsele firmei menționate mai sus erau comercializate prin 6 firme străine (desemnate în virtutea articolului 8 al Convenției de Armistițiu) și prin 413 firme care aparțineau cetățenilor români⁴.

Ca urmare a vânzărilor efectuate, la sfârșitul anului 1944 fabrica a obținut un beneficiu net în valoare de 15.294.381 lei.

Încasările realizate din comercializarea mărfurilor au crescut progresiv de la un an la altul, sprijinul ODESFER-ului dovedindu-se salutar

* Lector universitar, Universitatea de Vest Timișoara, emnarai@yahoo.com

¹ Serviciul Județean Caraș-Severin (Caransebeș) al Arhivelor Naționale (în continuare SJCSAN), fond *Uzina de utilaj de morărit Topleț*, d. 40/1930, f. 1.

² Ibidem, d. 122/1945, f. nenumărată.

³ Ibidem, f. nenumărată.

⁴ Ibidem, d. 124/1945, f. 2.

în această privință. De exemplu, din vânzările efectuate în primul semestru al anului 1945 au rezultat încasări în valoare de 48.100.000 lei, de cca. 4 ori mai mari decât cele din anul 1944⁵.

În consecință, beneficiul net înregistrat de firma amintită la sfârșitul anului 1945 depășea de 3 ori valoarea anului precedent (49.648.367 lei)⁶.

Aceste rezultate au fost obținute și grație creditelor acordate firmei amintite de unele bănci de pe cuprinsul țării în anii 1944-1945, precum: Creditul Național Industrial, Banca Românească – filiala Timișoara și "Băncile Bănățene Unite" Timișoara. Firma amintită a primit, de asemenea, credite și avansuri pentru executarea unor comenzi din partea unor întreprinderi și asociații de pe cuprinsul țării: Casinoul Funcționarilor Topleț, Societatea "Continental" Timișoara, "Concordia" S.A. Ploiești, Depozitele Generale Turnu Severin Odf., Magazinul "Dunărea" Orșova, "Hanicska A. & O." Topleț, "Industria" S.A. București, "Industria Forestieră" Mehadia, "Klug" S.A. Timișoara, "Muschong & Co." Lugoj, "Odesfer Cto. U.D.R." București, "Siemens-Schuckert" București, "Texta"-fabrică de pânză Timișoara, Uzinele Comunale București ș. a. m. d.⁷.

Printre debitorii firmei din Topleț, în aceeași perioadă, figurau o serie de fabrici, asociații și bănci românești: "Industria Agricolă Ardeleană" Arad, Administrația Porților de Fier Orșova, Arsenalul Armatei București, Comunitatea de Avere Caransebeș, Cooperativa Agricolă "Sinteșteanu" Făget, Direcțiunea Generală C.F.R. București, Direcțiunea Băilor Herculane, Uzinele "Dura" Timișoara, "Fabricile Unite de Lacuri" Timișoara, Fabrica de Var Băile Herculane, INCoop București, I.A.R. Brașov, "Mundus-Borlova-Armeniș" Caransebeș, Societatea de Gaz și Electricitate București, Uzinele de Fier ale Statului București, C.E.C. București, Banca Românească – filiala Turnu Severin, "Banca Timișoarei" Orșova, "Banca Comerțului" Turnu Severin etc.⁸

Materiile prime ale fabricii "Schramm, Hüttl & Schmidt" erau furnizate de diferite firme de pe cuprinsul Banatului, precum: "Artec" Timișoara, Societatea "Continental" Timișoara, Magazinul "Dunărea" Orșova, "Fraget" Timișoara, "Industria Forestieră" Mehadia, "Muschong & Co." Lugoj, "Olympia" Timișoara, Ocolul Silvic Orșova, "Texta"-fabrică de pânză Timișoara ș. a.⁹

Lista debitorilor firmei din Topleț a suferit unele modificări, fiind completată cu alte întreprinderi și instituții de pe cuprinsul țării: "Agricola" Timișoara, "Aurum"-Gh. Hanicska Bozovici, "Brazda" S.A.R. București, Casa de Asigurări Sociale Orșova, "Industria" S.A. București, "Incomet" București, Industria Aeronautică Română (I.A.R.) Brașov, Magazinele Unite de Fierărie București, Ocolul Silvic C.A.P.S. Drencova, Prefectura județului Severin (Lugoj), Primăria orașului Orșova etc.¹⁰

⁵ Ibidem, d. 110/1943-1946, f. nenumărată.

⁶ Ibidem, d. 116/1944, f. nenumărată.

⁷ Ibidem, d. 115/1944, f. 27-38.

⁸ Ibidem, f. 20-26.

⁹ Ibidem, d. 111/1944-1948, f. 8.

¹⁰ Ibidem, f. 17.

La începutul anului 1946, firma amintită dispunea de cantități destul de reduse de materii prime și semifabricate (211,10 t cherestea, 4,70 t fontă veche, 10,42 t fontă brută, 6,50 t oțel pentru sape, 169,19 t fier laminat, 53,12 t șuruburi și piulițe, 102,75 t tablă de fier, 10,59 t lacuri și vopsele). Pentru a epuiza stocul de fabricate, semifabricate și produse intermediare aflate în depozite (14,60 t deșeuri, 90,86 t obiecte din fontă și fier, 35,78 t obiecte din tablă, 0,80 t aparate și mașini, 73,38 t unelte din fier), datorită lipsei materialelor auxiliare și a deficienței transporturilor pe calea ferată, producția a înregistrat o scădere semnificativă în comparație cu anii anteriori: 12,29 t obiecte din fontă și fier, 23,51 t aparate și mașini, 11,56 t unelte din fier. S-a renunțat, pentru o perioadă, la fabricarea obiectelor din tablă și deșeurilor. Cu toate acestea, în condițiile inflației galopante, în intervalul ianuarie 1945-ianuarie 1946 vânzările au înregistrat o creștere considerabilă, de la 43.460.338 lei la 515.342.177 lei¹¹.

În anul 1946, fabrica "Schramm, Hüttel & Schmidt" din Topleț s-a implicat în sprijinirea campaniei agricole. În acest sens, în luna aprilie 1946 a expediat un număr apreciabil de unelte agricole, destinate unităților cooperatiste (dependente direct de INCoop): 130 buc. cazmale și 230 buc. lopeți, în valoare de 2.261.123 lei – pentru Agenția Câmpeni; 1.500 buc. sape și 980 buc. cazmale, în valoare de 9.596.233 lei – pentru Federația "Trotușul" Bacău; 100 buc. prășitoare, în valoare de 15.188.334 lei – pentru Federația "Unirea" Slobozia Veche; 85 buc. prășitoare, în valoare de 12.900.693 lei – pentru Federația Constanța; 1.000 buc. sape, în valoare de 4.026.088 lei – pentru Federația "Buciumul Moldovei" Fălticeni; 90 buc. prășitoare, în valoare de 13.708.968 lei – pentru Agenția Craiova; 80 buc. prășitoare, în valoare de 12.176.222 lei – pentru Federația "Dacia" Caracal. În urma vânzării acestora, în contul fabricii amintite a intrat suma de 69.857.661 lei, necesară pentru achiziționarea de materii prime și pentru modernizarea instalațiilor existente¹².

Fabrica a beneficiat de credite acordate de instituțiile bancare, în vederea sporirii producției, și în cursul anului 1946. Astfel, la începutul anului, fabrica primise un credit de 150.000.000 lei de la Societatea Națională de Credit Industrial și C.A.F.A., prin cesiunea unui contract de reparații de vagoane cu C.F.R. și un alt credit, în valoare de 60.000.000 lei, de la Consorțiul Bancar pentru aprovizionarea economatului propriu cu diverse mărfuri¹³.

În luna iunie 1946 fabrica amintită a făcut demersurile necesare pentru obținerea de noi credite: un credit ipotecar, în valoare de 200.000.000 lei, pentru satisfacerea necesităților curente și un credit pentru funcționarea economatului său în condiții optime, în valoare de 140.000.000 lei, ambele fiind contractate la Societatea Națională de Credit Industrial. Aceste credite urmau să fie garantate cu diferite produse ale firmei din Topleț, în valoare

¹¹ Ibidem, d. 133/1946, f. 51-53.

¹² Ibidem, d. 110/1943-1946, f. nenumărată.

¹³ Ibidem, d. 76 (reg.)/1939-1948, f. 14.

de 173.506.000 lei, precum: 20 buc. tocătoare de nutreț tip "Ohio", 2.000 buc. schelete de șei tip militar și 2 buc. valțuri¹⁴.

Datorită creditelor contractate la diferite instituții bancare la sfârșitul anului 1946, în valoare totală de 830.000.000 lei (Societatea Națională de Credit Industrial – 200.000.000 lei, C.A.F.A.–240.000.000 lei și Consorțiul Bancar – 390.000.000 lei), firma își permitea să onoreze unele comenzi primite de la clienți importanți. De pildă, trebuia să repare, în cel mai scurt timp posibil, 300 buc. vagoane de marfă și 40 buc. vagoane de persoane pentru Direcțiunea Generală C.F.R.¹⁵

Printre debitorii firmei din Topleț se numărau, în același an, următoarele întreprinderi și instituții publice: "Antrepozite" București, "Brazda" S.A.R. București, "Cerna" S.A.R. Topleț, Direcția Generală a C.F.R. (reparații vagoane) București, Inspecția Atelierelor C.F.R. Turnu Severin, Inspecția V Mișcare Timișoara, Societatea Continentală pentru Comerțul Fierului Cluj, "Emerit"-Industria Română de poleit Timișoara, "Industria Forestieră" Mehadia, INCoop. București, Legiunea de Jandarmi Severin (Lugoj), Minele de feldspat Teregova, Ministerul Industriei și Comerțului (Comisia Verificărilor) București, "Mundus-Borlova-Armeniş" Caransebeș, ODESFER București, Oficiul Asigurărilor Sociale Orșova, Prefectura județului Severin (Lugoj), Primăria comunei Topleț etc.¹⁶

Ca urmare a comenzilor primite în anul 1946, firma "Schramm, Hüttl & Schmidt" din Topleț a realizat un beneficiu în valoare de 48.619.629 lei, în condițiile inflației excesive din acel an¹⁷.

Deși inflația se menținea la cote ridicate, în luna aprilie 1947 fabrica amintită avea de executat comenzi în valoare de numai 3.096.000 lei, cu toate că fuseseră investite sume apreciabile în instalațiile și mașinile din dotare (464.792.470 lei). Explicația constă în materiile prime insuficiente și în imposibilitatea de a utiliza – la maximum – capacitățile de producție existente¹⁸.

De altfel, producția realizată – în luna aprilie 1947 – în secțiile întreprinderii s-a dovedit a fi mult sub așteptările administrației firmei din Topleț: 14,09 t – la Fabrica de mașini și 2,69 t – la Turnătorie. În urma incendiului izbucnit în luna martie a aceluiași an, Atelierul de ciocănărie a fost distrus complet, impunându-se repararea sa până la sfârșitul lunii iunie¹⁹.

Cu toate acestea, datorită stocurilor considerabile de mărfuri aflate în incinta fabricii, în luna aprilie 1947 încasările rezultate din comercializarea produselor sale atingeau valoarea de 391.782.785 lei²⁰.

Firma amintită avea nevoie de mai multe fonduri pentru relansarea activității sale. În consecință, au fost contractate noi credite de la instituții

¹⁴ *Ibidem*, f. 39-40.

¹⁵ *Ibidem*, d. 133/1946, f. 1.

¹⁶ *Ibidem*, d. 111/1944-1948, f. 38.

¹⁷ *Ibidem*, f. 48.

¹⁸ *Ibidem*, d. 122/1945, f. nenumerotată.

¹⁹ *Ibidem*, f. nenumerotată.

²⁰ *Ibidem*, f. nenumerotată.

bancare reprezentative: 1.500.000.000 lei de la Societatea Națională de Credit Industrial, 240.000.000 lei de la C.A.F.A. și 390.000.000 lei de la un consorțiu bancar format din cele două societăți bancare menționate mai sus. Aceste credite au fost acordate în vederea redresării producției și a aprovizionării economatului său cu mărfuri de primă necesitate²¹.

În luna mai 1947, fabrica "Schramm, Hüttl & Schmidt" s-a adresat din nou, principalului său creditor, Societatea Națională de Credit Industrial, încercând să obțină un suport material consistent din partea acestuia. Astfel, după ce, pentru împrumutul contractat cu o lună în urmă (1.500.000.000 lei), firma amintită oferise – drept gaj – cantitatea de 32 t fier comercial, acum, pentru creditul suplimentar solicitat, în valoare de 650.000.000 lei, se arăta dispusă să cedeze 12 t fier comercial, în calitate de gaj²².

Deoarece firma necesita reparații capitale și o modernizare completă a instalațiilor sale, în luna iulie 1947 Societatea Națională de Credit Industrial – sucursala Timișoara i-a acordat un nou credit de 4.000.000.000 lei, garantat cu ipotecă. Dintre mărfurile gajate pot fi enumerate următoarele: 24 t tablă de fier, 9 t fier comercial, 30 t fontă brută, 85 m³ scânduri de fag fiert, 90 m³ scânduri și grinzi de brad, 9 t nituri²³.

Nici acest credit nu s-a dovedit suficient pentru scopurile propuse, astfel încât, în luna octombrie 1947 firma din Topleț a solicitat Societății Naționale de Credit Industrial acordarea unui nou credit, în valoare de 10.000.000 lei, garantat cu ipotecă asupra imobilelor fabricii, cu gaj de mărfuri și cu cesiunea încasării comenzilor de la INCoop²⁴.

Acest ultim împrumut acordat de principalul său creditor, Societatea Națională de Credit Industrial, a fost salutar pentru firma amintită, demarând lucrările de modernizare a instalațiilor sale. În luna octombrie 1947 au fost întocmite devizele necesare în acest sens, fiind estimate cheltuielile aferente: 1.071.940 lei pentru reconstruirea canalului de alimentare a centralei hidroelectrice și hidromecanice și 399.000 lei pentru cărămizile utilizate la reconstrucția cuptoarelor, cubilourilor și cuptorului rotativ²⁵.

Stocurile de materii prime, semifabricate și produse finite se dovedeau, în continuare, insuficiente pentru optimizarea procesului de fabricație. Astfel, la sfârșitul lunii octombrie 1947 în depozitele fabricii se aflau: 645,77 t materii prime (341.166 m³ cherestea, 93,53 t fontă brută, 24,84 t fontă veche, 30,54 t oțel pentru sape, 215,55 t fier comercial, 20,65 t șuruburi, piulițe, cuie, nituri și rondel, 35,15 t tablă de fier, 7,22 t lacuri și vopsele, 41,39 t cărămizi șamot pentru sobe și 5,28 t materiale auxiliare); 269,7 t semifabricate (38,54 t piese din fontă pentru mașini agricole, 86,20 t piese din fier pentru prășitoare, 10,44 t piese din fontă pentru sobe și mașini de gătit, 25,54 t tucerie comercială, 74,50 t piese pentru mașini de morărit și

²¹ *Ibidem*, f. nenumerotată.

²² *Ibidem*, d. 140/1947, f. 60-61.

²³ *Ibidem*, f. 5.

²⁴ *Ibidem*, d. 76 (reg.)/1939-1948, f. 59.

²⁵ *Ibidem*, d. 140/1947, f. 85-86.

34,46 t piese pentru mașini de textile); 43,07 t produse finite (1,11 t fiare de plug, 0,52 t cazmale, 1,13 t topoare, 0,85 t ciocane cu coadă, 1,41 t greutate pentru cântare, 0,68 t uși pentru sobe de teracotă, 7,38 t mașini de gătit, 3,14 t sobe tip "Topleț", 2,59 t sobe din fontă, 10,71 t plite, verigi, margini și căpăcele, 4,45 t rame, 0,18 t plăci, 0,03 t cratițe, 1,02 t toaste, 3,82 t ceaune, 0,87 t accesorii pentru mașinile de morărit, 0,03 t batoze tip "Standard", 0,65 t batoze tip "Perfect", 0,81 t batoze tip "Ideal", 0,009 t tocătoare tip "Chic", 0,02 t războaie de țesut, 0,005 t valțuri de grâu și porumb ș. a. m. d.²⁶

Aprovizionarea deficitară cu materii prime (în special fier, fontă, cocs și material refractar) și-a pus amprenta asupra procesului de producție. La aceasta se adăuga lipsa comenzilor menite să asigure un program de fabricație pe cel puțin 6 luni și să garanteze siguranța locurilor de muncă. Se impuneau măsuri urgente pentru remedierea situației: directorul firmei (Fenyő) urma să se deplaseze imediat la București și, cu sprijinul președintelui Consiliului de Administrație, urma să obțină programările de comenzi pe anul 1948 de la INCoop, comenzile de reparații de vagoane de marfă de la C.F.R. și cele de piese de mașini agricole de la Ministerul Agriculturii, iar administratorul de supraveghere (Radamovschi) și controlorul economic (Gavrilescu) trebuiau să intervină pe lângă Ministerul Industriei și Comerțului pentru obținerea materiilor prime (primite cu întârziere) și pentru asigurarea unor comenzi importante (înzestrarea cu inventar de mașini și unelte agricole, ajutorarea C.F.R. în reparațiile de material rulant)²⁷.

Pe lângă debitorii obișnuiți, în anul 1947 s-au adăugat și alții, destul de importanți: AEG București, stația C.F.R. Băile Herculane, Partidul Comunist Român - organizația Orșova, Primăria orașului Turnu Severin, "Tranzit" Orșova, etc.

Datorită faptelor descrise mai sus, firma din Topleț a înregistrat - la sfârșitul anului 1947 - pierderi în valoare de 5.613.224 lei²⁸.

În aceste condiții, soluția salvatoare s-a dovedit a fi contractarea unor noi credite. De pildă, în luna ianuarie 1948 Societatea Națională de Credit Industrial a acordat fabricii "Schramm, Hüttl & Schmidt" un împrumut în valoare de 5.000.000 lei (stabilizați), pentru asigurarea procesului de fabricație până la sosirea comenzilor din partea INCoop.²⁹

După naționalizare (iunie 1948), firma amintită și-a schimbat denumirea în "Fabrica Magheru" - Întreprindere de Stat Topleț.

Printre furnizorii săi se numărau: Centrul Județean de Planificare Turnu Severin, Oficiul de Aprovizionare C.F.R. Turnu Severin, "Export-Import Shipping Company" București, "Helicon" S.A. Timișoara, "Industria Sârmei" București, "Moroeni"-Societate Anonimă Forestieră București, "Progresul"-Institut de Arte Grafice Sibiu, „Siemens-Schuckert” București,

²⁶ *Ibidem*, f. 87-88.

²⁷ *Ibidem*, d. 76 (reg.)/1939-1948, f. 61.

²⁸ *Ibidem*, d. 111/1944-1948, f. 54.

²⁹ *Ibidem*, d. 76 (reg.)/1939-1948, f. 67-68.

SOVROMPETROL București, "Transcolectiv" Cluj, Uzinele "I. C. Frimu" Sinaia, etc.³⁰

Lista clienților era, în egală măsură, destul de impresionantă: Agenția B.N.R. Lugoj, "Cerna S.A.R." Topleț, "Colan" Orșova, Direcțiunea Băilor Herculane, Șantierul Naval Turnu Severin, Fabrica de bere "Traian" Turnu Severin, INCoop. București, Inspectoratul General Financiar Timișoara, Întreprinderile Naționalizate Roșiorii de Vede, Comitetul de plasă P.C.R. Orșova, Sanatoriul Militar Băile Herculane ș. a. m. d.³¹

* * *

Organizarea fabricii amintite a suferit unele modificări în perioada funcționării sale pe baza principiilor economiei de piață.

De exemplu, în luna aprilie 1929 din *Comitetul de Direcție* al firmei făceau parte 4 persoane, 3 dintre ele fiind legate prin relații de rudenie: Ferdinand Schramm (președinte), ing. Carol Hüttl, Heinz Schramm și Victor Schramm (membri). *Consiliul de Supraveghere* al firmei amintite era alcătuit din 3 membri, de naționalitate germană: Adalbert Rusz (președinte), domiciliat în Orșova, dr. Hermann Fabritius, domiciliat în Brașov, și Robert de Winkler, domiciliat în Tomești (membri). Se constată faptul că organele de conducere ale firmei erau dominate, în exclusivitate, de etnici germani³².

În iulie 1930 a survenit demisia lui Ferdinand Schramm din *Consiliul de Administrație*, din motive personale³³.

În anii 1931-1944 nu au mai intervenit schimbări în privința conducerii fabricii din Topleț.

După lovitura de stat de la 23 august 1944 s-a pus problema firmelor "inamice", cu capital german sau maghiar, de pe raza județului Severin. Se impunea pătrunderea unui număr cât mai mare de români în conducerea firmelor etichetate astfel. În consecință, la Adunarea Generală a Acționarilor firmei din Topleț a fost desemnat, pentru o perioadă de 3 ani, un nou *Consiliu de Administrație*, în care etnicii români dețineau majoritatea absolută: Marius Florescu, ing. Carol Hüttl, ing. Gheorghe Ionescu, dr. Cornel Lăcătușiu și ing. Ioan Drosescu. Cu acest prilej, a fost reorganizat și *Comitetul de Cenzori* al firmei amintite în sensul "românizării" sale, fiind alcătuit – acum – din 4 membri: expertul-contabil Popescu-Cetate, devenit directorul firmei și avocatul D. Dănescu, în calitate de cenzori plini, expertul-contabil Dumitru Auneanu și Gheorghe Morariu, în calitate de cenzori supleanți³⁴.

În urma decesului inginerului Carol Hüttl, survenit în luna august 1945, soția sa Antoinette a fost cooptată în *Consiliul de Administrație* și în *Comitetul de Direcție*³⁵.

³⁰ Ibidem, d. 145/1948, f. 31.

³¹ Ibidem, f. 29.

³² Ibidem, d. 78/1929, f. 6.

³³ Ibidem, d. 40/1930, f. 1.

³⁴ Ibidem, d. 124/1945, f. 1.

³⁵ Ibidem, d. 76 (reg.)/1939-1948, f. 10.

Demisia inginerului Gheorghe Ionescu din Consiliul de Administrație, în luna octombrie 1945, a determinat cooptarea lui Heinz Schramm pe postul rămas vacant³⁶.

În luna noiembrie 1947, administratorul-delegat al firmei amintite (Heinz Schramm) a fost însărcinat să îndeplinească și funcția de director general³⁷.

Prin decizie ministerială, în luna martie 1948 a desemnată o nouă conducere a firmei. Din *Consiliul de Administrație* făceau parte: ing. Ioan Drosescu, dr. Cornel Lăcătușiu, Iosif Olaru, Josef Weinstein și Gheorghe Husău. *Comitetul de Cenzori*, la rândul său, și-a schimbat componența, cenzorul plin Gheorghe Șoimaru fiind asistat de 4 supleanți (directorul general Henric Roescu-Schramm, directorul Alexandru Fenyő, controlorul economic Pompiliu Gavrilescu și fostul administrator de supraveghere Eugen Radamovschi)³⁸.

* * *

Acționariatul fabricii ne oferă unele explicații referitoare la activitatea sa în perioada studiată.

În anul 1929, un număr de 16 persoane, minoritari germani (14) și maghiari (2), dețineau cele 30.000 acțiuni ale întreprinderii. Cele mai multe acțiuni se aflau în posesia a 9 persoane: Ferdinand Schramm – 4.188 acțiuni, Frieda Schramm – 4.187 acțiuni, Victor și Jela Schramm – câte 3.740 acțiuni fiecare, ing. Carol Hüttl, Herma Hüttl, Gertrude Kováts, Johanna de Artner și Hans Hilscher – câte 1.875 acțiuni fiecare³⁹.

În perioada 1941-1945, marea majoritate a celor 42.000 acțiuni ale fabricii amintite se aflau în posesia următoarelor persoane:

- Ferdinand Schramm din Topleț – 8.523 acțiuni; aceste acțiuni au fost preluate, prin moștenire, de către Heinz Schramm la data de 20 august 1941; conform deciziei Ministerului Justiției nr. 26586 din 14 martie 1946, intrată în vigoare la data de 25 martie 1946, Heinz Schramm și-a schimbat numele patronimic în Roescu-Schramm, încercând să se adapteze la noile realități economice.
- ing. Carol Hüttl din Topleț – 4.646 acțiuni.
- Ada Rusz din Orșova – 3.998 acțiuni.
- Gertrude Kováts din Topleț – 3.407 acțiuni.
- Johanna Munk din Timișoara.
- ing. Rudolf Munk din Timișoara.
- Hans Hilscher din Topleț.
- Nata Farkass din Arad, care a cedat acțiunile sale lui Cornel Lăcătușiu din Orșova și Heinz Schramm din Topleț, în ziua de 10 aprilie 1942.
- Maria Florescu din București a deținut uzufruct parțial pentru acțiunile deținute de Jela Schramm; în urma decesului acesteia din urmă, survenit la data de 19 decembrie 1942, uzufructul a revenit în întregime Mariei Florescu; printr-un act de donație, înregistrat de Tribunalul Ilfov la 31 iulie

³⁶ *Ibidem*, f. 15.

³⁷ *Ibidem*, f. 61.

³⁸ *Ibidem*, f. 68-72.

³⁹ *Ibidem*, d. 78/1929, f. 8.

1945, acțiunile aflate în posesia Mariei Florescu au fost transferate asupra fiului său, Marius Florescu.

- Hermann Fabritius jr. din Brașov, însă dreptul de vot și de uzufruct al acțiunilor sale se cuveneau exclusiv mamei, Maria Florescu, născută Schramm, conform deciziei Tribunalului Brașov - Secția Tutelară nr. 2798/1931; acesta și-a schimbat numele patronimic în Hermann Fabritius-Florescu, în conformitate cu actul de adopție nr. 4/1945 emis de Judecătoria Mixtă Orșova la data de 23 martie 1946.

- Victor Fabritius din Brașov, dar dreptul de vot și de uzufruct al acțiunilor sale aparținea în exclusivitate mamei, Maria Florescu, născută Schramm, conform deciziei Tribunalului Brașov - Secția Tutelară nr. 2798/1931; acesta și-a modificat numele patronimic în Victor Florescu, în baza deciziei instanței judecătorești amintită mai sus nr. 999 din 31 ianuarie 1946.

- ing. Ioan Drosescu din București.

- Antoinette Hüttl din Topleț.

- dr. Cornel Lăcătușiu din Orșova a cedat acțiunile sale lui Heinz Schramm la data de 1 mai 1944, iar acesta le-a transcris pe numele soției sale, Edith Schramm la 21 iunie 1945.

- Florin Zaharia din București ș. a. m. d.⁴⁰

În baza hotărârii Adunării Generale Extraordinare a firmei din Topleț, întrunită în ziua de 8 decembrie 1945, au fost emise 147.000 noi acțiuni cu valoarea nominală de 2.500 lei fiecare, numărul acțiunilor firmei amintite ajungând la cifra impresionantă de 189.000; bineînțeles, această sporire substanțială a numărului acțiunilor a fost determinată de majorarea capitalului social. Prezentăm în continuare lista acționarilor firmei la începutul anului 1946: ing. Ioan Drosescu – 5.781 acțiuni; Hermann Fabritius-Florescu – 11.812 acțiuni; Victor Florescu – 11.813 acțiuni; Natalia de Farkass – 12.600 acțiuni; Maria Florescu – 22.500 acțiuni; Marius Florescu – 1.521 acțiuni; Hans Hilscher – 5.136 acțiuni; Antoinette Hüttl – 7.521 acțiuni; Carol Hüttl și moștenitorii săi – 20.907 acțiuni; Gertrude Kovács – 15.330 acțiuni; dr. Cornel Lăcătușiu – 294 acțiuni; Johanna Munk – 7.425 acțiuni; ing. Rudolf Munk – 5.166 acțiuni; Edith Roescu-Schramm – 2.613 acțiuni; Enric Roescu-Schramm – 43.560 acțiuni; Ada Rusz – 14.991 acțiuni și Florin Zaharia – 30 acțiuni.

În cursul anului 1946 au fost operate și câteva transferuri de acțiuni ale firmei din Topleț: ing. Edith Roescu-Schramm a cumpărat 3.424 acțiuni de la Hans Hilscher și Gertrude Kovács, iar ing. Ioan Drosescu a achiziționat 331 acțiuni, prin cumpărare, de la Gertrude Kovács⁴¹.

Printr-o nouă decizie adoptată în ședința Adunării Generale Extraordinare a firmei „Schramm, Hüttl & Schmidt” din 20 aprilie 1947, au fost emise 11.000 noi acțiuni, numărul total al acțiunilor firmei amintite fiind, acum, de 200.000, cu valoarea nominală de 15.000 lei fiecare. Și această decizie a fost determinată de majorarea considerabilă a capitalului social, iar acționariatul s-a păstrat – în linii mari – neschimbat până la naționalizare⁴².

⁴⁰ Ibidem, d. 87/1941-1947, f. 1-137.

⁴¹ Ibidem, f. 193-194.

⁴² Ibidem, f. 195-196.

La rândul său, capitalul social al firmei din Topleț a suferit modificări substanțiale, determinate de necesitatea achiziționării de echipamente industriale moderne, capabile să asigure productivitate ridicată și să aducă profituri considerabile firmei.

La inaugurarea oficială a firmei amintite (1 ianuarie 1918), capitalul social era de 600.000 lei (echivalat în monedă românească în 1919).

În intervalul februarie 1924-decembrie 1943 capitalul social a sporit considerabil, fapt explicabil prin eforturile depuse de conducerea firmei pentru adaptarea producției la cerințele pieței: 12.000.000 lei (februarie 1924), 30.000.000 lei (ianuarie 1926), 42.000.000 lei (iulie 1929) și 105.000.000 lei (decembrie 1943).

Astfel, în decurs de 25 ani, capitalul social al firmei s-a majorat de 175 ori, reflectând tendința permanentă de modernizare a acesteia⁴³.

Capitalul social stabilit în luna decembrie 1943 (105.000.000 lei) s-a menținut la aceeași valoare până la sfârșitul anului următor (1944)⁴⁴.

În anul 1945, răspunzând nevoilor firmei de a rămâne pe linia de plutire și de a rezista în fața presiunilor exercitate de autoritățile locale, capitalul social al acesteia a fost majorat, prin reevaluare și vărsământ în numerar, ajungând la valoarea de 472.500.000 lei⁴⁵.

Capitalul social a fost majorat la 3.000.000.000 lei în luna aprilie 1947, în condițiile inflației crescânde și s-a menținut constant până la naționalizarea fabricii amintite⁴⁶.

Încă de la înființare, personalul fabricii s-a străduit, din răspuțeri, să asigure o productivitate ridicată, punându-și în valoare experiența profesională dobândită pe parcursul anilor.

Treptat, numărul salariaților a crescut proporțional cu numărul comenzilor primite, astfel încât, la sfârșitul anului 1937, pe statele de plată ale fabricii amintite figurau 681 angajați⁴⁷.

Pe fondul unei crize acute de comenzi, numărul angajaților a scăzut considerabil, ajungând la 526 în anul 1938⁴⁸.

Perspectiva războiului și primirea unor noi comenzi a determinat noi angajări, în luna martie 1939 fiind consemnați 557 salariați⁴⁹.

În anii 1940-1943, fluctuația numărului de angajați a fost determinată de comenzile primite: 551 angajați în 1940⁵⁰, 559 angajați în 1941⁵¹, 541 angajați în 1942⁵² și 529 angajați în 1943⁵³.

⁴³ Ibidem, d. 111/1944-1948, f. 6-7.

⁴⁴ Ibidem, d. 124/1945, f. 51.

⁴⁵ Ibidem, d. 116/1944, f. nenumărată.

⁴⁶ Ibidem, d. 87/1941-1947, f. 195-196.

⁴⁷ Ibidem, d. 64/1937-1939, f. 36.

⁴⁸ Ibidem, f. 156.

⁴⁹ Ibidem, f. 183.

⁵⁰ Ibidem, d. 82/1940-1943, f. 10.

⁵¹ Ibidem, f. 137.

⁵² Ibidem, f. 282.

În intervalul august 1944 - iunie 1945, personalul fabricii a înregistrat o ușoară creștere datorită comenzilor ce trebuiau executate pentru armatele sovietică și română: 581 angajați în luna august 1944, dintre care 534 muncitori și 47 funcționari și, respectiv, 589 angajați în luna iunie 1945, dintre care 541 muncitori și 48 funcționari. Având o conducere formată, în mare majoritate, din etnici germani, se exercitau asupra firmei o serie de presiuni în scopul "românizării" personalului existent⁵⁴.

Comprimările de personal din primăvara anului 1947 au afectat direct și firma din Topleț. Astfel, în luna aprilie 1947, aceasta număra 472 angajați, dintre care 387 muncitori și 85 funcționari. Activitatea firmei amintite era monitorizată de 4 administratori de supraveghere⁵⁵.

Numărul angajaților firmei s-a menținut constant până la naționalizarea acesteia, în iunie 1948.

* * *

Salarizarea angajaților firmei „Schramm, Hüttel & Schmidt” reflectă preocuparea conducerii acesteia pentru asigurarea unui nivel de trai decent personalului său.

Variația salariilor în perioada interbelică a fost determinată de unii factori, precum: producția realizată, sistemul muncii în acord, facilitățile în natură, indicele inflației etc.

De pildă, salariile anuale obținute de angajații fabricii din Topleț în cursul anului 1937 variaua între 468-819.000 lei⁵⁶, în anul următor între 1.896-86.916 lei⁵⁷, iar în anul 1939 oscilau între valorile de 1.188-699.996 lei⁵⁸.

În anii 1937-1938 se constată o creștere semnificativă a salariilor acordate muncitorilor necalificați și ucenicilor și o reducere drastică a salariilor primite de alte categorii de angajați, în condițiile în care s-au făcut concedieri masive. Situația s-a redresat parțial în anul 1939, ca urmare a sporirii numărului comenzilor din țară și a noilor angajări făcute.

Curba ascendentă s-a menținut și în anul 1940, salariile înregistrate la firma amintită oscilând între 1.200-1.584.000 lei⁵⁹.

Adaptarea producției la nevoile stringente ale armatei române și militarizarea fabricii au adus modificări în politica de salarizare practică, cuvântul de ordine fiind moderație. Astfel, în intervalul 1941-1943, salariile anuale câștigate de angajații firmei amintite au cunoscut următoarele variații: 2.016-157.452 lei (1941)⁶⁰; 2.460-247.596 lei (1942)⁶¹; 4.152-350.112 (1943)⁶².

⁵³ *Ibidem*, f. 434.

⁵⁴ *Ibidem*, d. 122/1945, f. nenumărată.

⁵⁵ *Ibidem*, f. nenumărată.

⁵⁶ *Ibidem*, d. 64/1937-1939, f. 46.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 164.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 192.

⁵⁹ *Ibidem*, d. 82/1940-1943, f. 19.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 148.

⁶¹ *Ibidem*, f. 294.

⁶² *Ibidem*, f. 446.

Fondul de salarii alocat de conducerea fabricii s-a majorat simțitor în anii 1944-1946, în condițiile inflației galopante și a presiunilor sindicale. Astfel, în anul 1944, salariile primite de angajați se ridicau la valoarea de 241.136.600 lei⁶³.

Reașezarea salariilor și reforma monetară au avut, ca efect, diminuarea fondului de salarii rezervat angajaților firmei din Topleț. În 1947, salariile care au revenit angajaților firmei totalizau suma de 5.063.547 lei stabilizați (101.270.940 lei vechi)⁶⁴.

Salarizarea angajaților firmei amintite nu va suferi modificări radicale până la naționalizare (iunie 1948).

* * *

Pentru compensarea deficiențelor privind salarizarea, conducerea fabricii s-a străduit să asigure angajaților facilități în natură și bani, care să le îmbunătățească simțitor standardul de viață.

Economatul firmei amintite, înființat în luna iunie 1945, își procura – cu multă greutate – mărfurile care trebuiau distribuite angajaților.

La începutul anului 1946, situația s-a îmbunătățit vizibil. Astfel, în luna februarie 1946 economatul fabricii din Topleț s-a aprovizionat cu 10,4 t porumb în valoare de 14.851.200 lei⁶⁵.

De asemenea, conform articolului 63 din contractul colectiv, în luna aprilie 1946 s-au distribuit, în mod gratuit, muncitorilor 145 perechi bocanci (mărimile 40-46), în valoare totală de 27.598.964 lei⁶⁶.

Muncitorii care lucrau în condiții grele primeau lapte gratuit. De exemplu, în luna mai 1946 muncitorilor de la secțiile D.F.A., Vagoane și Vopsitorie le-au fost distribuiți 67,5 l lapte gratuit, datorită mediului toxic în care își desfășurau activitatea⁶⁷.

Conducerea fabricii a dovedit înțelegere și față de problemele de sănătate ale angajaților săi. De pildă, în luna iulie 1946 un număr de 19 salariați ai firmei amintite au primit ajutoare de boală în valoare de 319.440 lei, diferențiat în funcție de gravitatea bolii și zilele de concediu medical prescrise⁶⁸.

Aprovizionarea economatului firmei amintite cu articole de primă necesitate a rămas în atenția conducerii sale și în anul 1947. Astfel, în luna mai 1947 s-a plătit suma de 60.000.000 lei morii "Clara" din Lugoj pentru livrările de făină pe care această moară le-a făcut economatului firmei din Topleț⁶⁹.

În egală măsură, cantina angajaților firmei amintite era pregătită să răspundă celor mai exigente cerințe. În luna august 1947, cantina fabricii era aprovizionată cu alimente în valoare de 892.649.371 lei, constând în: 3,23 t făină de grâu, 2,9 t sare drob, 1 t tărâțe, 0,02 t ceapă, 1 t cartofi, 0,08 t

⁶³ Ibidem, d. 116/1944, f. nenumerotată.

⁶⁴ Ibidem, d. 111/1944-1948, f. 65.

⁶⁵ Ibidem, d. 134/1946, f. 49.

⁶⁶ Ibidem, d. 128/1946, f. 76.

⁶⁷ Ibidem, f. 40.

⁶⁸ Ibidem, f. 48.

⁶⁹ Ibidem, d. 140/1947, f. 58.

porumb, 0,01 t zarzavaturi, 0,01 t fasole verde, 0,005 t slănină afumată ș. a. m. d.⁷⁰

Tot acum, controlorul economic a descoperit mai multe mărfuri în depozitul economatului fabricii, care trebuiau distribuite angajaților săi: 306,4 m pânză ("americană"), 27 buc. lacăte, 72 buc. ace de croșetat, 1,4 kg magneziu, 30 m panglică neagră, 10 m panglică albastră, 800 buc. cutii chibrituri, 40 buc. becuri pentru lămpi de buzunar, 22 perechi ciorapi bărbătești, 171 perechi ciorapi pentru copii și 3 buc. cămăși-flanelă⁷¹.

Din păcate, nu s-au păstrat informații despre modul cum au fost rezolvate problemele de ordin social ale angajaților firmei "Schramm, Hüttl & Schmidt" în anul 1948.

În preajma loviturii de stat de la 23 august 1944, industria județului Severin era dominată de 4 firme cu reputație: uzinele Nădrag și Ferdinand (aparținând societății Titan-Nădrag-Călan), fabricile „Mundus-Borlova-Armeniș” din Caransebeș și „Schramm, Hüttl & Schmidt” din Topleț.

Necesitatea respectării obligațiilor înscrise în Convenția de Armistițiu a determinat implicarea factorilor decizionali în activitatea firmelor cu capital german și maghiar, care funcționau pe raza județului Severin. Majoritatea muncitorilor erau concentrați în industria textilă, metalurgică, forestieră și a materialelor de construcții. Fabricile textile se aflau sub administrarea Casei Autonome de Supraveghere a Bunurilor Inamice (C.A.S.B.I.), lucrând la o capacitate redusă, din cauza lipsei acute de materii prime și a reparațiilor necesare în urma bombardamentelor. Și întreprinderile din alte ramuri se confruntau cu o situație similară: materii prime insuficiente, lipsa combustibilului, deteriorarea mașinilor și instalațiilor, rețeaua de transporturi deficitară ș. a. m. d. Anul 1948 a însemnat o redresare a producției la întreprinderile industriale din județul Severin, datorită unor factori obiectivi, precum: implicarea statului în aprovizionarea cu materii prime și combustibil, la timp și în condiții optime; refacerea rețelei de transporturi; acordarea de credite exclusiv în scopuri productive, etc.

Măsurile etatiste radicale adoptate de guvernul Groza în anii 1946-1947, care au afectat puternic industria județului Severin, au culminat cu naționalizarea principalelor mijloace de producție, semnificând desființarea proprietății private, expresia – în plan economic – a unui regim democratic.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 106.

⁷¹ *Ibidem*, f. 102.

NOI DATE DESPRE ISTORICUL ACTIVITĂȚII PARTIDULUI NAȚIONAL-POPULAR ÎN BANAT ÎN ANUL 1946

Radu Păiușan*

O altă problemă care se afla în atenția organizației județene a Partidului Național-Popular din Banat era *situația germanilor*.

Astfel, în raportul întocmit de către unul dintre liderii organizației național-populare bănățene se face elogiul populației germane colonizate, și ea, aici cu două secole înainte pe teritoriul autohtonilor români¹, afirmând că localitatea Periam fusese – până în anii anteriori – „o puternică cetate germană nu atât din punct de vedere etnic, cât și economic”²(deci, cetate germană pe teritoriu românesc!? – *n.n.*).

Se remarcă, în raport, că nu toți nemții din localitate s-au făcut vinovați de neloialitate față de România, încât rigorile care s-au aplicat asupra acestor cetățeni nu au fost meritate deopotrivă de toți.

Colonelul Crăciunescu, lider al P.N.P.-ului din județul Timiș-Torontal, mai afirma, în raportul său, că el credea că ar fi fost bine să fi avut în vedere că, dacă populația germană din localitate a părăsit satul în întregime după 23 august 1944, această deplasare nu s-a făcut de către cei mai mulți dintre ei de voie, ci de nevoie, întrucât a fost omenesc ca, atunci când, în timpul luptelor din septembrie, octombrie și noiembrie 1944³, Periamul a trecut – de cinci ori – dintr-o mână în alta, populația, înnebunită de groază, să-și fi căutat măcar salvarea vieții unde a putut vedea cu ochii⁴.

Deci, afirma – în continuare – liderul județean național-popular, contra acestor veniți, care n-au fost înscrși în Grupul Etnic German, care n-au activat cu nimic pentru Reich, care n-au fost în S.S. și care, totdeauna, s-au dovedit cetățeni loiali, credea că ar fi trebuit să fie exceptați de la rigorile legilor care s-au aplicat contra altora dintre ei⁵. Soluția era văzută în înființarea unei Case Culturale, mai ales că exista atâta populație românească în Periam. În cadrul acestei Case Culturale românii trebuiau să primească – din partea intelectualilor locali – sfaturi și îndemnuri bune, lucru cu atât mai ușor de realizat, existând, atunci, multe case părăsite⁶.

Aceste case erau părăsite pentru că locuitorii lor germani plecaseră spre Germania cu armata hitleristă, de teama represaliilor armatei sovietice. Teamă germanilor era determinată și de faptul că între conducerea armatei

* Profesor universitar doctor, Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea Litere, Istorie și Teologie.

¹ Vezi Aurel Țintă, *Colonizări habsburgice în Banat*, Timișoara, Editura Facla, 1971.

² Arhivele Naționale – Serviciul Județean Timiș (în continuare A.N.-S.J.T.), fond *Comitetul Județean Timiș-Torontal al Partidului Național Popular*, d. 6/1946, f. 46.

³ Pentru aceste lupte și rolul populației germane bănățene vezi și *Apărarea Timișoarei. August-septembrie 1944. Documente și memorii*, coordonatori: dr. Radu Păiușan și col. Octavian Vlad, Timișoara, Editura de Vest, 1997, pp. 1-37.

⁴ A.N.-S.J.T., fond C.J. T.-T. al P.N.P., d. 6/1946, f. 46.

⁵ *Ibidem*, f. 46-47.

⁶ *Ibidem*, f. 47.

germane și cea română se încheiase un pact care prevedea că din anul 1943 tinerii germani din România să fie încorporați în armata nazistă⁷. Deci, educația ar fi trebuit făcută tot românilor și, în consecință, s-a decis ca de organizarea Casei de Cultură să se ocupe preotul Posa⁸.

Dar Partidul Național-Popular a intrat în contradicție, în mediul rural, cu alte organizații care intrau în componența Frontului Național-Democrat, ca de exemplu Frontul Plugarilor, care, conform și denumirii sale, trebuia să-și desfășoare activitatea la sate. Aceștia, în primele luni după lovitura de stat de la 23 august 1944, au înregistrat succese, țăranii îndreptându-și atenția spre ei, pentru a-i evita pe comuniști, fără a sesiza că acesta (Frontul Plugarilor – *n.n.*) era anexa P.C.R.⁹

Desigur, succesul se explică – după cum afirmă istoriografia română contemporană – și prin gama largă a procedurilor folosite, care au mers până la condiționarea primirii rației alimentare în funcție de apartenența sa la respectivul partid¹⁰.

Acest lucru s-a întâmplat și în plasa Deta, din județul Timiș-Torontal. Aici se înscriaseră în organizația național-populară, până în data de 8 martie 1946, 35 de membri, cea mai mare parte fiind intelectuali, funcționari de stat, funcționari particulari, meseriași și comercianți. deși național-popularii au început să facă propagandă pentru înscrierea în partidul lor, și la sate ca Voiteni, Opațița, Denta, Omor, etc., ei au constatat că și o parte din plugarii și oamenii cinstiți, deși înclinau spre național-populari, erau, însă, rezervați din motivul că erau amenințați de membri ai Frontului Plugarilor, spunându-li-se că, dacă se vor înscrie în acest partid, își vor pierde drepturile de a primi pământ¹¹.

Cu toate acestea, țăranii din plasa Deta promiteau că, la votul care avea să se desfășoare în cadrul alegerilor care urmau, își vor face datoria față de noul partid. Acest lucru a fost constatat de național-populari, ei constatând că marea parte a plugărimii din zonă s-a retras din Frontul Plugarilor, dintre ei o mică parte s-au înscris la social-democrați, iar o parte erau în așteptarea turneelor electorale, care să pornească pe sate din partea P.N.P.-ului.

Se mai afirma, în adresa organizației plășii Deta către Comitetul Timiș-Torontal al P.N.P., că național-popularii au o mare bază în plasa respectivă, locuitorii spunând că acest partid va face dreptate, în special germanilor expropriați, fără ca aceștia să fi avut vreo vină în ceea ce privea înscrierea lor – din oficiu – în listele germane.

În adresă se mai afirma că existau comune întregi, ca Omor, Omorul Mic, Voiteg și altele, care așteptau – cu nerăbdare – alegerile și care

⁷ Florin Constantiniu, Ioan Chiper și Adrian Pop, *Sovietizarea României. Percepții anglo-americane (1944-1947)*, București, Editura Iconica, 1993, pp. 7-10.

⁸ A.N.-S.J.T., fond C. J. T.-T. al P.N.P., d. 6/1946, f. 47.

⁹ Gheorghe Onișoru, *Alianțe și confruntări între partidele politice din România (1944-1947)*, București, Fundația Academia Civică, 1996, p. 138.

¹⁰ *Ibidem*, p. 139.

¹¹ A.N.-S.J.T., fond C. J. T.-T. al P.N.P., d. 6/1946, f. 58 v.

promiteau căci cu toții vor sprijini noul partid, mai ales după ce le-au fost împărțite programul și manifestele ale P.N.P.-ului¹².

Și în plasa Ciacova continuau acțiunile național-populare, desfășurându-se, în data de 3 martie, o adunare a P.N.P.-ului la Ghilad, la care au participat membri ai comitetului județean provizoriu al T.-T.: colonelul Th. Dinculescu, șeful organizației național-populare din plasă, Nicolae Ionescu-Papastelatu și Pandeli Eustațiu¹³.

Și în celelalte județe, care compuneau Regionala Banat a P.N.P.-ului, regională făcută după modelul fostei regionale a Uniunii Patrioților, se încerca să se desfășoare o anumită activitate. Astfel, în raportul organizației național-populare din județul Severin, cu reședința la Lugoj, se afirma că nu se putea raporta exact numărul membrilor pentru că nu le-au parvenit date precise de la organizațiile locale.

Se raporta că, dintre personalitățile înscrise în organizația național-populară din județul Severin, se număra dr. Harhoe, prim-pretor la Orșova și dr. Liviu Seracin, medic primar la Casa de Asigurări Sociale.

Între timp, în data de 28 februarie a fost completat Biroul Comitetului Județean Severin, prin cooptarea doctorului Ioan Planchitiu, care era medic primar și a avocatului Alexandru Popescu, ambii devenind secretari adjuncți ai biroului¹⁴.

Organizația național-populară din județul Severin avea, însă, și probleme. În primul rând, se afirma că se duce lipsă de material de propagandă și, în special, de un manifest al P.N.P.-ului către țară și că nu au primit nici exemplare suficiente din programul și din statutul partidului.

Se mai sublinia că nu aveau acces la presa locală, pentru că nu dispun de hârtie, fapt condiționat de către ziarul independent care apărea la Lugoj. Mai întâmpinau greutăți, mai ales în recrutarea noilor membri, pentru că nu puteau să le asigure acestora niciun post în aparatul administrativ și economic, și exemplificau cu faptul că toți administratorii de control și supraveghere erau membri ai P.N.L.-Tătărescu sau a celorlalte partide care intrau în componența F.N.D.-ului, mai mult mulți dintre aceștia nu erau din județ.

Un alt neajuns era faptul că organizația județeană Severin a P.N.P.-ului nu a reușit înlăturarea, în public, a credinței că național-popularii erau anexă a comuniștilor, cum, în realitate, și erau, și, afirmau ei, că aceasta se datorează membrilor P.C.R.-ului, deși se mai afirmă că, în cadrul F.N.D.-ului local, se colaborează în mod normal¹⁵.

Faptul că ei ar fi fost o anexă a comuniștilor și că era posibilă fuzionarea cu aceștia după alegerile din 1946 era exprimat și de organizațiile național-populare din alte părți ale țării¹⁶.

Organizația național-populară mai solicita cetățenilor de la București, în principal conducerii partidului, să facă posibilă apariția în reședința de

¹² *Ibidem*, f. 59.

¹³ *Banatul*, anul II, nr. 49, 3 martie 1946, p. 2.

¹⁴ A.N.-S.J.T., fond C.J. T.-T. al P.N.P., d. 3/1946, f. 49.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Gheorghe Onișoru, *op. cit.*, p. 145.

județ, care era Lugoj, a unui ziar al partidului și „să se facă conferințe de lămurire, de către frunțașii partidului, insistându-se, în special, asupra motivului de ce continuăm să colaborăm cu F.N.D.-ul și ce ne deosebește de partidele din F.N.D. și de cele istorice”¹⁷.

Și tineretul universitar a intrat în raza de interes a național-popularilor. Astfel, o adresă a C.C. al P.N.P. din 13 martie arăta că a fost creată în februarie 1946, pe lângă C.C. al P.N.P., Secția Tineretului Universitar, care a organizat un ciclu de conferințe pentru a atrage studenții, după următorul program: 1. Profesor George Călinescu – *Studențimea în viața politică*; 2. Conferențiar Gheorghe Mihoc – *Rolul științei în societatea de mâine*; 3. Conferențiar Gheorghe Zopan – *Filosofia viitorului*; 4. Gheorghe Bega, ziarist – *Trecutul mișcărilor studențești în România*. Aceeași secție își propunea, spre sfârșitul lunii martie 1946, să organizeze un simpozion cu tema *Există o criză a tineretului?*¹⁸

În adresa centrului se mai spunea că s-a luat contact și cu organizațiile studențești ale celorlalte partide din F.N.D. și, în consecință, sunt trimise instrucțiuni pentru organizarea unei secții a tineretului universitar și la Timișoara. Prin respectiva adresă a C.C. al P.N.P. se mai anunța că în data de 19 martie va apărea ziarul *Națiunea*, ca publicație oficială a P.N.P.-ului.

Aceasta trebuia să aibă un corespondent la Timișoara, numit de către organizația național-populară județeană. În scopul răspândirii ziarului și a aderenței acestuia la populația Banatului, se ordona – de către C.C. al P.N.P. – ca, în primele zile ale apariției ziarului, să fie formate echipe volante chiar dintre membrii partidului, care, în frunte cu liderii comitetului județean, să difuzeze cât mai multe ziare¹⁹.

În cadrul ziarului, aflat sub direcția lui George Călinescu²⁰, după cum afirmă istoriografia contemporană, toate editorialele sunt favorabile platformei preconizate de P.N.P.²¹

În ședințele comitetului interimar T.-T. al P.N.P. se abordau și subiecte de politică externă. Astfel, în ședința din 15 martie 1946, prezentând momentul politic, după cum era tipicul întrunirii, profesorul Vichent Ardelean a evidențiat discursul lui Winston Churchill, fost prim-ministru al Marii Britanii, care era văzut ca o armă provocatoare a reacțiunii²².

Este vorba despre cunoscutul discurs de la Fulton al lui Churchill, din 5 martie 1946, care este considerat începutul războiului rece²³.

¹⁷ A.N.-S.J.T., fond C.J. T.-T. al P.N.P., d. 3/1946, f. 49.

¹⁸ Idem, d. 6/1946, f. 63.

¹⁹ Ibidem, f. 65.

²⁰ Dinu C. Giurescu, *Uzurpatorii. România (6 martie 1945-7 ianuarie 1946)*, București, Editura Vremea XXI, 2004, p. 606.

²¹ A.N.-S.J.T., fond C.J. T.-T. al P.N.P., d. 3/1946, f. 65.

²² Ibidem, f. 66.

²³ Cristina Păiușan, Narcis Dorin Ion, Mihai Retegan, *Regimul comunist din România. O cronologie politică (1945-1989)*, București, Editura Tritonic, 2002, p. 22; John Lewis

Referindu-se la politica internă, profesorul Ardelean a subliniat divergențele apărute în urma congresului național al Partidului Social-Democrat²⁴. În consecință, social-democrații tradiționali au întemeiat, la 16 martie 1946, Partidul Social-Democrat Independent, condus de către fostul președinte al P.S.D., Constantin-Titel Petrescu²⁵.

Revenind la politica locală, se arată că în timpul lunii martie a avut loc, la sala cinematografului „Capitol” din Timișoara, conferința județeană a P.N.P.-ului. Evenimentul nu a fost, însă, comentat de către liderul național-popular care susținuse informarea politică.

Acesta mai anunța convocarea conferinței naționale a P.N.P. pentru data de 22-24 martie, la București. La această întrunire trebuiau să participe și delegați ai organizației județene național-populare Timiș-Torontal, ca delegați fiind propuși: procurorul Ion Blănaru, care era și președintele Comisiei de reformă agrară din județul Timiș-Torontal, Nicolae Ionescu-Papastelatu și Nicolae Arbunescu.

O altă problemă care preocupa pe național-popularii bănățeni era aceea a presei. Aceștia, deși nu mai dețineau un organ de presă propriu, puteau publica unele articole în cotidianul „Banatul”. Dar redactorul șef al acestei publicații, Alexandru Jebeleanu, care va deține, ulterior, funcții importante în județul Timiș, de exemplu cea de redactor-șef al revistei literare „Scrisul bănățean”, devenită, apoi, „Orizont” și redactor-șef al Editurii Facla, înființată în anul 1972, căruia i-au fost încredințate articole ale național-popularilor, fie că le modifica, fie că le publica incomplete.

În această situație, profesorul Vichente Ardelean a propus excluderea din presă a lui Alexandru Jebeleanu. Un alt lider al național-popularilor din Timiș-Torontal a propus, însă, ca Alexandru Jebeleanu să fie convocat și să declare, în fața comitetului organizației județene T.-T. al P.N.P., ce a făcut cu articolul profesorului Ardelean, care era direct vizat de aceste proceduri²⁶.

În încheierea ședinței comitetului interimar al național-popularilor din Timiș-Torontal s-a hotărât ca avocatul Nicolae T. Ionescu să susțină cererea P.N.P. din T.-T. în Comitetul Economic al F.N.D., referitor la lotul pe care acest partid îl are în comitetul interimar de la Camera de Comerț și Industrie, lot care, în timpul existenței Uniunii Patrioților, a fost omis să-i fie atribuit acestuia²⁷.

Și în alte surse se susține că colaborarea în cadrul F.N.D.-ului local era bună, la fel în cazul P.N.P.-ului local, un exemplu fiind faptul că la aniversarea, la Timișoara, a zilei de 6 martie 1945, care a avut loc în fața Teatrului Național, au luat parte reprezentanți ai tuturor partidelor care constituiau guvernul Petru Groza. Printre cei care au luat cuvântul cu

Gaddis, *Războiul rece*, București, RAO International Publishing Company, 2009, pp. 63-64.

²⁴ A.N.-S.J.T., fond C.J. T.-T. al P.N.P., d. 3-1946, f. 65.

²⁵ Mihai Fătu, *Alianțe politice ale P.C.R.(1944-1947)*, București, Editura Politică, 1971, p. 270.

²⁶ A.N.-S.J.T., fond C.J. T.-T. al P.N.P., d. 3/1946, f. 65.

²⁷ *Ibidem*.

această ocazie a fost și Nicolae Ionescu, reprezentant al organizației național-populare din județul Timiș-Torontal²⁸.

Liderii Partidului Național-Popular din județul Timiș-Torontal au încercat să explice termenul de „naționalism”, având în vedere că în titulatura partidului intra și atributul de „național”. Astfel, profesorul Vichente Ardelean scria un articol, apărut în ziarul „Banatul”, la puțin timp după constituirea partidului: „Acest naționalism, debarasat de zgurile amintite (ale trecutului – *n.n.*) și numit, atât de potrivit, de Mitiță Constantinescu (președintele P.N.P.-ului – *n.n.*), luminat, constituie naționalismul P.N.P. și pe aceasta stă o primă publicare a înființării acestui nou partid între alte partide «naționale»”²⁹.

Și în această perioadă a continuat organizarea, în teritoriu, a P.N.P.-ului. Astfel, la 17 martie, s-a desfășurat, la Deta, plenara organizației național-populare locale, aceasta fiind formată din toți membrii fostei Uniuni a Patrioților locale. Plenara a ales un comitet, al cărui președinte era Pavel Marcov³⁰.

S-a mai desfășurat o adunare a P.N.P.-ului la Comloșul Mare, la care au participat, ca delegați din partea organizației județene, Nicolae Ionescu-Papastelatu, profesorul Vichente Ardelean, Pandeli Eustațiu și profesorul Boldur³¹.

O altă adunare național-populară s-a desfășurat la Cenad, adunare la care au participat, din partea comitetului județean interimar, Nicolae T. Ionescu și Aurel Periat³².

Activitatea organizatorică județeană Timiș-Torontal a național-popularilor pe luna februarie 1946 era apreciată printr-o adresă a C.C. al P.N.P. din 18 februarie, prin care îi mai anunța că s-a discutat cu prefectul județului, care a promis că îi va ajuta cu mijloace de transport, iar ei să ia contact cu acesta și să-i amintească de promisiune. Mai erau anunțați că centrul este de acord ca generalul Teodor Șerb să fie președinte al organizației județene T.-T. al P.N.P.

Comitetul Central mai recomanda ca, în ceea ce privește intervențiile lor la autoritățile locale, dacă acestea sunt juste și, totuși, nu se ținea seama de ele, acestea să fie susținute în cadrul F.N.D.-ului județean și în consiliile politice de pe lângă prefectură și primărie, pentru că acestea să facă să înțeleagă pe toți șefii administrațiilor locale că trebuia să domnească un spirit de dreptate în toate instituțiile publice.

În ceea ce privea Partidul Social-Democrat, li se recomanda să ajungă la o înțelegere și colaborare în cadrul F.N.D.-ului și să-și apropie acele elemente social-democrate care sunt cinstite și înțelegătoare, arătând,

²⁸ *Viața bănățeană*, seria a II-a, nr. 3, 8 martie 1946, p. 2.

²⁹ Vichente Ardelean, *Naționalism luminat*, în *Banatul*, anul II, nr. 60, 16 martie 1946, p. 1.

³⁰ A.N.-S.J.T., fond C.J. T.-T. al P.N.P., d. 3/1946, f. 60.

³¹ *Banatul*, anul II, nr. 61, 17 martie 1946, p. 2.

³² *Ibidem*.

totodată, care era spiritul congresului social-democrat în ceea ce privea consolidarea democrației³³.

Trebuia să se facă, deci, o alianță nu cu Partidul Social-Democrat Independent, ci cu P.S.D.-ul, aliatul de nădejde al comuniștilor în cadrul F.N.D.³⁴

În finalul adresei, li se mai indica național-popularilor bănățeni să reacționeze la șovinism, indiferent din ce parte ar proveni, adică a românilor sau a minorităților naționale. Acesta trebuia combătut, în toate manifestările sale, demascând – pe față – pe acei care mai înțelegeau să se folosească, și atunci, de toate practicile trecutului, aceasta constituind un pericol pentru linia democratică adoptată de către Partidul Național-Popular.

În acest sens, trebuia să se colaboreze cu toate organizațiile democratice ale minorităților care se aflau în județ și să antreneze, pe această linie, întregul F.N.D. județean³⁵.

Mai sunt îndemnați, personal, de către profesorul Mihail Dragomirescu, secretarul general al C.C. al P.N.P., să nu renunțe la ziarul „Banatul” și să discute cu Ilie G. Murgulescu și să ia contact cu partidul din care acesta făcea parte³⁶.

În același timp, li se amintește că Alexandru Jebeleanu, care era redactorul-șef al ziarului „Banatul”, era și membru în Comitetul Județean T.-T. al P.N.P.³⁷

O altă problemă care preocupa unele organizații ale național-popularilor, ca, de exemplu, cele din comunele Giera, Toager, Tolvădia, Ghilad și Ciacova, era întărirea posturilor de jandarmi „pentru ca partidul să găsească, în executarea acestui punct din program, siguranța individului și avutului său”³⁸.

C.C. al P.N.P. dorea să cunoască și a cerut să se raporteze, în mai multe puncte, Secția de Presă și Documentare din fiecare județ în care avea organizație. În județul Timiș-Torontal, șeful Secției de Presă, Propagandă și Documentare al P.N.P.-ului era profesorul Vichente Ardelean, iar al Serviciului de Presă – Constantin Năsturaș³⁹.

În consecință, în raportul din 20 martie 1946 al Secției de Presă, Propagandă și Documentare al Comitetului Județean T.-T. al P.N.P. se arăta că, în ceea ce privea raportul de forțe politice, P.N.Ț.-Maniu dispunea de 30% din forța politică a județului, P.N.L.-Brătianu – 20%, neutri – 20%, iar F.N.D.-ul – 30%.

³³ A.N.-S.J.T., fond C.J. T.-T. al P.N.P., d. 6/1946, f. 68.

³⁴ Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România*, București, Editura Humanitas, 1990, pp. 259-275.

³⁵ A.N.-S.J.T., fond C.J. T.-T. al P.N.P., d. 6/1946, f. 68-68 v.

³⁶ Idem, d. 2/1946, f. 26.

³⁷ *Ibidem*, f. 27.

³⁸ Idem, d. 3/1946, f. 61.

³⁹ *Ibidem*, f. 62.

În ceea ce privește întrunirile ținute de partidele istorice, P.N.Ț.-ul avusese trei adunări, iar P.N.L.-Brătianu – două. În cadrul acestor întruniri s-a protestat vehement împotriva partidelor care formau F.N.D.-ul și s-a căutat, cu orice mijloc, compromiterea guvernului Petru Groza. Relativ la obiectivele politice ale P.N.Ț. și P.N.L.-Brătianu, ele se direcționau – în mod special – asupra tineretului și, cu precădere, a studenților.

Referitor la fruntașii acestor partide din județ, se raporta că, în cazul P.N.Ț.-ului, sunt Sever Bocu, dr. I. C. Subțire, Trifu Urian, țăranul Mișa Vasiescu, Stan Vidrighin și dr. Liviu Gabor, iar în cazul P.N.L. – dr. Dimitrie Nistor și Nicolae Fărcășanu. Mai era informat centrul că nu apărea niciun ziar al partidelor istorice, nici în Timișoara și nici în județ⁴⁰.

Se remarcă, din această informare, că, deși ponderea numerică, mai ales a P.N.Ț.-ului, nu era prezentată ca mult mai redusă decât în realitate, ca, de altfel, și a P.N.L.-ului-Brătianu, iar ponderea F.N.D.-ului, deși aflat la guvernare, nu depășea o treime. Era, deci, clar că minoritatea guverna majoritatea.

Pentru a contracara, măcar parțial, această situație, în data de 18 martie 1946 s-a ținut o ședință a organizațiilor de tineret a F.N.D.-ului, care avea – ca scop declarat – fixarea programului săptămânii mondiale a tineretului și la Timișoara⁴¹.

Rolul P.N.P.-ului în viața politică din România a fost abordat de prefectul Valeriu Novacu, care era și vicepreședinte al organizației național-populare din județul Timiș-Torontal. Această caracterizare a fost făcută în cadrul întrunirii P.N.P.-ului, desfășurată la Jimbolia, în data de 17 martie 1946, la care au participat, din partea comitetului județean, pe lângă Valeriu Novacu, alți doi membri ai comitetului județean: Nicolae T. Ionescu și Pandeli Eustațiu.

În cadrul acestei întruniri, deschisă de către dr. Adam David, președintele organizației locale a P.N.P.-ului, în cuvântul său, Valeriu Novacu declara că rolul partidelor în viața unui stat rezistă numai dacă acele partide sunt expresia unei necesități. Afirmă, apoi, că în România muncitorii își aveau partidele lor, adică P.C.R.-ul, P.S.D.-ul și Frontul Plugarilor și, la fel, arăta că marii bancheri, marii proprietari, afaceriștii și speculanții, de asemenea, au partidele lor. Între cele două clase sociale se afla o pătură socială de muncitori, meseriași, comercianți, industriași, funcționari, pensionari, liber-profesioniști, care duc greul țării și care n-a fost niciodată reprezentată în parlament. Era nevoie, după cum remarcă autorul intervenției, de un organism politic pentru păturile mijlocii de la sate și orașe, la care necesitate răspundea Partidul Național-Popular⁴².

Această cuvântare, pe lângă faptul că ea cuprindea și inexactități, ca, de exemplu, Frontul Plugarilor – partid al clasei muncitoare, plasează partidele istorice, P.N.Ț. și P.N.L., în sfera afaceriștilor și speculanților, ceea ce nu corespunde adevărului și, în același timp, plasa – în sfera P.N.P.-ului –

⁴⁰ *Ibidem*, f. 63.

⁴¹ *Viața bănățeană*, anul I, seria a II-a, nr. 14, 21 martie 1946, p. 3.

⁴² *Marea adunare de la Sănnicolau-Mare a P.N.P.*, în *Banatul*, anul II, nr. 65, 22 martie 1946, p. 4.

și păturile mijlocii de la sate, deși acestea fuseseră atribuite, de către F.N.D., Frontului Plugarilor și P.N.Ț.-ului-Anton Alexandrescu.

În data de 22-23 martie 1946 s-a desfășurat, la București, la sediul C.C. al P.N.P. din Bd. Lascăr Catargiu nr. 9, conferința pe țară a P.N.P.-ului⁴³. La această conferință națională au participat și 35 de delegați din județele țării, unde P.N.P.-ul avea organizații⁴⁴.

În cadrul acesteia s-au discutat: 1. probleme organizatorice; 2. analiza situației politice; 3. problema alegerilor.

În ziua de 24 martie s-a desfășurat adunarea populară, cum erau, acum, numite mitingurile, în noua terminologie – de sorginte comunisto-sovietică, în sala cinematografului „Aro” din Capitală. Delegațiile din Ardeal și Banat au fost repartizate, pentru expunerea raportului de activitate, în sala Bibliotecii C.C. al P.N.P., ședința fiind prezidată de prof. univ. Andrei Oțetea, asistat de inspectorul Ion Oncescu, șeful Secției Provincie.

Ca urmare a acestei manifestări centrale, secretarul general al organizației național-populare Timiș-Torontal a prezentat un raport organizației din care făcea parte despre participarea la conferința națională a C.C. al P.N.P. Acesta a încercat să contracareze acuzele aduse de către procurorul Ion Blănaru, membru al C.C. al P.N.P., comitetului județean Timiș-Torontal al național-popularilor.

Procurorul Blănaru aducea următoarele acuzații comitetului județean Timiș-Torontal: 1. Nu este adevărat că nu are mijloace de transport, deținând mașina prefectului, care era și vicepreședinte al comitetului; 2. Vinovați de slaba organizare a național-popularilor sunt comitetul județean interimar al P.N.P. Timișoara, numit – de către Blănaru - „stat-major”, despre care afirma că era lipsit de elemente care pot înfrunta situații sociale și politice, fără priză la mase și lipsiți de personalități proeminente bănățene.

Blănaru a mai acuzat comitetul P.N.P. din Timișoara că, deși avea la dispoziție ziarul „Banatul”, nu a fost în stare să aducă în partid foștii membri ai Uniunii Patrioților și pe studenții și profesorii de la facultățile din Timișoara și că nu face suficientă propagandă în județ.

La toate aceste acuzații, răspunsul secretarului general al organizației național-populare din județul Timiș-Torontal a fost că 75% din membrii fostei Uniuni a Patrioților au trecut la P.C.R. și P.S.D., iar profesorii au plecat la Cluj, de unde se refugiase Universitatea după Dictatul de la Viena, din 30 august 1940, iar organizația Uniunii Patrioților din Timiș-Torontal nu avea decât 4-5 studenți⁴⁵.

Aproximativ în aceeași situație se afla și organizația județeană Severin a P.N.P.-ului. Din raportul de activitate al acesteia, datat 21 martie 1946, rezultă că organizația național-populară din acest județ avea doar 220 de membri și doar două centre de plasă organizate, din cele nouă existente,

⁴³ A.N.-S.J.T., fond C.J. T.-T. al P.N.P., d. 2/1946, f. 34.

⁴⁴ Gheorghe Țuțui, *Contribuția Partidului Național-Popular la lupta pentru transformări democratice (ianuarie 1946-martie 1949)*, în *Analele Institutului de Istorie a Partidului de pe lângă C.C. al P.C.R.*, II, 1966, p. 59.

⁴⁵ A.N.-S.J.T., fond C.J. T.-T. al P.N.P., d. 2/1946, f. 34.

iar din cele 137 de comune rurale, erau organizate doar 40, în comune fiind înscrși 918 membri, din care 136 liber-profesioniști, 76 meseriași, industriași și comercianți, 118 muncitori și 793 de plugari.

S-a mai raportat că președintele comitetului județean Severin era lt.-col. Victor Mihuț, care era invalid, vicepreședinte – Constantin Jucu (meseriaș), iar din comitet mai făceau parte frizerul Ioan Gheju și Ion Perju, funcționar, etc.⁴⁶

La întrebarea, tip chestionar, dacă aveau și membri care au părăsit partidul și, dacă au făcut-o, care le-a fost motivația, răspunsul dat de liderii P.N.P. Severin a fost afirmativ, motivând că aceștia s-au înscris în alte partide.

Raportând despre situația partidelor istorice, față de situația partidelor aflate la guvernare, se afirmau următoarele: 1. în cazul P.N.Ț.-ului din județul Severin, conducerea era încă dezorganizată, având un comitet interimar, dar ducea o propagandă intensă în rândul maselor; 2. P.N.L.-Brătianu avea o conducere bine organizată, iar membrii desfășurau o propagandă sistematică în județ.

În ceea ce privea partidele așa-zis democratice, adică satelite ale P.C.R.-ului, se afirma: 1. În cazul organizației comuniste, aceasta dispunea de o conducere bine organizată, iar partidul avea priză în masele muncitorești, mai puțin în cele țărănești; 2. P.S.D.-ul, având o conducere bine organizată și unitară, iar cei care aveau liste separate, adică independenții lui Titel Petrescu, au rămas – în Severin – în cadrul partidului, nesemnalizându-se, în județ, nicio defecțiune; 3. P.N.L.-Tătărescu avea o conducere organizată, care susținea că partidul are, în județ, mai mulți membri decât diniiștii, adică adepții P.N.L.-Dinu Brătianu; 4. P.N.Ț.-Anton Alexandrescu avea o conducere slabă, cu aderenți puțini, caracterizată ca „adormită”; 5. Frontul Plugarilor avea o conducere în cadrul căreia existau diverse fricțiuni, dar aveau aderenți relativ mulți⁴⁷.

În același timp, organizația național-populară din Timiș-Torontal și-a găsit, după îndelungi căutări, o personalitate reprezentativă, care să fie președinte, fiind vorba despre generalul în rezervă Teodor Șerb. Acesta a și fost instaurat în funcție în cadrul ședinței din 22 martie 1946 a comitetului interimar al P.N.P. din Timiș-Torontal, care devenea, astfel, comitet permanent⁴⁸.

Tot în perioada respectivă a aderat la P.N.P. un grup din fostul Partid Radical-Țărănesc, condus de Grigore Iunian. Această adeziune a fost exprimată, pe plan local, de dr. Aurel Petrovici, care nu-și ascundea satisfacția că și țărănimea se îndreaptă spre noul partid⁴⁹. Din teritoriu se raporta că în unele plase, ca, de exemplu, Ciacova, au apărut dificultăți în organizare și propagandă. În comuna Toager, din cadrul acestei plăși, membrii partidelor istorice ar fi împiedecat pe locuitori să se înscrie în noul

⁴⁶ Idem, d. 3/1946, f. 50.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 50 v.

⁴⁸ *Banatul*, anul II, nr. 70, 29 martie 1946, p. 2.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 4.

partid, pentru aceasta plătindu-i gratuit cu cereale și spunându-le că vor avea soarta membrilor fostei Mișcări Legionare⁵⁰.

Ca metodă de acțiune, membrii partidelor istorice lansau știri care erau luate din ziarele pe care le editau, dar nu le expuneau în public, ci făceau propagandă de la om la om, că P.N.P.-ul este, totuși, un partid camuflat, frate cu cel comunist. Din același raport se evidențiază faptul că organizațiile locale național-populare se străduiau să conlucreze cu toate organizațiile din F.N.D. existente în comunele plășii, pe linia programului partidului. Cu toate acestea, național-popularii trebuiau să remarce că unii membri ai P.C.R. și ai Frontului Plugarilor nu-i priveau cu simpatie, pentru că vedeau că ceea ce s-a întâmplat în plasa Ciacova, adică liniștirea spiritelor și împăcarea spirituală a locuitorilor, se datorează faptului că național-popularii au reușit să pună, în unele comune, în fruntea gospodăriilor comunale, oameni cu o anumită vizibilitate în cadrul locuitorilor și, în consecință, național-popularii câștigau simpatie în rândurile acestora și, deci, justifică o recunoaștere a acestei atitudini a membrilor din celelalte organizații. Aceștia sunt, însă, puțini la număr și comentau, în șoaptă, și pentru că a fost dat cuvânt de ordine membrilor din comitetele comunale ale P.N.P.-ului să păstreze o colaborare bună cu celelalte organizații din F.N.D.⁵¹

Se arată, în ceea ce privea raportul de forțe, că partidele istorice dețineau, în plasa Ciacova, aproximativ 50%, neutrii – 30%, iar F.N.D.-ul – 20%. Locuitorii plasei condiționau înscrierea în P.N.P. de existența unor liste separate a acestora în alegeri.

În ceea ce privea întrunirile ținute de partidele istorice în localitățile plășii, P.N.Ț.-ul a avut două întruniri, dintre care una în comuna Jebel, iar liberalii una singură, în comuna Cebza, și aceasta convocată de un militant venit din afara localității.

În cadrul acestor întruniri, cele două partide istorice solicitau deziderate diferite. Astfel, P.N.L.-ul era considerat că nu cere mult, adică numai ca oamenii să le judece trecutul și, în concluzie, să-i urmeze. Național-țărăniștii erau, însă, mai fermi, atacând modul cum s-a realizat reforma agrară, afirmând că au avut-o și ei în program. Aceștia lăsau să se înțeleagă că toate organizațiile din F.N.D. serveau interesele extremei stângi, interese care, în general, nu corespundeau cu firea românului. Se mai afirma că național-țărăniștii puneau multă bază, în activitatea lor, pe tineret, indiferent ce fel de element era tânărul respectiv.

Referindu-se la frunzașii partidelor istorice din plasă, raportul îi numește ca fiind activi pe avocatul Gheorghe Vlăduțiu și țăranul Gheorghe Mustețiu, în Ciacova, iar în comuna Petroman, președintele plășii, dr. Liviu Ghicieșcu. Cel mai activ era, însă, tânărul Petru Boldea, care lucra pe lângă avocatul Gheorghe Vlăduțiu, acesta fusese învățător în comuna Ciacova, dar renunțase la postul său, fiind, la acea dată, fără ocupație și întreținut de familie.

⁵⁰ A.N.-S.J.T., fond C.J. T.-T. al P.N.P., d. 6/1946, f. 74.

⁵¹ *Ibidem*, f. 75.

Raportul era semnat, în calitate de președinte al organizației de plasă, de către colonelul Teodor Dinculescu și Haralambie Filip, ca secretar⁵².

Continuau, deci, să dea rapoarte asupra situației de forțe între partidele democratice și cele pro-comuniste, rapoarte în care se recunoștea că partidele democratice erau preponderente în preferințele electoratului, chiar dacă procentul F.N.D.-ului era mai pronunțat decât în realitate. Se evidențiază că activitatea partidelor istorice era strict supravegheată și raportată partidelor care intrau în componența F.N.D.-ului, printre care și P.N.P.-ul.

O altă problemă cu care se confruntau autoritățile pro-comuniste era cea a abuzurilor celor care formau așa-zisa gardă cetățenească sau comitetele cetățenești.

Despre un astfel de abuz informează comitetul județean T.-T. al P.N.P. colonelul Gheorghe Dinculescu, membru în acest organism de conducere și șef al organizației național-populare din plasa Ciacova.

Abuzul s-a petrecut în data de 23 martie 1946, în stația C.F.R. din Deta. Aici, informa colonelul Dinculescu, aflându-se în tren, au apărut două țărânci din comuna Opațița (județul Timiș-Torontal), împreună cu un copil și muncitori de la C.F.R., care duceau în spate câte 15-20 kg de făină, cumpărate din Deta. Dar, înainte cu un minut de plecarea trenului, acesta a fost oprit de șeful postului de jandarmi din Deta, care era însoțit de doi indivizi, care – se zice – că făceau parte din garda cetățenească și au luat femeile, copilul și bărbatul, confiscându-le făina și i-au dus la postul de jandarmi. Cu toate rugămințile uneia dintre femei, care le-a spus acestora să ia făina și să-i lase să plece cu trenul, pentru că acasă avea un copil mic de alăptat, aceștia nu au fost de acord. Procedul a indignat pe toți pasagerii din tren și, mai ales, pe unii lucrători de la Atelierele C.F.R., care se găseau în tren.

Cei doi din așa-zisa gardă cetățenească se numeau, unul, Milin și celălalt, Milici, despre care se zicea că au fost tot timpul în Iugoslavia, ca dezertori din armata română, iar atunci făceau pe micii teroriști ai populației din Deta⁵³. Conform informațiilor existente, jandarmii ar fi forțați, de oamenii așa-zisei gărzii cetățenești, iar dacă nu li se ascultau cererile, jandarmii sufereau consecințele, fiind amenințați din partea acestora.

În încheierea informării sale, colonelul Dinculescu a cerut ca P.N.P.-ul să intervină pentru desființarea gărzii cetățenești⁵⁴.

Ca o consecință a acestei informații, comitetul județean al P.N.P.-ului a intervenit pe lângă organele abilitate din București pentru sistarea controlului cetățenesc și a vânzărilor forțate, care se produsese în ultimul timp în orașul Timișoara și în județul Timiș⁵⁵.

⁵² *Ibidem*, f. 76.

⁵³ *Idem*, d. 4/1946, f. 43.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 43 v.

⁵⁵ Pentru atitudinea sârbilor din Banat în perioada imediat posterioară războiului vezi și Eusebiu Narai, *Aspecte privind situația minorității sârbe din județele Caraș și Severin în anii 1944-1948*, în *Studii de istoria Banatului*, XXXII, 2008-2009, Timișoara, 2009, pp. 123-131.

Probleme aveau național-popularii și în cadrul comitetului din Timiș-Torontal. Astfel, în 29 martie 1946, ca urmare a acuzațiilor aduse de procurorul Ion Blănaru, Nicolae Ionescu-Papastelatu a demisionat din funcția de secretar general interimar al comitetului județean al P.N.P.⁵⁶

În același timp, au fost promovați alți membri ai P.N.P.-ului, de exemplu Edward Karner ca delegat al P.N.P.-ului din Timiș-Torontal în Consiliul Economic Județean al F.N.D.-ului, inginerul Borza era directorul Oficiului Economic Județean, iar Tudor – directorul INCOM⁵⁷.

P.N.P. avea probleme și la Periam, chiar cu organizațiile care formau F.N.D.-ul, mai precis între acesta și P.S.D., în ceea ce privea numirea primarilor⁵⁸.

Tot la Periam, național-popularii aveau divergențe și cu P.N.Ț.-Maniu și cu P.N.L.-Brătianu, care aveau numai 35 de membri, după afirmațiile național-popularilor, dar care căutau să atragă – pe față – pe coloniști, care, pe moment, erau doar simpatizanți ai acestora. Conform afirmațiilor doctorului Damian, fost notar, președintele organizației Periam, Blocul Democratic, cum numea acesta partidele care formau guvernul Petru Groza, deținea 65% din electorat și era posibil ca, până la alegeri, să fie cooptați în P.N.P. un număr însemnat dintre cei care stăteau în cumpănă unde să se înscrie⁵⁹.

În concluzie, Partidul Național-Popular era în continuă ascensiune în județele bănățene, existând chiar o Regională în formare a acestuia. Partidul colabora dificil cu celelalte partide din Frontul Național-Democrat și se opunea abuzurilor unor așa-numite gărzi sau comitete cetățenești, care se prezentau mai mult ca elemente de presiune și teroriste decât în slujba cetățeanului.

⁵⁶ *Banatul*, anul II, nr. 70, 29 martie 1946, p. 2.

⁵⁷ A.N.-S.J.T., fond C.J. T.-T. al P.N.P., d. 2/1946, f. 41.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 39.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 40.

CONSIDERAȚII DESPRE SCHIMBUL EPISTOLAR

OVIDIU VUIA-PAMFIL ȘEICARU

Vasile I. Popeangă*

Inițiatorul acestui schimb epistolar a fost Ovidiu Vuia. Corespondența dintre cei doi și-a avut începutul pe data de 1 septembrie 1976, dată la care emitentul – Ovidiu Vuia – se afla la Giessen în Germania, unde conducea departamentul de cercetări neurologice, iar receptorul septuagenarul, Pamfil Șeicaru, se afla la München unde se stabilise din 1975. Ovidiu Vuia era fiu al Aradului. Aici se născuse în 1929. Părinții săi erau intelectuali: tatăl avocat, cu studii făcute la București, iar mama învățătoare. Ovidiu Vuia a urmat cursurile Liceului „Moise Nicoară”, pe care le-a absolvit în 1947. În același an s-a înscris pentru a urma cursurile universitare la Facultatea de litere a Universității din Cluj, iar în 1948 s-a orientat spre Facultatea de Medicină din acest oraș. În 1954 a absolvit cursurile medicale ca șef de promoție. A făcut un an de stagiu în județul Suceava, iar în anul următor devine asistent al catedrei de neurologie din Cluj. În 1962 a fost chemat la București la Institutul de cercetări neuropatologice al Academiei Române. În anul 1971 a emigrat în Germania, unde a lucrat câțiva ani la München la Institutul Max Planck. Dovedind calități excepționale de cercetător, a fost solicitat de Universitatea din Giessen, să conducă Institutul de neurologie al acestei instituții academice¹.

Stabilit în Germania, Ovidiu Vuia și-a întemeiat o familie. Soția sa Rita i-a adus pe lume doi copii: Angelo Tiberiu și Alexander Gabriel. *Correspondența inițiată în 1976* a continuat până la 30 august 1980, când partenerului său Pamfil Șeicaru paneele nu i-au mai îngăduit să scrie și a pus punct după cea de-a cincizecea scrisoare. Gazetarul care a înființat una din cele mai redutabile ziare românești - cotidianul *Curentul* – a trăit din 10 august 1944 timp de 36 de ani în pribegie, dar n-a uitat în toți acești ani să scrie pentru a comunica adevărurile pe care le știa despre țara sa. În dimineața zilei de 20 octombrie 1980 a închis ochii „ca și cei pe care Dumnezeu îi iubește. A urcat în mașină, s-a așezat și în clipa următoare i-a căzut capul pe umăr și totul a fost consemnat mai ușor ca într-un vis”, scrie Ovidiu Vuia în comentariul făcut pe marginea ultimei sale scrisori. Interlocutorul său de la Giessen i-a supraviețuit până în 28 septembrie 2002. Moartea l-a surprins după ce terminase corectura unui manuscris pregătit pentru o editură din Râmnicu-Vâlcea. A murit cu lumina aprinsă care i-a ținut loc de lumină zi și nopți până ce a fost găsit întins pe covor alături de masa de scris. Pe nici unul din ei istoria nu-i va uita. Urna cu cenușa lui Ovidiu Vuia a fost adusă de admirabila Rita Vuia la Arad și depusă în mormântul mamei de la Eternitatea.

Pentru generațiile tinere, întrebările cine a fost Pamfil Șeicaru ? și ce-a făcut el în 36 de ani de pribegie europeană ? sunt firești. Vom încerca să

* Profesor universitar doctor, profesor emerit, Universitatea „Vasile Goldiș” Arad

¹ Al. Roz, *Monografia Colegiului Național „Moise Nicoară” din Arad*, Ed. Fundației „Moise Nicoară”, Arad, 2008, p. 230.

răspundem la ele. Să ascultăm pe Viorela Șeicaru informându-ne despre înaintașii ei: „Familia tatălui meu se numea Șeicaru, a venit cu turmele de oi (se pare) de la Șeica din Ardeal prin 1780 și s-a așezat în preajma comunei Brădeanu”². Din urmașii acestor oieri s-au îndreptat spre școli clericale unui tineri, familia Șeicaru păstrându-și tradiția ardeleană de a se îndrepta spre „școli mai înalte” unul sau doi din băieți. Pamfil Șeicaru a văzut lumina zilei în anul 1894. După absolvirea studiilor liceale s-a îndreptat spre Facultatea de Drept. La izbucnirea războiului de întregire națională e mobilizat în cadrul regimentului de infanterie din Mehedinți și a luptat la Orșova. A urmat retragerea Armatei comandată de generalul Culcer și a fost angajat în luptele premergătoare „învălmășelii de la Jiu”. În amintirea luptelor de la Orșova a ridicat pe Dealul Alion Mănăstirea „Sfânta Ana”, numele mamei sale. A făcut războiul de la „Cerna, la Jiu, Olt, Argeș, Trotuș” și astfel a devenit pasionat de studiul procesului de formare a României Mari³. A fost cavaler al ordinului „Mihai Viteazu”. Mănăstirea Sfânta Ana rămâne ca un simbol al vredniciei românești în fața puhoiului austro-german⁴. În anii postbelici, Pamfil Șeicaru a devenit o persoană publică respectată prin activitatea sa parlamentară ca deputat independent, publicistică – *Bucovina, Ora, Hiena, Gândirea* – iar în 1928 a întemeiat cotidianul *Curentul*, pe care l-a condus până în 1944, anul plecării lui din țară. Printre colaboratorii acestei publicații de un prestigiu real în istoria ziaristicii românești, întâlnim pe Dragoș Protopopescu, Gib Mihăiescu, Romulus Dianu, Mircea V. Penescu, Aurel Tita și alții. Pamfil Șeicaru a reușit să ridice în centrul Capitalei palatul ziarului *Curentul*. În 9 august 1944 a plecat, la cererea lui Ion Antonescu, spre Apus. La gară a fost condus de Cezar Petrescu.

Pamfil Șeicaru s-a stabilit la Madrid, unde era un puternic detașament de români exilați. Acest grup a beneficiat de o instituție editorială, *Carpații*, al cărei director era Traian Popescu. Aici s-au tipărit multe din lucrările pe care Pamfil Șeicaru le-a scris în timpul exilului. Nu și-a limitat problemele abordate la istoria și cultura română, ci a încercat să descifreze viitorul Europei și să prevadă sfârșitul Uniunii Sovietice. Într-o scrisoare din 11 februarie 1976 scria unui prieten bucureștean: „Aștept finalul Ursului ...care caută noi puncte de provocare. Este beția înarmării continue”⁵.

În cei 36 de ani de priebejie europeană, P. Șeicaru a publicat următoarele lucrări privind istoria și cultura română:

1. *Poezie și politică: Octavian Goga*, Ed. „Carpați”, Madrid, 1956.
2. *Un singuratic: C. Stere*, Colecția Carpați, nr. 5, Madrid, 1956.
3. *Nicolae Iorga*, Colecția „Carpați”, nr. 7, Madrid, 1957.

² Ovidiu Vuia, *Sub zodia cărții și a studiului (cu Pamfil Șeicaru în exil)*, vol. I, vol. Ed. Almarom, Râmnicu Vâlcea, 2003, p. 31.

³ P. Șeicaru, *Scrisori din emigrație*, Ed. Europress, București, 1992, p. 19.

⁴ Autorul acestor rânduri (V.P.) a așteptat la sfârșitul lui septembrie și începutul lui octombrie 1944 pe câmpul dintre Alion și Dunăre trimiterea lui pe front. Codul telefonic al unității mele a fost Alion.

⁵ Vezi *Scrisori din emigrație*, p. 61.

4. *Uniunea Națională, Marea forță a României Moderne, în perspectivă istorică și în complexul politicii europene, „Carpați”,* Madrid, 1959.

5. *Istoria Partidului Național Țărănist și Național Țărănist, 1-11, „Carpați”,* Madrid, 1963.

6. *La Roumanie dans la grande guerre,* Minard, Paris, 1969.

7. *Finlandizarea Europei-Conferința de la Helsinki-Ialta, nr. 2.* În 1974 lucrarea a fost tradusă și în limba germană.

8. *Articole de fond, ianuarie-august 1944, reeditare în 1978.*

9. *Scrisori din emigrație* a fost primul volum inedit apărut în România după august 1944.

Schimbul de scrisori Șeicaru-Vuia a constituit un prilej de informare și reflexie pentru fiecare partener. Ovidiu Vuia a însoțit scrisorile primite de note și comentarii care au extins considerabil cercetările sale de neuropatologie din laboratoarele Universității din Giessen. Scrisoarea primită și comentariile generate au constituit un corp de idei din domeniul istoriei, literaturii, culturii, sociologiei, dreptului și politicii. Cei doi parteneri fac un schimb de idei așezat pe o bază intelectuală și existențială comună: sunt conduși de spiritul adevărului și de ideea considerării existenței națiunii române: Ambii cred că activitățile de istoric și gazetar sunt compatibile, întrucât ambii explică fenomene sociale și emit judecăți de valoare. „În definitiv, afirmă Sextil Șeicaru într-o scrisoare din 1975 adresată unui interlocutor bucureștean, gazetarul este un istoric al prezentului imediat, încercând să-l definească înainte de-a se cristaliza”⁶. Ambii sunt spirite constructive prin soluțiile și modelele de plasmuire al viitorului pe care le oferă. Pamfil Șeicaru împărtășește opiniile și modul de acțiune oferit de istoricul francez Jaques Bainville, care a fost istoric și gazetar în anii săi⁷.

Corespondența lui Ovidiu Vuia cu Pamfil Șeicaru a pornit ca o intenție limitată la lumea literară a romanului „Gorila” de Liviu Rebreanu. Medicul și cercetătorul neurologic de la Giessen i-a solicitat lui Pamfil Șeicaru să explice dacă figura lui Pahonțu din acest roman a fost inspirată de temperamentul vulcanic al gazetarului bucureștean. În comentariile sale Ovidiu Vuia a dorit să demonstreze că „marele ziarist și scriitor a gândit mereu așa cum îmi scria mie, eliberat de toate dogmele comuniste, în bună parte impuse și lui, de la inimă la inimă și rămas credincios principiilor în numele cărora a acționat o viață întreagă”⁸. Schimbul de epistole pe care Pamfil Șeicaru l-a avut cu Ovidiu Vuia ca și cel cu publicistica și oameni de cultură din Țară poartă pecetea generației sale. Această generație e alcătuită din luptători în tranșeele apărătoare ale existenței națiunii române și statului român. Sensibilitatea publică a acestei generații e marcată de ideea afirmării identității naționale. O. Goga, Liviu Rebreanu, Cezar Petrescu, Camil Petrescu, Aron Cotruș, Vasile Goldiș, Pamfil Șeicaru, Sever Bocu, Nichifor Crainic sunt prin publicistica și operele lor purtătorii de cuvânt ai acestei generații dinamice, vioaie, critică, prezentă în marile acțiuni naționale, sprijinind elaborarea legilor și mai ales stabilirea statutului nostru

⁶ Vezi *Scrisori din emigrație*, p. 22.

⁷ Bainville Jaques (1879-1936) a publicat în 1931 *Histoire de la France*.

⁸ Ovidiu Vuia, *Sub zodia cărții și a studiului*, vol. I, p. 17.

europene și a pericolelor apropiate și mai îndepărtate ce ne-ar pândi. În climatul critic și constructiv în care acționa această generație, Pamfil Șeicaru se distinge prin proiectele sale care ni-l prezintă ca publicist de proiecte mărețe: apariția *Gândirii* și a *Curentului*, Mănăstirea Sfânta Ana de la Orșova, Partidul *Curentul*, și, la urmă, trimiterea sa în Apus de către mareșalul Ion Antonescu pentru a detecta posibilitățile de sprijinire a României la sfârșitul celui de-al doilea război mondial. Așa se explică plecarea și rămânerea în Apus a lui Aron Cotruș, Grigore Nandriș, Vintilă Horia, Lucian Blaga, George Oprescu, Mira Simian, Ștefan Baciuc, Al. Busoieanu și încă mai mulți intelectuali, care în frunte cu Mircea Eliade, au devenit prezențe constructive în înalte universități europene și transoceanice.

În timpul emigrației în Spania, Pamfil Șeicaru a colaborat „zilnic la ziarul *El Alcazar* și a continuat ritmul muncii publicistice din țară, când viața politică internă n-a avut secrete pentru mine”⁹. Era convins că Ovidiu Vuia își va aduce aminte de judecățile „bătrânului singuratic care până la ultima bătaie a inimii și-a făcut datoria față de neamul românesc, căruia i-a aparținut prin toată ființa lui”¹⁰. Referindu-se administrația stabilită în România, fostul director al *Curentului* a considerat că în statul român „nu este decât un guvern totalitar și o birocrație de partid.....administrație pe cât de abuzivă pe atât de insensibilă. De zeci de ani sufletul poporului român s-a separat de ocupație de tip moscovit”¹¹. Ochiul ager al publicistului de mare forță intelectuală care era Pamfil Șeicaru formulase o judecată de valoare obiectivă: Conducerea societății românești de către partidul comunist era absolută. Din această cauză el n-a confundat țara cu statul instalat prin forța tancurilor sovietice. Din perspectiva acestei dominații puternice, el crede că publiciștii din exil, dar, cât se poate și ce din interior, să apere intelectualitatea română supusă unei teribile presiuni de părăsire a tradiției sănătoase de apărare a libertății și drepturilor românilor. Pamfil Șeicaru a apărut pe Eugen Lovinescu, pe care l-a considerat ca intelectual, publicist și om de cultură de aleasă ținută. Condamna, în schimb, cu multă hotărâre atitudinea Uniunii Sovietice, stat totalitar, care în 1979 n-a îngăduit și n-a recunoscut principiul „liberului schimb al ideilor, al informațiilor și al românilor”, pe care-l promova opinia publică europeană. Pe baza acestei realități politice europene, Pamfil Șeicaru formulează concluzia confirmată de evoluția ulterioară a țărilor integrate în Tratatul de la Varșovia: „regimurile de factură comunistă nu pot rezista unui climat de libertate”¹². Istoria de după 1989 i-a dat dreptate. Tot în perspectiva viitorului, Pamfil Șeicaru n-a fost de acord cu plecarea din țară a elitelor societății românești căci numai ele, elitele socio-culturale, pot împiedica ascensiunea mediocrităților.

În analizele socio-politice pe care le-a făcut în lucrările sale din emigrație și în schimburile epistolare, Pamfil Șeicaru a fost condus de o

⁹ Idem, *Ibidem*, I, p. 293.

¹⁰ Idem, II, p. 294.

¹¹ Idem, II, p. 471.

¹² Idem, II, p. 513.

viziune globală asupra politicii lumii. Era convins că lovitura decisivă contra Kremlinului va veni din Asia, unde s-a sfârșit și al doilea conflict mondial. Referindu-se la România, el argumentează convingerea bazată pe faptul că Partidul Comunist Român n-a primit puterea de la poporul român, ci de la forțele de ocupație sovietice, căci în 1946 erau multe divizii de tancuri rusești în Țara noastră care au exercitat o adevărată teroare psihică în multe zone ale României. Pamfil Șeicaru face o analiză politică a situației din țară în 1946-1947 și conchide că în România ca „în toate țările Pactului de la Varșovia, clasa muncitoare n-a ajuns la putere, ci o minoritate comunistă a fost pusă de forțele rusești de ocupație”¹³. Din acest fapt decurge șubrezenia administrației țării. Reflectând la urmări, el remarcă deteriorarea administrației publice, o dereglare zi de zi a puterii politice și triumful care se prevede din afirmațiile unui țăran vrâncean plin de optimism care-și justifică încrederea în binele ce va veni prin zicerea ce circula prin satele de sub munte: „fie noaptea cât de lungă, ziua tot se face”. Era credința țăranului în triumful libertății.

Pamfil Șeicaru n-a ocolit în analizele sale fenomene regionale sau zonale petrecute în Europa sau în România. Referindu-se la teza oficială că poporul român îl susține pe Ceaușescu și-l va susține și în toate situațiile grele, publicistul de la München – căci în ultimii ani ai vieții se stabilise în capitala Bavariei –, detectează două urmări de dereglare a sistemului comunist mondial: breșa în sistem ca în cazul alegerii ca Papă a unui consilier polonez, care e un semn pilduitor de dereglări de lungă durată sau, în alt caz, răzvrătirea care dă rădăcină totului. Cea de-a doua formă de dereglare se întâlnește în Polonia, în România, în Uniunea Sovietică însăși. În multe din comentariile pe care le-a făcut referitor la structura socio-politică din România, Pamfil Șeicaru a elogiat o virtute sau alta – credința, apărarea țării și a libertății, spiritul de dreptate și de omenie, moralitatea și suferința în trup. El n-a considerat conspirația tăcerii țărănești ca integrare politică în cadrul oferit de comunism, ci ca un proces tăcut, de acumulare a suferinței până la umplerea paharului răbdării. Publicistul cunoscător al mentalității și comportamentului țăranului român a considerat că „țaranul proprietar este adversarul cel mai încăpățânat al socialismului” (p. 535). Bazat pe această concluzie psihologică, stăpână pe constanța și viitorul comportament al țăranului îndreptățit se simte după 1975-77 să afirme că în lumea țărănească „se presimt zorile”. Într-o scrisoare adresată tânărului medic de la Gissen în 1979 scrie: „ce vrei, Ovidiu, suntem neam de țărani, ei sunt temelia vieții care a rezistat la toate urgiile”. E o concluzie, care-l îndreptățește pe Ovidiu Vuia să constate în comentariul făcut asupra acestei scrisori că țăranul lui Pamfil Șeicaru s-a născut „odată cu Miorița din originile sacre ale neamului și prin istoria sa îi asigură o existență tot mai desăvârșită în ascensiunea ei”¹⁴. Opinia sa e că viața pașnică a țăranului român a fost distrusă prin colectivizarea agriculturii, act care a fost plătit cu multe vieți de țărani mutați în Bărăgan, maltratați în închisori sau la Canal. Mântuirea țării va veni prin refacerea libertății țăranului român.

¹³ Idem, II, p. 515.

¹⁴ Idem, vol. II, p. 541.

Într-o rodnică activitate de emigrant român, Pamfil Șeicaru a respectat propriile sale principii de acțiune. Ele au fost afirmate deschis în publicații și în epistole. Vom stăruie în limitele acestui studiu asupra lor. Nu trebuie uitat că înainte de a fi publicist, el a luptat pe front. A luptat de la Orșova până la Cireșoaia și a intrat în viața publică postbelică în 1919-1920 ca om al tranșeelor, a făcut parte deci din „generația tranșeelor”, care a rămas fidelă angajamentului solemn de a-și încorda puterile pentru înălțarea națiunii române. În viziunea socio-politică a lui Pamfil Șeicaru Țara e așezată „în calea răutăților” după cum gândeau cronicarii. Ne aflăm în fața unui „pericol natural” după cum gândea Take Ionescu. Acest pericol vine din Răsărit după cum gândeau la vremea lor Nicolae Costin, cronicar moldovean, și Dimitrie Cantemir, domn moldovean și enciclopedist al timpului său după cum l-a apreciat Academia din Berlin. Climatul politic din țară gândește directorul *Curentului*, trebuie să fie generat de stări psihice, solidaritate și cooperare după cum e firea românului și după cum gândise Ioan Slavici. Românii au făcut multe jertfe în decursul istoriei lor. Aceste fapte justifică o realitate: națiunea română există, afirmă Pamfil Șeicaru.

Schimbul epistolar al publicistului cu Ovidiu Vuia, omul de știință de la Giessen, are principiile enumerate mai sus drept coordonate ale comunicării. Ovidiu Vuia avea preocupări cultural-științifice mult mai diverse decât cercetările sale de laborator. Ovidiu Vuia e un spirit productiv: formulează întrebări și așteaptă răspunsuri de la bătrânul gazetar de la München. Gânditorul și experimentatul publicist de la Giessen dorește să descifreze modul de gândire politică al lui Pamfil Șeicaru prin predicțiile pe care publicistul de viziune globală le face. Nu era greu să cunoști previziunile de viitor ale lui Pamfil Șeicaru căci el le afirmă clar în lucrările sale. Ele sunt trei previziuni și au un rol coordonator al gândirii și soluțiilor oferite de Pamfil Șeicaru. Să enumerăm acele judecăți asupra viitorului politic european. Publicistul român era convins că antagonismul ruso-chinez va influența politica europeană¹⁵. Pamfil Șeicaru aprecia că raporturile de forțe ruso-chineze sunt pentru România de+o importanță capitală. Privitor la viitorul celor doi mari giganti învrăbiți, bătrânul publicist din München aștepta cu nerăbdare „finalul Ursului ... care caută noi puncte de provocare. Este beția înarmării continue”¹⁶. Din perspectiva antagonismului ruso-chinez și a ansamblului politicii europene, „spre norocul nostru, s-a intuit încă din 1960 de către cei care aveau răspunderea politică a destinului României, unica speranță ce-o avem este o legătură de prietenie cu China”¹⁷. Așa gândea Pamfil Șeicaru în 1976.

Correspondența dintre cei doi exilați români aflați pe pământ german e un corp de informații temeinice prin unitate de gândire a celor doi parteneri preocupați de viitorul politic al României. În contextul bogat de informații și idei vehiculate de scrisorile celor doi gazetari, era firesc să pătrundă informații despre vremuri și locuri din Arad, din țara întreagă.

¹⁵ Idem, *Scrisori din emigrație*, p. 42.

¹⁶ Idem, *Ibidem*, p. 61.

¹⁷ Idem, *Ibidem*, p. 61.

Analiza psihologică a trăirilor celor doi exilați, a sentimentelor pe care și le comunică sau alcătuiesc fondul spiritual al corespondenței ne dovedește în mod convingător că ei nu sunt niște înstrăinați de țară și popor și se gândesc profund la viitorul României. Ovidiu Vuia vorbește adesea de locurile natale și nostalgiile care-l leagă de ele și-l îndrumă după dispariția tatălui său în 20 iunie 1975, să-i adune manuscrisele literare. El ia drumul Madridului pentru a publica în continuare *Carpații*, condusă de harnicul culturolog Traian Popescu lucrarea *Vacanțele destinului*", apărută în 1980. Găsim în paginile acestei cărți prezentată atmosfera de înaltă spiritualitate și conduită etică ce alcătuia etosul vieții sătești din satele din jurul Brestovățului, locul de naștere al lui Tiberiu Vuia. Spațiul acestui etos popular în care lectura paginilor îngălbenite din *Tribuna* se făcea în mici grupuri de săteni ca și ascultarea cu sfințenie a corului condus de inimosul preot Sepeșan din Chizătău, creșterea copiilor cunoștea o înviorare prin îndemnul „Hai să ne dăm copiii la școli înalte”!

Trăirile sufletești ale anilor copilăriei lui Ovidiu Vuia sunt mai vii și mai colorate decât cele evocate de tatăl său din timpul anilor petrecuți pe plaiurile din jurul Brestovățului. Apar în sufletul tânărului cu ochi întrebători la tot ce se petrece în juru-i impresiile din anii de prefaceri trăite în așezările pline de legende din șesurile mătăsoase din dreapta Mureșului. Centrul acestor așezări natale e Semlacul. Aici, deschizători de viață cărturărească e legendara familie Ionescu. Lazăr Ionescu e deschizătorul luptei pentru luptă națională, iar Demetriu Ionescu e dascălul tânărului măcean din familia Cernovics trimis de părinții săi să cunoască marile centre culturale europene. Demetriu Ionescu a acționat productiv în multe sectoare publice arădene: administrație, instruire publică, cultură, politică națională.

În copilăria sa, Ovidiu Vuia a trăit acte dureroase, violente, petrecute sub ochii ofițerilor sovietici. În primul volum al corespondenței sale cu Pamfil Șeicaru, Ovidiu Vuia scrie despre un asemenea act: „să-mi selectez trăirea nu lipsită de importanța ei. După 23 august țara noastră fiind invadată de hoardele comuniste, mama mea fiind învățătoare atît locuința cât și școala ne-au fost rechiziționate de trupe rusești. Noi am fost masați într-o cameră în total patru persoane, lângă mine și mama erau bona și fiul ei. În tot acest rău ne părea bine că erau trupe de elită numite pe atunci GPU, care, după cum mi-am dat seama se ocupau cu supravegherea de aproape a trupelor”. Cu acest prilej, Ovidiu Vuia a cunoscut un soldat Mișa, „un fel de bucătar al ofițerilor ce ne-au ocupat locuința”. Între Mișa și superiorii săi „exista o egalitate fără cusur, ofițer și soldat, mai ales la beție erau o apă și-un pământ, numai că fiecare se îmbăta pe legea lui”¹⁸. Din aceste timpuri Ovidiu Vuia și-a amintit și de eroismul ostașilor români în încheștarea eroică, necruțătoare, cu trupele fasciste ce tindeau să pătrundă pe Valea Mureșului în centrul Transilvaniei și au primit riposta zdrobitoare a tinerilor elevi-ostași făuritori de istorie la Păuliș.

În comentariile făcute asupra acestui valoros schimb epistolar, Ovidiu Vuia s-a referit și la doi mari creatori arădeni aflați câțiva ani în Aradul interbelic: Aron Cotruș și Romulus Ladea. Îl întâlnim pe Aron

¹⁸ Idem, *Ibidem*, vol. I, . 159.

Cotruș încă din 1911, când era student la Viena, colaborator al ziarului *Românul* din Arad. În 1915 i-a apărut la Arad, volumul de versuri „Sărbătoarea morții”, pe care Emil Isac îl aprecia ca fiind operă ce ilustrează forța creatoare a generației tinere¹⁹. La Arad, Aron Cotruș s-a manifestat ca unul din marii creatori de poezie românească. Drumurile sale au fost determinate de geniul său creator. Începând din 1929 este atașat de presă în Italia; din 1931 îndeplinește aceeași misiune la Varșovia, de la 1 mai 1939 îndeplinește atribuțiile de șef al serviciului de presă din cadrul Delegației României din Madrid. Din noiembrie 1944, începe destinul tragic al lui Aron Cotruș. Activitatea lui diplomatică încetează, iar în 1946 e nevoit să ia calea exilului. În acest timp de suferință și încercări de tot felul, stilul nervos al comunicărilor celor doi corespondenți devine răscolitor de conștiințe românești în fața nedreptăților istoriei. Vintilă Horia consideră că acești ani au devenit în literele și în cultura română în toată extinderea și problematica lor, un „timp creator construit pe marginea durerii, vreau să spun pe marginea unui exil pe care-l doream scurt și fecund. A fost fecund, însă lung și tragic”²⁰. În comentariile sale, laborioase și temeinice elaborate de altfel, Ovidiu Vuia intuiește tonul răscolitor de conștiință al poeziilor lui Aron Cotruș și conchide că acest ton se concretizează în chemări la luptă ce s-au dat din Carpați până în zărilor țării. În volumul II din lucrarea „Spre adevăratul Eminescu”²¹, Ovidiu Vuia afirmă răspicat despre opera lui Aron Cotruș: „Cadențele poeziilor sale sunt marșuri de luptă, cântate pe Rarău să ne audă în țara toată și încă mai departe” ca un semn de luptă. Soarta României îl îngrijorează că stăpânitorii ei la adăpostul tancurilor „Pusu-ne-au în rând cu vita/Ne duc grâul, ne duc pita/hienale, cu târăita ?/ Doamne, unde ni-i ursita ?/În aceste timpuri de bejenie, căpcăunii urlă, zboară/ și de tălălimbi se-mburdă .../Rusia roșă, Rusia surdă, ne-a schimbat din neam în ciurdă ?”.

Punându-și problema integrării operei lui Aron Cotruș într-un câmp stilistic de creație literară – cel expresionist, de exemplu – Ovidiu Vuia afirmă în comentariile sale: „Aron Cotruș rămâne marele poet al exilului românesc, pe care zadarnic caută culturalnici de acum cu educație marxistă intrată în sângele lor să și-l însușească cu cât cred că au reușit, la urma urmelor, n-a făcut decât să-i înstrăineze de ceea ce constituie esența poeziei cotrușiene”²².

Aron Cotruș n-a fost numai un poet al exilului românesc, ci al întregului neam românesc, supus unei înstrăinări de sine însuși, de autenticitatea gândirii și spiritualității românești. Poezia lui Aron Cotruș e și un factor al regăsirii noastre, o expresie a autenticității cugetului românesc așa cum ne-a fost transmisă autenticitatea românească prin Miorița și Meșterul Manole.

¹⁹ Aron Cotruș, *Poezii*, vol. I, Editura de Vest Timișoara, 1991, p. 9, ediție îngrijită de Al. Ruja.

²⁰ Idem, *Ibidem*, p. 20. Vezi vol. I, Editura de Vest, p. 20.

²¹ Vezi vol. II, Almarom, Râmnicu-Vâlcea, 2000, p. 328.

²² Ovidiu Vuia, *Pe marginea cărții și a studiului*, I, p. 242.

Ovidiu Vuia a raport opera marilor gânditori români aflați în exil – Emil Cioran, Mircea Eliade, Eugen Ionescu – la ansamblul culturii franceze de la Voltaire încolo. Medicul român de la Giessen manifestă în gândirea sa preocupări enciclopedice, însă acestea sunt mai mult enumerări, nu analize aprofundate de concepții științifice. Astfel, repetă remarca făcută asupra valorii științifice a operei lui Emil Cioran, gânditor care a reușit să pășească pe același drum al raționalismului și limpezimii limbii franceze, caracteristici izvorâte din cogito al lui Descartes. Ovidiu Vuia nu aprofundează analiza operei lui Emil Cioran, ci alunecă pe panta naturalismului atunci când îi prezintă rătăcirile mintale datorate maladiei Alzheimer. Printre „adevărații eroi ai exilului românesc”, Ovidiu Vuia înscrie pe Pamfil Șeicaru, Ion Emilian, Vasile Posteuca, pe când lui Mircea Eliade îi impută faptul că „el a dus tratative cu omul cel mai compromis din România, Adrian Păunescu”²³. Luând în considerare valoarea diversificată a exilului românesc – politic, militar, diplomatic, științific, cultural, publicistic, etc. – și mai ales dinamismul exilului românesc transatlantic, vom ajunge la concluzia că acest exil a cuprins valori românești, pe care istoria națională nu le poate ocoli chiar dacă ar fi să ne amintim de următorii: General Nicolae Rădescu, Grigore Gafencu, Nicolae Caranfil, Sabin Manuilă și alții²⁴.

Schimbul epistolar la care m-am referit în acest studiu a fost inițiat de Ovidiu Vuia. El și-a propus să demonstreze „că marele ziarist și scriitor a gândit mereu așa cum îmi scria mie, eliberat de toate dogmele comuniste în bună parte impuse și lui, de la inimă la inimă, a rămas credincios principiilor în numele cărora a acționat o viață întreagă, propria sa conștiință refuza să stea în solda cuiva, așa cum o vom demonstra în paginile cărții de față”²⁵. Corespondența celor doi participanți – Pamfil Șeicaru și Ovidiu Vuia – prezintă particularități și note comune determinate de personalitatea lor. Pamfil Șeicaru este un memorialist și gânditor politic ce tinde spre înțelegerea mișcărilor lente, de anvergură care se înalță sau erodează treptat mari construcții statale. În ceea ce privește Uniunea Sovietică, Pamfil Șeicaru a înțeles erodarea ei treptată accentuată de politica lumii occidentale, inaugurată de profesorul Kennan prin teza sa a fierberii societății sovietice în zeama proprie. Sub raport politic ambii participanți erau spirite mai apropiate de gruparea lui N. Ștefănescu Govora. În articolul *Un om necunoscut: I. Gh. Duca*, fruntașul liberal era omul politic remarcat în cercurile guvernamentale prin „rara sa corectitudine” și era admirat pe

²³ Idem, *op. cit.*, vol. II, p. 449.

²⁴ Datorăm unui concetățean arădean, Miron Butariu, *O viață de om*, Colecția memorialistică, Los Angeles, 1991. Cartea conține o admirabilă prezentare a tumultului vieții publice arădene din anii premergători izbucnirii celui de-al doilea conflict mondial. Miron Butariu l-a cunoscut și pe Pamfil Șeicaru în timpul unui sejur la Slănic Moldova în vara anului 1939. „Șeicaru era în plină vervă, volubil, avea expresii pot spune vulgare, era dezlănțuit. Miron Butariu ni-l prezintă pe Șeicaru la Paris în anii postbelici când „devenise foarte controversat, crâncen opozant al Regelui și Comitetului Național” (p. 95).

²⁵ Ovidiu Vuia, *op. cit.*, I, p. 17.

culoarele parlamentului prin intervențiile sale și prin viziunea sa asupra dezbaterii parlamentare pe care o considera „ca formă de colaborare, pasionantă adesea, dar respectând anumite limite ale decenței ca o formă a stimei pe care parlamentarii o datorează reciproc față de convingerile celorlalți” (III, p. 1028). În fond omul politic I. Gh. Duca a fost un romantic meditativ care a găsit un mijloc de meditație în eseul *Mâinile* despre trăsăturile fundamentale ale personalității unor mari oameni politici contemporani. „Pentru Duca, notează Pamfil Șeicaru, o simplă strângere de mână definea caracterul omului”. La sfârșitul articolului său închinat marelui om politic liberal, fostul director al *Curentului* notează: „Îmi defilează atâtea amintiri în care se găsește omul politic de o impecabilă corectitudine, de un patriotism fără prihană și încerc o mare tristeță: Un om politic necunoscut: I. Gh. Duca”.

Corespondența dintre cei doi membrii ai exilului românesc din Germania a fost, în esența lui, un schimb de idei. A fost un schimb de idei despre cultură, politică, istorie și oameni angajați în dezbateri și detectarea divergențelor politice. N-a fost un schimb epistolar care să genereze o idee constructivă despre așezăminte culturale din exil – *Carpații* (Madrid) și Ion Dumitru-Verlag (München) fiind două din cele mai rodnice edituri, despre publicații românești, despre emisiuni radiofonice sau despre întâlniri culturale exilaților. E un schimb epistolar care ne arată că acțiunea de cultivare a comunicării politice trebuie continuată. Lectura corespondenței celor din exil îți lasă o impresie de respingere deschisă a stilului lor vulgar în evaluări și catalogări umane, mai evident la Pamfil Șeicaru. Cititorul atent la detectarea ideilor comunicate va rămâne surprins când va citi această frază indescifrabilă în raport cu istoria: „Buimăcitor: regizorul și biruitorul evenimentelor a fost Stalin, care și-a impus voința la doi dobitoci alcoolici (calificare exactă), Roosevelt și Churchill”²⁶. Despre crimele „regizorului” nu se suflă nimic. Rețin pentru mine și pentru semenii mei votanți: cultivarea comunicării politice rămâne o problemă deschisă a societății românești.

²⁶ Ovidiu Vuia, *op. cit.*, II, p. 455.

PICTORUL STERIE BECU
(1883 [1885 ?] – 1970)

O scurtă prezentare biografică a autorului

S-a născut la Arad în 10 decembrie 1938, părinții săi fiind Alexandru și Ana. A parcurs cursurile Școlii Medii nr. 1 Arad (Liceul "Moise Nicoară" de azi). Perioada ce a urmat a fost nefavorabilă în planul opțiunilor profesionale, așa cum reiese din rememorările fiicei sale, Alexandra Braica: "Existența sa a fost marcată timpuriu de drama familiei, în care fratele său mai mare, Cornel, a fost arestat printr-o conjunctură nefericită de către regimul comunist pentru o așa zisă "intenție", nici măcar tentativă, de trecere frauduloasă a frontierei spre Yugoslavia (în vremurile extrem de tulburi ale anilor '50). Fratele său a fost condamnat la temniță grea, mină de plumb și Canal, timp în care întreaga sa familie a făcut mari eforturi materiale și morale. Din acest motiv nu a fost admis imediat la facultate. Perseverent în dorința sa de cunoaștere și studiu, așteptând o perioadă să-i fie permisă admiterea la facultate, a muncit ca distribuitor la un aprozar din Piața Mare".

Intervalul cronologic al anilor 1957-1962 a fost unul a căutărilor. A fost însoțitor de marfă la OCL Aprozar Arad (1.12.1957–13.05.1958), vânzător la Trustul Alimentației Publice Arad (10.10.1959–26.02.1960), secretar la Școala Populară de Artă (5.04.1961–31.10.1961), secretar la Școala de Meserii "Vasile Roaită" Arad (1.11.1961–30.09.1962). Cu întreruperi, în intervalul 1959-1961, a prestat serviciul militar la construcții. Din 1962 până în anul 1967 a urmat cursurile Facultății de Istorie-Filozofie de la Universitatea Babeș-Bolyai Cluj Napoca, secția filosofie-istorie-pedagogie¹.

După absolvire a fost angajat în calitate de îndrumător la Muzeul Regional Arad. Peste doi ani (în 1969) avea să fie avansat ca muzeograf la aceeași instituție, care din 1968 purta denumirea de Muzeul Județean Arad.

Prin transfer, între anii 1970-1974 a funcționat ca lector șef la Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor, secția Arad. Apoi, a fost cooptat ca instructor pe lângă Comitetul de Cultura și Educație Socialistă a județului Arad. În acest timp a funcționat "ca profesor de științe sociale la Liceul Elena Ghiba Birta, la Școala Tehnica de Subingineri arădeană", așa cum consemna fiica sa Alexandra.

Odată cu înființarea Oficiului Județean pentru Patrimoniul Cultural Național Arad, revine la Muzeu, activând în cadrul acestei funcții specializate în calitate de muzeograf (1975-2002). Aici, el a întocmit fișe analitice de evidență și de expertiză în domeniul artelor plastice și decorative "făcând din profesiunea sa o pasiune care l-a urmărit și i-a marcat toată viața și existența, căutând neobosit cultura, esteticul, frumosul în toate formele sale, perfecțiunea-pe care le putea găsi atât în ființa umană, în oameni, dar și în artă în general, în obiectele decorative "antice" sau

¹ Complexul Muzeal Arad (în continuare C.M.A.), *Dosare personale, Fișa personală, Autobiografie*.

contemporane, valoroase sau nu, în natură, în lectură, în existență... A căutat să se perfecționeze continuu în estetică, istoria artei, artiști, autori, pictori și biografiile acestora, după cum nota Alexandra Braica.

A fost perceput ca o "fire deosebit de sensibilă, impresionabilă, umanitară, cu o reală și susținută de setea de cultură, intelectual până la fibră, meloman, iubitor de frumos, o persoană măcinată de căutări în plan personal și profesional, de dorințe lăuntrice, de răspunsuri existențiale, de dorința veșnică de a-și găsi menirea, împlinirea, fericirea... Toate acestea realizându-se în timpul vieții sale într-o măsură mult mai mică decât ar fi dorit sau ar fi sperat".

După cum conchidea fiica acestuia "Viața e mereu atât de scurtă....".

A găsit răgaz pentru valorificare publicistică:

Lucrări reprezentative de artă plastică românească în colecțiile particulare arădene: Theodor Pallady și Nicolae Tonitza, în "Ziridava", X, Muzeul Județean Arad, 1978

Realitățile socialiste oglindite în operele artiștilor plastici arădeni, în "Ziridava" XI, 1979

Lucrări reprezentative de pictură aparținând Școlii de la Baia-Mare în colecțiile particulare arădene, în "Ziridava" XIII, 1981

Piese reprezentative de ceramică în colecțiile particulare arădene, în "Ziridava" XIV, 1982

Piese de argintărie vieneză din Colecția „Sever Bocu”- Lipova, în „Studii și Comunicări”, I, Muzeul de Artă Arad, 1992

O pictură germană din secolul al XVII-lea identificată la Biserica romano-catolică din Sânmartin, în "Studii și Comunicări", II, Muzeul de Artă Arad, 1994

Lucrarea pe care o redăm mai jos constituie una dintre ultimele sale contribuții la creionarea unor biografii de artiști arădeni. Cu mici intervenții din partea editorilor, succintul studiu ne-a fost pus la dispoziție prin bunăvoința profesorului Dan Lăzărescu, bibliotecar la secția de Patrimoniu a Bibliotecii Județene "Alexandru Dimitrie Xenopol" din Arad.

PICTORUL STERIE BECU (1883 [1885 ?] – 1970)

Cum o parte importantă a vieții lui Sterie Becu se leagă de Arad, este normal ca documente deosebite să se afle pe aici.

Cu ani în urmă am avut ocazia să achiziționăm un stoc de astfel de documente și, cum am constatat că destule erori s-au strecurat în sumarele însemnări biografice despre pictor, apărute prin mai multe locuri, ni s-a părut utilă aducerea acestor documente la cunoștința celor interesați, nota Alexandru Braica.

Arhitectul și pictorul Sterie Becu s-a născut în 16 iunie 1885, la Perivole, județul Monastir, Macedonia. A urmat Institutul de Arhitectură din București. În aceeași localitate a urmat și Școala de Arte Frumoase, la clasa măștrilor Ipolit Strâmbu și G. D. Mirea.

I s-a acordat diploma de arhitect în 22 octombrie 1915, fiind semnată de directorul Școlii Superioare de Arhitectură, Emil Pangrati (Il. 1). La 6 mai 1933, Sterie Becu a intrat în rândul arhitecților diplomați (Il. 2). Intrat în

rândul membrilor Corpului Arhitecților din România a beneficiat de o „Carte de Legitimatie” (Il. 3). De numele arhitectului Becu se leagă Biserica „Dudu” din Craiova.

Tablourile sale redau peisaje din lumea prin care a călătorit (Orient, Europa), manifestând preferințe spre peisaje urbane, biserici, case țărănești din zona Prahovei². Din lucrările sale răzbate „lumina puternică și caldă”³.

În iarna anului 1936, în cadrul Salonului „Universul”, Sterie Becu a organizat o expoziție personală în care a expus 56 picturi, 19 acuarele și 7 desene (Il. 4)⁴. Doi ani mai târziu, a organizat, în același spațiu, o alta ale cărei lucrări pot fi desprinse din Il. 5. În decembrie 1941, el a expus picturi, la Ateneul Român, alături de Nicolae Grant și Cezar Lăzărescu⁵.

Din fotografiile păstrate de familia Braica desprindem relația specială pe care a avut-o cu soția sa. Soții Becu și-au petrecut concediile în țară și străinătate (Il. 6-10).

Universul artistic s-a consumat, în ultimele trei decenii ale vieții sale, în Arad. Se știe că în perioada sa arădeană Sterie Becu realizase o serie de schițe (desene în creion). La început a locuit pe trada Episcop Romul Ciorogariu (azi poartă numele poetului Aron Cotruș). Apoi, bătrânul octogenar a fost nevoit să locuiască într-un demisol de pe strada Episcopiei.

Dintre lucrări amintim: „Nud pe sticlă” (Il. 11)⁶, „Pastel” (Il. 12)⁷, „Peisaj oriental” (Il. 13)⁸. Ca dovadă a colaborării pictorului cu Muzeul arădean, în colecția de artă s-au păstrat două lucrări – „Floreasca” (Il. 14) și „Autoportret” (Il. 15)⁹, intrate în anii 1940-1941.

S-a stins din viață, în anul 1970, la Arad. Alexandru Braica începuse să pregătească o expoziție, creând un plan grafic pentru desenele în tuș ale artistului.

După o vreme de uitare, Sterie Becu revine în atenția caselor de licitație și a iubitorilor de artă.

² Lucian Predescu, *Enciclopedia României Cugetarea. Material românesc oameni și înfăptuiri*, Ediție anastatică, Ed. Saeculum I.O., Ed. Vestala, București, 1999, p. 91; Mircea Deac, Tudor Octavian, *300 de pictori români*, Ed. „Noi”, București, 2008, p. 13, 97.

³ Eugeniu N. Dublea, *Artiști plastici români*, Ed. Revista „Plastica”, București, 1936, p. 12.

⁴ Vezi *Catalog Expoziția de pictură Sterie Becu*, 2-31 decembrie 1936.

⁵ Mihai Pelin, *Deceniul prăbușirilor (1940-1950): viețile pictorilor, sculptorilor și arhitecților români legionari și stalinisti*, Ed. Compania, București, 2005, p. 79.

⁶ Piesă fotografică aflată în colecția familiei Braica.

⁷ Mircea Deac, Tudor Octavian, *op. cit.*, p. 97.

⁸ ArtMark, *Patrimoniu. Școala de la Baia Mare. Fotografie. Artă tânără europeană*, 2009.

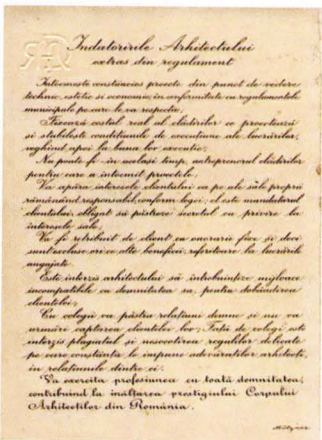
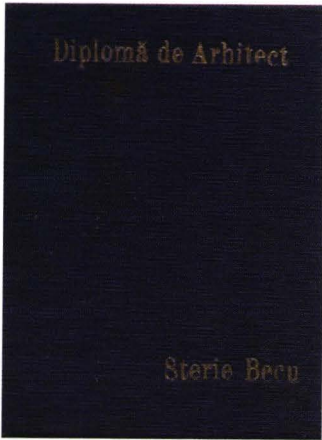
⁹ C.M.A., *Colecția de artă românească*, nr. inv. 383 și 371. Aducem mulțumiri doamnelor Adriana Pantazi (șef secție artă) și Elena Jurjiu (conservator) pentru sprijinul acordat.

II. 1. Diplomă de arhitect (22 octombrie 1915)

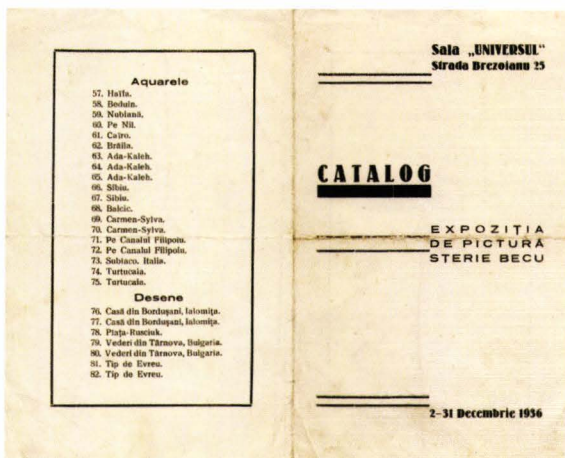

II. 2. Diplomă de arhitect diplomat (6 mai 1933)

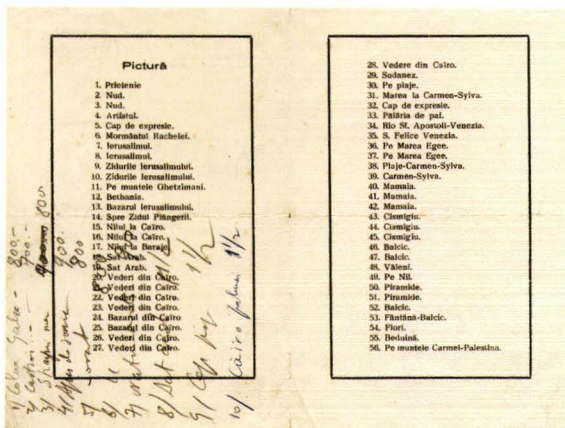

II. 3. Carte de legitimație

II. 4. Catalogul Expoziția de pictură Sterie Becu, 2-31 decembrie 1936

Il. 8. Sterie Becu cu soția la templul Nike, Acropolis (Grecia, 1931)

Il. 9. Sterie Becu, soția și niște prietene)

Il. 10. Sterie Becu în vizită la castelul Schönbrunn (Viena, 6.09.1940)

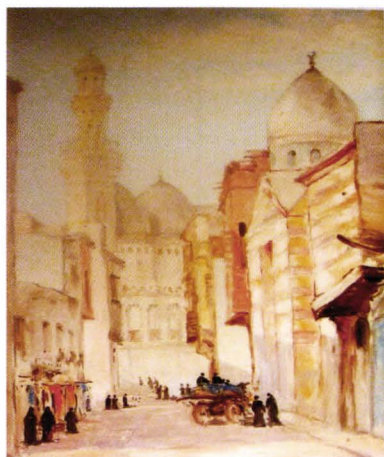

Il. 11. Nud pe sticlă

Il. 12. Pastel, ulei/carton, 52x40,5

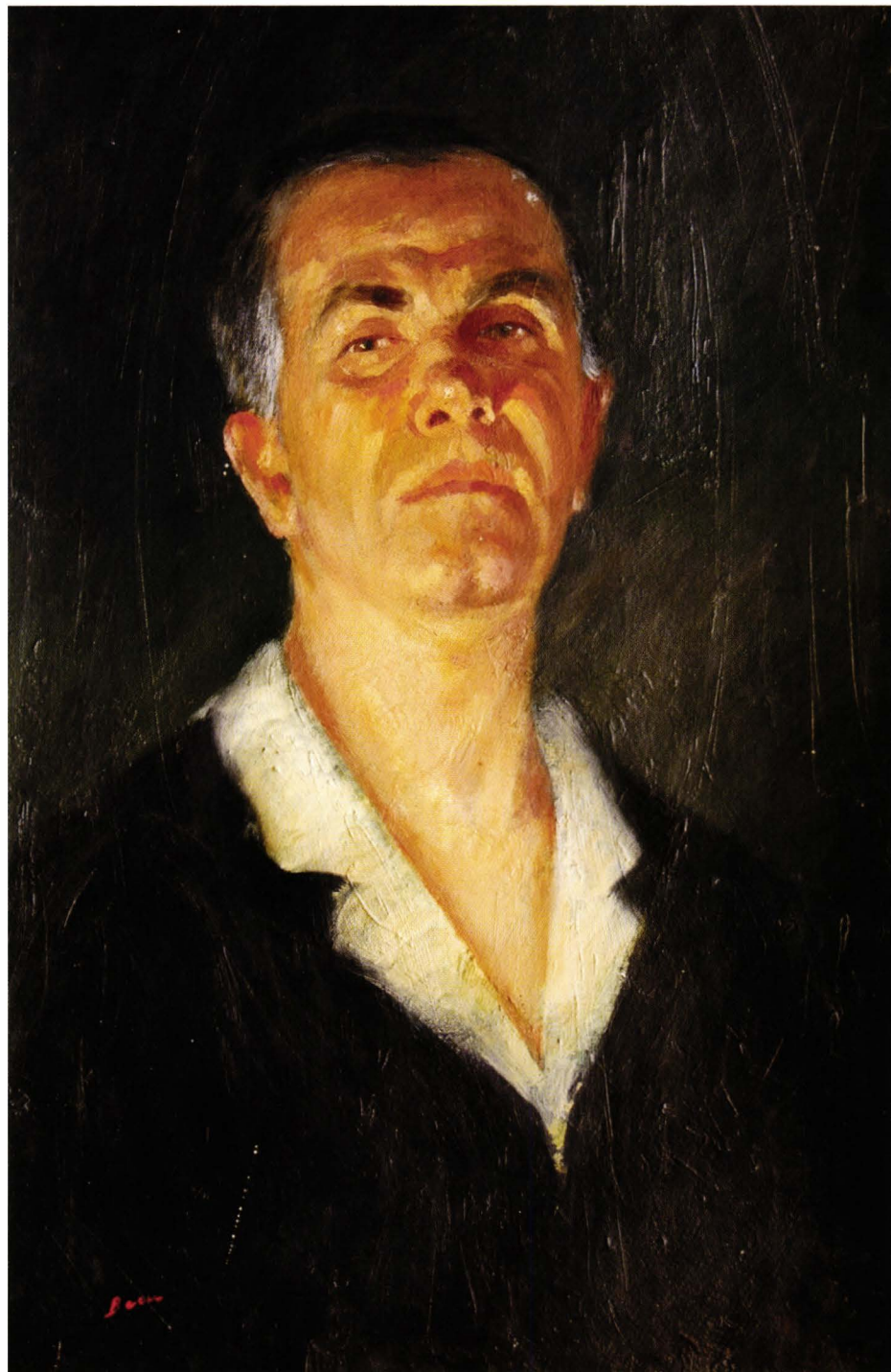

Il. 13. Peisaj oriental, ulei/placaj, 49,5x34,5,
semnat dreapta jos cu brun *Becu*

Il. 14. Floreasca, ulei/carton
26x40,5, semnat stânga jos cu
brun *Becu*

Il. 15. *Autoportret*, ulei/carton, 68x49, semnat stânga jos cu roșu Becu

Vasile I. Popeangă*

Vizitele făcute la instituții de învățământ din Ungaria mi-au oferit prilejul de a zăbovi măcar câteva ore în Giula. Doream să mai revăd prietenii și cunoscuții de la Liceul „Nicolae Bălcescu”. Prima gazdă binevoitoare era bibliotecara acestei instituții, Doina Luțai, cu care am povestit de multe ori despre părintele său Teodor Misaroș, pe care l-am întâlnit adeseori în timpul cercetărilor sale din Arad. Ultima dată din 2004 am întâlnit la bibliotecă întreaga familie: Maria Misaroș, mama doamnei Luțai, și pe soțul ei. Familia Luțai era originară din Cenad, Ungaria, de unde provenea și bunicul soției mele. A fost vorba în 2004 de afinități locale, metode care apropie oamenii peste rigorile frontierelor.

Teodor Misaroș a fost fiu al localității Giula, centru al vieții bisericești și culturale a românilor din Ungaria. Nu putem vorbi de Giula fără a aminti de Moise Nicoară, fiu al acestei localități, căruia distinsa cercetătoare a istorie noastre, Cornelia Bodea, i-a închinat două monografii¹, a căror cunoaștere se impune ca un imperativ pentru iubitorii istoriei și ai farmecului ei formativ. După terminarea cursurilor primare la Școala din Giula, T. Misaroș a urmat pe cele liceale la Giula și Békéscsaba. Absolvirea cursurilor liceale i-a dat posibilitatea afirmării chemării fundamentale a sufletului său: învățământul teologic. A urmat cursurile Academiei Teologice din Cluj pe care le-a absolvit în 1946. În 1947 a fost hirotonit preot în Săcel, dar a continuat studiile sale în domeniul ortodoxiei românești din Ungaria. Aprofundarea studiilor istorice s-a făcut sub influența valoroasei echipe profesionale de la Institutul Teologic Universitar din Sibiu care sub conducerea profesorilor Sofron Vlad, C. Voicu, Mircea Păcurariu, Laurențiu Streza Milan Șesan, și alții a reușit să atragă spre Sibiu tinere forțe intelectuale din afara hotarelor țării. Aici a primit și îndrumări metodice de efectuare a cercetării istorice. În 1970 și-a susținut examenul de licență în teologie. Conformându-se cererilor regulamentare a efectuat pentru licență o lucrare din domeniul istoriei intitulată: *Din istoria ortodoxiei în Ungaria*. Îndrumătorul lucrării de licență a fost profesorul Milan Șesan. De acum se prefigurează cu claritate aria cercetărilor sale viitoare. De la Sibiu s-a orientat spre București pentru pregătirea unei lucrări în domeniul *Istoria Bisericii Ortodoxe române* care să-i faciliteze obținerea titlului de doctor în teologie. Între 1970-1973 a urmat cursurile de pregătire în acest domeniu, urmate de rodnice cercetări de teren în arhivele parohiale și cele județene

* Profesor universitar doctor, profesor emerit, Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” Arad

¹ Cornelia Bodea, *Moise Nicoară (1784-1861) și rolul său în lupta pentru emanciparea național-religioasă a românilor din Banat și Crișana, Arad, Diecezana, 1943 și cea de-a doua Moise Nicoară, Giula (Ungaria) 1784- București, 1861, Editura Enciclopedică, București, 2001*

din Ungaria și din România. Îndrumătorul său științific a fost profesorul Ion Rămureanu.

Activitatea preotească a preotului Teodor Misaroș a început în Săcel. E o localitate lângă frontiera româno-ungară, în partea românească aflându-se așezarea românească Cheresig. Treizeci de ani, 1947-1977, a fost parohul Săcelului. După 1977 îl găsim paroh la Micherechi, sat românesc în apropiere de Salonta. Atât la Săcel, cât și la Micherechi, preotul T. Misaroș a jucat un rol constructiv îndemnându-și credincioșii să facă agricultură rațională. Autorul acestor pagini a vizitat satul Micherechi, unde am întâlnit un preot misionar din Pâncota. Am rămas profund impresionat de serele atât de productive și de apreciate încât intraseră în bazele de aprovizionare ale Budapestei. Între 1972-1976, Traian Misaroș a îndeplinit atribuții de protopop al Micherechiului. Activitatea sa bisericească s-a desfășurat acum într-o arie mai largă, făcând eforturi susținute pentru cercetarea socio-istorică a comunităților ortodoxe din tract. În 1976 a fost ales vicar al Vicariatului Ortodox Român din Ungaria. Și aici s-a bucurat de frumoase aprecieri.

Activitatea de cercetare. Format în trei mari centre de cercetare universitare din țară – Cluj, Sibiu și București - Teodor Misaroș a cunoscut preocupările predilecte ale teologilor români: fortificarea credinței strămoșești în sufletele credincioșilor și cercetarea trecutului Bisericii Ortodoxe Române. Era firesc ca protopopul Teodor Misaroș să-și orienteze activitatea sa de paroh și de vicar în raport cu aceste repere. Sub raport socio-creștinesc a urmărit consolidarea vieții comunitare în localitatea în care se aflau grupuri de ortodocși români adunați în jurul Bisericii. În calitate sa de conducător de tract protopopes, a avut grijă să fie păstrat patrimoniul cultural al instituțiilor bisericești. Titlul și problematica lucrării de licență susținută la Sibiu ne dovedesc interesul tânărului absolvent de teologie pentru studiul începuturilor ortodoxiei bihorene. Un cercetător avizat al acestei probleme, preotul Vasile Frențiu, constată existența unei influențe a ortodoxiei românești asupra creștinării ungarilor. Asemenea situații sunt dovedite de „utilizarea unor cuvinte ca de exemplu păgân sau Crăciun, întâlnite doar la noi și unguri”².

În timpul pregătirii examenelor prevăzute de programă pentru candidații ce-și pregăteau lucrarea de doctorat, Teodor Misaroș a elaborat lucrări prezentate în seminarul doctoranzilor. Una din aceste lucrări, pregătită sub conducerea profesorului Ion Rămureanu a fost publicată în 1978 în revista *Mitropolia Banatului*³. Lucrarea prezintă valoare istorică pentru următoarele trei argumente: a. prezintă informații despre protosinghelul Gh. Bogoevici; b. autorul subliniază procesul de constituire a parohiei ortodoxe române din Budapesta; și 3. explică fazele de constituire a unei comunități bisericești. Vom stăruia asupra fiecărui aspect în parte.

² Vasile Frențiu, *Situația Bisericii Ortodoxe Române din Crișana în sec. XII-XVIII*, în „*Mitropolia Banatului*”, nr. 1-3, anul XXVIII, 1978, p. 62.

³ T. Misaroș, *Protosinghelul Ghenadie Gh. Bogoevici*, în „*Mitropolia Banatului*”, nr. 1-3, anul XXVIII, 1978, p. 32.

Protosinghelul Ghenadie Gh. Bogoevici e fiu al Banatului. E fiu de preot din Bănia. A făcut parte dintr-o familie numeroasă și vrednică întrucât a crescut optsprezece vlăstare și a învins cerbia autorităților școlare de la Vârșeț, care au schimbat numele familiei din Brebu în Bogoevici. Tânărul fiu al parohului din Bănia a urmat cursurile liceale la Oravița, Biserica Albă și Kecskémet, unde, în iunie 1885, a devenit absolvent format pentru a fi primit la Institutul Teologic din Caransebeș. După absolvirea cursurilor teologice s-a îndreptat din nou spre Kecskémet, unde a urmat cursurile Academiei de drept. A făcut ultimul an de studii juridice la Budapesta. În 1889 a fost angajat ca avocat în renumita cancelarie avocațială a lui Gh. Șerb. A avut responsabilități în cadrul Fundației Emanuil Gojdu și de catihet pentru tineretul școlar. Anul 1900 îl găsește la conducerea nou-înființatei parohii ortodoxe din Budapesta⁴.

În cadrul Fundației Gojdu din Budapesta, Gheorghe Bogoevici a îndeplinit atribuțiile de administrator-executor, având posibilitatea să cunoască tineri intelectuali care erau bursierii fundației. O activitate cu totul lăudabilă a îndeplinit în calitate sa de catehet al celor optzeci de elevi români din Budapesta care erau în pericol să-și piardă limba maternă. Principala activitate a lui Ghenadie Bogoevici a fost însă cea desfășurată în calitate sa de preot al parohiei ortodoxe române din Budapesta. A fost instalat în acest post în 12/25 noiembrie 1900 de către episcopul Iosif Goldiș al Aradului. Capela ortodoxă română era instalată în clădirea Fundației Gojdu din strada Hollás. Cu sprijinul studenților de la diferite facultăți budapestane, tânărul paroh a reușit să înființeze un cor al parohiei. Primul război mondial a zădărnicit orice proiect de zidire a unei biserici ortodoxe române în Budapesta, idee îmbrățișată de conducerea orașului. După încheierea ostilităților militare mulți preoți ce-și făcuseră studiile în România s-au retras. Au rămas 3 preoți pentru cele 18 parohii situate în Ungaria. I-au trebuit lui Ghenadie Bogoevici mari eforturi și ajutorul preotului Simion Cornea din Bătania – originar din Răpsig (Arad) și decedat în 1932. Cunoscând temeinic situația bisericilor și școlilor românești din Ungaria, Ghenadie Bogoevici a propus în 1925 „să se înființeze pe teritoriul Ungariei de azi chiar o episcopie română ortodoxă și pentru redicarea și susținerea ei – e speranță – că și guvernul ungar va contribui în mod moral și material”⁵.

T. Misaroș notează în studiul său închinat lui Ghenadie Bogoevici că situația bisericilor ortodoxe române din Ungaria a început a se îmbunătăți după 1928, când, prin legea cultelor din 1928 se recomanda ierarhilor români să nu se amestece în afacerile ortodoxe din alte țări. Acestea dispuneau de libertate de acțiune în funcție de contextul statal (Iugoslavia,

⁴ Idem, *ibidem*, *op. cit.*, p. 42.

⁵ Propunerea lui Ghenadie Bogoevici din 24 septembrie 1925 s-a îndeplinit. Guvernul maghiar a sprijinit ideea și cu asentimentul lui în 21 februarie 1999 a fost instalat întâiul statator titular al Episcopiei Ortodoxe Române din Ungaria în persoana P.S. Sofronie. Documente despre relațiile Episcopiei Aradului cu parohiile din Ungaria în A.E.A., III – 276-1922.

Ungaria) în care se aflau. Numărul preoților a crescut, unii din ei absolvind studii la institute școlare din România.

Organizarea activității bisericești a celor 18 parohii ortodoxe române din Ungaria a devenit mai bine încheată datorită cooperării protosinghelului Bogoevici cu preotul Simion Cornea din Bățania pe baza următoarelor principii: 1. Recunoașterea prevederilor Statutului organic în integralitatea lor; 2. Înființarea unui post de vicar sau episcop, care va fi subordonat dogmatic Mitropoliei din Sibiu sau Patriarhiei române. Vicarul sau episcopul vor fi ajutați în activitatea lor de un Consistor cu responsabilități chibzuite pentru asistență religioasă și 3. Limba română să se propună în toate școlile românești, iar învățătorilor li se va solicita să cunoască temeinic limba maghiară. Pe drumul organizării bisericești pe baza reperelor de mai sus. Gheorghe Bogoevici n-a putut merge mult căci în 1933 a decedat. De la el au rămas însă principii de organizare comunitară pe baza cărora Teodor Mesaroș și-a organizat activitatea sa desfășurată în calitate de vicar episcopal.

Lucrarea de bază a lui T. Misaroș este cea pregătită pentru susținerea doctoratului la Facultatea de Teologie din București. Ea este intitulată *Din istoria comunităților bisericești ortodoxe române din Ungaria*. Prima ediție a lucrării a apărut în 1990, iar cea de-a doua la Giula în 2002. Lucrarea sa a apărut cu binecuvântarea P.S. Episcopul Sofronie, care în cuvântul său înainte a subliniat că „numea stăruitoare și trudnică a părintelui Misaroș a fost una de pionierat de deștelenire. Puținătatea izvoarelor, fructificată la maximum de autor, limitarea accesului la documente, ușor de înțeles având în vedere perioada când a fost elaborată fac din cartea aceasta un instrument de primă mână pentru scriitorii cercetători ai vieții românești de la granița apuseană a României și până dincolo chiar de Tisa”⁶. Eva Iova, redactorul lucrării, semnalează în cuvântul său din cea de-a doua ediție că prima s-a epuizat repede. Interesul credincioșilor ortodocși pentru cunoașterea trecutului bisericii lor a fost major și a determinat apariția ediției a doua.

În introducerea lucrării sale T. Misaroș prezintă o imagine generală a vieții românești din Ungaria. Numărul populației românești se ridică la aproximativ 25.000 de locuitori. Populația românească ortodoxă este organizată în 19 comunități bisericești care funcționează ca „o entitate autonomă, dependentă, din punct de vedere canonic de Patriarhia română”⁷. Această organizare bisericească își are însă „propria sa organizare administrativă, după „Statutul șagunian” din 1868 și este recunoscută și de statul maghiar”. Cel de-al doilea reper organizatoric – personalitatea proprie - va sta în atenția noastră pe parcursul prezentării acestui articol. T. Misaroș semnalează absența studiilor referitoare la istoria comunităților ortodoxe românești din Ungaria. Era un gol pe care el s-a străduit din răspuțeri să-l umple. Acest gol poate fi umplut mai ușor după sfârșitul ocupației turcești din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea. În

⁶ T. Misaroș, *Din istoria comunităților bisericilor ortodoxe române din Ungaria*, Giula, 2002, p. 5.

⁷ Idem, ibidem, p. 9.

condițiile create a început ridicarea bisericii, edificate cu sprijinul credincioșilor. Numai biserica din Otlaca-Pustă a fost ctitorită de Ștefan Rusu. Comunitățile bisericești din cele 19 localități la care se referă T. Misaroș s-au găsit până în 1920 sub jurisdicția episcopilor sufragane ale Mitropoliei Ardealului. Între 1920-1940 legătura canonică de care s-a vorbit a fost menținută. T. Misaroș condamnă încercarea forurilor conducătoare ale administrației horthyiste de a înființa „Administrația Ortodoxă Maghiară” și consemnează atitudinea pozitivă a autorităților maghiare de după 1945 de a fi de acord cu înființarea Episcopiei Ortodoxe Române din Ungaria în 27 martie 1946 cu sediul la Giula.

Nucleul informațional al lucrării preotului T. Misaroș este constituit de prezentarea comunităților bisericești ortodoxe din Ungaria. Făcând această prezentare, el ajunge la concluzia că datele prezentate „atestă în mod indiscutabil prezența elementului ortodox român în aceste zone, unde se găsesc comunitățile bisericești ortodoxe române din R. Ungară”⁸. El amintește de informațiile conținute de **Vita major Sancti Gherardi** și de botezarea la Vidin în 1002 a lui Ahtum. De asemenea, semnalează reproșul făcut regelui Emeric I al Ungariei de Papa Inocențiu în 1204 că în regatul său funcționează un mare număr de mănăstiri grecești. Comunitățile bisericești ortodoxe române din Ungaria asupra cărora stăruie T. Misaroș sunt prezentate în ordine alfabetică începând cu:

1. Aletea, situată la 24 km vest de Otlaca (Grăniceri). Prima informație despre această localitate provine din 1232. Sunt prezentate date despre evoluția localității, în care în 1920 a fost filială a comunității din Chitighaz. În 1934 această filială a devenit parohie matră, dar n-a avut preotul necesar asistenței religioase cerute de localnici așa că până în 1947 e subordonată parohiei Chitighaz. Prin eforturile locuitorilor ortodocși, Aletea a dispus cu încetul de o capelă cu hramul Sf. Ierarh Nicolae. În lucrare e prezentat interiorul capelei, sunt amintiți preoții care au slujit în Aletea începând cu 1947 și sunt menționate cărțile de cult existente în patrimoniul parohiei.

2. Apateu. Clădirea bisericii a fost probabil ridicată în deceniile 2 și 3 ale secolului al XVIII-lea căci la 1740 ea e menționată în documente. Localitatea Apateu e menționată în *Varadi Regestrum* în 1214. Biserica are hramul Sf. Nicolae. În lucrare sunt amintiți preoții care au slujit în biserică până în 1920, când apar urmările neplăcute ale deficitului de preoți. Parohia din Apateu dispune de școală primară ce funcționează din 1840, de casă parohială și de cărți de cult. T. Misaroș prezintă un manuscris intitulat *Octoih cu Mineinu* de 262 file care au câteva însemnări de valoare locală. Parohia Apateu prezintă importanță prin valoarea cărților de cult.

3. Bățania există ca localitate așezată într-o zonă fertilă încă din secolul al XV-lea. În anul 1455, Bățania trece în proprietatea lui Ioan de Hunedoara, iar în 1699 în cea a Curții din Viena. Biserica din Bățania a fost ridicată în 1784. Era o construcție din lemn. În 1797 s-a terminat zidirea unei noi biserici și era subordonată Carlovițului. La despărțirea ierarhică din 1869 biserica a revenit comunității ortodoxe sârbe. Ortodocșii români și-au construit o nouă biserică, pe care au terminat-o în 1872. Iconostasul a fost

⁸ Idem, ibidem, p. 19.

sculptat de Ioan Cotârlă din Oravița. Asistența religioasă a locuitorilor a fost asigurată de preoți vrednici de toată lauda: Moise Grozescu, Simion Cornea și Ioan Magdu. Simion Cornea a fost o figură legendară a preoțimii ortodoxe române din Ungaria. Fiica sa Ana a fost învățătoare a Școlii de aplicație a Preparandiei din Arad. Școala confesională a funcționat datorită sprijinului bisericii.

4. **Bichiș** este localitate pomenită în 1221. Biserica a fost ridicată în 1789. Primul preot al comunității a fost Mihai Ghița. Preoții Mihai Ardelean, Simion Popovici, Teodor Șerban și Alexie Popovici au exercitat o influență pozitivă asupra opiniei publice. Ultimul preot, Alexie Popovici, s-a stabilit în România. Sunt indicii documentare ca școala confesională a funcționat din 1794. Cea mai veche carte românească este *Liturghierul* lui Antim Ivireanul din 1713.

5. **Bichișciaba** poartă numele unui moșier cu acest nume. În Registrul orădean se vorbește în mod clar despre Chiaba, așezare foarte veche pe teritoriul căruia s-au găsit monede din timpul lui Traian, Antoniu și Constantin⁹. Comunitatea bisericească ortodoxă română s-a înființat în 1820 și avea 620 de suflete. Biserica a fost construită în 1837. Preoții parohi au fost în continuă legătură canonică necesară cu Episcopia Aradului. Dintre preoți, autorul remarcă „pe vrednicul Nicolae Oșorhan (1835-1876)” și pe unul dintre preoții propovăduitori ai libertății credinței, Caius Turic. După 1918 el a plecat la Arad, iar parohia a rămas vacantă. Școala confesională a funcționat între 1837-1920. Reținem donațiile făcute Bisericii din Bichișciaba de ortodocșii din Otlaca, Șiclău și alte comunități ortodoxe.

6. **Budapesta**. Comunitatea ortodoxă română dependentă de Budapesta a fost înființată în 1900 după dispute îndelungate cu ortodocșii greci din Budapesta. La început, comunitatea ortodoxă din Budapesta avea biserica sa denumită biserica greco-valahă. După 1888 ortodocșii români au fost excluși și încercările de împăcare au fost blocate de „frontierele mentale” ale celor două grupări. În Biserica greco-valahă ridicată în 1791 se efectuau slujbe alternative de către cei doi preoți: unul grec, altul macedo-român. Disensiunile greco-valahe au durat 15 ani până în 1808, când prin decret al palatinului biserica a rămas comună. Nemulțumiți, ortodocșii greci au părăsit biserica și au înființat o capelă. În anul 1888, ortodocșii români au fost scoși definitiv din biserică, dar li s-a asigurat dreptul de a-și înființa o comunitate separată. Astfel s-a ajuns la ideea înființării unei comunități ortodoxe române „independentă”, adică separată. Cu sprijinul reprezentanților românilor, Atanasie Cimponeru și Iosif Gall, episcopul arădean Iosif Goldiș a reușit să aprobe cererea de înființare a comunității ortodoxe române din Pesta și să instituie în calitate de preot pe absolventul de teologie Gheorghe Bogoevici. Sediul capelei este strada Halló, nr. 8. Comunitatea ortodoxă română din Budapesta a dispus de puternice forțe culturale așa cum au fost parohul lor Theodorovici și conducătorul școlii C. Diaconovici Loga, după 1812 profesor preparandial la Arad. Lui T. Misaroș nu-i scapă prezența în Budapesta a unor personalități puternice care au sprijinit pe credincioșii ortodocși: Sina, Dumba, Derra, Grabovschi, Gojdu, Mocioni și alții. Pentru sprijinirea activității culturale, T. Misaroș

⁹ Idem, ibidem, p. 69.

consemnează aportul neîntrecut de nici un contemporan al său depus de E. Gojdu pentru sprijinirea studenților.

7. Cenad. Localitatea aceasta s-a dezvoltat din colonizările făcute după 1700. Numărul locuitorilor crescând a fost nevoie de ridicarea unei biserici, care în 1774 apare în documentele timpului. În 1868 a început edificarea unei biserici noi. Ivindu-se disensiuni între români și sârbi (fiecare intră în biserică pe altă ușă !) în 1772 s-a ajuns la despărțire. Pe baza unei hotărâri judecătorești, biserica și școala a revenit românilor care erau mai numeroși. Școala confesională a avut între 1808-1865 denumirea de Școala Mixtă Sârbo-Română. După despărțirea dintre români și sârbi din 1865, școala a devenit a românilor. Așa a funcționat până în 1948.

8. Chigti haz. Preotul Ioan Iosif Ardelean a tipărit la Arad în 1893 *Monografia comunei Chitighaz* în care, bazat pe o tradiție locală a fixat începutul localității în timpul regelui Ștefan I. Între anii 1412-1566 și-a schimbat stăpânii. Sub jugul turcesc a stat până în 1695. După izgonirea turcilor s-a constituit și comunitatea bisericească din Kitighaz. Menționăm atitudinea pozitivă a credincioșilor care au adus cărămidă cu căruțele la Milova de pe Valea Mureșului pentru a ridica biserica nouă menționată în 1779 în documente. Dintre preoții care au servit în Kitighaz amintim pe Petru Chirilescu, fost protopop de Chișineu Criș. Iosif Ardelean, creatorul monografiei citate, Vasile Beleş și Ioan Borza. Școala confesională și-a deschis cursurile în 1793. În 1889 a fost înființată și școala de fete. La școala populară de fete întâlnim numele învățătorilor mai harnici și pricepuți cum a fost Traian Țabic, Valeriu Maghiar (a fost deputat ales pentru Marea Adunare de la Alba Iulia de la 1 Decembrie 1918), Octavian Deseanu. Dintre cărțile de cult semnalăm existența *Evangeliei Mitropolitului Daniel* tipărită în 1723 și *Molitvelnicul episcopului Inochentie* tipărit la Râmnic în 1730. Valeriu Maghiar a reprezentat cercul Orosháza la Alba Iulia¹⁰.

9. Ciorvaș, localitate semnalată în 1458. Credincioșii au înființat în 1893 o filie a bisericii din Ciaba. Credincioșii au menținut o strânsă legătură cu conaționalii lor din Giula. Dintre cărțile vechi menționăm păstrarea unui *Chiriadodromion*, tipărit la Belgrad în 1699 în timpul mitropolitului Atanasie Anghel.

10. Crâstor, așezare semnalată în 1404. A făcut parte din zona ce-a aparținut cetății Giula până în 1566. În timpurile moderne a devenit proprietate a contelui Tisza. În 1779 în Crâstor exista o biserică de lemn. În 1830 a fost ridicată a doua biserică de lemn, iar în 1943 s-a construit o capelă. Școala confesională a funcționat cu întreruperi și mari greutăți. Învățătorul Mihai Doboș, născut în Tâmașda, a asigurat procurarea de cărți bisericești.

11. Darvaș e o localitate veche, semnalată în 1396. A devenit proprietate a familiei Csáky. Localitatea a suferit mari distrugerii în timpul stăpânirii turcești. Comunitatea bisericească a fost înființată în 1720. Primul preot cunoscut este Teodor Moruan în 1760. Școala confesională a

¹⁰ Vasile Popeangă, Ion B. Mureșianu, *Aradul cultural în lupta pentru înfăptuirea Marii Uniri (1908-1918)*, Arad, 1991, Ed. Episcopiei Ortodoxe Române a Aradului, p. 66.

funcționat cu întreruperi. Din cărțile vechi semnalăm Evanghelia Mitropolitului Teodosie din anul 1682.

12. Giula I este centrul organizației religioase a ortodocșilor români din Ungaria. Întemeierea localității înainte de 1313, an în care într-o diplomă a regelui Carol Robert de Anjou este menționat numele vătafului giulean Cosma cel Mic. Săpăturile arheologice au scos la iveală numele unei biserici ce datează din 1295. Așezarea a fost apărată de o fortăreață cucerită însă de turci. Informații despre viața locuitorilor în timpul ocupației turcești avem din partea călătorului turc Evlia Celebi. El a semnalat prezența iobagilor români în Giula. Istoricul Karácsonyi János menționează înființarea în 1695 a comunității bisericești ortodoxe române din Giula. După această dată turcii au părăsit orașul. Viața bisericească fusese organizată anterior acestei date de către mitropolitul Sofronie de la Bodrog care în 1651 se intitula „mitropolitul cetăților Lipova și Giula”. Prima biserică ortodoxă a fost ridicată în 1721. Era din lemn. În 1727 se construiește una din cărămidă. În 1802 a început construirea unei biserici monumentale datorită sacrificiului financiar al familiei Nicoară. Moise Nicoară a rămas prin lupta și suferințele sale simbolul peste veacuri al luptătorilor pentru drepturile așezărilor și comunităților ortodoxe române. La Biserica din Giula au servit preoți cu roluri importante în viața comunităților ortodoxe așa cum au fost Simion Bica, fost președinte al Consistoriului din Oradea, protopopul Gheorghe Vasilevici, cunoscut prin activitatea sa de la Siria și Arad, Iosif Bejan, asesor consistorial, profesorul de teologie Ștefan Munteanu și alții. Școala confesională a funcționat din 1771. Ea a avut printre slujitorii ei învățători harnici și pricepuți cum au fost Ion Mărcuș, Emanuil Ardelean, Ioan Bărbulescu. Semnalăm și existența unor cărți religioase cu valoare de patrimoniu: *Sicriul de Aur* (1683), *Tridul episcopului Inochentie* din 1731. Din Giula s-au ridicat două personalități remarcabile: Moise Nicoară, Teodor Pap.

13. Giula II. Comunitatea bisericească din acest spațiu a fost constituită în 1720 prin colonizarea iobagilor români în teritoriul dintre Giula și Bikișcsaba. În 1834 coloniștii români au început lucrările de ridicare a unei biserici pentru nevoile cultului. În 1865 a început construirea unei biserici mici spațioase, care a fost sfințită de episcopul Procopie Ivacicovici. Dintre preoți amintim pe Petru Zeldeșan și dr. Petru Măndruțau. Dintre învățători amintim un nume istoric: Teodor Mariș, devenit profesor de pedagogie al Preparandiei din Arad¹¹.

14. Jaca e o așezare existentă în 1214. T. Misaroș se referă la însemnările canonicilor din Oradea care amintea în 1322 de această localitate. Prezența românilor în această așezare e menționată în aceleași izvoare. Numărul populației românești a crescut datorită colonizărilor din 1710-1720. Se știe că prima biserică din sat era din lemn. Conscriptiile din 1779 și 1786 consemnează acest fapt. În 1791 s-a procedat la ridicarea unei noi biserici, care va înfrunta timpul fiind din zid. Dintre preoți amintim pe Toma Păcală și Cornel Măndruțau. Despre școală nu sunt date precise

¹¹ Teodor Botiș, *Istoria Școlii Normale (Preparandiei) și a Institutului Teologic Ortodox Român Arad*, Arad, Ed. Consistoriului, 1922, p. 398.

privind existența. E dureros, însă faptul că în plin avânt al contemporanilor, școala din Jaca și-a închis porțile. Singurul izvor de lumină pentru sat a rămas biserica ortodoxă română.

15. Micherechi. Această localitate este situată în apropierea frontierei, la numai 2 km vest de Salonta. Vechimea ei trebuie căutată în secolul al XII-lea când aparținea unor nobili mai mici înregistrați de *Cartea privilegiată* a Consiliului canonicilor din Oradea. După 1566 teritoriul satelor învecinate și al Micherechiului ajunge sub stăpânire turcească până în 1695 când turcii se retrag. Localitatea Micherechi ajunge proprietate a unei celebre familii nobiliare: Eszterházy Pal. După plecarea turcilor, mulți români din sate apropiate se stabilesc în Micherechi. În 1848 sunt prinși în vâltorile revoluției militând pentru înlăturarea iobăgiei. Când adversitățile s-au mai domolit a fost înființată comunitatea bisericească. În 1766 locuitorii și-au adus preot din Inand. Biserica era de lemn. Era acoperită cu trestie. După revoluția de la 1848, locuitorii s-au putut bucura de o nouă biserică zidită din cărămidă. Dintre preoții care s-au succedat în procesul de asistență religioasă menționăm pe Nicolae Rocsin, Ioan Ola, iar din iulie 1977 pe Teodor Misaroș. Din 1972 el conduce tractul protopopesic al Micherechiului, iar în 1876 a fost ales vicar episcopal al Vicariatului Ortodox Român din Ungaria. Școala confesională a fost înființată în 1815. Un fiu mai învățat al acestei localități a publicat în 1936 *Monografia comunei Micherechi*. Autorul ei este Teodor Păteaș. Un tânăr cu acest nume a absolvit în 1916 cursurile Institutului Teologic din Arad.

16. Peterd. Prima informație despre existența așezării o avem dintr-o diplomă din 1382, când două mici așezări au fost unite în una singură: Mezápeterd. Localitatea s-a dezvoltat încet căci a petrecut treizeci de ani după 1660 sub turci. În diploma din 1382 îi pomeneste și de existența unei biserici cu hramul Sf. Treime. Biserica ortodoxă română a fost ridicată la sfârșitul secolului al XVIII-ea. Școala confesională a funcționat cu întreruperi. Dintre vechile cărți bisericești semnalăm Octoiul lui Antim Ivireanu în 1712, *Apostolul* mitropolitului Neofit din 1743 și altele mai noi.

17. Otlaca-Pustă a fost construită prin inegalabila contribuție a lui Ștefan Rusu, țăran din Grăniceri care prin trudă a adunat o avere imensă, construind din 1898 școala confesională în Otaca-Pustă, a ridicat biserică și casă parohială, a împroprietărit țăranii cu pământ agricol, a cumpărat castelul de la Macea și și-a căsătorit singura fată cu medicul Avram Iancu¹². Alexandra Rusu (1896-1968) a fost ultima supraviețuitoare a familiei Ștefan Rusu. Ștefan Rusu zis Părădaică a fost o figură legendară a țăranului român îmbogățit și creator de mari bunuri publice.

18. Săcal e o veche așezare situată la 4 km vest de Cheresig (13 km). În timpul unor săpături arheologice, în 1965 s-au descoperit 296 monede de aur-argint din timpul lui Iulius Caesar. Prima însemnare despre această localitate o avem din 1248. Comunitatea bisericească este organizată în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Primul preot al parohiei Săcal a fost

¹² D. Grama, *Parcul și castelul de la Macea*, Macea, 2011, p. 61. Lucrarea e interesantă prin informațiile colectate din surse de stat și particulare din München și Viena. Notez că D. Grama locuiește în Ingolstadt (Germania) cu întreaga familie.

Ilie Câmpean. Urmează după el un șir de preoți pomeniți în lucrare, iar în 1947 este ales Teodor Misaroș, care în două studii ale sale publicate în revista „Ortodoxia” a Patriarhiei Ortodoxe Române se referă la cărți din patrimoniul bisericilor ortodoxe române din Ungaria. Cele două studii sunt *Cărți vechi de slujbă bisericească din Körössegapáti, Republica Populară Ungară*, în „Ortodoxia”, anul XXV (1973), nr. 2, p. 301 și cel de-al doilea *Inventarul de manuscrise, cărți și obiecte de cult de la Biserica Ortodoxă Română din Săcal* (R. Ungară), în „B.O.R.”, anul XVII, nr. 3-4, 1974. Școala confesională din Săcal exista din 1823. Ea a funcționat până în 1911. Dintre valorile de patrimoniu semnalăm manuscrisul din 1707 provenit din localitatea Dindeleag din apropiere de Gherla (actualmente Livada, comuna Iclod). Circulația acestui manuscris de 166 file dovedește existența unor puternice legături între Ardeal, Crișana și Banat. E o dovadă că Apusenii nu erau greu de trecut, iar Mureșul și Someșul uneau oamenii și satele. Tot din categoria vechilor valori de patrimoniu național găsim la Săcal: *Carte românească de învățătură duminicale de peste an la praznice împărătești și la svenți mari*, de Varlaam, în Iași, 1643. Circulația acestei cărți a avut un rol considerabil în întărirea unității limbii române.

19. Vecherd. Această localitate a fost consemnată ca sat vechi încă din secolul al XIII-lea. În registrul din 1333 al zeciuiei papale se consemnează numele preotului Ioan. Înființarea comunității bisericești a avut loc la începutul secolului al XVIII-lea. Biserica era din lemn. O nouă biserică s-a ridicat mai târziu, spre sfârșitul secolului. Pe lângă biserică a existat și școala confesională care a funcționat cu întreruperi. Pentru învățătorii care au funcționat până în 1882 s-a pus în biserică o placă de comemorare a lor.

Am prezentat sumar profilul cultural-bisericesc al comunităților ortodoxe române din Ungaria. La sfârșitul acestei prezentări se impun câteva considerații generale. Format ca cercetător în două vestite facultăți de teologie, Sibiu și București, Teodor Misaroș predă tehnica decupării și reconstituirii faptului istoric pentru a reconstrui procesul evoluției ortodoxiei românești. Conceptul de bază al operațiilor sale intelectuale e cel de comunitate prin care înțelege gruparea de oameni din același orizont natal care au aceeași limbă și credință și dispun de organizația necesară pentru a avea asigurată asistența religioasă și educativă. T. Misaroș a luat în considerare două repere de apreciere a faptelor credincioșilor: raportarea canonică la Patriarhia Română și raportarea (relaționarea legislativă) la reglementările justiției maghiare. N-a greșit în evaluările sale. Referindu-se la activitatea din interiorul comunităților religioase prezentate, T. Misaroș a stăruit asupra patrimoniului cultural: cărți, manuscrise, obiecte de cult și a subliniat din disponibilitatea credincioșilor români pentru realizarea progresului civilizației bisericești: clădiri, turle, picturi, cimitire, școli confesionale. Din lectura inventarelor de cărți ale bisericilor se desprinde o concluzie fermă: Biserica Ortodoxă Română a fost un puternic factor de realizare a unității limbii române, de cizelare și înfrumusețare a ei prin veacuri grele de istorie.

Cea mai mare parte a ceea ce percepem ca fiind artă încorporată în monumentele publice, poartă un mesaj. Ele se înscriu astfel mai mult sau mai puțin în șirul de manifestări ale propagandei¹. Chiar dacă metoda se folosea încă din antichitate, termenul în actualul său înțeles nu este foarte vechi. A fost utilizat, în premieră, de Contrareformă, la începutul secolului al XVII-lea, când Biserica Romano-Catolică, folosind arta în scopuri ideologice, a deschis ofensiva împotriva destrămării interne prin Protestantism. Ea poate fi definită astăzi drept o *răspândire a unor idei care prezintă o teorie, o concepție, cu scopul de a convinge și a câștiga adepți*². Alegerea "temei" predilectă susținută de inscripțiile de pe monument, constituie un argument serios în acest demers. Comanditarul, de regulă, statul sau grupuri social-profesionale, finanțează monumentul pentru "conținutul său ideatic", care trebuie să contribuie la întărirea puterii și a prestigiului branșei respective, indiferent dacă scopul, este sau nu conștient formulat.

În orice monument de for public sunt încorporate două componente: arhitectural și sculptural.

Arhitectul, încadrează monumentul în peisajul urban, îi concepe soclul, elementele decorative, alte componente ale construcției, propriu-zise, și mobilează spațiul din jur. Acestea pot fi sub forma unor coloane, stâlpi, obeliscuri, desfășurate în planuri diferite, în care domină înălțimea. La monumentele funerare și comemorative cum sunt cel ale *Eroilor din Păuliș*, *Victimelor comunismului* (Arad) sau stâlpii ilustrați tip "bildstock", activitatea arhitecturală este determinantă.

Munca sculptorului sau al cioplitorului de monumente este prozaică și grea. Ea nu poate fi desăvârșită într-un timp scurt, deoarece drumul de la concepție la realizare trece prin mai multe procese tehnice. În funcție de participarea artistului, tehnicile aplicate, pot fi: prin executarea de către mâna acestuia a operei în întregime sau doar pe jumătate (Lutzeler, 1986, p. 170).

În primul caz, lucrările sunt realizate prin cioplire directă, ca o întoarcere la metodele statuare primitive sau arhaice. *Cioplitul direct este adevăratul drum spre sculptură*, obișnuia Brâncuși să exclame ori de câte ori avea prilejul. Acest lucru presupune mai multe operații. După ce blocul brut de piatră, extras din carieră, este degroșat cu ajutorul unui ciocan special, existând pericolul unor lovituri greșite și a pierderii materialului, urmează prelucrarea tot mai fină prin cojire uniformă a straturilor, pe toate părțile. În acest proces, apar suprafețe de spărtură care depind mai ales de textura pietrei, contribuind la efectul estetic.

* Profesor, Galeriaile Turnul de Apă, Arad, str. Ceaikovski, 9A, horia.truta@gmail.com

¹ Niels Hannestad, *Monumentele publice ale artei romane*, București, 1989, p. 6.

² Florin Marcu, Constantin Maneca, *Dicționar de neologisme*, București, 1978, p. 876

În cel de al doilea caz, artistul execută din lut, ipsos, etc. doar modelul, care ulterior va fi transpus în material definitiv: metal, beton, rășini sintetice etc. Prin această metodă au fost realizate majoritatea monumentelor din municipiul Arad.

Se pot distinge trei forme de expresie în sculptura artei monumentale de for public: ronde-boss, relief și decorația sculpturală. Majoritatea lucrărilor din Arad, au fost create în formă autonomă, liberă, numită și sculptură întregă sau în ronde-boss. Părțile lor sunt modelate tridimensional, iar volumele se desfășoară deplin în spațiu, neaderând la o suprafață plană. Relieful, mai puțin dezvoltat în arta monumentală arădeană, este o lucrătură proeminentă, ce desemnează reprezentări plastice, dezvoltate doar pe un singur plan, care aderă la un suport. Cel de al treilea domeniu al acestei arte și anume decorația sculpturală, este subordonată arhitecturii, fiind aplicată la înfrumusețarea clădirilor, construcțiilor.

De-a lungul timpului, în special în ceea ce privește sculptura religioasă, chiar unele teme literare ale vremii au fost reflectate în sculptura oficială. Uneori paralele sunt atât de evidente, încât o reprezentare de acest fel, poate fi luată drept ilustrare a unui text. Spre deosebire de scriitori, care erau intelectuali ce scriau pentru alți intelectuali, sculptorii trebuiau să insiste mai mult asupra subiectelor date, astfel încât mesajele artei lor, expuse în locuri publice, să fie simplificate, iar simbolurile standardizate, pentru a fi înțelese de un număr cât mai mare de oameni. Prin codificare de fapt se urmărea ca reprezentarea în arta oficială să fie clară și lesne de înțeles chiar și pentru spectatorul fără putere prea mare de pătrundere. În reliefuri, mozaicuri sau chiar în sculptura ronde-boss, opera nu este o redare veridică a unei întâmplări, aida unei fotografii, ci se încearcă o reprezentare ideală a unei anumite situații caracteristice. Exagerările în acest sens au dus la curentul *realismului socialist* care a sfârșit datorită slăbiciunilor care o erodau. Deși s-a ajuns la un înalt grad de tehnicitate și o atenție sporită detaliului, lipsa ei de imaginație, alături de exagerarea folosirii aceluiași simboluri din ce în ce mai restrânse ca număr, de către comanditari, eliminarea celor care puteau fi interpretate altfel decât o cerea politica oficială, alături denaturarea printr-o stilizare excesivă, artele plastice au dus la impas.

Există desigur și ceea ce s-ar putea denumi monumente apolitice sau pur decorative, care să înfrumusețeze parcurile, piețele sau alte spații publice. Dar lucrările de acest fel realizate până acum s-au dovedit a fi puține și uneori cu un caracter experimental evident. Dar chiar și în acest caz, acțiunea în sine servea mai degrabă unui scop politic decât unei dorințe filantropice destinate artei în sine și beneficiarilor ei, spectatorii. Acestea au fost realizate mai ales cu prilejul Taberelor de sculptură, organizate și în județul Arad, după 1970³. Odată expuse, în parcul vechiului ștrand, pentru prima dată arădenii, au putut admira sculptura eliberată din tiparele *realismului*, intrând în contact și receptând în planul expresiei plastice, o

³ Vezi capitolul *Sculptura monumentală decorativă* din Horia Truță, Dan Demșea, *Monumente de for public, însemne memoriale, construcții decorative și parcuri din județul Arad*, Arad, 2007.

formulă nouă, *non-figurativă*, sau *abstractă*. Acești termeni, împrumutați din vorbirea populară, nu pot de fapt exprima caracterele generale ale sculpturii. Modelele preluate din natură sau acțiune culturală, au luat un mai pronunțat drum al schematizării și stilizării, de unor intervenții plastice motivate atât psihologic cât și estetic. Principala confuzie, provine de obicei din faptul că privitorul caută, cu predilecție și în mod insistent, sensuri concrete, uneori adevărate narațiuni similare cu cele din operele figurative istorice sau religioase, care-sunt mai familiare⁴. Experimentul a continuat cu succes în anii următori la Căsoaia, Arad, Moneasa, Ineu, Buteni, Macea, dar s-a oprit după 1990. Ritmurile, plinurile și golorile erau altele decât cele cunoscute până atunci, dar într-o mai strânsă armonie cu peisajul dendro-floricol din jur.

Monumentele, sau cel puțin unele din ele, abundă în mesaje exprimate prin informații directe, alegorii, simboluri și uneori chiar legende. Nici nu se poate altfel deoarece este știut că manevrarea acestora, prin interpretare și reinterpretare, este însăși esența propagandei. Dar oare poporul, celui căruia îi este destinată opera de artă înțelege cu adevărat acest limbaj ? Și se mai ridică o întrebare, poate mai importantă. Au aceste lucrări suportul artistic necesar pentru susținerea ideii? Majoritatea părerilor înclină să afirme că nu, în afară de cazurile că ele sunt atât de descriptive încât aproape că-și pierde caracterul de simbol, fiind simple contururi ale unor obiecte reale. Astfel pe numeroase monumente ridicate mai ales în perioada interbelică, dedicate eroilor Primului Război Mondial (Covăsânț, Sebiș și altele) este prezentat "*vulturul cu aripile desfăcute*". În mică măsură, publicul reușește să interpreteze corect semnificația păsării și dacă aceasta este gata să-și ia zborul spre înălțimi sau coboară ca o răpitoare asupra pradei. Inscripțiile: *INRI*, *NI-KA*, ghirlandele vegetale cu flori de mac, crin sau frunze de laur, steaua, secera și ciocanul, obeliscul, coloana, arcul de triumf, etc., au un sens mai ascuns decât crucea sau simbolurile militare conturate sub forma căștii de oțel, așezată peste sabia încrucișată cu pușca. Folosirea lor corectă este necesară deoarece altfel apar confuzii interpretări și folosiri greșite. Aceasta nu înseamnă de fapt altceva decât aceea că, de regulă comanditarul nefiind profesionist se înscrie într-un program ideologic și estetic aparținător sistemului și epocii și din care nu poate sau, din prudență nu vrea să iasă. De aici apare impresia, pe undeva reală de uniformitate ideatică și expresie artistică a sculpturilor publice. Astfel, s-a ajuns ca dintr-o privire sumară privitorul să descopere totul despre monument: ce comemorează sau proslăvește, elementele artistice, care-l împodobesc, perioada construirii lui și chiar autorul. Textele inscripționate, cu un conținut aproape uniform, demonstrează și mai mult acest lucru. Lipsa de susținere a ideii, printr-o expresie artistică adecvată, oricât de generoasă ar fi aceasta, duce la eșec. Această situație se întâmplă mai ales atunci când autorii, arhitectul, constructorul și sculptorul, semnatari ai lucrării nu sunt profesioniști în acest gen de lucrări. Diletantismul duce la pierderea caracterului de unicitate, monumentul fiind pândit să cadă într-un manierism ieftin, finalizat prin șablonare.

⁴ Horia Truță, *Căsoaia, parcul de sculptură monumentală*, Arad, 2009, p. 14.

Argumentul lipsei fondurilor este dăunător, lucrarea realizată în felul acesta neaducând servicii nimănui: nici comanditarului cu multă dorință, dar fără susținere financiară, nici autorilor, huliți ulterior pentru ceea ce au realizat, nici așezării umane pe care nu o îmbogățește estetic. De regulă nu se ia în considerare faptul că, referitor la monumentele publice, indiferent de comanditar, tema ideatică sau travaliul nobil care o însuflețește, aparține în final localității, respectiv străzii. Astfel e dezmințită însăși rațiunea pentru care acestea au luat naștere.

Se face deseori observația că în Arad, numărul monumentelor e mic și cu unele excepții ele în majoritate sunt plasate central. Acest lucru de fapt nu e o tragedie, deoarece nici un muzeu, un apartament sau o grădină publică nu devine frumos prin numărul obiectelor de artă respectiv, al pieselor de mobilier sau al speciilor dendro-floricele ce umplu spațiile. Ele rețin atenția mai ales prin valoarea lor artistică și amplasarea lor spațială. Din acest motiv și pe spațiul public, nu statuia însăși creează impresia artistică ci relația în care aceasta e pusă, ambianța pe care e obligată să o suporte. Poate aceasta este una din cauzele pentru care lucrările arădene de sculptură monumentală cu unele excepții nu se fac remarcate⁵. Dacă în decorarea statuară a Aradului se așează pe aceeași stradă și în vecinătate, creații artistice complet deosebite ideatic, consistență, viziune artistică, manieră și dimensiuni, este clar că nu gustul a decis, ci eterna politică de vanitate în mânăuirea propagandei. Chiar dacă lucrările sunt comemorări justificate, pentru estetica municipală, în cel mai bun caz ele sunt indiferente. Așa de pildă, este greu cui să explice, de ce alea pietonală trece prin spatele a patru din busturile ridicate în memoria unor personalități politice și culturale arădene ridicate lângă Palatul Cultural⁶, iar statuia lui Vasile Goldiș cinstește cu fața pe cel ce vine din spre gară și desconsideră cu spatele pe cel ce vine dinspre Teatrul Clasic "Ioan Slavici"⁷.

Monumentul *Eroilor Revoluției de la 1989*, te obligă să-l privești doar din goana mașinii, hurelul tramvaielor, s-au în pasul grăbit al pietonilor aflați la mare distanță, într-o rețea de sârme și cale ferată. Însăși amplasarea sa creează interdicția de apropiere măcar sufletească. Disconfortul este amplificat de ambientul creat pe acest spațiu, în urmă cu un secol și jumătate, în viziunile arhitectonice ale vremii. În plus, solemnitatea și emoțiile clipelor comemorative de reculegere este sfâșiată de mulțimea nemulțumiților ce sunt obligați să staționeze minute în șir sau îndemnați energic de oamenii ordinei să ocolească pe trasee, laterale, improprii unui trafic umflat.

În decorarea statuară a orașului mai trebuie avut în vedere principiul conform căruia colecțiile, chiar și cele muzeale, să fie neartistice, pentru acelaș motiv pentru care, două simfonii prezentate deodată în

⁵ Horia Medeleanu, *Frumuseți de lângă noi*, Arad, 2008, p. 55.

⁶ Este vorba de busturile în bronz: Petre Pipoș (autor Mircea Olinescu-1937), Ion Russu Șirianu, Mircea V. Stănescu și Gheorghe Popa de Teiuș (autor Radu Moga 1938).

⁷ Monumentul lui Vasile Goldiș (autor Ioan Șepși-1999), este amplasat între liniile de tramvai cu fața spre Piața Revoluției.

aceeași sală, devin o monstruoasă. Exemplul cel mai elocvent este "*Parcul Reconcilierii*" din Arad, creat în anul 2005, prin extinderea și reamenajarea fostei Piețe a Pompierilor. Ideea de reconciliere nu e nouă și e generoasă în esența sa. Din punct de vedere artistic însă, transpunerea în realitate a acestei idei este un eșec. În primul rând trecătorul sau turistul nevizat, ajuns în zonă nu pricepe ideatic nimic. Privind ansamblul monumental, este greu să-ți imaginezi că este vorba de o împăcare între două națiuni, care vor să uite și să ierte vicisitudinile istoriei. În al doilea rând, monumentul "*Libertatea*"⁸, lucrare sculpturală a cărei idee majoră este bine justificată artistic, a fost concepută și realizată ca grupare statuară radiantă, pentru a decora ea singură ansamblul unei piețe. Sculptura oferă un spectacol remarcabil din oricare parte ar fi privită creând un interesant obiect decorativ, alături de calitățile propagandistice. În apropiere, în față a fost amplasată lucrarea numită *Arcul de Triumf*⁹. Această formă arhitecturală, descoperită în antichitatea romană, a traversat secolele fiind considerată cea care poate înălța cel mai mult persoana sau evenimentul comemorat. Încă de la origine el era destinat străzii, căilor de circulație, iar apoi marilor bulevarde, cărora le poate oferi și un *cap de perspectivă*. Arcul de triumf s-a născut din stilizarea stâlpilor a vechilor porți ale cetății, devenind un simbol al primirii comandantului întors victorios din lupte în fruntea oștilor sale. Prin acest semn el se constituie într-o expresie monumentală de glorie care convine oricărui timp. Pe sub "*Arcul de Triumf*" din parcul reconcilierii decorat cu basorelieful și inscripții, trec pașoptiștii, cei care lasă în urmă lumea veche, animați de noile idealuri ale revoluției. Pășesc măcar ideatic într-o altă lume de afirmare a națiunii, de *Libertate și Frăție*. Deși ideea evocatoare a unui timp trecut în memorie sub numele de *Anul Revoluționar 1848*, din punct de vedere artistic, punerea împreună a celor două monumente realizate în timpuri diferite, autori cu deosebite concepții artistice, materiale felurite, doar pentru satisfacerea acelorași vanități politice, este greșită. Nu este evidențiat meritul istoric al celor proslăviți, ci lipsa de merit a celor ce profesează proslăvirea.

Nu lipsit de importanță este materialul din care este confecționat monumentul. La baza construcției celor mai vechi lucrări de acest fel a stat lemnul, simbolul bunurilor pământești. Metalul era rar și scump, iar prelucrarea acestuia solicita tehnici speciale. Aceste materiale erau însă mai ales tributare unui simbolism religios. În tradiția medievală, lemnul reprezintă binele, cuvântul cel viu, în timp ce fierul era răul, trupul cel greu. În acest sens medieval dat materialului, se găsește și evoluția figurii Sfântului Iosif, care în evul mediu timpuriu era imaginat ca un fierar, ajuns

⁸ Monumentul "*Libertatea*" (autori Zala Gyorgy și Huszar Adolf), a fost inaugurat în 1890, în actuala Piață Avram Iancu, într-un ambient arhitectural-peisagistic corespunzător, realizat de arhitectul Sándor István. A fost demolat în anul 1925 și reamplasat alături de "*Arcul de Trumf*" (autor Ion Bolborea –2005)

⁹ Prin amplasarea Complexului statuar "*Arcul de Triumf*" (autor Ion Bolborea-2005), în fața monumentului "*Libertatea*", a fost creat "*Parcul Reconcilierii*"

ulterior prin condiția civilizatoare a lemnului, dulgher¹⁰. Cu o singură excepție¹¹, până la sfârșitul secolului al XIX-lea, în părțile Aradului metalul s-a folosit în mică măsură în statuară, ci doar sub forma unor *Criști*, adosați pe monumentul cruciform. Materialul care rivalizează cu lemnul este piatra, chiar dacă aceasta multă vreme a constituit un lux. Noblețea pietrei, dublată de rezistența în timp, ca un simbol de forță și durată a făcut ca acest material să traverseze veacurile, purtând peste secole sufletul care le-a animat.

¹⁰ Lemnul era materialul uneltei agricole, în timp ce fierul era folosit mai ales pentru confecționarea armelor. De aceea, corespunzător credințelor religioase, fierul nu trebuie folosit singur, ci unit cu lemnul care-l înlătură nocivitatea și îl pune în slujba binelui (vezi Jacques LeGoff, *Civilizația occidentului medieval*, București, 1970, p. 284).

¹¹ Este vorba de statuia Sfântului Florian realizată la Reșița din fontă turnată, în anul 1869 și amplasată în cartierul Aradul Nou.

**Stâlp ilustrat: *Sfântul Urban*
(Aradul Nou)**

**Parcul de sculptură din
Căsoaia (1981)**

**Parcul Reconcilierii
(Arad, 2006)**

Sculptură decorativă, non-figurativă:
Mihai Buculei, *Verticalitate*,
Malul Mureșului, 1971

Vulturul gata de zbor, domină
Obeliscul Eroilor Primului Război
Mondial (Covăsânț)

Sculptura monumentală *Femeie șezând*
de Ioan Tolan (Arad,
Parcul *Mihai Eminescu*)

ATITUDINEA COMUNITĂȚILOR TRADIȚIONALE ROMÂNEȘTI FAȚĂ DE ANUMITE NORME EUROPENE

Elena Rodica Colta*

Intrarea României în Uniunea Europeană a avut încă de la început un impact puternic asupra identității naționale. Și aceasta pentru că modelarea, armonizarea cu celelalte state înseamnă implicit o uniformizare politică, economică și, în ultimă instanță, culturală, multe din datinile locale românești, ce nu corespund normelor europene, fiind condamnate să dispară.

Pe de altă parte, când vine vorba despre recunoașterea dreptului la diversitate, legislația UE se pretinde flexibilă și admite faptul că orice popor poate contribui la patrimoniul valorilor europene.

Pornind de la aceste declarații, am întreprins o cercetare în câteva sate din județul Arad pentru a vedea, ce se întâmplă azi cu anumite ocupații tradiționale, marcatoare de identitate, și care, prin urmare, ar avea dreptul la conservare și promovare într-o Europă multiculturală.

Prima investigație a vizat creșterea și tăierea porcului în gospodăria tradițională, activitate condamnată de legislația UE la schimbări radicale.

Dacă la prima vedere normele par să vizeze doar fermele și societățile comerciale, care valorifică carnea de porc pe piața internă și/sau care doresc să intre pe piața internațională, anumite recomandări pătrund până în gospodăria țaranului, uimindu-l sau revoltându-l.

O primă dispoziție se referă chiar la carnea de porc, care, în UE, trebuie să fie slabă, adică să aibă, la carcasă, peste 56% țesut muscular și un strat de grăsime sub 15 mm. Și acesta în condițiile în care, pentru țărani, slănina a fost și mai este și azi, alături de pâine, alimentul de bază:

„eu am lucrat ca șofer și am umblat în toată țara asta și am zis că nu mă mai duc fără slănină, că m-am nimerit în unele locuri, că nu am avut de unde să cumpăr (mâncare), cu bani la mine...și slănină te satură, nu-i ca roșia și dacă mâncai slănină era bine.”¹

Totuși recomandarea UE a avut ca efect înlocuirea treptată, pe piața de animale, a raselor autohtone de porci, cu rase europene, de carne: Duroc, Pietrain, Landrace.

Neștiind ce cumpără, mulți țărani s-au simțit păcăliți, când au văzut că vine Crăcinul iar porcul lor nu se îngrașă, adică nu va mai fi, conform tradiției, un „porc de slănină.”

„Durogu cred că e de pe la Timișoara, de la gostaturi, americanii l-au adus. Și eu am avut acum 5 ani, (cumpărat) de la niște negustori din Arad, n-am știut cum este. L-am ținut un an de zile, abia s-a făcut de 100 de kilograme. Am avut 3(porci). Acela (durogu) la 2 ani, 2 ani jumate este porc ca lumea”²

* Etnolog la Complexul Muzeal Arad, rodica.colta@gmail.com

¹ Este vorba despre perioada comunistă, când în magazine nu se găsea mâncare. Inf. Petre Crișan, n. 1942, sat Măderat

² Inf. Lup Andrei, n. 1938, Beliu

Totuși, în ciuda unui anumit conservatorism, a amintirilor despre „mangalița pe care o tăiau mai demult,” și a aspectului ciudat al acestor porci cu păr roșu sau cu pete, noile rase au sfârșit prin a pătrunde în gospodăriile tradiționale.

Cauzele sunt mai multe:

- vechile rase au început să dispară din piețe și oamenii au cumpărat ce au găsit:

„Aici a fost mangalița și o mai fost așa un porc cu părul lins, era mai lung...”³

„Mai demult au fost porci Mangalița. După aceea a venit acesta, Marele Alb. Acum au venit aceștia de carne, nu știu cum îi cheamă pe aceștia. Sunt oameni care au și scroafe, care sunt mai tineri și pot să lucreze, aceia mai țin scroafe. Purceii sunt foarte scumpi acum... Până acum se duceau la Pâncota (să cumpere), dar acum văd că la Pâncota nu mai este piață, numai (se vând) așa pe margine, pe străzi și atunci (cei ce vor să cumpere) merg pe acasă pe la oameni.”⁴

- odată cu împușinarea masculilor în sate, veterinarii comunali au început să facă inseminări cu material genetic aparținând noilor rase:

„Doamnă, ăsta-i porc din siringă”⁵

În sfârșit, nu putem exclude nici posibilitatea de câștig întrezărită de oameni cu acești porci.

„Marele alb și Landrace... eu îi iau de mici, așa la 8 săptămâni... și l-am făcut și anul ăsta de 180 kilograme... Și am mai vândut să fac un ban. Îi cresc eu, pentru mine îi cresc și pe lângă 2 mai țin 2, că așa-i omu, am și porumb și floarea soarelui, seamăn de toate, că și pământul îmi este particular și eu îl ar, eu îl seamăn, eu fac tot.”⁶

A doua indicație europeană se referă la creșterea porcului în gospodărie.

Vechiul obicei de a da drumul porcilor pe câmp sau în pădure este interzis de Uniunea Europeană.

Făcând abstracție de această indicație, de care cei mai mulți nici nu au auzit, în multe sate țărani continuă să plătească un porcar și să-și „scloboadă” animalele pe câmp, cum au apucat din bătrâni.

„...până în 15 august sunt la câmp, cu porcar, și la 15 august îi oprește(omul) acasă. Le dă, dovleac, le dă resturi alimentare cu pisat, tărâțe... se face de 120 kile aceia”⁷.

Alte prevederi se referă la cotețele de porci.

Potrivit Uniunii Europene, pentru bunăstarea animalelor, cotețele trebuie să îndeplinească azi anumite condiții: să fie suficient de înalte, ca animalul să stea în picioare și să aibă amenajat un loc de dormit. Scroafelor pe cale să fete trebuie să li se asigure o igienă corporală adecvată.

În sfârșit, animalele trebuiesc ținute, cel puțin 8 ore pe zi la lumină de 40 luxși și trebuie să existe un contact vizual între ele.

³ Inf.Ștefan Mihoc, n.1932, Beliu

⁴ Inf.Pavel Ileana, n.1933, Șiria

⁵ Inf.Iuliana Zoica, n.1950, Avram Iancu

⁶ Inf.Petre Crișan, n.1942, Măderat

⁷ Inf.Ștefan Mihoc, n.1932, Beliu

Indicațiile, străine de tradiție și oricum greu de aplicat și chiar de înțeles de către țărani, sunt ignorate.

Nici prevederile legate de hrana animalelor, care nu mai pot primi fierturi făcute cu resturi din gospodărie ci o hrană „bogată în fibre, energizantă”, nu au fost luate în considerare de țărani, care „știu cum se crește un porc”, nu trebuie să vină să le spună străinii.

„Carnea de porc (azi) nu-i mai bună, nu are gustul acela, că-i hrănit cu concentrate, nu-i gust de porc. Carnea curată aceia-i când porcu este hrănit cu porumb”⁸.

Prin urmare toată vara oamenii le fierb mâncare și le dau buruieni iar toamna, ca să îi îngrașă, încep să le dea porumb. Practica este și ea una veche, moștenită, și ce-i mai important, are rezultatul scontat: obținerea unui porc de peste 150 de kilograme.

Însă, dispoziția cu adevărat neacceptată și chiar respinsă vehement de țărani este cea legată de asomarea porcului, înainte de înjunghere, prin împușcare cu un pistol cu glonț captiv sau prin electrocutare.

Și acesta pentru că, înjungherea constituie și azi o practică sacrificială încărcată de semnificații, încât, din perspectiva tradiției, amețirea animalului n-ar face decât să strice sângele și carnea, care sunt alimente rituale.

„La noi toată lumea junghie porcul...”⁹.

De noaptea se junghia porcul. După ce porcul era junghiat, era lăsat să se răcească și se bea un pahar de răchie. Porcul era acoperit cu paie și să făcea foc. S-o întâmplat că porcul n-o fost bine junghiat și o fugit cu paiele pă el, cu focu pă el în ogradă”¹⁰.

„Nu cred că este o soluție bună cu asomarea porcului, pentru că tradiția poporului român este cu junghiatul porculului și sângele se folosește la așa-numitul sângerete de porc”¹¹.

„acuma oamenii nu-i văd să facă chestia asta cu curentul”¹².

„...Așa a făcut aci o vecină. A avut porc mare și nu a avut cu cine să-l înjunghie, că a fost mare și singur în coteț și sălbatic, zice că nu s-a putut apropia de el, și a venit aici vecinu, a lui Iovu i se spune lui, și i-a pus curent după ureche, i-a aruncat o găleată de apă în cap și i-a pus curent după ureche cu ceva fire și l-a omorât, dar tot rămâne sângele acela încheag”¹³.

Respingerea acestei prevederi, care din punct de vedere al țăranului român atentează la însăși simbolistica sacrificiului animal, percepută difuz și azi ca una rituală, i-a determinat pe parlamentarii români să solicite recunoașterea uciderii porcului prin înjunghere ca practică tradițională și acceptarea ei, în cazul României.

⁸ Inf.Teodor Dudaș, „n.1937, Ineu

⁹ Inf.Teodor Dudaș, „n.1937, Ineu

¹⁰ Ibidem

¹¹ Inf. Ioan Pele, n.1969, Hășmaș

¹² Inf.Teodor Dudaș, „n.1937, Ineu

¹³ Inf.Pavel Ileana, n.1933, Șiria

Dacă Uniunea Europeană n-a aprobat excepția solicitată este la fel de adevărat, că noul procedeu a rămas în satul românesc la faza de experiment, țărani continuând să-și sacrifice porcii conform moștenirii lor culturale.

„Tăierea porcilor începe după data de 6 decembrie, când în biserica ortodoxă se prăznuiește Sfântul Nicolae. Majoritatea familiilor din data de 7 decembrie se pregătesc pentru tăierea porcilor, pentru că așa este creștinește și așa este specific poporului nostru român, să tăiem porcul în fiecare an, pentru că porcul se crește în gospodărie de fiecare familie și e un obicei foarte frumos, tradițional.

Tăierea începe de dimineața când se adună la casa gospodarului, prieteni, cunoscuți, vecini și familie ... de fapt tăiatul porcului începe cu pomana porcului pentru că dimineața se bea o gură de pălincă, ca bărbații care vin la tăiatul porcului să aibe mai mult curaj. Unul dintre bărbați, care este mai puternic, ia un clește se duce la cotețul porcului și îl prinde de unul dintre picioare și ceilalți bărbați vin repede și îl scot afară din coteț. După ce-l scot afară porcul este trântit, și unul dintre bărbați care are mai mult curaj dintre ei ia un cuțit pentru junghiatul porcului. Unul dintre cuțitele folosite la tăiatul porcului are o lamă mai îngustă și mai lungă ca să nu fie semnul la gât mare”¹⁴.

În felul acesta, porcul din curtea țaranului român este azi un permanent prilej de atenționari și de amenințări cu sancțiuni din partea Uniunii Europene.

O situație similară, adică o noncorcondanță între realitatea cotidiană și legislația europeană am întâlnit-o în anul 2008 și în cazul cercetărilor legate de pălincă.

Odată cu intrarea în UE, producerea pălincii nu se mai poate face decât în cazane și instalații de distilare din inox, avizate și autorizate sanitar.

Realitatea de teren s-a dovedit însă alta. Pălincăriile comunale, sătești, sau familiare sunt tot cele vechi, confecționate din cupru, unele funcționând, destul de rudimentar, de peste 150 de ani.

Prin urmare, aceste exigențe, firești într-o societate modernă dar care obligă proprietarii de cazane la cheltuieli importante, sunt, în absența capitalului, ignorate, potrivit logicii că încă nimeni nu s-a îmbolnăvit de țuică, care este curată, „un dezinfectant”.

Făcând abstracție așadar de aceste recomandări, marea nemulțumire a țăranilor care nu au de gând să renunțe la această activitate, este determinată de normele UE privind accizarea alcoolului. Și acesta pentru că, pălincă și rachiul de fructe destinate consumului propriu, în gospodăriile individuale, deși sunt recunoscute ca produse tradiționale nu sunt scutite de accize, cum se întâmplă în alte țări europene.

Conform noului Cod Fiscal, în România producătorii individuali sunt accizați la fel ca marii producători de produse spirtoase, pălincă de prune și rachiul de fructe fiind incluse în grupul produselor definite ca alcool etilic (Art. 173 c.).

Accizele standard pentru alcoolul etilic sunt de 750 euro/ hl. Producătorul trebuie să achite 6,3 lei pentru o cantitate de până la 100 l și 13,3 lei/ l la cantitățile mai mari de 100 l.

Potrivit aceluiași Cod Fiscal, toate distileriile trebuiesc autorizate ca antrepozite fiscale, cu un regim specific, ce presupune un control strict.

¹⁴ Inf. Ioan Pele, n.1969, Hășmaș

Așadar proprietarul de cazan trebuie să meargă la Fisc, să completeze o cerere tip în care să precizeze dacă alcoolul produs va fi pentru consum propriu sau pentru vânzare. De asemenea el trebuie să estimeze cantitatea de pălincă pe care o va produce și să specifice capacitatea instalației de distilare și tipul acesteia. Apoi trebuie să primească aprobare de la Metrologie pentru montarea unui contor la cazan, care să fie sigilat și desigilat, cu martori, de câte ori se face țuică.

Pentru a primi autorizația de funcționare, în cel mult un an de la obținerea autorizației de la Fisc, producătorii trebuie să îndeplinească și standardele ISO 9001 iar la toate acestea se mai adaugă și faptul că autorizația se acordă anual iar proprietarul cazanului trebuie să dea declarații la Fisc indiferent dacă fabrică sau nu alcool.

În sfârșit producătorii de pălincă, ca să poată comercializa produsul pe piața românească și pe cea internațională trebuie să înregistreze marca la OSIM și să facă dovada că respectă normele stabilite prin Legea vinului și viei.

Sistemul acesta greoi, ce s-a dorit implementat încă în perioada de preaderare, a făcut ca, în 12 octombrie 2006, din cele 30.000 de cazane de fiert țuică existente în România, să fie autorizate doar 119. Niciunul dintre acestea nu se găsea în județul Arad. Mai mult, la alte 100 li s-a ridicat autorizația, fiindcă nu îndeplineau standardele ISO 9001.

Mai recent, Ministerului Agriculturii și Dezvoltării Rurale a elaborat un proiect de ordin, intrat în vigoare în 2 august 2008, prin care producătorii de băuturi tradiționale românești, persoane fizice sau firme, trebuie să țină un registru, care să conțină informații despre marfa vândută, tipul de materie primă utilizată, originea și furnizorul acesteia, cantitățile de preparate aromatizate sau extracte naturale adăugate.

De asemenea producătorii trebuie să menționeze denumirea băuturii comercializate dar și informații despre loturile de produs finit, fiecare lot urmând să fie însoțit de o fișă tehnică, buletin de analiză și probă martor.

În sfârșit, Compartimentul mărci, denumire de origine, produse tradiționale, licențiere, standarde din cadrul Ministerului Agriculturii și Dezvoltării Rurale interzice, în cazul în care numele băuturii tradiționale este însoțit de denumirea locală sau regională geografică, fabricarea ei în altă regiune.

Etichetarea băuturilor tradiționale trebuie să conțină denumirea produsului, lista ingredientelor, cantitatea ingredientelor care sunt specifice produsului, volumul, concentrația alcoolică, denumirea și adresa producătorului, ambalatorului sau distribuitorului și lotul de producție, pentru a permite identificarea datei îmbutelierii.

Asociația Producătorilor de Pălincă Naturală, cu sediul în Sălaj, consideră că este absolut necesar ca România să renegocieze condițiile de producere a băuturii, cu includerea pălincii, țuicii și rachiului printre produsele tradiționale și cu micșorarea sau scutirea de accize, câtă vreme Legislația Uniunii Europene¹⁵ prevede ca aceste produse să fie accizate cu doar 50 % din accizele standard ale țării pentru acest produs.

¹⁵ Vezi Referatul 1022/2006 al Directoratului General al Texelor și Accizelor de pe lângă Comisia Europeană

Între ceea ce se dorește a fi nu numai legalizat ci și controlat și fiscalizat și ceea ce se întâmplă este distanță mare.

Oamenii adună fructele pentru țuică din pomii lor, cu munca lor și nu concep să plătească sumele impuse prin noile reglementări.

„Acum doi ani n-am avut unde să mai pun vinu și atunci am măcinat strugurii și i-am lăsat în butoaie să fiarbă și am făcut vreo 400 l de țuică... Legile astea defavorizează, adică cum să mă duc să-i plătesc lui atâta, după materialul meu și el (statul) n-a făcut nimic, că eu mă duc și lucrez acolo până cad jos.. și se consumă și cu oamenii vin, țuică că nu vin să-ți lucreze dacă nu le dai...”¹⁶.

Așa se face că, cel puțin până acum, țăranii nici n-au plătit noile taxe, mergând tot pe vechea rânduială, adică pe o cotă parte din țuica fiartă.

„La toamnă avem prune, mere și le adunăm, merele le ferbem, le tăiem că ferb mai repede și le băgăm în căzi ca să dospască și ele. Și-atunci le ducem la cazan. La noi să face pălincă numa din prune și din mere, din altceva nu să face. Avem multe prune și mere, depinde de an, de la an la an. Din 10 litri, 1 jumate sau două iau ei ... sunt trei (oameni, care lucrează) pe trei schimburi¹⁷.”

În sfârșit, schimbări au apărut, în ultimii ani, și în prepararea tradițională a pâinii.

Făcutul pâinii, așa cum se practica el odinioară, în casă, de către famei, nu este străin de o anumită ritualistică, din care, pentru a ieși o pâine bună, nu lipseau anumite gesturi obligatorii și anumite interdicții.

Cu ocazia anchetelor de teren legate de pâine, am descoperit situații diferite, de la localități în care încă se mai coace pâinea în gospodărie la cele în care pâinea este produsă în brutării sătești și se cumpără, până la localități în care pâinea a devenit o simplă marfă, desemantizată.

Tradiția s-a conservat în ținuturile de munte ale județului Arad, locuite de moșii crișeni. Femeile continuă să facă aluatul cu “cumplău”, să frământa și să coacă pâinea în cuptoarele de pită, după cum au învățat din bătrâni:

„Se face pâine, cum să nu...că cu pâine de cumpărat nu te ții. Frământăm, când facem cu cumplău, cum s-a făcut mai demult, mai ieste cumplău, că vara, se cam strică cu drojdie...și atunci îl muiem și îl facem aluat de seara și frământăm dimineața”¹⁸.

Cu cât coborâm însă spre câmpie, această activitate gospodărească devine, din cotidiană, ocazională, ca în cele din urmă să dispară cu totul. Renunțarea femeilor la prepararea pâinii a fost determinată de modernitate. Apariția brutăriilor locale, care făceau pâine pe vatră, și desemantizarea activității rituale de odinioară, a făcut inutilă prepararea pâinii în casă.

„Ultima pâine am făcut-o în februarie sau început de martie. Când avem de lucru nu mai pierdem timpul să facem pâine, mai cumpărăm...iarna avem timp mai mult, atunci facem pâine.”¹⁹

„Pâine nu mai facem, am spart cuptorul de pâine.”²⁰

¹⁶ Inf.Petre Crișan, n.1942, Măderat

¹⁷ Inf.Floare Roșca, n.1949, Hășmaș

¹⁸ Viorica Neag, n.1952, Măgulicea, com Vârfuri.jud.Arad

¹⁹ Inf.Floare Roșca, n.1949, Hășmaș

²⁰ Inf.Ștefan Mihoc, n.1932, Beliu

„Ultima dată am făcut pâine când s-a terminat colectivul(CAP), în 90, că numai din 90 or făcut brutăriile astea și atunci n-am mai făcut.”²¹

Faptul că brutăriile coceau, în cantități mai mari pâinea făcută odinioară în casă a însemnat pentru oameni o modernizare acceptată, câtă vreme această pâine coaptă pe vatră avea calitățile pâinii tradiționale. În multe sate, oamenii în loc de bani duceau la brutarie făină și primeau pâine la schimb.

Doar că intrarea în Uniunea Europeană a intervenit legislativ și în acest aspect al vieții cotidiene.

Regulamentul Parlamentului European și al Consiliului Europei nr. 852/2004 CE, impunea o serie de norme pentru funcționarea brutăriilor, care, aplicate la micile brutării satești și comunale păreau de-a dreptul absurde („vestiare...navete pentru transportul pâinii dezinfectate după fiecare transport”, etc.).

La aceste solicitări, România, cu toate că era doar candidată la aderare, a emis, în anul 2005, H.G.924/2005, ce urma să racordeze normele interne de funcționare a brutăriilor la normele UE în domeniu.

Legislația românească prevedea și ea norme de tehnologizare și reguli privind etichetarea (în cazul produselor preambalate), utilizarea aditivilor alimentari, utilizarea coloranților și aromelor, etc.

Cu toate că măsurile vizau sănătatea publică, presa vremii a fost reticentă, punând în balanță binele și răul. Se prognoza chiar dispariția brutăriilor satești și, implicit, a pâinii sănătoase. Și aceasta pentru că 40% din brutăriile care funcționau în țară, încă tradiționale și conservatoare, nu erau pregătite pentru modernizări și cerințe, ce ieșeau din existența cotidiană rurală.

Totuși, în timp, chiar dacă lucrurile s-au mișcat mai încet, obligativitatea respectării normelor și sancțiunilor prevăzute, în caz de nerespectare, au adus într-adevăr schimbări în procesul de preparare a pâinii, de la dotări și mici amenajări până la forma radicală de coacere electrică.

Brutăriile mici tradiționale au fost obligate să închidă. Adusă din fabricile de pâine din zonă, pâinea s-a schimbat și ea, devenind ușoară, pufoasă, albă și mai puțin sănătoasă.

Țăranilor nu le place pentru că nu mai e pâinea alduită de Dumnezeu.

„pita dă cumpărat nu-i ca asta dă casă, că la aceea ai văzut, că gândești că-i înfoiată, prav ori ce bagă în ea.”²²

„și vine de la Pâncota cu pită aici, la magaziu ista. O fânem în dulap, numai-n pungă, dacă o fâi două zile nu-i mai dă treabă, 4 zile tăită-i mucedă... Zăce soră-mea nu-mi trebe pită feliată, ca și la câni, asta-i pită ca și cum dai la câini”²³.

Brutarii recunosc și ei că pâinea adevărată, este aceea în care se pune doar făină, apă, sare și drojdie, și care se coace la caldura jarului. Dar această pâine nu se găsește în magazin.

²¹ Inf.Ileana Pavel n. 1933, Șiria

²² Inf. Viorica Neag, n.1952, Măgulicea.

²³ Inf.Ileana Pavel, n.1933, Șiria.

Referindu-se la noua Europă și la legislația în ceea ce privește hrana, Carlo Petrini, Președintele Slow Food Internațional constată că „pe ruinele unor culturi tradiționale de producere a hranei, antreprenorii occidentali încearcă să înlăture complet lumea țăranilor” și recomandă întoarcerea la produsele tradiționale bune.

Din acest punct de vedere situația acestor ocupații tradiționale din județul Arad sunt în acest moment în stare critică. Cultivarea viței de vie de către micii producători, în forma tradițională, ecologică, este pe cale de dispariție, atât datorită birocrăției legislative cât și datorită costului lucrărilor și a dezinteresului tinerilor față de această ocupație tradițională. Rezultatul acestor cauze cumulate este fie acapararea plantațiilor de producători mari, străini, care tehnologizează și implicit europenizează activitatea, fie apariția a tot mai multe terenuri cu vie îmbătrânită sau în paragină.

Micul procent al celor care nu renunță, ar trebui susținut de stat.

Pălinca de casă, în zonele în care acest produs reprezintă o importantă sursă de trai, la legislația actuală și la fiscalitatea, care se aplică, riscă să se transforme într-un produs clandestin.

Cât privește porcul și preparatele tradiționale de porc, cu toate că numărul celor care cresc porci în gospodărie și taie anual este în continuare mare, se găsesc și ele în impas. Vorbim despre rețete tradiționale, despre preparate tradiționale, dar condițiile pe care trebuie să le îndeplinească o măcelărie particulară, sătească, depășesc posibilitățile financiare ale eventualilor interesați, numărul celor care dețin autorizație și atestat la produse fiind, procentual, foarte mic, comparativ cu cei care produc pentru consum propriu.

În sfârșit, pâinea făcută în casă, oricât de sănătoasă, astăzi mai este produsă doar de cei foarte săraci sau cu familie mare.

Soluția în acest caz ar fi reluarea activității de către brutăriile sătești, cu cuptoare pe vatră, care să facă pâine fără amelioratori.

Într-un cuvânt, pentru a salva tradițiile, România trebuie să își schimbe politica față de mici producători individuali. Abia după aceea vom putea vorbi despre produse ecologice și tradiționale.

ISBN 978-606-8204-68-0

<https://biblioteca-digitala.ro>